

गान्धीमहात्मभिः विरचितम्

सत्यशोधनम्

अनुवादकः

पण्डित होसकेरे नागप्प शास्त्री

१९६५

गान्धीस्मारकनिधिः : नवदिल्ली १

भारतीय विद्या भवन : मुम्बई ७

श्री

श्रीमद्भारतभूषण

पण्डित मदनमोहन मालवीयजी-

महाशयैः कृता ग्रन्थप्रशस्तिः ॥

महात्मनो गान्धे सत्यशोधनाख्यग्रन्थस्य श्रीमता होसकेरे नागप्प शास्त्रिणा कृतोऽनुवादो मया दृष्ट । गीर्वाणनाम्न्या परिष्कृतललितपदनिभूषितोऽयमनुवाद सहृदयाना विदुषा विनोदाय भविष्यतीत्यह मन्ये । अनुवादकर्तुरय परिश्रम प्रशसनीय ॥

मुम्बई ध्रावण शु २

संवत् १९८८

मालवीयो मदनमोहनः ।

॥ नायकप्रशंसा ॥

शमिनामप्रणीधीमानहिंसादिव्यशस्त्रभृत् ।

गुणरत्नमहापण्यो लोकासेवापरायण ॥ १ ॥

विमय ब्राह्मण पूज्य किंवा क्षत्रियपुङ्गव ।

उत्ताहो वणिजा वर्य शूद्रो वा निजधर्मभाक् ॥ २ ॥

चतुर्णामपि वर्णाना गुणसम्पन्निकेतनम् ।

अनघाद्भुतचारेभ्यो महामा ब्रूहि कोन्वयम् ॥ ३ ॥

अहिंसामेव सश्रित्य हिंसा गन्धयितु क्षम ।

गाधिरेको महामा स्यादुदुम्बी जगतो मुनि ॥ ४ ॥

ग्रन्थानुवादक

पण्डित होसकेरे नागप्प शास्त्री ।

प्राक्कथनम्

“सत्यशोधनम्” इति संज्ञोऽयं ग्रन्थो गान्धीमहान्मनां “सत्यना प्रयोगो अथवा आम-
कथा” इत्याख्यस्य मूलतो गुजरातीभाषायां पट्टत्रिंशद्वत्सरेभ्यः प्राग्विरचितस्यात्मचरित्रस्या-
नुवादः । मूलग्रन्थो जगत्यां नितरा लब्धवर्ण इति सुविदितमेव । प्रथितयशसोऽस्य ग्रन्थराजस्य
पृथिव्यां विविधासु भाषासु व्यनायिपतानुवादा इति न विस्मयावहम् । नैतच्च चित्रं यद्भारतस्य
प्रायोऽखिलासु लोकभाषासु विहितचरा अनुवादाः । आश्चर्यकुतूहलयोः स्थानं तैस्तदेव यद्य
यावन्न निरमायि केनापि पुस्तकस्यास्य भारतीयसंस्कृतिलयामभूतस्य गैर्वाण्यामनुवादः
परिर्कीर्तिताया अप्यस्या भारतीयभाषाजनन्या अस्मत्संविधाने । इदं पुर.सुदर्द्धकस्यमधुना
प्रस्तुतेनानुवादेन निर्मील्यते ।

“आमकथा” या आङ्ग्लभाषायामनुवादः स्व. महादेवदेसाईमहोदयैरक्रियत । स च
स्वयं गान्धीमहान्मभिः परिशोधितोऽभूत् । परिशोधविधौ दत्तहस्ता आसन् श्रीनिवासशास्त्रि-
महोदया । भूपिप्रमनेनैवानुवादेन प्रसिद्धैः परां कोटिमच्यरोहदियमसाधारणी निर्मितिर्गान्धी-
महान्मनाम् ।

न पुनः साहित्यनिर्माणचिकीर्षया प्रचोदिता आसन् गान्धीमहान्मन आत्मकथां लिखन्तः ।
न च विरचितवन्तो ग्रन्थमिमामात्मप्रकाशनार्थं न च स्वजनानामपरेषां बोधदेशाय । अद्वितीय-
मिदमात्मचरित्रं केवलमात्मपरीक्षाहेतुकमासीत् । परिणामतो ग्रन्थस्य शीर्षकमापि तमेवोद्भवं
निर्मिमीपायाः प्रकटयति । एवंविधे सत्यपि निर्माणहेतौ ग्रन्थोऽयं साहित्यनिकये परीक्षितप्रतीतानां
ग्रन्थानां तुल्यमधिरोहति प्रगेतुः शीटस्य शुद्धिवलदानागतो वृत्तेऽच । प्रकृत्योऽयं ग्रन्थो न
शैलीगुणोभ्यः किन्तु शीलविलासेभ्यः । प्रगेतुर्विचाराचारयोर्निग्रहः प्रतिविम्बित इव खलु तस्य
मितवचनत्वे । लेखनशैल्या मर्म न सालङ्कृतिवाहु प्रयुत सहस्रवेदने प्रतिवसतीति
ग्रन्थाययतीदं पुस्तकम् ।

अनुवादकारैः स्व. पण्डित होसकेरे नागप्पाशास्त्रिभिरयमेवोररीकृतः साहित्यगुणः ।
अतः प्रसादगुणं पर्याप्तं पुष्पन्ननुवादोऽयं सद्दयमनासि चिराय प्रीणयिष्यतीति दृढं
विश्वसिमि ।

नबदिल्लीतः

चिं. द्वा. देशमुख

ई. स. २३-४-६५

PUBLISHERS' PREFACE

The autobiography of Mahatma Gandhi is one of those rare world classics which never ceases to delight and grip the reader. Aptly called "The Story of My Experiments with Truth", one of the hallmarks of the Gandhi autobiography is its utter simplicity and truthfulness.

Gandhiji wrote it originally in Gujarati and it was serialized, as it came to be written, in *Navajvan* from November 1925 to February 1929. Simultaneously an English translation of it, done by Mahadev Desai, was serialized in *Young India* during the same period.

The first edition of the book, both in Gujarati and in English, appeared in 1927. Since then it has been published in at least eight Indian and six foreign languages.

This first Sanskrit edition of the book is the result of some endeavours made by Sri R. R. Diwakar, himself a lover of the classic language. The translation is the life work of the late Pandit Hosakere Nagappa Sastri, former Professor of Sanskrit and Kannada in the Khalsa College, Bombay. He began the work at an early age, but could apply himself wholly to it only during his later years. He passed away at the age of 85, while the book was still in print, but with the satisfaction that his life-work was being crowned with success.

We are specially indebted to Dr. C. D. Deshmukh, Vice-Chancellor of the University of Delhi for his Foreword in Sanskrit with which this book goes out into the world. Among others whose cooperation has been invaluable in bringing out the volume, we must mention the unfailing courtesy of the translator's son and daughter and the competence with which Prof. S. A. Upadhyaya and Prof. N. N. Pandya helped us with the proofs.

We believe it is a natural consummation that this great world classic should also thus become accessible to lovers of the classic world of Sanskrit.

दुतः प्राग् चतु पञ्चवसरेभ्य केपाञ्चित्परमासाना मदीयसहोचमिनामिष्टानुरोधेन स्वीयामाम-
 कथामुपनिबद्धु प्रतिज्ञामकरवम् । उपरान्तलेखनेन च प्रथमपुट परिसमाप्य यावदावर्तित
 पत्र तावन्मोहमर्यान्गरे हस्ताहस्तिमहाक्षोभममुद्गवान्कार्यमेतद्विजितमभूत् । तदनन्तरवृत्तघटना-
 मिथ्य पर्यन्ते ' यरउडा 'कारागृहवासो मया लब्ध । तत्र मे सहवन्दिनामेकतम श्रीजयरामदासार्थ
 संन्या कार्यात्तर परित्य यामकरयाप्रवन् परिसमापनीय इति मामवोचयत् । तदा रुधि-
 दम्यासक्तम पूर्वमेव मया निश्चित्याङ्गीकृत । स यान्न परिसमाप्यते तावदन्यत्र मनो न हि
 व्यापारयिष्यामीत्याभिवाय त व्यसर्जयम् । यद्यह इमात्रपर्यन्त ' यरउडा 'ल्यमेवाव्यासिष्ये
 तदावश्यमेवामकथा समापयिष्यम् । परन्तु तदुपक्रमादेकनवसरात्रागेव मा उपनादम्मुचन् ।
 तत्रभवद्भि श्रीमदानन्दस्वामिभि पुनरस्य कृते प्रबोधितोऽस्मि । अनो दक्षिणाप्रिकादेश-
 सम्बन्धिसन्याग्रहेतिहासस्य पूर्वमेव मया प्रणीतत्वादिदानीं स्वनीवनचरितस्य ' नवनीवन 'वृत्त-
 पत्रिकाया लेखनमङ्गीकर्तुमिच्छामि । स्वामिनस्तु पुस्तकव्यपेण पृथक् प्रकाशनार्थं प्रथित-
 व्यमित्यभिलषन्ते । परन्तु न तावदेव कर्तुं शक्यतेऽन्यसंशयमात् । प्रतिसमाहमेकप्रकरणक्रमेण
 लेखनं सुकरम् । ' नवनीवन 'स्यार्थे प्रतिसमाहमवश्यमेव खलु यत्किञ्चित्खिनव्यम् । तदेत-
 दामकर्थेवास्तु । श्लेषवेदिता स्वामिनस्तथेति प्रत्यपद्यन्त । अतोऽहमेव तद्व्यखनपरिश्रमे
 प्रवृत्तोऽस्मि ॥

परन्तु भगवद्भक्त कश्चिन्मे सखा कदाचिसोमयासरे मोनत्रतस्य मामुपसृत्यारिमन्प्रसङ्गे
 स्वमनोगतान् मशयानित्थमभिव्याज्जपन् । यथा—

कुतोऽस्मिन्साहसे प्रवृत्तो भवान् । ईदृक्प्रवन्स्य पाश्चात्यदेशमात्रे खलु प्रथा दृश्यते ।
 पाश्चात्यनस्त्वन्त्या परिवृत्तिप्रसाप्त स्वकथोपनिबद्ध पौरस्यो जन कोऽपि मे न विदित । अपि च
 किमियात्र लेखनीयम् । यदेवाद्य सिद्धान्ततया परिगृहीत तदेव च परित्यक्तमिति । यदेवाद्य
 कर्तव्यतया समुदिष्ट तदेव परेद्युरन्ययानुष्ठानमिति । नन्वेव भवदाक्यमेव प्रमाणीकृत्य व्यवहरतो
 जनान्वहृनिद मार्गैर्दशयेत् । तस्मादामकथालेखनं वरं विलम्बयितुम् । अथान्यन्तमेव-
 तपरित्यागोऽपि युज्यत इति ॥

सैप तर्को ममनसि उग्रोऽभूत् । किन्तु नेद ममोद्देश्य य मदीयमिति वृत्त प्रकाशनीयमिति ।
 सयमन्विच्छता यानि मयानुष्ठितानि बहूनि साधनानि तत्कथा पर वर्णनीयेत्येव ममाशय । मम जीवि
 तस्येद्वससाधनानुष्ठानरूपामिन्नवात्तदाह्वानं च जीवनचरित्रस्वरूपमेवापद्यत इत्येतदपरिहार्यम् ।
 प्रतिपुटमेत साधनविषयमात्रप्रतिपादनेनापि प्रथस्य चारितार्थं सिध्यति । नास्मात्पर किञ्चिदवे-
 क्ष्यते । एतसाधनवृत्तान्त पाठकाना न लाभप्रदो न स्यादिति प्रत्येमि । ये मया रात्रकीयविषयेषु

कृता प्रयनास्ते खलु न केवलमस्मिन् भरतखण्डे सर्वतः प्रथामागता परमन्यत्रापि नागरिक-
प्रपञ्चस्य सामान्यतः सुविदिता एव भवन्ति । न पुनरेते बहुमतुमर्हा । एतैर्मे सम्पादितस्य
'महामे'तिविरुदस्य सम्भावनाप्यल्पीयस्येव । अनेकशस्तेन मे मनसि पर यातना समुपन्ना ।
न खलु स्मराम्येकमपि तादृशं क्षणं यत्र मया विरुदप्राप्तिहेतुः कोऽभिमानः कदाप्याकलितः । किं तु
राजकीयक्षेत्रे वायनिर्वाहदक्षतोपलम्भकानि स्वमात्रविदिताभ्यामिन्द्राभिः कृताः वर्णयितव्यानीति
मे कुतः हृत्स्मिन् । वस्तुतस्तेषामाभ्यामिन्द्राभ्ये सति नम्रता पर वर्तत एव । न च स्वप्रशसाया
क्वचिदास्पदं लभ्येत । यथा यथा स्वपूर्ववृत्तमभिसमालोच्य विचारं क्रियते तथा तथा मम
न्यूनता स्पष्टमुपलक्ष्यते ॥

आमज्ञानमीश्वरसाक्षात्कारमोक्षं च लक्ष्मीकृत्य तसाधनार्थं नखिशद्वत्सरेभ्यः प्रभृति प्रयत्न-
मानः स्थितोऽस्मि । मम स्थितिर्गतिर्जीवितं चेयेत सर्वमयेतदर्थमेव । मया क्रियमाणानां कथाख्याप-
लेखनराजकीयप्रयत्नानां च लक्ष्यमप्येतदेव । एकपुरुषेण यत्साधितं तत्सर्वेषामपि शक्यसाधनमिति
मम सार्वाधिकं प्रथमं । अत एव मम साधनानि सर्वलोकप्रत्यक्षतयानुग्रीयन्ते न तु निभृत्तम् ।
अनेन हेतुना तेषामाभ्यामिन्द्राभ्यं न कापि हानिरिति प्रथमं । केचिदर्थानि सृष्टं सृष्टमात्रसंवेद्या
भवन्ति । पराशोधनं पुनस्तादृशमेव । मया तु वक्ष्यमाणानि साधनानि न ह्येवविधानि । तानि
नैतिनविचारसम्बद्धतया किं न्यामिन्द्राभ्यो युपचर्यन्ते । नीतिरेव हि जीवितुर्धर्मस्य ॥

यथैव प्रौढानां तथैव बालानामपि सुखायगाद्या एव धार्मिकविचारा वृत्तान्तेऽस्मिन्नवस्थिते ।
यद्येतावद् तदस्थमात्रेण निरभिमानेन च वर्णयितुं शक्यं तदा मद्दिचेन सिसाधयिषूणामितरेषा-
मप्युपपन्नरिणी सामग्री प्रत्येऽस्मिन्नुपपद्यते । मदीयप्रयत्नेषु सम्पूर्णताभिमानो मम लेशतोऽपि
नास्ति । वैशानिनेन यद्यपि नियमपुरस्सरसाधनं च शोधनविधीयते तथापि ततोऽभिन्वितार्थानसौ
स्वतः सिद्धानि न मन्यते परन्तु कारणमद्वावे स्वमतमन्यथा नेतुं न विरल्पते । स्वप्रयत्नानां
विषयेऽप्यहमेतादृशं एव । मया हि सुतरामामपरामर्शं कृतं । मनस्याविर्भूता सर्वेऽपि
भावाः परीक्षिताः । तथाच्येवरीत्या प्रयत्नीकृतानां परिणामानामव्ययं च वा स्वतः सिद्धता
या नह्यममर्थये । एतावत्मात्रं तु मया स्मर्यते यदेते परिणामाः ममैवस्यान्त्य-
निर्दिष्टाः स्थितानि च प्रतिभासन्त इति । अन्यथा तानवष्टयं न किञ्चिदपि कार्यमनुष्ठानं शक्यते
स्व । मया हि पदे पदे प्रयत्नं देव्यामिन्द्रमिति शिरस्यं प्राप्य वस्तु पुरस्त्वं तदनुसारेणैव
प्रवृत्तम् । एवं सुनिधिना प्रवृत्तिर्न बुद्धरतरामनधः सम्मत्ता यदि स्यात्तदा प्रस्तुतपरिणामा
नामप्ययं निर्दोशं चारण्योऽस्मिन्नुपेतव्यम् ॥

परमिदानीं स्तव्याः वा यद्यद् जिज्ञासितुं शक्योऽप्यर्थः तदा स्वात्मसाधनप्रयत्नं
नैव विरथ्यात् । वस्तुतस्तु तत्र प्रयत्नोऽस्मिन् शक्यः यथा यथा चार्थः तस्योपनिर्वाधानात्रेऽप्यवृत्तोऽस्मिन् ।
अन्येष्वप्यन्यस्योपनिर्वाधानां ध्येयं च । मयभित्तया प्रतीयमानानां हि साधनार्थानां

साग्रनत्रिचारोऽत्र निरूप्यते । सत्य हि सर्वव्यापकमिति मे प्रथय । अत्र हासह्ययातानि तत्त्वान्य-
न्तर्भवन्ति । सत्य नाम न केवलं वाङ्मयमेव । यथेदं वाङ्मय तथा मनोमय च । तथाप्येतन्न
वाच्यनिक पर स्वतन्त्र चिरस्थायि च । इत्थं च सत्य नामेद्वरस्वरूपमेव । ईश्वरनिभूती-
नामनस्यातत्प्रादीश्वरशब्दस्य व्याप्त्यानान्यप्यनस्त्यानि भवन्ति । एतानि मामाश्रयचरित
कुर्वन्ति । क्षणमात्रं बुद्धिं व्यामोहयन्ति । किन्त्वहं सत्यमूर्तेरीश्वरस्योपासनाऽस्मि । स
एव सत्यस्वरूपं शिष्टमखिलं मिथ्या । स तु नाद्यापि मया साक्षात्कृतं । तदर्थमेव नरन्त-
र्येण शोचनपरायणोऽस्मि । तन्प्रायमेव ममायन्तप्रियाण्यपि वस्तुनि परित्यक्तं सज्जरिचनोऽस्मि ।
एतत्साग्रनयने मन्त्ररीरमयाद्दृतीकर्तुं न प्रिकल्पिते । एव हि मे श्रद्धा । तथापि यावदस्य
स्वतन्त्रस्य चिरस्थायिन सत्यस्य साक्षात्परो मे न जानस्तादन्तरामना मयवेनाद्य परि-
गृहीतं कान्यनिक सत्यमेव प्रमाणतयाङ्गीकृत्य तरेण मार्गदर्शकं प्रवृत्त्याश्रयभूतं च त्रिषय
जीवनयात्रा निर्वाहणीया भवति । एषा सरणिरीसारावेव निगितसङ्घट्टापि मदनभवे सुलभा च
शीघ्रप्रकटा च दृष्टा । एतं मार्गं नियतमत्रउच्च्यं प्रवर्तमानस्य मे दोषा हिमालयस्थूला अप्यगु-
मात्रतया प्रथभासन्त । अयं मार्गं सम्भ्रामिभ्यो महद्भ्यः सङ्घटेभ्यो मामरक्षीत् । अपि च मे
प्रयाणं ब्रह्म सुखमधीकृषत् । अस्मिन्मार्गे तस्य विशुद्धमयस्य प्रमामयूखा दूरदूरे मया
प्रयक्षीकृता । ईश्वरस्नातदेक एव जगति सत्यं तदन्यदखिलमयसत्यमिति श्रद्धा मे मनसि
दिने दिने दार्ढ्यमापद्यते । कथमियं श्रद्धा मयि स्थैर्यमापन्नेति जिज्ञासोऽजगच्छन्तु ।
मदीयसाग्रनानामपि च मे दृष्टप्रत्ययानाममी भागिनो भवन्तु । यद्यन्मया साचित
तत्तद्वालाप्यस्यापि अक्यसाग्रनमिति प्रथयो मे प्रतिदिनं दृष्टीभवति । ईदृग्विश्वासासदाढ्यस्य प्रवला
सन्ति हेतव । सत्यशोचनस्य साधनानि यथा कठिनानि प्रतिभान्ति तथा सरलान्यपि भवन्ति ।
अहङ्कारेण पुरुषस्य यदसाध्यमिव प्रतीयेत तदेव वाचकस्य सर्वथा शक्यं भवेत् । सत्य
शोचनेन रजःकणादप्यप्रिङ्गनघनासम्पन्नेन भवितव्यम् । लोकं त्रिलं रजःकणं पादेनाहन्ति ।
तस्यापि कणस्य स्वयमशोचनी पादाहतिषोऽहमस्य इति सत्यशोचनो यावन्न जानाति तावदस्यो
परि स्वतन्त्रसत्यस्य प्रकाशो नाभिर्भवति । इदं वसिष्ठप्रिश्वामिप्रयो सवादे स्पष्टम् । ऋत्नमत
धर्म ' इत्यममत 'च वाक्यमेतत्समर्थयत ॥

यदि मदीयलेखनेषु यत्र कापि मे रगाभिमानग्रहं पाठकानां प्रतिभासेत तदा नूलमन्त्रोद्वय
यदस्य शोचनत्रमे किमयसाधु विद्यते । अनेन यत्प्रयक्षीकृतं सा मृगतुष्णिकं न तु प्रकाश
इति । प्रणश्यन्तु नाम परशना मादृशा । सत्यं पुनर्विचयताम् । मद्रिपानामन्यामना योग्यता
परिशोच्यद्भिर्मी खलु सत्यप्रमाणमगुमात्रमपि न्यूनीकृतं भूत् ॥

अस्तनाप्यापेषु प्रकीर्णां सूचनां प्रमाणत्वेन न कोऽप्यङ्गीकरोन्वित्याशास्यते । तथा च
नाङ्गीकर्तव्यमिति मे प्रार्थना । अत्र वर्णनानि साधनानि दृष्टान्ततया परिगृह्य सर्वोऽपि स्वशक्ति-

धुङ्गयनुरोधेन स्वेच्छया स्वीकर्तुमर्हति । एतावन्मात्रेणैव मदाभक्त्यार्थवत्सामग्रीरूपत इति प्रत्येमि । तथा हि कथनीया रोध्याभासभ्रमिति न किञ्चिन्निगूह्यते न वा मन्दमुपवर्ण्यते । मम दोषापराजसर्वस्व पाठशान्ता परिचयविपयीक्रियते । सत्याग्रहस्य शास्त्रीयप्रयोगवर्णनमेव ममोद्देश्यम् । मदीयसौगुण्यव्यातिलोमस्तावद्वेशतोऽपि मे नास्ति । मद्योग्यतापरितोलनाया सत्यमिव निर्दाक्षिग्यवृत्तिर्भवेत्तु यतिये । अन्यैरप्येव वर्तितव्यमिति मदाशय । एवत्रिधपरिमाणेनात्मान परिमाय निरूपयमाणेन मयापि श्रीमूर्दासोक्तरीत्या वचनमिच्छमुपन्यसनीय स्याद्यथा—

“ क मसम कुटिलखलाभिर्भो भवे-
त्तनुप्रद परिजहदुद्धतो जन ” ॥ इति ॥

सम्यग्द जाने यदीश्वरो मे ज-मदाता प्रनिश्चास च तच्चैतन्यमनुगतमस्तीति । तथाप्यस्मादेव दवीयसी मम स्थितिर्निरन्तर मे हृदय कृन्तनीय । तत्तादृशस्थितेर्मम मनोविकास एव निदानमित्यत्र गच्छामि । अथापि तान्दूरीकर्तुं न पारये ॥

अलमिदानीमेतावतोपोद्धानेन । मच्चरितममिमप्रकरणादारभ्यते ॥

साधनमत्याध्रम ।
२६।११।१९२६

मो. क. गान्धी

अनुवादकस्य विज्ञप्तिः

इह खलु माधुर्यगाम्भीर्यलाळित्याद्यखिलातिशायि गरिष्ठगुणल्लोभादभिज्ञलोका सर्वेऽपि गीर्वाण-
वाणीं नितरामाद्रियन्ते । पुरा किल सेयमाविद्वत्पामर व्यग्रहारसाधनीभूयास्मिन् भारतमहीरद्वे-
नरीनृत्यते स्म । विद्वज्जनकल्पद्रुमायमाणानामक्रूरशाहजहानप्रमुखलोगलसार्धभोमाना
मगस्थिति कालेऽपि सा परमोत्कर्षमपुच्यत् । परतु कालमहिम्ना परिहीयमानश्रद्धेषु वृत्ति
कार्यमापन्नेषु स्वदेशसम्पद्रक्षणनिरभिमानेषु वैदेशिकवृत्तिवेषभापाडम्बरपरिग्रहकुतहृत्पि जनेषु
सेयममृतवाणी निरालम्बेव सीदन्ती न केवल विरलरिरलप्रचारा समपद्यतापि तु लोभ-
सामान्यस्याव्यग्रहार्यत्वान्मृतभापेत्युपवर्ष्यमाना तन्महिम्न पौर्णपर्यन्दिदा विद्याभिमानिनामतिमात्र
विपादमात्रहति । तत्तादृशीयमखिलभापाजननी मस्कृतवाणी सर्वोपायै समुज्जीवनीयेत्यत्र न
कोऽपि निप्रतिपद्यते ॥

सस्कृतभाषाया शुद्धगद्यात्मिका ग्रन्था किल विरला । तत्रापि दैनन्दिनव्यवहारोपयुक्त-
सुबोधवचनगुम्फिता प्रबन्धा सुतरा विरला । इतरभाषासु व्युत्पित्सूना गद्यमय्य वृत्तयो भूयस्य
उपलभ्यन्ते । तत्तद्भाषापरिचयाय सस्कृतभाषायामिव काव्यनाटकाख्यानकव्याख्यानटीकादीना-
मव्ययनसापेक्षता प्रायशो नास्त्येव । भाषोज्जीवनाय गद्यप्रबन्धरचनाप्येक साधनम् । तादृशानेक-
विधप्रबन्धाना हि परिशीलनेन लोका क्रमेण सस्कृतभाषया व्यवहर्तुमपि पटु सम्पद्यते ।
किं च सुबोधगद्यकाव्यव्यासङ्गादधिगतभाषापरिचयस्य प्रौढकाव्यशास्त्रपाठार्थभिरुचि स्वत
शीघ्रमेव समुदेति । तस्मादादौ वचनकाव्यपरिशीलन विद्यार्थिनामात्रस्यैक भवति ॥

अद्य खलु श्रीमद्भारतजननी गर्भशुक्तिमुक्तामणिरखिलजगद्विग्व्यातकीर्ति सुगृहीतनाम
धेयो महात्मा श्रीगाधीमहाशय स्वयमनिष्टन्नपि लोकप्रार्थनया परवशीकृतात्मा सत्यशोधना-
ख्य स्वजीवनचरित स्वमातृभाषया निर्वबन्ध । तदेतत्कतिपयविदेशीयभाषासु भरतखण्डस्य
सर्वास्वपि प्रधानभाषासु च परिवर्तितं दरीदृश्यते । एवमस्मिन्प्र-थे सर्वलोकात्मात्मादरातिशयस्य
हेतुरपि ग्रन्थकर्तुरीश्वरासम्भूतत्वमेवेति न कापि विचिकित्सा । तथा हि श्रीभगवद्गीताया
“ यदाद्भिभूतिमसत्त्व श्रीमदर्जितमेव वा । तत्तदेवाऽवगच्छ त्व मम तेजोऽशासम्भवम् । ” इति
भगवानाह । अत्रापि महामनि विभूतिमत्त्वश्रीमत्वोर्जितत्वादि गुणसम्पत्तिस्तत्कार्यत एव प्रत्यक्षी-
भनति । अतो देवाशासम्भूतस्य हि चरित देवभाषया जेगीयमानमखिलल्लोका-तरङ्ग सुतरामुत्तर-
ङ्गयतीत्याकलस्य तद्व्याजेन गीर्वाणवाणीसमुज्जीवनप्रयत्नकणिकामपि बहुमन्यमान सत्यशोधन-
ग्रन्थस्य गद्यात्मिका सस्कृतानुवादरचनामहमारसि । यद्यमनुवादो मूलग्रन्थतात्पर्यमव्यभिचरन् यथा
कस्यापि विधया पाठकाना लेशतोऽप्युपयुक्त स्यात्तदानेन चरितार्थमात्मान मन्यतेऽयं जन इति ॥

अपि च गाधीस्मारकनिधिनाम्न्या सस्थाया अव्यक्षपदमारूढ श्री आर. आर दिवाकर-
महोदयो गाधेरामन्थाया प्रथमभागमालोक्य सतुष्टोऽनुवादप्रगतिं प्रति बहुशो विचारयन्प्रो
त्साहमदात् । ततोऽहमस्य सुतरा कृतज्ञोऽस्मि । इदानीं सपूर्णप्रथानुवाद तस्य हस्ते प्रकृतनाय
समर्पयामि । स एष शीघ्रमेव प्रकाश प्राप्य सफल मे प्रयत्न करिष्यतीति निरीक्ष्यते मया ॥

अभिनदनीया इमे त्रय -

प्रथमो मे पुत्र आर एन. शास्त्री । अयं क्लिष्ट परित्यक्त्वापविद्ध सस्कृतानुवाद पत्रेभ्य
समुद्भव्य अनुवाद परिपूरयितुं मा पुन पुन प्रेरयामास । इदानीं परिपूर्णं पश्यति ॥

द्वितीय प्रोफेसर जी एम काळे युनक । अयं क्लिष्ट मूलभाषान्तर समीचेन
स्वहस्ताक्षरेण व्यलिखत् ॥

तृतीया मम पुत्री प्रोफेसर कुमारी कमला एन् शास्त्री भाषान्तरीकरणवेलायामावश्यक
विषयानन्विष्य शुद्धप्रतिलिपेस्तुलनेन अक्षरव्ययासंगोपादिक समीकृत्य मया सह परिश्रम्य
चरमव्यवस्थापने महत्साहय्यं कृतवती ॥

पंडित होसकेरे नागप्प शास्त्री

विषयानुक्रमिका

प्रथमो भागः

1

विषयः

अध्यायः

ग्रन्थपौष्टिका

पृष्ठसङ्ख्या

१ अन्वयविचार —जन्म	१
२ बाल्यम्	३
३ बाल्यविवाह	४
४ मम याजमान्यम्	७
५ उच्चविद्यालये	९
६ दुःखकर प्रसङ्ग (१)	१३
७ दुःखकर प्रसङ्ग (२)	१५
८ चौर्यम् । तस्य प्रायश्चित्तम्	१८
९ अस्मज्जनकस्य मृति —मम द्विगुणायमान	२०
१० धर्मप्रभादर्शनम्	२२
११ विदेशप्रस्थानसन्नाह	२६
१२ जानिबहिष्कार	३०
१३ इन्ग्लेण्टदेशप्राप्ति	३२
१४ अहं सर्वात्मना शाकाहारी सम्पन्न	३५
१५ अहमाङ्ग्लेयनागरिको जात	३८
१६ परिवर्तनम्	४०
१७ आहारविषयकज्ञोपनानि	४३
१८ लज्जार्थिलता — मदाश्रय	४६
१९ असन्त्याह्य विषयम्	४९
२० धर्माणां परिचय	५२
२१ निर्मलना वल राम	५५
२२ नारायणहेमचन्द्र	५७
२३ महावस्तुप्रदर्शनम्	६०
२४ सम्पादित 'व्यारिस्टरपदम्' —तत किम्	६२
२५ मदीयमितिर्नर्तव्यतामूढत्वम्	६४

द्वितीयो भागः

१ श्रीमान् रायचन्द्रभाईमहादाय	६९
२ ससारप्रवेश	७१

३ मम प्राथमिको व्यवहार	७४
४ प्रथम आघात	७७
५ दक्षिणाफिकाप्रस्थानसजीकरणम्	८०
६ नातालदेशपाप्ति	८२
७ केचिदनुभव	८५
८ प्रिटोरियानगर प्रति गमनम्	८८
९ अतिशयितकेशपरम्परा	९२
१० प्रिटोरियानगरे प्रथमदिनम्	९६
११ क्रैस्तमतेन सपर्क	९९
१२ भारतीयै सह परिचय	१०२
१३ 'कुली' स्थितेरनुभव	१०५
१४ व्यवहारस्यकृते सजीकरणम्	१०७
१५ धार्मिकमथनम्	११०
१६ मनुष्यस्य प्रयत्नस्तापदे ऋथेत दैवेच्छान्या	११३
१७ नातालदेशे निवास	११५
१८ वर्णद्वेष	११९
१९ नातालभारतीयराष्ट्रमहासभा	१२१
२० वाळामुन्दरम	१२४
२१ त्रिमुर्णमुद्राशुल्कम्	१२६
२२ तुटनामरुदृष्टया धर्मज्ञानलाभ	१२९
२३ गृहे याजमान्यम	१३२
२४ स्वदेशयात्रा	१३४
२५ हिन्दुस्थाने	१३६
२६ राजनिष्ठा रंगिशुश्रूषा च	१४०
२७ मोहमयीनगरे प्रचलितसभा	१४२
२८ पूनाया मद्रामनगरे च	१४५
२९ 'सन्निधि निर्वर्त्य'	१४७

तृतीयो भागः

१ चण्डमारतगूचना	१५३
२ चण्डमारत	१५५
३ परिष्ठा	१५८
४ चण्डमारतनिर्गमोत्तरवर्गना शक्ति	१६१
५ सन्निधिपरम्परा	१६४

६ सेवावृत्ति	१६६
७ ब्रह्मचर्यम्— १	१६९
८ ब्रह्मचर्यम्— २	१७१
९ सरलनीवनम्	१७४
१० 'बोअर'—युद्धम्	१७६
११ नैर्मन्यसुधारण क्षामनिरारण च	१७८
१२ हिन्दुस्थान प्रति निवृत्ति	१८०
१३ पुनश्च हिन्दुस्थाने	१८३
१४ व्येखनो मृत्यश्च	१८५
१५ महासमायाम्	१८७
१६ लॉर्डरुन्नरानास्थानम्	१८९
१७ गोखलेमहाशयेन सहैकमास (१)	१९१
१८ गोखलेमहाशयेन सहैकमास (२)	१९३
१९ गोखलेमहाशयेन सहैकमास (३)	१९५
२० काश्याम्	१९७
२१ मोहमयीनगरे स्थितिग्रहणम्	२०१
२२ धर्मसफ्टम्	२०३
२३ दक्षिणाफ्रिकादेश प्रति पुनर्गमनम्	२०६

चतुर्थो भागः

१ वृत्त सर्वं वृथा जातम्	२११
२ पशियावटादागता निरङ्कुशाधिकारिण	२१३
३ अपमाननिगिरणम्	२१५
४ कार्यविधानशीघ्रभाव	२१६
५ आमनिचारफलम्	२१८
६ शास्त्रीयज्ञ	२२०
७ मृत्तिनाजलचिन्साप्रयोग	२२२
८ प्रवोप	२२३
९ अग्निनारिभि कलह	२२५
१० पत्रिस्मृति प्रायश्चित्त च	२२७
११ 'ऐरोय्य' सह गाट परिचय	२२९
१२ 'युरोप' जनेन सपर्क	२३१
१३ 'इडियन—ओपिनियन'	२३३
१४ 'कुली' स्थानानि अथवा 'घेटो'	२३५

१५ असितप्लेगोपद्रव	(१)	२३७
१६ असितप्लेगोपद्रव	(२)	२३८
१७ घस्मर 'कुली' स्थानम्		२४१
१८ एरुपुस्तकस्यैन्द्रजालप्रभाव		२४२
१९ 'फीनिक्स' - आश्रम		२४४
२० प्रथमा रात्रि		२४६
२१ शोकात्मकमहाशयो निमज्जन प्राप्नोति		२४७
२२ देव क रक्षति		२४९
२३ गृहकृत्यस्यैरु दृश्यम्		२५२
२४ 'शूल' प्रकृतिज्ञोम		२५४
२५ हृदयम यनम्		२५६
२६ सयाप्रहोदय		२५८
२७ आहारनियमान् प्रकृयाधिकरूपरीक्षणानि		२५९
२८ कस्तुरमार्दमहाशयाया धैर्यम्		२६०
२९ आतर्वेदिमरु सत्याग्रह		२६३
३० आमनियन्त्रणामुद्दिश्य		२६५
३१ उपवास		२६६
३२ पाटशाळायापक		२६८
३३ अक्षरशिक्षणम्		२७०
३४ आध्यात्मिकशिक्षणम्		२७१
३५ गोधूममन्थवती वस्त		२७३
३६ उपवास प्रायश्चित्तस्य		२७४
३७ गोवन्देदरीनार्थम्		२७६
३८ सप्रामे मम भागिन्यम्		२७७
३९ धार्मिकमस्या		२७९
४० सयाग्रहस्य मूढमचित्रम्		२८१
४१ गोमन्त्रमहाशयस्यैश्वर्यम्		२८४
४२ पार्थस्य चिवित्ता		२८६
४३ स्वदेश प्रतिगमनम्		२८८
४४ मया न्यपरादिवृत्ति प्रवृत्त्य विविक्तमरणम्		२८९
४५ विरग्धन्यरमाय		२९१
४६ प्यरशरिण मश्वररिणे जाता		२९३
४७ वार्य प्यरदारी ररिण		२९४

पञ्चमो भागः

१ मम प्रथमानुभव	२९९
२ पुण्यपत्तने गोखलेमहाशयेन सहवर्तनम्	३००
३ तत किं भर्त्सनम्	३०२
४ शातिनिकेतनम्	३०४
५ तृतीयश्रेणीप्रयाणिकानां सक्रान्ति	३०७
६ प्रेमोत्पादने प्रयत्न	३०८
७ कुम्भमेळ	३१०
८ लक्ष्मणसेतु	३१३
९ आश्रमस्थापनम्	३१५
१० दृष्टरीक्षोत्तरणम्	३१७
११ कर्मजराणां निदेशायान्नाप्रतिरोध	३१९
१२ नीलकण्ठ	३२२
१३ साधुगीले विहारी	३२४
१४ अहिंसादेव्या समुत्थे	३२७
१५ व्यवहारो व्यपनीत	३२९
१६ सेवानाम	३३२
१७ मम सहचरा	३३४
१८ ग्रामान्त प्रवेश	३३६
१९ राज्याभिपतिर्यदा सज्जन	३३८
२० कर्मजरी सह सवन्ध	३३९
२१ आश्रमान्त सूक्ष्मनिरूपणम्	३४१
२२ उपवास	३४३
२३ खेडासत्याग्रह	३४६
२४ पलाटुचोर	३४७
२५ खेडासत्याग्रहस्यान्त	३४९
२६ ऐक्यार्थे प्रमत्तापेक्षा	३५१
२७ सैनिकानां प्रवेश	३५३
२८ मृयुनमुत्थे	३५८
२९ 'रोलेट'शासनमपि च मम धर्मसकटम्	३६१
३० अद्भुतदृश्यम्	३६४
३१ स्मरणीय सप्ताह (१)	३६६
३२ स्मरणीय सप्ताह (२)	३७०

३३ हिमालयसदृशः प्रमादः	३७३
३४ 'नवजीवनं' 'यंग इंडिया' च	३७४
३५ पंजाबदेशे	३७७
३६ 'खिलाफलं' प्रति गोरक्षणम्	३७९
३७ अमृतसरनगरस्य महासभा	३८२
३८ महासभाप्रवेदाः	३८५
३९ 'खादी' जन्म	३८७
४० पर्यन्ते लब्धम्	३८८
४१ शिक्षाप्रदं संभाषणम्	३९२
४२ प्रवाहोद्गमः	३९३
४३ नागपुरे	३९५
समाप्तिः	३९७

प्रथमो भागः

प्रथमोऽध्यायः

अन्वयविचारः - जन्म

गान्धिवशीया अन्यागन्धैव्यवर्णा । तेऽपि पुरा स्तोत्रानापगान्प्रतिष्ठाप्य वाणिज्य
कुर्यान्ने स्मेति प्रतिभाति । किञ्चस्मत्तातमारन्वते त्रिषोऽप्यर्पन्त ऋषियानाटदेशान्य
कतिपयनस्थानेषु प्रगानसचिवा उभूवु । ओनागान्यपरागयेनोत्तमचन्द्रगाणिनागण्डितवादिना
मायम् । तस्यास्य पोरबन्दरनस्थाने प्रगानपदमाब्दस्य क्वचिन्वृत्नीतिग्यात्तन्स्थान
परित्यज्य ज्ञानागटनस्थान आश्रय समन्वेषणीयोऽभूत् । तत्र तत्रन्यनत्राप्रभोरय सयहस्तेन
समाजन चकार । तत्रेक्षणेण केनचित्पुरेण तावदग्निनीनर्जनस्य हेतु पृष्ट स प्रत्याह—
इत पूर्वमेव मम दक्षिणो हस्त पोरबन्दरनस्थानस्य उद्यर्ता भवतीति ॥

मृतजानिरोतागान्प्रतिष्ठाप्या भार्यानुवाह । अस्य प्रथममायाया चत्वार पुरा त्रितीयाया
च द्वा उभूवु । एते भिन्नोदरा इति जान्ये नाहमवेदम् । न च तद्भूततो वा प्रकृशितम् ।
पण्णामेया करमचन्द्रगाणि क्वागान्यपरागान्य पद्वम । तुलमीदामगान्प्रिथरम । द्वावेतो
भ्रातरौ पोरबन्दरनस्थाने क्रमशः प्रगानसचिवाभूताम् । क्वागान्प्रिर्हि मे पिता । म च
राजास्थानिकन्यायसभाया सदस्योऽभूत् । सा सभा साम्प्रत न विद्यते । पुरा खट्ट सा
राज्ञश्च तद्व्याना च विनाटन्यरस्थापनाय प्रनिष्ठापिन् भूत्या गौरवास्पदमासीत् । अपि च
मे तात किञ्चन्त ऋष राजकोटनस्थाने क्वचिद्वाङ्गानेरनस्थाने च प्रवानमाचिन्त्यमकोरत् ।
अस्य निर्याणकाले राजकोटनस्थानाद्विश्रान्तिवेतन लभ्यते स्म ॥

क्वागान्धिरनुक्रमेण चतस्रो भार्या उदवहत् । द्वयोराथयोर्द्वे दुहितरौ चरमाया पूतली
ऋईनाम्यामेका पुत्री त्रय पुत्राश्च समजायत । एतेषामहमेवान्तिम ॥

मम पिता कुटुम्बससृष्ट सयप्रिय शूर उदारश्च । परन्तु क्रोधन । मनाविषया
सक्त इत्यपि वक्तव्यम् । स किल व्यनित्तचत्वारिंशत्सरोऽपि चतुर्थी भार्यामुपायस्त ।
किन्त्वयमुत्सोचादिलोभपरवशो नाभूत् । यथा स्वकुटुम्बे तथा वहिरप्यय निष्पन्नपतीति प्रया
सम्पादितवान् । अस्य राजनिष्ठा सर्वलोभविदिताभवत् । नदाचिदय निनस्वामिनो
राजकोटप्रभोष्टाहयस्य कृतापमान 'असिस्टेण्ट् पोलिटिक्ल एजेण्ट्' इति व्यपदिश्यमान
राजनीयप्रतिनिधिं प्रत्यवतस्थे । कुद्वेन तेन प्रतिनिधिना क्षमामन्वयर्थयस्वेति क्वागान्प्रि
समादिद्योऽपि न तयार्तुं प्रययत् । तन्त्वेन कतिपयहोराकालपर्यन्तममात्रपृथ्य स्यापितो
ऽभवत् । परन्तु वत्रक्रोडेरनमन्कतामस्यायुष्य स राजनीयप्रतिनिधिर्विमुच्यतामयमित्यादिदेश ॥

मम पितुर्द्रव्यसङ्ग्रहोभो न कदाप्यासीत् । तदस्माक पत्नूक रिक्त्यमल्पमन्यमागतम् ॥

अनुभवमेक मुक्त्वा तस्य शिक्षाक्रम कोऽपि नासीत् । अव्ययमपि भूपसा गुजराती-

पञ्चमश्रेणीपर्यन्तमेव तस्य प्रवृत्तम् । चरित्रभूगोलपरिज्ञान तस्य न किञ्चित् । तथाप्यस्य व्यापहारिकज्ञानसम्पन्न-शक्तिस्सूक्ष्मप्रश्नानां निर्णये पर शतानां जनानां शासनेऽपि प्रगल्भोऽभवत् । तेन लब्ध धार्मिकशिक्षणमत्यल्पम् । तथाप्यमह्यार्तैर्हिन्दुजनैर्देवस्थानगमनपुराणपुण्यकथाश्रवणादिभिर्वाप्रती धार्मिकज्ञानसम्पत्तिरविगन्तु शक्या तावती तेनापि सम्पादिता । स्वस्य मरणा-कृतिपयवत्सरेभ्य पूर्वमस्मदीयकुटुम्बमित्रेण केनचिद्राज्ञागत्रिदुषा बोधितो मे पिता गीतापारायण कर्तुमारभत । अपि च ग्रन्थह पूजासमये कतिपयश्लोकानुचै पठति स्म ॥

मम मातुर्निपये कदाप्यविस्मयीयतया य-मे मनसि निरुद्धस्थित तत्खलु सा पतिव्रता खीति । सेष धर्मभीह । प्रतिदिनमापूजापाठारसान भोजनचिन्तामपि न कश्चपति स्म । हृत्वेल्याह्यवैष्णवदेवालयगमन तस्या प्रत्याहि-रुक्त्तव्येष्वेकतममासीत् । स्मार स्मारमपि तस्याश्चातुर्मास्यव्रताचरणलोप कदाचिःकोऽपि मम स्मृतिपथ नापाति । अत्यन्तदृच्छ्रतान्यपि सा सर्वात्मना समाश्रयते स्म । आरब्धव्रत व्याधिरशान् कदापि पर्यन्त्यजत् । एकदा चान्द्रायणव्रतमाचरन्त्या रोगपीडितयाप्यपरित्यज्य व्रत यथावत्समापित मम स्मृतिमुपैति । द्विप्रदिनानि यावदुपवासो नाम तस्या ईपत्कर । चातुर्मास्ये प्रतिदिनमेकमुक्त तथाभ्यस्त-मासीत् । इयताप्यपरित्यज्य चातुर्मास्ये क्वचिदेवाहिन्युपवास कुर्वती व्रत समापयत् । अपरस्मिन्चातुर्मास्ये सूर्यनारायणदर्शनं विना नाहार स्वीकारिष्य इति व्रतमग्रहीत् । तदाग्नाभिर्जालकैर्नहि स्थिता गगनेऽदृष्टिभि सूर्यदर्शनं मात्रे निवेदयितुमस्सर प्रतीक्ष्यन्तं न्म । वर्षाकालमध्ये सूर्यदर्शनमतीवत्रिरलमिति सर्वेषामपि विदितमेव । बहुशु दिनेषु सहस्रा प्रत्यक्षोभवन्ति मूर्धे यथा वय 'अम्ब अम्ब सूर्यो दृश्यते' इति ससम्भ्रममवोचाम यथा च न यावद्भवा स्वय द्रष्टु वहिष्यधावति तावत्सूर्यस्तिरोहितोऽभूत् यथा चानेन तस्यास्तस्मिन्दिने भोजनाभाय प्राप्तस्तथा सर्प स्मरामि । ईदृक् सम्भवेष्वस्ममाताम्लानमुखी 'न कापि चिन्ता । ममाद्य भोजन देवाय न रोचते' इति वदन्ती स्वस्वार्थमनुश्रुतु प्रतिनिवर्तते स्म ॥

सा व्यवहारकुशला । राजास्थानसम्बन्धिनभिर्विल्लुचान्तानामाम्यभिज्ञाभवत् । अस्या बुद्धिर्जगत्प्रसन्नरोजनस्य सुनिश्चितमासीत् । अहमेनेकशो बाल्ये वपसि जनन्या सह राजमन्दिर गन्वा तत्र मन्वाटाकूरप्रभुजनन्यो सवृत्त कथालाप श्रुतवानि यद्यापि स्मरामि ॥

अनयोर्मातापित्रोर्गर्भादह मत् १८३५ भाद्रपदचतुर्दशदिन्या (तथा च श्रीशक्तिशान्तशक्त्य दिनत्र युक्तरममशतात्रिंशत्समहृतमे शुक्लनामि मन्सरे भाद्रपदवृष्ण द्वादशीतिथी) अशुना पोरत्रैर्गैनिप्रमिदे सुदामापुर्या जन्माग्रहीपम् ॥

पोरवदरपुरे मया वापमतिरहितम् । कर्मभेदा पाठगगा प्रति मया गम्यते स्मंति शक्तिरिति । गणितगोष्ठ्यगना घडीकरणं मम ज्ञेशाह मवृत्तम् । अपि च सङ्घाटिभि मन्सदृपाप्यायनिशगशक्तिषि । इह मुक्ता नान्यत् दिक्षिदपि स्मरामि । प्लेन तदानीं मे बुद्ध्या भ्रष्टा भविष्य एतदज्ञान्या चापवत्या भाव्यमिति तर्क्ये ॥

द्वितीयोऽध्यायः

वाल्यम्

यदा मे पिता राजास्थानिकत्यापसभासदस्यन्वमिच्छु राजकोट प्रति प्रस्थितस्तदा मया सप्तर्षदेशीयेन भायम् । तत्राह प्राथमिकशाला प्रवेशिनोऽभवम् । तत्रान्ने पाठयितृणा-मुपाध्यायाना नामानि सन्पगृह स्मरामि । यथा पोरन्दरपुरे तथत्रापि मम पाठ्येवनादिषु न कोऽपि विशेषो दृष्ट । नचाहमिनरापेक्षया बुद्धिमत्तर इति गणनीयोऽभवम् । एना आठामनिकस्य नगरात्राह्यार्तिन्या पाठशालाया दिनकृतिपवाण्यापठय्यगीपि । तदनु द्वादशेवर्षे हार्दस्वृजग्य मुच्चरिद्याग्यमह प्रविष्ट । अस्मिन्स्त्रीयसि नांऽस्मद्दुपाध्यायान् वा सत्पाठिनो वा नाहनवत कदाप्यचक्रयम् । अतीप्र लज्जालुतथा परगोष्ठी पर्यहार्यम् । मदीयपुस्तकपाठा एव मे सहाया । घण्टावादनममये पाठशालोपस्थान शालात्रिरामे च गृह्यामिमुखीभवन्-एव हि मेऽभ्यास । अन्ये सह कथालापनिस्सहन गृह प्रति त्वरितगतिना गम्यते स्म मा कोऽपि दृष्ट्वा मा परिहसीदिति ॥

उच्चरिद्यालये मम प्रथमवर्षपरीक्षाया यत् मरुत्त सा घटनाच कथनीया भवति । तदानींतनरिद्याभ्यामपरीक्षको जर्देन्सनामा समागत । अस्मपरीक्षणार्थं पञ्चशब्दानस्माभिरले खयन् । तेषामेकतम 'केटल' (kettle) इति पदमासीत् । तस्य डेखनेऽह स्मलिननकार्यम् । अस्मुद्दुपाध्याय स्वपादरक्षाप्रेग मपाठमभिस्यर्ष्य स्वालियनूचनाय महात यनमक्रोत् । तथापि तमपिद नाहमप्रहीयम् । मत्रार्थस्विनशाल्यस्य फक्त निरूप्य तत्रिखितानुकारेण स्मलित मदीय समीकर्तयमित्यस्मद्दुपाध्यायस्यागयोऽभवत् । तदेत मनसो मे नास्फुत् । अन्योन्यलिखितानुकरणस्य निवारणमेवोपाध्यायाना कर्तयामिति मया हि गृहीतम् । मदेन्वर्ज मन्ये सर्वेऽपि अन्टान्निदेशेण व्यडेखितु । अहमेक एव मूव । तत्र परमुपाध्यायो मम मुग्रता दर्शयितु प्रायतिष्ठ । तत्र तस्येव दृयाश्रमो जातो न पुनर्नया लिखितानुकरणमशिक्षि ॥

अथाप्येतेनोपाध्याय प्रति मे गौरव नाहीयत । ज्येष्ठगताना हि दोषाणा यद्द्वान्न तन्मे स्वभावरूमासीत् । यद्यपि तदुपाध्यायस्येतेरे दोषा मया नभेणोपत्रास्मथापि तत्रिष्टमन्निभागे मे ना यथा पर्यवर्तत । ज्येष्ठानामाज्ञानुपननमेवास्मकर्तय न , पुनस्तया चारत्रपरिशोभन-मिपर्यो मम हृदयतोऽभूत् ॥

प्लम्बितेन समये मरुत्त घटनाद्वयमन्यत्रापि मे मनमि एत्र भवति । आणुपुम्बकनि मुक्त्वा पुम्बकातरपथन मम नेष्टमासीत् । उपाध्यायादक्षेपत्रचन मा मया तत्रप्रतपण मा न म रोचने स्म । अतो मया दनन्दिनावपाया शिक्षणीया एवापनिना । तथाज्येव शिक्षणागस्य मानन सर्वेऽपि पाठेकस्यप्रमार्नीदिनि वक्तु न शक्यत । एव मयि पाठ्यपुम्बकेऽपि

निरवधाने मति पुस्तकान्तर मया न हि पठ्यते स्मेति किमु वक्तव्यम् । किन्तु मम पित्रा
 शीतस्थापितस्य श्रवणपितृभक्त्याद्यनाटकग्रन्थस्योपरि कथमपि मे दृष्टिरपत्तत् । तमेव
 तत्परतयाहमपाठियम् । तत्कालमेव ग्रामाद्ग्राम पर्यटत्त पुत्तलिकाप्रदर्शनोपजीविन केचिद्-
 स्मद्ग्राममुपागमन् । तत्प्रदर्शितपुत्तलिकासु यात्रामुद्दिश्य स्वन्धानलम्बित्रीप्रवेन रममातापितरौ
 बहमानस्य श्रवणस्य प्रतिदृतिरेका व्यलोकित् । एतत्पुस्तक पुत्तलिकाचेति द्वय मिञ्जिना श्रवणकथा
 मे मनस कदाप्यप्रमार्जनीयाममरोत् । श्रवणस्य पितृभक्तिरादर्शरूपेण तया स्थापनी-
 येत्यात्मनात्मानमत्रोधयम् । श्रवणस्य मरणेन सन्तप्यमानयोस्तपिरोर्विलापोऽद्यापि मे
 मनसि शोथयत् इव । मर्त्ये पित्रा प्रितीर्णया रागमान्दिक्रया तमहमालापयम् । स रागो
 मे हृदय व्यलीनयदित् ॥

नाटकान्तरसम्बन्धिन्यपरा तत्सदृशी घटनैना सञ्चत्ता । एतत्कालमेव कयापि नाटक-
 मण्डल्या प्रयुक्त नाटकमण्डलोकयितु पितुरनुज्ञामव्यगच्छम् । तन्नाटक हरिश्चन्द्रचरितात्मक-
 मासीत् । तदेतल्लोचनासैचनक मम मानसमकर्षत् । किन्तुनुज्ञा कतिमृत्त्व प्राप्य गन्तु दास्येत ।
 तथाप्येतन्निमित्त व्यसन नैव माममुञ्चत् । निस्तस्यव्यवहारिद् नाटक मया स्वय मनसा प्रयुक्त
 स्यात् । हरिश्चन्द्रेणैव सर्वैरपि कस्मान्सत्यवद्भिर्न भवितव्यम् । इत्येव प्रश्नो दिवानिश मे मनसि
 पुस्तोर्षने स्म । सत्यानुसरण सत्यरयार्थे हरिश्चन्द्रचरित्रिकल्पेन मनसा ज्ञेयानामनुभव ।
 इत्येव आदर्श एक एव मे मनस्याभिरभूत् । हरिश्चन्द्रकथायामक्षरश सत्यत्वप्रतीतिर्मयासीत् ।
 सर्वस्यास्य स्मरणमनेकशो मे नेत्राभ्यामश्रूणि निरसारयत् । कथाहरिश्चन्द्र कश्चिद्वरतुतो न
 जीम्न् स्थित इत्यधुना मम लौकिकज्ञानमाख्याति । किन्तु हरिश्चन्द्रश्रवणानुभावापि मम हृदये
 नित्यमनिहितौ स्त । अद्यापि तन्नाटकरूपादेन पूर्वजन्मे हृदय विलीयत इत्यह जाने ॥

तृतीयोऽध्यायः

बाल्यविवाहः

एतदध्यायलेखनसन्दर्भो मा सम्भवति बहुतरमाशसमानस्याप्येतद्बुक्तान्त कथयिष्यते मे
 विदिनमेवेद यदेतत्सदृशास्तिकगुलिना इतोऽपि भूयस्यो मया निगरीतव्या सन्तीति । यद्यह
 परमार्थेन सत्योपासरोऽस्मि तदा मे नान्या गति । मम ज्योदशे वयसि सञ्चत्प्रिनाहृत्तात-
 वर्णनरूप मनसन्तापत्र तर्तयमिदानीं प्राप्तम् । मन्पोष्यवर्गस्थितानेतद्वयस्का मालनान्विलोक्य
 मद्रिग्राह स्मर्यते यदि तद्राहमात्मन एव न केवल दयनीयो भविष्यामि परन्तु परिहृतबाल्यप्रिनाहा

न्वाटकाग्रनि यूयमेव मान्यशाडिन इति विवक्षा मे जायते । एवमतिवान्ये वयसि विवाहकरण
नाम नीत्यनुरोपीति किमपि प्रमाण नोपपद्ये ॥

अत्र विषये पाठ्या मान्यया विदुर्बन्धु । मन यन्वृत्त न विवाह एव न
पुनर्भानि विवाह प्रति नमतिमात्रम् । ऋट्टियत्राट्टेदे विवाह नमतिरिति द्वा प्रथक् नस्कारौ
स्त । नमतिर्नाम वाडकवाडिनयोर्भानापितृभिर्भानि विवाह प्रति परस्पर शान्दानम् । नमति
गिय नोदृष्टनीयनि निर्णय कोऽपि न हि । न च मृते ऋट्टके वाडिन्याया वैद्यप्रसाप्ति ।
वाडिन्यावाट्टका न गृह्य तत्र भागिनौ भवत । ऋडुगस्तद्विचारोऽपि तथोपविदितो भवेत् ।
एष नमत्नस्कारो मन विवाह समपद्येति प्रतिभानि । जापि तु ऋडा ऋडा सम्पन्न इति
न जाने । मठर्थनिश्चिने द्वे वाडिके ऋनयोऽद्विद्येतामिति द्यथितोऽस्मि । तृतीया नमतिर्नम
मनमे प्रयामि नवृत्तेति क्वचिस्मरामि । न तावस्मयते तद्विद्व क्तापि मे निवेदितमिति ।
इत्येत्थिन्यागो वृत्तान्तो मद्रिवाहविषय । न तु स्पष्टतर स्मर्यते ॥

उनपूर्वम्बन्धुमेवय त्रयो भ्रान्त इति । तत्र प्रथम पूर्वमेवोत् । मठपेक्षया त्रिद्वर्षच्येष्टस्य
त्रितीयशतुरावत्तरयेष्टस्य मे नम्यविद्यायादस्य मन च त्रयागामेकदा विवाह करणीय इति बृद्धेर्नि
रणापि । एवमिप्रवृत्तेरस्मत्सुबुद्धु गचिन्ता शान्तिद्विद्येतामिवा न न हेतरामीत् । एतेन
स्तानुमृत्प मिताययश्च सिष्यत इत्यभिप्रायेणव तथा नविहितम् ॥

हिन्दुजनसु विवाहो नाम न खट्ट मायाणो विषय । विवाहेन वपूनरयोर्भाना
पितरोऽनेदयो निर्णना भवित्यन्ति । अस्य वृते निचस्व नाशयन्ति । ऋडु वृथा क्षिप्रान्ति ।
एतदाग्रथ्यश्रना स्वामरणवभूता मवीप्रणाय भोनतोपचारययपयिद्विद्वेनय च मास्य
ऋडोऽपक्षय । विद्विभक्ष्यभोज्याद्युपकल्पने परपक्षीयाणा ऋडुपक्षीयाणा च स्वर्ग जरीनृम्यने ।
घनिनापुयं तावदस्तु वा न वा क्षिप पुनराऋट्टगोप गायन्ति । एतेन व्यापिमम्भवेऽपि
न हि चिन्ता । प्रातिवेशिकननानान्तु विश्रान्तिरेव नाम्नि । तेऽपि तऋडुऋट्टमुच्छिष्टयत्वा च
त्पर्णा सहन्ते । यतन्मैरपि ऋरिप्यमाणविवाहप्रसङ्गेश्वेवैरिभेन प्रवृत्तिराश्रयणीया भवित्यनीनि तेन
विदितम् ॥

मर्गपात्स द्वेशमैरुमैर परिहाराऽस्मिन्मन्त्रेण व्यचिन्तयन् । मनद्वयत यपोऽन्य ।
उत्पन्नस्तु महान् । त्रि प्रथम्ययस्थाने मद्धेदेव ययमम्भन । एतो मुक्तमन्त्रेन धन विद्वर्गीतु
शक्यते । मन पिता ज्येष्ठपितृयश्च नानक प्रानी । अन्मद्विवाह एव तान्वा लोडननेदे
चरमा । चरमाद् एतो विमपेक्ष न प्रयोक्तव्य इति तेन मनसि विदेव । मर्गमन्त्रमिभ्यना
लोथ्य विवाहप्रयमेकदा निर्वर्तनीयमिति निश्चितमभूत् । पूर्वकर्तव्या वैमर्गिन्मद्विवाह
विषयैरपि नमे सनमिनान् ॥

प्रचलद्बैनाहिकनार्यमिशेषरेव विनाहो भावीत्यस्माभिरगतम् । विनाह इत्येतेन धारणार्थे प्रशस्तमखलाम् । वाद्यतम्मटघोष । वधूरप्रदर्शनोत्सव । महामोजनसतर्पणम् । मया सह नीडितुमेककृत्याप्राप्तिश्च । इत्येताऽन्मुक्त्वा नान्यो विचारो मम मनस्यस्फुरत् । विषयसुखापेक्षा च न तरमागता । मुक्त्वा ऋतिचिदन्त्यर्णनीयान्परयानेतद्विभृत्य नान्यत्किमपि लिखेत्किमपि । ते च विषया अग्रे निरूपयिष्यन्ते । तेऽप्येतद्वृत्तान्तलेखने यन्मम मुख्योद्देश्य तस्य भूयसा नोपकारका भवेयुः ॥

साग्रज मा राजलोटात्पोरन्दरपुरमनैतु । सन्ति केचिच्चरमदश्यात्पूर्वभाषितो हरिद्रा-
चूर्णेन सर्वाङ्गउपात्रिका विनोदायहा विषया । ते पुन सर्वे वर्णयितु न शक्यन्ते ॥

अस्मापिता प्रजानसचित्र इति यद्यपि सत्य तथापि किमपि न परोपजीवी । टाकोर-
प्रभोर्मिश्वासपात्रतया तस्य परतन्त्रता समधिकैवेति वक्तव्यम् । अतिप्रत्यासन्नेऽपि विनाहदिवसे
टाकोरप्रभुरस्मत्पितर नैराऽमुचत् । ततो मुक्त्वासास्य दिनद्वयात्पूर्वमेव यथा प्रयाण समाप्येत
तथा मागयानानि पृथगस्थापयन्त । परन्तु किमनेन । अन्या ह्येवासीदीधरेच्छा । सुदामापुर
राजकोटादिशा युत्तरैकशतपाषाणदूरे वर्तते । शम्भुदेन पञ्चार्धैर्दिनैर्निर्व्रियं प्रयाणम् ।
तदेतप्रयाणमस्मत्पिता त्रिभिरेव दिनै समापयत् । किन्तु तृतीयदिनसे यान पर्यस्तपतितमभूत् ।
एतेन तस्य बहूनि क्षतायजायन्त । असौ सर्वाङ्गमद्वपट्टक सदनमागत । एतेन
तस्य चास्माक चोत्साहो यद्यप्यर्थे न हासमगच्छत् तथापि विनाहो निर्वर्तनीय एवासीत् ।
अत्रान्य खलु लग्नान्तरस्थापनम् । तस्मिन्काले पित्रक्षतनिमित्त मे दुःख वगाहिरुमिनोद
सरम्भमव्ये सर्वं विस्मृतमभूत् ॥

अह मातापित्रोस्तीर्य भक्तिमानासम् । किन्तु मे भोगासक्तिरामीततोऽपि नाल्पीयसी ।
मानापितरौ शुश्रूषमाणेन जनेन परित्यक्तनिजसुखमन्तोत्रेण भवितव्यमिति नाहमद्याभ्येदम् ।
भोगासक्तस्य मे दण्डमूर्षणेन मृत्ता वाचिद्वटना मम मानसमद्यापि वृन्ततीर । एतद्वृत्तान्तस्तु
पुरस्तान्निगदयिष्यन्ते । श्रीनिधुत्यानन्दो गायति यथा—

भोगनृष्णामनिर्धूय भोग्यनात्र विमुञ्चत ।

न्यागोऽय सर्वा न स्वाच्चिरस्थाधीति निधय ॥ इति ॥

अभय शोचनीयोऽय वृत्तातो गीनिमेना स्वय पटतो वा गीपमानामितरै शृङ्खतो वा मम
दृश्यन्तु प्रविश्य तन्भारणेन मानजनतमुग्य करोति ॥

मणर्पाटनोऽपि मे पिता वेदना ददिरप्रददयन् विनाह साह निरकारयत् । विनाह
मर्षणं तत्तद्विभ्रमंणि यत्र यत्र स्थंश्चतुर्दीपत स्नेयद्यापि मे मनश्चतुष पुरस्ता
दिन्द्रि शत्रोणि । निरगतान्यविनाहो वार्ताविपार निरुरररररस्य विपधीनरररररररर
न हि रररररि मया व्यचिन्तित । तदानीं सम्भवतोऽर्था सर्वेऽपि सुखता लोभसिद्धा

सुखदायकश्चेति प्रत्यभासन् । किं च ममाप्यामीत्यारिणयनजुठन् । अस्मत्पितृानुष्टिनस्य सर्वस्यापि निर्दोषत्वेन मया गृहीतत्वात्सर्वमिदानीं स्पष्टमेव स्मर्यते । यथात्राम्या त्रिवाह-
वेदिनायामुपविष्ट यथात्राम्या सप्तमी रचिता यथा नरोटाम्यात्माराम्या कमाराण्यमसुर
गोपूमभक्ष्यप्रिगेघोऽन्योन्ययोर्मुग्धे त्रियामि यथा चात्राम्या सहावस्थानमारम्भ तथा नर्प
मेतदिदानीमपि मे मनसि चित्रयितुं शक्नोमि । अहो मा प्रथमा रात्रियस्यान्यन्तमुप्रापत्ययोरा
यति परिज्ञानगृन्त्ययोर्द्वयोरारयो सप्तमा नसारसारं निधानं मनचानि । प्रथमरात्रौ यथा
वर्तितयमिति प्रजावत्या मय्यगुपदिष्टोऽभवत् । मन भार्या तु कनोपदिष्टेति न जानि । मया सा न
तत् पृष्टा । न चाद्य मे तस्य निज्ञासा । अत्रान्योन्यमुक्त्वदर्शनेऽप्यग्रीरा प्रभूवेति पाठः कर्त्तव्येति
विज्ञयेत । उज्जा हि प्रपद्य स्थिता । कथनहृ तथा सम्भाषय । किं वा सम्भाषितयम् ।
अस्मत्प्रजावत्या यदुपदिष्टं तेन नातिदूरमावृष्टोऽभवत् । किन्त्वेवत्रिप्रमद्वेषु परोपदेशो
नावश्यकः । प्राग्जन्मवासना प्राग्जन्मोदेहिः शिशोः शोभासापेक्षता नाम्यव । शन शनरन्योन्यमन्तत्रो
जात । परस्परनालपितुं प्रावर्तारहि । उभावपि सनानत्रयमावभवत् । तथापि पयःप्रसारनहने न
मया वृतो विद्म्य । वृत्तान्ताऽयमुत्तराव्याय वर्णयिष्यते ॥

चतुर्थोऽध्यायः

मम याजमान्यम्

मद्विवाहसमकाले दाम्पत्यस्नेह कुटुम्बनिर्वाह्यमो बाल्यविवाह इत्येतादिविषयप्रतिपादना
लघुप्रपञ्चा प्रत्येक पादान्तेन वा कान्तिव्या (न हि सम्यक् स्मर्यते)
व्यनीयन्त । तेषा यपुस्तक मे हस्तगत तद्रामूलान्त मया पठ्यते स्म । यत्तावन्मानमिमत्
तस्य प्रिस्मरण यपुनरमिमत् तस्य परिग्रहणमित्येषा हि मे पद्धतिरासीत् । भार्या यान्तीव
पत्या नातिचरितयेत्यय तद्ग्रन्थोपदेशो मम मनस्यनपायितया निरूटोऽभवत् । किं चार्जवस्य
मन नैर्मागीकत्वाद्वापार्त्रोहिवसङ्कल्पस्यापि नात्राश आसीत् । तत्रापि तस्मिन्बाल्ये वयमि
तादृशप्रवृत्तेर्वा जुत सम्भव ॥

एतन् हि कश्चिदमपरिणामो जात । मया यद्येकपत्नीव्रतस्येन भक्त्याय तदा
मपन्यापि मा प्रति ननु तथैव वर्तितयम् । एव चिन्तयतो मे हृदयमीर्या प्राप्तिनात् । तथा हि
पतिपरायणया भवितव्यमित्याचारस्यमते सा मया पतिपरायणा स्थापनीयेति ग्रहो मामात्रमीत् ।
उथा तस्या स्थापनाय तदन्वयेक्षिणा मया भाव्यमित्यचिन्तयम् । मद्रायाया पातिव्रय प्रति

शङ्कितु लेशतोऽपि कारण नासीत् । परन्त्वसूया कारणानि नापेक्षते । तदीयगतागतमवस्थं मया ज्ञातव्यम् । तस्मान्मदनुज्ञा विना तथा कापि न चलितव्यम् । ईदृशवृत्तिरावयोर्मध्ये दुःखम् कल्हवीजमनाप्सीत् ॥

अनुज्ञा विना कापि न गन्तव्यमिति नियमस्तस्या कारायते स्म । कस्तुरवाई त्वनीदृग्व्य सनसहिष्णुर्वालिका । सा हि मदनुज्ञा विनैव स्वेच्छया यथेष्टदेश यथेष्टमाल च सञ्चरितुमारब्धवती । यथा यथा ता निरोद्धु मया यत्न वृत्तस्तथा तथा तदीया स्वैरप्रवृत्तिरधिनाधिका भवति स्म । एतेन मे त्रोधोऽर्पित । अनेन हेतुना बालदम्भपत्योरावयोरन्योन्यमनालापस्तु प्रात्याहिक क्रमोऽभवत् । कस्तुरजाया स्वातन्त्र्यप्रदर्शने न कोऽपि दोष इत्यधुना विस्पष्टमत्रगम्यते । देवतादर्शनार्थं वा सखीदर्शनार्थं वा जिगमिपोरात्मन प्रतिरोध निष्कलङ्कदया बाला कथं वा परिमृष्येत् । तन्निषमने यद्यस्ति ममधिपारो मन्निषमनेऽपि तस्या स कुतो हि न स्यात् । सर्वमेतदद्य मे सुविदितमेव । तदानीं तु म प्रमुत्तु प्रदर्शनीयमासीत् ॥

एतेन पाठना अस्मत्संसारं माधुर्यदेशाभात् नित्यमन क्लेश च मा खलु शङ्कन्ताम् । मम नैद्युस्य हि मम प्रेम्नैव कारणम् । मम प्रेयसी लोभनिदर्शनभूता धरणीयेति मामकोऽभिलाष । तथा त्रिशुद्धनीत्रिनया भा यम् । मया शिक्षमाण तथापि शिक्षणीयम् । मया पठ्यमान तथापि पठनीयम् । उभयोर्जात्रिनेनेऽरूपेण भविष्यम् । एषा हि मे महती प्रत्याशाभवत् ॥

न जान कस्तुरवाई च मसदृशभावनानामपुष्यन् वेति । सा ह्यशिक्षिताक्षरा । ऋजुस्वभावा स्वातन्त्र्यप्रिया समारण्यकार्यसाधनच्छत्रन्तो मितभाषिणी च (इदमस्तु वा मा प्रतीति) । निनमाद्य न तस्या सन्तोषजनकमासीत् । मदीयपठनशीलत्वेन तस्या पिपटिषा न जनिता । तस्मादीदृशी प्रयाशा सर्वापि भेदेऽनितेय । सैना ली मम प्रेमसर्वस्वस्य केन्द्रस्थानमभूत् । तद्येष्णा प्रतिजनितयमिषेय मे लालसा । क्वचिप्रेष्ण पारस्पर्याभावेऽपि द्वयोरेकतरस्मिन्नस्य जागरन्वत्वात् सुगण्डायारहितस्यैवान्तिरदुःखस्थानमया ॥

सा मे परमप्रेमपात्रमित्येव वक्तव्यम् । पाठशाणायामपि तदृत्तात् एव मे मनस्य-रुन्त् । निरागमनप्रतीक्षस्य मम कदा पुनर्द्वयोर्भेदं न भविष्यतीत्यजागरित्सारंदिक्ती चिता । त्रियोगो दृग्मत् प्रयभासीत् । तत्तत्कथालापप्रसङ्गेन ता रात्रौ चिरायाम्जागरणम् । एव गात्रमनिमतो मे कर्तव्यपरायणतापि ना भविष्यदिति नूनमह व्याधिर्पाटित सत्ररात् मृद्युना कर्तव्योऽभवित्यम् । अथवा भुयो भारभूत् सत् जीविना निरवाहयित्यम् । परतु तत् दिग्मदृश्यानि मनःशर्यायानामम् । अमयभाषणस्य तु कथापि म न सम्भाव्यन् स्म । एव मयानुवर्तिना मया कृति मद्गतानि ममुत्तीर्णानि ॥

उत्सर्गः इति कश्चिद्विज्ञानात् । सा विद्या शिक्षयित्वाति यद्यथा मन्त्रान्मेऽनित्यमन्त्रान् मदीयविद्यासति पुनोऽप्यात्मदा ददात् । किंच सा विदितेन

पाठयितव्यामवत् । किन्त्वेतदपि रात्रिवेलायामेव शक्यमासीत् । अस्मिन्नेष्टममशं द्विवा तस्या दक्षिणोऽप्यलम्बे सति का कथा तथा सम्भाषणस्य । तत्राद्ये कश्चित्पात्राद्येने विचित्रो निरर्थ-
कोऽनागरिकश्च 'धोपा'भ्यो योपात्रोवनमम्प्रदाय प्रचरति स्म । सोऽद्यापि भूयसा विद्यत एव । एव च तदध्यापनाय सर्वत प्रतिबन्धकमासीत् । एभिः कारणेस्ताख्यदशाया वस्तु-
वाय्या पाठशिक्षणाय मन्वृता प्रयत्ना सर्वेऽपि निष्फला सञ्जाता इत्यमुपगन्तव्यम् । यावद्दह विषयनिद्रात प्रबोधमातस्तावत्साभेजनिक्कार्येषु प्रदिष्टोऽभूत् । तस्मापर्याप्तोऽवसरास्तदानी-
मपि नालम्बत । शिक्करारा तदध्यापनप्रयत्नञ्च सकृद्ये नामवत् । इदानीं वस्तुवार्त-
क्यचिद्रेण्यप्रदादि लेखितु सुबोधगुजरातीमाया ज्ञचयितु च जानाति । यद्यह पुरा मोह दृषितो नामसिन्धु तदा सा विदुषी समभवित्यदिनि प्रत्येमि । अपि च तस्या पठनाटनञ्च सुजय्यमभवित्यत् । निष्कलदप्रतिने किञ्चिन्साख्यमन्तीन्यह जान ॥

मम विषयाम्तिमन्त्रेऽपि तदुष्टपरिणामस्यादर्तक कारणमिन् पूरेणैव मचित भवति ।
अथान्योदृत्तान्त कश्चिदुपवर्णनाय । विदुद्धसिद्धलयाञ्जनान्भावानेव रक्षतीत्येतद्बहुभिर्निदर्श-
नमम हृदत भवति । लिट्जनेतु यत्र हानिकरं बाल्यविवाहपद्धति प्रचरति तत्र हानिहासर-
सम्प्रदायोऽप्येको दृश्यते । बालदम्ब्योश्चिरसहवास तन्मातापितरो परिहारयत । अन्यर्मन्य-
नार्या स्वमातुर्मन्दिर एवानिवाहयति । अस्तद्विषयेऽपि तत्रैव जानम् । विवाहोत्तर पञ्चसु नमरेटु
(त्रयोदशादष्टादशपर्यन्त) आवयो सहायस्यानराजल माकल्पेन वर्षत्रयादृचं न भवेत् ।
यात्रमह वसतो पश्ये वा माता ज्यतीतामन्तान्मे भार्या तन्मातृगृह नेतु जन आगच्छति स्म ।
ममेदमतिमात्रमप्रियमासीत् । तथाप्येतेन दानव्यात्रा दुष्परिणामाक्षिणावमूव । अष्टादशे वयसि
मयेङ्गल्लेण्टदेश प्रतिप्रस्थितत्वादावयोश्चिरभारी वियोग समजनि । इदं च ना श्रेयस्करमेव
नवृत्तम् । विदेशप्रत्रामाप्रत्यावृत्तस्यापि मे भार्यया सह स्थिति पन्मामनोऽपिन्न नानीत् ।
यन्मया राजक्येष्टान्मोहमयीनगर मोहनयीनो राजकोटपुरच भूयो भूयो गतागत कर्तव्यमापतितम् ।
तदनु दक्षिणाप्रिक्राखण्डयात्राप्रसङ्ग सम्प्राप्त । अत्रान्तरेऽह भूयसा विषयानिद्राया प्रमुद्धोऽभवम् ॥

पञ्चमोऽध्यायः

उच्चविद्यालये

निरूपितपूर्वं हि यन्मदीयविवाहकाले नयोच्चविद्यालयेऽपीयने स्मेति । तयोऽपि भ्रातरो
वयमेकस्यामेव पाठशालायामथैभ्यह । मन ज्येष्ठप्रज परमोर्चभ्रेणीनचास्त । महोदस्व

परोऽप्रजो मदग्रिमकस्याया स्थित । विनाहादायरेवेत्तर्पत्रालस्य बृथायापन फलितम् । मदप्रजस्य तु तत्परिणामो भूयोऽनिष्टप्रापनोऽभवत् । यदनेन विनाहोत्तर विद्याभ्यासोऽत्यन्तमेव परित्यक्त । ईदृग्दुष्परिणामभाज कियन्तो बालका सतीति परमात्मैकत्रेचमिदम् । विनाहोत्तर विद्याभ्यासो नाम हिन्दुजनससारमात्रगोचर ॥

मम तान्दध्ययनक्रम प्रचलति स्म । उच्चविद्यालयेऽहं न मुग्धतरयातिमगमम् । उपाव्यायप्रीतिमहं सदा समपीपदम् । प्रतिप्रसर बालकानां चारित्रविद्याभ्युदयविषयकाणि योन्वता प्रजाणि त-नातापितृणां सकाशात् प्रेष्यन्ते स्म । तत्र ममायनक्रमो वा शील वा न हि प्रशस्तमिति न क्रुद्रापि रयापितोऽस्मि । द्वितीयश्रेणीपरीक्षायामुत्तीर्णेन बहुमानमप्यलभ्यत । पञ्चमर्गे रूप्यकचतुष्टयवेतन पष्टे दशरूप्यकाश्च प्राप्यन्ते स्म । अत्र मद्योग्यतापेक्षया नियतिबलमेव प्राप्तिकारणमिति वक्तव्यम् । यदेतद्वेतनं षाठ्ठियापाददेशान्तर्गतिं सोरठजनपदीयविद्यार्थिप्रवरेभ्य एव प्रदीयते स्म । प्रस्तुतश्रेण्या सम्भूय चत्वारिंशति पञ्चाशति वा स्थितेऽपि विद्यार्थिषु सोरठजनपदीया क्रियतो विधेरन् ॥

एतावत्त मया स्मर्यते यदहमतीव बुद्धिशालीति न मे सम्भावनासीत् । वेतनस्य वा बहुमानस्य वा प्राप्तौ ममाश्चर्यं जायते स्म । परन्तु मदीयचारित्रमनिवृत्त्य सुतरामहं जागरूकोऽभवत् । चारित्रविषये हि टोपदेशेऽपि भासमाने मम नेत्राभ्यामश्रूणि प्रामर्शन्त । मदनृष्टितकार्येषु स्वखालित्वदर्शिभिः शिक्षकैः कदाचित्क्रियमाणोऽधिकेण सर्वदा मे दुस्सहोऽभवत् । अहमेकदा प्रहारमनापमिति ज्ञप्तिरस्ति । प्रहारप्राप्त्या न तान्मे दुःखमभूत् । परमहं टण्टनार्हं इति परिगणितोऽभून्मित्येन मे महती व्यथामजनयत् । अहं भृशमरोदियम् । इदं हि मे प्रथमे वा द्वितीयस्मिन्वा वर्षे स्थितस्य सञ्चत् । सप्तमश्रेणीमधिष्ठिते मयि सञ्चत् एतादृशं प्रसन्नोऽन्यो विद्यते । तत्कालं दोराज्जी एदलजी गिम्याख्या अस्मन्मुख्योपाध्याया आसन् । एते विद्यार्थिनामभिम्ता । यदेते नियमान्निर्दिष्टिष्येन प्रचालयन्ति स्म । स्वकार्याणि यथावदन्वतिष्ठन् । पाठान्सम्पगव्यापयन् । ऊर्ध्वश्रेणीगतानां विद्यार्थिनामङ्गसाधनं क्रिकेटास्पर्कन्दुकवेडन चापस्पर्कतन्त्रतया व्यविपत् । भ्रमैतद्वयमपि नेष्टमासीत् । यानस्य नियमो व्यधीपत् तान्मयाङ्गसाधनाय वा क्रिकेटफुटबोलखेलनाय वा न गम्यते स्म । एव गमनैर्मुग्धस्य मदीयलज्जाशीलत्वमप्येक कारणमासीत् । ईदृग्वर्तनस्यासाधुग्रमधुना मे स्पष्टमादृश्यते । तदानीं तु पठनत्रयायामयोर्नास्ति सम्बन्ध इत्यसद्गानामहमकलयम् । परन्तु यथा बुद्धिविभासस्य तथा शरीरपुष्टेरपि शिक्षणत्रमे प्रामुन्यस्थानं प्रदेयमस्मिन्निदानौ जाने ॥

व्यायामार्थमगमनेन न कापि मे हानि सञ्चत् । पचिन्पटितपूर्वं हि मया यद्विशुद्धायु-प्रदेशेऽपि मद्दण प्रशस्तमिति । मम तत्रिप्रयत्नात्तथा हि सञ्चरणमहमभ्यस्तान् । अद्यापि न पृग्गयोऽयमभ्यास । एतेन मे शरीरं सुदृढं मनपयत् ॥

अङ्गसाधनार्थं गन्तुमनिच्छत्या कारणं तु पितृशुश्रूषाया मम प्रवृत्तेष्व । शालाविरागोत्तर-
क्षणमेव त्वरया गृहं प्राप्य तत्सेवासमुद्यतोऽभयम् । अङ्गसाधनार्थमवश्यं गन्तव्यमिति य इतो
नियमप्रधस्तेनास्य विप्रः समनमि । यथा मे पितृशुश्रूषणं शक्यं भवेत्तथाह व्यायामगमन-
निर्नन्धाद्विमोचनीय इति गिमिमहाशयमभ्यर्थितवान् । स तु न तथा प्रत्यपद्यत ॥

एरुदा स्थिरासंरं पाठशालां प्रातः प्रचलिता । मय्याह्वे चतुर्थण्टापादनसमये शालां
प्रति व्यायामार्थं गन्तव्यमासीत् । मन्त्रिकृते कालयन्त्रं न स्थितम् । आजागस्य मेवच्छ्रुतया
वेला च नोपप्लविता । यात्रदहं पाठशालां प्रातस्तारत्सरं गता एव । गिमिमहाशय परेदुरागता
नागतच्छात्रपट्टिनां त्रिकोण्यं पूर्णदिने मदनगमनमज्ञासीत् । यथा वृत्तमहमस्मै न्येदेयम् ।
स तु मामत्रिधस्तेनाणकं न द्वयाणमौ वा (क्रियदिति विस्मृताविदानीं) मामदण्टयत् ॥

एतेन मया मृषोक्तमिति सिद्धम् । तस्मादहमतीव दुःखितोऽभयम् । मद्दुक्तमनूतं नेति कथं
वोपपादनीयम् । तत्र न कोऽप्युपायोऽदृश्यत । तन्महता सन्तापेनाहमश्रूय्यन्तवयम् । स यन्नादैकं
परायणेन निरन्तरमप्रमत्तेन भवितव्यमिति तदाहमवेदिपम् । विद्यार्थादशाया ममायमेव प्रथम-
प्रमादः । स एव चरमश्च । पर्यन्ते दण्डोऽयमक्षस्यतेति मनाक् स्मृतिरस्ति ॥

शालाविरागोत्तरमेव शुश्रूषणार्थं मम पुत्रेण गृहेऽनस्थातव्यमिति मुरचोपायाय प्रति मम
ताता परमलिखत् । ततः परमङ्गसाधनरजनाय मयानुज्ञां लब्धा । यद्यपि व्यायामार्थमगमनेन
मम न कापि हानिः सञ्जाता तथापि वचिदन्यत्र त्रियये मया दर्शिताया अश्रद्धाया दुष्फल-
मद्यायहमनुभूयामि । न जाने कथमयं मे मनसि लज्जोभिप्रायो यपठितुं शिक्षमाणस्य प्रशस्त्येखन-
शिक्षणमनान्दयकामिति । यात्रदहमिच्छेत्प्रेक्ष्ये देशं प्रातस्तारदेवविधेनासीन्मनीषा । तदनु तत्रापि
दक्षिणाभिन्नाखण्डे तत्रैव लज्जजनना तत्रैव लज्जशिक्षणाना न्यायनादिनामितरयुक्कजनानाम् च
मुक्ताफलस्यूता इव सुन्दरतरा अक्षरपङ्क्तिर्विलोक्य जातव्रीटं सानुतापोऽभयम् । वक्रनाक्षराणि
पुष्पस्यापकशिक्षा यज्जगानीति तदाहममुद्यम् । ततोऽहमक्षरसोष्ठयसम्पादनाय प्रायतिपि । तान्त्र-
मुक्तालो व्यतीत आसीत् । वाक्ये वयसि यदश्रद्धया विहितं तत्समीकरणं पश्चादशक्यमेव जातम् ।
सुष्ठुलेखनं सञ्चिन्नाया प्रतिनियतमङ्गमङ्गमिति मन्दिदशनेन सर्वे सुप्रका सुप्रतयश्च विदाङ्कवन्तु ।
अक्षगन्धासतं पूर्वं शिशुरचिचरकला शिक्षणीया इत्यहमिदानीमाशये । पुष्पपक्षीप्रभृतीपदार्थान्प्र-
त्यक्षीकृत्य यथा शिशुरस्तान् स्वतोऽनुव्यन्ते तत्रा र्णानपि निरूप्य शिक्षन्ताम् । अभ्यस्त-
चित्रलेखनेरक्षरलेखनमभ्यस्यताम् । तदा हि लेखनमोष्ठयं सिध्यति ॥

विद्याभ्यासशालासम्बद्धां द्वा वृत्तातापद्याप्यनुपार्णितो स्त । विवाहप्रसङ्गेन हि
वर्षमेकं मे वृथा क्षापितमासीत् । एतद्व्योपयपोहनाथमिच्छामिनेन वसरे मया वक्ष्याद्वयमुत्तरीत-
व्यम्नियस्मदुपायाय इच्छति स्म । प्रायेणायमधिमार श्रद्धयाभ्यस्यतामेव विद्यार्थिना लभ्य आसीत् ।
तस्मादहं तृतीयार्थे पन्मासमात्रं स्थित्वा तस्य तत्रिथान्ते पूर्वभाविपरीक्षाया समनन्तरं चतुर्थेथिणीं

मारोपित । अस्मिन् गौं भूयसो विषयानाङ्गैर्यभापयैत्र बोधयन्ति स्म । इदं म सुतरामत्रोच्य
मासीत् । रेखागणितमपि चतुर्थश्रेण्यामेव प्रारभ्यत । पूर्वमेवैतन्मम दुरन्तोच्यमासीत् । आङ्ग्ल
भाषया तु प्रतिपाद्यमानं सुतरामेव जातम् । उपाध्यायास्तादृतीयं सम्यग्बोधाभ्यापयन् । तथापि
तस्य दुरन्तबोधवाद्बर्षद्वयनिर्वाहस्य वर्षमात्रेण साधनप्रयत्नो मदीयशक्तिमतिनात् इति मन्यमानो
हमेतद्वा तदाशा परित्यज्य तृतीयश्रेण्यामुपवेष्टुमैच्छम् । परन्तु तथा ह्यनुष्ठिते न केवलमह
मवमानितं स्यामपि तु मयि विश्वस्य मप्रशस्तानादिना शिक्षकाणामपि गौरवहानि सम्भवेदियु
भ्यतो मानभङ्गमाशङ्क्य नाहं तथान्वतिष्ठम् । प्रयत्नेन युक्किङ्गणितशास्त्रस्य त्रयोदश प्रमेय
प्राप्तवतो मे मनस्यतिसरलोऽयं विषय इति सद्यः स्फूर्तिरासीत् । यथायथमुपयुज्यमानबुद्धयै
वगम्ये वस्तुनि किंवा जटिलत्वं विद्येत । ततः प्रभृति रेखागणितं मे न केवलं सुलभमासीदपितु
तत्रभिरचिदद्य मे समजनि ॥

किं च ससृष्ट मे बहुक्लेशमदात् । रेखागणिते तात्रकण्ठं करणीयं न किञ्चित् ।
ससृष्टे पुनः सर्वत्यापि कण्ठपाठं करणीयं इत्यहमबोधयिम् । इदं च चतुर्थश्रेण्यां प्रारभ्यत ।
पद्यत्रशा प्रविष्टस्य मम हृदयमरसन्नमित्राभजन् । ससृष्टोपाध्यायैरस्माकं मह्यपरिश्रमोऽदायि ।
मयं वाग्जास्तावदिच्छन्तु वा नेच्छन्तु वा तदीयमन्तरणं तु तत्तद्विषयैः सम्पूरणीयमित्य
भूत्सेषा प्रयाशेति । ससृष्टतर्गस्य फारसीयर्गस्य च वापि स्पृशामत् । फारस्युपाध्याया
मोऽध्याप्यपण्डिता स्वच्छात्रान् भृशं दण्डयति स्म । इति हि वाल्मना पम्परमात्पन् ।
यथा—‘ फारसा विगतीः सुलभा भाषा । फारस्युपाध्याया अतीव सात्र । अमी वालकानां
दया दर्शयन्ति ’ इति ॥ फारसीभाषायां सौलभ्यमाकर्ष्यं सङ्ज्ञातचापत्रोऽहमेवस्मिन्दिने फारसीयै
प्रविश्योपादिशाम् । एतेन विषयं ससृष्टताध्यापको मामानार्थेणमभ्यधात् । यथा ‘ शुष्मज्जनको
वैष्णव इति कथं त्वया विस्मृतम् । स्वधर्मसम्बन्धिनी भाषा कथं न शिक्षितुमोऽसि ।
मदीयशक्तिमतिरभ्य वाग्जाः ससृष्टताध्यापनीया इतीच्छा मे जागर्ति । यथा यथा पाठ
प्रीतिमान् भजते तथा तथा तस्य स्वारस्यं शुष्मनुभगोचरो जायते । न खल्वन त्वया
मदोसाहंनं भाव्यम् । पुनः ससृष्टतर्गमागत्य शिक्षिता पाठ । ’ इति ॥

अहं दयारसपरिष्कृतमेतद्वचनमाकर्ष्यं नितरा लज्जितोऽभवम् । उपाध्ययस्य प्रीतिवचनं
मनादर्थुमामां नात्रमन्यत । अद्य खलु स्मरामि ऋतज्ञतापुरं सरं यदृष्ट्याशङ्करपण्चामहा
शयस्तदा ममोपासनेन । यावद्वि मया ससृष्टं तदाशिक्षितं तावतोऽप्यनभिज्ञतायामस्मत्पित्र
प्रथमसन्निधेयं मे दुःखादाभासितम् । इतोऽप्यतिशयान्तरं मया न शिक्षितमित्यहं
मित्रानीमनुष्यं । हिन्दुजनपुं हि वाल्मना वा वाग्ज्या वा ससृष्टतामभ्यस्य यतयामिति पश्चात्
ग्नोऽस्मि ॥

साम्प्रयेन ग्याभिधेयं यथा—भारतगौं प्रचलन्तु सर्वेष्वुच्चशिक्षणक्रमेषु मातृभाषया
सं हिन्दीसंस्कृतसंस्कारव्याप्त्यं ग्यासंज्ञानास्यं दयम् । एतन् भाषाज्ञानं न कस्यापि

भयङ्करी भगवतु । अस्मदीयशिक्षणक्रमे मुख्यस्थिते मति परत्रीयभाषयाऽत्राज्या सर्वार्थोपलम्भन-
प्रधाने परिहृते च मति वाडकनामिना सर्वा भाषा न केवल सुशिक्षणीया मविश्वत्त्वपि तु
सतोपदायकाश्च कल्पन्ते । यद्येकापि भाषा शाङ्कर्म्या शिष्यते तदा भाषान्तरपरिज्ञान
सुमम्याऽ भविता । सम्यक्परीत्यभाषणे हिन्दीगुजरतीनम्हृत चेति त्रयमप्येकभाषाम्हत्वेन परि-
गणयितु शक्यते । एष फारस्यरबीभाषाद्वयमपि समानम् । नस्त्रनारसीभाषयोर्वर्गोऽप्योऽरबी
हीनूभाषयोर्वर्गोऽप्य इति यद्यपि नञ तथापि फारस्यरबीभाषयो पूर्णविद्यमानत्वापास्तान्मन्त-
प्रचारत्वेन नारणभूतत्वाद्भनोरपि निरुक्तमप्यत्रो विद्यते । उर्दूभाषा तु प्रथमभाषात्वेन मया न
हि गण्यते । यत्तन्मद्भाषण हिन्दीयाकरणमेव । तद्वत्ताश्च अत्रा फारस्यरबीभाषाम्या ।
यथा गुजरातीहिन्दीयङ्गाडीमगडीभाषाणा सम्यगध्ययनाय नस्त्रनान्नावश्यक तथेर्दूभाषाया
सम्यगध्ययनाय फारस्यरबीभाषाशिक्षणमावश्यकम् ॥

पद्योऽध्यायः

दुःखकरः प्रसङ्गः (१)

निरूपितपूर्वं हि यदुच्चविद्याय्ये मद्रामसुद्धं त्रियन्त एष स्थिता इति । परमार्ता तु
भिन्नजालीना द्वावास्ताम् । एतेन सम्बन्धधिरस्वाधीनाभवन् । तमयी न खट्ट मया
परित्यक्तापितु उदन्वेन केनचित् शूनमत्यस्य मन सङ्ग स एव स्वयमप्यजन् । अय त्रितीयेन
स्नेहवन्त्रो मम जीवमाने दृग्गन्त्रोऽध्याय इति मन्ये । सेय मत्री चिरस्थापित्वासीत् । सुगारक-
दृष्टया सत्यमेतद्वक्तवन् ॥

पूर्वमेव मद्रप्रतस्य मित्रमासीत् । तातुभावेरुश्रेष्ठ्यामपीयाने स्म । तस्य दोषागामय
खिदानामयहमभिन्न आसम् । तथायेन मम विद्वत्सनीय मित्रनियमप्रहीणम् । मम मात्रा मम
ज्येष्ठप्रानेन मम भार्यया चायमम सङ्ग इति प्रागेव प्रवोचिनोऽभवन् । किमिति भार्यायचनमनुरोद्ध
व्यमित्यामीत्तदानीं मे गये । किन्तु जननीयेष्टमशोदरी प्रयवस्थानुनपीरोऽभवम् । तथापि
तामिय मया समायायितानाम् । यथा—

‘ जाने भयङ्कयामरोपिता द्रोपास्तम्भिन्मन्तोति । किन्त्वनाभिर्ज्ञा युवा तस्य गुणानाम् ।
म मा दुःप्रयमात्रष्टु मर्याया न शङ्कयान् । अय म्मार्गं लम्भयितव्य दयेव तेन दृष्टमप्योऽस्मि ।
परिद्वृतशील्येऽय मद्रान् मातुरो भवितेयस्मि मे विद्वाम् । मट्टं वा गा रम यजनोऽपि
भीतिरस्तु । इति मे प्रार्थना । इति ॥

शक्यमभूत् । मनुद्दिव वज्रान्भविमुच्छिन्ना ने तीव्रा ममनानि । मयापि तद्दुःखतो वज्राच्छिन्ना
न भायन् ॥

अहमतीव भीरुष्यामन् । चोरपिशाचमर्षेभ्यो भय मे मर्मदा मत्तानि स्थितम् । राज
वर्हिगन्तु कान्तरोऽभवम् । अन्वयः कृत्यमाणि मम योगे कृत्यते स्व । दीप विना छिद्रानु-
शक्यमेवाभवत् । एकतो भूतानामन्वयः चोरागानरतत्सर्वाणामागमनमनेन शीतानावे
स्वप्नुमशक्यमेवासीत् । पार्श्वमुना प्रवप्रताप्यशाशिनी ने भाजा ज्य विदितमद्रया
रुर्धाम् । ज्ञात मया मा नतोऽथभिर्कार्यवतीति । स्व नित्यं स्वस्थैर लज्जामनायत ।
सा हि कृतायत्पृथमपिशाचिमया । अन्वयरोऽपि धर्येण मर्मतो गच्छति स्म । मन्ना मर्षा
निमग्ने दोषान्मम्यगवेदीत् । न च मानाह—जीरन्तमह नमं हस्ते गधीदाम् । चोरेभ्यो मम नेपटपि
ममस्ति । भूतपिशाचा नाम क विचलन् । इति ॥ मर्ममतामनो मानाहारनिमित्तक
कृत्यमिति तस्याग्रय । नर्ममनामगुर्नरकृपिना प्रगीतमेक पथमन्मनाऽप्याग्रिचारिणा मुनेऽ
नित्यमन्निहिनानीत् । तस्यायमन्तरार्थो यथा—

लोकोत्तरङ्गुस्तथा विरोधेन च पश्यन्ति स्म । मम तावन्मस्त्वा एतादृश आर्त्तम् । अपि च पित्रो
रहमतीव भक्तिनामानम् । मम मया भक्तिमिति ज्ञानमात्र एव तावत् प्राणान्तिरु मद्दन्तुमृत
इति मे विदितमसीत् । किं च मयादरेणाऽऽमतीव जागरूकोऽभवम् । मानाशनप्रवृत्त्या पितृवद्भना
कृता स्यादिति न मे तदा विदितमिति ननु न शक्यत । परन्तु वृत्त्यमिदं मर्षयाऽनुप्रेषमिति व्ययायि
मद्रव्य । न गच्छ मानाशनमतीव रत्यमियाशयेन मया तथा विहितम् । नाम रत्य परार्थ
इति न गच्छ मयाऽङ्गीकृतम् । परन्तु हि मे प्रायाशा यन्मया वदन्ता भायन् । धर्मप्रता
नायन् । अन्वयैर्येभ्यो भविष्यन् । एव नन्यय तेगङ्गापराजित्य पितृदेश
स्वतन्त्रदेश करणीय । इति ॥ तन्काटे स्वराज शब्दो मया न श्रुत । एवमिदं मुया
रणोन्मादेन मम स्मृतिगेशभ्रदान् ॥

मत्तमोऽध्यायः

दुःखकरः प्रसङ्गः (२)

अथ निश्चित दिनमुवागन्त् । दुःखर मदीयतादात्मिकमिदं सर्वमप्यनुभवितम् । परत सुख
पम्यहते मगलुमहो मजीयानाया ततामनमतीवमर्षानुमाणदुःखम् च । अयतधो
रवमहोऽथशुभमनुप्रेषमिति शीघ्र । अनवोमनानी यतग्यापान्यममजनेने नाग म्यानि । आन
संरक्षार किंचिदेवमन्मयमन्विष्यन्ती दूर प्रमय विपिकप्रदेशमेकमदपाय । तत्र-

अनेन तयो परितोषो जात इति वक्तु न शक्यते । किन्तु मयि तां विश्वस्य स्वैष्टानु-
सारेण प्रवर्तितु मान्द्वन्धयेताम् ॥

मम तादात्म्यमिप्राम्यस्यासाधुत्व पश्चान्मदनुभगोचरोऽभवत् । सुधारणवृत्त्येषु प्रवृत्तो
जनोय पुरप सन्मार्गं छिन्नमधिपते तेन पुरेण सहातिमात्रस्निग्धवृत्तिर्भवितु नार्हति ।
अदृत्रिमा तु मैत्री प्रमृगान्योन्यमेदसर्पिस्त्वा भवति । ईदृशी लोके ह्यतीव निरला । बालकेषु
समानगुणेष्वेव सुसदृशी चिरस्थायिनी च मैत्री सम्भाव्यते । मित्रयो संपदान्योन्यचारित्र
विपरिणामासुधारणस्य स्नेहेष्वपक्राशो दुर्लभ । अतिस्नेह न कोऽपि कुर्यादिति गन्मतम् ।
मनुष्यस्य सद्गुणसम्पादनापेक्षया दुर्मागीनुवर्तनमतीव मुक्तरम् । भगवति स्नेहितुनाभेनेका-
किना भाव्यम् । अथवा जगदेकमित्रेण भाव्यम् ॥ उपरि मयोपन्यस्त सङ्गत वा न वा । परन्तु
स्नेहप्रसङ्गेऽस्मिन्मया कृत प्रयत्नो निष्फलोऽभूत् ॥

एतत्सख्यबन्धसमये राजकोटे सुधारकव्यूह प्रचलोऽभवत् । अयं सुहृदस्मदीपहिन्दू
पाव्यायेषु भूयासो जना मद्यमासेसन कुर्वन्तीति मामत्रवीत् । राजकोटे सर्पे सुविदिताना वृन्ना
नामानि कथयित्वा तेऽपि तद्वर्गप्रविष्टा इति न्यवेदयत् । उच्चविद्यालयस्थबालकानामपि केचिदेव
वृत्ता एवेत्यकथयत् ॥

एतेन सञ्ज्ञातविस्मयविषादेन मया तत्कारणं पृष्ठं स एव प्रत्ययादीत् । यथा —

‘माससेवन विना कथं निर्ब्रूया स्थिता । मासाहारिण्यदेवोऽङ्गुलया अस्मान्छासन्ति ।
कियदात्वं मे शरीरस्य त्रियती मे प्रयायनशक्तिश्चेति त्वं जानारयेय । अत्र मे मासशित्त्वमेव
कारणम् । मासाहारिणा विस्फोटो न जायते । शोभत्रण नोपघने । कदाचिदुत्पन्नमपि क्षयिति
रोहति । अस्मदीयशिक्षका अन्ये च वदन् प्रसिद्धा पुण्या इदं सेवन्ते । त्रिमेने गृहास्तद्
णविशेषज्ञान विना तथा प-सेवितुम् । तस्मात्प्रयायेतद्भक्षणीयम् । सकृद्भक्षणेनेव कियती पुष्टि-
स्तत्र शरीरमायातीति त्वमेव पश्यसि । इति ॥’

एतसर्पिमेकदा सन्तुप्रविष्टोपदिष्टं न । अयं त्रिविधदृष्टान्तोपन्यासेन वृद्धिनि दिनानि
यावत् । दृढपद्ममगीया ममुपदिष्टस्य साराशः । मद्यप्रजेन पूर्वमेतन्मार्गप्रविष्टवात्सोऽपि
तपसमपोगयत् । नूनमहं मद्यप्रजं मन्मित्रं चापश्यं दुर्बलं प्यासम् । तावुभो मद्येष्वया
समपिक्रुदात्सर्वमर्षमप्यनास्तात् । अस्य मित्रस्य पराक्रमं निरूप्य मया मुग्धेन
भूयते स्म । अपमनिदम् च मन्ना जनेन च धारितुं शक्तोऽभवत् । दूरदृश्य-
मुग्धेन्यतने चारुतुनगमागीत् । प्रहारसन्नशक्तिरप्यविर्भूत् । स्वपराक्रमं सार्प-
धरं मे प्रदर्शयति स्म । स्वमशक्तिमान्पुत्रं परत्र शक्तिं सातादृश्य प्रायेण चमन्वृनो
भरति । इत्यहं च ताराशमदर्शनेन चरितोऽभवत् । सम्प-गान्न वा प्रयत्नं वा न मे

शक्यमभूत् । मसुहृदिव बलान्भक्तितुमिच्छा मे तीव्रा समजनि । मयापि तद्वक्तुनो बलशाब्दिना न भाव्यम् ॥

अहमतीव भीरुत्पासम् । चोरपिशाचसर्पेभ्यो भय मे सर्वदा मनसि स्थितम् । रात्रा वहिर्गन्तु कान्तरोऽभवम् । अन्वज्जरेण्ययापि मम शरीरं कम्पते स्म । दीपं विना विद्यानुम शक्यमेवाभवत् । एतौ भूतानामन्यतश्चोरागामपरतस्सर्पाणामागमनभयेन दीपाभावे स्वप्नमशक्यमेवासीत् । पार्श्वसुप्ता प्रथमनाम्न्यशाश्विनीं मे भार्यां जयं विदितमद्रुया वुर्याम् । ज्ञात मया सा मत्तोऽप्यधिकेभ्येवर्त्नाति । स्व नित्यं स्वस्यैव लज्जासमजायत । सा हि कदाप्यदृष्टमर्षपिशाचिभया । अन्वज्जरेऽपि धर्षेण सर्वतो गच्छति स्म । मस्त्वा सर्पा निमान्मे दोषान्सम्यगवेदीत् । स च मामाह—जीवन्तमह सर्पं हस्ते गृहीयाम् । चारेभ्यो मन नेपदपि भयमस्ति । भूतपिशाचा नाम क विद्यन्ते । इति ॥ सर्वमेतदात्मनो मासाहारनिमित्तकं फलमिति तस्याशयः । नर्मदनामगुर्जररुत्रिणा प्रणीतमेकं पथमस्मत्पाटशागविचार्यना मुत्सेतु नित्यमन्निहितमासीत् । तस्यायमक्षरार्थो यथा—

लोकोत्तरजुगुप्सया विरोधेन च पश्यन्ति स्म । मम तावन्स्कार एतादृश आर्षात् । अपि च पित्रो रहमनीयं भक्तिमानासम् । मान मया भक्तिमिति ज्ञानमात्र एव ताभ्यः प्राणान्तिकं सङ्कटमनुभूयत इति मे विदितमार्शम् । किं च सयादरेणाऽऽहमनीयं जागन्मकोऽभवत् । मासाशनप्रवृत्त्या पितृश्रद्धा कृता स्यादिति न मे तदा विदितमिति त्तु न शक्यते । परन्तु वृथामिदं मर्कथाऽनुष्ठेयमिति व्यप्रायि सदल्प । न खलु मासाशनमनीयं त्यमियाशयेन मया तथा विहितम् । मानं रच्य पदार्थ इति न खलु मयाऽर्द्धाङ्गनम् । परन्तुपि हि मे प्रयागा यन्मया व्रज्यता भाव्यम् । धर्मयता भाव्यम् । अस्मदेष्टैरप्येव भवितव्यम् । एम सम्पद्य तेषां प्रयागं पराजित्य हिन्दुदेश स्वतन्त्रदेश करणीयः । इति ॥ तन्काठे स्वराय शब्दो मया न श्रुतः । एतद्विप्रमुपा रणोन्मादेन मम स्मृतिरेवाभवत् ॥

सप्तमोऽध्यायः

दुःखकरः प्रसङ्गः (२)

अथ निश्चितं दिनमुपागमत् । दुष्कर मदीयनाशमिच्छन्त्यनेययावदुपरिणनम् । एतत् सुगार णस्यदृष्टे महानुसाहो मर्जानयाताया तत्तादृशनर्मानमार्गानुसरणदुत्कृष्टं च । अन्यतथो रससङ्गोऽप्यदृश्यमनुष्ठेयमिति श्रेयः । अनयोन्मदानां कतरव्याधान्यमभजतेति नात्र स्मरामि । आत्रा सरिस्तीरं किञ्चिदेवन्तम्यग्मन्त्रियन्तीं दूरं प्रकृत्य विप्रिकप्रदेशमेकमासाद्यमानः । तत्रा-

जन्मप्रभूयनत्रलोकिता मास मम प्रयश्चमागम् । तद्यापणापूपसहस्रिमासीत् । इय च मे नारोचत । छागमास तु चर्मसदृशमासीत् । तद्भक्षण सुतरामशाक्यमभवत् । वग्नोन्मुगसन् भक्षणाद्वरसिपम् ॥

तन्निशातिराहनमतीव दुष्कर जातम् । निद्रा तारनागता । सुषुप्साऽपि दृष्टमवत् । एतद्छागो मदीयजठरे प्रविश्य वर्णकण्ठे चारुचमान स्थित इव । तेन भीतोऽहमनुत्पमान समुत्थाय तदुत्तर क्षणमेव 'किं न मे कर्तव्य मासाशन । न रन्वीदृश क्वतरभात्रो युक्त । इत्याहमानमेवानोवयम् ॥

मम सुहृदपुनरेतायता न ह्यर्धेयमागत । सतु मासेन त्रिनिपात्रनिष्पादने प्रवृत्तोऽभवत् । क्रमेण सरिचौरगमन वर्जयित्वा राज्यस्यातिथिमन्दिरं तत्रत्यं सूद वशीकृत्य भोजनाय स्थल समपादयत् । आसन्दीभोजनाप्रपीठप्रभृतिसासनैः परिष्कृतस्य तस्याहारमन्दिरस्य वैभवादर्शनेन मच्चित्तान्पणमेव तस्योद्देश्यमासीत् ॥

तदुद्देश्य च सफल जातम् । अपूपे रचिस्त्रयितुमारभत । छागत्रिपिणी कल्यातिरोऽभवत् मासमात्रेऽप्यसम्भरत्यपि रचिर्मासप्रणोतेष्वहार्पयस्तुषु वरीकृत्यते स्म । इदमेकः सरपयन्त मित्थमचालीत् । एषु दिवसेषु पञ्चपडदिनान्येव मासमक्ष्याप्यखादिपम् । यतो राज्यस्यातिथिमन्दिर नित्यलभ्य ना भवत् । अपि च भूरिव्ययप्राप्याणि भक्ष्याणि सर्वदा निष्पादयितुमशक्यमभूत् एतत्सुधारण्ययार्थं भक्तिभटे द्रव्याभावात् सर्वोऽप्यय व्यय सख्युरपर्येव पतित । तेन द्रव्य कुतो लभ्यते स्मेति नावाप्यह जानामि । मासाहारिण मा त्रिधातुमस्य बद्धच्छलत्वात् नयमप्यस्यहेतोस्य द्रव्य संपादयति स्म । किन्तु तेनापि तावद्द्रव्य कुतोऽत्रा लब्धव्यम् । तस्मादेते मासभोजनमहोत्सवा बहुभिर्दिनेरैकैकरार प्रचलन्ति स्म ॥

एतेषु गुणाभ्युदयदिवसेषु गृहे भोजनकथाऽपि मे नासीत् । अम्बा तु यथापूर्वं मा मोक्तुमाहूय भोजनमनिच्छत कारण पृच्छति स्म । तदाहमद्य मे क्षुधा नास्ति । अत्र कुतोऽपि न जीर्णमिति प्रत्यवोचम् । अनेन प्रतिवचनेन न मे सन्तापो जायते स्मेति न । मृषाव्याज एव । तत्राऽपि मातु समक्ष मृषाऽत्रादिपमिति मया ज्ञातम् । अपि चाह मासाहारीसवृत्त इत्यनगतार्थो यदि भवतो मपितरौ तदा तापातिमात्र दूयेते इति च मे विदितम् । एतद् ज्ञान मदीयमानस निरन्तरमन्वतापयत् ॥

तस्मादहमित्थमचिन्तयम् । यथा —

मासाशन तावदावश्यममेव । तत्रचारेण हिन्दुस्थाने सर्वत्राप्येवविधसुधारणस्य परिवर्त्तनमन्यायश्यम् । परतु पितरौ बद्धयित्वा तदग्रे यद्वृत्तभाषण तदेतन्मासस्थान शानादपि पापीप । तस्मात्पिर्विर्जात्रितान्त मास न भक्षयिष्ये । तत्ररणोत्तर स्वातन्त्र्य मापन्न सर्वलोन्म्रयक्षमेव तद्रशिष्यामि । तावच्च मासाहार परित्यजामि । इति ॥

एव वृत्त मे निश्चयं सत्ये निवेद्य मासाहारमहमन्यन्तमेव परित्यक्तान् । ततः परं न कदापि मया मासमभक्षि । स्वपुत्रेषु द्वौ मासाहारिणामास्तामिति न हि पितृभ्यामान्तमप्यज्ञायि ॥

पितृपुत्रयोः परित्यक्तत्वात् निष्कलङ्कद्वयेन मया यद्यपि मासाहारं परित्यक्त-
स्तथापि तत्सुखस्नेहो न दूरीकृतः । तत्समार्गलम्भनोत्साहेन मदीये न मय्येव दुष्परिणामो
जातः । किन्तु तत्स्मृतिरेव मे तदा नाभूत् ॥

इयमेव मैत्री मा व्यभिचारपथेऽप्याक्रष्टुमलम्भूपुरिवासीत् । परन्तु रेखामात्रावलम्बनेन
मया गते निपातः पर्यहारिः । एकदायः सखा मा गणितान्दिरमेकमनेदीत् । तत्र मा ग्रहितसमयो
चित्तसिद्धिद्वेषमतः प्रावेशयत् । सर्वं सुनिश्चितमवस्थितम् । भाटीपणोऽपि पूर्वमेव प्रादायि ।
अन्योन्यक्रुथात्पापमात्रमवशिष्टमभूत् । वृत्तो मया पापजातः रभसप्रवेशः । किन्तु परमेधरस्यापारट्टपा
नामभ्यरक्षत् । तस्मिन्पापकूपे मम जगत्सर्वमप्यन्धकारमयमिच्छत्यतः । वक्तुमपि नष्टस्मृतिरासम् ।
तज्जयास्तन्धस्मस्तस्या समीपे मद्बोधपूर्वपात्रोऽभवत् । किन्तु उचनमेकमप्यालपितुः नाशयत् ।
सा पुनरतीव क्रुद्धा मामाक्रुय निर्गमनद्वारं मे प्रादर्शयत् । पुस्तकलोपं प्राप्तमिनाम्नान् मन्यमानो
वसुधाविरो तिरोधानमिच्छुरिवाभवत् । परं त्वेव मासुद्धृतगतो जगदीधरस्यानुग्रहः सर्वदा मे
स्मृतिपथे जागर्ति ॥

मम जीविने त्रिचतुदा एतादृश्या प्रसङ्गा समभवन्निति ज्ञप्तिरस्ति । प्रायेणैतेषु मद्बुद्धौ
भूयसा विप्रिप्रायत्यमेव हेतुरासीत् पुनः स्वप्रयत्नः । नैतिकदृष्ट्या समीक्ष्य सर्वत्रापि मे धर्मपथाद्गृह्य
एकं वक्तव्यं । त्रियेच्छाप्रेरितत्वात्तन्महि दुष्कर्मकारित्वं न्यायतः सिद्धमेव । परन्तु दुष्कर्मचिकीर्षुणापि
पुरेषेण यदि तत्कर्म नानुष्ठीयेत तदा स पुण्यो लोकिकदृष्ट्या पापकारी न भवति । पूर्वोक्तो मद्बुद्धार
एताग्रन्थात् ह्यर्थे पर्यवस्यति । केषांचित्कर्मणामनुष्ठानपरिहरणं मनुष्यस्य तस्यैवास्तिजनस्यापि
शुभोदकं परिणमति । स च प्राप्तत्रिकस्तपरिहारं भगवदनुग्रहं मन्यते । यथा ह्येवान्तो-
ऽनिच्छन्नपि कश्चिपुण्यं कश्चिदनुसरेत्पत्रं पतति तथा दुष्कर्मचिकीर्षुरपि कश्चिद्भ्रान्त्याऽनु-
पयाद्बुद्धो भवतीत्येतल्लोकसिद्धम् । सर्वमप्येतत्कथमीदृक् सम्भविष्यद्वा तत्र स्वातन्त्र्यं पुण्यस्य
नियन्तात्मस्य बाध्यतनापारयस्य चेत्येतेषां प्रश्नानां समञ्जसमुत्तरं प्रदातुं नाद्यापि पारितं न
चाप्रेऽपि पारयिष्यते ॥

अथ प्रवृत्तमनुसराय । एतावन्वाप्येतसुदृश्या परमानर्थदायीनि ज्ञानं मे नैवागतम् ।
तस्मादप्रतिर्कितानि कानिचित्तस्य दुष्कृत्यानि स्वयं प्रत्यक्षीकृत्य यावद्विप्रेयज्ञानमन्त्रं ताम्बू-
यस्यास्तित्कुरुदिकं मया न्यायिन्तं । परन्तु वृत्तान्तानामनुकूलशो विवर्णयित्वाणान्वादस्य विस्तरोऽप्रे
निरूपयिष्यते ॥

चित्त्वेन जगत्सिद्धो वृत्तान्तं कश्चिदिह वर्णनायो भवति । मन्येऽस्मिन्नायोर्दम्भयोर्नये
वैमनस्यमासीत् । तत्र मदीयदुस्सहोऽप्येकं कारणमिति न ह-देह । उक्तपूर्वमिह मया वचनं भार्याया
मन्त्रमप्रेमात्सदत्वेऽपि तस्यामहम्भूयापरोऽभवामिति । तमेव ननु याज्ञिं मन्त्रं तत्र सुखं प्र-उच्यते स्म ।

तस्य वचनेऽहमेकान्तत श्रद्धाद्वारासम् । तद्वाक्यश्रद्धितश्च भार्याया अतिमात्र सन्तापमजनयम् ।
 सेय मे हिंसाप्रवृत्तिमदनुतापस्य परा काष्ठाभतीत्य वर्तते । कष्टमीदृश केवल हिन्दुस्त्रिय महन्ते ।
 अत एव स्त्री नाम मूर्तिमती क्षमेत्यह सर्वदा भावये । मित्याभियुक्तो ह्यनुजीवीजन स्वोद्योग
 परित्यजेत् । तथा च पुत्र पितुर्गोह परित्यजेत् । मित्र च स्नेह परित्यजेत् । भार्या पत्युर्द्रोह-
 शङ्किनी तूष्णीमास्ते । पतिस्तु स्वभार्याद्रोहशङ्की यदि भार्याया गति प्रणष्टप्रायैव । क नु तथा
 गन्तव्यम् । हिन्दुस्त्रीजने न्यायसभामुपेत्य विवाहवधनादामान न हि मोचयितुमर्हति । तस्या
 सम्भ्रततोऽन्यायस्य भेषज्यमेव नास्ति । मया कृतमिदं भार्याहिंसन न हि कदापि विस्मरेयम् ।
 एनमामनोऽपराध न हि क्षमेय ॥

अहिंसातत्त्वज्ञानस्य समुदयानन्तरमेव ममाय विकल्प समूलमनशत् । तदा हि मया
 ब्रह्मचर्यस्य महिमावगत । तदा हि मे बुद्धिमारूढ यद्भार्या नाम पत्युर्दसी न भवति । सा हि तस्य
 सहचारिणी सहधर्मिणी तत्सुखदुःखयो समभागिनी च । यथा पति स्वच्छन्दवर्तने स्वतन्त्रस्तथा
 भार्याप्येवमधिकारिणी । इति ॥ यदा यदा तत्कालप्रवृत्तिं मदीयामह स्मरामि तदा तदा मम
 मौर्ख्यं विपयान्प्रता त्रैर्यं च स्मृतिमुपेत्य स्वस्य स्वामन्येव कुरुता जनयन्ति । अधवत्तस्मिन्नित्रे
 कृतविश्वासस्य मम पश्चात्तापोऽभिजायते ॥

अष्टमोऽध्यायः

चौथं । तस्य प्रायश्चित्तम्

मांसाशनकालिकाना तत्पूर्वप्रालिखना च मम केषांचिदुरस्यासानामुपवर्णनमपशिष्ट भवति ।

ते च मद्रिगहप्रकाळिकम् वा विनाहोत्तरप्रालीनकृतिपथदिनान्तर्भाक्त्रिनो वा भवन्ति ॥

मम च मम कथोरस्य च कदाचिद्भूमर्तिं सेननापेक्षा जाता । अस्मन्निमते पणस्तु
 नासीत् । तन्नेनेन निमपि प्रयोजनमस्तीति नानामजीग्णाय । न च वा तपरिमलोऽस्मदीय
 मन समानयति स्म । कित्तु मुग्धममोक्षे कोऽप्यानन्दविशेषोऽस्तुभूयत इत्यमस्यहि । अस्मक-
 निश्विनृत्य पूर्वमेव तदस्यासीत् । तत्प्रभृतिभिर्जनैः सेयमान धूमशानमत्रलोचमानयोरावयोरपि
 तसिदेवित ममजनि । कित्तुमदीयवशुनकोरी पणाभावात्स्विनृत्येन सेयिनमुत्तानि वर्तिशयत्पानि
 गुणमेवोधि य प्रदिनु प्राप्तार्थाणि ॥

कित्तुनेनेन शमयानि मर्ति न लभ्यत स्म । न हि तस्य प्रथम धूमोऽपि निरसरत् ।
 नग्नदृष्टस्य कश्चुनकोशा मुनिगन्धामि पश्यन्नाकिर्णोभिर्धूममर्ती श्रीवा सग्नदपितु
 नरस्यरि । पर तदा योष कुत्र निगृहीतस्य । उपश्रमास्त तु तभेजनमशक्यमेव । एवं

चौर्यमाण्ड्रयेण कथञ्चित्कृतिपयदिवसान्निवाहयात् । एतन्मध्ये कस्यचिद्दृक्त्रिशेषस्य रिक्तकलाद्यानि धूमवर्तिपानोपयोज्यानि भवन्तीत्यशौच । ततस्तान्येवानीय सेपित्तुमुपाकृमावहि । किञ्चेतद्भावयोर्न परितोपमजनयत् । अस्मपारतन्त्र्यमावा तुदति स्म । ज्येष्ठानुज्ञा विना न निश्चिदनुश्रातव्यमिति निर्बन्धो दुस्सहोऽभवत् । पर्यन्ते परमजुगुप्सया स्वात्महत्या विधातु निश्चयमन्वार्थ । किन्तु कथमिदं साध्यितव्यम् । यत्र जुत सम्पादनीयम् । धातुरखीन भक्षण प्राणहरमिति पूर्वमावाभ्या श्रुतमासीत् । न गत्वा तद्वीजमार्त्तम् । साय प्रतीक्ष्य केदारेश्वरदेवालय गत्वा देवाप्रस्थितदीने वृत दत्त्वा निष्पन्नदेवतादर्शना किञ्चिद्विचित्तस्यानमगात् । पर तु विपप्राशनाय न धैर्यमागतम् । सद्य प्राणानामनपगमे वा गति । आत्महत्या वा तावन्नो हि लाभ । परानीनतापि कम्मान्न सोऽट्या । अथापि त्रिचतुरजीजानि गिलितानि । ततोऽप्यधिकभक्षणाय न धर्ममट्प्सहि । उभापि मरणपराञ्छुपात्रभूत् । श्रीरामदेवालय गत्वा देवदर्शनं प्राप्य शान्तचित्ताभ्यामात्महत्याप्रसङ्गे विस्मर्तव्य इति निर्णयि ॥

आत्महत्यासङ्कल्पस्ताऽनुसर । पर तस्मान्न दुष्करामिन्यनुभवाद्द्विदितमभूत् । तदा प्रभृत्यामहत्यासङ्कल्पोपेणेन य कोऽपि मा भीषयति चेत्तदह नैवाद्यिषे ॥

एवत्रिप्रयत्नस्य फलिताशस्तु धूमवर्तिशक्यसेवनाभ्यासस्य मृत्युऋद्धिदृश्यभोषण प्रसङ्गस्य चात्यन्तिक परित्याग ॥

प्रातःप्रयत्नो मम धूमपानेच्छा न कदापि जाता । अपि चाम्यासोऽयमनागाररुद्ध मशीस धानर्थप्रदथेति सदा प्रत्येमि । लोके सर्वप्राप्यस्मिन्नम्यामे कुतो हि जनाना तत्तादृश्यासक्तिरित्यद्यापि मया नावगतम् । धूमवर्तिमेतिभिर्नै सम्वासाया धूमशक्यत्वा प्रयाण मे दुष्करम् । तद्भूमेन मम श्वास प्रतिबद्धो भवति ॥

इतो दिनकृतिपयापर यर्चार्थमकारि तत्पल्लु पूर्वतनमप्यत्ययेत् । काकिणीचौर्यनाटेऽह द्वादशत्रयोदशवपदेशीयोऽभवम् । ततोऽपि न्यूनतया वा । द्वितीयचौर्यनाटेऽह पञ्चदशान्दयस्क । मासाहारिण पूर्वोक्तमदप्रजस्य हस्तगतमुवर्णकटन्तत् खण्डमेकमहमचोरयम् । अयमप्रज करुभैचिज्जनाय पञ्चविंशतिमन्यमानपारयत् । सौर्येण धनकटक तदीयहस्तगतमासीत् । तत्र शक्यमेकमुत्पाद्य स्वीकरणं नाम नाभूत्दुष्करो व्यापार ॥

अथ वृत्त तदुत्पादनम् । ऋण च निर्यानिनम् । पर त्वेतददृश्याचरण मम दुस्मह जातम् । इत पर नैत्र चौर्यं करिष्य इति निश्चयमकरयम् । अपि च पितुरग्रे स्वापरामग्नी करिष्यामीति मतिमकरयम् । किन्तु तत्समक्ष वक्तुमर्होऽभवम् । न तानम मा तादृशियतीति भयाद्यपि तु तस्य दुःखप्रदो माभूयमिति । अस्ममये कदापि तत्र ताडित न हि स्मरामि । पर्यन्ते च यद्भवतु सर्वथा त त्रिदितार्थं करिष्यामीति निर्धारितयान् । अन्यथा तु स्वदोषम्यानङ्गीकारे नान्त शुद्धिर्भवति मया व्यचिन्तित ॥

मदपराववृत्तान्तमखिलमेकस्मिन् पत्रे त्रिलिख्य तत्तस्मै प्रदाय क्षमाम्यर्थनीयेयत्रार्थं तथा च लिखितपत्ररुण्डं तस्य हस्ते न्यधाम् । तत्र न केवलं स्वापराग्राम्युपातिरप्यवस्ता परस्मिन्दण्डपातनमपि प्रार्थितमभूत् । अपि चास्य वृते भगता विपादो न कर्तव्य इयम्यर्थं न पुनरेवमपरात्स्यामीति प्रतिज्ञाश्रमपर्यलि ॥

जनकाय पत्रिका ददानस्य मम शरीरं कम्पते स्म । तत्कालमसौ भगदरव्याविना सन्तप्यमान, शयनपतितोऽभवत् । तदानीं तु फल्कमेकमभ्यशेत् । पत्र समर्थं तदग्रेऽहमुपाविशम् ॥

स च पत्रमाचयत् । नयनाभ्या मुक्ताफलसन्निभा अश्रुविन्दो नि सृत्य पत्रमार्दी-
कुर्वन्ति स्म । कचिक्काल पर्याकुलीभूय चक्षुषी न्यमीलयत् । तदनु पत्रमुत्पाद्य प्राक्षिपत् ।
अथोत्थाय पठितुमुपनिष्ट क्षणापुन शयनमभजत् । अहमप्यरदम् । पितु सङ्कटं तु प्रायश्च-
मालक्ष्यते स्म । यद्यह चित्ररत्नोऽभवित्थ तदा तत्कालीनदृश्यमचित्रयिष्यम् । तच्चित्रमद्यापि मे
मनश्चक्षुष स्पष्टतर भासते ॥

तेऽमी मुक्ताविन्दो मम हृदयमालुप्यं निरसारयन् । तत्रेव्वाणो मम पापानि निरभि-
नत् । स च प्रेमा स्वानुभवैरुदेत् । तथा हि

प्रेमशाणविपयीमनन्तर

स्तस्य तीक्ष्णगतिविन्न चापरः ॥ इत्याहु ॥

अयमेव ममार्हिसान्स्तुपाठं सवृत्त । तस्मिन्कालावसरे पितु प्रेमैकमन्तरा न किञ्चिद-
पर भासते स्म । अद्य हि सेप शुद्धार्हिसाप्रयोग इत्यगच्छामि । सेपमर्हिसा विश्वव्यापिणां कस्य
वा शीलं न परिवर्तयेत् । अपरिमेय खलु तस्या प्रभावः ॥

ईदृशशान्तिमयी महनीया क्षमा मम पितुर्निर्सासिद्धा नाभवत् । मया हि चिन्तित
यदसौ सल्लोलघात क्रोधेन मा शप्स्यतीति । परन्त्यमगाधशान्तिरसपरिप्लुतोऽभवत् । इद हि-
विशुद्धान्तकरणेन मया स्वापराधाङ्गीकरणस्य फलमिति तर्कयामि । इद हि मन्ये वृतापराधस्य
शुद्धतमे प्रायश्चित्तं यत् क्षमितुरग्रे स्वापराधिता प्रकटमङ्गीकृत्य पुनस्तदकरणे प्रतिज्ञानं नाम ।
जानेऽहमेतन्मया मम प्रवृत्त्या पिता नि शङ्कं सम्भजनीति । मद्विपयिणी च तत्प्रीतिरमेया पर्यवर्धतेति ॥

नवमोऽध्यायः

अस्मज्जनकस्य मृतिः — मम द्विशुणापमानः

इहोपवर्ण्यमानो वृत्तान्तो मदीयणोऽशान्तरसम्बन्धी । त्रिदितमेवेदं पाठयाना यदस्मत्पिता
भगन्दरेणोपगतप्यमान शयनपतित स्थितोऽभूदिति । अस्ममाता चिरसेवक एको भूय स्वयमह

चेति त्रयस्तस्य शुश्रूषापरिष्कारः । त्रण प्रक्षाल्य पटवन्धनमौषधप्रदानं गृहे साधयितव्यानामौषधानां सजीकरणमित्येतानि कृत्यानि मया निर्वर्तनीयान्यासन् । रात्रौ रात्रौ पितु पादौ सनाहयन् सुप्ते तस्मिन्वा तत्पूर्वमनुज्ञातो वा ततो निर्गत्य त्रिश्रान्तिमभने । इयं शुश्रूषा ममातीप प्रियाभक्त । तत्र मया न कदाप्यशब्दा दर्शितेति प्रत्येमि । समापिताशेषकृत्य प्रतिदिनमगशिष्टकालं पितुशुश्रूषया पाठशालाकृत्यव्यासङ्गेश्वात्यवाहयम् । जनकेनाभ्यनुज्ञातो वा तस्मिन्प्रशान्तवेदने वा सायमहं क्वचित्परिक्रमाय निरगच्छम् ॥

अस्मिन्नेव समये मम भार्या गर्भिणी स्थिता । अथ खलु त्रिसृशतं सैप मे द्विगुणापमान इति प्रतिभाति । एततो त्रिदार्धिनापि सता तदवस्थासदृशं ब्रह्मचर्यं मया नाचर्यत । अन्यतो त्रियसुखाशया पठनलेखनादिप्रसङ्गस्तृणीकृत । विशेषतश्च श्रमणपितृभक्तिमेवादशी कृत्य व्ययजिर्हार्पन्नपि पितृशुश्रूषायामहं मन्दादरं सञ्चत । प्रतिरात्रि मम हस्तयोः पितृपादसवाहनप्रसक्तयोरपि मम मानमवासगृहं परितः संरक्षिष्यते स्म । तदप्यहो तस्मिन्वाश्रमे । यदा धर्मशास्त्रं वैद्यशास्त्रं लोचिकज्ञानं च दम्पत्योः सङ्गमं दोषत्वेन समुद्घोषयन्ति । अस्तित्ते हि सेनासर्मणि मद्रात्मा परं हृष्यति स्म । ततः पितरं नमस्कृत्य सद्यः शय्यगृहमगच्छम् ॥

इतः पितुरारोग्यस्थितिरनुदिनं पर्यहीयत । आयुर्वेदभिक्षो विविधेषुसर्वसु प्रादुः सुसलमानवेद्यां स्वच्छेपानखिलानलिपन् । स्थलीयचिकित्सनां निजायौषधान्यपीष्यन् । आन्युद्येभिक्षोः स्वचातुर्धमुपायुक्तं । स चान्त्योपायत्वेन शस्त्रोपचारस्य विवेयतामाचष्ट । किंतु गृहवैद्यं प्रत्यप्रस्थायास्मज्जनकेनास्मिन्वयसि शस्त्रोपचारप्रहणं न युक्तमित्यप्रादीत् । कुशलस्य यशस्विनश्च तस्य वाक्यमेव परिग्राह्यमभूत् । शस्त्रोपचारकथा परित्यक्ता । एतदर्थंकीतानि बहून्शौषधानि व्यर्थानभूवुः । मोहमयीनगरे केनचिसुप्रसिद्धेन भिक्षुरेण शस्त्रप्रयोगोऽयं निर्वर्तनीय आसीत् । गृहवैद्यं शस्त्रोपचारं न चेन्न्यत्रेत्यत् तदा क्लेशं विना त्रणमरोक्ष्यदित्यहं मन्ये । दैन्यसङ्कल्पस्त्वन्यथाभक्त । सन्निहिते हि मृत्यौ को वा सधिविस्तृतापामुत्सहते । अस्मात्पिता व्यर्थभूतं शस्त्रोपचारसम्बन्धीन्पुष्कराणान्यादाय मोहमयीनगरात्परान्वत । ततो जीविताराामसां पर्ययाक्षीत् । कालानुक्रमेण देहशक्तौ ह्यमन्या मलमूत्रादिविसर्जनं शयनगतैर्न त्रियतामिति वक्तव्यमापतितम् । मन्त्रैव वर्तमान्तमप्यसौ नान्वमन्यत । वारवारमतिमात्रवेदनामनुभवन्नपि शय्यां परित्यज्या पसरति स्म । प्राङ्गुद्विविष्ये वैष्णवनिष्ठास्ताग्देव कटिना मरन्ति ॥

इदं शौचमतिमुष्यामित्येनद्यद्यपि सत्यं तथापि स्नानमठभूत्रिमर्ननादिकं सर्वां शुचिन्परिहारेण शय्याप्रतिनोऽपि यथा सुकरं भवेत् तथा हि विमानं पाश्चायैव्यग्राह्यं बोधयति । तदनुसारेण प्रवर्तनं त्रणप्रसम्प्रदायस्य सर्वथा न प्रतिकूलमित्यहं मन्ये । मित्प्रस्मत्पिता सत्तादृशीं यातनामनुभवन्नपि शयनादुत्थाय शौचकृत्यान्वयतिशुचिन्मे तदा विष्मयमजनयत् । तत्खलु ममातीप प्रशसनीयमासीत् ॥

अथ सा भयङ्करी रात्रिरागता । अस्मत्पितृव्यस्तदा राजकोट एव स्थिन । मपितुरस्वास्थ्य
मधिकीभूतमारुर्ष्य स राजकोटे स्थितिमग्रहीदिति क्वचिदिदानीं स्मर्यते । एतौ सहोदरी
सौभात्रसम्पन्नौ । पितृव्यस्तात्रदिनान्तमस्मत्पितुर्निऋतेऽनर्तत । रात्रिकाले सर्वानस्मान्
शयनाय विसृज्य स्वयं पितुं पार्श्वमन्वरेत् । इयमेव पितुर्मरणाय दैवेन नियमिता रात्रिरिति न
केनापि स्वप्नेष्यबोधि । तस्य दशा तु वृच्छ्रतरैव स्थिता ॥

निशाया प्रायः सार्धदशैकादशहोरासमयेऽहं पितुं पादौ सवाहयन्नवस्थितोऽभवम् । अस्म-
त्पितृव्यस्तु स्वयं सवाहयामीति मामवोचत् । एतेन प्रहृष्टोऽहं मुक्तकार्यं सद्यः शय्यागार
प्राविशम् । मम भार्या गाढसुप्ताभवत् । मयि स्थिते कुतस्तस्या निद्रापसङ्गः । तामहं प्राबोधयम् ।
किन्तु पदसप्तनिमेषान्तरे भृत्यो द्वारमपवृणुत् । उद्भ्रान्तोऽहमुदतिष्ठम् । ननूत्थीयता तातो
बलवदस्वस्थ इति संप्राह । तातो बलवदस्वस्थ इति पूर्वमेव मयावगतत्वात् भृत्येन पुनस्तथानिवे-
दनस्य भूतार्थो मम सुरपथोऽभवत् । झटिति शयनं परित्यज्य यथावृत्तं कथयेति तमपृच्छम् ।
हन्त भो तात स्वर्गत इति सोऽवदीत् ॥

तर्हि सर्गमिदानीमवसितम् । स्वहस्तनिष्पीडनमात्रवशिष्टम् । मशामनुत्तप्यमानं पर्या-
कुटीभूय पितुं कोष्ठागारं प्रचवितोऽस्मि । यद्यहं त्रिययाधो नाभविष्य तदा मत्पितुरवसानकाले
वियोगो मे नाभविष्यत् । तत्पादौ सवाहयतो ममाङ्कस्योपर्येव स प्राणानमोक्षयत् । अद्य पुनस्तद्वा-
ग्यमस्मत्पितृव्यमुपस्थितम् । यद्यं त्वाप्रजे तत्तादृशभक्तिमानासीत्तदयं तद्वाग्यमलभत । प्रत्यासीद-
न्तमवसानकालं मे पिता लक्ष्णैरज्ञासीत् । स हि सङ्गया पत्रं लेखनीं चानाम्योत्तरत्रियार्थं
सञ्जीक्रियतामिति त्रिलिख्यं स्वहस्तगतं कङ्कणमथ स्वमण्डगतं सौमर्णतुलसीमणिहारं चोत्पाठ्य
प्राक्षिपत् । तदुत्तरक्षणमेवायमिहलोकमत्याक्षीत् ॥

एकस्मिन्नतीताध्याये मया प्रस्तुतस्य पञ्चात्तापस्य कारणं तु मदीयपरमावधानसापेक्षेऽपि
विपक्वाले त्रिययासक्तिर्मया न परित्यजेति । कच्छुद्धोऽयं न केवलमद्यापि मे मनसो न प्रमार्जित
परमथायहमेव मन्ये यदपरिमितपितृभक्तिप्रतिशष्ट्यापि तच्छ्रुते सर्वस्वदानसञ्जात्यितस्यापि मम
खुट्टं मनसस्तं शब्दं विप्रयागच्छत्वात् परीक्ष्यमाणाय मदीयभक्त्यनुशम्यो दोषं प्रापक्षीमन्तीति ।
ततोऽहं मृताभार्यात्रेहोऽपि कामोपहतं पतिरभूयम् । कामगारादात्मनो विमोचनाय चिरकालं
नवृत्तं । कामजपायूर्ध्वं दैवेन चतुश्चा परीक्षितोऽभवम् ॥

मद्गार्याभ्रंभूय स तपस्वी शिशुर्न तावत् त्रिचतुरदिनान्यप्यधसीत् । तथा हि सति
किं वापिकं निर्दिश्यायम् । घृतोद्गाहं सर्वैरप्यनेन मदीयदृष्टातेन जागर्यतामियाशासानो
मदीयशिशुगापरीर्णिव्यापनगदितं प्रवृत्तगाहिरमामि ॥

दशमोऽध्यायः

धर्मप्रभादर्शनम्

आपत्सप्तवर्षवयः प्रभृति षोडशान्द्वय पर्यन्तमहं पाठशालायामप्यगोपि । तत्रोच्चावचविषयेषु बोध्यमानेष्वपि धर्मस्य तावच्छिक्षणं न किल तिलशोऽपि प्रतिपादितम् । शिक्षकेभ्यः प्रयासमन्तरा यन्मया प्राप्तव्यमासीत् तदेन खलु मया न प्राप्तम् । तथाप्यहमभितो वर्तिलोकेभ्यः किञ्चिद्विचिद्धर्मज्ञानं समपीपदम् । अत्र धर्मपदस्य विशालोदारो ह्यर्थो वक्तव्यः । धर्मो नामात्मस्वरूपवबोध - आत्मज्ञानम् ॥

मम वैष्णवाभिजनत्वाद्विष्णुदेवालयं प्रत्यसृजन्मया गन्तव्यमापतितम् । किन्त्वत्र मम हृदयं श्रद्धाशून्यमभवत् । तस्य देवालयस्य चाकचक्यं नेभवं च मे न रोचते स्म । तत्र हनाचाराश्च प्रचरन्तीति मया श्रुतपूर्वमासीत् । अतस्तद्विषये ममोदासीन्यमजनि । अनेन कारणेन देवस्थानतो मया न किमपि प्रयोजनमलाभि ॥

किन्तु ततः शिक्षितुमशक्यभूतोऽर्थं कस्याश्चिदस्मत्कुटुम्बे चिरानुजीविन्या स्त्रियः सक्ताशादवगतः । मयि तस्याः प्रीतिरद्यापि स्मरणीया भवति । निरूपितपूर्वं हि मम भूतपिशाचि भीरुत्वम् । रम्भा (तत्खलु स्त्रियो नाम) तस्यौपन रामनामेति ममोपदिष्टवती । तदौपनापेक्षया तस्माभेन मे गरीयसी श्रद्धा निरूढा । तस्माद्भूतप्रेतादिभयस्य परिहारार्थं मया बाल्ये वयस्येव रामनामोच्चारणमारब्धम् । चिरायाम्भिन्नप्रचलत्यपि यद्बाल्ये समुत् वीजं तन्नहि व्यर्थमभूत् । अद्य मे रामनामेत्यमोघायते या शक्तिस्तस्या खलु रम्भावाइष्टतो वीजावाप एव कारणम् ॥

एतत्कालमेव रामायणे परमभक्तिमानस्मत्पितृव्यस्य कुमार एको मम च ममद्वितीयाग्रजस्य च रामरक्षाशिक्षणार्थंमानुश्रुत्य पर्यङ्गुलपयत् । तामेता कण्ठेऽव्यति प्रतिदिनं प्रातरात्रा स्नानोत्तरं स्तोत्रपारायणमुर्व्वहि । पोरन्दरपुरे यावद्दस्माभिः स्थितं तावदभ्यासोऽयं प्रचलति स्म । राजकोटस्य बायुमण्डले सैव तिरोहितोऽभवत् । तत्र हि नाहमतिश्रद्धालुरभवम् । तच्छिक्षकस्य मदति-प्रेमास्पदत्वाद्रामरक्षायाः शुद्धोच्चारणकौशलमिमानाच्च सेयं मया पठ्यते स्म ॥

इदं हि निरपायितया मम हृदये निरूढं यदस्मात्पितृस्यै प्राचलद्रामायणपठनं नाम । व्याथ्युपक्रमत्कतिपयदिनान्यस्मत्पिता पोरन्दरपुरे स्थितिमप्रहीत् । तत्र प्रत्यहमसौ रामायणं शृणोति स्म । तत्पठिता श्रीरामपरमभक्तो त्रिलेश्वरस्यो लक्ष्मणहाराजो नाम । आसीत्तद्विषयिणी क्वचन किञ्चिदन्ती यद्यमामनं क्षताङ्गस्येष्टेषु श्रीत्रिश्वरमहादेवस्वामिनः पूजान्निव्यप्राणि प्रयुञ्जान श्रीरामनोच्चर्यमाणश्च किमर्थोपग्रन्तरेणैव स्वसुपुत्र्यावेरत्तीर्ण इति । सैषा यथार्था स्यात् वा स्यात् । वयं तु ता यथाथमेव प्रत्यैम । एष च वस्तुतो रामायणपुराणमुपग्रममाणस्य तस्य शरीरे कुष्ठच्छायापि नादृश्यत । अयं मधुरऋषिः । द्विपदीधनुषदीधुः गायत्र्यापयति स्म । स्वयं तदमे लीनं श्रोतृन्प्यानन्दपरवशान्करोत् । तदानीं मया त्रयोदशमदिशीदेन

भाव्यम् । तथापि तत्पुराणश्रवणादह महान्तमानदमन्वभूवामिति जाने । इदानीं मे रामायणे या गाढभक्ति सा तच्छ्रवणमूला । अथ तुलसीदासप्रणीत यद्रामायण तत्खलु भक्तिसाहित्ये सर्वोत्तम मन्ये ॥

तदनु कियद्विरेव मासेर्वय राजकोटमागता । तत्र रामायणपुराणप्रयत्नमेव न हि प्राचलत् । किन्तु प्रत्येकादशि भागवत पठ्यते स्म । तस्य श्रवणाय सङ्घट्टसङ्घट्टदहनम्यगच्छम् । किन्तु तत्कथरुन्यास्मास्वानन्दोत्पादनशक्तिर्नासीत् । अथ खलु जाने भागवत नाम मनुष्यस्य हृदये भक्तिरसोऽवाद्गो प्रथ इति । गुजरातीभाषामयमेतदत्युत्साहेन मया पर्यपाठि । मूलभागवतस्य क्वचिद्भागवतमया गृहीतत्रैससाहिकोपवासप्रतसमये भारतभूयणपण्डितश्रीमदनमोहनमालवीयाना शुभमुखादश्रौयम् । अभूच्च मे मनसि यद्बाल्य एवैतादृशाना मुखाद्यदि भागवतमश्रोष्यत तदा बाल्याप्रभृत्येव मे तत्रासक्तिरुद्वैष्यदिति । बाल्ये प्रयसि रुढमूढ सत्कारो मानुषस्वभाव-मन्तरवगाद्य तिष्ठति । अतो ह्यय मे शाश्वतिकरुपात्तापहेतुर्जातो यत्स्मिन्नवसरे भूयसा सद्ग्रन्थपाठश्रवणमाग्य न मामुपातमदिति ॥

किन्त्वह सर्वमताना हिदुधर्मसम्प्रदायाना च सहनदृष्टयवेक्षण राजकोटे ज्ञातवान् । अस्मत्पितरौ न केवल विष्णुदेवस्थानमपि तु शिवदेवालय रामदेवालय च गच्छत स्म । गच्छन्तास्मानपि सहानयेताम् । अनेकरुशाश्वास्मान् देवस्थान प्रेषयन्ति स्म । जैनसन्त्यासिनोऽस्मत्पितुर्दर्शनाय सर्वदामिन्त । अपि चास्माक्रमजेनाना गृहे ते भिक्षा स्वीकुर्वन्ति स्म । पित्रा सह धर्मसम्बद्धान्यावहारिकसम्बद्धाश्च कयालयपानसुर्तुर्न ॥

एव मे पितु पारसीमुसलमानजातीया अपि मित्राण्यासन् । तेऽपि पित्रा स्वस्वधर्म सम्बन्धिनी कया कुर्वन्ति स्म । एतदालापामे पिता सर्वदाप्यादरेण क्वचित्त्परतया चाशृणोत् । तदा मे पितर शुश्रूषमाणस्य तत्तदादीना श्रवणसम्भव प्राप्त । एव मे वृत्तानेकत्रियपसङ्ग्रहस्य सर्वे धर्मा समदृष्टया ग्रहीतव्या इति तत्र मनसि लभ्यमभूत् ॥

त्रैस्तमतीयधर्मविचारस्तादृश्य एवासीत् । तत्र मे काचिदप्रतीतिरजायत । तन्निमित्त चैतन् । तदानीं तमनप्रचारण अरमदृष्टविद्यालयसमीपे क्वचित्सधिप्रदेशे स्थित्वा हिन्दु-जनास्तदीयदेवताधाधिक्षिपन्ति स्म । इद मे दुस्तहमासीत् । सङ्घट्टेय तच्छ्रोतुमह गत इति स्मरामि । एतदनिष्टानुभवानन्तर पुनस्तस्य श्रवणाय नैत्र गन्तुमना अभूवम् । तत्कालमेव प्रसिद्ध कश्चन हिन्दुपुरण त्रैस्तमन प्रविष्ट इत्यश्रौयम् । आसीच्च जनप्रवादो यद्य ज्ञानस्नाननाडे परिवर्तितवेगो गोनासाधनेषु च भूत्वा तदनन्तरमैरोप्यन्तेच्छत्रद्वसनशीर्षनशरी पर्याट्टिनुमारणेति । सममेतदिसाम्य नितरामहमदृष्ये । यस्य नाम धर्मस्य वृत्ते गोनासाशन मयमेवन् वेपान्तरपात्प्रह्व कर्तव्यता मापद्यते स यथा धर्म इत्याग्यामर्हन्ति प्रश्नो ममानसमसाधन । किं च प्रत्यधर्मस्तीभूत् स पुण्य पूर्विकाया धर्मो च रीतीध नीतीध स्वदेश च दूपायितु प्रवृत्त इत्यशृणवम् । इमे सर्वे वृत्तात्ता सम्भूय त्रैस्तमने मा द्वेषमजनया ॥

सर्वेचित्तरमनेषु मम समदर्शित्वमात्रेण न खट मन्व्यमहमीवरे दृष्टश्रद्धावानभूयदिति ।
एतर्हि मत्पितृपुस्तकमदुग्रहान्तर्गतो मनुस्मृत्यनुवादो मदीयदहस्तमागत । तत्रोपर्याप्तं
जगत्सृष्टिप्रमादिक्रमपठितम् । न केवञ्च मे तत्र श्रद्धा न जातापि तु नास्तिप्रतापि समननि ॥

अस्मदन्वयपितृव्यकुमारस्य (अयमयापि जीवति) बुद्धिरतीव पटीपसीत्यासीन्मे
प्रन्यय । तस्मै मदीयनवाय । न्यनीविदम् । स तु मा प्राह—प्रीट जय प्राथ्य मगया इमे तस्मै
परिच्छेद्या भवियन्ति । वाटमैवविजा प्रश्ना न प्रष्टव्या इति । प्तदात्म्यं त्वागीमभूयम् ।
परन्तु मे मन समापान नाविन्दत । किं च मनुस्मृतौ राधाख्यप्रतिपादनाव्यायगता त्रियया
प्रचलितापद्धतीना विन्द्धा इव प्रत्यभासन्त । इमा शद्धा प्रत्यपि वृत्तप्रदेन पूर्ववदेयोत्तर
लक्षणम् । ततोऽहमेवमानान समादापि यदृच्छसु दिवनेषु मम बुद्धिर्विमिश्रियति । ततो भूय
परिशील्य त्रिययानिमान्सम्यग्रप्राप्य इति ॥

मनुस्मृतिपरिशीलनादहिनातत्त्व तात्म्यया नागतम् । उक्ता खटु मदीया
मासाहारविषयिणी कथा । मनुस्मृतिरेता पर्यपोषयदिव । मर्षोऽप्युगादीना यो ज्ञय इत्याशयो मे
सञ्जात । तद्वयसि मया धर्म्यन्वुद्धश मन्वुगादीना हिंसत व्यगार्यति इतिरिति ॥

अर्थेन एव विषयो ममनमि ग्दमूलोऽभवत् । धर्म एव जगत प्रतिष्ठा मयमेव धर्मस्य
तत्त्वमिति । सन्धोपामनमेव मम मुन्योदैयमभवत् । दिने दिने मदीयदर्शनगोचरे सत्यस्य
महिमा वरीवृष्यते स्म । तत्त्वकार्यस्य च सीमापि मद्दृष्टिपथे विस्तारमाश्रुवन्ती वरीवर्ति ॥

तथा च गुरार्त्तनीतिपद्यमेक मम हृदये निन्दित्मुपनय ममनमि साम्राज्यमयापयत् ।
एतेन वृत्तापकारस्य प्रतीकारतया तदुपकारकरणमेव जीवतयाजानिर्वाहन्त परिणतम् ।
इह तत्त्वे मदीयासक्तिस्तथा दृष्टव्यमापन्ना यथाह नार्यक्षेत्रे तद्वृत्त्या परीक्षितमुपाक्रमे । तदतद्वृत्त
पयन् । यथा —

आशीर्वादवृत्त जन परमया भक्त्या नमन् भद्रवृत्
सन्ताप जनयिष्यते च परया प्रीत्यामृताञ्ज ददन् ।
कानिन्द्यर्षकदायिनेऽपि वितरन्कारारिणाना चय
प्राणाना परिरक्षकस्य च वृत्ते प्राणस्वयनानन ॥
दत्तस्त्रोत्तरारारद च पुण्य भूय पद लम्भयन्
निर्वृय स्वपरप्रभेदमनिश नियक्षपाती चरन् ।
भूष्टिरोहृष्टेऽपि ज्ञानमनमा श्रेय पर माययन्
प्राज्ञ न्पुण्यो मन्वित्चयते जातर्हि त लक्षणे ॥
इति ॥

एकादशोऽध्यायः

विदेशप्रस्थानसन्नाहः

ऋस्तशकस्य सताशीत्युत्तराष्टशताधिर्नन्महस्रतमे वत्सरे प्रवेशपरीक्षायाम्मुत्तीर्णोऽभवत् ।

तत्कालमिय परीक्षानदात्रादमोहमयीनगरयोर्द्वयो स्थलयो प्रचलन्ति स्म । प्रायेण तद्देश्या-
नामनाडवतया विद्यार्थिन सन्निष्टृष्टार्त्तनीम्प्यय्यप्राथ्याममदात्रादनगरीमेव गच्छन्ति स्म ।
अस्मदीयगृहजनस्याप्यनतिपुष्टत्वादहमप्येवमन्वतिष्ठम् । राजकोटादमदात्रादनगर प्रत्यसहायेन मया
कृत प्रयाणमिदं प्रथममासीत् ॥

उत्तीर्णतत्परीक्षणं मया महाविद्यालयं प्रविश्यायेतव्यमित्यासीज्येष्ठानामभित्त्वा ।
मोहमयीनगर्यां भावनगरेऽपि महानिवाल्यावास्ताम् । व्ययात्पत्वाद्भावनगरे श्यामलदासमहाविद्यालये
प्रवेशमिच्छुस्तत्र गतोऽभवत् । किन्तु तत्राह न निश्चिदवेदम् । पाठा सर्वेऽप्यतीव दुर्बोधतरा
अलक्ष्यन्त । आस्तामयापकभागणेषु ममोत्साहोदयकथा पर तदुक्तीनामर्थोऽपि मया नावगम्यते
स्म । अत्र तेष्वा न कश्चिदोप । तदानीं हि तन्महाविद्यालयाध्यापना प्रथमकोटिप्रविष्टा इति
पर्यगण्यन्त । मम बुद्धेस्तावदप्रौढिमैव दुर्बोधत्वहेतुरासीत् । वृत्ताया वार्षिकप्रथमपरीक्षया
मह गृह प्रतिन्यवर्तिपि ॥

व्यवहारकुशलो विद्वाश्च मावजी ढवे इत्याख्यो ब्राह्मणोत्तमश्चिरादस्मत्कुटुम्बमित्र मन्त्रणी-
यथासीत् । अस्मत्पितुर्गणोत्तरमप्यसौ कुटुम्बेन पूर्वसम्बन्ध न पर्यत्यजत् । मम शालाविराम
काले कदाचिदयमस्मदीयगृहमुपागतोऽभूत् । मम मात्रा ज्येष्ठाप्रजेन च यथालापप्रसङ्गे मम
विद्याव्यासङ्गमधीकृत्य तेन प्रश्नं कृतं । श्यामलदासमहाविद्यालये मामधीयानमाकर्ष्य स एव
प्राह । यथा —

अद्यतनकाले भिन्न । यथोचितविद्याभ्यासमन्तरा युष्मास्वेकोपि कवागान्धिनाव्यासितम-
धिकारपीठमरोदु न पारयेत् । युष्मद्दशास्यैव तत्पीठरक्षणेच्छुभिर्बालकोऽयमधीयान सादरमवेक्षणीय ।
अस्य त्रि. ए. परीक्षामुत्तरितुं चतुःपञ्चवर्षाण्यपेक्ष्यन्ते । तावच्च कृतान्यासेनापि पञ्चाशतो वा
पठेर्वा रूप्यनाणा लाभं स्यदुद्योगप्राप्त्या । न पुन प्रधानसचिवपदं लप्स्यते । अथवा मदीय
बुमारवद्वकीलपरीक्षार्थमभ्यसिस्तिरीरितोप्यधिक कालोऽपेक्ष्यते । तत्रान्तरे प्रधानपदवीकाक्षिणो
वकीलपरीक्षामुत्तीर्णा बहून् सञ्जस्यता भ्रष्टितार । सर्वमेतदपेक्ष्य तस्य विदेशप्रस्थापनं क-
मन्ये । व्यारिस्टर्पदमतीव सुसाधमिति केरलरामो (इदं मावजीदवेमहाशयपुत्रस्य नाम)
ब्रवीति । त्रिभिरेव वत्सैरान्तमनीयं परामर्शितुं शक्यते । व्ययथ चतुःपञ्चसहस्ररूप्यकोर्धं न
भविता । अभिननागत व्यारिस्टर्पुण्यं पश्यत । विषता वैभवेनासी विजृम्भते । प्रार्थितोत्तरक्षणमेव
स प्रानपदवीं लब्ध्वा । अतोऽहमेव मन्ये । अस्मिन्नेव वर्षे मोहनदास इङ्ग्लैण्डदेशं प्रेषयितव्य ।

तत्र केवलरामस्य बहूनि मित्राणि सन्ति । अयं तत्परिचयपत्रं लिखित्वास्म प्रयच्छति । मोहनदासस्य तत्र सर्वं सुसूत्रमापद्यते । इति ॥

जोशीजीमहाभागो (मावजीदवेमहाशयोऽस्माभिरिव सम्बोध्यते स्म) मदभिमुखीभूय ' इहैव स्थित्वाव्ययनापेक्षया विदेशगमनं तत्राप्यभिमतं ननु ' इति मामपृच्छत् । तद्वाक्यमङ्गौ निरूप्यमाणार्था मत्प्रतिवचने तस्य संशयच्छ्रयापि नासीदिति स्पष्टमुपलक्ष्यते स्म ॥

इतोऽप्यतिशयेन मन्मनस्तुष्टिकरीं कर्तव्यसूचनामुपदेष्टुं न शक्यमासीत् । महाविद्यालयस्य हि कठिनशिक्षणेनाहं पूर्वमेव निरूसाहः सम्पन्नः । तस्मादविशङ्कया तत्सूचनामङ्गीकृत्याहम-
बोचम् । यथा मनागपि न विलम्ब्येत मे प्रस्थानं तथा कर्तुं हि प्रशस्यं भवति । परीक्षास्वरितमुत्तरितुं न शक्यन्ते । वैद्यपरीक्षामुदिस्य मत्प्रेषणमपि ननु स्पृहणीयम् । इति ॥

मदप्रजो मां प्रत्यवस्थायाचकथ तत्खलु पितुः सर्वथा नाभिमतमासीत् । वैष्णवैः शवच्छेदनप्रसङ्गः सर्वथा परिहार्य इति यत्तेन कथितं तत्किल त्वामुद्दिश्यैव । त्वया वकीलपदं प्राप्तव्यमित्येव तस्याशयोऽभूत् । इति ॥

जोशीजीमहाभागोऽवादीद्यथा —

गान्धिजी(अस्मत्पिता)महाशयस्य यथा वैद्यवृत्तिं प्रति विरुद्धोऽभिप्रायस्तथा न खलु ममापि । अस्मदीयशास्त्राणि नैतां निषेधन्ति । किन्तु वैद्यपरीक्षायामुत्तीर्णेनापि त्वया प्रधानपदं न लभ्यते । प्रधानपदवीं वा सति सम्भवे ततोऽप्युच्चतरस्थानं वा समारूढं भवन्तमिच्छामि । युष्मदीयमहाकुटुम्बसंरक्षणं तदा हि शक्यं भवेत् । अनुदिनं कालो विपम विपमः सम्पद्यते । तस्माद्विवेकिना व्यारिस्टरूपदमेव त्वया सम्पादनीयम् । नान्य खलु विद्यते तत्सदृशः पन्थाः । इति ॥ तदनु मातुरभिमुखीभूय 'अद्य मथा गन्तव्यम् । मदुक्तं सम्यग्विप्रवृत्तताम् । भूयोऽहमत्रागतस्तस्य विदेशप्रस्थानसनाहं प्रचलन्तं श्रोतुमिच्छामि । यदि गसक्ताशाक्तिमपि साहाय्यमपेक्ष्यते तदाहं सर्वथात्र बोधनीय ' जोशीजीमहाभागो निरगात् ॥

ततो मया ज्योतिषि प्रासादफलनं समारब्धम् । मदप्रजस्तदेकचिन्तानिमग्नोऽभवत् । एतदावश्यं द्रव्यं कथं सम्पादनीयम् । बाल्ययमं मामसहायमेव तावद्दूरं प्रेषयितुमुचितं वा ॥

मदम्ना तु प्रतिपत्तिमृदाभवत् । मद्वियोगो हि तस्या नाभिमतः । सैममाह — इदानीं युष्मत्पितृव्य एव कुटुम्बज्येष्ठः । तेनैव तावन्मन्त्रणीयम् । यद्यसावनुमन्येत तदैतद्विमर्शयिष्याम इति । एवमुक्त्वा मम सबस्तनं प्रस्थानं सा निरोद्धुमयतिष्ठ ॥

मदप्रजस्य मनस्यन्यो विचारः कथिदस्पुरत् । तद्यथा—पोरबन्दरसंस्थानस्योपर्यस्मात्कमधि-
कारविशेषः कथिदस्ति । लेडीमहाशयस्तत्रेदानीं शासिता भवति अस्मत्कुटुम्बविषये सद्भिप्रायं च पुण्याते । पितृह्ये तस्य कृपा रिचने । विदेशे विद्याव्यासङ्गाय संस्थान-मोशाक्तिमपि सहाय्यमर्थितः स कुर्यात् । इति ॥

ममैतसर्पं समञ्जसमञ्जस्यत । पोरबन्दरपुर प्रति प्रस्थातुमह सज्जोऽभवम् । तदात्वे
धूमशस्त्रीमार्गाभावाद्गोरथेन प्रयाण पञ्चभिर्दिनैर्वैत्यमभूत् । उक्तपूर्वं हि मदीयनिसर्गमीरुत्वम् ।
किन्तु तात्कालिकी तीव्रतरा मे विदेशजिगमिषा तद्दीरुत्वमन्तरधत्त । धोराजिर्षयत वलीर्द्ध-
यानेनाहमगमम् । एताहात्वूर्भवेन पोरबन्दरपुर प्रेषुर्धोराजिपुरादुद्गृह्णामह प्रायासिमम् । मम ता-
दिद प्रथममेव क्रमेणरुहणम् ॥

अथ पोरबन्दरपुर प्राप्य पितृव्यं साद्यद्ग प्रणम्य त विदिताखिलवृत्तान्तमकार्षम् । स पुन-
रात्मना मनसि विचार्य प्रयवोचयथा—

‘ विदेश गतै स्वर्भरक्षणं शक्य वा न वा न जाने । ययाश्रुत तु विमृशतो मम तत्र
शङ्केव समुदेति । महामहान्यारिस्त्रपदाखुटाना जीवनचरितविमर्शं क्रियमाणे तेषामेरोप्य-
न्वेच्छाना च वेदक्षयमेव नोपलक्ष्यते । पानभोजनादिव्यतिकरेषु निद्राङ्गाङ्गीषा प्रवृत्ति ।
धूमपनयस्तु सर्वदा तन्मुखसङ्घिन्यो भवन्ति । वेपथ्वाङ्गयेवेषानुकारिण्यपरा पिडम्बना । एतादृश
वृत्तमस्मदुद्गुम्बयोग्य न भवति । किञ्चाहमत्रान्तरे महायात्रासमुद्यत इषास्मि । मदीयमायुर्हि
समाप्तप्रायम् । स्वय मृत्युसागरतटे समुपविष्टत्वा विदेशगमनाय—समुद्रतरणाय—वयमनुजा-
नीयाम् । तथापि त्द्रीयमार्गे नाहमन्तरा भवितुमिच्छामि । अत्र हि मानुरनुज्ञा प्रधाना ।
तयानुमत्तधेदस्य प्रयाहि । नाहमन्तरा स्यास्यामीति ता ब्रूहि । सर्वथा मदाशेष प्राप्तवानसि ।
इति ॥ ’

तदनु मयाम्यथापि—

युष्मसमाज्ञादितोऽप्यभिन्मवाप्तुं नाहमाशमे । अयास्मदम्बाया अनुज्ञामधिगन्तुं यतिये ।
किन्तु ऐलीमहाशयस्य भवद्भिरैव प्रशस्तिपरित्रा दीयतामिति ॥

एवं पृष्ट स प्रत्यर्दात्—

मया कथं त्रियानाम् । ऐलीमहाशयस्तावसाधुर्जेन । अस्मदुद्गुम्बपरिचय प्रम्याप्य
परमेव स्वयं त्रिय । तत्रायमस्य दर्शनं दास्यति । षचिसाहाय्यं च वुर्थीत् । इति ॥

न जाने केन हेतुना मम पितृव्येन तस्य महाशयस्य प्रशस्तिपरित्रा न विभिनोति ।
विदेशगमन धर्मिन्द्रो व्यापार इति साक्षादुपरतंममो नोऽस्महेति षचिरमरागीत् ॥

ऐलीमहाशय प्रति परित्रागत्रियम् । स च स्वार्थे द्रष्टव्योऽस्मीति सुन्देश प्राहिणोत् ।
हर्म्यप्रभद्वेगोनमरोहन्मगरत्रोस्य वि. ए. परीशमुत्तीर्ष्य त्वयाह द्रष्टव्यम् । माप्रत तु
वित्रिणि सागर्थ्यं पतुं न शक्यत इत्यप्यापोररगतोऽभवत् । अस्मद्विन्मया समुचित
प्रशस्तिपरित्राप्रयत्नेन सज्जीभूय मन्गारथानेन यदाचिदज्ञापानि पश्ये पृथ्यं तं
महाशयमनुगतंमम् । नीरैवतम्यं दान्यामपि हस्तान्यां तत्रागमनमकार्षम् । किन्तु सर्वोर्षि
श्रमेणैव कृता जगत् ॥

भार्याया आभरणानि किमुपयुञ्जीयेति व्यचिन्तयम् । ज्येष्ठपुत्रे मम विवस्मो महा-
नासीत् । अमेयं खलु तदोदार्यं मद्रिपये । मय्यसौ स्वपुत्रनिर्विधेयं स्निह्यति स्म ॥

पोरबन्दरपुराद्राजकोटं प्रतिनेवृत्त्य यथावृत्तमखिडं तस्मै न्यवेद्यम् । अथ सम्मन्त्रितो
जोशीजीमहाशयः प्राह सति सम्भवे द्रव्यमृणीश्रव्यापि विदेशमहं प्रस्थापनीय इति । अथ
स्वभार्याभरणानां प्रियैतय्यतामप्रजाय सममूचयम् । ततो हि द्वित्रसहस्ररूप्यरुद्रयमुत्तिष्ठेत् ।
अप्रजस्तु यथाकार्यं चिद्द्रव्यं सर्वथा स्वयं सम्पादयिष्यामीति प्रयजानीत ॥

किन्तु मातुर्नाद्यापि मनः समाहितमभूत् । सा किञ्च प्रवृत्तसम्बन्धानखिलवृत्तान्तान्
सूक्ष्मतया जिज्ञासितुमारब्ध । तथा हि कुतोऽप्यश्रावि यद्विदेशगता युवका सर्वेपि दुर्वृत्ता
भविष्यन्तीति । अन्यः कश्चिदाह तत्र गताः सर्वेपि मासाहारिणः सम्पत्स्यन्त इति । अपरेण च
तस्याः कथितं यन्मद्यं विना तत्र दिवसमेकमपि स्थातुं न शक्यत इति । 'किमस्य मूढे' इति
जननी मामपृच्छत् । अयाहमबोधम्—किमु नाह तत्र श्रद्धेयः । त्वामह न कदापि मृषा
कथयिष्यामि । न हि तद्वस्तुनामेकमपि स्पष्ट्यामीत्यह ते प्रतिजाने । एतादृशभये तु सम्भ्रमनीये
तत्र भयम् जोशीमहाशय किं विदेशगमनमनुजानीयान् । इति ॥

सा पुनरभाषीत्—

सर्वथा मम त्वं विधत्स्नीयोऽसि । किन्तु दूरदेशे कथं वा किं वा । यास्यमह भ्रान्तेवाद्य
स्थिता । न मे बुद्धिः प्रसरति । इदं प्रस्तुय तत्रभ्रन्तं वेचरजीस्वामिनं प्रस्थापीति ।

वेचरजीस्वामिनः पुरा मोदवनिवास्यवैश्यप्रभेदान्तःपातितोऽपि पश्चाज्जैनसाधवः
संवृत्ताः । तेऽपि जोशीजीमहाभागवदस्मकुटुम्बस्य मन्त्रणीया आसन् । ते किञ्च मदीमपक्षमाठ-
म्याहमेतद्विषयप्रयमविद्वृत्य चाउकेन प्रतिज्ञां कारयिष्यामि । अथास्य विदेशप्रस्थापनं
क्रियताम् । इत्युक्त्वा मानं च मद्यं च खीसदं च त्रयमपि दूरीकारिष्य इति मा प्रतिज्ञामकारयन् ।
अथैतद्वृत्तप्रतिज्ञस्य मे गमनानुज्ञामन्वा प्रादात् ॥

उच्चविद्यालयस्था मम गोरवपददर्शनार्थं सन्तोषकूटमेकं नय्यदधुः । राजकोटाद्वालकस्य
विदेशगमनं नाम तदानीं खल्वियमपूर्वपटना । धन्ययादप्रदानाय द्वित्रशक्यानि पूर्वमेव लिखित्वा
तत्र गतोऽभवम् । किन्तु तत्र वचनं मे कृच्छ्राग्निस्मरत् । तत्राचयतो मन यत् सत्सर्वं
शिरोपूर्णेन सर्वाङ्गवेपथुश्च तन्मयाद्यापि स्मर्यते ॥

अथ ज्येष्ठानामाशयः प्राप्य मोहमयीनगरमहं प्रस्थितः । राजकोटान्मोहमयीनगरं
प्रति प्रस्थानं ममेदं प्रथममासीत् । अप्रोजोऽपि सहागतः । किन्तु बहुशः किञ्च हस्तगतमपि
कण्ठे भुज न प्रविशति । मोहमयीनगरे मा प्रयत्नस्यातुमन्तरायाः प्रतिपालयन्ति स्म ।

‘ नूनमह जाने यादृश श्रीमता मम पित्रा सह परिचयोऽभूदिति । भवतो मे पूज्या । किन्तु त्रियेऽस्मिन्नकिञ्चिदपि कर्तुमुमहे । विदेशगमननिश्चयमन्यथाकर्तुं न शक्नोमि । अस्मिपितुर्मित्रमस्म कुटुम्बस्य मन्त्रणीयो विद्वान्ब्राह्मण कश्चिदस्ति । स तावद्विदेशायने दोष कोऽपि न हीन्याह । अस्मन्मात्रास्मदप्रजेन च द्वाभ्यामपि पूर्वमेवात्र सम्मातिरदायीति ’ ॥

“ तर्हि कुलजनस्पाज्ञा किं भवान्निराकरोति । ”

“ नाहमत्र किमपि प्रतिवक्तुं पारये । मन्ये पुनरस्मिन्त्रिये भवद्विरन्तरावस्थान न युज्यत ” इति ॥

एतद्वचनमाकर्ण्य कुलजो मे भृशमनुवत् । अपि च मामाकुञ्चत् । अहं ताराञ्जिकम् एव स्थित । अयापमित्य निर्णयमाचष्ट—

“ अद्यप्रभृति बालज्ञेऽयं जातिगहिरो मन्तव्य । यस्तावदस्य साहाय्यं करिष्यति यो व तद्विसर्जनाय नौकास्थानं यास्यति स नूनं सपादरूप्यकं दण्डं दापयिष्यत इति ॥ ”

निर्णयादस्मादहं न चक्रितोऽभवम् । श्रेष्ठिनमामन्त्र्य ततो निरागच्छम् । अथात्मचिन्तयम्—सर्वमेतन्मामर्षं मदप्रजं किन्तु खलु द्रूयात् । अस्मात्स गीनधेन्वा गतिरिति । स तु मदीयसद्भाग्यप्रशादचलितमनस्सैर्यं श्रेष्ठिनिर्णयं त्वेव स्थितेऽपि विदेशायानं स्वस्याभिमतमिति परमटेखीत ॥

इयं घटना मे शीघ्रप्रयाणाय परमौत्सुक्यमजनयत् । कुलजनेन मदप्रजोऽस्मिन्त्रिये बलान्वृतश्चेदयत्रा यं कोप्यन्तरायं समापनितश्चेत् का गति । इत्येवमामनं परिस्थितिमनुचिन्तयन् कतिपयदिनानि यात्रक्षेत्रं तावज्जुनामदस्य कश्चिन्त्यायरादी व्यारिष्टरूपद-प्रेषुराङ्गुलनवममासस्य चतुर्थदिवसे विदेशं प्रस्थास्यन् इति वार्तामश्रौणम् । मोहमयीनगरे मञ्जेश्चिन्तनाय मदप्रजेन नियुक्ता सुहृदो मया गन्नावलोकिता । तेऽपि तादृशे सहप्रस्थापिनि जने लभ्ये सति न त्वायोऽयमवसर इत्यभिप्रायन् । ऋलविलम्बस्य नासीदत्रकाशः । सद्यः प्रस्थानमनुज्ञातव्यमिति मदप्रजस्य तन्वीसन्देशमहं प्राहयन् । तेनाप्यनुज्ञां दत्त्वा । मम श्यालं गत्वा पणमपृच्छम् । स तु श्रेष्ठिनिदेशमुद्वयं बहिष्कारं सम्पादयितुमहं न सञ्जोऽधीयन्वीत् । अस्मत्कुटुम्बमित्रमेकं गत्वा मप्रयाणस्थेनरव्ययस्य च यात्रकपर्याप्तं तावद्दहनं मे दीयतामिदं च पश्चात्प्रजादृष्टानामिति प्रार्थयम् । स चैतदङ्गीकृत्य मम धैर्यमाचष्ट । सोऽयमुपकारो मे चिरस्मरणीयोऽभवत् । तद्दृश्यादशमुपयुज्य प्रयाणानुज्ञापकं परमकौयम् । नौकायां प्रयाणस्य यद्यदावश्यकं तत्तत्सञ्जीकरणमाशिश्टमभूत् । त्रियेऽस्मिन्ननुभवशादी सुहृदेन स्थितः । स मे वसनाच्छादनादिक्रमण्डितं सञ्जीचकार । कतिचिद्वस्त्राणि मनाभिमनान्यासन् । अपराणि धानि-चिन्नं मयमरोचन्त । ततो भूयसोसाहेन कण्ठप्रन्थियन्तसमुद्यतम्यापि ममात्र कुत्सां समजनि । हस्त्रकाचकारणं तु शीघ्रान्तमिदं मे लक्ष्यते स्म । किन्तु विदेशयात्रासमुत्सहेन मानसं सररीवाहमासीत् । अतः पूर्वोक्तन्यूनताप्रयुक्तोऽयमसन्तोषो नाप्यवधेयोऽभवत् । अभ्यवहार-

द्वादशोऽध्यायः

जातिवहिष्कारः

मातुरसुज्ञामाशीर्वाद च प्राप्य त्रिचतुरमासदेशीयापत्या भार्या विहाय सपरीवाहेनेन समुत्साहेन प्रेर्यमाणो मोहमयीनगर प्रस्थितोऽभवत् । तत्र प्राप्ते गयि केचन सुहृदो मदप्रजमच-
कथन् आङ्गुल्यष्टसप्तममासयोर्हिन्दुसागरे तूष्णनाख्यो शञ्जानागत प्रवाति । मम तागदिद
प्रथमत्वात्समुद्रप्रयाणस्य सर्पथा निषेद्रव्य मम प्रयाणमाङ्गुलैःकादशमासपर्यन्तमिति । किं च
तरणिरस्ता तूष्णनागतप्रतिहता निमग्नान्भवदिति केऽप्युदन् । सर्वमेतद्राज्यं भीतोऽग्रज
क्वचिद्विपद सम्भ्रम शङ्कमान प्रस्थान नान्वमन्थत । सम्युरेकस्य सहस्रंतिन मा विधाय
मदीयव्ययार्थद्रव्यमेकस्य न श्यालकस्य हस्ते त्रियस्य मदीप्सितसाहाय्यकरणाय विप्राणि
कतिचिद्रोधयित्वा मदग्रज कार्ययशाद्राजकोट प्रति यवर्तत ॥

अधिमोहमयीनगरमासीदुष्करो मे कालातिवाह । विदेशसम्बद्धा एव स्वप्ना प्रादुर्भ-
वन्ति स्म ॥

अत्रान्तरे विदेशायानमधिष्ठत्यास्मकुले समुत्थितोऽभूच्चक्रवात । अथावधि न कोऽपि
मोदवनिधो विदेश गत । तस्माद्गमनसाहसकारी नूनमह दण्डनीय । कौलिके सङ्घटनेलिताया
समाया तदग्रे मयोपस्थातव्यमियादिष्टोऽभवत् । तथा चाह गत । न जाने तावद्वैर्यं मया
कुत सहसा प्राप्तमिति । अत्यन्तमेव निर्भय कृतनिश्चयश्च तेषां सम्मुखेऽहमवस्थित ।
शेटाख्योऽस्मकुलप्रधानो न केवलमस्मदूरसम्बन्धी किन्तु भक्तिरि सुस्निग्धश्चाभवत् । सैप
मा प्राह—

‘ भयता चिन्नीर्षित विदेशायानमस्मकुलजन समुचित न मन्यते । समुद्रलङ्घनमस्मद्व-
र्मविरुद्धम् । किं च विदेश गतस्य स्वधर्मरक्षा न शक्येति श्रुतमस्माभि । तत्र ह्यैरोप्यजनै
सहान्नपानादिक सेवनीय भविष्यति ’ । इति ॥

अह प्रत्ययोचम्—

‘ विदेशायानमस्मद्वर्मस्य लेशतोऽपि न विरुद्धमित्यह मन्ये । तत्र विद्याभ्यासो मया
चिन्नीर्षित । यद्विषयेषु भयन्तो मामतिशङ्कन्ते तद्विषयाणां दूरीकरण मातुरग्रे मया प्रतिज्ञातम् ।
अत कुतोऽपि भय न विद्यते ’ इति ॥

अप कुटथेष्टी पुनरचक्रत्—

‘ तत्र स्वधर्मरक्षणमशाभ्यमिति वयं क्षम । युष्मदित्रा सह मम पादश परिचयोऽभूदिति
भवान् जानाति । एव स्थिते मदाज्ञानुवर्तनं तत्र फर्तीयमिति ’ ॥

तत पर मया प्रत्ययाचि—

‘ नूनमहं जाने यादृशः श्रोत्रां मम पित्रा सह पारिचयोऽभूदिति । भवतो मे पूज्याः ।
किन्तु विषयेऽस्मिन्नकिंचिदपि कर्तुमुत्सहे । विदेशगमननिश्चयमन्यथाकर्तुं न शक्नोमि ।
अस्मत्पितृभिर्ममस्मत्कुटुम्बस्य मन्त्रणीयो विद्यात्राक्षणः कश्चिदस्ति । स तावद्विदेशायाने दोषः कोऽपि
न हीयाह । अस्मन्नात्रास्मदप्रजेन च द्राम्यानापि पूर्वमेवात्र सम्मातिरर्थायति ’ ॥

“ तर्हि कुलजनस्यात्रां किं भवान्निराकरोति । ”

“ नाहमत्र किनापि प्रतिवक्तुं पारये । मन्ये पुनरस्मिन्विषये भवद्भिरन्तरावस्थानं न
युज्यत ” इति ॥

एतद्वचनमाकर्ष्य कुलजो मे भृशमकुर्वत् । अपि च मानाकुर्वन् । अहं तावन्किञ्चन
एव स्थितः । अयायमित्यं निर्णयमाचष्ट—

“ अद्यप्रभृति बालजोऽयं जातिवाहिरो मन्तव्यः । यस्तावदस्य साहाय्यं करिष्यति यो व
तद्विसर्जनाय नांश्वस्थानं यास्यति स नूनं सगदरूप्यकं दण्डं दापयिष्यत इति ॥ ”

निर्णयादस्मादहं न चकितोऽभवम् । श्रेष्ठिनामन्य ततो निरागच्छन् । अयाह्मचित्त-
यन्—सर्वमेतदाकर्ष्य मद्रजः किन्तु खलु ब्रूयात् । अस्मास भीतश्रेष्ठा गतिरिति । स तु
मदीयसद्गाम्यवशादचलितमनस्त्सैर्यः श्रेष्ठिनिर्णये त्वेवं स्थितेऽपि विदेशायानं न्वस्याभिमतमिति
पत्रमयेवीत् ॥

इयं घटना मे शीघ्रप्रयाणाय परमौत्सुक्यमजनयत् । कुलजनेन मद्रजोऽस्मिन्विषये
बलाढ्यतथेदयवा यः कोप्यन्तरायः सनापनिनथेन् का गतिः । इत्येवनामनः परिस्थितिमनु-
चिन्तयन् कतिपयदिनानि यावदश्रेष्ठं ताव-जुनागदस्यः कश्चिन्नायवादी व्यारिष्टरूपद-
प्रेप्सुराङ्गुलनवममासस्य चतुर्यदिवसे विदेशं प्रस्थास्यत इति वार्तामश्रीयम् । मोरमयीनगरे
मक्षेमचिन्तनाय मद्रजनेन नियुक्ताः सुदृढो मया गन्तावलोकिताः । तेऽपि तादृशे सहप्रस्थापिनि
जने लभ्ये सति न त्याज्योऽयमवसर इत्यभिप्रायन् । कालविलम्बस्य नासीदवकाशः । सद्यः
प्रस्थानमनुज्ञातव्यमिति मद्रजस्य तन्त्रीसन्देशमहं प्राहयम् । तेनायनुज्ञा दत्ता । मम श्यालं
गत्वा पणमवृच्छम् । स तु श्रेष्ठिनिदेशमुद्वेग्य बहिष्कारं सम्पादयितुमहं न सज्जोऽस्मीत्यन्वीत् ।
अस्मत्कुटुम्बमित्रमेकं गत्वा मप्रयाणस्येतरव्ययस्य च यावत्पर्याप्तं तावद्धनं मे दीयतामिदं च
पश्चान्मद्रजोऽहं नामिति प्रार्थयन् । स चैतदङ्गीकृत्य मम धैर्यमाचष्ट । सोऽयमुपकारो मे
चिरस्मरणीयोऽभवत् । तद्ब्यादंशमुपयुज्य प्रयाणानुज्ञापकं पत्रमक्रेपम् । नीक्ष्यां प्रयाणस्य
यद्यदावश्यकं तत्तत्सञ्जीकरणमत्राशिशमभूत् । विषयेऽस्मिन्ननुभवशाडी सुद्वेदकः स्थितः । स मे
वसनाच्छादनादिकमखिडं सञ्जीचकार । कतिचिद्रक्षाणि मनाभिमनान्यासन् । अपराणि कानि-
चिन् मद्रजरोचन्त । ततो भूयसोऽसाहेन कष्टग्रन्थिबन्धनसमुद्यतस्यापि मन्नात्र कुत्सा समवन्नि ।
हृत्स्वकवचधारणं तु शीघ्राकरमिव मे लक्ष्यते स्म । किन्तु विदेशयात्रासमुत्साहेन मानसं
सपरीवाहमासीत् । अतः पूर्वोक्तयूनताप्रयुक्तोऽयमसन्तोषो नायवधेयोऽभवत् । अन्यवहार-

विशेषाश्च प्रेक्षिताधिक्य एव स्थिता । मत्सखा मर्त्ये ऽप्यम्बुजराय मजमुदार (जुनागढन्यायवादी) महाशयस्य कोष्ठ एव स्थलमेक सम्पाद्य मद्योगक्षेमचिन्तन च कार्यमिति तस्यापबोधयत् । स किञ्च प्रौढवया अनुभवशाली गृहस्थ । प्रापञ्चिकन्यत्रहाराभिज्ञश्च । अहं पुनर्लोकानुभवशून्योऽष्टादशवर्षदेशीयो बाल । स न्यायवादी सत्वाय प्राह मा भूदस्य नियमे कापि चिन्तैति ॥

अथान्ते ऋस्तशत्रुस्याष्टाशीयुत्तराष्टशतात्रिकेऋसहस्रतमे वत्सरे नममासस्य चतुर्थदिवसे मोहमयीनगरादहं प्रायासिषम् ॥

त्रयोदशोऽध्यायः

इङ्गलेण्ड्देशप्राप्तिः

नाकावर्तिनो मम सद्गुणं वन्दनं नाजायत । किन्तु यथा यथा दिवस्य व्यतीतास्तथाहं पृथुं सुकोऽभवम् । नौकायस्तुभाण्डागाराधिपतिरिणा सहालपितु लब्धालुरासम् । आङ्ग्लभाषाया सम्भाषणान्यासो मम नासीदेव । मजमुदारमहाशयमेकं विना द्वितीयवर्गीयपथिका सर्वेऽप्यैरोप्या अभवन् । ते सह सद्गुणं नाहमशकम् । कदाचित्तराभाष्यमाणोऽपि तदुक्ताये नानुबुद्धवान् । कदाचिद्वगतार्थोऽपि तत्प्रतिवचने न पटुरासम् । प्रागुच्चरणान्मनस्येव प्रतिनाक्यं रचयितव्यमासीत् । चमसद्भुरिके उपयुज्य भोक्तुं नाहमज्ञासिषम् । किं वस्तु मासोपेतं किं च नेति प्रष्टुमपि न धीरोऽभवम् । अतोऽहमन्यै सह भोजनाप्रपीठोपरि भोक्तुममिच्छन् स्वकोष्ठगार एवाभुञ्जि । सहानीतभक्ष्यफलान्येव मुह्यो मदीय आहार आसीत् । मजमुदारमहाशयस्य तु नासीद्विशतोऽपि सद्गुणः । स हि सर्वैरप्यमिलित । नौकायहिंशालाया स्वैरमेव पर्यत्रामत् । अहं पुनरादिनान्तं स्वकोष्ठ एवोपाश्रितम् । जनसम्वाद्यशून्ये तु क्वचिद्वैर्षमप्रष्टभ्य नौकाङ्गणे क्वचित्कालं स्थित्वा प्रतिन्यर्तते । मजमुदारमहाशयस्तु मा 'सर्वगोष्ठीप्रतिष्ठेन त्वया भाव्यम् । असद्गुणेन कथालाप करणीय' इति बोधयति स्म । न्यायवादिना प्रौढरुष्टेन भवित्तु यमित्युक्त्वा न्यायवादिदृष्ट्यप्रसङ्गेषु स्वानुभव विस्तरेणाचष्ट । स पुनश्चाव्रीत्—आङ्ग्लभाषा तु स्वभाषा न भवतीति यद्यपि सत्यं तथापि तथा व्यग्रहता स्खलितसम्भवेऽप्यहीनधैर्येण सम्भाषणमभ्यसनीयमिति । किन्तु मम भीष्मकमजकथयमासीत् ॥

मयि कश्चिद्वैरोप्यपथिकः साभिमानो मया सह कथालापं कर्तुमारभत । स वयसि मतोऽपि ज्यावान् । किं मया भुञ्जते को मनोबोगः कः नु मया गन्तव्यमित्यादि मामप्राशीत् । अप्रपीठोपर्येव भुञ्जतामिति मामादीत् । मामं मया निश्चितं न ग्वाचत इति श्रुत्वा निहसन् सानुगम्यमा—

‘एतान्दूरन्तु (वयं तदा शोणसागरे स्थिता) नास्ति चिन्ता । किन्तु वित्केजलसन्धौ भवन्मतमन्यया भवितुमर्हति । इङ्ग्लेण्डदेशे पुनः शीतं तथा तीव्रं वर्तते यथा मासाशनं विना तत्र जीवितुमेव न पर्यते ।’ इति ॥

‘ननु मासाहारवर्जं तत्र जीवितुं शक्यमिति मया श्रुतमित्यहमवोचम् ।

स चान्वीत्—

तत्सर्वं श्रुत्वा । मासमभक्षयस्तत्र वास्तव्यो जनः कोऽपि न दृश्यते । पश्यतु भवान् । अहं यद्यपि मद्यपाथी तथापि किं भयताप्येव कर्तव्यमिति नूयाम् । किन्तु मासमत्रयं भवता भक्षयित्त्वमिति ममाभिप्रायः । अन्यथा हि प्राणधारणमेव न शक्यमिति ।

ततोऽहं प्रत्यवोचम्—

नूनमुपवृत्तोऽस्त्यनया भयदीयमूचनया । किन्तु मासं नैव स्पृशामीति मातुरग्रे मया प्रतिज्ञा कृता । अतस्तद्विपयिणी भावनापि मे परिहेया भवति । यदि मासाशनमत्र तत्रावस्था-
तुमशक्यं स्यात्तदा हिन्दुस्थानं प्रति निवर्त्यामि न पुनर्विदेशे स्थितिप्रहणाय माम् भक्षयित्वे ।
इति ॥

अथ वित्केजलसन्धिं प्राविशाम । तत्र मासमद्ययोरपरिहार्यता मया न दृष्टा । मम मासामोजित्वसमर्थानि साक्षिपत्राणि मया सद्गृह्यं स्थापनीयानीयादिष्टपूर्वोऽहमेनमैरोष्य सुहृद् तादृशपत्रमेकं मे दातुमर्हसीत्यभ्यर्चये । स च प्रीत्या तद्विखित्वा मह्यमदात् । तच्च मया कियन्तमपि कालं जागरूकतया रक्षितम् । किन्तु मासाहारिणोऽपि निरायासेन तथाविधानि पत्राणि सम्पादयितुं शक्नुवन्तीति पश्चादवगतस्य तद्गतो मोहः सबस्तिरोऽभवत् । यदि मद्वाक्यं मश्रुद्वेयं स्यात् तदा तादृशासाक्षिपत्रे किमिव हि प्रयोजनम् ॥

अथ वयं साउचेम्प्टननगरपकण्ठे समुद्रतीरं प्राप्नुमः । तद्दिनं स्थिरवासर इति क्वचित्समर्थते । नौकायामहं वृष्णकवचाप्रपदीनधारी स्थितः । ततोऽन्वतरणोत्तरं धारणाय मसुहृत्परिकल्पितं श्वेतोर्णामयं कवचमाप्रपदीनं च मयोद्धृत्य बहिः स्थापितमभूत् । तत्कल्पितो वेपथोभन इति मन्त्रा तद्वसनजातं प्रतिमुच्यं भूतले पादौ विन्यस्तवान् । तदा क्विळ सप्टेम्बर मासस्यान्तः । समन्ताद्बलोक्ष्यमाने मसदृशवेपधारी नान्यः कोऽपि दृष्टः । मदीयवस्तूनि त्रिण्डडेकम्पनीमृत्यस्य वस्यचिद्वशे न्यक्षिपम् । अन्यैरप्येवमनुष्ठितवाद्बहमपि तत्कृतानुगारी क्विळकूहस्तानपि तद्वशेऽनरयम् ॥

मन्त्रिकृते परिचयपत्राणि चत्वारि स्थितानि । ‘टाक्टरप्राणजीवनमहेता—श्रीदल्पनराम-
शुक्ल—राजकुमाररणजितसिंहजी—दादाभाईनवरोजी’ इत्येतेष्वस्तानि लिखितानि । टाक्टरमहेता महाशयः प्रति साउचेम्प्टननगराद्दहं तन्त्रीसन्देशं प्राह्वयम् । लण्डननगरे विक्टोरियाहोनेल इत्येतदा-
ख्येऽतिथिमन्दिरे वसतिप्रहीतयेति नौकायां केनचित्सूचितमभूत् । तदनुसारेण मजमुदार-

महाशयद्वितीयस्तत्र गतोऽभवत् । तत्र धरयाशुक्रयेणमानमेकमेव निरूपयन्तर्गतप्राण इति भवम् । परेषुर्भानुनासस्तादासोमगार मदीयस्तन्नि मा नोपगच्छतीति ज्ञात्वा प्राणं सायन्त्येन गतमि ॥

साय प्रायोऽष्टघण्टानादनसमये डाक्टरमहेतामहाशया मा द्रष्टुमागता । ते मा सादरमभिन च शुक्लाम्बरवेय मदीयनालोक्कयाहसिषु । तथा च प्रवर्तमाने कथालापप्रसङ्गे तदीयमह कौशेयशीर्षकं गृहीत्वा तस्य दिनम्वतादर्शनकुतूहलेन तदुपरि भूयो भूयो हस्तेन परामृशम् । तेन तद्गत कौशेयमखिल समुद्रतमभूत् । एतदृष्टया ते महाशया त्रिचिदित्र मुद्गा मामुपत्य चेष्टितामा न्यवारयन् । किं तु कौशेय यथापूर्वं न जातम् । एतेनाग्ने यया मया प्रवर्तितम्यमिति प्रवोधित इवासम् । पैरोथरीतिनीतीनामन्यसन तात्रदिद प्रथममेवेति वक्तव्यम् । डाक्टरमहेतामहाशया हसतो मामेवमबोधयन् —

अयदीयस्तूनि न खलु स्पष्टव्यानि । यथास्माभिर्हिन्दुस्थाने तथात्र परिचयोत्तरक्षणमेव न खलु प्रथा प्रष्टव्या । कथालापप्रसङ्गे न खलु प्रौढैर्भाषितम्यम् । यथा हि दुस्थाने वयमैरोव्य सहालपन्त 'सर' इति सम्बोधयामस्तथात्र तपदप्रयोगो नावश्यक । अत्र हि तपद केवल मृत्यैरल्पाधिकारिभिक्ष निजस्वामिसम्भाषणप्रसङ्गे प्रयुज्यते । इत्यादि । त्रिञ्चातिथिमन्दिरे वसतिग्रहणेन वदुष्यय सम्पद्यते । तद्वर वस्पचित्कुटुम्बे सहासस्थान भवत । परंतु विषयमेनमधिकृत्य सोमवासरे निमर्शयिष्याम इति व्याहृत्य डा महेतामहाशया निरगु ॥

मजुमदारमहाशयस्य मम चातिथिगृह नामिम्तमभूत् । तत्र व्ययश्च भूयान् । माल्टाद्वीपादस्माभि सहगत सिधुदेस्य पथिक कश्चिदासीत् । स च लण्डननगरे नवागन्तुको नाभवत् । तेन हि प्रति श्रुतमात्रयोरथै भाटिकाकोष्ठमेकं सम्पादयिष्यामीति । तच्चागम्या प्रतिपन्नम् । सोमवासरेऽस्मदीयसम्पाराप्राप्य यदतिथिमन्दिरस्य प्रदेशे द्रव्य तद्वितीयं सिधीमित्रेण निश्चितपूर्वं कोष्ठमगाव । अतिथिगृहे प्रदेशे भोजनादिशुल्क सुवर्णमुद्रात्रय (पञ्चचत्वारिंशद्रुप्यया.) मासीदिति मे ज्ञप्तिरस्ति । एतेन ममाश्चर्यमभूत् । तावद्यपीडित्यापि क्षुधा मे न ज्ञाता । तत्र हि मे न त्रिचिदरोचत । एव भोज्यमसमीचीनमित्यन्यदानाव्यते स्म । एतेन द्वयोरपि मूल्य प्रदेशमापतितम् । वस्तुतस्तु मोहमयीनगरादानीतरथापिता एव पदार्थो अद्यापि मयोपायुज्यन्त ॥

नूतनमन्दिरेऽपि मया न लब्धा मन ज्ञाति । स्वगृहस्मृति स्वदेशस्मृतिश्च सर्वदा समुत्तिष्ठति स्म । दिना मज्जनन्या प्रेममयीमूर्ति सदा समक्षवर्तिनीरादृश्यत । रात्रौ बहुधा गृहजनरमरणेन नयनाम्बुधाराभिरार्द्राहृतमपोलस्य मम निद्रा दूरेऽभवत् । सर्वमेतद्दुःखमन्यसम क्षमयन्नीयमासीत् । अथवा कथिनेऽपि तस्मिन्किन्तु फल स्यात् । अस्य मन क्लेशस्य प्रशमनाय मार्ग कोऽपि न मेऽस्फुरत् । तत्रत्यो जनश्च तत्रत्यानां रीतिनीतयश्च तत्तेषां वसतयश्चेति सर्वमेतद्विचित्रमव्ययत । आङ्ग्लेयसद्गृहस्थै सत्यनहारविधायामहमत्यन्तपालापत्यमित्रासम् । ततस्तद्विषये

मया निरंतर सावधानेन भक्तिव्यमासीत् । मन्वृता मासवनेनप्रतिज्ञाप्यन्या बाधा । तत्र खाद्यायपि
उस्तनि शुष्काणि नीरसानि चाभवन् । त्रिदेशे स्थितारय न मेऽभिनन्दनीयाभवत् । हि दुस्थान प्रति
परागमन तु नैत्र सम्भाव्यते स्म सेयमुभयतस्याशा रज्जुर्मासुपस्थिता । अथ मेऽ तनाणी व्याहरत्-
'इह त्व कथचिदागतोऽसि । त्रीणि वर्षाणि त्वया कथमपि सर्वातिनाहयितव्यानीति' ॥

चतुर्दशोऽयाय

अहं सर्वात्मना शाकाहारी सम्पन्नः

डा. महेशमहाशयः सोमवासरे त्रिदोरयाहोरेलगृह प्रति मा द्रष्टुमगच्छन् । तत्र त्यक्तस्थितिं
मामवगत्य विज्ञातमदीयनूतनाशासा अस्मत्कोष्ठमागता । अत्यन्तात्रिवेगशान्नात्रायाने
मया कण्डूया सम्पादिताभयत् । नोकाया स्नानार्थं बख्शालनार्थं च समुद्रजलमेयोपयोक्तव्यमा
सीत् । क्षारादके मन्हरी (साबूनापराख्या) न विळीयते । मलहरीप्रयोगस्तावनागारकलक्षण
मिथ्यालोच्य तथा मान प्रमृजतो मम शरीरं न केवलं न निमलं जात पर सवाङ्गस्त्रिष्टरूपचमण्ड
यामुदपादयत् । तस्या टा० महेशमहाशयेभ्य प्रदर्शिताया ' एसेन्सि एसिड ' इत्येतदायद्रावक-
लेपो दातव्य इत्यमी प्राहुः । तत्रप्रयोगसञ्जातसन्तापेन मया यद्द्रुदित तदवापि स्मर्यते । टा०
महेशमहाशया अस्मन्निवासकोष्ठ तद्व्यस्था च त्रिलोक्य सशिर उम्पमाचक्षत —

अत्र निवासेन प्रयोजन किमपि न लभ्येत । त्रिदेशागमन खलु न तात्रद्विद्याव्यासङ्गाय
यात्रदाङ्गुल्यजीवनस्य रीतिनीत्यनुभवसम्पादनायास्माभिरङ्गीक्रियते । तस्मान्नेनापि कुटुम्बेन सह
वसतिराश्रयणीया । तदहं मन्ये भयता किञ्चित्नुभवसम्पादनार्थं महेशार्थं सह निवास
प्रशस्त इति । तस्मात्तदहं भवन्तं नेष्यामि । इति ॥

अथ वृत्तज्ञतया तद्वाक्यमङ्गीकृत्य तदुक्तमित्यस्य मन्दिरमगच्छम् । स मा भूयसादरेण
श्रद्धया चाभ्यनन्दत् । स्वभ्रातृमपि वर्नेयन्नात्युल्लेखरातिनीतिर्मात्रोपयत् । आत्लग्नापया
सम्भाषणक्रम च मामशिक्षयत् । किन्तु मटुचितभोजनोपररूपनकथा कष्टतराभवत् । लवणो
पस्त्रवर्जं पाचितं यच्छाकं तमद्य न रोचत स्म । मम भोजनार्थं किं वा सञ्जीवनीयमिति
तद्द्रुहिणी न ह्यजानान् । प्रातराशाय गोधूमविशेषाद्यन्तं पर्यकल्पयत् । एतया यद्यपि जठर
किञ्चिगप्यापत तथापि मध्याह्नभोजनेन सायन्तनभोजनेन वा क्षुधा मे नैत्र शाम्यति स्म ।
मान भोक्तृपमिति मदीयमुद्दनुदिन माम्भ्रविशयत् । अहं तु मातुरग्रे तन्व्यया प्रतिवातमियुक्त्या
तृष्णीमभूयम् । मध्याह्नभोजने पिष्टक वणशक लघ्विशेषध पयवेप्यत । सायन्मयेतायत्र ।
मम जठरं तु बृहज्जठरम् । तथापि पिष्टमस्य द्वित्रमात्रशक्त्वाणि मयाभस्यन्त । अत्रिं मार्गिर्दु

लज्जालुरभयम् । तथा च मार्गणं न गौरवाय वहमचित्तयम् । अपि च मध्याह्ने वा रात्री वा दुग्धं
नालभ्यत । एतदवस्थं मामप्लोक्य मम सुहृन्तिरामुद्विग्नं सनेभ्ता मामपदीत्—

यदि भगवन्मे साक्षात्सहोदरोऽभविष्यत्तदाह भवत स्वदेशं प्रति परार्तयिष्यम् । इह
स्थलीयपरिस्थितिमजानत्या निरक्षराया भयदायजनया पुरतः कृताया प्रतिज्ञाया विनाम
गौरवम् । सा खलु नैव प्रतिज्ञा । याप्यतस्तस्या प्रतिज्ञात्वं न कोऽप्यभ्युपेयात् । एतादृश
प्रतिज्ञायामभिनिवेशस्तु परा मुग्धता । मासं तावद्भवता भुक्तपूर्वमिति तच्च भगवतो रच्यमासीदित
च भवानङ्गीकरोति । यत्र तद्भक्षणमनाग्रयणमासीत्तत्र तद्भवानभक्षयत् । यत्र पुनरग्रयणं
तत्रोक्तव्यं तत्र तपरिवर्ज्यते । अहो इयं कीदृशी यापरीति । इति । तथाप्यहमचलित-
निश्चय एव स्थितः ॥

स दिवानिशमित्यर्चयन्निर्वधमकरोत् । नैव करिष्यामीयेतदेकमेव मे सन्तदा प्रति
वचनमासीत् । यथा यथा तेन कृता चर्चा तथा तथा मे दाढ्यमधिकमभूत् । भगवन् पाहि
मामिति प्रतिदिनमीधरं प्रार्थयम् । भगवन्ममि वृषामधत्त । ईश्वरो नाम किं वस्त्विति परमार्थतो
मया ज्ञातमिति न । किन्तु रमण्या मयुक्तं भक्तिबीजं मामीदृकार्यमकारयत् ॥

एकदा सुहृदयं वैशम्पानमकस्य पुस्तकमुपयोगवादाख्यं मदर्शे वाचयितुमुपाक्रमत ।
तदेतन्न मे बुद्धिमारोहत् । भाषाकाठिन्यहेतोस्तमे दुर्बोधमासीत् । सखा तद्व्याख्यातुं प्रवृत्तः ।
तदाहमचक्रयम्—

‘ भवद्विरहं क्षन्तव्योऽस्मि । इमे गहनार्था मम बुद्धिशक्तिमतिक्रम्य वर्तन्ते । मासाशानं
तावदावश्यमभिव्यङ्गीकरोमि । किन्तु कृता प्रतिज्ञा नोऽलङ्घयेयम् । एतदधिष्ठित्य चर्चयितुमप्यहमसमर्थः ।
विनादे भवतः प्रत्यग्रस्थातुं न प्रभवेयम् । मूर्खोऽयमिति वा बद्धच्छलोऽयमिति वा मा गृहीत्वा
भगवद्भिः स्वच्छन्दी परित्याज्योऽस्मि । जाने मय्यर्पितं व प्रेमसारम् । भवन्तो मे हितैषिण इति नूत
ममगच्छामि । मदवस्थानिरूपणेन वो दुःखसम्भवादेव भवतो मामेव पदे पदे बोधयतीत्यपि
जाने । किन्त्वत्र मे नान्या गतिः । प्रतिज्ञा नाम प्रतिज्ञा । तामन्यथा कर्तुं न शक्नोमि । इति ॥ ’

मम सुहृद्भिर्मितो भूत्वा मामभ्यपश्यत् । ततः पुस्तकं पिधाय बाढं नाहर्मान्धचयिष्या
मीत्योचत् । अहं प्रमुदितोऽभवम् । ततः परमेतत्कथा न भूयस्तेन प्रस्तुता । किन्तु मद्भिषयिणी तदीय
चिन्ता नान्तमगमत् । तेन खलु धूमर्तिरसेयत । अपि च मयमपीयत । तथाप्यनयोऽस्तुनो
रेवतरं मयाप्युपसेवनायामिति न स मामबोधयत् । एतावदेव न । परन्तु तद्वस्तु न सेत्रित्य
मियत्र मां वश्ययति स्म । एवैव खलु स वाग्माना चिन्ता । यदहं मासाहारपरिचर्यं दुर्गस्त
त्रिदशरुद्रदेशे व्यावृत्तितो भविष्यामीति ॥

एवमानं यावद्विदेशानुभव इयं सम्पादितः । अस्य मित्रस्य गृहं रिचमण्डपुरे स्थितम् ।
तत्रैव ऋष्यनगरं प्रति प्रतिममाहं दिनारात्रिकं न गतुमशक्नि । तस्मात् डा० महेश्वरमहाशय

श्रीदलपतरामशुक्लमहामाश्र वेनापि कुटुम्बेन मया स्थातव्यमिति निर्धारयताम् । श्रीशुक्लो वेस्टफोर्सिन्टनस्थले कस्पचिदान्त्रभारतीयस्य गृहमन्त्रिय तत्र मन्त्रियाम पर्यङ्कल्पयत् । तद्गृहस्य स्वामिनी विधवासीत् । मद्रिहित मासत्याग तस्यै न्यवेदयम् । यथाहं भगन्तमवेक्षिष्य इति साकथयत् । इहाप्यप्रशान्तशुभेन मया स्थातव्यमापतितम् । मधुरपिशाचाहारार्थं पूर्वमेव स्वदेश प्रत्यलेखिपम् । किन्तु नाद्याप्येतदुपागमत् । भो यपदार्था सर्वेऽपि नीरसा अभूवन् । अनुदिनमपि सा जरठा कश्चित्पाक समीचीन इति मा पृच्छति स्म । किन्तु सा तपस्विनी कुर्यात् । यथापूर्वं लज्जयाहमपरित्यक्तो मद्ये स्थापितादधिकं प्रतीप्सितु न धीरोऽभवम् । तस्या द्वे दुहितरानास्ताम् । ते मद्य भूय रोपरोध पिशापूपशकलान्यदत्ताम् । एकपिशापूपस्य समग्रस्यापि भक्षण विना जठ मे न पूर्यत इति कथमेते हन्त विद्याताम् ॥

अथाहमग्रान्तरे बलितपशुति स्थितोऽभवम् । नियतत्रमेणाध्ययन नाद्यापि समारम्भि । कथ कथमपि समाचारपत्रिका वाचयितु प्रावर्तिपि । सैव श्रीशुक्लस्य प्रमात्र । भारतदेशे न कदाप्यह वृत्तपत्रमव्रीवचम् । अत्र पुन प्रयह तपठनेन तद्रभित्च्युपादने मया कृत प्रयत्न सफलोऽभवत् । 'डेली न्युस—डेली टेलिग्राफ—पेलमेन्ड गॅजेट' इत्येतदात्यसमाचारपत्राणि मया प्रतिदिनमवलोकयन्ते स्म । तद्वाचनाय होरामात्रमालोऽपि नापेक्षितोऽभूत् ॥

एवमह लब्धावकाशस्तन् विहाराय प्रस्थित शानाहारातिथिगृहम वेपयमाण पर्यक्रमिपम् । लण्टनपत्तने कतिपयस्थलानि तादृशि विद्यन्त इति गृहस्वामिन्यङ्गथयत् । प्रतिदिन दशद्वादशापापाणदूर परिक्रम्य स्वल्पत्रययगम्यमतिथिमन्दिर प्रविश्य पिशापूपमुदरपूरमघसम् । एव परिक्राम्यतो ममैकस्मिन् दिने फेरिगटनवीथ्या शास्त्राहारनिश्रान्तिगृहमेक दृष्टिपथमागात् । यथा शिशु स्वेस्तितरस्तुलाभानन्दति तथाह तदा प्रहृष्टोऽभवम् । प्रवशापूर्वं द्वाराभ्यर्णे विप्रयार्थं वाचयतायनान्त प्रदर्यमानानि कानिचिपुस्तमान्यमालोकिपि । तत्र सॉल्ट इत्येतदाल्येन प्रणीत 'सान्त्रिकाहारगुणो' नाम ग्रन्थो दृष्ट । एतदालिन्गद्वयेण त नीत्वा गृह प्राकिाम् । तदिने हि मया विदेशप्राप्त्यनन्तरमुदरपूर भुक्तम् । तस्मिन्दिन हि भगवामामन्वप्रहीत् ॥

सॉल्टप्रणीत पुस्तकमामूलान्तमपठिपम् । तमे मन स्वायत्तमकरोत् । एतद्गृहया लोकाद्वारम्य सर्वात्मनाह शास्त्राहारी सवृत्त इति उक्तयम् । मातुरग्रे प्रतिज्ञाकरणदिवसमेव सुदिवसमनीगणम् । तत्रत्यपर्यत सत्परक्षणाथमेव—मात्रे दत्तवात्रयपरिपात्र्नाथमेव—मया त्यक्तम भूमासम् । किन्तु शैरै सर्वे मासाहारिभिर्भित्तिन्यमित्यह न केवलमेच्छ पर स्वयमपि कदाचिप्रकटमेव मासाहारी भवितुमनसरप्रतीक्षोऽभवम् । त्तरैभ्योऽपि मासाहारस्य महिमानमु पदेष्टुममोऽभवम् । तदेतदिनात्प्रभृत्यह सर्वात्मना शास्त्राहारी सम्पन्न । एतत्तत्प्रोपदेश एव मम पवित्र कर्तव्यमासीत् ॥

अहमाङ्गलेयनागरिको जातः

सात्विकाहारविषयिणी श्रद्धा मम दिने दिने समवर्धत । सौल्टपुस्तकस्य पठनादाहारविषयक-
ग्रथानां विपठित्वा तीव्रा समजनि । लभ्यपुस्तकानि सर्वाप्यपि त्रीन्वाहमपाठिषम् । तेषामेव
' हार्नर्ड विलियम्स ' इत्येतदाख्येन विरचित आहारनीत्याख्य प्रबन्ध । स च मानुषादाहारविषयको
जीवनवृत्तात्मन् इतिहास । पुरातनवाल्मार्कस्याथानधि ये ज्ञानिनोऽन्तारपुरपाथ पाश्चात्तोरस
निस्त्रिप्रभुतमस्ते सर्वेऽपि शान्नाहारिणोऽभवन्निति प्रदर्शयितुं तद्वृत्तान्तं प्रयत्नोऽकारि । टा०
' अँना क्रिह्मसफर्ड ' इत्येतदाख्यमहिलया विरचित ' आहारविषयेऽयुक्तो मार्ग ' इति शीर्षकोपेत
पुस्तकं च हृदयङ्गममासीत् । तथा डा० अँलिसनवर्तुवैरारोग्यरक्षाविषयवैलेंखनैश्च बहूपवृत्त
मे । एतद्वृत्तकर्ता रोगिणामुचिताहारप्रदानेन तद्रोगपरिहारपद्धतेः पक्षपाती । स किल स्वयं
शान्नाहारी भूत्वा लण्वर्गं च शाकाहारमात्रसेविनं चकार । एतदादिग्रन्थपरिशीलनादाहार-
विषयकाणि शोधनानि मम जीवने प्रामुख्यस्थानमभजत । आदौ यद्यपि तानि मुख्यश
आरोग्यदृष्टयैव विहितानि तथापि पश्चात्तत्र धार्मिकदृष्टिरेव सर्वप्रधानाभवत् ॥

एतमध्ये तेन मित्रेण मद्द्विषयिणी चिन्ता न परित्यक्ता । मयि बद्धप्रेमतया स इत्थम-
चिन्तयत्—यद्दह मासाहारवर्जनेन न केवलं दुर्बलो जनिष्ये परमाङ्गलसमाजे सम्यग्ब्यवहर्तुमक्षमो
मुक्त्वाप्रणीमिष्यामीति । शाकाहारविषयकाणि पुस्तकानि मया पठ्यन्त इति यावदसाजानात्
तावत्तापठनेनाह चित्तभ्रम प्राप्य शोचनैरेव यावज्जीवमात्मानं व्यर्थोद्धृत्य स्वकर्तव्यानि विस्मृत्य
परमुक्तो भविष्यामीति भीतरसन् मा सपथं प्रापयितुकामं प्रयत्नमन्तिममनरोत् । स एकदा
मा नाटकालोचनायमाह्वयन् । नाटकशाला प्रति गमनात्पूर्वमात्राम्यामुभाभ्यामपि ' हॉल्बर्न '
भोजनगृहे सहभोक्तव्यमिति निरणायि । तद्भोजनगृहे मे राजमन्दिरप्रत्यमलक्ष्यत । मिक्टोरिया
निधिगृहपरित्यागानन्तरमेतादृशगृहे प्रवेश इदं प्रथमं । तद्गृहं गच्छतो मम बुद्धिं परिभ्राम्यति स्म ।
अतस्तत्रत्यो मदनुभव प्रयोजनकार्यासीदिति वक्तुं न शक्यते । अत्र हि लज्जावशादपि वा
भो-यद्दार्शानुद्दिश्य प्रक्षान्तं न पृच्छेयमिति निष्ठाव्यं गृहमिदं मां सुहृदानीतवान् । परशक्त-
जनानां मध्ये प्रविश्य क्वचिदप्रपीठार्थं समुपाविशान् । पूर्वमस्मद्रे स्थापितशरावेषु यूपविशेष
स्थितं । निमामत्रोयमिति मे संशयो जातः । किन्तु मित्रात्जिज्ञासितुं मया नोदसाहि ।
तन्मात्रिऋतवर्तिनं सेवमाह्वयम् । सुहृदेतद् ज्ञानं व समाचार इति क्रोधेन मामपृच्छत् । अहं
सुहृदेन प्रत्यवोचम्—अयं यूपं किं माससमृक्त इति जिज्ञासितुं स मयाहायीति ॥ ततः स
एव मामन्वयत्—

“ मुदिशिक्षानां मध्ये स्थातुं भयान्न योग्यं । उचितरीत्या व्यवहर्तुमक्षमत्वादितो
भवान्निर्गम्य यत्र षाप्ययस्मिन् भोजनगृहे वृत्ताहारो मदागमनप्रतीक्षया बहिस्तिष्ठतु । ” इति ॥

एतेन मे महान् हर्षः समञ्जसि । मया निष्कम्पापं भोजनगृहमन्विष्टम् । आकाहारभोजन-
गृहमेकं सन्निवृष्टस्थितमासीत् । किन्तु तद्वद्भूतामभूत् । अहमितिकर्तव्यता मूढ स्थितः ।
उपोषिता मया सा रात्रिः । अथ नाट्यमन्दिरमगच्छाम् । मदीयवृत्तमन्विष्टस्य मसुहृदा न
किञ्चिप्रास्तापि । न च मया वक्तव्यं किञ्चिदप्यासीत् । किन्तु खटु वक्तव्यं मया । इदमेवा-
वयो सवृत्तं मिश्रयुद्धम् । एतेनास्मभैत्री न मनागप्यर्हायत । ज्ञातं हि मया यदनेन मामुद्दिश्य
वृत्तानां प्रयत्नानां मन्विष्ट तदीयप्रैमैव कारणमिति । आचारविचारमन्विष्टस्य ततो भिन्नाभि-
प्रायोऽप्यहं तस्मिन् क्वचिदपि मन्दादरो न जातः । प्रत्युतासां भूयश्च मे समादरणीयोऽभवत् ॥

निश्चितं हि मया यन्मन्वृते सुदुर्निश्चितं स्यादनीयः । इतः परं ग्राम्यवृत्तिं परित्यज्य
नागरिकीभक्तिं मया प्रयतितव्यम् । मदीयशास्त्रहारित्वनिमित्ता धेचित्री जनो निस्मारणीयः ।
तदर्थमिनरनागरिकलक्षणान्यापि मया समाधिगन्तव्यानि । इत्थं च सम्यगोष्ठीप्रवेशयोग्यता मया
सम्पादनीयेति । एवं मनसिष्टस्य मया स्वशक्तिमातिशान्तमाङ्ग्लेयनागरिकीभवनरूपं कार्यं
मङ्गीकृतम् ॥

मया च धार्यमाणानि यानि मोहमयीनगरे निर्मापितानि वसनानि तान्याङ्ग्लेयसमाज-
योग्यानि न भवन्तीति 'आर्मि वेंण्ड नेवि स्टोर्स' इत्येतदास्यमहानिपचायामभिनवानि वस्त्राणि
पर्यचीकृत्यम् । एकोनविंशत्या शिल्पिगुणार्थैः (तदानीमेतदेवाधिकं मूल्यम्) गौपुराकारं शीर्षक-
मेभ्रमकैरम् । इयताप्यनृषः सन् रसिकजनयात्राक्षेत्रभूतां 'वॉण्ड स्ट्रीट' इत्येतदग्न्या विपणिं
गत्वा दशमि सुवर्णमुद्रामि. (१५० रूप्यकतुल्यमिदं) सायन्तनकञ्चुकाद्यान्त्य (इंविन्ड्वा-
सूट) भूतेयम् । उदारद्वयस्य मद्रजस्य परं विदित्य कालयन्त्रसद्विनीं द्विपटिन्मार्गगुह्य-
लामानीनयम् । सिद्धस्थितयष्टप्रन्विधारणं न शिष्टाचार इति मया तस्य सम्यग्रन्थनकटा
हस्तगतामनवर्षम् । भारतदेशे केवलमायुष्कर्मवसरे टपणीपयोगस्य सुसमयप्रतिरभूत् । अत्र
पुनः प्रतिदिनसमेकस्य वृहद्वर्षणस्याभिमुखे स्थित्वा सम्यङ्प्रन्विन्धनाय कुन्तलमव्यसी-
मापरिष्कारणाय च प्रतिदिनं दशानिमित्तकालमन्यवाहयम् । कुन्तलानां परमपयन्त्रम् तस्मिन्कारणाय
प्रतिदिनं प्रसाधनकूर्चेन योद्धव्यमापत्तितम् । शीर्षकप्रतिमोक्तवमोक्तकालोद्घोर्हस्त स्वयमेव
चिचुरमव्यपरिष्कारणाय प्रन्वति स्म । चतुर्णां जनानां मध्ये समुपनिष्टेन तु क्षणस्यैवत्वार
परिदृश्यमानं चिचुरमीमासमीकरणं नाम नागरिकलक्षणमहो विमलं वक्तव्यम् ॥

समारम्भोऽप्यनियतैः न सनातिमाम् । समुच्चयेपधारणमात्रेणैव निम्नहमाङ्ग्ल-
नागरिकः स्यात् । अतो नागरिकत्वसाधकानां कतिपयनाक्षरज्ञानानामव्यमने दत्तद्विद्विभनम् ।
नागरिकस्य हि नर्तनं प्रेम्भभावात्कल्पद्वयं चाप्यन्यमिति प्राहुः । प्रेम्भनाम न केवल-
निम्नङ्ग्लेयदेशस्य पार्श्ववर्तिनः प्रन्वन्देशस्य भावापि तु समन्वयुरोक्तकालस्य राष्ट्रमात्रेण । निम्न-
युरोपदेशस्यापि दिदक्षा मनासीत् । नाट्यं मया शिल्पिज्यमिति निधिप तदर्थपरिष्कारिते वर्गे
लक्ष्यप्रवेश एवमङ्ग्लेयलक्ष्ये सुवर्णमुद्राय तत्र दत्तवान् । मन्वाह्रयनये मया पद्वृत्त

कलाशिक्षणाय गतेन भाव्यम् । तालमनुसृत्य चरणविधासे नाह पटुरासम् । स्वरमञ्जुषा वाद्यने स्म । कितु मया न तन् सङ्गीतमधोवि । किं कुर्वीष । मूपरुवाधापरिजिहीर्षया मार्जारस्य रक्षण- मङ्गीवृत्तत सन्धासिन कथा मदीयवृत्तमन्वहरत् । मार्जारस्य क्षीरसम्पादनाय गीरिका तद्रोरक्षणाय भृत्य एक इत्येव ऋमेण यया तस्य परिवारोऽनरीष्टव्यत तथा मदीयमहा- काष्ठापरिवारश्च वृद्धिमगात् । पाश्चात्यसङ्गीते मम श्रोत्रेन्द्रियस्य सस्तत्रापादनाय तन्त्रीनादन- मन्मसितुक्वामोऽह न केवल सुनर्णमुद्रात्रयेण तन्त्रीवाद्यविशेषमेकमङ्गीयमपि तु तत्कलाशिक्षणाय भूरिद्रव्य व्ययीकृतवान् । वाक्पाठवशिक्षणाय तृतीयमेक शिक्षकमविष्य तस्मायेव गिनीमुद्रा (१६ रूप्यका) सत्यङ्कारमदाम् । स च यथा प्रतिश्रुत ' वेल्स स्टैंडर्ड एलोक्युशानिस्ट ' इत्येतदाख्यपुस्तक क्रीत्वा पिटमहाशयस्य मापणमेक मामभ्यासयितु प्रवृत्तः ॥

किन्तु वेल्(घण्टा)महाभागो मम वर्णाम्बुषे घण्टामरादयत् । अह च प्रबुद्ध ॥

अथैवंविधा जिज्ञासा मदीयमनसमप्रदीत् । यथा—

इङ्ग्लेण्डदेशे मया विद्यान्कालो यापयितव्य । आङ्ग्लभाषाया सम्यग्भाषणचातुरीमधि गम्य मया किन्तु खलु साधनीयम् । नाट्यरुच्यशिक्षया किमह महापुरस्य स्याम् । तन्त्रीवाद्यमिद- ननु स्वदेश एव शिक्षितु शक्य भवति । अयमस्मि विद्यार्थी । मद्रिद्यासम्बद्धपाठानधीत्य न्यायवादि शालाप्रवेशाय योग्यता न्हिल सम्पादनीया । यदि मदीयसख्यवहारेण नागरिकत्वख्यातिमह लमेय तत्खलु प्रशस्तमेव । नोचेदलमनया वाङ्मया । इति ॥

वाक्पटुताभ्यासरस्य मदीयशिक्षकस्य समेतलिरूप्य पुनरित पर भदनागमन क्षन्तव्य- मिति पत्रमलेखिपम् । नाट्योपाय्यायस्याथेवमेव लेखो व्यलेखि । तन्त्रीवाद्य च तदुपाध्यायागृह नीत्वा यथा लभ्यत्रयेण तद्विक्रीयतामित्ययोचम् । यदेषा मयि मित्रभावेन वर्तते स्म तदहमसदधेयप्रसङ्गित्व ज्ञान यथा मे समुदितमिति तस्यै न्यवेदयम् । सा च सम्पूर्णपरिवर्तन सिसाधयिषोर्मि मनो निश्चयमन्यन दन् ॥

प्रायेण मासत्रयपर्यन्त नागरिकत्वसाधनो मादो मामग्रहीदिति मन्ये । उज्वलवेषकुतुकिव तु वडुनि वर्षाष्यस्यात् । परंतु तत्राप्रभृत्यह विद्यार्थी जात ॥

पोडशोऽध्यायः

परिवर्तनम्

मम नाट्यादिशिक्षणप्रसङ्गान् स्वच्छन्दवर्ती स्थितोऽहमिति वेनापि मा स्म विचिन्ति ।

तदानीमपि मदीयविषयज्ञात्विष पाठनाना दृष्टिगोचर गतमेव खलु । तत्तद्व्यव्यामो ह्यङ्गरेऽपि नाह सुतरा विवेचनशून्योऽभवम् । प्रतिशक्तिणि मया गणना स्थाप्यते स्म । व्ययस्य

तात्रदियत्ता सर्वदा पूर्वमेव निश्चिताभूत् । महान्वरयानगमनव्यय पत्रादिप्रेषणव्ययो वृत्तपत्रकूपणव्यय इत्येतसामपि लिखित्वा शयनापूर्वमायययस्थितिं व्यरूपयम् । अभ्यासोऽयमद्यात्रपि प्रचलति । अत एव मयाहीदृशो बह्वु सार्वभौमिकार्थेषु लक्षान्तररूप्यकायययनिर्वाहसम्भवेऽपि न केवलमह सर्वत्रापि मितव्ययमसार्थं न केवलमेकापि प्राक्किणी कचिदपि मया न ऋणी कृतापि तु पण क्रियानुपायस्थाने यथाशक्ति स्यात्तथा हि मया व्यययि । अशेषैरपि युवैरिडमेगादर्शादृश्य हस्तमागनस्य हस्तादपेतस्य च द्रव्यस्य प्रतिक्रियाणि गणना यदि स्याप्यते तदा ममेव तेषामव्यवस्य लाभो भविता ॥

इत्य यदहमात्मनो जीवन्तीति प्रति मूढदर्शी स्थितस्तन्मयावृद्ध मितव्ययप्रमाणमात्र व्यकृमिति । ततो मदीयव्ययस्वार्थशो हास्य कर्तव्य इति निरचोपि । व्ययपट्टिकाविशेषेण परिभ्रमणभाटक वन्द्य प्रसने स्मेर्यत्रोपि । अपि च कुटुम्बेन सह निवासान् प्रतिमहाह पणो विसर्जयितव्योऽभवत् । कुटुम्बीयजनस्य तत्तदमरेषु भोजनाय बहिर्गमनस्य सम्प्रदायत्वेन पर्यागप्यत । तेन सहान्यत्र भोजनाय वाभ्यहाराय वा गन्तव्यमापतति स्म । एतच्चवसरेषु भाटिकाभ्युदिस्य भूयान्मय करणीय आसीत् यदा पुन खीचन सहातीयन तदा तद्व्यय सर्वोऽपि पुष्टैरेव सोढव्य इत्यासीदाचार । भोजने बहिर्गमनस्य निर्वर्तिनेऽपि गृहभोजनव्ययस्तु नैवाहसीत् । एतद्ययजात च तदंशमप्रदायमनुरथ निर्विद्वेन क्रियमाणमन्यव्यय च परिहर्तुं शक्यत इत्यहमचिन्तयम् ॥

कुटुम्बानाम् परित्यज्य पृथक्कोष्ठ एको मयान्वित्य ग्रहीतव्य इति निरचोपि । अपि च प्रसक्तकार्यानुगुण्येन कोष्ठमन्यमन्य ग्रहीयता मयानुभव सम्पादनोय इत्यचितयम् । यथा मदीयव्ययस्थानपादचारिणा होरार्थकोष्ठेन प्रायमभूत् तथा सन्निवृष्टवर्तिन एव कोष्ठान्वित्य स्वीयुर्वता यान भाटिकाव्ययो रक्षित । इत पूर्व न केवल यानभाटिकार्थं पणो व्ययीकर्तव्य आसीदपि तु विहरणार्थमन्य समय परिकल्पनीयोऽभवत् । इदानीं तु स्वव्ययमुदिस्य परित्याम्यता प्रतिदिनमष्ट दशपापाणदूरमस्य सञ्चरणीयमापतितम् । यथा मया विदेशस्थितिमता प्राप्त सर्वोऽपि त्रापि पर्यहारि यथाह सुदृढव्ययस्य सम्पन्नस्तथा तत्र नरण विशेषादीद्यम्हार एव ॥

एव कुटुम्बानाम् परित्यज्य कोष्ठद्वयमह भाट्या पर्यग्रहीषि । तत्रैव शयनाय द्वितीय उपवेशनाय । एषा स्थितिर्नष्टामपरिजनस्य द्वितीय सोपानमिति उक्तयम् । सदस्युत्पीयमेवान्वाहामङ्कुरासम् ॥

एषु परिवर्तनेषु व्ययो त्वमिदम् । किन्तु काठ न्य निरन्तरम् । प्यारिस्टरपूर्विका र्थमचेतस्य बहू मालीनि मे विदितम् । तस्मादपर्याय काल इति भावना निरन्तरमाभूत् । आम्भभाशाया मदीयमपटुत्वं सर्वदा ना व्यादु गीरगेति स्म । 'नि ए परीक्षाना तावदुर्लभो भव पधानमपाधमेहि' इति टेडी (पञ्चास्य 'सर् मेडरिक टेडी' जान) मन्नाशयोक्तानि उचनान्मदापि

मम श्रोत्रमविष्यन्निव । व्यारिस्ट्रूपदेन सह साहित्यपदव्यप्येवा सम्पादनीयियहमचित्तयम् ।
 ऑक्सफर्ड—केम्ब्रिजविश्वविद्यानिलययोर्दृश्योऽभ्यासरुमस्तत्र प्रविष्टस्य यात्रा-ययश्चेत्यादिविप-
 यजिज्ञासया वाश्चिरतुह्यदोऽहमप्राक्षम् । तत्र हि व्ययो भूयानरस्थितिनालथ दीर्घ इत्येदिपम् ।
 किंतु नाहमेतावत् सज्जस्थित । अथैक सुहृन्मा प्राह— यदि नून कठिनपरीक्षोचरणवृत्तिनामो
 भवास्तर्हि लण्डनमेत्स्क्रियुलेप परीक्षायामुत्तीर्णो भवितु यन्न करोतु । तर्था भवता भूय श्रद्धया
 पठितव्यम् । भवत सामान्यज्ञान च वृद्धिमेभ्यति । अधिकापयोऽपि न सम्पद्यत इति । इय सूचना
 मनाभिमताभवत् । किंतु परीक्षाविषयान्निरूप्य चरितोऽभवत् । लॅटिनभाषाधुनिकभाषा चैत्र
 एते अवश्य शिक्षणीये । लॅटिनभाषा तात्त्विक्य शिक्षणीया । कश्चित्तुहृन्मागेनाह—लॅटिन
 भाषा नाम न्यायप्रदिना बहूपयुक्ता । तद्भाषावेदिना धर्मशास्त्रप्रथाप्रबोध सुलभ । अपि च
 रोमनधर्मशास्त्रमधिष्ठित्य प्रभप्रतिक्रिया लॅटिनभाषामयी वर्तते । किं च लॅटिनभाषाज्ञानमाङ्गल
 भाषाया सम्यक्प्रयोगाय बहूपकरोति । इति ॥ एतानि वचनानि मम मनसि लग्नान्यभूवन् ।
 अतीव क्लिष्टतरापि लॅटिनभाषा सर्वथा मया शिक्षणीयेत्यह निरचेपि । प्रेञ्चभाषाशिक्षणस्य
 पूर्वमेवारम्भत्वात्सैवाधुनिकभाषात्वेन स्वीकर्तव्येत्ययथार्थ मेत्स्क्रियुलेपनपरीक्षार्थमयापनाय परिकल्पिते
 वीं प्रवेशमलप्सि । एषा हि पाष्मासिन्नी परीक्षा । पञ्चमासमात्र खवशिष्टमभूत् । कार्पमिद मदीय
 शक्तिमतिक्रान्तमिति वक्तव्यम् । तथाप्यहमाङ्गलनागरिकी बुभूषया प्रबलया प्रेरितस्सनतीव
 श्रद्धालुर्विद्यार्थी सम्पन्न । प्रतिनिदिगणना पुरस्सर कालनियामनपद्विकामलेखिपम् । कि तु
 मदीयबुद्धिशक्तिर्वा ज्ञापकशक्तिर्वा तथा प्रौढा नाभूयथेयमत्रशिष्टकाले मेञ्चलॅटिनभाषे इतर
 निषयाध ग्रहीतु प्रमवेत् । अथ परीक्षार्थमुपाविशम् । लॅटिनभाषायामनुत्तीर्णोऽभवम् । अनेन
 विषयोऽपि नाहमर्थै गत । लॅटिनभाषायामभिरचिर्मोदपद्यत । भूयोऽपि परीक्षानासाच प्रेञ्च
 भाषायामधिगम्युत्पत्ति सम्पादयेयमित्यचित्तयम् । अपि च परीक्षार्थं विज्ञानसर्गान्निवीनविषयो प्रहीतय
 इति निश्चयमप्राप्तम् । मया गृहीतपूर्वस्य रसायनशास्त्रस्य हृदयङ्गमविषयत्वेऽपि प्रयोगाणाम
 भागामम तत्राभिरचिर्म जाता । भारतदेशे मम विद्यार्थिदशाया सैप सर्वत्रयमभ्येतव्यो निषय
 आस्तात् । तमेनमह लण्डनमेत्स्क्रियुलेपनपरीक्षार्थमिच्छन्निषयत्वेन पर्यग्रहीपि । परमिदानीं तु
 भीतिप्रशास्त्रा-तर्गत ' ऑफ्य-उष्णपरिमिति ' इत्येत निरयमग्रहीपम् । सरलोऽय निषय इति
 प्रतीतिरार्सात् । पश्चान्मयापि तथैवागृह्यत । भूयोऽपि परीक्षार्थं सज्जीभवितुमुद्यतस्तत्कालमेवाम
 जीवनस्य रीतिमपि पूर्वतोऽपि भूय सरञ्च विधत्तु प्रयनमस्वरवम् । अस्मत्तुष्टुम्बस्य दीनावस्थानु-
 र्गप मया न जीयने स्मैयहमचित्तयम् । उदारबुद्धिर्मे ज्येष्ठ भ्राता प्रार्थित मात्र एव यत् कस्य
 कथमपि द्रव्यं मम प्रेषयति स्म तदेत मदीपहृदयमहृन्तन् । प्रतिमासमष्टावारभ्य पञ्चदशतुवर्ण-
 मुद्रार्पणन्तं व्यर्थाकुर्वन्निर्वाधिभिर्नेतन लम्पने स्मेति मया प्रत्यक्षीकृतम् । मदपेक्षया भूय सरल-
 र्गया जीविनां निर्दुतो जना मया समदृश्यत । कथन विद्यार्थी दीनजनाध्युपितप्रदेशे
 कोऽनेव शिट्टिगनाप्यद्वपानितसामाहिकभाष्या परिगृह्य ' लेनार्ट ' इत्येतद्रास्यस्य स्तोत्रव्यय-

लभ्ये भोजनगृहे पेनिनाप्यद्वयेन पिष्टापूप कोमोपेय च त्रीन्वा प्रात्याह्निक भोजन निरवर्तयन् । मयाप्येव वर्तितव्यमिति न कद्रु मया व्यचिन्ति । किन्तु विहाय कोष्टाद्यप्येक एव कोष्ट पर्याप्त । स्वभोज्यस्य पात्र स्वेनैव कर्तुं गन्धधेयहमममि । एव विधानेन प्रथिमान चतु पञ्चसुवर्गमुद्रा मया रक्षिता । सरलजीवनप्रतिपादकानि कर्त्तव्यपुस्तकान्यपि मयाउभ्यत । कोष्टेभ्य परित्य-
ज्याशिशिटिङ्गनाप्यमितसापाहिम्भान्या कोष्मेर स्वीकृत्याङ्गारगान्निमेरा त्रीन्वा प्रातस्तनपात्र स्वय कर्त्तुमुपाक्रमे । एतद्व्यर्थानुग्रहाय प्रायो विधानिनिमित्ताधिक कालो नापेक्ष्यत । यत्रगोधूमपिष्ट यवागूपाचनाय कोमोपेयनिथादनार्थे जटव्रथनाय च क्रियानितोऽप्यधिक कालोऽपेक्ष्येत । मव्यद्वेऽतिथिगृहेऽभुञ्जि । साय कोष्ट एव पिष्टक जग्वा कोमोपेयमपिचम् । एव सप्तद्वैकशि-
लिङ्गमितद्वयेण दिनस्य भोजनस्य ममामिमात् । एतद्वाटमय मे बहुव्येतव्य स्थितम् । सरलजीवनेनावकाश प्रदान मयाउभ्यत । द्वितीषवार परिक्षायामहमुत्तीर्णोऽभवन् ॥

एतादृशी सरलतामङ्गीकृतमनो मम जीवन शुष्क सनपचनेति पाठका न भावयन्तु । अनेन परि वर्तनेन मदान्तरिकजीवनशक्ति र्वायजीवनशक्तिश्चैकतामापद्येतान् । अपि चेद्वर्तनेनमम कर्त्तव्यपरिस्थिते सदृशमासीत् । मम जीवन भूय सत्यमयमनानि । एतेन मदान्ता निस्सर्गान्ता नन्दमन्वभूत् ॥

सप्तदशोऽध्यायः

आहारविषयकशोधनानि

यथा यथाहनामरामशंसमरर तथा तथा मदीयत्रायान्तरिकवर्गनिष्ठ परिवर्तनमाशयकमिषयेषु ।

यथा यथा मदीयजीवनगतिसायस्ययी च परवृत्तिभागतामनया तथा मदाहागकमथ
ते सममेव तन शीघ्रतरमेव वा पयवर्तन् । दृष्ट च मया यच्छास्त्राहारविषयप्रतिपादनेऽत्राङ्क
पुस्तकेषु विरयोऽप्यमतिमूलमनया धार्मिकवैशानिकत्यामहारकवैदशार्गीयदृष्टया परदर्शाहित इति ।
नैतिकदृष्ट्या विचार्यमाणे क्षेत्राद्भु मत् तत पयस्यति यमनुत्थापिपयस्य पशुपक्षि
मदावर्तिन सत्तेना हननेन मनुष्यस्वात्तरमम्यादनोपेक्षक न भवति । किन्तु यथा मनुष्येऽप्य परस्पर
सर्गार्थभूय शर्नकशक्ता मरस्थन्त तथैव पशुपक्षिषु मनुष्यैरपि वर्तितव्यम् । मनुष्यैराहारमेव न
केचन भोज्यमेव परतु जीवनयात्राविर्गहाय । इति ॥ एतन्मिप्रायतुगेयेन तेना कश्चित वेद
ममनविषयक क्षीर च त्याज्य तपेन्यम्यन्त स्वय तर्थावर्तिन । अदरे च मनुष्यामरचणा
विश्वनदृष्ट्या परीक्ष्येयमादृष्टया-मनुष्येऽप्य स्वहार पचनपूर्वक निपाद्य भोजन्य इति नमि विदम् ।

तस्य शरीरं हि पक्वफलोत्प्रेरणयोग्यं निर्मितम् । स्तनन्धपत्वदशायामसौ मातु स्तन्यं पिबेत् । जातदन्तस्तु चर्मण्यमाहारं स्वीर्तुमारभेत् । इति ॥ वैद्यशास्त्रीयदृष्ट्या सोपस्करपदार्था न संज्ञीया इत्यमीभि सूचितम् । आर्थिकदृष्ट्या व्यापहारिकदृष्ट्या चेतारापेक्षया शास्त्राहारस्यैव ज्ययोऽल्पीयानित्यमन्यन्त । सर्वेऽप्येते विषया मम हृदयेऽलङ्गन् । त एते नानाविधा शास्त्राहारिणोऽपि भोजनगृहेऽमिच्छन्त । विदेशे तत्रैतस्मिन्निधन्येका सम्यमण्डल्यासीत् । तथैका स्वकीया साताहिन्पत्रिका प्रचार्यते स्म । अहं तत्पत्रिकाप्राहको भूत्वा तन्मण्डल्या सदस्योभयम् । क्रियद्विरेन दिवसैस्तत्कार्यनिर्वाहकसमितिं च प्रमिष्ट । तत्र हि शास्त्राहारप्रतिष्ठास्तम्भरूपै पुरै सह परिचयो मे जात । ततोऽहमाहारविषयकाणि शोधनानि स्वतः कर्तुं प्रारब्धेपि ॥

गृहादानायितानां पिष्टपूपसोपस्करवत्तना भक्षणमन्याक्षम् । तद्विषयो मम मनःप्रवृत्तेरन्यथा परीणतत्वात् तत्सम्बन्धिभ्रमोऽपि मन्दतरं सञ्चत । अत एव रिचमण्डनगरे निस्सारमित्परिदृश्यमानमप्युपस्करशून्यमपि शास्त्रमिदानीं रुच्यमदृश्यत । एतादृशैरनेकप्रवारैरनुभवैरर्चेर्निजस्थानं ममो न पुनर्जिह्वेति शिक्षितोऽभवम् ॥

आर्थिकदृष्टिस्तु मदीया निरन्तरमजागरीन् । आसीत्तदानीमेको वर्गो यस्य पेयवस्तुषु कॉफीचहाप्रभृतयो हानिकरा कोकोपेयन्तु प्रशस्तमित्यासीदभिप्रायः । शरीरव्यापारार्थमेवाहारसेवितव्य इति मया निरसन्दिग्धमवगतत्वात् कॉफीचहापेये परित्यज्य कोकोपेयमुपयोक्तुमहं प्रवृत्तः ॥

मयोपजुष्यमाणभोजनगृहेषु विभागद्वयमासीत् । एकत्र यद्वस्तु प्रेषितं तद्विचित्र्य पृथग्ग्राह्यमभूत् । एतदर्थमेतद्विशिष्टद्वयमारम्य द्विशिष्टिद्वयपर्यन्तं व्ययं समपद्यत । एनं विभागमुत्तमरिथितिभाजनं उपतिष्ठति स्म । अपरस्मिन्विभागे पदार्थत्रयं पिष्टपूपमेकं च येनियद्वेन व्ययीयत । यदाहमतीव मितव्ययमस्मत् तदायमेव विभागो मयोपास्थीयत ॥

उपरि निर्दिष्टं मुख्यशोधनं कुर्वता मयेतराण्यल्पाव्यशोधनान्यङ्गीकृतानि । तद्यथा — सहृदिष्टपदार्थपरित्यागः । सहृदिष्टकफकृत्वात्प्रसेवनम् । सहृद्वन्नरीतदुग्धाण्डमात्रेण जीवनमित्यादि । एतेषामन्तिमं यद्यशोधनं तदुद्देश्ययोग्यं भवति । तदेतत्पञ्चदशदिनान्यपि न हि प्राचलत् । पिष्टशून्यपदार्थादानयादीं सुधारको न केवलमण्डमनुत्तमं पदार्थं इति रयापयति स्म किन्त्वत्र मासाभ्यामन्यसाधयत् । एषा क्रि. उ. स्व. सिद्धोत्तरिभूषणदण्डसेवनं नाम जीवत्प्राणिहिसाम्बलं न भवति । एतादृशानर्थनाशामोहमापन्नोऽहं प्रतिज्ञातमिच्छमेण्डमभक्षणम् । पित्तैतद्विस्मृतिशरत्तये क्षयमात्रस्थाप्यभूत् । प्रतिज्ञाक्षराणामभिन्नसार्थरत्नपने मम नासीन्मनागव्यधिकारः । प्रतिज्ञारत्नपण्यस्यै पदं मे मानुर्बुद्धिरित्यत तदहमज्ञासिपम् । मासमिषनया प्रतीतो य पदार्थमन्निम्नगण्डमन्यन्तर्भूतमिति मे विदितम् । प्रतिज्ञाया पारमार्थिकं रहस्यं प्रतिपन्नोऽहमण्डमज्ञमेतच्छोधने च सद्यः पर्यपजम् ॥

प्रस्तुतचर्चान्तःपाती त्रिषय एकः सूक्ष्मो विचार्यश्च विद्यते । विदेशे मांसदादस्यार्थ-
त्रयं पर्यवल्ल्यत । तत्रैको यथा — मानं नाम पशुपक्षिमांसमात्रमिति । एवं व्यात्यातारस्यवर्तैतन्मांसा
अपि मत्स्यानभक्षयन् । किमुताण्टानि । द्वितीयार्थो यथा — मानं नाम सर्जीवप्राणिसामान्यस्य
विशितमिति । अनया दृष्टया मत्स्यस्याज्यः । अण्डं तु ग्राह्यम् । तृतीयार्थो यथा मानं नाम न
केवलं समस्तप्राणिगत विशितमपि तु प्राण्युत्पन्नाः सर्वेऽपि पदार्था इति । अत एवाण्डदुग्धा-
दयस्याज्या वभूवुः । पूर्वमर्थमङ्गीकृत्य न केवलमण्डं परन्तु मत्स्योऽपि मम भक्षणीय आसीत् ।
किन्तु मातुर्मनोगत एवार्थो ग्राह्य इत्यकारि मया निश्चयः । अतः प्रतिज्ञां परिपालयितुं कामस्य
नाण्डं परिग्राह्यमभूत् । तस्माद्दह तस्मैऽनमस्यजम् । एतेन मम कष्टमापतितम् । यतोऽहमामूलादृत-
विचारः शाकाहारस्य भोजनगृहेष्वखिद्येष्वपि बहवः पदार्था अण्डसमृक्ता एवेत्यवोधियन् ।
तस्मादसम्यग्ज्ञातपदार्थस्वरूपस्य मम तत्तत्पदार्थानामण्डसम्यक्जिज्ञासा सर्वदा प्राप्तव्यत । यतो
त्रिविधमोदकञ्चासीत्प्रसृति भोज्यस्तत्पण्डमंमिश्रितान्येमासन् । एततोऽनेन मम क्लेशविशेष-
सम्भवेऽपि मदीयाहार सुलभतरोऽभवत् । अन्यतोऽनेन कृतिपयस्यपदार्थानां परित्याग-
सम्भवापत्या मयि किञ्चिदाकुलीभूतेऽपि क्षणात्तिरोहिततद्रावा निश्चितनिर्व्यूटप्रतिज्ञतामूला
काचिदान्तरिकीरचिरारोग्यफली सूक्ष्मा चिरस्थायिनी च समुदपद्यत ॥

किन्तु पारमार्थिकी परीक्षायापि भाविनी स्थिता । सा च मम द्वितीयव्रतसम्बन्धिनी ।
परन्तु श्रीरामशरणानामनिष्ठमाचरितुं को वा समर्थः ॥

प्रतिज्ञानामर्थव्ययस्यामधिष्ठित्य कृतिपयोक्तीनामिहोपन्यासो नानंगत इति मन्ये । प्रतिज्ञाः
एतद् प्रपञ्चस्य सर्वभागेष्वपि भूयसा कलहाना बीजभूता भवन्ति । ता एता अतिरिस्पट-
भापया लिखिता भवन्तु तथापि लोकास्ताः स्वस्वानुकूले पश्येय प्रवर्तयन्ते । ईदृशा जना आध-
निकादादरिद्रमाक्षितिपादा भुजियन् सर्वतः समाजे दरीदश्यन्ते । स्वार्थता हि सर्वनिष्यन्धयति ।
उभयार्थान्वयिनी मध्यसरणिमन्वीथ्य व्याख्या प्रवर्तयन्तः स्वं स्वैर्नय वक्ष्यन्तिवा लोकस्य देवस्यापि
मोहभस्म प्रचिक्षिप्तान्ति । यस्याग्रेऽस्माभिः प्रतिज्ञातं तेन निर्वचनया कृतस्वार्थस्यास्माभिरभ्युपग-
मो नाभैक उत्तमो मार्गः । उभयार्थसम्भवस्थडे दुर्बुद्धपक्षीयस्यास्यानुसरणं नाम द्वितीय उत्तमो
मार्गः । एतन्मार्गव्यतिक्रमो हि कटेरधर्मस्य च हेतुः । तस्य व्यतिक्रमस्याप्यनयमेव मूढम् ।
स्त्योपासकस्यैकस्यैव सुगमोऽयं पन्थाः । तादृशः पुरापस्य न गच्छतिदुष्पामादायः प्रष्टव्यो भवति ।
यद्ययं मार्गो मयाप्यलम्ब्यते तदा मासाहारत्रिषये मम मातुर्मनोगतमेवार्थं पुरश्च्युत्य मया हि
प्रवर्तितव्यम् । न पुन स्वानुभवाद्वा स्वविद्याभिमानाद्वा स्वयं कल्पितनयमनुरुध्य ॥

अस्मिन्निदेशे मम शोचनान्यारोग्यदृष्टयार्थिकदृष्टया च व्यतीकन्त । दक्षिणादिनिर्देशा
प्रतिगमनपर्यन्तं तानि धार्मिकरूपेण नामजन्त । तत्रात्मनया दृष्टान फट्टेजानि शोचनान्यपरदृश्यम् ।
एतान्येव वर्गव्ययन्ते । किञ्चाहोनिदेशे एवैवैव बीजमसार्थानि वक्तव्यम् ॥

नवीनधर्मस्वीकर्ता तद्धर्म एव गृहीतञ्जमन पुण्यस्याऽक्षया समत्रिकोत्साहशाली भवति । शान्ताहारो विदेशे नवीनधर्म आसीत् । मद्रिपयोऽपि तादृश । यदह मासाहार एव श्रेयानिति बुद्धिपूर्वकं गृहीत्वा विदेशमगमम् । शान्ताहार एव नीतिममत इति ज्ञानपूर्वकं पश्चाद्ग्रहीतम् । अतोऽहं नवीनधर्ममेव प्रविष्टो वक्तव्य । तदनु रूपमेव परमोत्साहसम्पन्नतया वेङ्कटरेड्ढ्येतद्वारये स्ववसतिप्रदेशमण्डले शान्ताहारिमण्डल्येना स्थापनाप्यति निश्चित्य तत्रैव वृत्तनिवास सरप्टरीन-आर्नल्डमहाशयमुपाध्यक्षताङ्गीकाराय प्रार्थितवान् । सोऽप्यन्वमन्यत । शान्ताहार्याख्यवृत्तपत्रस्य सम्पादको डाक्टरओल्डफील्डमहाशयध्याप्यक्षोऽभवत् । अहमेव कार्यदर्शयभूयम् । सा मण्डली कियन्त काल सम्यक्प्रचलिता पश्चाद्वरसीत् । यदहं निजपद्धतिमनुसृत्य तद्वसतिमण्डल विहायान्यत्र गतोऽभवम् । चित्तस्तेनाल्पेनाचिरानुभवेनापि मस्याप्रतिष्ठापनतच्चालनादिकर्मणि शिक्षणमलाभि ॥

अष्टादशोऽध्यायः

लज्जाशीलता—मदाश्रयः

अहं शान्ताहारमण्डल्या कार्यनिर्वाहकसमितौ सदस्यत्वाय वृतोऽभवम् । सर्वस्वपि सभासु सनिहितोऽपि सर्वदा तत्र बद्धमुख इवातिष्ठम् । एतदा डाक्टरओल्डफील्डमहाशयो मामत्रवीत्—मया सह भगवत्सम्पन्नेन भाषणे । परन्तु सभाया किमिति मुख पिनद्ध भवति । वृत्ततो भगवत्पुरपत्रममनुहरतीति ॥ अहमेतत्परिहारासरहस्यमग्रहीयम् । भ्रमर्यो हि सर्वदा कर्मणि व्यापृता भवन्ति । भगवत्सु खादनपाने विना नान्यत्कर्म कुर्वन्ति । समित्यामितरेषु स्वस्वमतायमिव्यञ्जयत्सु मया तावत्मुख पिनद्धोपविष्टमित्येताद्विचित्रमेव । न खल्वहं वक्तुकामो नाभूयम् । परन्तु भाषणभङ्गिर्मया न ज्ञाता । शेषा सर्वेऽपि मद्दपेक्षयाभिज्ञतरा समलक्ष्य त । किं च कदाचिद् वृत्तमेव मया न यावन्मन स्थिरीकृतं तावदन्यविषयस्य चर्चा प्रारभ्यते स्म । इत्य वहुनि दिनानि व्यतीतु ॥

अत्रातरे महाप्रश्न एवो विचारपदवीमत्रतीर्ण । तदाहमचिन्तयम्—दिनेऽस्मिन्वि-मुर्गाभूय तूष्णीमत्रस्थान न हि युज्यते । स्वाभिप्रायाणामप्रकाशन मम भीरुवत् चोत्पत्तीति । त्रिपयोऽय चर्चास्पदमागतो यथा—‘टिम्स आयर्न र्सर्स’—इयेन दाहयलोहशिल्पालयस्य स्वामी हिल्स महाशय अम्मानमण्डल्यध्यक्ष आसीत् । स च प्यूरिस्टनर्रीप्रविष्टो जन । अस्य द्रव्यसाहाय्येनैव मण्डली जीवति स्मेति वक्तुं शक्यं । सामिनेया वदन् सदस्या प्रायण तदाश्रयिणोऽभून् । शान्ताहारसम्पन्नान्तिमान् ३० षण्डित्सनमहाशयोऽपि समिधामेरु सदस्य । वृत्तिमोपायै

प्रजोत्पत्तिनिरोधाय प्रयत्नपरम्परा तत्कालं प्रचलति स्म । डॉ. ऍल्टिन्सनमहाशयस्तपस्व-
मालम्ब्य तद्विधानं कर्मस्नानबोधयत् । अमी वृत्तिमोपाया लोकनीतिविचित्रसूत्रा इति
हिल्समहाशयस्य मतमासीत् । अत एव न केवञ्चमाहारविषयकं सुधारणमेव शाकाहार-
मण्डल्युद्देश्यमपि तु नीतिसम्बद्धविचाराणां समीकरणमप्येकमिष्ययमभिप्रेत्य डॉ. ऍल्टिन्सन
सदृशानां नीतिमार्गविद्वाभिप्रायजुषां सदस्यत्वं नाङ्गीकर्तव्यमिति प्रत्यगातिष्ठत् । डॉ. ऍल्टिन्सन-
महाशयो मण्डल्या वहिष्कार्य इत्येका मूचना समुपस्थापिताभूत् । विवादेऽस्मिन्मम महत्सुखहल-
मासीत् । डॉ. ऍल्टिन्सनमहाशयस्याभिप्राया हानिकराः समुद्भूयन्त । किं च नैतिकदृष्ट्या
हिल्समहाशयेन कृतं प्रत्यवस्थानं न्याय्यमिष्यहमचिन्तयम् । अपि च हिल्समहाशये तदौदार्यं च
मम भूपानादरोऽभवत् । तथापि केवलं प्यूरिटनवर्गीयाणां या नीतिस्तस्य प्रसारोऽपि मण्डल्युद्देश्ये-
ष्वेकतम इत्यनङ्गीकुर्वाणस्य शाकाहाराभिवृद्धये प्रतिष्ठापितमण्डल्या वहिष्कारविधानमन्यार्थ्यामि-
त्यहमचिन्तयम् । हिन्समहाशयस्याभिप्रायाः स्वमात्रसम्बन्धाः । मण्डल्युद्देश्यन्तु केवलं शाकाहार-
प्रचारो न पुनर्नीतिप्रचाराः । अत एव हिल्समहाशयस्याभिप्रायाणां मण्डल्या सह न कोऽपि
सम्बन्धो मयादृश्यत । नीतिं तावद्विद्विष्य यद्वा कश्चिदभिप्रेतु । स यदि शाकाहारी तर्हि स हस्य
सदस्यो भवितुमर्हत्येवेति मद्भिप्राय आसीत् ॥

मत्समानमताखण्डिनः परे केचन समियामभवन् । किन्तु मन्मतेऽप्येकमप्यं मयैवाख्यात-
व्यमिष्यहमचिन्तयम् । कथमेतत्प्रकाशनीयमिष्येतन्महान् प्रश्नोऽभवत् । भाषणाय मे न धैर्यमासीत् ।
तस्मादावन्मे मनसि स्थितं तावद्विद्विष्य स्थापनीयमिष्यहं निरचेपि । तद्विषयं कञ्चुकुम्भोरो
निक्षिप्य सभामगच्छम् । किन्तु तद्वाचयितुमप्यधीरोऽभवत् । अप्यज्ञस्तदप्यमुञ्जनावीरवत् । डॉ.
ऍल्टिन्सनमहाशयस्य पक्षौ जयं न प्राप । इत्थं मम प्रथमयुद्ध एव पराजितपक्षमहं प्रविष्टः ।
किन्तु मदीयपक्ष एव सत्यानुबन्धी पक्ष इति मे श्रद्धावर्तत । एतेन परं सन्तुष्टोऽभवम् । पश्चादहं
समितिं त्यक्तवानिति क्वचिद्गतिरस्ति ॥

इयं मे लज्जाशीलता विदेशमासावसानं यावदवस्थिताभूत् । स्वैरं कस्यचिदिदृक्षया
क्वचिद्वत्स्थापि चतुःपदजननानिर्धौ मम सुखाद्वचनं नैव निस्सरति स्म ॥

एकदा मजमुदारमहाशयद्वितीयोऽहं वेण्टनरज्येतदाप्यम्यलमगच्छम् । तत्र कस्यचिच्छाका-
हारिणो गृहेऽवतारात् । तस्मिन्नेव जलपानचिकित्साप्रथिते ग्रामे 'ऍपिस्त ऑफ टायट' नामा-
हारनीयात्यप्रथमप्रणेता न्यवसन् । आत्रां गन्वा तमवस्थाव । शाकाहारप्रचारार्थेन तस्मिन् ग्रामे सभा
मेव्यपितयाभवत् । आत्राम्यामुपन्यासस्तत्र कर्तव्य इति मोऽन्ययथ्यत् । इदमात्रान्यामङ्गीकृतम् ।
लिङ्गिनागान्त्याख्यास्य सभायामुपन्यासो न दोषायैवेत् पूर्वमेव मया विचारार्थगणनामात् । अज्ञा-
मिं च यद्भवः सपरिस्फारं मंक्षिप्य विगिनानिस्वभावरगान्येवं वाचयन्ति स्मेति । अत्रमन्त्रेण
नया सभायामुपस्थाप्य सत्समाभाषणं नाम केवञ्चनमन्यायमिति मे विदितम् । अनोऽहं स्वभाषणं
लिङ्गिया सर्वत्र गन्तवान् । तद्वाचयितुमुत्थितस्य सुगुणाणी नैव निरम्बन्त् । नयनकन्धीभूतानि ।

हस्तपाद वग्नितुमारभत । लिखितानीत मदीयभाषण फ्लस्कॉपपत्रस्यैः पुटपरिमितमपि नासीत् । मजमुदारमहाशयेनेद मध्ये पठितव्यमापतितम् । तस्य स्वमयीभाषण तु मनोहर-मासीत् । श्रोतार सहस्तताल निजानन्दमप्रकटयन् । अह सुतरा लज्जितोऽभवम् । हत भाषण योग्यनाहीनोऽहमिति शृगमहूये ॥

विदेशान्निर्गमनकाले वृत्त यद्भाषण स एव चतुष्टयजनसमक्ष भाषितु मया इतोऽन्तिम प्रयत्न । सोऽपि हास्यास्पदमेव पर्यणसीत् ॥

विदेशपरित्यागापूर्व मया शान्नाहारिणो मसुहृद पूर्वोक्त हॉवर्नभोजनगृहे भोक्तुमाम-न्त्रिता । अथ मया स्वयमचिति यच्छान्नाहारभोजनगृहेष्ववश्य लभ्यत एव शान्नाहार । मासाहार-भोजनगृहेऽपि शान्नाहारभोजनाय कुतो न सन्निधातव्यमिति । ततो भोजनगृहस्य व्यवस्थापकम बोधयम्—शुद्धशान्नाहारभोजन सज्जीवर्तव्यमिति । एतद् वृत्तान्तमाकर्ष्य शान्नाहारिण सुतरा-मय्यनन्दिषु । एतादृशभोजनानि सर्वत्रापि भोगार्थमेव परिकल्प्यन्ते । किंतु पाश्चिमात्येष्वि यमेवा महति कष्टा । एतादृशानि सत्तर्पणानि सङ्गीतादिकरिक्तेण निमबोत्तरनिर्वर्त्य तस्मिन् वसरे भाषणानि कुर्वन्ति । मया परिकल्पितापि नातिमहती सजग्धिरेतादृशाडम्बरेणानुपेता नाभूत् । अथ प्राप्तो माषणान्तर । अहमुदतिष्ठम् । वहालोच्य भाषणाय सज एव गतोऽभवम् पञ्चपत्राक्या नामेव वक्तव्यत्वेऽपि प्रथमत्राक्यमपि मुखात्रोदगच्छत् । अँडिसननामा सदस्य प्रजापक्षसभाया स्वस्य प्रथमभाषणवसरे 'इत्यमह चिन्तये' 'इत्यमह चिन्तये' 'इत्यमह चिन्तये' इति त्रिसरमुपक्राम्य बद्धवाक्प्रसरस्त्वर्णीमस्थत् । आङ्ग्लभाषाया 'कन्सीज' इत्यत्रप्रयुक्तपदस्य 'चिन्तन' 'गर्भ-गण' इत्यर्थद्वयमस्ति । तत्रय कश्चित्परिहासक प्राह—एष महाशयखिन्नार धृत गर्भोऽपि न त्रिदिव्यामुनेति । एतच्छरणमेव मूर्खीरुस्य विनोदकर भाषण कर्तव्यमिति निश्चित्य तत्र तथैरेपरकननरुपम् । अग्रतो वाणी नैव प्रामसत् । विनोदाह भाषण चिन्तितु स्वयमेवोपहास्यताम गात् । तत्रध—“अपि मो मयाशशा भवतो म-वृत्तमामन्त्रण स्वीरुस्य यदिहोपस्थिता श्वेनाहन-मनमुपहन मन्ये” इति शक्तिव्याख्यायोपरिचोऽभवम् ॥

दक्षिणादिवाक्यदेशाम्नातन्तरमेव ममेव लज्जशीलता दूरीभूनेति वक्तव्यम् । न पुनरत्यन्तमेव मां परित्यज्य निर्गतेति वक्तुं शक्यते । मया भाषितु नाहमशकम् । नूतनसमाजमध्ये सत्त्वोचोऽ-व्यभि । वरच्छत्रय भाषणप्रसङ्ग सर्वदा पर्यहारम् । अद्यापि सुहृदोष्टया रौरकापालापेन मया वरुतेत इत्यस इति वा साहचरिच्छा मयास्तीति वा वक्तुं न पारये ॥

एत मे निर्गमिना लज्जशीलता मया मृदुपहास्यतामयापय ॥ परन्तु न मे तत परमि ह्यो महत्त्वा प्रयुक्त एव मे वै । एवमुपपन्नते । इति भाषणशायनाय पूर्व मे दु महत्तु मसीत् । अद्य मे मया मनेन एव । अर्थ नि कर्तवित परमे एव मे यदेव मा मितभाषणमस्तोत् । मदीयभाषण-प्रदत्तममममनां परामर्शो मया न तदं मया निर्गमि । भवति । तत्रा एव निर्गमि-लज्जया मदीय-दत्त मदीय-मने न च या त्रिनिर्गमि ३ शु शान्नामि । मदीयभाषण

गत लेखनगत वा यत्किमपि वाक्यमुद्दिश्य लेशतोऽपि मे लज्जा वानुतापो वा समजनीति न स्मरामि । अपि चानेन बहुधा अनर्था दूरीकृता वृथाकालहरणप्रसङ्गश्च परिहृत । सत्योपासकस्य शिक्षणे मौनशिक्षाप्येको भाग इति स्वानुभवदह वेदि । अतिशयोक्ति सन्यस्य निगूहन तदन्यथाकरण वा तदेतत्कर्मणा बुद्धिपूर्वकममुद्धिपूर्वक वानुष्ठानमित्यय मानुषस्वभाव । एतादृशक्लेशपरिजिहीषेर्मीनमावश्यकम् । मितभाषिणो जनस्य निर्धिचारभाषणप्रसङ्गोऽतीव विरल । स खलु प्रतिवाक्यमक्षर तोलयित्वोपयस्यति । भाषणसमुत्सुका जना भूयासो दरी-दृश्यन्ते । 'मया विश्विद्वत्कव्यमस्ती'ति समाया समायामच्यञ्च प्रति पत्राणि प्रेषयन्ते । अव्यक्षाद्वापणानुज्ञा प्राप्य भाषितमुपक्रमन्ते । भाष भाष नियतकालमतिक्रम्य पुनरवकाश प्रार्थयन्ते । पर्यन्ते विनानुज्ञामेव भाषणप्रसक्तस्तेऽपीयन्त । एतादृशैर्भाषणैर्न हि सम्भाव्यते कोऽपि लोकोपकार । किन्तु तावान्कालो व्यर्थो जात इत्येतत्स्पष्टम् । अत एवोच्यते मनेय लज्जाशीलता मा वनेव समरक्षीत् । सैयमदात्मविक्रमसत्यावलम्बन व्यतारीत् । सत्यस्योपासनाया मे साहाय्यमकार्षीच्छेति ॥

एकोनविंशोऽध्यायः

असत्याख्यं विषयम्

चत्वारिंशद्वत्सरेभ्यः पूर्वमाङ्गलनिदेशे भारतीयविद्यार्थिना सङ्ख्याचन्वापेक्षयाल्पीयस्यासीत् ।

तेषा मध्ये कृतोद्वाहोऽपि विद्यार्थी स्वात्मानमनूढ स्यापयति स्म । तस्मिन्देशे पाठशालाया महाविद्यालये वाधीयाना सर्वेऽपि बालका अनिवाहिता एव भवन्ति । यदेते विवाहितस्य विद्यार्थिजीवनमशक्य मन्यन्ते । पुरा क्लियारमास्वपि विद्यार्थिन ब्रह्म चारिणमेवाहु । अद्यत्वे तु बाल्यविवाहपद्धति सुप्रचरिता भवति । निदेशे पद्धतिरेषा न कत्यापि बोधविषय । अतस्तत्रत्या हिन्दुस्थानीययुवका वृत्त स्वपित्राहमङ्गीर्तुमर्जन्त । विवाहवृत्तमपलपितु कारणमन्यदप्येकमासीत् । तच्च यथा — एतद्रहस्ये प्रकाशिते सति स्वाध्ययितुमुद्युम्बान्तर्वर्तिनीभिर्व्युवतिभि सह विहर्तुं श्रीङ्गितु च नावकाशो लभ्येनेति । ईदृग्भिन्नोद प्रायेण निर्दोष एवाभवत् । पितरौ स्नेहमीदृश प्रोदसाहयताम् । तत्र सहार्थमिष्या युवकेनैवान्विन्य वरणीयत्वाद्युपयुवनीना सहस्रसस्तस्मिन्देशे प्रायेणावश्यम् स्यात् । तत्रयानामप स्वाभाविक सम्बन्ध । तादृश सम्बन्ध हिन्दुस्थानीययुवकागो निदेश गत्वा यच्चङ्गीकु-र्यात्तदा तत्परिणाम प्रायेण दृष्ट एव कल्पेत । तदेतदसदृश्लोकानुभूतिमिदम् । एतमोहपाश-पतिता अस्मदीययुवकास्तत्रत्यैर्यद्यपि निर्दोषित्वेनैवागृह्यन्त तथाप्यस्मदीयाना तादृशसम्बन्धस्य

हेयत्वात् हेयसम्बन्धपरिग्रहेण युवका असत्यमथ जीवनपथ किलोपाश्रयत । असत्यमारतोऽयं ममोपर्यप्यवासीत् । विवाहितोऽपि पुत्रवानप्यहमविमलपेनैवात्मानमनूढमख्यापयम् । कित्त्वेव सत्य निगूह्य सुखमधिक मया न लब्धम् । मम लज्जाशीलता मितभाषित्व च मामरक्षताम् । रमणीयकालापशूत्येन मया सह का वा युवति सम्भाषितु वा विहर्तु वानुमयेत ॥

यथाह लज्जाशीलस्तथा भीष्मश्चासम् । मन्त्रिणासाश्रयसदृशकुटुम्बेषु विहारार्थं गृहिणी-
दुहित्रातिथीना सहनयन सम्प्रदाय आसीत् । मदीयपसतिगृहस्वामिन्या दुहिता मामेऽस्मिन्दिने
'वेण्टनर'ग्राममभित स्थितानरमणीयशिलोच्चयान्प्रत्यनैषीत् । सा युवतिर्मामन्दर्गातमप्या
वृष्याधिमार्गमविश्रान्तमालपन्ती महता जवेन प्राक्रामत् । तस्या प्रति वचनरूपेण मन्मुखात्क-
दाचित् 'हू' इति कदाचित् 'उहम्' इति वाथ बहूक्तौ 'अहो रमणीयकम्' इत्यर्धस्वरेण
वाचो निरसरन् । सा शकुन्तीन वायुना सहोदसर्पत् । अह पुन कदा गृहमासादयेयमिति
विस्मयमानो गत । इत्यमात्रा शैलमात्क्षत्र । तस्मादवतरण कथम् । उच्चपार्थिकपाटुकाधारिण्यपि
सा पञ्चविंशतिर्पदेशीया पटीयसी युवति शरवेगेन स'क्षम्प'मनातरत् । अह पुनर्लज्जमानोऽ-
धस्तादवतरितु बहुप्रयासी स्थित । सा मे मन्दहासिनी धैर्यमुपदिशन्ती पुनरारब्ध हस्तप्राह
मामवतारयिष्यामीत्यवदत् । अहो मे भीरकत्वम् । सट्टसकृद्गाढमुच्छ्वसन्नत्यन्तप्रयासेन कथं-
चिदवातरम् । सा तु प्रोचैर्हसन्ती 'शाबाश' इति मा ध्यायमाना मदीयलज्जा द्विगुणीचकार ।
तथा मा परिहस्तितु सा खल्वधिनारिण्यासीत् ॥

किन्तु सर्वत्रापि निव्वलङ्गेनैव मया स्वात्मरक्षण कथ वा शक्यम् । असत्यविपाद्रक्षितव्योऽ।
हमियासीद्भगवदिच्छा । वेण्टनरस्थलमिव समुद्रतीरे ब्राह्मणनाममनुत्तमप्रायुगुणोपेत स्थलमेक विद्यते-
अहमेकदा तत्र गत । इदं च वेण्टनरस्थलगमनात्पूर्वम् । तत्र क्वचिद्भोजनगृहेऽनतिविभवशालिनी
मेवा वृद्धविधवापश्यम् । स एव विदेशप्राप्त्यनन्तर मे प्रथमो वत्सर । तत्र प्राप्यभोज्यपदार्थानामेका
पट्टिका भेषजभाषामयी स्थिता । तद्रतार्थमह नात्रोपिम् । तथा वृद्धमहिल्याप्यासितस्य
पीठस्याभिमुखमेराहमुपाविशम् । सा मा नरागतुन्मीपत्सम्भ्रान्त चागम्य तत्क्षणमेव समाधा-
सयती मामगृच्छत् — 'नवागत इव भवान् लक्ष्यते कचिसम्भ्रान्त इव च । क्रिमियद्यापि
महाभोगेन भोज्यमेकमपि नादिष्टम्'—इति । यदेव सद्रूहिणी मामेऽमाभाषयत्तदाह पट्टिका
वाचयितुं प्रयतमान वै कै पदार्थनिष्पादितानि भोज्यानीति सेरकमनुयुञ्जानध स्थित ।
उपश्रुतोऽस्मि भवया मामेव विचारयत्येति प्रतिव्याहृत्य तस्यै मदीयवृत्तावेद-
यत्तत्रयम् — 'मम भेषजभाषानभिज्ञत्वाद्भोज्येषु मासवर्जित भोज्य किं क्रिमियुपलब्धु
मे नास्त्युपाय' इति ॥

सारादीन्—पट्टिनरगतं भवने पूर्वमावेच यद्भ्रता खादनीय तत्रथपिष्यामीति । अह
श्रुतश्चतया तस्या ग्राह्यमङ्गीकृतवान् । तदारभ्याऽयोर्नूतनपरिचयादुत्पत्ता मैत्री क्रमेण सवृष्य
विदेशरिष्ययवसानपर्यन्त तत्रध विदेशपरियागाद्बहुनि दिनानि च स्थिता । सा वृद्धा लण्टन

पत्न्ये स्वकीयवसतिनामादिक निवेद्य प्रतिभानुवासर स्वगृहे भोजनाय मा न्यमन्त्रयत् । इतर-
प्रसङ्गेषु च मा भोक्तुमामन्य मदीयलज्जाप्रवृत्तिव्यपोहनाय युवतिभि सह मे परिचयमुत्पाद्य ताभि
कयालापप्रसङ्गिन मामनरोत् । आत्मसहवासिनीं युवतिमेकामितरापेक्षया समधिकमेव मया सह
कयालापव्यवहाराय समयोजयत् । अनेकशश्यानामेकान्ते द्वावेव विसृज्य स्वय निर्गच्छति स्म ॥

आदौ तदेतत्सर्वं मे कष्टतरमलक्ष्यत । सलापोपक्रम कथ मया कर्तव्य इति
नाज्ञासिप्रम् । नर्मालापस्याप्यनभिज्ञोऽभवम् । किन्तु सा युवति सर्वमेतमा शिक्षयितु प्रवृत्ता ।
अहमपि शनै कुशलकुशल सम्पन्न । क्रमेण प्रतिभानुवासराममुत्सुकतया प्रतीक्षितु
प्रार्थतिपि । किञ्च तद्युवत्या सह सम्भाषणे मयाभिरचिखेदेतुमारब्ध ॥

दृष्ट्या क्षिता वागुरा दिने दिने विशङ्कटप्रसराभवत् । आक्योर्मिय सम्मेलने तस्या
पर कुतूहलमासीत् । आत्रामुद्दिश्य तया मनसि किमपि मन्त्रयमाणया भवितव्यम् ॥

अह सङ्कटे लग्न । अथाहमचिन्तयम्—यद्यत्मेतस्यै सद्गृहिण्यै वृत्तोद्वाहमा मान प्रागेवात्रे-
टयिथ्य तदा तत् पर शोभनमभविष्यत् । तदा हि सा द्वयोरवयोर्विवाहमुद्दिश्य नैव चि तामनरिष्यत् ।
भवत् । महति विळम्बेऽपि प्रमाद समीकरणीय । सत्यक्रमेणाहमितोऽप्यतिशयितसङ्कटाग्नि-
स्तारमामुयामिति । ततोऽह प्रायो वक्ष्यमाणानिप्रायोपेतमिदं तस्या पत्रमच्छेदिषम् । यथा —

“ आवा ब्राह्मणपत्न्ये यदामिच्छितौ तदारम्य भवत्या मपि प्रेम न्यवेशि । यथा माता निजा
पत्यमवैक्षते तया भत्याहमवैक्षित । मम शरसङ्ग्रहमनुचिन्तयन्त्या भवत्या युवतिभि
सह परिचयो मे समुत्पादित । यावदीदृश सम्बन्धो न बरीवृष्येत तावन्मयैतदस्ति विज्ञापयितव्य
यदह भवत्या प्रेमप्रात्रीभवितुमनर्ह इति । यदा युष्मदीयगृहमागन्तुमह प्रवृत्तस्तदैव मया भवत्यै
निवेदयितव्यमासीद्यदह विवाहितोऽस्मीति । ज्ञात हि मया हिन्दुस्थानस्य युवका स्वदेशे परिणीता
अपि तद्विषयमिहागता निगूहन्त इति । स एव क्रमो मयाप्यनुवर्तित । किन्त्वेतदवृत्त्यमनुष्ठित
मिन्यधुना वत स्पष्टमवगम्यते । मम हि बाल्य एव विवाह सवृत्त इति ममैक पुत्रोऽपि विद्यत
इति च मया प्रागेव भवत्यै निवेदयितव्यमासीत् । एतत्सर्वमेतावदिन भवत्या सन्नाशादह
निवृत्तानिति पर विधीयामि । किन्तु भगवानिदानीं मम सत्योक्तिव्यनाय धैर्यमदादिति
प्रमुदितोऽस्मि । कश्चि मा क्षमिष्यते भवती । भवत्या परिचायिताभि सहोदरीभिर्मया न कल्प्यनुचिता
स्निग्धवृत्तिरालम्बितेति यास्त्यमह सशपथ व्रवीमि । स्वमर्यादा हि मया पूर्वमेवाकृता । किन्त्वह
विवाहित इति यदनभिज्ञा भवती तदेवा तरणिर्मया परिणायितव्येति भवत्या स्वामात्रितोऽप्य
मभिलाष । एतादृशास्तम्बधपरिजिहीर्षया सत्य मयाच कथनीयम् ॥

एतपत्रमासाद्य यदि भवती मामातिथ्यपात्र न मन्यते तदाहमेतदन्यथा नैव ग्रहीष्ये ।
मयि किन्तु भवत्या प्रेमशास्त्रस्य रक्षादपमस्मि चिरमूर्णां मवृत्त । इत परमपि भवती मामपरित्यजन्ती
स्वगृहे सन्निधातुमर्होऽयमिति यदि मन्यते तदाह न केवल सुखी स्वामपि तु तदनुग्रहपोयता
सम्पादयितुं यन्तिथे । अपि च मा प्रति भवत्या इदमभिनव प्रेमचिह्नमाश्रयिष्यामीति ॥ ”

पत्रमिदं क्षणमात्रेण मया व्यलेखीति वाचका न मन्यन्ताम् । तेन ह्यनेकश शोध शोध लिखितेन भाष्यम् । किन्त्रेतत्पत्र मन्निष्ठमहाभारमेकमवारोपयत् । परेद्युरेव प्रायस्तास्काशादुत्तर-
मागतम् । तथा तस्मिन्नेव लिखितमासीद्यथा —

“ भक्तो निर्व्याजस्पष्टलिखित पत्रमालोक्य द्वयोरप्यावयोर्न केवल परम सन्तोष पर हासोऽपि समजनि । भवताङ्गीकृत यदसत्याचरण तन्नून क्षमार्हमेव । तथापि काले परमार्थनिवेदनेन श्रेय किञ्च सबृत्तम् । भवानस्मद्गृह यथापूर्वमागन्तुमर्हति । ययनागामिनि भानुवासरे न केवल भवद्भागमनप्रतीक्षा स्थास्याम किन्तु भवद्दीयबाल्यविवाहव्याश्रयण-
सज्जातहासा परमान दमनुबुभूषाम । आक्वोर्मेव प्रसक्तवटनया न हि लेशतोऽपि परिहीणेति भवत किमु वक्तव्यम् ” — इति ॥

इत्यमह मद्रतमसत्कारय त्रिप निर्मूलमकार्पम् । तत पर मदीयविवाहादिकयाप्रसङ्गेषु निस्सङ्कोचेनैवाटपितु न मया शङ्कयते स्म ॥

विंशोऽध्यायः

धर्माणां परिचयः

मदीयविदेशगमनाद्वितीयवत्सरान्ते ब्रह्मविद्यासमाजप्रनिष्ठयोर्द्वयो सहोदरयो परिचयो मे जात । तौ द्वयम्यनुदौ । श्रीभगवद्गीतामधिवृत्य मया तौ प्रस्ताममनुकृताम् । सरण्डविन-
आनोल्लमहाशयेन विरचित भाषान्तर ताभ्यामपाठि । तौ सहैव मूलपठनाय मामाह्वयताम् । किन्तु मया ससृष्टे वा गुजरातीभाषाया वा गीताप्रत्यस्थानधीतत्वादह लजितोऽभवम् । ततो मयैरमन्यथापि — मया भगवद्गीता न कदाप्यपाठि । किन्तु भगवद्वा तत्पठितु सज्जोऽस्मि म्बिन । सुतरामनभिहोऽह सरस्रस्तस्य । तथापि यत्रानुवादो मूलार्थं व्यभिचरेत् तत्स्थप्रदर्शन हि मया शङ्कते कर्तुमिति प्रत्येमे — इति । ताभ्या सह भगवद्गीतामन्वेषुं प्रावर्तिषि । द्वितीया-
ध्यायस्य

प्यायतो विरयान् पुस सङ्गस्त्पूजयते ।

सद्गाम्ब्रायते धरम यामात् श्रोत्रोऽभिजायते ॥

श्रोत्रोऽभिवि मनेह मंगोहास्मृतिविश्रम ।

रर्तुनिर्भेसाद्बुद्धिनासो बुद्धिनासाग्रणस्यति ॥

एतेन श्रेयसा एव एव एव एव । अद्यापि खडु ते मदीयश्रोत्रयोर्दन्वयते । भगवद्गीता मन्वयन्त्यो मय इति तत्राह्वयचितम् । अत्र मायता धरमो मे वृद्धिमागता । सयोपलब्धये

सर्वोत्तमोऽयं प्रथम इत्यद्याह मन्ये । मम निराशस्त्यव्यवसरे ग्रन्थेनानेनामूल्य साहाय्यमकारि ।
अस्याहमाङ्गलभाषानुवादान् प्रायेण सर्वानप्यपठिष्यम् । तेष्वर्नान्तिमहाशयस्य भाषातर
मनुत्तम मे प्रतिभाति । तत्र मूलग्रन्थगताशयानां न हि लेशतोऽपि व्यतिक्रमो दृश्यते ।
अनुवादोऽप्ययमनुवादवन्न दृश्यते । सखिम्या सह पठितापि भगवद्गीता मया सम्यग्धीतेति वक्तुं न
पारये । ततः कतिपयवसरानन्तरमेव ग्रन्थहमिष मया पठितुमारब्धा ॥

इमौ सहोदराचार्योन्टमहाशयप्रणीत बुद्धचरित (एड्ट ऑफ एशिया) पठितव्यमिति
मामबोधयताम् । तदेतत्पुस्तकमहं भगवद्गीतापेक्षया समधिकोत्साहेनार्थ्येति । अय्यनाम
गृहीतपुस्तकस्य तजिहासा मे नैव जाता । आम्पामेव सहोदराम्यामेकदाह ' व्हॅक्स्की लॉज '
इत्येतदाल्य मन्दिर नीत्वा तत्र " मॅडम् व्हॅक्स्की-मिसिस् ऐनि वेसेण्ट " इत्येतयोर्महिलारत्नयोर्दर्शन
कारित । तत्कालमेव मिसिस्वेसेण्टमहाभागा न्हाविद्यासमाजं प्रविष्टामवत् । तया वृत्त
स्वमतत्यागमनिवृत्त्य वृत्तपत्रिकासु प्रचलन्ती चर्चामहं महता कुतूहलेनापठिष्यम् । इमौ सहोदरं
मामिमां सस्या प्रविशेयबोधयताम् । मया तु विनयेनोक्तम् — मम तावत्स्वधर्मज्ञानमेवायम् ।
तदन्यसम्प्रदायाङ्गीकारो मम नैष्ट इति । अनयोर्भ्रात्रो सूचनामङ्गीकृत्य मॅडम् व्हॅक्स्कीप्रणीत
ब्रह्मविद्यामर्मालस्यग्रन्थो मया पठित इति कश्चित्स्तिरस्ति । एतद् प्रथमपठनेन न केवलं हि दुर्मतसम्ब
धिग्रन्थानां पिपठिष्या मे जातापि तु हिन्दुधर्मो मूढमतिविभूषित इति त्रैस्तमत्तबोधकैरुत्पादितो
दुरभिप्रायो दूरीकृतोऽभवत् ॥

एतत्कालमेव कचन शाकाहारमोजनगृहे माञ्चेस्टरस्थलीयस्य कस्यचित्त्रैस्तसाधोर्दर्शन
मे जातम् । स च त्रैस्तर्माननिवृत्त्य मया सह कथालापमारब्धवान् । राजकोटे मद्रनुभवास्तस्यै
न्यवेदयम् । स एतदाकर्ण्य नितरामदूयत । स एव मामकथयत्—अयमस्मि शाकाहारी । मद्य मया न
सेव्यते । नूनं बहव त्रैस्तमतीया मान मद्यं च सेवते । किन्तु तयोरेकतरमवश्यमेव स्वीकर्तव्यमिति
नास्ति धर्मतो नियमः । अधीयता भवता त्रैस्तवेदः । सेय मे विज्ञापना' इति ॥ तद्वाक्यं
मयाङ्गीकृतम् । स ' बादरल ' पुस्तकमादाय महामदात् । इदं च कश्चिस्मर्यते यदसौ स्वतः पुस्तकानि
व्यङ्गीणीत तस्माच्च चित्रानुक्रमणिकादिविषयोपेतमेकं पुस्तकमहमत्रैपमिति । तदेतदहं पठितुमु-
पात्रमे । किन्तु तस्य पूर्वभागस्यान्तः पठनं ममाशक्यमासीत् । तत्र सृष्टिक्रमा (जेनेसिस)-
ध्यायमधीन्य पुरस्तात्पठितुमुद्यत मा निरपायिनी निद्रा समावृणोति स्म । तथापि पठनध्यायप्रवृत्त्या
त्यन्तनिम्नसाहेनाप्यर्थावबोधश्च येनापि बहु परिश्रम्य परे केचिदध्याया मयापाठियत । ' नम्बर्स
इत्येतदाख्यमव्यायं पठतो ममातिमान् जिहासा समुत्पन्ना ॥

उत्तरभागस्त्वन्यविधं समुदश्यत । तत्रापि ' प्रि सर्मेन ऑफ थि माण्ड ' इत्येव उपदेशो
हृदयङ्गम आसीत् । तमेव भगवद्गीतयोपमाय न्यग्रथयम् । " एतदहं व कथयामि यत् हिंसाकारण
मा ग्रन्थवतिष्ठत्वम् । यदि वो दक्षिणकोणोटे कश्चिप्रहारं दद्यात्तदा तस्यापरमपि कपोलं दर्शयत ।
यदि कश्चिद् कञ्चुक्माच्छिद्यापहरेत्तदा तस्य युष्मदीयमुत्तरीयं च प्रयच्छत " इत्येवपठित्वा

परं प्राह्वयम् । ' आशीर्वादकृतं जनं परमया भक्त्या नमन् भद्रवृत् । सन्तापं जनयिष्णवे च परया श्रीत्यामृतान्नं दददित्येषा शामलभद्रीया चतुष्पदी स्मृतिपयमगात् ॥ ' मदीया बालबुद्धिर्भगवद्गीता बुद्धचरित त्रैस्तवचनानीत्येतेषां त्रयाणामप्येकतत्त्वप्रतिपादकत्वं ग्रहीतुमयतिष्ठ । त्याग एव सर्वोत्तमो धर्म इत्येवन्मम मनः सुतरामप्रीणयत् ॥

एतदादि पठितवतो ममेतरधर्माचार्यजीवनचरितानामव्ययने तीव्रेच्छा समजनि । कर्लार्ड्लमहाशयस्य ' हीरोस ऑण्ड हीरो बर्षिप ' (महापुरुषास्तापूजनं च) इत्येतदाख्यं पुस्तकं पठनीयमिति कश्चन सुदृढमामकययत् । तत्रावतारपुरपसम्बद्धमशेषमपठियम् । एतेन तेषां महत्त्वं शौर्यं तपश्चर्येतेतदादिज्ञानं मे मनागुदपद्यत ॥

लक्ष्मैतावत्परिचयस्य तत्कालमितोऽप्यधिकज्ञानसम्पादनमशक्यमासीत् । परीक्षापुस्तक-व्यासङ्गिनः पुस्तकान्तरावलोकनाय नावकाशो लभ्यते स्म । किञ्चित्तरे धर्मग्रन्थाः पठितव्याः प्रधानवर्माणां परिचयः सम्पादनीयश्चेतीच्छा मनसि निरूढाभवत् ॥

एतन्मध्ये नास्तिकतापरिचयस्य क्वचित्सम्पादनं कथं वा परिहरणीयम् । ग्रॅडलॉ-महाशयस्य नामधेयं तद्रीयनास्तिकता च भारतीयस्य सर्वस्यापि विज्ञातचरो विषयः । एतद्विचार-सम्बद्धमेकं पुस्तकमहमपठियम् । तस्य नाम नाच स्मरामि । एतेन मे मनसि न कोऽपि जनितः परिणामः । यदहं तदानीं नास्तिक्यमरभूमिभित्तिरुम्य स्थितः । तदाख्ये भिसिस्त्रेसेण्टमहाभागा परं प्रामुख्यमभजत । तथा हि नास्तिकमतं परित्यज्य परिगृहीतमास्तिक्यम् । अत एव नास्तिकत्वादे मदीयमौदासीन्यं पूर्वाश्रया बलीयः संबृत्तम् । ' कुतोऽहं ब्रह्मविद्याभिमानीनी जाता ' इत्येत-दाख्यस्तदीयः प्रबन्धः पूर्वमेव मयाव्यगापि ॥

एतन्कालमेव ग्रॅडलॉमहाशयः पदन्व गतः । स च बोकिंग्सास्मानभूगर्भे समाधीयत । अहं च तत्र तदानीं गतोऽभवम् । लण्डननगरवर्ती भारतीयो जनः सर्वोऽपि तत्रागत इत्यहं प्रयेमि । कनिष्ठे ग्नोपदेशमन्त्र स्वादरप्रदर्शनार्थं तत्र सन्निहिता आसन् । परावर्तमाना वयमयो-ध्वनिरेतने धूमशान्तीप्रतीक्षाः रिपताः । तत्समाजवर्ती नास्तिकत्वमग्रेसर एकः केनचिन्मतो-पदेशनेन विरदितुं प्रारभत ॥

' स्वामिन् ननु भवानिधरस्यास्तित्वं प्रतिपादयति ।'

' तथा हि ' इत्येवं स साधुर्गृह्णत्या प्रयनादीन् । स नास्तिकः स्वामिन्निष्ठासनिमित्त-मन्दग्निशोभी तं पुनरगृह्णत् — ' भुर. परिभिरथाभिशतिसहस्रानाणानि । नन्विदं भवनाङ्गित्तिने ' इति ॥

' अवश्यमेव ।'

' तथा ननि भवतीपरदेशस्य किं परिमाणम् । स च बुध ग्मित कथ्यताम् ।'

' तन्वतो गृह्णन्तः स भावयोःरमयोःपि हृदये प्रतिस्मिति ।'

‘हृत् मो पश्यन् पश्यत । न खञ्जह् वाळटिमो मन्तय’ इति वदन्स वीरयेवो विजयोमाहेन विउसन्तीं दृष्टिमस्नासु व्यञ्जित् ॥

मनोपदेशको मन्त्रतापूर्वकं मौनमालम्बन । अनेन मन्त्रादेन नास्तिऋदादे ग्ल भूतपूर्वो ज्ञादर सुतरामवर्षत ॥

एकविंशोऽध्यायः निर्वलानां वलं रामः

यद्यपि हिन्दुधर्मागामैर्हिक्कानामितरधर्माणां च ज्ञानं कश्चिन्मया नपादितं तथाप्येतावदेव मामापद्रव्यो न तारयितुमशक्यमिति मया बोद्धव्यमासीत् । वृच्छपत्नियो हि मनुष्यं किंमामनो रक्षयन्मिति नैव जानाति । तास्त्रिकं तु ज्ञानं तस्य पूर्वमेव न विद्यते । नास्तिऋत्नावदेव रक्षितश्चेदऋत्नादहमुत्तीर्ण इति प्रवीति । आस्तिऋत्नु सदृशप्रसङ्गे भगवन्ना रक्षितोऽरनीति वक्ष्यति । एतच्च स्वधर्माप्ययमनयमप्रभावेन हृदयान्तराभिरामियत्के पशमिति निर्णयति । एव निर्णेतुमयमभिज्ञानं न भवतीति वक्तुं न शक्यते । किन्तु निस्तारसमये स्वरक्षकं किंमामनयम उताप्यदेति नायमत्राच्छति । यस्य तु स्वधर्मनेऽभिमानस्तस्य नयमो लोथनिर्विणोप विष्वस्यते । अनुभवोऽधर्मादृशाभिमानिनस्तस्य वा न जात । इध्मापयच्छे धर्मज्ञानं (न तु तत्सन्ध्यायुनुभव) केवळं निस्तारमुपलक्ष्यते ॥

केवळं धर्मज्ञानं निरर्थकमित्यनुभवो मया प्रथमं विदेयो प्राप्तः । तत्र पूर्वं विपद्रव्यं वक्ष्यन् रक्षित इति न जानामि । तदानीं ह्ययमनीव वान्ये वयसि स्थितः । अद्य पुनर्न केवळमहं विदामि-वपदेशीयोऽभिममपि तु गृहस्थाश्रमस्यानुभवोऽपि प्रायः संपादितोऽभूत् ॥

यथाहमिदानीं स्मरामि तथा मनः विदेशवान्म्यान्तिमे वर्षे नवयुत्तरादृशताभिर्नैक-सहस्रनामे नैस्तदावच्छेदे पोर्टस्नयनगरे शारङ्गहारणा कृत् एकरोऽभिद्यत । तत्राह मन्त्रो भारतीय मुड्कमन्त्रिनौ । तत्रावासुभावव्यगच्छाव । ‘पोर्टस्नय’ नाम वन्दुभिर्नानिर्नैःशुद्धि ममुदतीरोपनेविष्टं नगरम् । तत्र नीतिभ्रयना स्त्रीणां गृहाणि बहूनि विद्यन्ते । ता एता त्रियो न वेश्या न च गृहिण्य । एवविधे कश्चिद्गृहे वयं वसतिमप्रज्ञानहि । गृहमेतदीदृशमिति स्वात्तमडली न किंमाम्यजानात् । दिनद्वयस्थापितान्मन्दशानगन्तुमना पेट्मन्सदृशे पद्ये किं गृहं वाम्नेप किं नेति दुरवधारणासीत् ॥

अथ रात्रिसाक्षा । समाहृत्य मनस्य गृहभागच्छार । मुक्तेषु उद्रीर्णमुनविषाव । गृहस्वमित्पि त्रीण्यपानिद्यत । विदेशे कुटीरानृद्वेष्वरि सम्प्रदायत स्त्रीचत पुराणैर्द्री प्रविश्य स्त्रीन्ते । स्त्रीडनावसरे निर्दोषरश्मिनेदध प्रचक्षति । किन्त्वामिन्द्रे गृह-

स्वामिनीमदीपमित्रयोरधीलङ्ग्याविनोद प्रावर्तत । न मे ज्ञातपूर्वं यदयं मे सखात्र प्रसङ्गे
पर कुशल इति । अहमभ्यस्त्रिमन्विनोदे सञ्जाताभिरचिस्ताभ्या सङ्गतोऽभवम् । यावद्दह
छद्मक्रीडामपास्य सरसालापाद्विरम्य दुश्चेष्टाप्रवृत्त्युन्मुप्त स्थितस्तात्पर्यमात्मा मदीपमित्रस्य हृदय
प्रविश्य ' इय पैशाची बुद्धि कुतस्तवागता । इतस्त्वं पलायस्व' इति तन्मुखाद्वाणीमुदचारयत् ॥

अह लज्जितोऽभवम् । प्रबोधश्च सञ्जात । एमुपवृत्तोऽह मनसा मित्रमवन्दे ।
मातुरप्रे कृता प्रतिज्ञा स्मृतिमागता । ततश्चाहं प्रधावित कम्पमानो निजकोष्ठ प्राविशम् ।
हृदय धडधडयते स्म । मदवस्था व्याधहस्ताद्रक्षितस्य हरिणशानकस्य दशामन्वहरत् ॥

परस्त्रीदर्शनेन विकारपरवशीभूतत्वं नाम गमेद प्रथममिति स्मरामि । तस्या रात्रौ मम निद्रा
नागता । नानाविङ्गल्पसमाक्रान्तमभून्मानसम् । गृह परित्यज्य किञ्चु खलु पलापेय । अह क
स्थितोऽस्मि । अनिगृह्यमाणमनसो मे का गति । इत्यादि चिन्तयन्नित पर मया सुतरामप्रमत्तेन
प्रवर्तितव्यमिति सङ्कल्पमकार्षम् । अपि च न केवलमिदं गृहमपि तु पोर्टस्मथपत्तनमेव
परित्यक्तव्यमिति निरचैयम् । सम्मेलन दिनद्वयातिगामि नाभवत् । परेषु सायमेव मया तन्नगर
विसृष्ट सुहृत्पुनर्दिनकतिपयास्तत्रैव स्थित इति च ज्ञप्तिरस्ति ॥

धर्मो नाम कीदृश । देवो नाम कीदृश । स देव कथमस्मासु व्याप्रियत इत्येतत्तदानीं मे न
विदितम् । देवो भामरक्षदिति केवलमस्पष्टतया तदावगतोऽस्मि । सर्वापद्रवोऽप्यहमीश्वरेण रक्षितोऽस्मि ।
देवो भामरक्षदिति वाक्यस्य पूर्वापेक्षया गभीरतरोऽर्थो-ममाद्यद्योतत इति यद्यपि सत्य तथाप्यस्य
समप्रोऽर्थो नाद्यापि मयावगत इति तर्क्यामि । अनुभवनातिशयादेव विषयेऽस्मिन्सम्पूर्णज्ञानसिद्धि
शक्या । किन्तु मम सर्वसङ्कटेष्वपि- आध्यात्मिकप्रसङ्गेषु वा न्यायवादिकर्तव्येषु वा सत्या-
प्रचालनवृत्त्येषु वा राजकीयप्रसङ्गेषु वा- ईश्वरेण निस्तारितोऽस्मीति दृढमह श्रूयाम् । अत्यन्त-
नैरास्यमापन्न अशरणमवसन्न कथमपि कुतोऽपि साहाय्यमुपस्थास्यतीति ममानुभव ।
स्तुतिरपासना प्रार्थनीयेता सर्वा अपि मौढ्यविकृम्भितानि न भवन्ति । ता क्लिष्टानपानासन-
परिष्कारणाद्यपेक्षया परमार्थभूता क्रिया । एतावन्मात्रमेव सत्य शेषमखिल मिष्येति वचनमपि
नातिशयोक्तिक्रोष्टिमवगाहेत ॥

सेयमुपासना प्रार्थना च केवलं वाचो वैभव तयोर्भूलस्थान न कण्ठ पर तु हृदयम् ।
ततोऽस्माभिर्हृदयनैर्मन्यापादिनी ' प्रेमैकदेश निखिलान्यर्कज ' यया स्यात्तथा विमतीभूतस्य हृदयस्य
सम्पादयित्री चित्तशुद्धि साध्यते यदि-हृदयतन्त्रीगण सुसङ्घटित सरक्षयते यदि-तदा हृदयान्निरस
रत्नादो गगनगामी भविष्यति । प्रार्थनाया जिह्वासापेक्षता नास्त्येव । सा स्वभावादिन्द्रियान्त-
पातिनी न भवति । हृदयाकर्मत्रं शुशोधयिषोरपासना हि रामबाणसन्निभमौषधम् । अत्र मे
ऐशतोऽपि न सन्देह । कित्चनया सह सम्पूर्णजप्रत्ययापि भाव्यम् ॥

द्वाविंशोऽध्यायः

नारायणहेमचन्द्रः

प्रायोऽस्मिन्नेव समये नारायणहेमचन्द्रो विदेशानागतः । श्रुतपूर्वं मया यद्यमेवो ग्रन्थकर्तॄणि ।
'नेशनल इण्टिपन् अेसोसियेशन' इत्येतदास्यसहसामाजिकया मिसर्मैनिङ्गमहाशयाया
मन्दिरे परस्परमावयो प्रथमदर्शनं मवृत्तम् । अहं जनगोष्ठीपराङ्मुखो लज्जाशील इति मिस-
र्मैनिङ्गमहाशयाया विदितम् । यतस्तद्गृहं गतोऽहमिनेरसम्भाषितश्चेन् स्वयमनालपन् सदा
बद्धमुखं सन्नुपाविशम् । सा मा नारायणहेमचन्द्रं पर्यचीचयत् । सैष आङ्ग्लभाषाया अनभिज्ञः ।
तस्य वेपो विचित्रः । अस्तव्यस्तमाप्रपदीनमेकम् । बलिनमलिनं पारसीयनिभो धूसरं कश्चुकं
एकं । काष्ठप्रन्थभावः । गल्पदृष्टिका शून्या । लम्बशिखोपेतमूर्णामिव शीर्षकलेकम् । ईदृशेषु
स लम्बकूर्चं च पुथ्यति स्म ॥

तस्यावृत्तिर्हस्ता । उन्नतिरल्या । वतुल मुखम् । तत्र सर्वतः स्फोटकाङ्कितम् । तन्मध्य
वर्तिनी नासानशिताप्रा । न च कुम्भटा । स सर्वदा हस्तेन कूर्चं परामृशति स्म । म्लोहरवेपथारिणा
मध्ये विचित्रविलक्षणवेपथो व्यक्तीदृशी कथमशेषलोकलोकचनगोचरा न भवेन् ॥

अथाहमवोचम् -

'भवदीयवृत्तान्तो मया बहुश श्रुतः । युष्मदीयलेखनेषु कानिचिन्मया पठितानि ।
मदीयवृत्तं प्रति भवदागमनानुग्रहेण परं मे स्तोत्रं स्यात्' इति ॥

नारायणहेमचन्द्रस्य ध्वनितीव्रध्वजः । स मन्त्रं स्मयमानो मानपृच्छत् 'बादं कुत्र वो
निवासः' इति ।

'स्टोर स्ट्रीट' वीथ्याम् ।

'तेन ह्यात्रा सन्निवृष्टवर्तिनो स्म । आङ्ग्लभाषामहं शिक्षितुक्वामोऽस्मि । अपि मा
भवान् शिक्षयति ।'

'यावच्छक्यमहं स्तोत्रं शिष्यामि । यथाशक्ति प्रयत्स्ये । अपि वसति युष्मदीयानां
गमिष्यामि ।'

'मा तावन् । मा तावन् । स्वयं भवद्गृहमेथ्यामि । भाषान्तरस्याम्यासुपुस्तकं सहानेथ्ये ।'

आवागमन्योन्यदर्शनाय यथाक्वचिद्विमानमकरवाव । शीघ्रमावयो सन्त्यमरर्षतः ॥

नारायणहेमचन्द्रस्तावदाजिप्रो व्याकरणग्रन्थस्य । तस्य 'घोटक' इत्येतत्तिङ्गन्तं पदम् ।
'धाव' इति भुवन्तम् । एकाविंशः परिहास्यवृत्तान्ता मम स्मृतिपथे बहवः सन्ति । किन्तु स्वस्थानभिहता
तस्य भयहेतुर्नासीन् । यद्विचित्रं मया विज्ञातं व्याकरणं तत्तस्मिन् न ज्ञाने स्म । व्याकरणज्ञानमन्यता
लज्जाकरत्न्यसौ नैवान्म्यतः ॥

सुतरामृतुस्त्वभावोऽयमविश्रान्तमेवमालपति स्म । 'भवानिवं कदायहं पाठशालां न ग्नोऽ-
स्मि । मनोगन्तार्यानां प्रकाशनाय व्याकरणमापेक्षता नाद्यापि दृष्ट्यः । बादम् । बह्वभाषा किं जानति

भवान् । अहं जाने । बङ्गालदेशे कृतसञ्चारोऽस्मि । मया हि महर्षिदेवेन्द्रनाथठाकूरमहाशयस्य प्रबन्धा गुर्जरदेश्यानां सुबोधो कृता । इतोऽप्यनेकभाषामनानामनूत्यग्रधानामनुवादं गुजराती भाषायां निरचयितुकामोऽस्मि । शब्दार्थमात्रप्रनाशनपुरस्सरभाषांतरं न मया क्रियत इति भवान् जानात्येव । अन्तसारप्रनाशनेनैव कृतार्थमाभानं मन्ये । विशेषप्राज्ञा एतादृशकार्यमग्रे सम्पक्तरां निर्वाहेरन् । किन्तु व्याकरणसाहाय्यं विना मया यावन्निर्युद्धं तावताहं सन्तुष्टोऽस्मि । अभिज्ञोऽहं बङ्गालीनराठीहिन्दीभाषाणाम् । इदानीमाङ्ग्लभाषां शिक्षितुं प्रवृत्तोऽस्मि । यद्वि मयापेक्षितं सा खलु शब्दसम्पत्तिः । इपतैव मदानाङ्गा पारिसनासिं गतेति किं भया मन्यते । फ्रान्सदेशं गत्वा फ्रेञ्चभाषां शिक्षितुकामोऽस्मि । श्रुतं मया सा भाषा ह्यगाधसाहित्यमयीति । सति सम्भवे जर्मनीदेशं च गत्वा जर्मनभाषां शिक्षितास्मीति ॥”

विविधभाषाशिक्षणे निदेशपरिभ्रमणे च तस्य निरवधिः महात्माकाङ्क्षा ॥

‘तर्हि भवानमेरक्काखण्डं च प्रयाता ?’

‘अथ किम् । नवीनप्रपञ्चमनत्रलोक्यं हि दुःस्थानं प्रति परागमनं कथं वा सम्भाव्येत ?’

‘भवतु । सर्वस्यास्य कृते कथं द्रव्यनिर्वाहः ।’

‘मम द्रव्येण किं कार्यम् । अहं भवान्नित्रं न खलु विलासी । अशनवसतार्थं कनिष्ठपक्षे यावदावश्यकमलं तावता । तदर्थं मदीयपुस्तकविक्रयाह्लभ्यं यत्किञ्चिन्मदीयसुहृद्भिर्वितीर्यमाणं च पर्याप्तं भवति । अहं सर्वदा तृतीयश्रेण्यामेव प्रयाणमङ्गीकरिष्यामि । अमेरिकीखण्डं प्रयास्यन्तौका बाह्यशालामाश्रित्य गन्तास्मि ।’

नारायणहेमचन्द्रस्याजवमन्यत्र कापि जने नादृश्यत । तस्य निष्कापव्यमपि तादृशमेवासीत् । नूनमयं स्वलेखनपाटवमधिकृत्य मनागर्बयते स्म । तदेकमुक्त्वा तस्मिन्गर्वस्य गन्धोऽपि नासीत् ॥

प्रतिदिनमात्राममिलावहि । आस्माकं कल्पनास्वास्माककार्येष्वपि बहुधा समानवृत्ती आवाभूवुः । उभावपि शाकाहारिणौ । उभात्रयसकृत्सहैवाहारमसुखवहि । इदं हि यदा स्वतः पाकविधायं प्रतिस्साहं सप्तदशशिल्पिङ्गद्रव्यव्ययेन जीविकामहं निरवाहयं तस्मिन्नवसरे सवृत्तम् । षड्विदवसरेषु तस्य कोष्ठमहमगच्छम् । कदाचिस एव मे कोष्ठमागमत् । आङ्ग्लेयरीत्या पाको मया निष्पाद्यते स्म । स तु स्वदेशपाकं विना न ह्यतृप्यत् । ‘तुवरीदल’वर्जं तस्य वृत्तिरेवानिर्वाह्या भवत् । कदाचिदहं गार्जरप्रभृतिभिर्युयं निरवर्तयम् । तदा स प्राह—अहो शोच्या तव रुचिरिति । स एतदा कुतश्चिमुद्रुत् सम्पाद्य निष्पन्नपाकं मपार्थमानीतवान् । तद्भुक्त्वा मम सन्तोषं संभजति । तदा प्रभृति विनिमयं प्रारभ्यत । मया निष्पादितं रुच्यमाहारं नीत्वा तस्माद्यदाम् । स्वेन निष्पादितं स आनीय मह्यमदात् ॥

अस्मिन्नवसरे क्यार्डिनल्लेनैनिगमहाशयस्य एयातिर्विध्वजनीनाभवत् । जॉनवर्स—क्यार्डिनल्लेनैनिगमहाभाग्यो प्रयत्नविशेषं समुद्रतीररक्षणीयकर्मनराणामाग्रहं शीघ्रमुपशान्तं

आसीत् । त्रिदेशराज्यप्रधानमन्त्रिणा डिशरायेष्टिमहाशयेन वृत्ता कार्दिनलमैनिगमहामागस्यार्जव-
गुणप्रशंसामहं नारायणहेमचन्द्राय न्यवेदयम् । तद्वार्थ्यं स प्राह—तर्हि महामानमेनं
द्रष्टुमिच्छामीति ॥

‘स तावन्महानुप्य । कथं वा त्वया द्रष्टव्यः स्यात् ।’

‘किं निमित्तम् । सर्वमहं जाने । मन्नाम्ना तव हस्तेन तस्य पत्रमेकं लेखयितव्यम् । तत्र च
“अहमस्मि ग्रन्थकर्ता । लोनाभ्युदयाय भवद्विरनुष्ठितकार्यनिमित्तगौरवं मुखत मूचयितुमहमा-
शंसे” इति निवेदय । ममाङ्गलभाषाया अनभिज्ञत्वात् द्विभाषी त्वं सहनेतव्य आपनित इत्यपि
लिख’ इति ॥

अथ तस्याहमुत्तरिन्या पत्रमेकमलेखियम् । द्वित्रदिनान्यन्तर एवामुक्तरिम्नकाठे युवाभ्या-
महं द्रष्टव्य इति तत्समाशान्पत्रमुपागमत् । उभावपि तदर्शनाय प्रातिश्रावहि । अन्यदर्शनाय
गमनप्रसङ्गे यो धारणीय कञ्चुकवाक्त्पः स मया घृतः । नारायणहेमचन्द्रस्तु यथास्थितमूर्तिरेव ।
स एव कञ्चुकः । तदेवाप्रपदीनं च । इद्रमुदिस्य तमेनमहं परिहसितुं प्रवृत्तं किन्तु स एव मा
हास्यास्पदं विधाय प्रागेच्छ—यूर्यं नागरिकः सर्वेऽपि भीरुकाः । न खलु महामानः पुरस्य वेपं
त्रिलोक्य तस्य योग्यता परिमिते । तेषां हि दृष्टि पुरस्य हृदये निविष्टा भवति—इति ॥

यावदावामुपविष्टौ तावदेकः वृशोन्नतो वृद्ध उपागन्यावयोर्द्विस्तलाघममदात् । नारायण-
हेमचन्द्रस्तमेनं समवोचत्—

‘नाहं श्रीमन्ना कालमपहर्तुमिच्छामि । श्रैम्यको वृत्तान्तो मया बहुधा ध्रुवः । इदानीं
लब्धसन्दर्शनोऽहमेताद्विज्ञापयितुमामोऽस्मि यद्द्विप्रहाणा कर्मकराणा पक्षमवलम्ब्य श्रीमद्वि-
रनुष्ठितासत्कार्यदस्माकमखिलानामानन्दः समजनीति । महामोपसर्पणं तत्सन्दर्शनं च मम
हि सम्प्रदायः । अत एव श्रीमन्नामयं परिश्रमो मया दत्त’ इति ॥

तदेतत्तेन गुजरातीभाषयोपन्यस्तस्य भाषान्तरमिति न किञ्च पृथग्यत्तव्यम् ॥

कार्दिनलमहाशयः प्रपाह—

‘भवदागमनेनाहं सन्तुष्टोऽस्मि । भवता लण्डननगरे स्थितिरनुकूला स्यादन्त्यजनानां च
परिचयं भवन्तः सत्पादयन्तीत्यहमाशंसे’ इति ॥

एवमुक्त्वा सन्तुष्टियः सन्नावां व्यसर्जयन् ॥

एतदा नारायणहेमचन्द्रः केवलमेकं वास परिधायान्यन्तरकञ्चुननात्रगरी मदीयावासा-
स्थानमुपागमत् । गृहस्वामिनी द्वारमुद्वाप्य चकिता क्षटिति मयार्धमुपगम्य (एषा
हि नरा । नारायणहेमचन्द्रस्यापरिचिनासीत्) नामरूपयन्त्रधिदुग्मतो भवन्त द्रष्टुमागत
इति । ततोऽहं द्वारदेशं गत्वा नारायणहेमचन्द्रस्य दर्शनाद्विस्मितोऽभवन् । तस्य के-
मालोस्य प्रनियतिवृद्ध आसन् । तस्य मुण्डोपरि सान्धनः सदा परिदृश्यन्तं मन्दमन्त्रमेकं रिता
नान्यत्रिद्विदलयन ॥

‘वीथ्या बालकास्वा परिवेष्ट्य कचिन्नोपात्रवन्’ ।

‘ते पुनर्मान्जधान्त । किन्तुमादृतास्ते मया तूष्णीमासन् ।’

कतिपयमासान् लण्डननगरे स्थित्वा नारायणहेमचन्द्रस्ततः पेरिसनगरीम्गात् । तत्र प्रेक्षभाषा शिक्षितुं प्रेक्षपुस्तकाना भाषान्तराणि कर्तुं चोपात्रमत । तदृतानुवादपरिशोधन-पर्याप्ता प्रेक्षभाषाया मया व्युत्पत्तिः पूर्वमेव संपादिताभूत् । अतस्तं पठितुमसौ मयमदात् । न चैव ग्रन्थस्यानुवादः पर तन्साराशमात्रमासीत् ॥

अथामेरिकाखण्ड प्रतिगमनाय दृढं स्वनिश्चयं च स पर्यंपूरयत् । अधस्तनमार्गं प्रयाणानुज्ञापरुपत्रमधिगन्तुं तस्य महान् श्रमो जातः । अन्तरीयमेवमान्तरकञ्चुक्रमेकं च धृत्वा संयुक्तसंस्थाने बहिः सञ्चरमाणस्य तस्योपर्यधिकारिणः सम्भेतरवेपरिग्रहापराधनिमित्तं व्यवहार-मचालयन् । पर्यन्तेऽसौ पर्यमुच्यतेति स्मरामि ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः

महावस्तुप्रदर्शनम्

नवत्युत्तराष्टादशशत (१८९०) तमे क्रिस्तीयाब्दे पेरिसनगरे महावस्तुप्रदर्शनमचलत् । अस्य सञ्जीकरणाय कृतानाम्गाथसंविधानानां वृत्तान्तो मयापठयत् । पेरिसनगरं द्रष्टव्य-मितीच्छा प्रबला ममासीत् । तदेतस्मिन्नवसरे तत्र गमनं स्पृहणीयमित्यचिन्तयम् । प्रायः षट्छत हस्तोन्नतं कालायसमयमेकिलनामकं गोपुरं तत्र प्रदर्शने जनस्तोमाकर्षकं मुख्यं वस्त्वासीत् । नूनमासन्नितराप्यपि बहूनि लोकमनोहराणि वस्तूनि । किन्तु सर्वपेक्षया गोपुरमेव प्रधानम् । यतस्तात्रकालपर्यन्तमेतावदुच्चैर्यशालिभवनस्य निरपायिनी घटना न शक्येति लोको हि मन्यते स्म ॥

पेरिसनगरे शास्त्राहारस्य भोजनशालैः मया श्रुतपूर्वा । तत्रैतस्मिन्कोष्ठे वसतिं गृहीत्वा समदिनान्यवसम् । अल्पाल्पव्ययेनैव मया सर्वं निर्वाहितम् । पेरिसनगरं प्रति प्रयाणं तत्रत्यदर्शनीयवस्तुनामप्रलोकनमिष्यादि सर्वं तथैव मित्ययेन निरवर्तयम् । एतदवलोकनसौकर्याय तन्नगरस्य चित्रपटमेकं वस्तुप्रदर्शनस्य विवरणपत्रमेकं च हस्ते दृत्वा बहुशः पादचारेणैव पय-त्रमिषम् । महावीथीनामितरद्रष्टव्यमुख्यस्थलानां च मार्गदर्शकास्तत्र बहोऽपिबन्धन्त । वस्तु-प्रदर्शनस्य महापरिमाणं तत्रयमस्तूना वैशिष्ट्यमित्येतन्मुक्त्वा नान्यकिञ्चनेदानीं मम स्मृतिपथे बन्धे । एफिग्योपुरं मया द्विर्वा त्रिर्वा समारोहि । अत एव तद्गता स्मृतिः स्पष्टतरा विवसति ।

तस्य प्रथमान्तःस्थाने विश्रान्तिगृहमेकमासीत् । अत्युन्नतप्रदेशे मया कृतोऽभ्यवहार इति विकृत्यनादाभपरितोपमीषुस्तत्राहं सप्तशिल्पिनिर्मितद्रव्यमाहारार्थं व्यपक्षिपन् ॥

पेरिसनगरस्य प्राचीनाः क्रैस्तदेवालयया अद्यापि मे स्मृतिमवगाहन्ते । तेषां वैभवं निरपायिनो शान्तिश्च कदाप्यविस्मरणीये स्तः । नोत्रमदत्येतदात्यस्य देवालयस्याद्भुतं शिष्य-
चानुषं तदन्तरलङ्घनाय मूढमञ्जुचितानि चित्रकर्मणि च चिरस्मरणीयानि भवन्ति । एतादृश-
स्वर्गीयदेवालयनिर्माणे लक्षान्तरद्रव्यं व्यपीकृतवतां हृदयैववश्यमेव देवमक्या जाप्रया
भवितव्यमिति तदाहमचिन्तयम् ॥

पेरिसनगरस्य चाकचक्यदम्भाडम्बरानधिकृत्यानेकशो मया वृत्तान्ताः पठिताः । तत्र
वीथ्यां वीथ्यामेतन्निदर्शनं विस्पष्टमाश्रयत । किन्तु देवालयस्तैरन्वेष्यता इति व्यक्तमवगम्यते स्म ।
देवालयं प्रविशन्नेव जनो बहिर्विजृम्भमाणं सम्भ्रमं कोलाहलं च सद्यो व्यस्मरत् । तत्र पवित्रकत्या-
विप्रहस्य पुरस्तात्तन्मत्तं जननवलोक्ष्य सद्यः परिवृत्तशीलः स्वयं मक्या गौरवेण च वर्तते स्म । एवं
नमस्कृतिः प्रार्थना च केवलं मूढभतेर्विजृम्भितं सन्ध्या न भवतीति तदानीं मे मनसि समुद्रितो
भावः क्रमेण स्थिरः स्थिरः समजनि । पवित्रकत्याविप्रहस्य पुरस्तादवनतशिरसो ये भक्तिशीला
न खलु ते केवलममृतशिलामपूजयन् । किन्तु तेषामान्मा नैजभक्तिभरेण परिष्टृतोऽभवत् । ते
खलु शिलामूर्तिवरीश्वरमर्चयन्त न पुनः शिलाविप्रहमात्रम् । एवंविधपूजनेन भगवतो महिमान-
मेते सुतरामुक्तं प्रापयन्न मनागप्यपरार्थम्—इत्यादि भावनापरन्वरा मन्मनस्याविरभूवन्निति
स्मरामि ॥

एफिलगोपुरमधिकृत्य कियन्ति चिद्वचनान्युपन्यसितुमिच्छामि । तस्मात्प्रतं कथमुपयुज्यत
इति न जाने । तदान्वे तु भूयोभिर्वहृद्या श्लाघ्यमानभित्तरैश्चसुतरा तिरस्क्रियमाणनहमशृणवम् ।
तस्य तिरस्कर्तृगामप्रेसरः ' टॉन्स्टॉय ' महाशयः । स चैवमाह— एफिलगोपुरं मनुष्यस्य मूर्खताया
वृहद्गान्धनं न पुनस्तदीयं विवेकचिह्नमिति । किं चापमिथं किल वादमकरोत्—

“ मादऋद्व्येदु तमानुपरम्यन्तद्रोपावहम् । यदनेन दासीकृतः पुरयो मयपायिनोऽप्य-
र्धयं जनकान् दुर्व्यापाराननुश्रयते । मयं हि मनुष्यमुन्मत्तं करोति । तमानुपत्रं तु तस्य बुद्धि
व्यामोह्य तं व्योमप्रासादरचनायां प्रेरयति । एफिलगोपुरमेवंविधप्रेरणालुमारिणा मनुष्येण निर्मि-
तानां वस्तूनामेकतमम् ”— इति ॥

गोपुरेऽस्मिन् कदाचिदंशलं न किञ्चिदृश्यते । वस्तुप्रदर्शनस्य रामगीयनमनेन कथमपि
बुद्धिमगादिति वक्तुं न शक्यते । इदमनूमेनसाधारणपरिमाणं च बरिच्वनि जनाः सप्तशस्तदर्शना-
रोहणमुत्तुहतेन सनापान्ति स्म । इदं वस्तुप्रदर्शनस्यैके क्रीटनकमासीत् । अस्मानु यात्राटभार-
स्तादृक् क्रीटनकान्तरमानाकार्यन्ति । चारुचक्यमाञ्जि वस्तुनि यद्यन्मानाकार्येयुस्तर्हि सर्वे वर्ष
वालिशा एव मन्तव्या इति हि समर्थयितुमिदं गोपुरं सनीचीनो दृष्टान्त इव स्थितम् । एतावदे-
वास्य सार्थक्यमिति वक्तव्यम् ॥

एतादृशपानभोजनादिकं न्यायवादित्वयोग्यतासम्पादनाय कथं वा विद्यार्थिना-
मुपकारकमभूदिति मया नाज्ञायत । न चाद्यापि ज्ञायते । पुरा कस्मिंश्चिन्नाडे स्थितेषु स्वल्प-
सङ्ख्याकेषु विद्यार्थिषु भोजनावसरे विद्यामन्दिराव्यापकैः सह कयाद्याप्रसङ्गायावन्मणो लभ्यते
स्म । उपन्यासात्तदा प्रचेष्टुः । तदेतत्तथा न केवलं प्रपञ्चज्ञानोपकारकं संस्कारविरो-
धोपादकं चासीदपि तु तथा वाक्पाठवं च विद्मसमगच्छत् । आस्माकस्थितिनाडे तु समेतद-
सम्भाव्यमासीत् । विद्यामन्दिराव्यापकः स्वर्गैवसदृश दूराद्दृष्याविशन् । आचारेऽस्मिन्
क्रमेणार्थवत्ता सर्वापि तिरोदधे । किन्तु प्राचीनताप्रेमिणेऽन्वेष्येदेतेनायमाचारोऽद्याप्यरक्ष्यत ॥

पाठक्रमः सुलभ आसीत् । प्यारिस्टरजन भोजनप्यारिस्टर इति परिहासक्य व्यपदिशन्ते
स्म । आसा परीक्षाणां फल्गुता सर्वोऽप्यवेदीन् । मम व्यासङ्गसमये परीक्षाद्वयं चलति स्म । एका
रोमनलॉन्विद्यार्थिणी (प्राचीनरोमनप्रजाधर्मशास्त्रम्) । द्वितीया कॉमनलॉन्विद्यार्थिणी (आङ्ग्ल-
देशस्यासङ्गहीनधर्मशास्त्रम्) । द्वयोरेतयोः पृथग्भागान् परोक्षार्थं द्विवारमुपवेष्टुं शक्यमासीत् ।
परोक्षार्थं पठ्यन्नेन निश्चितमपि पुस्तकजातं न केनाप्यथ्यापि । रोमनशास्त्रमिदृश्य लघुटीका-
सङ्ग्रहा अलभ्यन्त । एतांसहाहृद्यमात्रं चेद्गण्येष्टदेशस्य धर्मशास्त्रलघुसङ्ग्रहास्तु द्विवारस-
मात्रं चार्थस्य परोक्षायामुत्तीर्णानहं दृष्टवानस्मि । न केवलं परोक्षाप्रश्नाः सुलभाः परं परीक्षक-
अर्थोद्धार्यमदर्शयन् । रोमनलॉन्भागे शतस्य पञ्चनवतिमारम्य नवनवतिर्जनाश्रमपरीक्षाया च
शतस्य पञ्चसप्ततिर्वा ततः त्रिचिद्विन्ना वा विद्यार्थिनः समुचीर्णा बभूवुः । तस्मान्परीक्षाया
पराजयभीतिरल्पस्यासीत् । किं चैता परीक्षा वसत्राम्यन्तरे न केवलं सद्देव परंतु चतुर्वारं
प्राचलत् । ईदृक्सुलभायाः परीक्षाया दुस्तरत्वं कस्यापि न सम्भाव्यते स्म ॥

किन्त्वहं स्वयमेव ता दुस्तरामकल्पयन् । परीक्षार्थं निर्दिष्टानि पठ्यपुस्तकान्यशेषान्य-
प्यव्येतुकामोऽभवम् । तेषामनव्ययनं प्रतारणेति मया व्यचिन्ति । एतदर्थमधिकद्वयं व्ययीकृत्य
पुस्तकान्यत्रेपि । रोमनलॉन्शास्त्रं लॅटिनभाषायामेव शिक्षितव्यमिति निरचेपि । लण्टनमेडिक्यु-
लेपनपरीक्षार्थं या मया शिक्षिता लॅटिनभाषा साद्य मे बहुपयोगिनी जाता । परिश्रमोऽसौ
न ऐशतोऽपि व्यर्थोऽभवत् । दक्षिणाफ्रिक्सादेशे रोमनलॉन्केवलम् एव प्रचरति । तस्मादेतद्व-
बोधनाय प्राक्पठितं (प्रसिद्धरोमनधर्मशास्त्रप्रणेतुः) जस्टिनियनमहाशयस्य पुस्तकं मम
बहुपरस्परकं संवृत्तम् ॥

इङ्ग्लेण्डदेशस्य धर्मशास्त्रनियमानां समप्रपटनाय नवमामर्यन्तं मया सम्यक्
प्रपसितमभवत् । यतो ब्रूमात्येन प्रणीतं कॉमनलॉन्विद्यप्रतिपादकं पुस्तकं यद्यपि रसमयं
तथापि तस्य बृहत्तरत्वात्तद्वान् कालो व्यपेक्ष्यत । स्लेलायन प्रणीत 'इन्विट्टि' विद्यप्रतिपादक
पुस्तकं यद्यपि मनोरञ्जकं तथापि दुर्गमोऽयमासीत् । व्हाइट-एण्टरख्येनान्ययोर्मुन्ययनद्वारा-
मिगानं पुस्तकं (अस्मिन् कतिपये व्यवहारा परीक्षार्थं पठ्या कल्पिता) कुट्टरजनक
विज्ञानजनकं चासीत् ॥

‘विलियम्स—एडवर्ड’ इत्येतद्वाख्ययो स्थिरस्वविषयप्रतिपादकौ ग्रन्थौ ‘गुडीव’ इत्यादयस्य चरस्वविषयको ग्रन्थश्च पठितुमतीव रमणीया आसन् । विलियम्सप्रणीतो ग्रन्थस्तु कादम्बरीव रोचते स्म । एतदधीयानस्य मे न हि लेशतोऽपि जिहासा समजनि । हिन्दुस्थान प्रत्यागतेन मया परमकुतूहलेन समधीतं यन्पुस्तकं स खलु ‘मिहन’ इत्येतद्वाख्येन प्रणीतो हिन्दुधर्मशास्त्रविषयको ग्रन्थ एव एवेति स्मरामि । किन्तु हिन्दुस्थानस्य शासननियमानधिकृत्य लेखितुं नायमवसर ॥

अहं परीक्षयोरत्तीर्णोऽभवम् । एतन्ऋतुराष्टशताधिकैकसहस्रतमे त्रैस्तशकाब्दे षष्ठ-
मासस्य दशमदिवसे व्यारिस्टरपदमत्रापम् । एकादशे दिवसेऽहमिङ्ग्लेण्डदेशस्य हाइमोर्टाख्य-
प्रधानन्यायस्थाने न्यायवादिश्रेण्या प्रवेशितोऽभवम् । द्वादशे दिवसे हिन्दुस्थान प्रति विदेशत
प्राप्त्यपि ॥

एवमधीतविषयापि मम निस्सहायता च भीतिश्च दुरन्ताभवत् । आत्मनो न्यायवादि-
कार्यचालनक्षमत्वे मम विश्वम् एव नासीत् ॥

तामेता मम निस्सहायतां कर्णयितुं पृथग्व्याप एवावश्यक ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः

मदीयमतिकर्तव्यतामूढत्वम्

व्यारिस्टर इति नामत्यातिरन्तरेण तावन्सम्पादिता । न्यायवादिकार्यनिर्वाहस्तु क्लिष्टतरोऽ-
लक्ष्यत ॥

अधीतधर्मशास्त्रेणापि मया व्यवहारचालनमद्यापि न शिक्षितम् । व्यवहारसूत्राणि
पद्यन्तु साहसालिना समधीतानि तथाप्येषा कार्येषु विनियोगो मया नाम्यज्ञायि । निजस्व तथा
हुपयोक्तव्यं यथा परस्वस्य हानिर्न सम्भवेदित्येतत्तादृशमेकं सूत्रम् । किन्तु व्यवहारे मदीयकार्यिकस्य
यथानेन प्रयोजनं स्यात् तथा तदुपयोजनरीतिर्माद्यापि न विदिता । एतन्निस्सहान्तसम्बन्धिनो
सुमन्यव्यवहारा यद्यपि मया पठितास्तथापि तच्छिश्नाज्ञानमुत्तरत्रकार्येषु विनियुञ्जीयेति मम धैर्यं
नोदपद्यत ॥

अपि च हिन्दुस्थानसम्बन्धिना धर्मशास्त्रनियमानामहमद्याप्यनभिज्ञोऽभवन्म् । हिन्दु-
महम्मदीयधर्मशास्त्रयोस्तत्र नाद्याप्यधिगतामासीत् । व्यवहारपत्रिका लेखनक्रमोऽपि
न ज्ञात । तद्व्यनोद्यमं प्रति प्रतिपत्तिमूढोऽभवन्म् ॥ श्रुतपूर्वं हि मया यत् सरफितोजशा-
भटेतामहाशयो न्यायसभाया सिंहवर्ज्जति स्मेति । ईदृशी शक्तिं कथमनेन विदेशे सम्पादितेति
मम भानसमाचिरीयत । तस्मिन् न्यायशास्त्रप्रामाण्यमस्ति ननु मया नैव सम्पाद्यत इत्यह-

मवेदियम् । इदं तावदास्ताम् । परस्तु वडवान्सन्देशो मामवाधत यन्त्यायमादिवृत्तिमन्यस्य स्वजीविकामयहं सम्पादयेयं न वेति ॥

व्याख्येयं परीक्षार्थमधीयानस्यैव न मानसमीक्षीः नंदायसङ्घर्षैर्विद्वलीभवति स्म । कष्टमिदमातेषु केषुचिन्त्यवेद्यम् । तेषामेकः प्राह दादाभार्दनवरोजिमहाशयस्यात्र बुद्धिबाधोऽ-
न्वेष्टव्य इति । उक्तमूर्ध्वं हि मया यद्विदेशं प्राप्तस्य मम निजटे दादाभार्दनमहाशयं प्रति लिखितमेकं
पारिचयपत्रमासीदिति । तदेतन्मम बहोः कष्टादनन्तरमुपयुक्तमभूत् । परन्तु दर्शननिमित्तमेता-
दृशमहापुरुषाणामुपरोधकरणे नाहमधिकारीत्यहमचिन्तयम् । ततोऽहं यदा कदाचित्तदीयोपस्थास-
श्रयणाय गत्वा क्वचिन्मन्दिरकक्षणे स्थित्वा तन्पूर्वमानत्रपूरं विद्रोक्ष्य तदुन्मिमानर्गपूरं
निशाम्य तृतः सन्प्रतिन्यवर्तिषि । तेन विद्यार्थिभिः सह गोश्रीकृपाय संस्थापिता क्वचिन्मण्डल-
वर्तन । तन्मण्डल्याः समामेदनावसरेषु गत्वा तेन विद्यार्थिषु प्रदर्शयमानमादरं विद्यार्थिना तस्मिन्
गौरवानिशायं च प्रत्यक्षीकृत्य प्रमुदितोऽभवम् । अथान्ते धैर्यमन्यस्य पारिचयपत्रं प्रदर्श्य तत्त-
मीपमगच्छन् । भवता यथेष्टकालमागत्य मदभिप्रायो गृह्यतामिति स मामत्रवीत् । परन्त्वदराशोऽप्य
मया न कदाप्युपायुज्यत । अन्यन्तमपरिहार्यप्रसङ्गेष्वेव मया तस्य कालः क्षेपणीयस्तदन्वयात्करणेऽहं
दोषमागमवेयमित्यहमचिन्तयम् । तस्मान्मुहुडा बोधितोऽपि तद्वाक्यानुरोधेन मदीयमङ्कदानि
तस्मिन्वत्सरं महापुण्यस्याग्रे निवेदयितुमधीरोऽभवम् । अयमेव सुहृत् (अन्यो वा न जाने)
फेडारंभविमदमहाशयो वरं मया उष्टव्य इत्यमूचयत् । यद्ययसौ प्राचीननाप्रेनिपक्षीय-
स्तथाप्यथं भारतीयविद्यार्थिषु निष्कटङ्कं निम्नार्थो प्रीतिमवज्ञात् । बहो विद्यार्थिनमस्य बुद्धि-
बाधमन्विच्छन्ति स्म । अहमपि तदर्शनावसरं प्रार्थयन्पत्रमेकमडिगम् । स च प्रतिपद्यत्तदं निर्दिष्ट-
वान् । तदर्शनावसरस्तावत्कदाप्यविन्मरणीयो भवति । स किञ्च मा निज सुहृदमिवापश्यत् ।
आमनो हस्तमुज्जेन मन नैराश्यमद्रायत् । अथ तेनोक्तम् —

“ सर्वेषां चित्तो ज्ञानमहेतामहाशयतुल्येन भवितव्यमिति किं भवान्मन्यते । तम-
दृशो यदग्दीनसदृशश्च जनो दुर्लभः । माधारणन्यायप्रशान्तिं तत्तादृशीमधिकुरुदाटना नापेक्षन्
इयेनन्निश्चिनमवेहि । प्रामाणिकत्वकार्यशीलत्वमभ्यस्त. पुण्यो न्यायवादी भूया स्वजीविकयां
मन्पादयितुमर्हं भवति । न हि सर्वेऽपि ध्यकरा जटिञ्च भवन्ति । भवतु । गृहे तावदगतिं यानि
नानान्यादिदयस्त्रयि पुस्तकानि त्वनार्थानानीतीति ॥”

मया पठितानि किञ्चान्येव पुस्तकानि तस्मै न्यवेद्यम् । स तदाकार्यं किञ्चिदपि भगवत्
मम उच्यत । तत्तु क्षणमात्रमेव । तावच्च तस्य मुने हास्येरेगा. प्रादूर्भूत् ॥

अथ सोऽब्रवीत्—

“ जाने तत्र द्वेगम् । यत्प्रयाशीनं तदन्वयम् । किञ्च लोकायतुननग्न्योऽसि । तस्मिन्
न्यायवादिकार्यं न हि चउति । हिन्दुमनस्य चरित्रमपि त्वया न पठितम् । न्यायवादिना
मनुयम्भवाशब्देन भवितव्यम् । पुण्यस्यादृतिवशात् तस्मिन्वत्सरं त्वनार्थानानीतीति ॥

सर्गेणापि भारतीयेन हि दुस्थानेतिहासज्ञेन भाव्यम् । अस्य च न्यायत्रादित्वस्य च साक्षात्सम्बन्धाभावेऽपि तद् ज्ञान तत्राप्रत्यक्षम् । के मॅलेसनमहाशयान्या प्रणीत सप्तपञ्चाशदधिनाष्टशतोरैकमहत्तमे ऋस्ताब्दे सवृत्तस्य प्रजात्रिप्लवस्य चरितमपि न हि त्वयापाठि । तत्पुस्तकमद्येन सम्पाद्य पठितुमर्हसि । किं च लोकस्वभावपरिज्ञानार्थमन्यदपि पुस्तकद्वयमग्निष्वेति ॥ एतत्पुस्तकद्वयं नाम लॅव्हेटर-शेम्लपेनिक्वटत्येतद्राज्यमहाशयान्या त्रिचिंतौ मुखसानुद्दिशौ ग्रथौ ॥

एतन्महनीयमिन्द्रोपवृत्तिर्मम चिरस्मरणीयाभयत् । तत्सन्निधौ यद्यपि मे भीति दूरीभूता तथापि तमापृच्छय निर्गतीऽहं पुन पर्याप्तुल्लिताऽभवम् । आहृत्या मनुष्यस्य योग्यता कथमत्र तव्येति प्रश्न मनस्यालोडपस्तत्पुस्तकद्वयं प्रयत्नुचि तपश्च गृहमगच्छम् । परेषुल्लेव्हेटरमहाशयस्य पुस्तकमग्नेपि । शेम्लपेनिक्वटप्रणीतपुस्तकमापणेषु नाळभ्यत् । लॅव्हेटरत्रिचिंतौ ग्रंथ स्नेहप्रणीतपुस्तकादपि क्लिष्टतरोऽलक्ष्यत । तत्र मे पिपट्टिपापि न जाता । शेम्लपियर महाकृतेरावृत्तिविशेषानुसन्धानमत्रार्थम् । तथापि लण्डननगरस्य घण्टापथेषु सञ्चरमाणानां शैक्सपियरव्यक्तीनामभिज्ञाने कुशला शक्तिर्मया नाध्यगम्यत ॥

लॅव्हेटरस्य पुस्तकामदीयज्ञानं किमपि नावर्धत । पिक्वटस्य बोधनाभ्यं सम्पादितप्रयोजनमल्पम् । किन्तु मध्यमिमानविशेषान्निर्व्याजविलसन्महासस्तदीयो मम मनसि निरूढोऽभवत् । न्यायत्रादी भूत्वा जीविना निर्वाहयितुवानेन विरोजशामहेतामहाशयस्य प्रतिभा मेधा योग्यता च नापेक्ष्यते । प्रामाणिकत्वमार्थक्षमत्प्रनिशिष्टो जनो निर्बोद्धं पारयतीति य उपरतो बुद्धिवादस्तत्राह श्रद्धितोऽभवम् । किं च ममेतद्गुणद्वयोपेतत्वान्मम हृदये किंचिद्वैर्यमजायत ॥

विदेदे के-मॅलेसनप्रणीतपुस्तकमयेतु नापारि । किन्तु प्राप्तेऽवसरे तपट्टितव्यमिति निश्चितत्वाद्दिक्षणात्रिनादये तदपठिष्यम् ॥

एतन्नैरास्येन सह किंचिदास्थामपि प्राप्य 'आसाम' इत्यारयनौजायानेन मोहमयीनगरोपकाटमासाद्यम् । नानाप्रधनस्थाने जलधिक्लेशल्लोलमयोऽभवत् । तदहं द्रोण्या तीरमध्यगमम् ॥

इति श्रीगान्धिमहामन

सत्यशोधनार्यायामामत्रथायां

प्रथमो भाग

समाप्त

द्वितीयो भागः

प्रथमोऽध्यायः

श्रीमान् रायचन्द्रभाईमहाशयः

मोहमयीनगरे प्रचण्डवात समुत्थित इति पूर्वाध्याये मया -यरूपि । आङ्गलपट्टसप्तम-
मासयोर्हिन्दुसागरे नायमपूर्वं सम्भवं । एडननगराद्यावन्मार्गं जलत्रिरट्टोलत्रट्टोलमय आसीत् ।
प्रायेण पथिना सर्पेऽपि रणशयिता अभूवन् । अहमेक एव निरातङ्कस्तरङ्गाघातप्रिलोकनस्तुनेन
नोनाबहिर्भेदिकाया समुच्छलितशीघ्रप्रहारानन्दमनुभजनवास्थिपि । प्रातराहारसमये मया सहैमो
ना द्वी वा वर्तेते स्म । ऊरुपरि यथागूरपक्षिता महतावधानेन शरात्रमूरुपरि त्रिन्यस्य वयमसुञ्जहि ॥

वाह्योऽयं प्रचण्डवातो मदीयहृदयान्तर्वर्तिनश्चण्डमारतस्य सूचकोऽभवत् । किन्तु यथा
वाह्येन तथैवातरिकेनापि मदीया शान्तिरपिच्छतैव स्थिता । दुल्लजनादुपद्रवस्तु प्रत्यक्ष एव
(प्रथमभागस्य द्वादशोऽध्यायोऽत्रलोच्यताम्) । न्यायमादिष्टव्य निर्वाहचिन्ता पूर्वमेव निरूपिता ।
किञ्च केपिचित् सुधारणानामारम्भक्रम पर्यालोचनीय आसीत् । न केवलमेतावन्मात्रमेव परन्तु
ममाद्याप्यभिदिता क्लेशपरम्परा मा प्रतीक्षते स्म ॥

नौकानिवेशस्थानमुपप्राप्तस्य मम स्वागतानुयोगाय मद्रज्ज पूर्वमेवागत्य तत्र स्थित । तेन
किञ्च टात्रट्टरमहेतामहाशयतद्रज्जयो परिचय पूर्वमेव सम्पादितोऽभूत् । टा० महेंतामहाशयेन
सोपरोध सहानस्थान प्रार्थितस्सन्नप्रजद्वितीयरतद्रसनिमेवागच्छम् । एवमात्रयोर्विदेशे सम्प्रवृत्त
परिचय स्वदेशेऽस्मिन्वृद्धिमासाद्य कुटुम्बयोरभयोरपि शाश्वतमैत्रीरूपेण परिणतोऽभवन् ॥

मम मातुर्दर्शनेऽहं कातर इवाभूवन् । सा मा प्रत्युद्रम्यागिङ्गितु न जीवतीस्थितेति न
मे विदितमासीत् । तमेन दुःखोन्मत्तमिदानीं मे न्यवेदयन् । यथाचार सूत्रमन्मानमचारि । मम
जननी मदीयविदेशस्थितिमात्वातर एव पञ्चम्य गताभूत् । तन्निमित्तशोभाभिगतो मा
विदेशवर्तिन मा स्त्राक्षीदिति मद्रज्जेन तद्वृत्तान्तं पूर्व मे न निवेदित । यथाद्वयनिपेक्षिनेऽपि
तस्मिन् मन्दीभूत मं दुःखाभिधात । परत्वेतदास्ता दूतत्तानुपधन्यम् । पितृमरणनिमित्त
दृग्पेक्षया गमीयानभून्ममाद्य दृश्योद्वेग । भूयस्यो मनसि वन्पिता एवाशा विधटिता वभूवु ।
किन्तु वृत्तमेतदाकार्यं रोदनप्रन्दनादिक नाहमनार्पम् । तदुशो नेत्राग्न्युग्रनिरोपेऽपि शक्तोऽभवन् ।
यथा मातुर्भरणासम्भवे तथैवात प्रभृत्यपि जीवनवृत्त्यानि निर्भयित्तमुपात्रम इत्येतमया
स्मर्यते ॥

डा० महेतामहाशयद्वारा मया केषाचिन्मित्राणां परिचय सम्पादित । तेषामेकस्तद-
 प्रज्ञो रेवाशङ्करजगजीवनमहाभाग । आन्योर्यांजीयस्थायिनी मीरी समजायत । किन्तुत्र शिक्षितो
 यो निरूपयितुमिष्ट स किल 'कनिरायचन्द्र' अपरायस्य श्रीरायचन्द्रमहाशयस्य परिचय ।
 सः डा०महेतामहाशयस्य कत्यचिदप्रज्ञस्य जामाता । स च रेवाशङ्करजगजीवननाम्ना प्रचलद्-
 त्नाभरणत्रिज्यायामशहरोऽभवत् । तदानीं तस्य वय पञ्चविंशतिवसराधिक नासीत् । तथापि
 प्रथमदर्शन एव विद्वानय महोक्तप्रवृत्तिरित्यसशयमवेदिषम् । शतावधानि प्रख्यातिरपि तस्यासीत् ।
 तस्य शतावधानवैशाल मया द्रष्टव्यमिति डा०महेतामहाशयो मामवेद्यत् । यावती ममै
 रौयज्ञानसम्पत्तिस्तार्तां तक्तेरेषे प्रज्ञस्य तदेतद्वाच्यमुच्चार्यतामित्येवम् । कनिरायचन्द्र
 भाईमहाशयो येन क्रमेण शब्दा उपयस्तास्तेनैव क्रमेण तान्पुनरुदाहरत् । स्या तदीयशक्तिर्म
 त्स्मयन्कारिष्यपि न मा मुग्धमपरोत् । यन्तु मा मुग्धमपरोत्तद्वृत्त पञ्चानन्दनुभगोच्चरोऽभवत् ।
 तच्च विशाल तदीयशास्त्रज्ञान त्रिशुद्ध तदीयचारित्र तीव्र च तदीयात्मसन्दर्शनेन्द्रा । तस्य जीवित
 नेत्रमामसाक्षाकारार्थमेवेति पथादहमज्ञासिषम् । तत्र भवतो मुक्तानन्दस्थोक्तिरिय सर्वदा तन्मुग्
 र्तिनी तदीयहृदयमितौ चित्रिता चाभवत् । सा यथा —

दिनकृत्येषु सर्वेषु हरिर्मे प्रकृतो यदा ।

मदीयजन्मसाफल्य भजेय निश्चित तदा ॥

भक्तमुक्तानन्दसत्ताघटनामूत्रसन्तति ।

भक्तिमज्जनमन्दारो भगवान्हरिरेव हि ॥ इति

रायचन्द्रभाईमहाशय परोलक्षरूप्यक्राणा वाणिज्यमकरोत् । किं च रत्नपरीक्षायामय
 निपुणोऽभूत् । तस्य बुद्धिशक्तिमनीतो वाणिज्यसम्बन्धी जटिल प्रश्न एव नासीत् । किञ्चेतदादिङ्क
 न हि तस्य जीवनस्य मुख्योद्देश्यम् । ईश्वरसाक्षात्कार एव तदीयसित पुष्ट्यार्थं तदीयनिष्पादेखन
 पीठस्वोपरीतरनस्तुमि सद् यत् मिगपि धार्मिकपुस्तक च दिनचर्यापुस्तक च सर्वदादृश्यत । निरते
 व्यापारप्रसङ्गे धर्मप्रथ वा स्वकीयदिनचर्यापुस्तक वा स हस्ते करोति स्म । तस्य लेखनेषु प्रकृतिताशस्य
 भूयान् भागस्तदीयदिनचर्यापुस्तकसमग्राहि । लक्षाधिकरूप्यक्रयपारिभारोत्तरक्षणमेव य पुरा
 स्वात्मज्ञानरहस्यत्रिकारिण्डेखितुमुसहेत तत्तादृशपुस्तकस्य वाणिज्यत्रता कथ नाम घटताम् ।
 न नून सयोपासक एव । एवमन्य निनव्यापारमन्य एषेधरोपासनाया लीनचित्तत्व मया न केवल
 मेन्द्रिकारमेव पर वनेऽश प्रयक्षीकृतम् । न कदाप्येव क्वचिदपि प्रभावन्तमपश्यम् । मया तस्य
 वाणिज्यमृगे वेतरिधो वा कोऽपि लाभ मन्मायने स्म । तथाप्यह तसङ्गेन गाटमैत्रीमुखमत्र
 भृम् । तदानीमह निरवोगपापवादी स्थिन । तथापि तसन्निहितेन मया सर्वदा धर्ममाहात्म्य
 सम्प्रतिनी कथा स करोति स्म । यद्यप्यहमपराङ्मयापि शिष्यवस्तितो यथापि धर्मजिज्ञासाया
 मे न तावदुपट्टं युवन् तथापि रायचन्द्रभाईमहाशयेन कृता वर्मोपन्यासा मदीय मन सन्तानर्पन् ।
 तत्र पर धर्माचार्यामनप्रमुग्धं बहून्ह त्यलोऽयम् । अयमनामलम्बिना गुरोऽपि यन्तो

मया दृष्टा । नित्तु न ज्ञेऽपि तेषां रायचन्द्रभार्तृमहाशयवचनम हृदयमकरुषत् । अस्य वचनमाय
व्याहतगत्या हृदयमवगाहन्ने स्म । यथास्य नीतिश्रद्धा तत्रास्य जुष्टाप्रतिपत्तापि गौर्वमाङ्ग च
ममनादयत् । तस्माद्दह यत्किमप्याप्यानिद्रमूढ प्राप्सन्मेव कारणमगच्छम् ॥

यद्यपि रायचन्द्रभार्तृमहाशय पर मे मान्योऽभवत्तथापि मदीयहृदयमण्डपे न हि त
गुणपीठमारोपयम् । तत् स्थानमद्याप्यनभिष्टितं भवति । अद्याप्यहं गुल्मन्वेपथ्यमाणं म्रियतोऽस्मि ॥

आत्ममाक्षान्धारमुत्थि गुरुपदगुरुपदेशयोर्हिन्दुप्रभेण यमहत्त्वं प्रदिष्टम् तत्र मे
श्रद्धा विद्यते । गुरुं किं तत्त्वज्ञानं न लभ्यत ज्यम्भिन्वचने मयाशो महात्विद्यत इत्यहं मन्ये ।
ऐहिकज्ञानमुपार्जितुमात्मस्य पूर्णयोग्यताविहीनोऽपि शिक्षकं मन्ये भवति । आध्यात्मिकशिक्षणं
तु नेत्रं सम्भाव्यते । अस्मिन्महाशय एव गुरुपदमर्हति । अत एव सन्पूर्णज्ञाननिद्रये नैरन्तर्येण
प्रयत्नं आरभ्यम् । शिष्यो हि स्वयोक्तानुगुणमेव गुरुं लभते । सन्पूर्णात्प्राप्तिकामं सर्वोऽपि जन
प्रयत्नमनन्तं कर्तुमस्मिन्महारी भवति । तत्रप्रयत्नस्य प्रतिफलं स्वप्रयत्न एव । शैवमण्डितं भगवदायनम् ॥

यद्यपि रायचन्द्रभार्तृमहाशयो मदीयहृदयमण्डपे गुल्मन्वेन न प्रानिष्टितमनयाय मे यथा
मार्गदर्शकं सत्त्ववदम्बनप्रदोऽभूदित्येतदग्रे निरूपयिष्यते । एतत्कण्ठिकावयं पुष्पा मदीयर्जावन
पथमेकान्ततः परित्यक्तं मन्तरात्मानं परदर्शीचन्द्र — यथा रायचन्द्रभार्तृमहाशय स्वजीवि-
नसर्गात् ऐन्स्ट्रैयमहाशय स्वकीयात् 'प्रि विद्वत्तम ऑफ हेनर टैज विमिन् यु.' (स्वाराय
तत्र हृदयं विद्यते) इत्येतद्वान्यप्रख्यात् रस्विन्महाशयश्च 'अष्टु प्रिम लास्ट' (सर्वोऽयं)
इत्येतद्वान्यप्रख्यात् । इमे वृत्तान्ता यथाम्ब्रं वर्णयिष्यन्ते ॥

द्वितीयोऽध्यायः

संसारप्रवेशः

वृत्तज्ञान राजकोटमनयत् । ततस्तत्र बन्धूना समाराधनमकारयत् । तदेत सर्गं न मेऽभिमतमासीत् । परन्तु मदप्रजो मय्यपरिमेयज्ञासत्ययुक्तोऽभवत् । तस्मिन्नहं तप्रीत्यनुरूपमभक्तिमानासम् । तस्माद्दहं तदिच्छामेव तदाज्ञां मयमानो यन्त्रवत्तदीयच्छ दानुर्त्तीं प्रागर्तिवि । इत्थं मे स्वजातिस्वीकारविचार पर्यरसानमगमत् ॥

बहिष्कारदायकपक्ष प्रनेष्टुं न कदापि मया प्रयत्नोऽकारि । तपश्चस्य प्रमुखान्प्रति ममनसि क्रोधोऽपि नाजायत । तथा मये मम द्वेषारोऽपि केचिदन्वित्त । अहं त्वेना मनागपि स्तन्तापमजनयन् पर जागरूक स्थित । जातिबहिष्कारसम्बन्धिषु कुलनियमेष्वहमत्य तमगहितोऽ भवम् । एतन्नियमानुरोधेन मदीयन्धुजनस्य — श्वशुरस्य वा श्वश्रूजनस्य वा ज्येष्ठस्वसुरां श्यालकस्य वा — गृहेषु मम प्रवेशो न्यभि यत । तन्मया तदीयगृहे पानीयमपि न पीयते स्म । यद्यप्येते बहिष्कारनियममुल्लङ्घ्य परोक्षे पानीय मे प्रदातुं सन्नस्थितास्तथापि सर्वलोकाप्रत्यक्षे यदकार्यत्वेनागृह्यत तस्य पुन प्रच्छन्नमनुष्ठानं न मेऽभिमतमासीत् ॥

इत्थमप्रमादिन्या मम प्रवृत्त्या कुलजना क्लेशसम्भव प्रत्यरोधि । न केवलमेतापदेव परत्वद्याप्येकपक्षीया यथापि नियमेन मा बद्धिच्छृत मन्यन्ते तथाप्यमीभिर्मां प्रत्यौदार्यमादरश्च संभ्रंदा प्रादर्शि । तै र्निष्ठ मत्सकाशात्प्रतिफलमनपेक्षमार्णमदीयकार्येष्वसद्वृत्साहाय्यमकारि । इदं मदीयतितिक्षाया मनोज्ञं फलमिति भाष्ये ॥

अहं सर्ग्या जातौ स्वीकार्य एवेति यद्यहं प्रयत्नकलापमचालयिष्य यदि चास्य वृत्ते स्वकुलं बहुधा भेदयितुमयतिष्ये तदास्मकुलजनो मयेव प्रघर्षित सन्निश्चितमेव प्रतीकारमकारि ष्यत् । एतेन विदेशापरावृत्तस्य मम स्वास्थ्यवर्धनकथा तावदास्ता परन्तु प्रयत्नकलापवर्ते संलग्नस्य बहुधा कपटवृत्त्या व्यवहर्त्तव्यमापतिष्यत् ॥

भार्या प्रति मदीया मन प्रवृत्तिर्नाचापि सुव्यवस्थिताभवत् । वृत्तप्रवासेनाप्यसूया तद्विप यिणी मया नाचापि पर्यत्याजि । अलयाल्पनिययेवपि तत्सम्बद्धेषु सहायालुत्व मम नाचापि न्यवर्तत । तस्मान्मदीयमनस्युपना प्रत्याशा न सिद्धीमीयु । भार्या विद्यावती करणीया तत्पाठलेख- नाभ्यासे तस्या सहायनेन मया भवितव्यमियह समकल्पयम् । किंतु मदीयविषयासक्तिप्रशादि दमशाक्यमभूत् । मदीयद्रोषे सा वदप्रभाजनी वृता । एतदाहमेना मातृगृहं प्राह्वयम् । पुनस्तन्स्वी करणापूर्वं महातमस्या सत्तापमजनयम् । सर्ग मम मूर्खवृत्ति पश्चाद्दहमहासिपम् ॥

वाटशरणा शिक्षात्रम सुयत्रस्थापनीय इयहमचिन्तयम् । मम ज्येष्ठप्रजस्य पुत्रा आसन् । मम विदेशप्रस्थानशोभे गृहे स्थितो य शिशुः स मे कुमार साम्प्रत चतुर्विंशतीवोऽभवत् । निधिनूर्णं हि मया यदेतं वाट्या व्यापामाम्यसेनेन दृढशया कर्तव्या सदैवं मन्वर्थाभ्युदय प्रापणीयाश्चेति । तदेतत्तनुमोदित मम ज्येष्ठप्रजेनापि । प्रायेणाहमस्मिन्निषये सिद्धमनोरथोऽभवम् । वाटशरणा गोष्ठी मजातीय प्रियाभूत् । अद्यापि तै सह परिहासनीयाम्यासो मम रुद्धिमागत । वाटशरणां सञ्चिन्तये भवितारमीति तदाप्रमृति मया व्यचिन्तित ॥

आहारविषये सुधारणस्यापश्यकर्तव्यता मया स्पष्टमवगताभूत् । 'टी-कॉफी'ति द्वयमप्यास्माकमन्दिरं प्रागेव प्रविष्टमासीत् । यावदहं विदेशात्प्रतिनिवृत्तस्तावदास्माकानमन्दिरेऽपि विदेशीयत्रातावरणस्य प्रायिकस्थितिमिच्छन्मदीयाग्रजः पुरा कदाचित्कोपयोगीनि चैनभाजनानि साम्प्रतं नित्योपयुक्तान्यकल्पयत् । यानि मट्टतानि सुधारणानि तानि तद्वायुमण्डलस्य परिवर्तनं समग्रतामापादयन् । यत्रगोधूमाद्यवागूर्निष्पादनीया । 'टी-काफी'त्येतद्वयस्य स्थाने 'कोको'पेय-मेकमुपयोक्तव्यमिहमवबोधयम् । एतेन 'टी-कॉफी कोको'पेयानां त्रयाणामपि पानमस्माभितरन्व्यत । ऐरोप्यपादरक्षाविशेषा मन्दिरे दृश्यन्ते स्म । अहमथैरोप्यवेपधारणेन मन्दिरस्यैरोप्यसंविधानं पर्यपूरयम् ॥

इयं ध्यवः क्रमादवर्धत । दिने दिने नवनानि वस्तूनि गृहे सम्भृतान्यभूवन् । गृहस्य पशुशालाया गजस्तावदवन्वि । कथं पुनराहारस्तदर्थं सम्पादनीयः । राजकोटे न्याय्यादिवृत्त्यसमारम्भं सहसाकरिष्यं यदि सर्वथा हास्यास्पदमविविष्यम् । तत्रत्यन्यावादिस्दृशानुभवज्ञानशून्योऽपि ततोऽपि दशगुणं पारितोषिकं लिप्सुरभविविष्यम् । तथा हि स्थिते मयि को वा मुखौ व्यवहारं प्रदत्तस्या मपार्धमुपागच्छेत् । कदाचिदुपागतेऽपि तस्मिन्कथं वा मदीयेनाज्ञानेन सह प्रतारणामौद्ध्यं च संयोज्य जगतो मदीयमृणित्वं परं वर्धयेयम् ॥

अथ मित्राण्यवोचन्—यत्क्रियन्तमपिकाळं मोहमयीनगरे स्थित्वातत्रत्यप्रधानन्यायसभायामनुभवं सम्पाद्य सुशिक्षितहिन्दुधर्मशास्त्रेण मया व्यवहारोपार्जने वरं प्रयत्नः कर्तव्य इति । एतदनुरोधेनाहं मोहमयीनगरमागतः ॥

तत्र वसतिं गृहीत्वा सूदमेकं पाककर्मणि न्ययोजयम् । मदीयकार्ये मम यावत्पटुत्वं तदीयकार्ये तस्य तावदेवासीत् । स च ब्राह्मणः । तमेनमभृतकं मन्यमानोऽहं गृहजननिरापस्यम् । स किञ्च यद्यपि निजशरीरस्योपरि जलमपातयत्ताप्यङ्गानि नैव प्रमार्जयते स्म । किञ्चापं मलिनवासाः कचरयज्ञोपवीतश्च । शालग्रन्थस्य तु मुतरामजिघ्रं । तथापि तदपेक्षया प्रशस्यतरः सूदः क्व वा लभ्यः ॥

तमेनमहमवृच्छम् — भो रविशङ्कर (तदेवास्य नाम) भवान्पाकप्रियायामविकक्षणं इत्येतदास्ताम् । तथापि सन्ध्यावन्दनज्ञेन भवता भाग्यं क्लिष्टेति ॥

स च प्रायवादीन् — मदीयसन्ध्यावन्दनं स्वामिन् किमु जित्वास्वने । श्रूयतां तर्हि । टाङ्गलमेव मदीयं सन्ध्यावन्दनम् । कुदाट एव मदीयमौपासनम् । मम तावद्वाग्व्यमेनादृशम् । उदरम्भरणं च मदीयवृत्तपायत्तम् । असन्तोषे तु वृषिरवस्थितैवेति ॥

तस्मान्मे रविशङ्करस्य शिक्षमत्वं बोद्धव्यमापतितम् । तदर्थमनकाशोऽपि महानामात् । अर्धपात्रे मयैव निपाद्यते स्म । विदेशेऽनुष्ठितचराणि शाशाहारमन्वद्भानि शोभनान्यहं कर्तुमारब्धवान् । अहारधानीमेकं क्रीत्वा रविशङ्करद्वितीयः पौगोमन्त्रमकाशम् । तेन सह भोजनानमे न कोऽप्यासीदन्तरायः । क्रमशः क्रमशः प्रतियन्त्रकानि तस्यापि तिरोदधन् । तस्मादाज

सुसंगोपायभूय । एतन्नाम तु प्रीतिप्रदमस्ति । यद्विद्वद्भिरा गतिनिगमन्यमः नैव त्योय
वाच्यं च निर्गल नैव स्थापयथमिति शक्यमराशीति ॥

चित्तु मोहमयीनगरे चतुःपथाभिः च उर्यं न हि रसातुमथाय । यो इत्यागमे
निरद्वेऽपि त्रयस्तान्दर्शयते ॥

एव हि मे बुद्धमनिवारोपक्रम । व्याख्यानस्य गणातीतं क्रियते मत्तस्या । वाच्यं
चन्द्रो महान् । आतारिक ज्ञानमयत्नम् । गरीपनायभारा मम दुर्बलीऽभवत् ॥

तृतीयोऽध्यायः

मम प्राथमिको व्यवहारः

सोहमयीनगरमधिवसन्नहमेकतो धर्मशास्त्रमयेतु प्रार्तिपि । अन्यतथाहारमिपयन्शोभनानि
कर्तुमुपाक्रमे । एतेषु मदीयसुद्वीरचदगन्विष्य मया सहामिन्त । अत्रातरे मद्रजोऽपि
मदर्थं व्यवहारसम्पादनाय यथाशक्ति प्रयतते स्म ॥

हिदुस्थानस्य शासननिपमानाम्ययनमतीव निर्देयप्रमासीत् । 'सिपिठ प्रोसिजर
कोड' इत्येतदास्य व्यवहारचालनमप्रतिपादकं शासनं तु न मे बुद्धिमारोहत् । किन्तु 'एन्ड-
-स अक्ट' इत्येतदान्य साक्ष्यसम्बद्धशासनं न सादृशमासीत् । वीरचन्द्रगान्धि 'सोलि-
सिटर' परीक्षार्थमधीने स्म । स च 'यारिस्ट्र' पायत्रादिसम्बन्धिनी कथा बहीरकथयत् ।
तेनोक्तम्—

'मिरोजशामहाशयो व्यवहारशास्त्रीयनियमानामगाधज्ञानसम्पत्तयैः न्यायत्रादिप्रवरो भवति ।
'एन्डिन्स अक्ट' शासनस्य वाऽप्रयसर्पस्व तस्य जिह्वाध्रे तिप्रति । द्वात्रिंश निवधनमुपजीय
प्रवृत्तमखिलमपि व्यवहारजातं स जानाति । तद्वदीनमहाशय प्राड्विभान्निजवादकोशल्पेन
मुग्धस्तान्करोतीति ॥

एतादृशप्रसिद्धपुस्तकाणां कथा शृण्वतो मम त्रस्तुना भृशमवर्धत ।

अथासौ स्वमतमेवमाचष्ट—

व्यारिस्ट्रवृत्तिमुपाश्रितो जन पञ्चपत्रसरान् यावत्तुष्णीं न्यायसमायामुपवेशमुपवेश
मुद्विजत इत्येतन्न बहु । अत एवाह सोलिसिटरपदवीलिप्सया प्रवृत्तोऽस्मि । वर्षत्रयाभ्यन्तरे
स्वमुद्वेगं निर्मूलयितुं यदि भवान् शक्नुयात् तदा भगवन्नेव वृत्ती वक्तव्यं इति ॥

मासे मासे व्ययो वृद्धिमगात् । 'व्यारिस्ट्र' इति नाम बहिः प्रख्याप्यान्तरथापि तन्कार्य-
शािक्षाप्रसङ्गित्वं मदीयमनसो नाभिमतमासीत् । तदेव पर्याकुलीभूतस्य ममाप्ययनं न सम्यक्

मूर्तिवृत्तान् । तमुद्रापणययस्तेनैव बोध्य इति निर्णायि । प्रार्थनपर विडम्ब्य मदीय मित्रगीस्य पुरस्तादराचयम् । सुसद्गतमस्तीति ते प्राहु । प्रार्थनापरप्रग्नपट्टं ममान्तीनि ततो धैर्यमजनि । ताम्मात्र योग्यतात्रिशिष्टव मम वास्तवमेवासीत् । द्रव्यादानमत्तरेण प्रार्थनापत्राप्यथेखिष्य यदि प्रज्ञाममेव कार्याणि मामुपानस्यन् । त्रिभुवेन विगम्यत यथ मुदरम्भरण सिध्येत् । अतोऽहमुपाध्यायवृत्ति कुतो नाश्रयणीयेयचिन्तयम् । मुशिक्षिता मया ह्याङ्गलभाषा । यत्र कापि पाठशालाया मेत्रिक्युपेपन्वर्गस्थिताना वाग्गणनामाग्गभाषाशिक्षण-मङ्गीर्तु मम मनो ह्यथति स्म । एतदुद्योगालम्बनेन प्रायो जटरनाप्यायेत ॥

वचचिसुप्रसिद्धोच्चविशाल्याभिन्नाभिर्भूतपत्रेपेना प्रकृतना प्रमाशिताभूयथा —
‘आङ्गलभाषाशिक्षक एकोऽस्माभिरपेक्ष्यते । दिनस्थैः प्रहोरामत्रमध्यापनम् । वेतन पद्मसप्ततीरप्यत्रा इति । तामेतामालोक्य तदुद्योगाभीप्सया प्रार्थनापत्र व्यसर्जयम् । शालामुल्याप्यापत्रो द्रष्टव्य इत्युत्तरमागतम् । महतोऽसाहेन तत्र गतोऽभवम् । किन्तु नि ए. परीक्षायामह नोत्तीर्ण इति यावन्मुख्येयाप्याथोऽजानात् तान्देनमुद्योग भवते न दातु शक्यत इति मा सातुरुक्मपवोचत् ॥

“अह लण्डनमेत्रिक्युलेप परीक्षायामुत्तीर्ण । लॅटिनभाषा मम द्वितीया भाषासीत् ।”

“नूनमेव स्वात् । परतु नि ए परीक्षायामुत्तीर्ण एकोऽस्माभिरपेक्ष्यते ।”

लिपित पदमलभ्यमासीत् । नैराशयेन विह्वलोऽभवम् । मद्रप्रजोऽपि पर चिन्तयाक्लाम्यत् । इत पर मोहमयीनगरवासेन कालप्रतिगहन निरर्थकमतो राजकोट गत्वा तत्रैव मया स्थिति र्ग्रहीतव्येत्युभावपि निरचेथ । ममाप्रजोऽपि लघुन्यायवाचासीत् । अत प्रार्थनापत्रेखनादिनार्थं विद्वित् किञ्चि मङ्गमपि प्रदातु शक्यमभूत् । किञ्च मोहमयीनन्दिर परित्यज्य राजकोटे स्थिति ग्रहणेन महान्वययो रक्षित स्यात् । इत्यमनुसंधाय पम्मासुवासादनन्तर मोहमयीनगरनिवासो मया पर्ययाजि ॥

मोहमयीनगरस्थितोऽहमनुदिन प्रधानयायस्थानमगच्छम् । किन्तु किमपि तत्र मया शिक्षितमिति वक्तु न शक्त्याम् । न हि तावच्छिक्षितुमभिज्ञोऽभवम् । अनेकशो व्यनहारगतिमवुष्य मानस्य मम निद्रा समायाति स्म । निद्रालभिरन्यमिषै सह ममाप्यस्यानाहृत्वा वापमानो वा न हि भृश मयान्वभाषि । एव गच्छन्सु दिवसेषु न्यायसभायामुपविश्य निद्रया घूर्णनमध्येनो विलास इयज्ञासिपम् । अस्मात्प्राणोऽहृतपूर्वो मदीयव्रीटालोऽपि शनैस्तिरोहितोऽभवत् ॥

अधुनापि मोहमयीनगर्यामहमिद निरद्योगा व्यारिष्टिर्युवना सन्ति चेत्तेनामेक जीविनिर्नाहसम्बद्ध लुप्तमूत्रमह सूचयितुमिच्छामि । मदीयवसतौ ‘गीरगाम’स्थले त्रिचमानायामपि पुष्परथेन वा त्रैद्युतपानेन वा मया गमनमतीत त्रिलमासीत् । गृहाप्रधानयायस्थान प्रति पादचोरणैः गन्तव्यमिति नियमो मयानलम्बित । एव परित्रमाय त्रिपादहोरान्ति कालोऽपश्यत । तत प्रत्यागमन च पादचोरणैः निरर्भयत । आतपो मथाहे प्रचण्टोऽभवत् । किन्तु तासहन मयाम्यस्तम् । एवत्रिधाचरणेन न केनल बहुशो द्रव्यमरक्षि परन्तु मदीयामिरेक्वने-

केन्द्रसङ्घट्टोगपीटितेष्वपि नाहमेकताप्येवमुपतापमन्त्रभूदम् । अर्थार्जनोपक्रमान्तरमपि पादचारेणैव मदीयकार्यालय प्रति गमनागमनाभ्यासो मया न परित्यक्तः । एतेनाद्यापि मे बहूपट्टत भवति ॥

चतुर्थोऽध्यायः

प्रथम आघातः

मोहमयीनगरे नरास्य प्राप्य राजकोटमहमागत । तत्र स्वकीय कार्यालय पर्यकल्पयम् । कार्यं च नात्यल्पमुपानमत् । प्रार्थनापत्रादिलेखनेन प्रतिमान त्रिशतीरूप्यकाणामुत्तिष्ठति स्म । एत मे कार्यलाभो न तावमदीयकार्यकाशालनिमित्त परन्तु मदीयहितोपिणा प्रयत्नविशेषमूढ एवासीत् । मदप्रजेन सह भागमादाय कर्मकुर्वता न्यायवादिनामितोऽप्यधिक्य व्यवहारा नियमेन मिलन्ति स्म । अप्रज स्वहस्तमागताना प्रार्थनापत्राणा यानि मुख्यानि—यानि वा मुख्यत्वेन तेन सम्भावितानि—तानि सर्वाण्यपि महाज्यारिस्टर्जनसकश प्रेषयत् । यान्यस्य दीन-व्यवहारिणामर्थं लेखितव्यानि तानि मदीयाशक्त्येनोपानमत् ॥

व्यवहारसम्पादकमयस्थाना नैत्र किञ्चिदपि प्रदास्य इति मोहमयीनगरे यो नियमो मयैरान्ततोऽनुष्ठित सोऽत्र मया नानुवर्तित इत्यभ्युपेतयम् । उभयत्रापि स्थलीया परिस्थिति केरल भिद्यत इति मा प्राहु । तद्यथा—मोहमयीनगरे गुप्तसम्पादकस्य यथा द्रव्य प्रदीयते तथात्रापि सर्वत्रापि व्यारिस्टर्जनेनिरपत्रादमेव प्रतिशतमित्यत्ता नियमेन स्वल्पप्रपारितोपिकद्रव्याद्यवहारसम्पादना न्यायवादिना भाग प्रदीयत इति । अस्य मदप्रजोक्तममाधानस्य प्रत्युत्तर दातु नाहमशक्नम् । स पुन प्राह—अहमन्य न्यायवादिद्वितीय कार्यं चालयिष्यामीति त्वया ज्ञातमेव । द्वयोत्पनमसु व्यवहारेषु ये तत्र प्रदातु शक्यास्तानह तुभ्यमेव प्रदिशामि । यदि त्व मदीयसहभागिनो जनस्य द्रव्याश न प्रयच्छेस्तदाह पर क्लेश-भाजनीकारण्ये । किं च महकृन्वन्नोरावयोर्वैदृव्य प्रदायेत तदर्धमवश्य मामेवोपगमिष्यति । एतेन मदीयसहभागिन्यापत्रादिन को प्राप्तिो लभ । स चेश्ववहारानेतान यस्मै व्यारिस्टर्जनाय प्रयच्छेत्तदा स्वीयभाग न किं स लभत इति ॥ ईदृशेन वादेनाहममुह्यम् । व्यारिस्टर्कार्य प्रसक्तेन द्रव्याशप्रदाननियम सन्दर्भेऽदृशेषु परिहातय एवेति मयाप्यनुमोदितम् । इत्यमह मे मन समादपि । अथ वा स्पष्टोक्तिनिर्विण्णायामिथमह मे नेत्रयो स्वयमेव धूर्त्वाप्रक्षेपमनुवर्ति वक्तव्यम् । परन्वेतव्यवहारजातादन्यत्र मया कदाचिदपि द्रव्याशप्रदान नाम न मे स्मृति पत्रे सिद्यते ॥

इत्यमह पर्याप्त धनमुपार्जयम् । किं तस्मिन्प्रकारं मदीयं प्रथमं जाग्रापो मदनुभवगोचर-
मागत । आङ्ग्रेयाधिकारिणा प्रवृत्तियादृशीनि ममाधिकारिणोऽपि श्रेयःप्रयत्नमासीत् । किन्तु
चक्षुषा तत्प्रत्यक्षीकरणसन्दर्भे नैतावत्पर्यन्तमुपस्थितोऽभूत् ॥

पोरबन्दरसंस्थानस्य पूर्वतन राणा'प्रभो राजपीटारोहणापूर्वं मद्रजन्तरय मन्त्री-
कर्तव्योपदेशस्तथासीत् । एष तस्माच्च यं कुत्राणस्त राणाप्रभुसदृशदेशान्प्राप्त्यामासेति
मद्रजस्योपरि प्रवादोऽस्मिन्समये समुत्थापितोऽभूत् । स च प्रवाद 'पोलिटिक् एजेण्ट' इत्ये-
दाख्यराजकीयप्रतिनिधिं यावत्प्रसूय मद्रजने तस्य दुरभिप्रायमुदपादयत् । ममायं विदेशे
परिचितपूर्वं प्रायेण तत्र मित्रमयि वर्तते स्म । एतत्परिचयपलादनेन सम्भाष्य स्वगतस्तस्य
दुरभिप्रायो मया दुरीकर्तव्य इति मद्रजनेन व्यचिन्ति । ममेत मनागप्यभिमत नासीत् । विदेशे
सञ्जातसदृशपरिचयादत्र प्रयोजनावाप्तये न खलु प्रयतितव्यमित्यहमचिन्तयम् । मद्रज
परमार्थेन दोषी यदि स्यात्तदनया प्रशस्तिनाचा किमिदं हि प्रयोजनम् । अथायमनपराधी तदा
नियमानुरोधेन प्रार्थनापत्रमुपस्थापयितव्यम् । स्वयं निर्दोषितश्चद्वया निर्भयेन सता भवितव्यता
प्रतीक्षणीया । एतस्मिन् ममाग्रजस्य न त्रिल समञ्जस्मत्कृत्यत । स मामिथमवादीत्—

“ अनभिज्ञस्त्वं काटियावाडप्रियस्य । प्रापञ्चिज्ञानमथापि त्वया सम्पादनीयम् । निना
प्रशस्तिवोपणेन न त्रिचिदिह सि यति । त्वत्परिचितस्याधिकारिणोऽपि मामुद्दिश्य द्वित्रप्रशसा-
वचनोपन्यासाय साम्प्रतमस्तर प्राप्त । तथापि त्वं मदनुजोऽपि भूत्वा सुसमयेऽस्मिन्पदि त्रिलपसे
तर्हि नूनं नैप तत्र धर्म ” इति ॥

अग्रजस्य वाक्यं निरार्क्यमहं नाशकम् । ततोऽहं मदि-ऽऽविरोधेनापि 'पोलिटिक्ल-
एजेण्ट'दर्शनाय प्रस्थित । ममैतं सम्पत्तिदितमासीद्यदस्योपसर्पणे नासीममाधिकारस्तथा तद्
उपसर्पणं मदीयगौरवहानिप्रदं चेति । तथापि तं दर्शनात्तरं प्रार्थयम् । निर्दिष्टकालायामुं द्रष्टुमग-
च्छम् । पूर्वपरिचय मया स ज्ञापित । किन्तु विदेशाटियात्रादेशयोरस्ति व्यत्यास इति सद्योऽ
मित्यतमासीत् । अधिकारपीठमव्यासीनयन्केरबोगादिश्रान्ताधिकारिणश्च वेदलक्ष्यमस्तीत्यजाग-
म्यत । पूर्वपरिचयस्मृतिमसात्रमूचयत् । किं त्वनेन स्मरणेन तस्य दर्पोऽनर्थतः । स त्रिल
निरूप्यमाण 'तत्परिचयादत्र प्रयोजनं लिप्सुर्ननु त्वं नागत' इति मामभिदधान
इत्यलक्ष्यत । अयमेवार्थस्तदीयमुखमुद्रायामपि चित्रित इवाकृतयत् । तथाप्यहं स्वप्रथमाख्या
तुमुपाश्रमे । असहिष्णु सोऽधिकारी मामनोचत्—

‘ भद्रद्वजो दोषकार । अलमल तत्रथा श्रुत्वा । अत्राशो मे न विद्यते । भद्रद्वज
किमपि वक्तुं नार्थं चिन्तयती या प्रार्थनापत्रमर्पयतु' इति ॥

एतदुत्तरमेव पर्याप्तमासीत् । प्रायशस्तदेतन्न्याय्यमेवाभवत् । किन्तु स्वार्था दृष्टिभूयो
भवति । स्वकथाप्रसङ्गात्तदाह व्यरगियम् । सोऽधिकारी समुत्थाय त्वयाद्य निर्गतव्यमिति
मामगर्दयत् ॥

ननु श्रूयनामांशत मदीयचनमित्यहमप्रोचम् । प्तेन तस्य मोघ समुत्कटोऽभवत् ।
भृत्य स आहूय ' अयं त्रिहर्नीयता'मित्यादिशत् । अथाप्यनिश्चितोऽहं तत्रैव स्थितोऽभवन् ।
तामच्च भृत्य समुपेत्य मम भुजोपरि हस्तमाश्लिष्य कोष्ठद्वहिर्मा निरकालयत् ॥

अत्रिजारी च निर्गत । भृत्योऽपि निर्गत । दुःखेन च रोषेण च कथ्यमानहृदयोऽहं
प्रति-व्यर्त्तिषि । तत्कालमेव परमेकं लिखित्वा व्यसर्जयम् । तस्य तात्पर्यं यथा—

“ भवतो मामपमान्य भृत्यहस्तेन मदीयशरीराक्रमणमपुनर्त । यदि भगद्विर्मम क्षमा
नाभ्यर्थ्यते तर्हि व्यग्रहारेण शुभानभियोक्ष्य इति । ”

अचिरादेन तदश्चरोहं प्रत्युत्तरमानेपीत् । यस्यायमक्षरार्थं—

“ असम्बरीत्या भवन्तो मयि व्यग्रहरन् । गम्यतामियुक्ता अपि न भवन्तो निरगच्छन् ।
तस्मान्निर्गमनद्वारं वो दर्शयेति भृत्य प्रति प्रकथयामपतिनम् । अथ गम्यतामिति भृत्येन बोधिना
अपि भवन्तो न चलिता तस्मात्तेन शुभाद्वाराद्वहिर्गर्तुं यात्रद्वलभावस्यकं तावन्मात्रमुपयोक्तव्य
मासीत् । स्वच्छन्देन व्यग्रहर्तुं भवन्त स्वतत्रा ” इति ॥

एतत्प्रतिवचनं कञ्चुक्रुद्धो निजय ग्लानमुख सन्गृहमागमम् । अखिलमपि वृत्त
मदप्रजाप न्यवेदयम् । स नितरं व्यपीदत् । किन्तु मामसौ कथं वा समाधत्ताम् । स्वमित्र-
न्यायवादिभ्योऽपि कथामेतामाचष्ट । यदमुष्याधिनारिण उपरि व्यग्रहारेणाभियोगक्रमं नाहमज्ञा-
सिपम् । एतत्कालमेव कमपि व्यग्रहारमुद्दिश्य सरपितरोजशामहेतामहाशयो राजकोटमागच्छत् ।
परन्तु मस्तदशेन व्यारिस्टरजनेन कथमसौ द्रष्टव्य । अतोऽहं तदाहापरन्यायवादिद्वारा
प्रवृत्तसम्बद्धानि लेख्यपत्रादीनि तस्मै प्रेष्य बुद्धिनाद प्रार्थयम् । अथैव मे तेन सन्दिष्टम् ।

‘ एयमिदं बहुभिर्न्यायवादिभिर्द्व्यारिस्टरजनैश्चानुभूतचरमिति बोध्यता गाधि ।
सोऽयं त्रिदेशत प्रत्यप्रमागत । अपरं च ज्वलत्प्रवृत्ति । अद्याप्यनभिज्ञोऽयमाङ्गलावि-
कारिणा स्वभास्य । यद्यपि कमपि द्रव्यकरणमुपाय्यं सुखी बुभूषति तदा तत्प्रमुत्पाद्य
स्थापमानस्तेन विस्मर्तय । व्यग्रहाराभियोगेन परमनर्थापत्तिरेव न पुन कोऽपि लाभो भविता ।
जीवनानुभवस्तनेतोऽप्यधिकं सम्पादनीय इति कथ्यतामसाविति ’ ॥

यद्यप्येषा बुद्धिभद्रगुलिना तदानीं नियतचित्तकर्मवेदनामजनयत्तथापि तन्निर्माणमन्तरा
मम गत्यन्तराभात्रादपमानस्तावन्मया सोढ एव । परमिदमुपकारकं मे सवृत्तम् । यदह-
मात्मानमान्मनेराप्रोधयम्—

“ इत् परं न वदाम्यहमात्मानमीदृग्दशा नेष्ये । नेत परं स्नेहं निमित्तीकृत्य प्रयोजन
मभिगन्तुं यतिये ” इति । नियमोऽयमथावधि मया नोद्दिष्ट । एतदात्रातःशान्मदीयजीवन-
पद्धतिरन्यथा पर्यणसीत् ॥

पञ्चमोऽध्यायः

दक्षिणाफ्रिकाप्रस्थानसजीकरणम्

मया तदाधिकार्युपसर्पण सर्पथा दोष एव । परन्तु तदीयाग्रहक्रोधगर्जनपेक्ष्य मदीयोऽपराध
स्तावद्व्यत्य आसीत् । न खल्वय बहिर्निष्फालनमार्हात् । पञ्चनिमिषाधिन्न चालस्तदीयो
मया न क्षपित । तथापि मद्बचनोपन्यास एव तस्य दुस्सहोऽभवत् । गम्यतामिति सभ्यरीया
वक्तव्यमुचितमासीत् । किन्तु तस्याधिकारदण्डोऽप्यारूढ स्थित । क्षमायास्तस्मिन्नामापि न श्रूयते
स्मेति पश्चादवगतोऽस्मि । स्वपार्श्वमुपागताना यदवहेलन तस्मिन् तस्य साधारणो विषय ।
अणुमात्रविपर्ययेणाप्यसौ रोपेण ज्वलति स्म ॥

प्रायेण मम कार्याणा भूयिष्ठोऽशस्तदीयवायसभायामेव परीक्षणीयोऽभवत् । न्यायत
स्तस्याधिभारिण समाधानकरण ममाशङ्क्यमासीत् । तस्य प्रसादनाय नीचैः प्रहृताश्रयण न
मेऽभिमतमासीत् । किं बहुना । व्यग्रहारेण त्वामभियोक्ष्य इति प्रथममेव भीषयित्वा पश्चात्तर्ष्णी
मासिक्ता न मे समञ्जसा प्रत्यभासीत् ॥

अत्रान्तरे तत्रत्यराजकीयप्रपञ्चस्य कार्यगतिविशेषाणामनुभवो मया बहुश समपादि ।
काठियावाटदेशस्य प्रायेणाल्पाल्पराव्यभूयिष्ठतया स्वभावादेव तत्र राजनीतिशुश्रूषुर्भूयोभिर्भ
वितव्यम् । सस्थानाना मध्ये पररपर कूटनीतिप्रचार सेवकजनानामप्यधिकारप्रेप्सयान्योय
द्रोहचित्तमियेतत्तदानीं सुप्रचरितमासीत् । राजानथ मधुरवाचा कर्णेजपाना वचनमाकर्ण्य
पराधीनप्रवृत्तयोऽभवन् । मुत्कारिभारिण सेवकजनोऽपि लोके परितोषयितव्य आसीत् । तदी
यनियुक्ताना प्रधान शिरस्तदारापरात्य प्रागल्भ्यत स्वामिनमप्यशेत । यत स एव निज
स्वामिनश्चक्षु । स एव तस्य श्रोत्रम् । स एव तस्य मुखम् । तस्येच्छेय सग्नियामिक्ता । तस्य
द्रव्यादाय स्वामिनो द्रव्यायतेरप्यभिन्तर । नन्वत्र षचिदतिशयोक्ति स्यात् । परन्तु तस्य वेत
नाप्यधिन्न आसीत् । तीव्रयय इत्यत्र न कोऽपि सदेह ॥

वातावरणमिदं त्रिभयमप्यत्यत । एतदीयमरपशं कथ वा परिहरेयमित्यपैव मे सागदिकी
चित्ताभवत् ॥

पुननाह पर स्वदमनापम् । इदं ममाग्रतोऽन्वक्ष्यत् । यत्र काथुद्योगलाभे तदङ्गीकरणेन
मयादित प्रपञ्चादिमुक्ति. स्वात्पुनारचितपाव । किन्तुप्रप्रदान निना प्रधानसाचि य वा
वाया शिषपद वा कथ लभ्यत । मुत्कारिभारिणा सह कर्तृप्रमद्गाम्म यग्रहारेण हनि
रूपयत ॥

तदानीं पोरन्दरसस्थानमाङ्गलसाम्राज्येन नियमितस्याधिकारिण शासने स्थितम् । तत्रत्यराणाप्रभोरधिकारवृद्धये मया प्रयत्न करणीय आपतित । मेराख्येभ्यस्तत्रत्यवृषी-
वलेभ्योऽत्यधिक करो गृह्यते स्म । अस्मिन्विषयेऽपि मया (अॅडमिनिस्ट्रेटर इत्येतदाग्य)
शास्त्रिकर्ता द्रष्टव्योऽभवत् । सोऽधिकारी देशीयोप्याङ्गलाधिकारिण दर्पतोऽतिशयान इवालक्ष्यत ।
स च स्वकार्ये विचक्षण परन्तु तदीयकार्यकौशलात् कृत्रिकाणा न कोऽपि लाभ समजनि ।
राणाप्रभोरधिकारस्य काचिद्दृष्टिप्राप्ते मम प्रयत्न सफलोऽभवत् । किंतु कर्मसार्थस्य
भारो न लघूत्त । तदीयव्यवहारो यथावदधिकारिणा न पर्यशोधीति मन्ये ॥

एव च प्रसक्तविषये श्रमानुरूप फल मया न लब्धम् । मदीयकार्यिणा च न्यायलाभो
नासिष्यत् । तदर्थं न्यायसम्पादनाय यत्किञ्चपि साधन मयि नासीत् । बहुकृत्य 'पोलिटिकलएजेण्ट -
इत्येतदास्यराजकायप्रतिनिधेर्वा 'गवर्नर' इत्येतदास्यराजप्रतिनिधेर्वा सन्निधाने प्रार्थनापत्र समर्पणीय
मासीत् । एव कृतेऽपि ' वयमत्र प्रस्तावे न हि प्रवेक्ष्याव ' इति तेनाधिकारिणा विलिय
प्रार्थनापत्र निरन्तासिष्यत् । एवविधार्थनिर्णय क्वमपि शासननियम प्रमाणीकृत्य यदि क्रियते
तदा स साधुरेन स्यात् । पन्वत्र तस्याधिकारिण स्वेच्छैव नियामिनाभवत् । ततो विनष्टश्चान्ति
रह सवृत्त ॥

अत्रान्तरे पोरन दरवर्ती वणिक्सार्य एको मदप्रजस्य पत्रमेव व्यलिखत्—

“ वय दक्षिणाफ्रिकादेशे वाणिज्यकर्तार । अस्मदीयो व्यापार परमूर्जितो भवति ।
तत्रास्माकमेते महाज्यवहार प्रवर्तते । चत्वारिंशत्सहस्रसुवर्णमुद्रासाध्यकोऽय व्यवहारस्तत्रत्य-
न्यायसभाया प्रवेशितोऽस्माभि । स च बहुभिर्दिनै प्रचलति । परमघटका न्यायवादिनो ग्यारिस्ट -
जनाश्च तदर्थेऽस्माभि स्थापिता भवन्ति । भवदीयमनुज यदि भवत् प्रेयथेयुस्तदा नस्तेन बहू
पठत स्यात् । सोऽप्यानुकूल्यमाप्स्यति । स खल्वस्मदपेक्षया व्यवहारसम्बद्धान्विषयानस्मदीयन्याय-
वादिभ्य स्पष्टतर व्याख्यात् । ऋ चास्य नवीनदेशदर्शन च सेस्यति नूतनपरिचयश्च
सम्पत्स्यत इति ॥

अस्य कृते मदप्रज्ञो मया सान्ममन्त्रपत । प्रस्तुतोऽर्थो न हि मया स्पष्टमवोधि । व्यवहार
मधिकृत्य न्यायवादिषु विषयनिरूपणमात्र मया कर्तव्यमुताहो न्यायसभापि मयोपस्थातव्येत्यह
नाज्ञासिन्म । तथापि गमनो साहो मामप्रहीत् ॥

'दादा'अत्रदहा-वाणिज्यशालावस्थापकनामैकतम शेर-अपदुल-करीम-शेखरीमहाशय
मदप्रज्ञो मा पर्यचायपत् । स च श्रेष्ठी महामिष्य न्यवेदयद्यथा—

' भवद्विस्तावतिश्रमो न बोद्धव्यो भवति । सन्ति न सुहृदो महान्त ऐरोप्यजना । ते
सहापि परिचयो व सम्पत्स्ये । अस्मद्विपणिनार्येऽपि साहाय्य कर्तुं भवनामननासो भविष्यति ।
अस्मदीयेत्यपराणा भूयिष्ठो भाग आल्लभनामयो वर्तेते । तसम्बद्धकार्येऽस्मान् भवद्विष्य

कर्तुं शक्यते । युष्मन्निशासायास्मदीयहर्षान्तर एव वसति परिकल्प्यते । तस्माद्भ्रसतिनिमित्तव्यय-
भारो युष्मदुपरि न पतिष्यतीति ॥

अथाहमृच्छम्—

‘त्रियन्ति दिनानि मया व सेरा कर्त्तव्या । क्रियद्वैतन मे प्रदीयत इति ।’

“समयस्तापदेकवत्सर नातिर्गतं । युष्मदीयगतागतस्य प्रथमश्रेणीभाटिका प्रदीयते ।
किञ्च भोजनोपहारव्ययेन सह पञ्चोत्तरशत सुवर्णमुद्राश्च प्रदीयन्ते” ।

तदेतदुद्दिष्ट मदीयगमनं न खलु न्यायमादिनार्थार्थमिति वक्तुं शक्येत । तद्वि केवल तदीय
त्रिपण्या भृत्यवस्त्रीकारार्थमेवेति स्पष्टम् । परं तु यथा कथा वा हिन्दुस्यानाद्विर्हितुमिच्छा
मा नुदति स्म । गमनान्न केवल नवीनदेशदर्शनं नवनवानुभवश्च सिष्यत परन्तु मद्रजस्य
कुटुम्बव्ययार्थं पञ्चोत्तरशत सुवर्णमुद्रा प्रेषयितुं शक्यं भविष्यति । तस्मान्किञ्चिदप्यनु-
स्तदुक्तवेतनेन तदीयन्यायमनुष्ठानं प्रतिपद्य दक्षिणाभिःकादेशं प्रति प्रस्थातुं सज्जोऽभवत् ॥

पष्ठोऽध्यायः

नातालदेशप्राप्तिः

झुङ्गलेण्डदेशं प्रस्थितेन मया यदनुभूतञ्च त्रियोगदुःखं तमे दक्षिणाभिःकादेशं गमिष्यतो
मम नोदपद्यत । तदानीं मे जननी न हि जीवन्ती स्थिता । न केवलमहं लौकिकज्ञानसम्प-
न्नोऽपि तु प्राप्तदेशान्तरप्रयाणानुभवश्चासम् । राजकोटागमोहमयीनगरं प्रति गतागतं नाम
सामान्यो विषय आसीत् ॥

इदानीं मे भार्या भार्या वियोगं केवलं मम व्यथाहेतुरासीत् । विदेशात्प्रत्यागतस्य
मम द्वितीय पुत्रोऽजनिष्ट । यद्यप्यात्रयोर्दान्त्वप्रीतिरत्यन्तमेव निर्विशारा नामवत् तथापि
वालक्रमेण सा नैर्मत्यातिशयमाप्नुवन्ती स्थिता । विदेशतः परागमनोत्तरमावयो सहावस्थिति
वाल्लोऽत्यन्तम् । शिक्षणं तावद्यथा वा भवतु परमहं स्वयमेव भार्यायां शिक्षकोऽभवत् ।
त्रिञ्चास्या कनिष्ठसुधारणानां सिद्धये स्वयं साहाय्यकृदासम् । यावदेतानि परिवर्तनानि
मुनिपन्नानि स्तुत्यावदप्यात्रयो सहावस्थितिरावदयमीयानामचितया । परन्वाभिःकादेशाभि
मुष्यं मम प्रसरिसृष्यमाणमनस्कतया त्रियोगो न दुस्तहोऽभवत् । एकवत्सराते पुनरावामस्य
मेव मिच्छियान्ने इति भार्या सान्त्वयित्वा राजकोटागमोहमयीनगरं प्रायासिष्यम् ॥

अथ तन्नगरमासेदुषा मया तत्रत्यदादा-अवदुष्टा-कम्पनी-प्रतिनिधिद्वारा प्रयाणालु-
शापस्यत्रमानायपितृयमासीत् । प्रतिनिधिस्तु नौनाया स्थलाभाय मे न्यवेदयत् । यद्यहं प्रयाण-

मत्यश्च तदा वद्वहस्तेन मया मोहमयीनगरे तूष्णीमुपवेष्टयमापत्तियन् । अय प्रतिनिधि प्राह — प्रथमश्रेण्या युष्मर्थे स्थल सम्पादयितुमह सर्वात्मना यत्नमकरवम् । तथापि प्रयाणपत्र नाहम्यत । यदि नौकाप्राहाशालामय्यासितु भयतोऽनुमयन्ते तर्हि शोभनमेव सवृत्तम् । भोजनाय 'सद्वन' शालायामेव स्थल कल्पयितु शक्यत इति । तदानीं हि मया प्रथमश्रेण्यामेव प्रयाण क्रियते स्म । स्वयं व्यारिस्टर्जनो भूत्वा नौकाप्राहाशालाया कथं वा पथिस्त्वमद्वीतुरीय । तस्माद्गृहं नान्वमसि । तस्य प्रतिनिधेर्वैक्यं यथार्थं वा मृषा वेति सशयोऽप्यननि । न हीद मे अद्वेयमारीचव्यमश्रेण्यामपि स्थलमद्वयं पथिऋम्येति । अयास्यानुमतिं प्राप्य स्थलान्नेत्रणाप स्वयमहं प्रास्थिपि । नौकामारब्धं तमुन्यापिनारिणमद्राक्षम् । स च प्रष्टस्सनाजविन मामन्य यवया — “अयदात्रैतावाञ्जनसम्भ्रागो न विद्येत । मोक्षान्त्रिनादेशस्य राजप्रतिनिधिरनर्थैय तरण्या प्रयास्यतीति निरयकाशा हि नौ सवृत्ता” — इति ॥

यथाकथं चिदास्वदं मम किं न देयं स्यादित्यहमवृच्छम् । अपिकारी तु मामाशिरा पादाहुष्टं निभाल्य स्फ्यमानं प्राह—

अस्य क्रिष्टैक एवोपायो विद्यते । मदीयकोष्टेऽन्यस्यैऋत्यास्वदमस्ति । तच्च प्रायेण पथिका ऋम्यं न भवति । तथापि भयद्वयस्तद्वदास्यापीति ॥

अहं प्रमुदितोऽभवम् । ऋष्यवृत्तोऽस्मि श्रीमद्भिरित्येनमभिग्राय प्रतिनियये यथास्तु तन्निवेद्य प्रयाणपत्रमानीनयम् । त्रिनवयुत्तराष्टशताधिरैकसहस्रतमस्य त्रैस्तशान्दस्य चतुर्थं मासे निजभाग्यपरीक्षणाय दक्षिणाभिनादेशं प्रति महीयसोत्साहेन प्रायासिपम् ॥

अस्माभिः प्रथमं लामुनामकं नौकान्वनस्यनमासादितम् । तप्राप्तुमुपययोदशदिवसा व्यपेक्ष्यत । अत्रातरे नौकामुन्यापिकारी मम परमं सखा सवृत्त । तस्य चतुरङ्गनीटां सृहणीयाभवत् । त्रित्वस्यास्तेनाऽपि प्रत्यग्रशिक्षितवेपि ततोऽप्यनमिद्वतरेण मया सह तस्य त्रीडितयमापतितम् । अतः स मा खेडितुमाहयन् । यद्यपीय त्रीटा मया नाम्यस्तपूर्वा तथायत्र बुद्धित्रीशालप्रदर्शनापास्वदमस्तीति त्रीडितृणा मुन्यादानर्णितम् । ता मुन्याधिकारी मा शिक्षयितुमन्वमस्त । अहं चास्य सङ्घिऋयोऽभवम् । अपरिमेया हि मे क्षान्तिरीडता । आरार महमेव पराजयमरापम् । अत एव मा शिक्षयितुमस्योसाह परमर्षित । एतच्छ्रुत्वे ममाप्यमि रचि समजनि । किन्तु सैराभिर्गच्छिस्तरण्यामेरान्तमगमन् । त्रीटाडुगलता च मदीया राज राक्षीप्रभृत्पक्षाणां चालनक्रमारणोऽभात्रे विश्रान्ताभवन् ॥

लामुनान्नि यन्पस्याने नौका त्रिचतुरहोरापर्यन्तमस्यान् । ग्रामारलोपनर्षेतुनेनाह- मरानम् । मुन्यापिकारी प्रागेरारतीर्षं स्थित । स च मा प्राणोऽयत्—स्यानेऽस्मिन्धिरारस्यान नाति श्रद्धेयम् । अतो ह्यटिति परार्णमिति ॥

अत्यन्तोऽयमार्षीद्वाम । तत्रत्यपत्रप्रेषणाधिकरणमन्दिमगच्छम् । तत्रयडेमरु भारतीयमाटोस्य परमदृष्यम् । तेन साकं यथात्रापमकरम् । तत्रानिक्त्रदेशानपि जनानपश्यम् ।

तदीयरीतिर्नितिपरिज्ञानाय प्रयत्नमकार्षम् । तत्र मे पर कौतुहलमासीत् । सर्वस्यास्यदृते क्रियानपि काले गत ॥

मम परिचिता केचन नौकावाह्यशालाश्रयिण पथिका पूर्वमवतीर्णा स्वत पाक निष्पाद्य वृत्ताहाराः शनैस्तरणिमुपागतु सञ्जीभवन्ति स्म । अहमेतानलोक्य तैरेव साक द्रोणी-मारुह्य प्रास्थियि । नौकाग्रन्धनस्थाने जलधिरत्याखण्डोऽभवत् । अस्मद्द्रोण्या भारस्तद्द्रोणीयोग्यता मतिक्रम्य स्थित । द्रोणीरज्वा नौकाधिश्रयिणी बन्धयितुं प्रवाहरभसादशक्यमभूत् । यावद्द्रोणी निश्रेणिनामुपासर्पत्ताकव्रवाहस्ता दूरमपाकर्षत् । अथ वृत्त प्रस्थानसूचक प्रथमशिक्षितं च । अहमुद्गान्तोऽभवम् । उपरिष्ठान्मुख्याधिकारी परिस्थितिमस्मदीया प्रेक्षते स्म । स च पञ्चनिमिष कालमात्रं नौकाविधारणमाज्ञापयत् । निरुद्ध एवान्या द्रोणी स्थिता । तामेना मर्द्धे सुहृदेको दशरूप्यकैर्भाटयित्वा स्वीकृतवान् । मामस्या दुर्वहभारवाहिन्या द्रोण्या अवातारयन् । तावच्चोपरिष्ठानौकाधिरोहिणी समुद्भूत्यापनीताभवत् । तस्मादह रज्ज्वालम्बनेनोपर्यावृष्टोऽभवम् । तत्क्षणमेव नौका प्रचलिता । इतरे पन्था. पश्चादवास्थियत । प्राङ्मुख्याधिकारिणा वृत्तस्य प्रबोधनस्य रहस्यमिदानीं मया विदितमासीत् ॥

लामुप्रामान्यो'म्बासा' ततो 'ज्ञाशीवार'स्थल च क्रमेणासादयाम । इह चिराय — अष्टा दशदिवसपर्यन्त — स्थातव्यमभूत् । इतन्धान्येन नौकायानेन प्रायासिषम् ॥

मुखाधिकारिणोऽहमतिशयितप्रेमपात्रमासम् । परन्तेतदसाधुरूपमालम्बत । स किल मामा-ङ्गलमित्रमेकं च स्वेन सह विहरणाय समाह्वयत् । त्रयो वय मुखाधिकारिणो द्रोणीमारुह्य तीरमासादयाम । तदेतद्विहाररहस्यस्याहमत्यन्तमनभिज्ञोऽभवम् । अह तावदीदृग्विषयस्फूर्तिशून्य इति कथं वा मुखाधिकारी जानीयात् । कश्चन माध्यस्थकारोऽस्मान्नोप्रोक्षीमन्दिरमेकमनैवीत् । तत्र च प्रति स्वमेकमेकं कोष्ठं प्रावेशयत् । अह लज्जया विषादेन च तूष्णीमस्थाम् । हन्त सा वरान्नी तरणि कीदृश मा मन्यतेति भगवानेव जानाति । मुख्याधिकारिणा पुनराहूतमात्र एव यथा मयान्तर्गत तथैव बहिर्निरगच्छम् । स हि तदा मदीयसाविस्त्रव्यमजानात् । अहमादौ भृशमव-मानितमात्मानमवसि । इदं च स्मारं स्मारमह जुगुप्सामगम् । एतेन मदीयचारित्रस्याप-मानकरत्वभावना प्रमृष्टनष्टाभवत् । एता सहोदरीं दृष्ट्वा मम मनसि विकारलेशस्याप्यनु-दयाद्गगन्तमहमस्तीक्ष्णम् । आमनो मनोदौर्बल्यमनुचितयत स्वस्मिन्नेव वृत्ता समजनि । आनृत्यमान कोष्ठान्तर्ग हि प्रतिशामीनि वक्तुमर्धरोऽहमांसमिति स्वयमात्मनोऽनुकम्पनीयोऽभवम् ॥

मम जीविते तृतीयवारमित्यमहं देवेन परीक्षित । एष मृषाउज्जया बहुभिर्निष्कलङ्कै-रपि युवकजनैरग्ययमावृष्टैर्भवितव्यम् । मम तावदुन्मार्गगमनानिवृत्तिर्न लब्ध पुरयप्रयत्नात् । योष्टाम्यन्तरे नाह गमिष्यामीति यदि निश्चितमेवाहमपश्ये नूनं तदा दुर्मार्गपतनात् स्वप्रयत्नेनै-वामानमहमरक्षामिति कथनीय स्यात् । कर्णामयो भगवानेव मा पापादभ्यरक्षदिति वक्तव्यम् ।

न केवलमेतदृत्तादीधरे मम श्रद्धा दृढत्वमापन्नापितु मृपाह्वियः परित्याग बहुशोऽहम
शिक्षिणि ॥

अस्मिन्नौन्ननिवेशस्यडे सप्ताहपर्यन्तमवस्थातव्यत्वाद् ग्रामस्थान्तरेक मन्दिर भाटकेना-
प्रहीणम् । नगरे तत्परिसरप्रदेशे च सम्यक् परिक्रम्यावेक्षिणि । झाझीनगरनगरार्तिना समृद्ध-
सस्यादीना रामणीयकमभ्युहितु सन्दृष्ट'मउजार पत्तनानामेव जनाना शक्य स्यात् । तत्रत्यद्रुमाणा
महत् परिमाण वृहन्ति फलानि चावलोक्तयतो ममाधर्ममजायत ॥

तत्र प्रस्थाय 'मोक्षानिना'स्थल प्राप्य 'मे' मासान्ते नातालदेशमासादयाम ॥

मत्तमोऽध्यायः

केचिदनुभवाः

'दुराधन' इति नातालदेशे समुद्रतीरोपनिविष्टमेक नगरम् । इदं जना 'पोर्ट'नाताल' इत्यपि
कथयन्ति । मा नेतुमवदुष्टाशेठमहाशयो नौन्ननिवेशस्थानमागमत् । नौन्नाया बन्धन-
मण्डप प्रापितायामह स्वस्वमित्राणा जिनीयया नौन्नामाल्लोपसर्पतो जनानरलोक्तयन्निहस्य
भारतीयै सह लोका गौरवेण न व्यग्रहरन्तीत्यज्ञासिपम् । न किल मयेद न प्रत्यक्षीकृत यदवदुष्टा-
शेठमहाशयस्य परिचितास्तन्सन्निशायाम्न प्रदृष्ट मन्यतामिवापिकुर्वन्त स्थिता इति । इद मे
मानसमव्यययत् । शेठमहाशयस्य तु स्वात्मान प्रत्यन्येपामेन्नयिवा प्रवृत्तिरभ्यस्तचरी ।
मन्त्रेक्षका धुतुहलविशेष प्रदर्शयन्ति स्म । मदीयवेपकलापो हीतरभारतीयाना वेपेण सहशो
नासीत् । तदानीमह विदेशीयहस्वरुच वङ्गीयकटाहनिभमुष्णीय आधारयम् ॥

अत्रदुष्टाशेठमहाशयो मा स्वकीयविपणिमन्दिर नीत्वा स्वकोष्ठपार्श्वस्थिते मर्द्ध
सजीकृते कोष्टागारे वसतिमप्राहयत् । आग्रामन्योन्यभाषानमिज्ञा बभूव । स्वानुजेन मम
हस्ते प्रेषितानि लेख्यपत्राणि वाचयित्वा स भूयो विस्मिनोऽभवत् । ममेह प्रेषण नाम
गृहे पूजार्थमवस्थापनायैकमजस्य प्रेषणमिवात्पालक्ष्यत । मदीयो वेपो मदीया
जीवनरीतिर्भरोप्यजनस्येव बहुव्ययचरी तस्य प्रयभाताम् । मद्योग्यो नियोग कोऽपि
सद्य प्रदेशो न स्थित । तदीयव्यवहार'ट्रान्स्वाल'देशे प्रचलति स्म । तत्र सद्य एव मप्रेषण
न सङ्गतमासीत् । मम योग्यता प्रामाणिकता च कीदृशीति ननु प्रागवगतयम् । मदीयचर्चा
पर्यवेक्षणाय राजगन्या मिटोरियानगरे मर्द्धनावासपरिवल्पन निरायमामीन् । तन्नगरमेव हि
प्रत्यर्थिना निरास । यद्यमी कदाचि'नामनुप्रविश्य रशीकुर्युस्तदा किं नरणीयन् । प्रसक्तव्यवहार-
भारो न चेन्मयि निवेश्येत तदा युज वायत्र कर्मण्यह नियोक्तय । लेख्यन्तापदितराणि

कार्याणि मदपेक्षया सम्यक्तरामनुष्ठानुमक्षमन्त । प्रमादकरणे तेषु दण्डनिपात शक्य आसीत् । मया तु वृत्ते प्रमादे किं नु खलु कर्तव्यम् । एव गते वस्तुनि व्यग्रहारसम्बद्धकार्येष्वनियुक्ते मयि मदप्रस्थापन निरर्थकमेव स्यात् ॥

अक्षरज्ञानहीनोऽप्यदुष्टारोऽमहाशय सुतरामनुभवज्ञानसम्पन्नोऽभवत् । कुशाग्रबुद्धिरसौ स्वशक्तिं स्वयमवेदीत् । आङ्ग्लभाषाज्ञानमपि सव्यग्रहाराय यात्रदानस्यक तात्रदत्तेनाभ्यास बग्लसम्पादितमासीत् । तातानुगृहीत सनर्थनिशेपस्थानेषु 'वेक' इत्यादिषु नियुक्तैस्तत्कार्य-निर्वाहकै सह द्रव्यादानप्रदानादि व्यग्रहारानरोप्यगणिभि सह ऋयविक्रयादि व्यापारान् न्याय्यादिभि सह व्यग्रहारत्रिपयप्रस्तावाश्चेत्येतदादीनि समस्तान्यपि कार्याण्यसौ निरतयत् । भारतीयास्त महता गौरवेण पश्यन्ति स्म । तस्यापणो भारतीयजनस्यापणेषु महत्तम । अथवा महत्तमाना तदीयापणानामप्येवम । एवविधानुकूल्यसम्पत्तियुक्तस्यापि तस्य शेटमहाशयस्य दोष एको वक्तव्य । स हि पर सश्यालुप्रवृत्तिरासीत् ॥

स क्लिष्ट 'इस्लाम' मताभिमानि । तन्मत धर्मस्य व्यतिक्रमानुद्दिश्य कयालापप्रसङ्गस्तस्य बहु प्रिय । अरबीभाषानभिज्ञोऽप्यय 'कुरान' वेदशास्त्रे प्रायेणोस्लाममतधर्मसम्बद्धनिखिल साहित्येषु सुध्यायपरिश्रमोऽभूत् । दृष्टान्तास्तु तदीयजिह्वारङ्गे नर्तनमनुर्वन् । तसङ्गादहमिस्लाम मनीययावहारिज्ञान बहुधा सम्पादितवान् । सञ्ज्ञातसम्बन्धपरिचययोरानुपरोक्त्यायता धर्म जिज्ञासा प्रचरन्ति स्म ॥

एतन्नगरप्राप्त्यनन्तर द्वितीये तृतीये वा दिवसे स मा तत्रत्यन्यायसभामनैपीत् । तत्र मा कनिषथनर्त परिचाय्य स्वकीयन्यायत्रादिन पार्थे समुपावेशयत् । यायाधिपतिर्गामेनाभिलक्ष्यन्न पनीयतामुष्णीव इत्याज्ञापयत् । तथाऋतुमहमनिच्छ-दायसभा गिहाय निरगच्छम् ॥

अत्रापि कष्टप्रसन्नो मदीयभाषे लिखित । केचिद्भारतीया क्रिमियुष्णीप्रापनयन म्पिपनादिस्य'न इत्यदुष्टारोऽमहाशयो मे न्यवेदयत् । परिहित'मुस्लीम'वेपाणा 'मुस्लीम-शिरोवेष्टन'प्राणमनिपिद्धम् । परन्तु भारतीयैरन्यैर्यायसभा प्रविष्टमात्रैरेव शिरोवेष्टनमपनेतयमे-घार्थान् ॥

एतन्मममेरस्य तत्त्वानुभवानुपूर्व केचिद्भ्रुत्तात्ता सविस्तरमुपदर्शयितव्या भवति । तत्रत्यभारतीया पृथग्पृथग्प्रज्ञानाश्रिय स्थिता इति द्वित्रैरेव दिवसैरहमज्ञासिप्रम् । 'मुसलमान'-वगिजा पञ्जतादेव । तेऽभी क्लिप्तमान अत्र' व्यपादिशत । द्वितीयस्तु तल्लेष्टप्रज्ञाना पञ् । परमार्थप्रज्ञाना च पक्षमूर्तय । हिन्दुत्वैर्वररस्यमेवारीये सह मिश्रित्यमाक्षीत् । अथधानीगामुभयतो भ्रम प्रसृजने स्म । परमार्थप्रज्ञा रस्यमानान 'पदिपन'जातीयानाया-पयन । इमे प्रय पक्षा वृद्धा सुशरचिता मंत्र्यराहण । अरमापक्षत्रपादपि महीयानेव पञ् आर्मान । स च दानिदाभ्रोत्तरहिन्दुस्थानीयकर्मकलाणा समयाप । तेषा कर्मकराणामेके

प्रतिज्ञावद्वा अन्ये प्रतिज्ञाबन्धमुक्ता । प्रतिज्ञावद्वा नाम पञ्चवत्सरपर्यन्तं भूतिवर्त्मवर्तुं 'अग्नीमेष्ट' इत्यपरात्या प्रतिज्ञामह्वीकृत्य नातालदेशमुपगता कर्मकरा । 'अग्नीमेष्ट' इत्याङ्गलशब्दस्यापञ्चशो 'गिरमीट' इति । अत एवप्रा कर्मकराणां 'गिरमीटिया' इत्याख्या प्रसिद्धाभवत् । एत सह पूर्वोक्तप्रेक्षिणा कार्यवशादेव केवलं व्यनहरन्ति स्म । न पुनरयत्रियत्रमपि सम्प्रथमप्रयत्नं । आङ्ग्लेयचना कर्मकरानेतान् 'कुली' इति व्यपादिशन् । त्रिञ्चैपामितरभारतीयापेक्षया समानमन्यन्यास्त्रादखिलानपि भारतीयान्निर्दिशेयमेव 'कूली' इति 'सामी' इति समवोचयन् । गृहणां प्राविडानामन्ते 'सामी' इति पदनिवेशस्य कारणमेतदेव । इदं सामीपदं स्वामीति मसृष्टशब्दस्य रूपांतरम् । स्वामिशब्दस्यार्थस्तु स्वत्वोपेतं पुरय इति । 'सामि' इति सम्बोधयमानश्चतुर कोऽपि भारतीयस्तेन नुद्धश्चेदेव प्रतिभूते स्म । यथा — भवतो मा सामीति सम्बोधयति । तस्य शब्दस्यार्थो यजमान इयेतत्कथं भवन्निर्विस्मृतम् । न खल्वहं यो यजमान इति । एतन्नार्थं केचिद्रेषां वैडश्यामाप्नुवन् । केचिदये नोपपरातं नितरामशयन् । अपरे तु सति सम्भवे तमताडयश्च । सामीपदं हि तेषां मतेयन्ततिरस्कारद्योतकमासीत् । यजमान इति तस्यार्थमल्पने सम्बोधयिता सुतरामवमानितं स्यात्तल्लु ॥

एभिः कारणैरहं 'कूलीयारिस्टु' इति रयातिमागत । ऋणिन सर्वेऽपि 'कूलीवणिज' इत्याह्वयते स्म । एष कूलीपदं मूलार्थलोपं प्राप्य तत्रत्यानामखिलभारतीयानां साधारण्यनैव सम्बोधनार्थकमकल्पयत् । मुसलमानजातीयो वणिगेव केनापि सम्बोधितश्चेदस्मां बुद्धं सनाहमस्मि 'कुडी' परन्तु 'अरबीय' इति वा वणिजोऽहमिति वात्मानं स्यापयति स्म । आङ्ग्लजनस्तथा सम्बोधयिता विनयसम्पन्नश्चेत् क्षणामभ्यर्थयत् । एषमुष्णीयधारणवृत्तान्तं परं महत्त्वमापत् । अपनीने शिरोवेष्टने मानभङ्गं सोऽव्यं एवापतेत् । तस्मादहमचिन्तयम् — देशीयमुष्णीयवह्निपृत्त्याङ्ग्लशीर्षकस्य स्वीकारेण न केवलं मानहानिप्रसङ्गो न सम्भवेदपि तु तमूलकलहो त्रिजदधं परिहार्यो भविष्यति इति ॥

चित्तेतदनुदुहाशेठमहाशयो नावमोदत । स नित्येत्यम्वद्रीत् — एषभिधा भवदीयप्रवृत्तिरनर्धहेतुरेव स्यात् । देशीयशिरोवेष्टनस्यैव धारणे वद्वामिनिवेशानां गति कथा भविष्यति । भवता देशीयोष्णीय एष शोभने । यथाङ्ग्लशीर्षकं भवतो धारयंयुस्तदा प्रेक्षणा सर्वेऽपि युष्मानाङ्ग्लेयत्रिभ्रान्तिगृहनियुक्तं 'व्हेटर' इति प्रसिद्धं परिचारकं मन्येरन्निति ॥

अस्या सूचनायां लौकिकज्ञानं स्वदेशाभिमानं क्वचिदसङ्गुचितदृष्टिप्रसङ्गं द्योतते स्म । तत्रत लौकिकज्ञानं तु सुदर्शमेव । देशीयोष्णीय एष धारणीय इत्याप्रहोक्तिर्देशाभिमानमत्र न मित्रं सम्भाव्येत । परिचारकानिर्दृश्यं तिरस्कारवचनेन तस्य त्रिशालहृदयाभावो व्यक्त आसीत् । भारतीयगिरमीटियेषु हि द्रुमुसन्मानत्रैस्तमेदेन विभागत्रयमवर्तत । त्रैस्तमनाङ्ग्लिना गिरमीटियानामपयानि चरमविभागप्रविधानि बभूवुः । त्रिनवयुत्तराष्ट्रशातिविग्रहसहस्रतेन त्रैस्तमनाङ्ग्लेऽपि तेषां सङ्ख्या सुगृह्यैव स्थिता । एते सर्वेऽप्याङ्ग्लरीतिभेदानुसृत्य वपचादिनेपथ्यमधारयन् ।

एषा भूयासो जना अतिथिमन्दिरेषु सैवानृत्तिमाश्रिय काष्टेन जीवति स्म । एतानेव मनसि कृत्या
बहुलशोभमहाशय आङ्ग्लशीर्षकधारण प्रवृत्तय व्याख्यामुदटङ्कयत् । अतिथिगृहे सेवानृत्त्यन-
म्वन न गौरवायेत्यगण्यत । अद्यापि बहूना मनस्ययमेवाभिप्रायो निरूढो भवति ॥

अत्रदुल्लशोभमहाशयस्य बुद्धिनादो मम सर्वथानुमोदनीयोऽभवत् । मदीयशिरोवेष्टनमधिवृत्त्य
न्यायसभाया यसंवृत्त तदखिल वृत्तपत्रिणासु प्राकाश्य नीत्वा स्वस्य निरपराधितामह समर्थि
तान् । तासु क्लिष्य प्रश्नो बहुतर चर्चितोऽभवत् । वृत्तपत्रिणा मामनिष्ठागतुञ्जोऽयमिया
रयापयन् । इथमह दक्षिणाफ्रिक्कादेशेऽवतीर्ण स्वल्पेनैव काणेन प्रयातिमागत ।
केचि मदीयपक्षमत्रालम्ब त । अपरे केचि मा धूर्त इति बलवदनिन्दन् ॥

मदीयशिरोवेष्टन दक्षिणाफ्रिक्कादेशे यात्रह स्थितस्तान्मन्त्रिकृष्ट एव प्रायेण स्थितम
भूत् कदा वा किं निमित्त वा तस्य धारण तद्देशे परित्यक्तमित्येतदप्रे स्पष्टीभविव्यति ॥

अष्टमोऽध्यायः

प्रिटोरियानगरं प्रति गमनम्

दुस्वन्नगरवर्तिभि क्रैस्तमतान्मन्त्रिभिर्भारतीयै सह शीघ्रमेव मे परिचयोऽजायत । तत्रयन्याय
समाद्विभाषिण पॉलमहाशया 'रोमनकॅथलिक'सम्प्रदायानुवर्तिन आसन् । तपरिचय
'प्रोटेस्टण्टमिशन'शालाशिक्षणाणा सुभान-गॉडफ्रेमहाशयाना परिचय च समपादयम् । एषा
पुत्रो जेम्स-गॉडफ्रेमहाशयो व्यतीतप्रसरे हि दुस्थानमागत्य दक्षिणाफ्रिक्कादेशे भारतीयप्रति
निधीनामेवतमोऽभूत् । एव तक्कालमेव पारसी रस्तमजी-आदमजीमियोखान इयारययो
पुण्ययोरपि परिचयो जात । एतानि मित्राणि कार्यवेला विना नायदा कापि परस्परमिलित ।
तेषामन्योन्यसमागम क्रमेण यथा समवततेत्यप्रे निरूपयिष्यते ॥

इयमुपचीपमानपरिचये मयि दादाअबदुल्लाकम्पनीसङ्घस्य यापवादिन सनाशादेक
पत्रमागतम् । तत्र क्षेत्र निरूपितमासीधब्यनहाराय युष्माभि सजीभवितव्यम् । अत्रदुल्लशोभ-
महाशयेन वा तदीयप्रतिनिधिना वा प्रिटोरियानगरमागत्यमिति ॥

अत्रदुल्लशोभमहाशयस्तपत्र वाचयितु मे प्रदाय किं प्रिटोरियानगर भवतो गच्छन्तीति
मामवृच्छत् । अथाहमवोचम्—व्यवहारप्रिय तान्द्रवसनाशादनबुध्य प्रतिनूयाम् । न खल्वि
दानी जाने यमया तत्र गतन कर्तव्यमिति । ततोऽसौ व्यवहारविस्तरो वर्णयतामिति निज-
उग्रमाज्ञापयन् ॥

व्यवहारविवरणमत्रोद्भू प्रवृत्तस्य ममैतद्विदितमासीधमया 'श्रीगणेशाय नमः' इत्युपक्रम्य
शिज्ञावापि प्रारम्भणीयते । यदाह शाहीनगरनगरे क्रियत वाग्मयान् तदैकरिमन्दिने

तत्रत्य वायसभाया प्रचलन्त कार्यमलापमवेक्षितुमगच्छम् । तत्र कश्चनपारसीन्यायवादी साक्षिणमे
कमायव्ययगणनालेख्यमादाय प्रतिप्रश्नान् पृच्छति स्म । तदेतन्न किञ्चिदप्यहं प्रहीतुमशक्नुम् ।
न खलु मया पाठशालाया वा विदेशाप्रस्थितिकाले वायव्ययगणनाप्रसङ्गे मया
शिक्षित ॥

दक्षिणाभिःकालदेशे मन्वर्तयतया पत्निर्दिष्ट व्यग्रहारवृत्त्य तदखिलमप्यायत्रयगणनासम्बद्धमे
वासीत् । तादृशगणनाभिज्ञ एव तद्व्यग्रहारतत्त्वमगत्तु योग्यितु चाक्षमन्त । आयोऽय व्ययोऽ
यमिति यथा यथा लेखको मे न्यवेदयत्तथा तथा मदीया बुद्धिरमोमुह्यत । 'पि नोट' इत्यतदर्थस्या
हमनभिज्ञ आसम् । सैष शब्द शब्दकोशे न हि मया दृष्ट । मदीयामज्ञता लेखनाय न्यवेद
यम् । 'पि नोट' इत्येतत् 'प्रॉमिमरीनोट' इत्यस्य सक्षिप्तरूपम् । तस्यार्थश्च जग्दानपत्रमिति तमु-
खादज्ञासियम् । आयव्ययगणनानिरूपकं पुरतन्मेकं मीत्वापठियम् । ततश्चत्मनि मन्तागिर श्रद्धा
समजनि । व्यग्रहारस्तुन स्वरूपमप्रहीयम् । अत्रट्टाशेटमहाशयो यद्यपि गणनालेख्यस्वरूपान
भिज्ञस्तथाप्यायव्ययसम्बद्धानतिजटिलानप्यर्थान् स्वस्य व्याग्रहारिज्ञानसम्पत्त्या विशदीर्तुमश-
क्नोदिति मया प्रत्यक्षीकृतम् । अथाहमेनमगोचम्—प्रिटोरियानगरं गतुमहं सजोऽस्मीति ।
तत्र भग्निं वुत्र स्थीयत इति शेटमहाशयो मामपृच्छत् । यत्र मया स्थातयमिति श्रीमद्विरदिष्ट
तत्रेयहमगोचम् । अथासौ पुनराह स्म—वाढम् । अस्मदीयन्यायवादिने परमेकं लेखितास्मि ।
स च भग्ना तत्र निराम कल्पयिष्यति । प्रिटोरियास्थमदीयभेमेण मित्राणामपि लेखिष्यामि । परतु
तसहयासो भग्नामनुचित इति मे प्रतिभाति । प्रतिपक्षीया प्रिटोरियानगरे प्रजला भवति ।
अस्मदीयान्येद्वान्तलेन्यपत्राणि यदि कदाचित्तेषा यस्य कस्यापि हस्ते निपतेयुस्तदास्मान्-
व्यग्रहारस्य महाननर्थं सम्भवेत् । तस्माद्द्वर भग्निस्तै साङ्गमतिपरिचय परिहर्तव्य इति ॥

ततोऽहमगोचम्—

युष्मदीयन्यायवादिना यत्र मे वसति पारतन्व्येत तत्राह निवस्यामि । अथवा स्वय-
मेव स्थण्डमन्विय वसति अहित्ये । भग्नातोऽत्र निवसन्ता भग्नु । द्वयोरात्रयोर्षदहस्तोऽर्घ्यस्त खलु
न कस्यापि प्राणिन प्रकाशयित्ये । किन्तु प्रतिपक्षीयाणां पारचयमहं सम्पादयितुमिच्छामीत्ये-
त्सत्यमेव । तै सह मैत्रीमपि कञ्चित्तुमिच्छामि । सति सम्भवे यापस्यानाद्विरेव व्यग्रहार
व्यग्रस्थापयितुं यतित्ये । ननु तैपत्रशेटमहाशयो भग्ना नधुरंवेति ॥

प्रत्यर्थां दिवङ्गत शेटतैयत्र हानीन्वानमहममहाशय श्रीमदत्रट्टाशेटमहाभास्य समीप
सम्बन्धासीत् ॥

संज्ञानरचनोपन्यास मदीयमाङ्ग्यं शेटमहाशय किञ्चिदुक्तात् इवाल्स्यत । किन्तु
दरसननारमागतस्य मम पत्रसमदिनात्ता व्यनीत तान्येव्यस्त्रभापरज्ञानकारयो प्रभेग जायत
स्म । नाहमिगानीमद्द्वारगज आसम् ॥

अथ शेठ महाशयेनोक्तम् —

हा आ .आ । सधानापेक्षया प्रशस्यतर उपाय कोऽपि नास्ति । क्लित्वाभयो समीपब्रान्धन्यत्रशादन्योन्यचित्तपरिज्ञान सम्पगस्ति । तैयवशेठोऽयं न खलु सन्धान श्शटित्यङ्गी-
कुर्यात् । अपि चात्मासु मनाक् प्रमत्तेषु सर्वप्रकारैरस्मदनुमति सम्पाद्य पर्यन्तेऽस्मानेन गते
निपातयेत् । अतो भवद्वि सर्वकार्येष्वपि द्विरालोच्य प्रवर्तितव्यमिति ॥

ततोऽह प्रत्यवोचम्—

अल त्रिचिन्त्य । व्यवहारमधिवृत्य तैयवशेठमहाशयेन वा केनाप्यन्येन वा विशेष
भाषणप्रसङ्गस्तोऽपि कोऽपि नास्ति । एतावन्मात्रमह तस्य तूचयितुमिच्छामि यदन्योन्यमेव स्वय
सन्निपातकालेन न्यायत्रादिना घस्मरमुखेषु द्रव्याहुतिक्षेपो वर व परिहर्तव्य इति ॥

आगमात्सतमे वाष्टमे वा दिवसे डरवननगरादह निर्गतोऽभवत् । मदर्धे प्रथमश्रेणीप्रया
णपत्रमेक त्रीतस्थापितमासीत् । शयनीयापेक्षाया तदर्थमन्यदनुज्ञापत्रपत्र शिल्पिपञ्चकेन केत
व्यमासीत् । अत्रदुष्टशेठमहाशयस्तादृशपत्रसम्पादनाय मा वलवदुपात्तत् । परन्तु स्वाभिनि
वेशाच्च दम्भादभिनव्यय कर्तुमनिच्छया च मया नेदमङ्गीकृतम् । अथ शेठमहाशयो मामेव
प्राप्तोद्यतम्—

‘इह तान्निखरूपताम् । नेद हिन्दुस्थानम् । देशस्यास्य रीतिरन्यादृशी । भगवदनुग्र
हात्सम्पन्नसर्वसमृद्धिना न खलु कार्पण्यमाश्रयणीयम् । यथावश्यक तत्तदवश्यमेव ग्रहीतव्यमिति ॥

अहमस्य मदीयवृत्तज्ञतामान्निवृत्त्य ‘अल चितथा’ इत्यवोचम् ॥

धूमशकटी नातडदेशस्य राजधानी मॅरिसवर्गनगर रात्रौ नरपण्डानादनवेख्या-
मासदत् । अत्र हि पथिकेभ्य शयनीयानि दीयन्ते स्म । धूमशकटाधिकरणानियुक्त वध्वन
पुरणो मामुपैत्य ‘अपि शयनीयमपेक्ष्यते’ इत्यपृच्छत् । ‘मा तावत् । अस्ति मन्निफटे’
इत्यहमचरयम् । सोऽपि निर्गत । अत्रान्तरे पाथ्य वध्विदुपेत्य मय्येव बद्धदृष्टिर्मापैक्षत् ।
“त्रिर्णोऽथ जन” इति च मामवगत्यायमपरितुष्टोऽभवत् । अथ स वहिर्गत्वा द्विजानधिकारिण
आनयत् । तेषा नेत्रोऽपि मामाभाषयत् । अन्य वध्विदधिकारी मपार्धमुपेत्य ‘वहिरिहि ।
चरमशकट प्रतिगच्छे’ इत्यवोचत् । मन्निफटे प्रथमश्रेणीप्रयाणपत्रमस्तीत्यहमवोचम् ।
अथ सोऽत्रात्—‘तत्तावदस्सु नाम । त्वया तु पृष्टस्यशकटे गन्तव्यम्’ इति । ‘डरवननगरे
शकटमेवशाकट मा न कोऽपि न्ययत् । अहमस्मिन्नेन शकटे प्रयातुमिच्छामि’ इत्यहमचरयम् ।
अथ सेऽत्रात्—‘मा प्राह—‘शकटश । इतस्त्वया शकटादतरतव्यम् । नो चेद्राजभटमाह्वय
‘राजतरपथिथे’ इति । ततोऽत्रमदम्—सोऽपमाह्वयतां तर्हि । त्वयमेवाह नैत्रतरिण्यामीति ।
अथ राजभट आगत । स मां हस्तप्राह गृहीत्स वहिराह्वय निरकाउयत् । मदीयस्त्वयपि वहि
प्राप्तोद्यत् । नारम्भ शकटानर ममित्यापीत्यवोचम् । प्रचलिता धूमशकटी । अह पथिकमण्डप

गत्वा तत्रोपाविशम् । मदीया हस्तपेटी मन्त्रिकट एव स्थिता । इतराणि तु मदीयवस्तुनि नाहमस्पृशम् । धूमशक्रटानिप्ररणनियुक्तास्तानि स्वायत्तीचक्रु ॥

तदानीं शैशिर षाल । दक्षिणाप्रिकारण्टस्योन्नतप्रदेशेषु शिगिरन्तौ शीतमनि-
मात्रमुन्वण भवति । उन्नतप्रदेशवर्तिनि मेरिस्सर्गनगरे शीत दुस्सहमासीन् । मम दीर्घत्वच
सम्भारान्तरमव्यगतोऽभूत् । त मार्गितुमरीरोऽभवत् । मा कश्चिन्मे भूषोऽव्यपमान कार्पीदिति ।
तदह शीने कम्पमान उपाविशम् । तस्मिन् कोष्ठे दीपो न स्थित । अर्भरात्रे पान्य ऋषिदागमन्
तस्मिन्मया साकृत्कालपितुःकामेऽपि मदीयमनस परिस्थितिस्तदनुकृत्य नामभवत् ॥

अह मदीयामितिर्नृत्यता प्रत्यालोचयितुं प्रावर्तिपि । स्वाप्रिकारसमर्थनाय किमह
त्रिवदेय किमुना हिन्दुस्थान प्रति निवर्तयाहोस्विदपमानमुत्कटमपि सोऽ प्रिटोरियानगरं प्रति
निवृत्य समाप्तत्रयहारदृश्य स्वदेग परावर्तय । व्यवहारदृश्य परित्यज्य पञ्चयन नाम भीष्क
लक्षण स्यात् । मया प्राप्त ज्ञेय सर्वोऽपि बाह्यतण इव स्थित । अस्तुतस्तु स एवात प्रच्यवत्य
मर्गद्वेषयात्रेर्वाह्यलक्षणमासीन् । वर्णद्वेषनिरसनाय मया यावच्छक्ति प्रयसितव्यम् । तत्रयन्-
वशात्कदाचित्ज्ञेयसम्भवेऽपि स क्लेश सोऽव्य । एतादृश्याप्रितिवारणाय यावदाव्ययक तावन्मात्र-
मन्यायनिवृत्तये मया प्रयसितव्यम् । अत एवानन्तरगामिन्या धूमशक्रटया मया प्रत्यातव्यम्
इत्यह निश्चयमन्वर्षम् ॥

परेषु प्रातरयोव्वर्षनिर्वाहनाय मुग्ध्याप्रिकारिणे सप्रिस्तर तन्त्रीवृत्तात् प्राहैषम् ।
अत्रदुलाशेष्टमहाशय च तन्त्रीदारा विदितोऽन्तमकार्षम् । स च तक्षणमेव गत्वा मुग्ध्याप्रिकारि-
णामपश्यत् । स तु धूमशक्रत्वप्रिकरणसेवकाना पक्षमेव पर्यपोषयत् । किन्तु यथाह
मदीयगतव्यस्यलम्बुपटुत प्राप्नुया तथा मप्रिकानव्यमिन्ययोऽवनिमेनतस्वामी समादिष्टो
भवनीत्यसावप्रथयत् । अवदुलाशेष्टमहाशयो मम यथावपर्यवेक्षणाय मेरिस्सर्गनगरस्यभारतीय
वणिग्जनानितरस्यलवर्तिन सखीथ तन्त्रीदारा समगोषयत् । मेरिस्सर्गनगरस्था वणिज
शक्रटीस्थानमागत्य मामपश्यन् । तेऽमी स्वीयश्रान्यखिद्यान्युपर्यर्ष मम यन्वृत्त तदेतन्ना-
व्यनिनि
दुग्ध्या मा सान्त्वयितुम्यतत । किं च प्रथमद्वितीयश्रेष्ठो प्रयानुभिर्मर्तव्यवर्नैर्योत्र-
किङ्करेभ्यो गौराङ्गपथिकेभ्यश्चावश्यमेवोपत्र प्रतीक्षणीय इति न्यवेदयन् । इत्यनेनदनिष्कथा
श्रवणप्रसङ्गेनैवाह समापिमगान् । अथ सायन्तनधूमशक्रटी समागता । तस्या मर्षे स्थयनेक
निश्चितमासीन् । टरजनगरात्प्रयास्यता यद्यपि न चिक्रीदित शय्यासम्पादक पत्र तथायधुना म्दा
तदेतदनापि । धूमशक्रटी मा ' चार्ल्सटाउन'नगरमनीनयत् ॥

नवमोऽध्यायः

अतिशयितक्लेशपरम्परा

धूमशकटी चार्ल्सटाउननगर प्रातरासादयत् । तन्नगराज्जोहानिसर्गपुरीमुपस्थायिनी धूमशकटी तदानीं न चलति स्म । सामान्येनाश्वरथेन प्रयाण निर्कल्यमासीत् । आश्वरथप्रयाणानुज्ञापक पत्रमेक मन्त्रिभूते स्थितम् । मैरिक्सर्गनगर्यामिकाहविलम्बसम्भवेऽपि तदेतदप्रचर्ष्य नामयत् । किं चात्रदुल्लाशेष्टमहाशयेन चार्ल्सटाउननगरस्थोऽध्याधिकारी विलम्बनिमित्त तत्राद्वारा पूर्वमेव निवेदित आसीत् ॥

किन्तु सोऽधिकारी मट्टुच्चाटनाय व्याजमेकमन्विष्यति स्म । अपरिचितोऽह कश्चिदागन्तुक इति मामवगत्य भवद्रीयप्रयाणानुज्ञापकपत्रमिदानीं निषिद्धप्रचार भवतीति मामवादीत् । तस्याह समञ्जसमुत्तरमदाम् । तदीयमनोगत कारण न खलु शक्ये स्थलाभात् । मदीयप्रयाणानुज्ञापक पत्रस्याप्रचर्ष्यताख्यापने तस्याभिप्रायस्तादृश्य एव । पथिके सर्वैरपि शक्यताभ्यन्तर एवोपवेष्टव्य मासीत् । परन्तु मामयमधिकारी 'कुली'जनमपरिचित च मन्यमानो गौराङ्गैरघनीनै सह मट्टुपवेशन कथमपि निवारयितुमामोऽभवत् ।

'अग्रेसर' इत्ययमधिकारी व्यपट्टिश्यते स्म । प्रयाणकार्यदर्शित्वमेवास्यवृत्त्यमासीत् । रथवाहकस्य पार्श्वयो पथिकद्वयस्योपवेशस्थलमासीत् । एकत्रायमधिकारी पूर्वमुपविशति स्म । तस्मिन्दिने तु शक्यताभ्यन्तरे रथमुपविश्य निज बाह्यपीठ महामटात् । इदमन्यतमयाव्यमपमानकर चेयहमज्ञासिगम् । तथापि वर सोऽव्योऽयमपमान इत्यात्मानमबोधयम् । बलादन्त प्रवेशो न हि सम्भाव्यते स्म । कल्हप्रसङ्गे तु रथो मा परिष्यन् प्रचलित एव स्यात् । एतेन परमेक दिन व्यर्थमतिग्राहयित्यमापतेत् । परंतु किं वा सम्भवीति भगवदेकत्रैव भवेत् । इत्यमनुसन्धाय जाचन्व्यमनहृदयोऽपि क्विक्रशाली पुरप इव शक्यताहकस्य पार्श्वे त्पणीमुपविष्टोऽभवत् ॥

त्रिवण्टारादनवेळामध्वरथ 'पारटीकोप'स्थलमुपासदत् । तदानीमियमग्रेसरो मयाव्यासित स्थलमात्रमितुमन्यलभ्यत् । स किञ्च धूमवर्तिसैनाय सज्जातमामोऽभवत् । प्रायेण निर्मलयायुसेवनाभिलाषुकेणापि तेन भवितव्यम् । तदसौ शान्तिनादेक मल्लीमन स्थूलशाटनमादाय पादरियास फट्कस्योपरि तमास्तीर्थ मामत्रवीत् - 'सानी' (दास इत्यर्थे प्रयुज्यमान शब्द) त्वमस्यो पुरुपविष्टो भव । रथग्राहकस्य पार्श्वेऽहमुपवेष्टुमिच्छामीति । संप्रयमानना न मे रुषणीयाभवत् । अथ भयेन कल्पमानोऽहमग्रेसरो - त्वमेव मामत्र समुपावेशय । न्यायन शक्यताभ्यन्तरे मम स्थल प्रदेयमासीत् । तथाव्यमानोऽय मया सोऽह । त्वमिदानीं वहिःपरिश्य धूमवर्तिसैन्यमस्त्वदीयपाद-मूढे मामुपवेशयितुमिच्छसि किञ्च । नारमिद मंत्रया मृष्येयम् । यदि तात्रमन्यसे तदाहमन्यन्तर एवोपवेश्यामीति ॥

अमनासवचस्येव मय्यमां निकटमुपेय बलवच्चपेटप्रहार मे दत्त्वा हस्तग्राह मानसन्तान्त्रिकाऽपि प्रायतिष्ठ । मदीयशीतान्मर्गवर्तिनीरारकृटमयी शयान सुदृढमहत्प्रहोषन् । जरास्थिमङ्गेषु मुष्टिवच नत्र त्रिथिऽपिथ्यामीनि मनस्यकरवन् । इतरे पयिका दृश्यान्दि प्रेक्षन्ते स्म । स तु मामाक्रोशमाक्रोश कर्म कर्म च प्रादरत् । तथाप्यह दृश्यामेवास्याम् । स तावद्बलवानासीत् । अह पुनर्निर्वच्ये जन । अय जानानुकम्पा केचि पयिकाम्ननवोचयन्—हन् मो मुच्यतानयन् । न हि किञ्चिदपराद्धमनेन । स निष्ठ यथार्थनाह । यद्य तत्रोपवेष्ट नातुमन्ये तदास्मपार्वेऽयमुपविशतु इति । तदेतन्नेव मम्मवतीति स उच्चैरजोगत् । तथाप्यमां मनात् मन्वात् मुखमङ्ग इवाऽदृश्यत् । ततस्तान्नाद्विरस्य मन हस्तममुद्धत् । अय भूयोऽपि मा शपन्नरपार्षे ममुपविष्ट “ हेऽष्टोष्ट ” इति व्यपदिश्यमान दासमेक स्वनादनिशेषस्थान उपवेष्टुमदिश्य तदीयस्यते स्वयमुपविशतु ॥

पयिका अन्तर्ग्याविशन् । सीकाशिशङ्खनमश्रावि । रथश्च सनिर्गोप प्राचलत् । मन हृद्य धट्टाऽपि प्रस्यन्दते स्म । अपि नाम गन्तव्यस्यलमह जीवन्नवाभ्यामिनि चिन्ताकुटोऽभवत् । म पुत्र्य पदे पदे नोवमयीं दृष्टिं मायि विक्लिन्त् तर्जनीं प्रदर्श्य जागृहि जागृहि ‘स्टैटरटन’ नगरमाग्नेटुप स्तव किं परस्थापीति ततो व्यक्तीमविश्यातीति वदन्माम्नाजयत् । अहन्तु जोयमासीन पाहि मा परमान्निति भगवत् प्रार्थनामकरवन् ॥

प्रदोषानन्तर स्टैटरटननगर वयमात्ताडयाम । तत्र कपाचिद्गारतीयाना मुान्वयलोक्त्य शीर्षनेवात्तममुचम् । ततोऽवनीर्णं मामुपेय ते सुदृढः प्राहु — वयमीसादेष्टमहाशयानामापणं वो नेतुमिहागता स्म । तथा हि तन्त्रीमन्देशोऽस्माभिरवदु गुणैष्टमहाशयेभ्य प्राप्त इति । अह भयमदृश्यम् । वयमीसा-हानी-सुमारोष्टमहाशयस्वापणमगच्छाम । तत्र शैष्टमहाशयस्तदीय-लेखकाश्च मा पर्ववारिषु । मयानुभूतमखिल तेभ्यो न्यवेदयन् । तदाकर्ष्यं ते सुतरा विपय्या स्वैरप्यनुभूतचरणि सन्मत्तानि सन्कर्ष्यं माममान्वयन् ॥

तत्रपप्रयागशकटीमहत्स्याभिनारिण विदितास्त्रिदृष्ट विवातुभिऽन् तसर्वं सवेम्नर मुपन्यस्य तदीयकिन्त्रेण वृत्त तर्जननयावेध परेषु प्रात प्रयास्यन्त गन्तान्मन्तर एवान्मै पथिर्भे सद्रोपवेशयितु प्रतिज्ञातव्यमिति परमश्रेखिन् । स चापिक्रम प्रयवोचन्—स्टैटरटन नगरादेऽत्र महाशकटी प्रमर्शति । शाकटिकादिपरिकरस्मर्त्रोऽप्यन्य । भवद्भि स्यापिनो दुर्बुत्त किन्तु श्चो न ह्युपतिष्ठति । पान्यैरन्यै सह भवतामुपवेशनाय यथाक्मविवानं वृत्त मवतीति । एतदवगम्य मन चिन्ता लञ्ची समपयत् । मद्वस्वत्की म आङ्ग्लो व्यवहारोपाभियोक्त्य इति नाभू मनाभिऽप । तदय वल्लहाद्यायस्तावन्वैव समाप्तिमगम् ॥

ईसादेष्टमहाभागस्य मृत्य प्रातर्मा शकटीपार्श्वमर्षीत् । स्यऽ नया प्रयासमवामन् । सुरक्षितस्तद्रात्री ‘ जोहानिमर्षी ’ नारमासदम् ॥

स्टेडरटननामैकोऽल्पग्राम । जोहानिसवर्गइत्येतदेक महानगरम् । अबदुल्लाशेठ-
महाशयेन जोहानिसवर्गनगर प्रत्यपि पूर्वमेव तन्त्रीसन्देश प्रेषित आसीत् । अपि च तत्रत्याना
महमद-कासम कमरुद्दीन—महाशयानामापणस्य नामवेपं तदीयानासस्थानादिनिरूपक वाह्यनाम
च प्रादायि । तदीय कश्चन पुरयो मा नेतु शकृटस्थानमागत्य स्थित । परन्तु नाहमेनमप-
श्यम् । सोऽपि मा नाभ्यजानात् । ततोऽहं कमथ्यतिथिमन्दिरं गन्तुं निरचेयि । ज्ञातपूर्वाणि
हि मया चतुःपञ्चविंशान्तिगृहाणा नामधेयानि । अथ शकृटमेकं भाटयित्वा ब्रेड-
नेशनल-होटेल्-ज्याख्यमतिथिमन्दिरं प्रति रथं बाहयितुं शाकटिकमाजिह्वयम् । तत्रासाद्य तद्यवस्था-
पकं दृष्ट्वा वस्तु देहीत्यवृच्छम् । स च मा क्षणं वीक्ष्य “ किं करोमि । अत्रत्या कोष्टः
सर्वोप्याक्रान्ता ” —इति सप्रिनयमात्रेण मा व्यसर्जयत् । ततोऽहं महमद-कासम—कमरुद्दीनमहा-
शयानामापणं प्रति रथं बाहयेति शाकटिकमवोचम् । तत्राबदुल्लगनीशेठमहाशयो मदागमन-
प्रतीक्षं एव स्थित । स च मा स्वभातेनाभ्यनन्दत् । अतिथिमन्दिरे स्थलाभावशसिनीं
मदीयक्यामाकर्ष्य स भृशं विहस्य प्राह—अहो अतिथिमन्दिरे प्रवेशलाभं कथं वा भवद्भि-
र्निरीक्षितं इति ॥

कुतो ह्ययमसम्भाव्य इत्यहमवृच्छम् । दिनचतुष्टयमात्रमिह भवद्भिः स्थीयते यदि तदा
सर्वं स्पष्टीभविष्यति । देशोऽस्मिन्नस्मद्विधानामेव केवलं निवासं शक्यं । वयं हि द्रव्यार्जनप्रवृत्ताः ।
तदर्थमपमानमपि तूष्णीं सहिष्यामहे—इति ॥ ततश्चासौ दक्षिणामिन्नादेशे भारतीयैरनुभूय-
मानानां वृंशपरम्पराणामितिहासमवर्णयत् । अस्य महाशयस्य सम्बन्धपरिचयोऽस्मान्ममे
रोगे सम्पस्यते ॥

स पुनर्मामकथयत्—

देशोऽयं शुम्भादशाना न योन्यः । पश्यन्तु भवन्तः । अत्र किञ्च भविष्यति प्रिटोरियानगरं
गन्तव्यम् । तदा तृतीयेश्वर्यामेव प्रयाणमङ्गीकर्तव्यमापतिष्यति । ‘नाताल’देशापेक्षया
‘टान्सराट’देशस्य परिस्थितिरनिमात्रं शोचनीया । अत्र हि भारतीयानां प्रथमद्वितीयश्रेण्यो-
प्रयागानुज्ञापकत्राणि नैव दीयन्ते इति ॥

“अस्य शृते प्रयनो शुम्भाभिः प्रग्रामं नैव कृतः स्यादिति मन्ये ।”

“ननु शृत्वा एतन्मामि एतन्न्यवहारः । एषन्तु प्रायशोऽस्मदीया प्रथमद्वितीयश्रेण्यो-
प्रयागं नैव चिरीर्षन्ति ।”

अथ ह्ययोर्गार्गनियन्त्रादिप्रवृत्तमानाभ्यं मनस्योक्तयम् । तत्र निस्तारमार्गो मया
लक्षितः । ‘टान्सराट’देशस्य प्राचीनशासनाभ्यं न एतद् नृक्षमदृष्ट्या न्यत्रयन्तः ।
एतन्मयेर्गार्गनियन्त्रां तु वयं कथा ॥

रंजमन्दापनशेषम्—प्रयागश्रेण्यामेव प्रयागव्यभिन्ने गदिष्टा । यद्येदंशास्यं स्यात्तदा
प्रिगेरंजनगरनगरशेनं प्रयागमिति । एतं किञ्च सप्तशतशतस्यदूरं एव गच्छन्ते—इति ॥

एतेन कालत्रिलम्बो द्रव्यनाशश्च यथा सम्भविष्यति इति श्लेषमहाशयो मे प्रादर्शयत् । तथापि मया चिन्तितं प्रथमश्रेण्या प्रयाणं तस्याप्यभिमतमेवासीत् । तस्मादयोऽध्वनिनेतनस्वामिन प्रति पत्रमेकं लिख्यं प्राहैपम् । तत्र हि मया 'यत्पि अयमस्मि व्यारिस्टर्जन । सर्वदापि प्रथम श्रेण्यामेव प्रयाता । प्रिटोरियानगरं त्वरितमेव मया प्राप्तव्यम् । अतो भवत्सकाशाह्लिखितमुत्तरं प्रतीक्षितमत्राशाभावात् स्वयमेव श्रीमता निकेतनमुपेत्य प्रत्युत्तरं ग्रहीष्ये । प्रथमश्रेणी प्रयाणानुज्ञापकं पत्रं प्राप्तव्यं इति प्रथमि — इति ॥

प्रतिपत्रचनस्य समक्षप्रातिनिरूपणं तु प्रयोजनगर्भितमिति नेदं पृथक्कथ्यम् । तथा हि । निनेतनस्वामिना प्रत्युत्तरे लेखितव्ये प्रथमश्रेणीपत्रं सर्वथा नैव दास्यत इत्येव लेखितं स्यात् । अपि चायं 'कुलीन्यारिस्टर्' इति व्यपदिश्यमानं मां प्रति त्रिमपि त्रिभ्रूणाभिप्रायनाभयति । तदहं निरवधेनाङ्गवेगेण भूपितं सन्नपस्थाप्य तमाभापयिष्ये । ततश्च प्रथमश्रेणीप्रयाणपत्रं मे प्रदातुमसौ बहुशोऽनुमयेत् । इयमालोच्य हस्वकत्रचन्द्रप्रध्याद्यान्त्याङ्गुतस्सन्नयोऽन्निवेशनमगच्छम् । तस्याग्रे सुत्रगमुद्रामेकां निगाय प्रथमश्रेणीप्रयाणपत्रमेकं दीप्यतामिषपृच्छम् ॥

‘तत्र भवद्विरेयाय लेखो मे प्रेषितः ।’

“अथ किम् । स एवायमस्मि । ईप्सितपत्राने भवद्विर्बहुपट्टत स्यात् । अर्थं हि प्रिटोरियानगरमहं प्राप्तुमामोऽस्मि ।”

स च सस्मयमानं सानुरूपमाह—

नाहं टास्रालदेशस्य त्रितु 'हॅन्डि'दिशाभिजनोऽस्मि । जाने भवता मनोगतम् । अस्ति मं सहानुभूतिर्युष्मद्विषये । ईप्सितं प्रयाणपत्रं भवद्भ्यो दातव्यमित्येव ममाप्यस्ति वाङ्मा । परंतु प्रदानस्य सामयिकत्वमिष्यते । स च समयो यथा—गार्गे धूमशक्तीनायको भवनं कदाचिदवतार्यं तृतीयश्रेण्या यद्युपवेशयत् तदा नाहं तत्र वाच्यो भवित्तास्मि । तथा चाषोत्रसं ह्यस्योपरि व्यग्रहारो भवद्विर्नोचापनीय इति । शिवा सतु व पथान इत्यहमाशासे—इति ॥ इत्यममिधाय स मे प्रयाणानुज्ञापत्रमदात् । अहं च धन्यत्वादमुक्त्वा यथोक्तमाचरिष्यामीति प्रत्यजानि ॥

अत्रदुर्लभ—गनी—श्लेषमहाशय प्रस्थानोद्यतं मामाप्रष्टुमवोऽध्वनिनेतनमागतम् । एतद्वृत्तमा कर्म प्रष्टुं च त्रिस्मितश्चाभवत् । अथायमेव मां प्राप्तुमयत्—प्रिटोरियानगरं यदि भवत् प्राप्तव्यं तदा खन्तहं निश्चितो भवेयम् । शङ्के धूमशक्तीनायकं प्रथमश्रेण्या भवत् स्वस्य मुपवेष्टे न मुखनीति । कदाचिदनेन मुक्तानपि पथिना न हि मोक्ष्यतीति ॥

अहं प्रथमश्रेण्यामुपाविशाम् । चलिता च धूमशक्ती । 'जर्मिस्टन'पुरे शक्तीनायकं प्रयाणानुज्ञापकं पत्रमीक्षितुमागतं । दृष्टमात्रे मयि नुद्धस्तज्जुल्लिप्तया स मामादिशत्—तृतीय

श्रेणीं प्रति निर्याहीति । तदाह मन्त्रिकटस्थित प्रथमश्रेणीपत्र तस्मा अदर्शयम् । स तु प्राह—
अस्तु नाम । तृतीयश्रेणीमितथ्यल—इति ॥

अस्या शक्रवामेकरूपगङ्गलपथिक स्थित । स च शक्रटीनायकमचक्रथत्—
सदृहस्थमेन कुतो भगान्वावते । तदीयहस्तगत प्रथमश्रेणीप्रयाणपत्र न किं भग्नतो दृष्टिगोचर ।
इहोपनिष्ठादस्मान्न मे कापि वागा—इति ॥ स एवमुक्त्वा मामभित्रीक्ष्य जोयमास्यतामियनादीत् ॥

यदि 'कुली'जनेन सहोपवेष्टुमुसुको भगान् तदा का हि मे क्षतिरिति प्रजल्पन
धूमशक्रटीनायको निरगात् ॥

रात्रात्रघण्टावादनसमये धूमशकटी प्रिटोरियानगर प्रापत् ॥

दशमोऽध्यायः

प्रिटोरियानगरे प्रथमदिनम्

प्रिटोरियानगरस्यायोऽध्वनिकेतन प्रति दादा अब्रदुष्टामहाशयाना न्यायवादिन सकाशात्नम
प्रत्युदमनाय केनापि जनेनागतेन भाव्यमिन्यहमचिन्तयम् । भारतीयस्तु नैवागता इति मे
विदितमेव । मया हि पूर्वेभ्य प्रतिज्ञात यक्त्स्यापि भारतीयस्य गृहे नाह वसतिं गृहीष्य इति ।
न्यायवादिना तु न कोऽपि जन प्रेषित । तदिनस्य भानुमारत्वात् प्रयासवाहुल्य त्रिनायत्र
जनप्रेषण न शक्यमासीदिति मया पश्चादवगतम् । इतिर्नर्तव्यतामूढ सन् क नु गन्तव्यमिति
चिन्तयन्नतिष्ठम् । कचिद्विश्रान्तिगृहेऽपि दुर्लभ स्थानम् प्रवेश इति मया पर्यशङ्कि ॥

प्रिटोरियानगरस्यायोऽध्वनिकेतन त्रिनवत्युत्तराष्टशताधिकसहस्रतमे नैस्तशकाब्दे यादृश-
मासीत्तादृशात्पर वैलक्ष्यमापन्न चतुर्दशोत्तरनवशताधिकसहस्रतमेऽब्देदृश्यत । दीपा मन्दप्रकाशा
प्रचलन्ति स्म । अत्यल्पा पथिकसङ्ख्या । यात्रसर्वे पान्था निर्गतास्तावदह तूष्णीमासम् ।
इत्यमर्चितय च यथा—प्रयाणपत्रसङ्ग्रहकेऽधिभारिणि लब्धावकाशे सति मदीयप्रयाणपत्र तस्मै
प्रदाय विश्रान्ति भोजनशालिका वासस्थलमन्यद्वा विमिह लभ्यत इति त पृच्छामि । यद्यसौ कापि
वसतिं दर्शयेत्तदा तत्र गमिष्यामि । नो चेत्त्रात्रिमिहैवाध्वनिकेतने गमयिष्यामीति । परन्त्वपमानभया-
देवं प्रष्टुमपि ममोत्साहो नासीत् ॥

अध्वनिकेतनात्पथिक सर्वेऽपि निर्गता । अहमपि प्रयाणपत्रसङ्ग्रहाय मदीयपत्रं
दत्त्वा त प्रष्टुमारब्धयन् । स च मदीयप्रधानामुत्तराणि सपिनयमदात् । किन्त्वस्मादधिक साहाय्य
न मे भविष्यतीत्यहमजानि । तन्मिद एवामेरिकादेशीयो 'निप्रो'जन कश्चिदतिष्ठत् । सैव
मया सह कयालाप कर्तुमारभत ॥

स एव मामनथयत्—

मये भवतोऽत्र सुहृद्दिहीना नवागलुका ँति । मया सह भर्त्राद्रारागम्यते यदि तदा व
स्तोत्रामेका भोजनशाला नेप्यामि । तस्या व्यवस्थापको हामेरिकादेशीय । स च सम्यक्परिचितो
मे । शालाया भवत प्रवेशयेदिति प्रत्यमीति ॥

ईदृशसाहाय्यलाभे त्वह साशयिक एवासम् । तथाप्यस्मै मदीयवृत्तज्ञता प्ररयाप्य तत्कृता
सूचनामहमङ्गीकृतवान् । स मा जॉस्टनमहाशयस्य 'फॅमिलीहोटल' इत्यारय विश्रातिगृह
मनैषीत् । वसतिशोष्ठक एव भोक्ष्य इति समय ग्राहयित्वा स जॉस्टनमहाशयो मामेकमेव रात्रिं
तत्रात्रासयितु प्रत्यपद्यत ॥

किं चायमाह—गौराङ्गोऽय वृष्णाङ्गोऽयमिति मे मेरुत्पना मनागपि नास्ति । किन्तु ममा-
तियय सर्वेऽर्थैरोप्या । अमी फिल सहोपवेशितान् भवतोऽत्रलोक्य पर कुप्येयु । अथवा स्थल-
मिद परित्यज्यायत्र गच्छेयु — इति ॥

अथाहमवोचम्—

रात्रिमेनामिहैव वस्तु भवद्भिरदायि । इयतापि बहूपट्टतोऽस्मि । स्थलीयपरिस्थिते शने
शर्नैर्यागम्यमानत्वाद्ब्रवीद्यमष्टमयह जाने । मदीयशोष्ठ एव भोजने परिवेष्यमाणोऽपि नाहमेत
दयथा प्रहीष्ये । च प्रातरयत्रधापि सवित्रातु शक्तुयामित्यास्था वर्तते—इति ॥

एक कोष्ठो महामदायि । आहारप्रतीक्षस्तत्राहमुपाविशम् । एकातस्थितत्रादालोचना-
परश्च सम्पन्न । अतिथिगृहे भूयासोऽतिययो नास्ति । तस्मात्सेवत्र शीघ्रमेवाहारमैनेप्यतीति
निरीक्षणमाणोऽहमवस्थित । अत्रान्तरे जॉस्टनमहाशय स्वयमेवागमत् । अत्रयच्च यत्—कोष्ठेऽस्मिन्
भवद्भिर्भोक्तव्यमित्युक्तवतो मे लज्जा समजनि । ततोऽहमितराभ्यागतेभ्यो वृत्तमेतन्निवेद्य तानपृ-
ठम् किं युष्माभिरपथा मयते यद्यस्तापि भोजनगृह एव भोक्तुमासीनेति । तऽप्यवदन्—तदेतद्वय नैव
निषेधम् । यात्रपर्यन्तमिहस्थातुमसात्रभिलष्येत् तात्रदिन यथेष्टमास्तामिति । तस्माद्भवतो भोजन-
शालामेवागतुमर्हन्ति । अपि चात्र स्थीयता यथेष्टकालमिति । भूयोऽपि तस्मै मम वृत्तज्ञतामावेच
भोजनगृहे भोक्तुमगच्छम् ॥

परेषु प्रातरह न्यायत्रादिनो मन्दिर गत । तस्य नाम 'ए टरुयु वेन्डर' इति । अय
सर्वांमना मामुपाचरत् । अत्रदुःखशोभमहाशयाभ्या तन्यायत्रादिन सौगुण्य पूरमेव श्रुतमार्सम् ।
अतस्तद्वृत्तोपचारेण नाह किम्यमापम् । स मामादरेण महताभिन्नद्य दुःखालमपृच्छत् । म्दत
वृत्तान्तमविविध तस्मै न्यवेदयम् । स च मामत्रचीत्—व्यारिस्टरवृत्तिमनुरव्य भवद्भिरिह कर्तव्य
किमपि नास्ति । अस्य व्यवहारस्य वृत्ते न्यायत्रादिनाष्टीरवा अस्नाभिर्नियुक्ता सति ।
चिरन्तनोऽय व्यवहार पर जटिन्ध । अतो निज्ञास्वत्रियनिवेदनमात्रे क्वणपि भवतो
निष्टुम्भे । युष्मदागमनन कार्षिके सह परम्यवहारचालनाय भूय सौकर्यनिदानि न

सदृष्टम् । इतः परं तस्मात्साक्षाद्ब्रह्ममखिलमपि युष्मद्गारेण सद्प्रतीक्ष्यामहे । युष्मदर्थे
नाद्यापि मया वसतिरविषा । वरं भवदागमनोत्तरं तदग्रेषणमिति मया चिन्तितम् ॥

वर्णद्वेषं प्रातिभूमिं गतः । अतो युष्मादृशानामिह स्थलान्घेषणं न सुकरम् । अहं
तान्देवा दीनामत्रा जानामि । मा हि कस्यचिदपूपमारस्य भार्या । स्वगृहे युष्मानासपितु
सानुमयेत् । तेन हि तदीया द्रव्यायति वृद्धिमुपैष्यति । आगम्यताम् । तद्गृहं गमिष्याम इत्येवमुक्त्वा
तत्र मामनैषीत् । तत्र भद्रिपये कचिन्मालभेन्नन्तालापमरुत् । प्रतिसप्ताहं मत्समाशापञ्चत्रिंशत्
'शिल्पि'मित् द्रव्यं स्वीकृत्य भोजनरसनी मे प्रदातुं सा प्रयच्छत् ॥

वेङ्कटमहाशयो न केवलं व्यरहारोपजीवी अपि तु श्रद्धालुर्लोकिकधर्मोपदेष्टा च । अद्याप्ययं
जीवति । स मिल्परित्यक्त-यायनादिवृत्तिरिदानीं नैस्तधर्मोपदेशमात्रे प्रवृत्तो भवति । अपि च
धनाढ्यं सुखी च वर्तते । अद्याप्ययं मया सह पत्रव्यवहारं करोति । तस्य लेखेषु प्रस्तूयमानो
विषयः सर्वदा त्वेरु एव । स खलु नैस्तधर्म एव परमेष्ठमो धर्म इति नैस्त्रिव्रमाणैरुपपादयन्
क्रिस्तस्य भगवदेकमात्रपुरुषे मनुष्योद्धारकत्वे च लोको यावत् विश्वमिति तावदस्य शाश्वती
शास्तिर्दुरापेति प्रतिपादयति ॥

प्रथमदर्शनं एव वेङ्कटमहाशयो वर्मविषये मदीयमतं यादृशमित्यत्रागच्छत् । अहमेनमित्य
मत्रोचम् । जमनाहं हिन्दुमतबलगी । तथापि तद्भ्रमज्ञानमपि मम विशेषतो नास्त्येव । इतर
धर्माणां परिज्ञानं तु ततोऽप्यल्पीयं । न खलु लेशतोप्यहं जाने कीदृशी मे धार्मिकी परिस्थिति
कीदृशी मे श्रद्धा किं वा मया श्रद्धातव्यम् । स्वधर्मं तावत् सम्यगत्रब्रह्मिच्छामि यथामभवन्तिर
धर्मानपि जिज्ञासिष्य इति ॥

वेङ्कटमहाशयः सर्वमेतदाकर्ण्य प्रमुदितात्तरगो मामकथयत् । दक्षिणाभिकदेशवर्तिया
'साउप आदिना-जनरल मिशन' श्याल्लयाया सुवार्ताप्रचारकसभायाः कार्यदर्शनामहमेकतमः ।
अस्त्येकं स्वतो द्रव्यव्ययेन निर्मापितं नैस्तदेवालयः । तत्र हि मया नियमेन तत्तदवसरेषु
धर्ममधिकृत्य व्याख्यानानि उपयस्यते । नाहं वर्णभेदमङ्गीकरोमि । सति मे सहोद्यमिनः केचन
सुहृदः । वयं प्रतिमप्याहं एतच्छ्रद्धावादनवेला मियं सम्भूय स्वामशास्तिप्रकाशोपलब्धये कचिकाल
भगवत्प्रार्थनां कुर्महे । तत्र भवदागमनमहमभिनन्देयम् । तेषां च परिचयः न सपाठयिष्यामि ।
युष्मन्मगेन ते च मतोऽस्यति । तत्र भवतोऽपि प्रीता भविष्यतीत्यास्ति मे विश्वासः । किं च
धर्मप्रतिपादकान् कतिचनग्रन्थानभ्यस्तुं भवदस्य प्रदास्यामि । तेषां सर्वोत्तमो बाइबलनामकः पवित्रो
ग्रन्थ इत्यत्र खलु पृथगक्तयम् । स एव भवद्विः सर्वथा पठितय इति साग्रहमहं व्रवीमीति ॥

वेङ्कटमहाशयस्यानुग्रहं स्वीकृत्य प्रार्थनार्थं प्रतिदिवसमहं यथाशक्ति नियमेन तन्मण्डल्या
सहं गिल्डिष्यामीति प्रत्यज्ञापिष्यम् ॥

वेङ्कटमहाशयोऽर्वादीत्—यद्येव तर्ह्यहमेतच्छ्रद्धावादनवेलामिह भवतामागमनं प्रतीक्षमाण
स्थास्यामि । सर्वत्र प्रार्थनामन्दिरं गमिष्याम इति । अद्यात्नामयोऽयमभि च यथापथं निरगाव ॥

दीर्घविमर्शाय न लज्जो मयावकाशः । व्यारिस्टरमहाशयस्य समीपमह गत्वा मया देयमर्थं तस्मै द्वितीयं नूतनावासमुपेत्य भोजन निरवर्तयम् । गृहस्वामिनी पर सज्जना ह्यासीत् । तथा मन्वृते शास्त्राहारपात्रो निपाद्य स्यापिनोऽभूत् । अचिरेणवाहमस्मिन् कुटुम्बे सुखदितप्रेमवृत्तिरासम् ॥

दादा अष्टद्वहामहाशयेन वस्यचिभिरस्य लखनेक विडिग्य मम हस्ते दत्तमासीत् । मुक्तोत्तर तन्मित्रमह द्रष्टुमगच्छम् । दक्षिणाक्रिकावर्तिना भारतीयाना ह्येवावृत्तान्त सविदेश तन्मुखादग्रगत । स च मा स्वेन सह निरस्तु निरगन्तान् । परन्त्वह तस्य मदीयवृत्ततन्मास्याय पृथक् निवास पूर्वमेव मया परिक्लृप्त इति तस्मै न्यवेदयम् । स च विज्ञासितविषयो मा द्रष्टु सर्वथा मकोचो न कर्तव्य इति साग्रहमवादीत् ॥

तावच्च प्रदोषवेला समुपस्थिता । अहं च वृत्ताहार स्वकोष्ठ प्रविश्योपविष्ट सन् विचारसागरे निमग्नोऽभवम् । मम सद्योऽनुष्ठेयकार्यं किमपि नासीत् । तदेतदष्टद्वहामहाशयाय न्यवेदयम् । वेङ्करमहाशयेन सह सव्यवन्ध विमर्श । तस्य धर्मग्रन्थुभि मम को वा लाभ । ऋस्तप्रमाथ्ययन यथाप्रदुपलब्धु क्रियन्पर्यन्त शक्यते वा । हिन्दुधर्मसाहित्य कुतो वा प्रापणीयम् । तज्ज्ञानान्ते ऋस्तधर्मस्वरूप यथाप्रत्ययमवगन्तव्यमिष्यादि प्रत्यपररा ममनसि प्रादुरभूत् । तस्य निष्कर्षस्तावदेक एव सभाज्यते स्म । तद्यथा — एतद्विद्वित्य मयाघ्येतज्यमपि नि पक्षपातेना घ्येतज्यम् । तत परमेश्वरप्रेरणानुरूप वेङ्करमहाशयादिजनसमुदाये मया प्रवर्तितज्यम् । यावन्मया स्वधर्म समप्रतया न विज्ञात तावदन्यधर्मस्वीकारो नाम मनसापि न चितनीय इति ध्याय ध्यायमह निद्रावशं गत ॥

एकादशोऽध्यायः

ऋस्तमतेन संपर्कः

पुरेद्युरहमेकघण्टावादनसमये वेङ्करमहाशयस्य प्रार्थनासभामगमम् । तत्र 'मिस हेरिस—मिस गेज मि. जोट्स' इत्येतेषा जनाना परिचयो मे जात । जानुम्या सृष्टभूतला सर्वेऽपि प्रार्थनोद्यता उपाशितान् । अहमपि तानन्वहराम् । निरनिजाभीष्टसिद्धये भगवन्त प्रार्थयत " एतदिन शान्तिमथ प्रयातु । देवोऽस्मदन्त ऋणाना द्वाराप्यशशृणोतु " इत्येव तेषा प्राथित प्रार्थना नमोऽभूत् ॥

अद्यत्रे तु मन क्षेमगामार्थमन्याप्येक प्रार्थना मनोचिताभवत् । सा च यथा — अस्मानि सह मिलितस्य सहोदरस्य 'समार्गं दर्शय । अस्मभ्य प्रदत्ता शान्तिरस्मै च प्रदेहि । अस्मद-द्वारक क्रिस्तदेव एनमशुद्धरचिनि वय प्रार्थयामह इति ॥

एतासु सभासु भगवद्कीर्तिनादिकं न प्रचलति स्म । प्रतिदिनं यत्किमपि सन्निवेशं प्रार्थ्यं प्राप्ताया माध्याह्निकोपहारवेलाया तदुपसेवनार्थं यथायथमस्माभिर्गम्यते स्म । प्रार्थना च प्रायेण पञ्चनिमिषाधिकं कालं नापैक्षत ॥

‘मिस् हेरिस—मिस् गेव’ इत्येतेऽनूदे प्रौढमहिले । कोट्समहाशय ‘कोटर’ सवपश्रीय । उभेऽपि ते स्त्रियावेकवृत्तनिनासे आस्ताम् । ते इमे प्रतिभानुनासर चतुर्थेष्टावादनसमय ‘टी’पानाय मा प्रार्थयताम् ॥

प्रतिभानुवासरमह कोट्समहाशयेन मिलितं सन् सप्ताहान्तं पातिनीं मदीयदैर्नदिनं धर्मचर्यासूत्रैर्न्यवेदयम् । य च ये च मया पठिता ग्रन्था यादृशं परिणाममेते ममनस्यजनयन् इत्यादि त्रिपयाश्चर्चयत्तौ कथालापमकुर्वहि । ते भगिनो स्वानन्दानुभवानाचक्षणे स्वल्ब्धा शान्तिमधिकृत्योपन्यास्यताम् ॥

कोट्समहाशय सरलहृदयो दृढमनस्कश्च युवज्ज । उभावप्यावा बहिर्विहारमागच्छत । स च स्वकीयकैस्तनित्राणां समीपं मा नयति स्म ॥

यथा यथाव्योमैत्री नाट्यगढा समपयत तथा तथास्तौ पञ्चग्रन्थविशेषानन्विष्य मय प्रेषयति स्म । एतौ पुस्तकं पेटिकां मे समर्पयत । मनुपर्यसौ पुस्तकानां भारमारोपयदिति वचनमप्युपपद्यत । पुस्तकान्यहं श्रद्धया पठिष्यामीति मया तस्य पुरतः प्रतिज्ञातम् । यथा यथा ग्रन्था अपठ्यत तथा तथा ताद्विपयिणी चर्चा प्रवर्तते स्म ॥

त्रिनवयुत्तराष्टशताधिकसहस्रतमेऽब्दे बहूनीदृशाग्रथानहमपठिषम् । तेषां सर्वेषामपि नामानि न स्मर्यते । त्रिन्त्रिंशो मध्ये ‘सिटि-डेन्पल’ इत्यारय नैस्तदेवालयमधिकृत्य डा. पारकरमहाशयेन प्रणीतव्याख्यानमेकं पियर्सनमहाशयन विरचितं ‘अनेन्स्वत सिद्धप्रमाणानि’ इत्याख्यं पुस्तकमेव बटलरमहाशयः कृतं ‘साम्य’ (एनेलॉजी) नामकं प्रबंधं एक इयं पुस्तकत्रयमासीत् । तत्र क्रियानप्यसौ मया न विज्ञात । तस्य केचिदंशं मम प्रतिकूला आसन् । कतिपयभागा मदीयमनसं समजसां अभूवन् । मद्रभिप्रायानप्रच्छादयन्नेवाह कोट्समहाशयः ‘न्यवेदयम् । ‘अनेन्स्वत सिद्धप्रमाणानि’ इत्याख्ये ग्रन्थे त्रैस्तत्रेदोक्तधर्माणां समर्थं नायं ग्रन्थः यथाशक्तिं प्रमाणायुपन्यस्तानि । अनेन ग्रन्थेन मम चित्ते न कोऽपि जनितः पारणाम । पारकरमहाशयेन प्रणीतस्य व्याख्यानस्य नीतिपोषकत्वेऽपि प्रचलितत्रैस्तमने श्रद्धाश्रुपस्य जनस्य तनं न कोऽपि लाभं स्यात् । बटलरविरचितं ‘एनेलॉजी’ नामको ग्रन्थस्तु परमगाभीरु कटिनश्च मे प्रियभात् । तस्य सम्पत्कं प्रहणाय चतुःपञ्चवारं पठितव्यं मापत्तनम् । मयं प्रयोऽयं नास्ति न मास्ति स्त्रीर्तुःकामेन व्यरचीति । ईश्वरारहितत्वसमर्थनाय तत्र घृतनं प्रमाणोपयानेन न मे धर्ममासीत् । तदानीं हि नास्ति न सीमामतीयाह स्थित । त्रिन्त्रिंशत् एव देवान्तरं तच्छ्रृणामातिरेकं देवसान्निव्यप्रापिणीति प्रतिपादयितुमिच्छता यानि समर्थनचकानि तस्मिन्नुपन्यस्तानि तानि मदीयघुद्धीं नैवाप्रमत्त ॥

परन्तु कोटसमहाशय न खट्ट स्वानय इतिव्यङ्गीकरिण्यु पुण्य । न किञ्च मय्याति शयप्रेमयान् । स कदाचिन्मदीयकण्डस्य तुलसीमणिहारपश्यन् । तमेन मूढमक्तिचिह्न मन्त्रा स पर दूयमान प्राह—मूढभक्तिरिय भवतो न योग्या । इतस्तान्तुत्पाटयामन् हारमिति । मा तावन् । स किञ्च म जनन्या प्रदत्त पवित्र पदार्थ इत्यहमवोचम् ॥

अथास्मिन् श्रद्धा वर्तते ।

अस्य गूढार्थो मे न विदित । अद्यते तस्मिन्नेष्टमापनित्यतीति नाह भाषये । परन्तु प्रेमपूर्वकमय मे हितपिण्या जनन्या धारणार्थमद्रापीत्यहमेन , नानरेतुमुसडे । श्वेभूतेस्मिन् जीर्णविच्छिन्ने सति न मे हारान्तरारण्यलोभो जायेत । अतो हारमेन नाहमुत्पाटयिष्य ॥

अस्मदीयधर्ममहान कोटसमहाशय तस्मिन् नारोचयन् । अज्ञानदूपादहमुद्धृत्य इत्यामीतस्याशय । तस्यादय मामेनदाचङ्गीकरयितु माच्छति स्म । अथायमह—स्तरमन्तु मया शस्य विद्यमानत्वेपि किं तावता । पूर्णमयानक नन्मधर्ममहोत्सुर्गम्य मोक्ष मया दुर्लभ । अपि च त्रिन्तस्य मायस्य त्रिना पापापनोदन सर्वथा दुष्करम् । मन्त्रमणि तावन्निरर्थकानि — इति ॥

कोटसमहाशय पुस्तकज्ञाना बहुना मे यथा परिचयमापादपचर्षव स्वन्तानुहृत कैम्पमने दृढश्रद्धानुशा केपाचित् सुहृदा परिचय मे सनपादयन् । एव नानातरचयेषु ' ष्ठान्य नगरन ' इयान्यकैम्पमप्रदायानुवर्ति कुटुम्बनेरुमासीत् ॥

कोटसमहाशयेन परिचायितेषु भूयास सद्गृहस्था अमयन् । तेषामपि गृहो देवमक्ति- मयन्ना इयादृश्यन्त । किन्तु तेषामेक पूर्वोक्तकुटुम्बेन नानातनस्त्व माम्भियनवर्दीत्—

‘ अस्मदीयमतस्य विशिष्टता भवद्भिर्न ज्ञायते । शुभन्यालापात्हमेव तस्मै यद्युन्नाभि निरन्तरमेव निनापराधजानमनुव्यायद्भि तसमीदुर्वेद्भि तस्य प्रायश्चित्तनाचरद्विध स्थीयत इति । अविश्रान्तमेद कर्मचक्र कथंकार वो मुक्ति नपादयेत् । शुभाना शान्ति सर्वथा दुर्लभा । सर्वे वय पापिन इत्यभ्युपगम्यतेभवद्भि । निरुपयता तावदस्मन्भवत्स्य परेपूर्यता । इमे प्रवन्ता सर्वज्ञव निरुपय । तथायस्माभिरवश्यमेव भक्तिरुपेक्ष्यते । पापभाक् किन्मन्नाभिर्निय मेदु शक्यत । स किञ्च भार त्रिन्तस्योदरे निक्षेपय । स एवोदरस्थैरुपात्रो निगम पुत्र । यो मयि विद्यमानो स नूनमनन्तरीणी भविष्यतीति तेन कृत हि माग्दानम् । मेयमात्रकृत्वा परमधर्मस्य यतो वय त्रिन्तमुत्तम पापनिवृत्ति प्रतीन । ततोऽस्मन्निनशापपि न कि प्रमग्नि पापमन्तान्मन्म यत्नरक्षणार्थम् । पापननुर्वेत्तस्मिन् जाति को न चापिनु प्रमवेत् । अत एव मनुष्यस्यैव निमित्तपापनाशयस्वैव त्रिन्त प्रपञ्चित चरत् । त्वे ह्येव नपादयितान य श्रद्धा न एवमन्तशान्तिनशु परयत् । तत्तदशशास्त्रमन्त्राप्र ए मे जायत क मन्मनिरुपय शान्तिपरप्रदानमिति ॥

एतादृशादश्रयणाय नाह सजस्यित । वादोऽय मम हृदय सर्वथा नान्वरजयत् ।
तदह नम्रतापुर सरमेन प्रत्ययोचम्—

“यद्येव सर्वं त्रेस्तजनैरनुगृह्यतो धर्मं तर्हि अय मे मा तादस्तु । पापस्य
परिणामान्नाहमात्मान मोचयितुमिच्छामि । या किल मामग्री पापवृत्ति या वा पापनर्माणो
निमित्तभूता मनोवृत्ति तामेवाह पारजिहार्तुरस्मि । लक्ष्यमेतद् यानमया साध्यते तावमदीया
आन्तिरेव मे तृप्तिमग्री भविष्यति”—इति ॥

स च मामग्रीत्—

‘भवदीय प्रयत्नो निष्फल एवेति निश्चितमह ब्रवीमि । मत्कृतोऽयमुपन्यास स भूयो
भवद्विर्विर्मर्शनीय इति ॥

स किल स्तेनोपयस्त स्वस्य चारित्र्येण न्यदर्शयत् । बुद्धिपूर्वमधर्ममनुश्रय ततो
निश्चिततया पुरुष स्वस्थचित्तो भवेदिति क्लियनेन प्रादर्शित ॥

किन्त्वनेन मित्रेण सह मदीयपरिचयात् पूर्वमेव ममैतद्विदितमासीत् । यत् सर्वेऽपि
त्रेस्तमतीया पापनिवृत्तिप्रिये न हि श्रद्धामीदृशी विभ्रति स्मेति । कोट्समहाशय स्वयमीश्वरे
भव्यभक्तिविशिष्टो वर्तते । तस्य हृदय निर्मलमासीत् । स किल आमशुद्धीकरण शक्यमिति
श्रद्धामग्नः । तयोर्दुर्वयोरपि तादृशप्रयय एवासीत् । मदीयहस्तमुपागतेषु पुस्तकेषु कानिचिद्भक्ति-
परिप्लुतास्यासन् । प्थीमथत्रयरसवपक्षीयस्योपदेशादहमप्ययथाभवमिति मन्वानो यद्यपि कोट्स-
महाशय सुतरामुद्गान्तोऽभवत् तथापि प्थीमथत्रयरमहाशयस्यानुचिताभिप्रायो मयि क्रेस्तधर्मस्य
प्रियेऽनादर नोपादयेदित्युक्त्वा तस्य समाधातु शक्यमासीत् ॥

मम सन्देहास्तावन् वाइबलविषये एव च तस्य गृहीतरूढार्थ आसन् ॥

द्वादशोऽध्यायः

भारतीयैः सह परिचयः

क्रेस्तमतीयै सह मदीयपरिचयमधिष्ठस्य विशेपरेणनात्पूर्वमिन्द्रेऽनुभवा मदीया वर्णनीया
भवति । नानाश्रयत्तन दादाअनुदुत्तामारायो यादृश रथापनमव्यास्त प्रिटोरियानगरे शेठ
रैषन-राजी-गानमहमहाशय तादृश रथनमयतिष्ठन् । अथ तमत्तरेण न किमपि सारं
जित्तु वर्यं तत्र प्रचलति एव । प्रथममन्त्र एवास्य परिचय सवाच प्रिटोरियावर्तिभि सर्वैरपि

भारतीयैः सह मे परिचिकीर्णमस्मै न्यवेदयम् । तत्रत्याना भारतीयनाना परिस्थिति जिज्ञासुरहं तस्य साहाय्यमपैक्षिषि । सोऽपि मनोनेण प्रत्यपद्यत ॥

तत्रत्यान्भारतीयानखिडानापि नवत्रय द्वास्तत्राद्रेडो यादृशां तद्रीया परिस्थितिरिति तेभ्योऽहमवर्णयम् । इदमेव मयाईङ्गलमादिमं कार्यम् । इयं समा श्रेष्ठ-हार्ता-नमः-हार्ता तुस्य महाशयाना मन्दिरे नमेत्तामभवत् । एत श्रेष्ठमहाशय प्रति परिचयप्रदनेकं मया नीतमसीत् । तत्र बहुधा 'मेनण'व्यापारिण मनागता । हिट्टुजनाश्च केचिदामन् ॥

मम जीवमाने मया चतुर्णां जनानामत्र उपन्यामकरणं तावदिदं प्रथममेवेति ननु शक्यम् । अहं भाषणाय मज्जीकृत्य गत । व्यापारे सत्येन वर्तनं भाषणम्याम्य विषय । अनेकशः श्रुतं मया यद् व्यापारे ऋणिनः सत्येन वर्तिवतु न शक्नुवन्तीति । ते खडु वादं कुर्वन्ति यथा- व्यापारो नाम व्यवहारविषय । सत्यं प्रार्थिको विषय । व्यवहारोऽस्य । र्गमोऽस्य । व्यवहारे शुद्धसत्यं न कदापि चळति । यावत्साध्यं सत्यं ननु शक्यमिति ॥

मम भाषणेऽहमेतानमिप्रायान् बलवद्विन्द्यं तेषां कर्तव्यं तैर्गानीयमिति तान् प्रत्यादिश्य तद् द्विगुणमस्तीति प्रादर्शयम् । यस्मात्ते परदेशमागता तस्मात्तेषां प्रतिबन्धन्यना समधिक्रमं भूत् । यत् एषा स्वचननन्याक्रानाना वर्तनं लक्ष्यकृत्य हिन्दुस्थानस्य कोट्येतरप्रानाना योग्यता तत्रत्या परिमिमत् इत्यवेदयम् ॥

समन्तादतिमिरागैर्यस्तुलनीकृत्य परिक्ष्यमाणोऽस्मिन् नीवन्तीनां मालिन्यन्यापिब्रह्मप्रकाश आसीदिति प्रथयाम् । विषयमेतमहं तेषामवगानमार्गयम् । तेषु वर्तमानं हिट्टु-मुसुटमान-पारसी ईसायी अथवा गुजराती-पंजाबी-मद्रासी-सिन्धी कच्छी-सुरती इति नैकविधं तारतम्यं विस्मर्तव्यमिति साप्रहमनोचम् ॥

तत्रैकं सत्रो निर्मानय्य । तस्य द्वारा भारतीयानां क्लेशविचारं तत्रत्यापिस्मारिभ्यो निवेदनीयं इत्यमूचयम् । अपि च मम विरामकण्ठेषु सप्तस्थास्य कार्यं करिष्यामीत्यवोचम् ॥

मदुक्तं तत्रत्यानां मनसि निश्चलमिति मे प्रथयाम् ॥

मम भाषणे समाप्ते सति चर्चा प्रारभत । कतिपयास्तात्रत्या परिस्थितेर्निषिद्धस्य विषयान् मयं निवेदयितुं सन्वति चकृ । अहमेनेन प्रोसाहित इव । दृष्टं मया यत् समागतिषु केवलं स्वल्पजनानामाश्रयमाया विदितेति । तस्मिन् देशे आङ्गलमात्राजनेनापिब्रह्महास्यं भविष्यतीति मया प्राप्तविरामा भवेयुः तैः सा शिक्षणीयैयमूचयम् । वयमि प्राप्तेऽपि भाषाशिक्षणं साध्यन्मिषुक्त्वा तथाहृताशिक्षणानां दृष्टान्तानदान् । तान् शिक्षयितुमेतर्गप्रामाणानामेव पाठयेयम् । अथवा शिक्षितुमाला शिक्षणं मुक्तरन्वियवेदयम् । वर्तमानेन न शक्यम् । परतु त्रिभिर्शैलैर्निवेदितं यदहमेव तद्गृहं गत्वा यदि पाठयेयं तदा शिक्षेरन्निति । तेषां द्वौ 'मुसुटमानौ' । एते नापि । अन्य 'गुमस्त' (देखनवीवी) । तृतीय आरगनीवीहिदुत्त । एते सर्वे

पामनुकूलो समभयम् । पाठनशक्तिर्ममासीदिति मम नासीदन्वोप्यविश्वास । मम शिष्याणाम-
रोचकत्वेऽपि नाहमरोचये । कदाचिदह तत्पार्श्वं गत । तदा त स्मरार्पप्रसक्ता बभूवु । इदं
द्रष्टुमेव मदीयामन भवति स्म । तथापि नाह क्षमामतित्रात । तत्र न कोऽपि आग्लभाया
शिक्षितुमिच्छादुरासीन् । प्रायोऽष्टमासाम्यन्तर आग्लभायाया कथाऽप कर्तुं योग्यतामापुरिति वत्
शक्यम् । द्वौ गणितकुशलौ सामान्यत परत्र्यग्रहार कर्तुं लेखितु च पर्याप्तामान्यग्लभायामशासित्याम् ।
स्वकीयप्राहते सह पर्याप्तमाग्लभाया शिक्षितु नापितस्याभिलाप आसीन् । परत्वेऽपि शिक्षया
शिष्याणा द्वौ सपादनशक्तिं लेभाते ॥

अह समाजनितकष्टेन तृप्तोऽभयम् । यावदह स्मरागीय सभा प्रतिमान प्रतिसमाह वा
मिडेदिति निश्चितमासीत् । इय सभा प्राय ऋममाश्रित्य मिगति स्म । एव मिछिनयामस्मामि-
स्मदभिप्राया स्मरत्रे परस्पर निवेद्यते स्म । इत सजात फल यथा प्रिटोरियानगरे ममापरिचिन
कोऽपि भारतीयो नासीत् । प्रयेऋस्य परिस्थितिमपिदृश्य ममाविदितो त्रिययो नासीत् । एतेन
मम तत्रत्येन 'त्रिटिश एजट मि जेफ्रो-स डि ग्रेट' महादायस्य पारचय कर्तुमिच्छा समजनि । अह
गत्वा तमपश्यम् । तस्य भारतीयाना त्रियये सहानुभूतिरासीत् । परतु तेन यत्किमप्यधिक
कर्तुमशक्यमासीत् । तथाप्यथ यावच्छक्य साहाय्य करिष्यामीति समने यथेच्छया त द्रष्टुमनुज्ञा
मे दत्ता ॥

इदानीमह 'रेल्वे' अधिभारिणि प्रपाणत्रियये भारतीयानामुपरि कार्यतया निवेशितानि
निब्रयनानि 'रेल्वे' शासनानुसारमपि नहि न्याय्यानीति प्रपद्य पत्रव्यवहारमकरवम् । अस्य प्रति
वचनरूपेण ये भारतीयो समीचीनवपचारिण तेपामुपरितनश्रेणी त्रिविन्'प्रदेय भवतीति पत्र
मागतम् । एतेन सपूर्णतया समाहितमिति वक्तुमवकाशो नासीत् । यत सम्यग्वेपधारी न वेति
निर्धारण 'स्पेशन् मास्टर'स्य हस्तगतमासीत् ॥

'त्रिटिश एजट' स्ववशे स्थितानि भारतीयाना मवद्वपत्राणि मम प्रादर्शयत् । तैव
शेठमहाशयेन ममेदृशानि पत्राणि दत्तान्यासन् । एतैर्मम विदितमासीन् यद् भारतीया 'ऑरज
फ्रि स्पेट'त वहि महता शौर्येण निष्कासिता आसन्निति ॥

समप्रनयावलोक्त्यमाने प्रिटोरियानगरे ममाप्रस्थान द्वांसत्राल-ऑरिज्जिन्-स्टेटयोर्भा
रतीयानामार्थिन्मामाजिफराननैतिन्पद्धतिं सम्यगवगन्तु शक्यमासीत् । एतद्विदिना ममाप्रे मूल्य
साहाय्य मत्रियतीति तदानीं नाज्ञासिपम् । यतोऽह यत्रानन्तरमथवा व्यवहारसमाप्तौ तत
पूर्वमेव हि दुस्थान प्रति निवर्तितयमिति कृतसमालोचन आसम् ॥

परतु दैन्यनल्पोऽन्योऽभयत् ॥

त्रयोदशोऽध्यायः

‘कुली’ स्थितेरनुभवः

दासवाल-ऑरेंजफ्रीस्टेटवर्तिनां भारतीयानां परिस्थितिं विस्तरेण वर्णयितुं नेदं स्यान् ।
एतज्जिज्ञासुभिः मया प्रणीतद्रक्षिणाधिकारसंबन्धी स्यात्प्रहेतिहासः पठनीयः । परन्तु तद्विषयं
मंक्षेपेण वर्णयितुमावश्यम् ॥

ऑरेंजफ्रीस्टेटस्य षेऽष्टाशीत्पुत्रराष्टाताधिकारसहस्रमिने वर्षेऽथवा तयूवेमेव वा शासनमेक
परिकल्प्य तत्रयभारतीयानामाधिकारमशेषमजह । भारतीयैस्तत्रावस्थापितुमनिच्छन्तो भोजना-
ल्पेषु ‘वेटर’ (परिशेषकाः) अथवा तद्विन्हीनक्रयैः वर्तितुमशक्तुन् । तत्रया वणिज. स्वैरनु
भूतनष्टं समीकर्तुं यत्किञ्चित् पणकं दत्त्वा ततस्ते निष्क्रासिनाः । एते वणिज प्रार्थनापत्राणि
चक्रुः । परन्तु तेन न किञ्चिद्व्यवसासीन् ॥

पञ्चत्रिंशद्दृत्तराष्टाताधिकारसहस्रमिने वर्षे एकं कटिनं शासनं प्रचलितमासीत् । तद-
नुसारेणतदेशान्तः प्रविशन् प्रत्येको भारतीयः प्रायः पञ्चचत्वारिंशद्व्ययमान् (‘पाउण्डप्रयन्’)
शिरःपररूपेण दद्यादिति निश्चितमासीत् । यद्येने भूमिं चिकीर्षिस्तदा नियतस्थानेषु एव
श्रेतुं शक्यमासीत् । तदानीमपि भूमिं प्रति पूर्णोऽधिकारी नासीत् । एतेषां तत्रयशासनसभानां
स्वकीयप्रतिनिर्धानं वरयितुमधिकारो नासीत् । सर्वाण्येतानि शासनान्येशियानिवासिना केवलं
कल्पितान्यासन् । एतेषां तत्रयवृत्त्याणां जनानामवयुयान्ति स्म । एतदनुसारेण भारतीयानां
पादाब्जना गन्तुमधिकारो नासीत् । रात्रौ नम्राटनान्तरमनुजापत्रं विना न वहिः मंचरितयम् ।
अयमन्तिमो नियमो भारतीयानां विषये नाधिकमुपयुज्यते स्म । आमामं ये ‘आरव’ इत्याहुयन्ति
तेषामुपरि नियन्त्रणमिदं न प्रयुज्यते स्म । अयमेक उपकर इति गण्यते स्म । एष उपकर-
स्वभागतो नगररक्षकेच्छा निर्धारितोऽसीत् ॥

अनयोर्निमयो. प्रभागे मद्रनुभूतिपत्रमागतः । अहमनेकाः कोट्समहाशयद्वितीयो रात्रौ
पर्यक्रमिन् । दशमरग्टान्यया प्रागेव गृहं प्रत्यागमनमपूर्व्वमासीत् । एतन्मध्ये पुररक्षिभिरवष्टयधेव
किमु । अत्र मरुपेक्षया कोट्समहाशयोऽप्यधिकचिन्तापरोऽभवत् । रात्रिमंचाराय स्वकीयत
‘निमो’सिंकेस्योऽनुजापत्रं प्रदेयमासीत् । किन्तु मयं नयं तदनुजापत्रं देयम् । अनुजापत्र-
प्रदानविषये स्वाम्येव स्वभूयसापेऽधिकारी । मया कदाचिदनुजापत्रं प्रार्थितं मत् कोट्समहाशयो
यद्यपि तां दातुमनुमन्येव तथापि ता दातुमप्रभुरासीत् । निरिहप्रदानं हि प्रवार्ता स्यात् ॥

तस्मा कोट्समहाशयो वा तस्य कश्चिन् सना वा (न हि सम्यक् स्मरंते) राजसं-
न्पायरादिनो टौ. क्राउसेमहाशयस्य नितिं स्मरंते मत् । आगमुभास्येकस्यैऽष्टाताः

समुचीर्णौ व्यारिस्ट्रूजनात्रियबोधि । नमवण्टाल्यये निशाविहाराय मयाज्ञा पत्रं प्राप्तमिति ।
दु सह वचननामर्ष्य मद्रिपये स्त्रीया सहानुभूतिं व्यक्तीकुर्वाण पुररक्षिभिरनुपदुतोऽय स्वेच्छ्या
विहर्तुमहतीति पत्रमेक त्रिखिरय मह्यमदात् । बहि सचरमाणेन पत्रमेतत् सर्वदा सर्वैः नीयते
स्म । तदुपयोगाप्रसरस्तु कदापि मया न प्राप्त । परन्तव्य कश्चिदाकस्मिको योग इति
वक्तव्यम् ॥

डौ क्राउझेमहाशय स्वमन्दिरमागन्तव्यमिति मा न्यमन्त्रयत् । उभयोरपि मैत्रीरमणोद-
पयत् । मया तत्समादानसदृद् गम्यते स्म । तन्मुखेनैव ततोऽपि सुप्रसिद्धस्य तदीयाप्रजस्य
परिचयोऽपि मे जात । स किल जोहानिसर्वमं नगरे राजकीयन्यायनाचासीत् । असी
'बोअर' युद्धसमये जोहानिसर्वमंनार्तिन कस्यचिदागलाधिकारिणो वयाय प्रच्छन्नसहकार्यभूदिति
सैन्यशासनरीत्या व्यवहारेणाभियुक्त सन् सप्तवर्षाधिकेन कारागृहनासेन दण्डितोऽभवत् ।
ततो न्यायनाचधिकारपत्रद्वारेण विवोजितोऽभूत् । सम्राजसनेन दासबालदेववर्तिनो न्यायनादिन
स्वामतेन त समान्य स्वीचक्रु । अय तत्रैव भूयोऽपि न्यायनादिदृष्ट्ये व्यापृतोऽभवत् ॥

परिचयोऽयमत्रे मम सार्वजनिककार्येषूपकारकोऽभूत् । अनेन मयानुष्ठेयानि बहूनि
कार्याणि सुकराणि समपवन्त ॥

पादाब्जमणनियामकशासनादविक्रमे क्लेश सबृत्त । मया सर्वदा 'प्रेसिडेण्ट स्ट्रीट' इत्या
ख्यवीथिना कचिदनाहृतदेश प्रति परिक्रमय गम्यते स्म । तस्यामेव वीथ्या 'प्रेसिडेण्ट जुगर' महाशयस्य
गृहमासीत् । तद्ग्रह निराडवरच्छाय परितश्च निरारामशोभम् । सनिहितगृहकदबादिशेषसस्थानम् ।
एत मन्दिरापेक्षया परमसुन्दरतराणि समतादारामपरिशोभितानि प्रिटोरियानगरस्य लक्षाधिपतीना
बहूनि भवनान्यनर्तन्त । वस्तुतः प्रसिद्धोऽभूदनाडवर 'प्रेसिडेण्ट जुगर' महाशयस्य । गृहस्य
पुरस्तादेकस्य पुररक्षिणो राजपुत्रस्य परिसर्पणादनेन कस्याप्यधिकारिणो गृहेण भाव्यमिति
विज्ञायते स्म । अस्य राजभटस्य समक्ष मया निरावाधमेव सर्वदा पर्यक्रामि ॥

राजभटा काले काले पर्यायशो गृहमरक्षन् । एकस्मिन्दिने कश्चिद्धट प्रागेन मामप्रबोधयन-
नात्वेत्यथ पादाब्जन परिग्याजयितुमर्हन्मादेव मा ताडयित्वा घण्टापथे निरफालयत् । ततोऽह
त्रिरिमितो दु खिनश्च चित्तयितु प्रवृत्त । किंनिमित्तमह ताडित इति यात्रद्राजभटमहमपृच्छ तावद-
काम्नात्तरिमेव घण्टापथेऽध्वर्या कुर्वाण कोट्समहाशयो मा शब्दापयनिधमयादीत् —

गाधि सर्व मया लक्षितम् । भगद्विरसी व्यवहारेणाभियोक्ष्यते यदि तदा नूनमह
न्यापसमाया तस्योपरि सतोपत साक्ष्य वदिष्यामि । त्रिपणोऽस्मि खलु तदत्याचारेणेति ॥

मया कथितम्—

'अस्य घृते भगद्विरिपादो न कर्तव्य । हन्त राजभटोऽयम् । किं नाम क इति
जानीष्यात् । तस्य किञ्च घृणार्णा मनुष्या सर्वेऽपि समाना । मन्तिरिषोपमेव 'निमो'जनेऽप्यय

प्रवर्तत इत्यत्र सदेह कोऽपि नहि । अर्ह्वीकृत खल्वय नियमो मया यदात्ममात्रसबद्धमया-
यमुद्दिश्य न्यायसभा नहि प्रविशामीति । ततोऽहमेन नाभियोनुमिच्छामीति ॥

स पुन प्राह—

‘भवस्वभाजानुरूपमेव भवद्भि कथितम् । तथापि पुनर्विमुद्ध्यताम् । इतरे जना
सद्बुद्धिं शिक्षणीया एवेति । एतमुक्त्वा स राजभट निरभर्त्सयत् । तयो मनुक्त कथालापो मया
नाज्ञायत । तस्य ‘त्रोअर’राजभटत्वात् ‘डच’भाषया सनाद वृत्त । भटो मा क्षमामभ्यर्थयत् ।
एवमभ्यर्थना न खल्वानत्यक्यासीन् । यदसौ मया पूर्वमेव अक्षमि ॥

तत पर नाह तस्या वीध्यामगमम् । मया हि चिन्तितम्—

अये राजभटा यचागच्छेयु न खलु तेयाम्य वृत्तान्तो विदित स्यात् । अविज्ञातवृत्ता
न्तत्वात्तेऽप्येवमेव वर्तेरन् । वृथैव भूयोभूय निमित्ति यत्र मया ताटनमाप्त तत्र गन्तव्यमिति ।
इत्थमालोच्य सचारमार्गमन्यमन्विष्य स्वीकृतवान् ॥

अनया घटनया तत्र बद्धस्थिनीना भारतीयाना विषये मम रहानुभूतिभूयोऽवर्धत ।
शासनमेतदधिष्ठित्याग्येयप्रतिनिधिना सह वृत्तमत्रादोऽहं शासनन्यायान्यापनिर्णयार्थमेको
व्यवहारो गुप्ताभिरुपस्थापनीय इति भारतीयै सह चर्चामन्यरम् ॥

अहमेव रीत्या न केवल पठनश्रयणद्वारापि तु स्थानुभवेनापि तत्रत्यभारतीयाना वृच्छू-
दशामज्ञासियम् । दक्षिणाफ्रिका नाम न खलु भाविन कस्यापि भारतीयस्य गिनासयोग्यो देश
इत्यहमचिन्तयम् । एतादृशी परिस्थिति कथं समीकर्तव्येति भूयोऽनुमजानपरोऽभवम् ॥

परन्तु तदानीं मम दादा अत्रुहा व्यवहारकृत्यमेव प्रजानकर्तव्यमासीत् ॥

चतुर्दशोऽध्यायः

व्यवहारस्यकृते सज्जीकरणम्

प्रियोेरियानगरे मयातिग्राहित एकरत्सरे यान्जीन पूजनीय परमोत्तमोऽनुभन सपादित ।
अत्र हि मया सार्वजनिककार्याणा निर्वाहरीतिमत्रोन्मुमनशाशो लब्ध । अत्रैव हि मया
सेवासयोग्यतापि सपादिता । अत्रैव मदीया धर्मासन्त्रिरपि शनै शनैस्तीव्रमवेगा समजनि ।
न्यायवादिकृत्यस्य तात्त्रिक ज्ञानमहमप्यैव सनपादयम् । नूतनन्यायवादी प्रशास्तानुभनशाखिनो
न्यायवादिन कार्यालय प्रविश्य यामच्छिक्षितु शक्युयात्तावदिहैव मया सर्वमशिक्षि । न्यायवादि
पदस्य नाहमयोग्य इत्यामविश्वासोऽपि अत्रैव मया सनपादि । न्यायवादियशा सपादनरहस्यमम
प्रेनाहमुपालाप्ति ॥

दादा अत्रदुष्टा-महाशयस्य व्यवहारो न सद्गु साधारण । स किञ्चिद्दृष्ट-व्यवहारपरिमित
(चारिरीशतसहस्रपाउण्डालम्) इति । तस्य वाणिज्यमूत्रवाद्यमी जटिततरिणनाभिरेण
परिप्लुतोऽभूत् । व्यग्रहारस्य केचिदशा स्वीकृता वाग्दानपत्रनिबन्धनाधारणम् । प्रथमिना तु
तायेनानि पत्राणि वचनया लेखितानि न चात्र लिखितगिया साभ्यन्तं प्रतिपन्नमशयिनि ।
त्रिवाद प्रवर्तितोऽभूत् । अस्मिन्नेव व्यग्रहारे चर्चास्पदीभूता शिष्या गहना । शासननिबन्धनाध
बहोऽपि चत ॥

उभयपक्षीयैरपि परमोत्तमा न्यायवादिन स्वीकृता । एतेन द्वयोरपि पक्षयो कार्यव-
नुभक्तपादनाय सद्ब्रवाशो मया लब्ध । वादिस्थापितन्यायवादिनामर्थे वादिपक्षीयैरेवपत्राणा
स जीवरण व्यग्रहारसन्निधियवाणा परिशोधन च मदीयवर्तव्यतया निर्दिष्टमासीत् । एव मया
सञ्जीवितप्रयमेभ्य कार्यग्राहकेण (सोलिसिटर) कियत स्वीक्रियते तथा च तेन स्वीकृत्ये-
पन्यस्तेम्य कियन्तो न्यायवादिभि परिगृह्यन्त इत्यादिप्रस्तुतिरूपणमात्रेणापि महती व्युपत्ति
साधनीयामभूत् । एतद्व्यवहारवर्मणि मम ग्रहणशक्तेर्गृहीतप्रियवाणा च सुव्यवस्थितरूपेण
कोडीवरणशक्तेरियत्तारारण सुवरमिन्नेव मे स्पष्टमासीत् ॥

व्यग्रहारेऽस्मिन्महती श्रद्धा बोद्धा । किं बहुना । अह तमयोऽभवम् । तस्यद्वेष्ट्ये-
पत्राणि समस्तापपठिपम् । अस्मदीयवर्तव्यस्य निरग्रधिनियन्त्रामनामासम् । स किञ्च
महाप्राज्ञोऽसीत् । अत एव मदीयवर्तव्यं सुकरं सवृत्तम् । आयव्ययगणनारहस्यमवेदिपम् । भूयिष्ठाना
लेख्यपत्राणा गुजरातीभाषामयत्वात् तेषामालभापया परिवर्तनमावश्यमासीत् । अनेन मे
मापान्तीवरणशक्ति साधीयसी सपत्रा ॥

अह पूर्वोक्तरीत्या यद्यपि धर्मजिज्ञासया सानेजनिवर्तव्यव्यासङ्गे च कियन्तमपि काल
मत्स्यग्राह्य तथापि तदेतत्कार्ये प्रधानतया नाहमग्रहीपम् । व्यग्रहाराय सञ्जीवरणमेव मदीय
मादिम कर्तव्यमियहमगणयम् । यदा तत्सत्र प्रशासनादिके पठितव्यमापतित तदा पूर्वमेव तत्कार्यं
निरवतयम् । एतेन किं तावत्प्राप्तमिति चेत् व्यग्रहारसत्राद्वा शिष्या वादिप्रतिनाथापेक्षया मयैव
सम्यक्तरामज्ञायन्त । लेख्यपत्राण्युभयपक्षीयान्यपि मन्त्रिकटे स्थितानि ॥

व्यग्रहारबलभूयस्त्वं व्यग्रहारस्तुनिबन्धनमिति दिवगतस्य पिंकुटमहाशयस्य बुद्धिवाद्यो मम
स्मृतिमागत । अयमेव बुद्धिवाद्यो दक्षिणादिनादेशस्य प्रसिद्धन्यायवादिना लैर्नईमहाशयेनार्वाङ्क
समवित । मया स्वीकृते कस्मिन्चित् व्यग्रहारे यद्यपि मदीयवर्तव्यस्य पक्ष याव स्थित
तथापि धर्मशास्त्र तस्य प्रतिकूलमिति मयापेक्ष्यत । जये निराशा सन् लैर्नईमहाशया साहाय्यमिच्छु
स्तत्समीपमगमम् । सोऽपि लेख्यपत्राणा बलभूयस्त्वंमन्त्रस्य व्यग्रहारमस्माकमनुकूलममन्यत । किं
च मामत्रगीत- गाथे, इद तावदेक सन्ध्याह जाने । व्यग्रहारशिष्या सन्ध्याह परिशील्य
गृह्यते यदि तदा तदुपनाक धर्मशास्त्र स्वयमेवोपगमयतीति । तस्मादेतद् व्यग्रहारवृत्ता त
सम्यक्तरामत्रोद्धय । एव वृत्ता भवापुनरागम्य मा द्रष्टुमर्हतीति । व्यग्रहारशिष्या

पुनर्विद्वयमाना ममान्यथा प्रत्यभासन्त । अपि च स्वपशानुकूल, प्रमाणतया समुदाहरणीयो दक्षिणाक्रिन्न्यापसभया निर्णीतपूर्वं प्राचीनव्यवहारोऽप्येवो लब्ध । एतेन मे परमानन्दः समजनि । ऐनर्टमहाशयस्य पार्श्वमुक्त्य तस्मै सर्वमेतद्व्यवेदयम् । मोऽपि ह्य प्रावोचत् — वाटम् । इदानीमस्मिन् व्यवहारे जयो न सिद्ध । परतु द्रथ य प्राङ्ङ्वाक तद् विनये मनागप्रमत्तैर्भायमिति ॥

दादा अत्रदुल्लामहाशयस्य व्यवहाराय सञ्जीकुर्वणस्य मम सामान्यविषयावबोधोऽस्व महत्त्वं न सम्यन्विदितमासीत् । व्यवहारविषया नाम भूतार्था । भूतार्थत्वं च सत्यविषयत्वम् । सत्यस्य परिप्रेक्ष्ये शासनं तावत्स्वभवेवोपमर्तुमापानि । दादा अत्रदुल्लामहाशयस्य व्यवहारो विषयाणां स्वपशानुकूलत्वात् धर्मशास्त्रमन्यवश्यम्स्माननुग्रहीत्यतीत्यवेदिपम् । किन्तु व्यवहारोऽस्मिन् विषयमानीं द्वात्रिंसीपवधू एतत्रवासिनौ चास्तान् । अनुपगतातेऽस्मिन् विवादे द्वयोरपि नि स्वताप्राप्तिरपरिहार्येति मम व्यक्तमासीत् । व्यवहारश्च दादा समाप्तित्येतीति केनापि वक्तु न शक्यते स्म । विवादे न्यायसमाधानेव निर्णयाय मुक्तश्चेन्नतःकालममा प्रचण्टत् । तेन नैवतर स्यापि पक्षस्य लाभ न्यात् । तस्माद्वाटिति व्यवहारोऽप्यमन्त गमयितव्य इत्युभयोरप्यासीं त्रयाशा ॥

अहं तैयत्र शेट-महाशयस्य समीप गन्वोभाम्या मिच्छित्वा पञ्चानामग्रे मम विवादे व्यवस्था पनीय इत्यमूचयम् । स च निजन्यायवादिनो मनमग्ननुमिच्छामीत्यवादीत् । उभयोरपि प्रत्ययिता अन्तरस्या स्वीकृताश्चेदचिरेणैव व्यवहारोऽन्त गमिष्यतीत्यहमत्रवम् । न्यायवादिभ्य प्रदेय द्रथ तथाविक्त्राभिरुमजायत यथा महावणिजोऽप्यायसर्वस्वमेतदेकमेव प्राप्तिनुमत्तमभूत् । उभाद प्येतद्व्यवहारश्चि तया कार्यन्तराक्षमावभूताम् । एतन्मध्ये तयोर्वैभनस्य प्रभते स्म । न्यायवादि वृत्त्यादह निर्दिशोऽभवम् । स्वस्वपक्षप्रसिद्धये धर्मशास्त्रीयतन्त्राणानन्वेक्षणमुमयपक्षीयन्याय वादिनामपि कार्यमभूत् । किं च प्राप्तजयेन पक्षेणापि व्यर्थीकृतद्रथ साफल्येन न कदापि प्रतिठम्यत इति मया तच्छात्रमेव प्रत्यप्रमरागम्यत । न्यायवादी न्यायत स्वेन स्वीयतेत्यादप्यपि कत्रम्भं गृह्णाति स्म । इद मे दृ सहसासीत् । उभयपक्षयोरपि ईक्षीमुप्राय वधुमत्तमेव मम वर्म इत्यहमचितयम् । द्वयो नभिरुगणे विश्वप्रयाननकार्यम् । पर्यते तैयत्र शेट-महाशय स्वाट् मनिभदात् । विवादनिर्णयाय मध्यस्थो निश्चित । तस्याग्रे व्यवहार प्राचलत् । दादा अत्रदुल्लामहाशयो जय प्राप ॥

किन्तु नाहमियनैव पर्युप्यम् । तैयत्र शेटमहाशयस्य मायस्थवित्तिद्वयमशेषमयैः शेटेन प्रदानुमदास्यमासीत् । दक्षिणाभिव्वात्तिना पोरउदरपुरियाणा वणिजा मय्ये धर्मशास्त्रदन्टुर्नीया नि स्वताप्यापनादर मृत्युरेवेति पद्वति प्रचञ्जिामीत् । तैयत्र-शेटमहाशय समप्रिशा सहस्र 'पाण्डु' मुद्राणा (५५५००० रुप्यकाणा) एतदेव प्रदाने न शक्तोऽभूत् । एतमपि काकिर्गान्पुर्नी कृत्य समप्रमेव त प्रदानयमिति निश्चिन्य स्थित । नि स्वताग्यापनमय्य नाभिमतमासीत् । अर्धरु

एवोपाय स्थित । स च प्रदेयार्थस्य अत्रदुष्टामहाशयेन खण्डश स्वीकरणम् । सोऽप्यंदायं प्रदर्शयन् ऋणापकरणाय दीर्घकालमधिमदात् । मध्यस्थनिर्णयन व्यवहारव्यवस्थापनाय द्वयो पक्षयो समतिग्रहणापेक्षया प्रदेयद्रव्यस्य खण्डश स्वीकरणायानुमतिमपादनं दृष्टपरमभवत् । परन्तु वृत्तसंगानावुभाष्यमोदेताम् । एतेन तपोलोकमान्यताप्यतिशयमागमत् । मदीयमतोपस्तु निरवधिरासीत् । एतद्भव्यवहारप्रसङ्गादह न्यायवादिवृत्त्यस्य नैजमार्गमशुद्धयान् । मानुष स्वभास्य सदर्शमन्विष्य हृदयानुप्रवेशनरीतिमि प्रदिताभवत् । द्वेषवशाद्विमिन्नयोरभयो पुनर्यत्सघटन तदेव न्यायवादिन पारमार्थिककर्तव्यमित्यज्ञासिषम् । इदं ज्ञानं मयि तथा रूढमूलमभवत्तथाह न्यायवादिवृत्तिमवलम्ब्य त्रिंशतिवर्षपर्यन्तं प्रवर्तमानपरस्परव्यवहारेषु सघानप्रसङ्गैरेव समधिकं कालमल्पवाहयम् । एतेन मे न कापि अर्थहानिरजायत । मदीयान्तरात्मनस्तु न कापि हानिं सवृत्तेति विमुक्तव्यम् ॥

पंचदशोऽध्यायः

धार्मिकमथनम्

उक्तपूर्वं हि मया यत् कैस्तमतीथै सह सम्बन्धमवलम्ब्यमिति । तदेतद्विदित्य पुनरप्यासा-
येदानीमपसर प्राप्त ॥

वेङ्कटमहाशयो मम निश्चयसमुद्दिश्य भूयो भूयश्चिन्तयाक्रम्यत । स मा 'वेलिंग्टन कन्वेंशन' इत्येतदाल्प्य कैस्तमतीथजनकूटमेकमनयत् । 'प्रोटेस्टन्ट' सचप्रविष्टा कैस्तमतीया स्वधर्मद्वेषनाया स्वात्मशुद्धिप्राप्तये वा कतिपयवत्सरैरेकत्रारमंत्रविधकूटानि परिकल्पयते । तदेतन्नार्थं कैस्तमतीस्य पुन प्रतिष्ठेति वा पुनरुद्धार इति वा व्यपदेशमर्हति । 'वेलिंग्टन कन्वेंशन' अपि एतादृशकूटमेवासीत् । तत्रत्यप्रख्यातवर्षनिष्ठ 'पूज्य अँड्रू मरे' महाशयोऽस्य समेलनस्य समापतिरासीत् । तस्य समेलनस्य धार्मिकतावरणं तत्रागत्यमिलिताना धर्मोत्साह श्रद्धा च सर्वथा मा कैस्तमतावच्छिन्नां बुर्वीरमिति वेङ्कटमहाशय आशंसत् ॥

त्रिन्नु वेङ्कटमहाशयस्य पूर्वोक्तप्रत्यय प्रार्थनाया शक्तिमण्डल्य स्थित । स किञ्च परम भक्त्या विहिता या भगवत्प्रार्थना सा भगवत श्रोत्रमुहुर सर्पथा प्रविशत्येवेति निश्चला श्रद्धा मयत् । रोहिण्यार्थमागनायापि प्रार्थनायापेक्षं वृत्तप्रत्यय मुञ्चराय त्रिस्टोत्रनगरवर्तिनं कचिप्रसिद्धं त्रैस्तमतीजनं दृष्टान्तनयोपन्यस्य तथाप्रिमानितरानशुदाहरत् । प्रार्थनागुणात्पङ्गीयमानानह निष्कृषणनेन सागगनमश्रौषम् । अतस्तमन ममती कैस्तमतावच्छिन्नं मे निर्वाधकं भविष्यतीत्यवोधम् । अन्तरात्मनोऽनामतिवर्तिषु चिराय मयाभ्यस्तयान् एवमिप्रप्रतिज्ञाकरणे निर्विफल्योऽ

हमासम् । अन्तरामानुरोधिनी प्रवृत्ति प्रमोदन्ती ममासीत् । तत्रतिष्ठत्युत्तिस्तु द्विष्टतरा सताप-
करी चाभवत् ॥

वय वेष्टिगटनगरमगच्छाम । मादश 'त्रिवर्णपुण्य' स्रवचरीकृत्य मचरण वेन्नरमहा
शयस्य दुष्करमभूत् । अयमनेकश केवल मट्टने द्वेयमाननमासीत् । प्रयाणान्त पातिनि
भानुयासरे काचित् अस्माभिरस्थानत्रयमापतितम् । वेन्नरमयस्य हि भानुयामरे प्रयाण निषिद्ध
मासीत् । स्यगीप्रविश्रातिगृहस्वामी त्रिप्रादोत्तर मम प्रसतिप्रदानमङ्गीकुर्वाणोऽपि भोजनशाळाया मम
प्रवेश सर्वथा न्यरेयत् । पन्नरमहाशयस्तु स्थिरानुत्तय सननुभतप्रवेयानामनिधीनामत्रिप्रादरत्न
त्सहचरस्य ममापि प्रवेयमङ्गीकार्यमिति वादमन्तरोत् । परन्तु विदितो मया तस्य द्वेय । वेष्टिगटन-
नगरेऽप्यह सहैव तेन स्थित । तत्रास्य द्वेया यनेन प्रच्छाद्यमाना अपि मदीयदृष्टिगोचरे
न्यपनत् ॥

इय सभा भक्तिशीयाना नैस्तानाना समेउनमासीत् । तदीयधर्मश्रद्धामवेस्य मगत-
हर्षोऽभवत् । मया पू यमरेमहाशयस्य दर्शन प्राप्तम् । मम श्रेय प्राप्तये प्रार्थयमानान् बहूनहमपश्यम् ।
तेषा प्रार्थनागीतिषु भूयस्यो मम सभता आसन् । अम् तिल मधुरमपुरा अवर्तन्त ॥

सभा दिनप्रथी प्रचष्टिता । तत्रागताना भक्तिर्मदीयमानसमगाहत् । मयापि सा प्रदास
नीयाभवत् । परन्तु स्वप्रतीतधर्मस्य परिवर्तनाय न कोऽपि हेतुर्दृष्ट । त्रिस्तमतालम्बनेनैव
स्वर्गप्राप्तिर्भिक्षालमश्चैतद्विश्वमनीय ममासीत् । तदेतमदीयमत्त कनिषयैस्तन्निप्राणामप्रे निर्या न
मेवाहमजययम् । तत्राकार्य्य ते सुतरा त्रिपण्यविस्मिता समनायत । परत्वेनदपरिहार्यमासीत् ॥

त्रियेऽस्मिम द्वेया इतोऽप्यगातराया चित्रभूर्मी स्थिता । त्रिस्तस्नादेक एव
देवस्य स्वामरूप पुत्रस्तदेकश्रद्ध एव मुक्ति भक्त इत्येतमदीयविश्वममीमानमत्रिप्रा तमासीत् ।
देव पुत्रशब्दे उय सर्वेऽपि तस्य पुत्रा । त्रिस्तस्वेद्वरसमानत्वस्य वा तस्वरूपत्वस्य
शाश्वुपामे मनुष्या सर्वेऽपि धरसमानास्तस्वरूपा वा भक्तिमर्हन्ते । त्रिस्तस्य मरणेन
तस्य रक्तेन च जात पापनशानो त्रिन्वमन इत्येत्यदश प्रत्येतु मदीयगुह्निर्नन्वमन्यत ।
तदेतद्रूपकाद्रकारत्वेन गृहमाण कटाचिवाथार्थ्यप्रदायक स्यात् । किं च मनुष्य
मात्रस्यामास्तित्वमितरप्राणिना तु तद्रभाय तच्छतरापानमनकालमेव तद्विनाश च प्रति
पाश्यन् म त्रैस्तधर्मोपदेश स त्रिस्त मन्तस्य त्रिस्तोऽभूत् । मन्तानामात्रमभ्युभेयमासी
त्तैस्तो धर्मस्य हृत प्राणास्तन्यात् । स च त्यागी महामा देवाशनममो धर्मोपदेशकश्चि ।
त्रिस्तु परमत्रेन सृष्टययमेव पुत्रोत्तम वति मया नाङ्गीकृतम् । असी शूरोपित समृद्युमा
पत्येनदादर्शप्रायमस्ति जात इयवियादम् । परत्वेनमन्तधर्मणे गृहगुणस्य वा त्रैविक्रप्रभास्य वा
त्रिद्यमन्त यदन्तरानता नास्तीकृतम् । स्तरमन्तधर्मणो त्रिपत्रितीवनेध्वपरिन्ध्यमनो गुण
त्रैस्तभक्ताना जीरनेषु न कोऽपि मया पाश्य । एषा जै रने यानि श्रुतानि परत्वेनानि
तान्येनेरेता जीरनेऽपि प्रत्यक्षीभवन्ति स्म । तार्जनिकृष्ट्या पनाश्यमाणेषु त्रैस्तत्वेषु न कोऽपि

विशेषो मया दृश्यत । त्यागदृष्ट्या निरूप्यमाणेषु तत्र हिन्दुजना कैस्तमतीयानवशेरत इत्यग्रतम् ।
कैस्तमत् निरवयमिति वा सर्वोत्कृष्टमिति वा विश्वसितुं नाहमशक्नुम् ॥

मम मनसि परिर्जमानमिदं मयं तत्तदप्रसरेषु मदीयकैस्तमिन्मयो न्यवेदयम् । किन्तु
तदीयप्रत्युत्तरैर्नाहमनृत्ये ॥

यथा कैस्तधर्मो मया न श्रद्धितस्तथा हिन्दुधर्मस्यापि समप्रता सर्वश्रेष्ठता च नाह
श्रद्धातुमशक्नुम् । हिन्दुधर्मस्य ऋणच्छिद्राणि चक्षुर्विच्यन्तीव स्पष्टमलक्ष्यत । अस्पृश्यता
हिन्दुधर्मस्याङ्गत्वे नूनं तर्हि तदङ्गेन निरर्थकेन ऋणितपूतेन च भाव्यम् । हिन्दुजनेषु प्रियमानस्य
नानाजातिसंप्रदायविशिष्टत्वस्य गूढार्थो मया न विज्ञातः । वेदानामीश्वरसभूतत्वस्य को वार्थः ।
अस्य यथार्थत्वे सति 'पुरान-ब्राह्मण' इत्येताभ्यामपि तथाभूताभ्यामेव कुतो न भाव्यम् ॥

यथा कैस्तमुद्दद स्वमतप्रवेशनाय मा प्रति यत्नमकुर्वत तथा मुसलमानमित्राण्यपि मां
स्वमत प्रवेशयितुमयततः । अत्रदुल्लोशेठमहाशयोऽपि मामिस्लाममताध्ययनाय सर्वदा प्रेरयति
स्म । स्वमतगुणप्रशसनाय तु तस्य नित्यदानपाशं समुपस्थितं ॥

इमान्मदीयकेशानधिदृष्ट्य रायचन्द्रभाईमहाशय प्रति पत्रमश्लिखम् । हिन्दुस्थानवार्तिना
मितरधर्माचार्याणामपि मया लिखितानि पत्राणि । तेभ्यः प्रत्युत्तराप्यप्यागमन् । रायचन्द्रभाई-
महाशयस्य लेखतः शांतिरीपल्लव्याः । मया क्षमावता भाव्यम् । हिन्दुधर्मश्वेतोऽप्यधिक्यत्वेन
परिशीलनीय इति तेनाभ्यधायि । तैर्लिखितस्यैकनाक्यस्य भावार्थो यथा-निष्पक्षपातेन विहित
जिज्ञासोत्तरमिदं खलु मया निःसदिग्धमग्रतः यदस्मिन् हिन्दुधर्म इवेतरधर्मेषु तत्त्वविचार-
सौक्ष्म्यं तद्विचारमहत्त्वमामवैभवं दर्शनमौदार्यं च क्वापि न विद्यतेति ॥

अहं शेटमहाशयेन विरचितं पुरानप्रन्यस्यानुवादं श्रीत्वा पठितुं प्रावर्तिषि । इस्लाम
धर्ममन्त्रा इतरप्रथा अपि मया संपादिता । अथाहमाल्देशवार्तिभिर्मदीयकैस्तमिन्सह
पत्रव्यवहारमकार्यम् । तेपामेको मा 'एटर्नल मेटर्नल' महाशयस्य परिचयमकारयत् । तेनापि
पत्रव्यवहारमकार्यम् । स च 'अना क्रिस्चर्ड' इत्येतदाख्यमहिलसहकारेण स्वप्रणीतं 'सर्वोत्तमो
मार्गः' इत्येतदाख्यं प्रपञ्च मे प्राहंषीत् । स च प्रपञ्चं प्रचलितकैस्तधर्मखड्गनामकं ।
साधुस्य "कैस्तप्रेदस्य नदीनार्थः" इत्येतदाख्यं पुस्तकं मम प्रेषयत् । एतद्वचनमपि
मममरोचत । हिन्दुमतमनेन प्रपञ्चयेन समर्थितमिदं । टॉलस्टॉयमहाशयेन प्रणीतं 'ईश्वरसाम्राज्यं
तव हृदये स्थितम्' इत्येतदाख्यं प्रपञ्चो मा मुग्धमिमांशरोत् । एतप्रपञ्चपठनेन स्थिततथा
मन्वारमुग्धं मनसि प्रयुता । अस्माद् प्रथाप्रनाशमागतानां तद्व्याप्येवणस्वातन्त्र्यप्रौढता
मप्यपरापणनार्थानां पुरतः कोट्टसमशासकप्रदत्तपुस्तकानि निस्तेजस्वताभ्यामन् ॥

एव कैस्तमिन्सहार्थितमार्गेण मदीयमध्ययनं प्रवृत्तम् । एटर्नल-मेटर्नलमहाशयेन सह
पत्रव्यवहारो भूयस्त्वमापच बहुनि दिनानि यावत्प्राचलत् । रायचन्द्रभाईमहाशयेन तु तस्य
जीवितापरिवर्तनं प्रचलति स्म । तत्रेवितानि कानिचिपुस्तकान्यहमपठिष्यम् । तेषु 'परीकरण'

‘ मणिरत्नमाला ’ ‘ योगवासिष्ठस्य मुमुक्षुप्रकरणं ’ ‘ हरिभद्रसूरेः पददर्शनसमुच्चयः ’ इत्येते ग्रन्था अप्यवर्तन्त ॥

एव मदीयकैस्तमिप्रैरुद्दिष्टमार्गमनुसर्त्तमानोऽप्यहं तत्सङ्गेन धर्मजिज्ञासात्यामुद्बोधं प्राप्तः । चिरमहमृषो संबुद्धोऽस्मि । तत्संगस्मृतिर्मयि नित्यस्थायिनि वर्तते । एतन्मधुरपवित्रसम्बन्धदाक्यं कालक्रमेण वृद्धिमगान्त्र क्लिष्ट पुनः पर्यर्हयत् ॥

षोडशोऽध्यायः

मनुष्यस्य प्रयत्नस्तावदेकश्चेत् दैवेच्छान्या

व्यवहारस्यावसितत्वात् प्रिटोरियानगरे मदवस्थानं निर्हेतुकं संबुद्धम् । तस्मादहं ‘ टरवन ’ नगरं गत्वा हिन्दुस्थानं प्रयावर्त्तनाय संनाहगरूपम् । अबद्बुद्धशैलमहाशयः मंगाननां विना मां विसर्जयितुं नैच्छत् । स किञ्च स्वमित्रमण्डलीमामंय ‘ सिटनहेम ’ नगरे तासमेतं मां विभवोत्तरमभोजयत् ॥

तद्दिनमशेरं तत्रैवातिग्राहयितव्यमिति सूचितमासीत् । मन्त्रिकृते बहूनि समाचारपत्राणि पतितस्थितानि । तान्यहं पठितुं प्रागर्तयि । पाठं पाठमहं तेगामेकृतमस्य कोणप्रदेशे ‘ भारतीयानां मताविचारः ’ (न्यायविशयकसना प्रति स्वकीयप्रतिनिविप्रेषणाधिकारः) इति शीर्षकस्याधोवर्ति लेखनमेकमद्राक्षम् । अस्य साराशस्तु नातालदेशस्य न्यायविशयकसभायाः सदस्यत्वेन स्वप्रतिनिधीनां नियोजने भारतीयाः स्वाधिकारं परित्याजयितव्या इति । एतन्निश्चितमेव निर्मितमेकं शासनं तदानीं तत्सभाप्रे समुपस्थापितमासीत् । शासनमिदं मया न विज्ञातम् । न चापि तत्रत्यानामितरेषामस्य वृत्तान्तो विदितः ॥

कीदृशोऽस्यवृत्तान्त इत्यहमनद्बुद्धशैलमहाशयमवृच्छम् । स च प्रययादीन् — अनभिज्ञाः एतद्बुद्धवपमीदृशानां व्यतिकराणाम् । वाणिज्यापारसंबन्धिनोऽर्थाः केव उमस्माभिरवयोरप्यन्ते । विदितमेवेदं भक्ता यदा ‘ अर्रेज फ्रीस्टेट ’ प्रजासिपत्ये वाणिज्यमस्मदीयमयमन्त्रप्रापं भवतीति । अस्य वृत्तेऽस्माभिरुद्दीष्टतो यन्त्रत्यापः फटकारा नाभान् । अनक्षरः किञ्च वयं गन्त्रिकृत्वा मन्त्र्याः । वृत्तपत्राभ्यस्माभिरपि तात्रपठ्यन्ते । परंत्वेतदर्थोणामारोहावरोहमात्रविज्ञानाय । शासननियमं निरन्धनानि नाम कर्षकारमस्माभिरवगम्येरन् । अस्मदाङ्गन्याय्यादिन एव अस्माकं चक्षु श्रोत्रमिति ज्ञापनाम् ॥

अथाहमपृच्छम् —

इहैव सजातसबृद्धशिक्षिता नययुक्ता भूयासोऽत्र विदन्ते । किमेते व साहाय्य नाचरन्तीति ॥

अब्रुदुःखशेठमहाशयो नैराशय सूचयन्नाह हन्त मो । अमी युक्ता नारमानुपलभ्युमिच्छन्ति । यत्सत्यमेतानस्मदीयानपि त्रय नास्मदीयान्मन्यामहे । ते सर्वेऽपि त्रैस्तमतीया । अतस्ते मतोपदेशकाना मुष्टिगता भवन्ति । त्रैस्तमतोपदेशारसमाङ्गजना अतो राजकीर्णनिर्भयक्रिता वर्तत इति ॥

अहमेतदाकर्ण्य चक्षुःश्रुदमीड्यम् । इमे युक्ता सर्वथास्मदीया कर्तव्या — इत्यचितयम् । त्रैस्तधर्मस्य किमयमेवार्थ । त्रैस्तमतीया अपि न किं भारतीयस्ते ॥

किन्तु हिन्दुस्थान प्रति गन्तुमुद्यतत्वान्मदीयमनोगतानर्था प्रमाशयितुमहमशक्निपि । तथाप्यब्रुदुःखशेठमहाशय तान्नदोचम् — शासनमिदं प्रचार गमिष्यति चेद् युष्मदीयावस्था कृच्छ्रतरा सपस्वते । भारतीयाना जमानिभूळनायाङ्गीकृत प्राथमिकोऽय पदविन्यास । अयने वास्मदात्मगौरवस्य मूलकुठार इति ॥

स्यादेवैतद्रुतान्तस्य वयमनभिज्ञा स्थिता । अस्मदीयन्याय्यादिराष्टानामेकतम श्रीमान् 'एस्कूब' महाशयस्तमस्मभ्यो न्यवेदयत् । तदेतदेव सबृत्त यथा — स किञ्च पराजय प्राप्य तूर्णो नैव तिष्ठेत् । सोऽत्रत्यनौकानिवेशस्थानस्य शिल्पाधिकारिणा सह सबृदयता नाकल्पत् । तेन हि शङ्कित यदयमधिकारी कदाचित् सदस्यत्वानुमोदकाङ्गनान् स्वपक्षीकृत्य त पराजयेतेति । तदसावस्मानविज्ञातनिजस्थितीनकरोत् । तेनोपदर्शितरीत्या वयमस्मन्नामानि मताधिकारिसूचीपत्रे व्येल्पाम । अदाम च स्वानुमतिं तत्सदस्यत्वाङ्गीकाराय । एतेन भवद्वि सम्यगवगम्येत यदास्माक मताधिकारो नहि तथा पूज्यो भवति यथैन भवतो मन्यते तथापि युष्मद्वाक्य वय जानीमहे । भवतु । किमिदानीमुच्यते ॥

तत्रस्या इतरेऽतियय सवाद्मेन सावधानमाकर्णयन्ति स्म । अथ मामेकं प्राह — किमिदानीं कर्तव्यमिष्यह ब्रूयाम् । अनया नौकया प्रपाणमवृत्त्वा भवद्विरेकमासपर्यन्तनिहैव स्यातव्यम् । भवदाज्ञानुवर्तिनो वय सग्राभयिष्याम इति ॥

अन्ये सर्वेऽप्यवदन् — सत्यम् । सत्यम् । एतदेवमुच्यते । (शेठमहाशयस्याभिमुखीभूय) आर्या गाधिभाईगमनं भवद्विरेरणीयमिति ॥

अब्रुदुःखशेठमहाशय पर चतुर । स तानत्रवीत् — तेषामित प्रस्थान निरोद्धुं नाहमधिकारी । अथवा यात्रानत्र ममाधिकारस्तावान्युष्माक्रमयस्व्येव । किं च युष्मद्वाक्य मयानुमोदितम् । परन्तु न्याय्यादिन एव ते । ननु प्रदेयमेभ्य पारितोषिकम् ॥

अयं पारितोषिकप्रस्तानो मा विपण्णमकरोत् । अथाहमप्योचम् —

आर्या अब्रुदुःखशेठमहाशया अत्र पारितोषिकवार्ता न हि सगच्छते । सार्वजनिकस्तेषाया किं वा पारितोषिकम् । अहमत्र स्यास्यामि चेत् पर सेवको भूत्वा तिष्ठेयम् । इमे सुहृदो वय

भरता विदितास्तया न मे परिचिता भवन्ति । एते मियः मंभूय प्रयसियन्तीति यदि भरन्तो विघसेयुस्तदाहमेकमासमिह स्यातुमनुमोदिये । परन्तु वक्तव्याश एको विद्यते । न मे किमपि प्रदेयमिच्येतवधापि सत्यं तथाप्येतादृशकार्यनंदभेषु द्रव्यदेशं विना प्रवेशो न संभाव्यते । ननु क्वचित्तन्त्रीनदेशः प्रेषणीयः स्यात् । किमपि मुद्रापणीयं स्यात् । क्वचिद्गतागतमङ्गीकर्त्तव्य-
मापतेत् । अत्रन्यन्यापयादिनामभिप्रायो प्रदीतव्यः स्यात् । युष्मदीयशासननियमादीनामनभिज्ञ-
त्वान्मया धर्मशास्त्रपुस्तकानि कदाचिद्वलोकयितव्यानि भवेयुः । समेतन्नहि द्रव्यं विना शक्यते कर्तुम् । एतादृशकार्याणि बहुना साहाय्यमपेक्षन्त इति ॥

एतन्निशर्म्यंकरुष्येन बहवः प्रापु । देवो महान्कल्याणमयश्च । सर्वथा द्रव्यनंचयस्तु भवेत् । सहकारिणो जनाश्च बहवो मिलियन्ति । इहाप्रस्थानं तावदनुमोदता भवद्भिः । सर्वं सुनंपस्येन इति ॥

एन भोजनसंतर्पणानसरे मिलितानां गंत्रं कार्यकारिस्वरूपमभजत । भोजनाद्युपचारं निर्वर्त्य शीघ्रगत्माभिर्गृहं गन्तव्यमिन्विहममूचवम् । भावि कार्यक्रमं मनस्येनाचित्रयन् । यश्च यश्च प्रातमताधिकार इत्यादिकं विचार्य ज्ञातार्थं सन्नेकमासमुपिन्वा ततः प्रस्थानव्यमिति निरचेपि ॥

एवं दक्षिणाक्रिन्नादेशे मदीयचिरनिवासस्य मूलाधारो दैवेन कल्पितः । एवं भारतीयाना-
मामगौरवरक्षायोनस्य च बीजमुत्तम् ॥

सप्तदशोऽध्यायः

नातालदेशे निवासः

त्रिनवत्युत्तराष्टशताधिकैकसहस्रतमे क्रैस्तशमन्ने नातालदेशार्तिषु भारतीयेषु शेटहाजी-
महमद — राजाद्रादामहाशयावप्रगभ्यावास्ताम् । श्रीमन्बृहध्या यथापि 'शेट अवदूहाहाजी-
आदम' महाशयः प्रथमस्तथापि सार्वजनिककार्येषु शेटहाजीमहमदमहाशय एवाप्रस्थानमन्यात् ।
तस्मादस्याव्यक्षतायामनुदुल्लशेटमहाशयस्य मन्दिरे मिलिता सभा स्तापिस्वरनियामकं शासनं
प्रत्यप्रस्थानव्यमिति निरणैषीत् ॥

नातालदेशे प्राप्तजन्मानः क्रैस्तभारतीययुवराजः प्रत्याहूयन्त । 'टरवन' नगरन्यायस्थानादिमापी
श्रीमान् पौलमहाशयः तत्रत्यक्रैस्तमिशन्शालामुन्योपाध्यायः श्रीमान् सुमानगौटेमहाशयश्च
सनागता । एतारेव बहूनां क्रैस्तयुवकानामागमनस्य हेतुभूतानाम्नाम् । इमे सर्वेऽपि स्वयंमेवरा
अभयन् । तत्रत्या वररो वणिजश्च प्रविष्टाः । तेषु मुन्यानां नामानि यथा — 'दाउदमहमदशेट
आदमजीमियांग्मान ए. फेलेंदावेन्दुपीठे सी. लटीराम्गंसामी पडियाचिभान्दजीया' इति ।

पारसीहस्तमजीमहाशयस्तु स्थित एव । लेखकजनेषु दादाअमदुल्लयप्रभृतीना महापणेषु नियुक्ताः मागेरुजीजोशी—नरसीरामप्रभृतयश्च प्राविशन् । सार्वजनिककार्येषु भागिनो भूत्वा ते सर्वेऽपि मुदिता त्रिस्मिताश्चाभवन् । तेषां मिलैवपिगमाह्वानं स्वजीमने नूतनोऽनुभव । स्वसमुद्रापस्य समाप्रतितामापद् ध्याय ध्यायमय कनीयानय स्वाम्यय भृत्योऽय द्विन्दुजनोऽय मुसलमानोऽय पारसीकोऽय शैस्तोऽय गुर्जरोऽय मद्रदेशीयोऽय सिंधुदेश्य इत्याद्यनन्तभेदकत्रयप व्यरमरन् । ते किञ्च सर्वेऽपि निर्विशेषतया भारतजनन्या पुत्रा मातृभूमे सेवकाश्चेत्यात्मानममन्यन्त ॥

तस्य शासनस्य द्वितीयचर्चा निरवर्तत । समतिश्च प्रदत्ताभवत् । चर्चा च समाप्त-प्रायासीत् । तस्या धारासभाया सदस्यै वृत्तभाषणेषु तत्तादृशकठिनशासनं प्रति तत्रत्यभारतीयानां प्रत्यवस्थानत्वाभावाद्गद्गी मताधिकारं नार्हन्तीति वादं कृतोऽभूत् ॥

अथ वर्तमाना परिस्थितिस्तत्र मिलितेभ्यो मया व्याख्यायत । अस्य शासनस्य चर्चा दिनान्तरे स्थापनीयेति धारासभाभ्यक्षं प्रति तन्त्रीसन्देशमादौ प्राहैम । तथा च प्रधानामात्य सर-जॉन्-रोबिनसनमहाशय धारासभाभ्यक्षं शासनचर्चादिनद्वयव्यवधानेन पुरधाळितं भवतीति सद्यः प्रत्युत्तरं प्रादात् । एतेन वयं प्रमोदामहि ॥

धारासभायां पुरं स्थापयितुं प्रार्थनपत्रिकां सज्जीकृताभूत् । तस्या प्रतिरूपकाणि त्रीणि समर्पयन्त । किं च वृत्तपत्रिकासु प्रचारं करणाय प्रतिरूपकं चतुर्थमपि सज्जीकरणीयमासीत् । सर्वमेतन् कार्यमेकस्यामेव रात्रौ निर्वर्तनीयमासीत् । आङ्गुभापाज्ञा स्वयसेवका इतरे च केचि-देतत्कार्यमुद्दिश्य सर्वांमपि रात्रिमजागृत । सुन्दराक्षरलेखी श्रीमान् 'आर्थर' नामा वृद्ध प्रतिरूपक-मलिखत् । एकेन कथितमन्ये लिखन्त प्रतिरूपकाणीतराणि च व्यलेखिषु । एष पञ्चप्रतिवृत्तय-समकालमेव सज्जीकृता । स्वयसेवका वणिजं प्रार्थनपत्रिकां जनैः स्वाक्षरीकर्तुं स्वयन्वैर्वा स्वव्ययेन भाटितयानैर्वा सचरितुं प्रार्थन्त ॥

शक्तिं कार्यमेननिर्वर्त्य प्रार्थनापत्रं प्राहिणुम । तदेतदस्मद्नुकूलैर्व्याख्यानैर्वृत्तपत्रिकां प्रकटयिष्ये । अनेन धारासभोपर्यपि कश्चित्परिणामोऽजायत । तत्रेदं चर्चापदवीमप्रतीर्णम् । प्रार्थनपत्रिकायां शासनप्रतिकूलतया निरूपितहेतून् प्रतिन्यायविधायना विमर्षि समाधान-माचक्षत । तदेतामुत्पद्यमेव निरागारमासीत् । तथापि शासनं धारासभायामन्वमोद्यत ॥

इत्यमेवत्परिणस्यतीति वयमग्निं प्रागेय । किन्तु यत्कालोऽयं भारतीयेषु किमपि नूतनं चैतपमुद्रापदपत् । इदं च तेषां मनसि निरूढिमापन्नं यदेते वयमेकं समाजं प्रविष्टा समाजाद्दहिर्वर्तनमस्मासु कस्याप्यशाक्यम् । यथा वाणिज्यमधिनामधिकाराणां प्राप्तयेऽस्माभिः प्रयत्नं कर्तव्यं तथैवास्मद्वाजकीयाधिकाराणां कृतं परिश्रमो बोद्धव्य इति ॥

अस्मिन्नसरे लॉर्डरिपनप्रभुराग्नेयस्वास्थ्यानामभ्यक्षसचिवोऽभूत् । परं सहस्रप्रजाभिः स्वाक्षरीकृतं प्रार्थनापत्रमेकं तदमे स्थापनीयमिति निर्णयिषु । कार्यभेत्तुक्तरं नाभवत् । एका-

हमात्रेण नेद निर्देर्नीयमासीत् । अस्य वृत्ते स्वयमेवञ्च नराटिना । ते सर्वे स्वम्बन्ध्याणि समग्रमन्वनिष्टुन् ॥

एतद्वार्थनापत्रस्य सजीकरणाय मया भूयान्परिश्रमे वोट । एतन्मद्वृत्तं यापट्टम्य तावदपठिष्यम् । मन्नाभिन्कारप्रदानं न्याय्यं युक्तं चेति हेतुद्वयमाश्रियं मया जाट वृत्त । तथाहि हिन्दुस्थाने भारतीयानामस्ति मन्नाभिन्कारविशेषः । तदत्रापि तेषामभिन्कारप्रदानं न्याय्यम् । किन्तु मन्नाभिन्कारप्रयोजनानां भारतीयानामिह स्वर्णम नम्या । तदेषामभिन्काररक्षणं युक्तम् । इत्यहं प्रत्यपाठयाम् ॥

प्रार्थनापत्रं समाह्वयमात्रेण दशसाहस्रजनैः स्वहस्तचिह्नितमभूत् । एवविपर्ययानुभवशून्यं स्वयुक्तं देशस्याधिक्यविभागेभ्य एतावता जनानां हस्ताङ्गननग्रहो नाम न खड्डं सुस्तो व्यापारः । अमम्यभिदितप्रार्थनापत्राभिप्राया स्वहस्तचिह्नं न कारयितव्या इति वृत्तनिधयत्वात् विशेषयोग्यतानपन्ना एव स्वयमेवञ्च त्रिचैतव्या अभूवन् । ग्रामाभ्यन्तरेषु स्थिता बहव स्वयमेवञ्च एतन्तत्परतया यद्यदिमन्त्रिकेण प्रयत्नेरन्तदा नियन्त्रयामिदं कार्यं समाप्तिमुपेयात् । एव स्थिते सर्वेऽपि श्रद्धया स्वस्वकार्याणि यथायदुत्साहेन निरर्त्तयन् । किन्तु 'देशदाउदमदमदं रस्तमनी आदमनीम्याग्वात् आमदजीवा' इत्येते पुण्यां त्रास्यान्येनानि लिखन्ते मम स्मृतिमुपयान्ति । एतैर्हि हस्तचिह्नानां भूयिष्ठो भागः मन्नाहितोऽभूत् । दाउदरेऽहारायमनावदादिनान्तं स्वशक्त्या नचरते स्म । सर्वमेतत्प्रमर्त्यानुष्ठितं कार्यमामिन् । तेषामेतेऽपि व्ययार्थंद्रयमपि नानिष्टुक्षन् । दादाभरदुल्लामन्दिरमेव प्रमर्षकणा निवासप्रमेतयनकदापस्य कार्यालयश्च समनन्ति । मम साहाय्यकारिणो विद्यान्त सुन्दरोऽप्ये च बहवस्तत्रैवामन्त । इत्यमस्मिन् कर्मणि माहाय्यं वृत्तयत् सर्वस्याप्यभिज्ञो व्ययः नवृत्तः ॥

एतेन प्रार्थनापत्रं सन्निहितमभूत् । जनेषु तस्य पृथग्विभक्त्याय प्रसिद्धिस्तथाय चास्माभिर्कृतमन्त्रप्रतिरूपकणि मुद्रायिनानि । एतेन नानादेशस्य परिस्येति हिन्दुदेशार्थितो भारतीयजना इदं प्रयत्नयानुषन् । अहमेवप्रार्थनापत्रस्य प्रतिद्विभक्तिवृत्तयत्तत्रस्य प्रचारकेभ्यश्च प्रार्थम् ॥

एतद्विषयमधिकृत्य प्रवृत्ते प्रज्ञानयेने 'टाइम्स ऑफ इण्डिया' पत्रिका भर्तृव्यानामधिकार पर्वपोषयत् । इह्नेऽष्टदेशे तत्तत्राजरीयभरपरिपोषके वृत्तपत्रिकाभ्यन्तत्प्रचारकेभ्यश्च प्रतिरूपकणि प्रार्थम् । एतन्मन्त्रस्य 'टाइम्स' पत्रिकयास्मदनुवृत्तं व्यटेति । साम्ना निरर्त्तयित् भवेदित्याशा समदुर्गमान् ॥

इदानीं मम नानादेश परिस्येय गल्लनशक्तममीन् । मदीयनागतीमक्रियाणि मं परिस्येय नराप्रीः मया स्थितिर्गहीत्येति निरवन्त् । मदीयदेशान्तं तेभ्यो न्यरेदयम् । अन्ये मगृह्य प्रदिस्यन्तद्रव्यवर्जं रेत न मन्नादिनानि पूर्वमेव मया निधितमनीन् ।

पृथक्कुटुबनिर्वाह आश्रयक इत्यचिन्तयम् । मन्दिरेण प्रशस्तस्थानवर्तिना स्वयं प्रशस्तेन च भाव्यमित्यभ्यलक्ष्यम् । स्वजनस्य गौरवप्राप्तिमिच्छुर्व्यारिस्टर्जनपोरया जीवन्मरीर्तिर्मया प्राप्याश्रयणीयेत्यचिन्तयम् । अन्यूनत्रिशत्सुवर्णमुद्रा वार्षिकन्यये कुटुबनिर्वाह शक्य इत्यहममसि । अतस्तत्प्रत्यास्मदीयजनेभ्यस्तावद् द्रव्योत्पादक व्यवहार जात नियमेन मिथैवदि तदा तत्र स्थास्यामीति निश्चय मदीय तेभ्यो न्यवेदयम् ॥

तेऽन्ययन्—

सार्वजनिककार्यमुद्दिश्य द्रव्यमेतस्वीक्रियते यदि तेन वयं सत्पुण्याम् । तदर्थमस्माभिर्द्रव्यसहप्रहोऽपि सुकरं स्यात् । न्यायवादिभ्यस्तत्सगादुपलभ्योऽर्थस्तु पृथगेवेति ॥

अहमवोचम्—

सार्वजनिककार्यमुद्दिश्य युष्मन्व्यस्तथा द्रव्यं नहि स्वीकार्यम् । अस्मिन्कार्ये न्यायवादित्वमाश्रित्य सविशेषबुद्धिमत्त्वमुपयोक्तव्यं न भवति । युष्मदीयहस्तेन कार्यनिष्ठापनं मुख्यं मदीयकर्तव्यम् । अस्य कृते कथमहं वेतनं स्वीकरवै । अपि च तत्तदवसरेषु तत्कार्यमुद्दिश्य युष्मत्समाज्ञातद्रव्यं प्रार्थयितव्यं भवेत् । वेतनस्वीकारे निःसम्बोधमेव तद्द्रव्यमार्जितुं न शक्येत । पर्यन्ते कार्यमेव निष्ठातमानुयात् । किं च सार्वजनिककार्यं त्रिशत्सुवर्णमुद्राधिकं द्रव्यमस्मदीयैः संप्रहीतव्यमित्यहमिच्छामीति ॥

“नूनं भवदीयस्वभावकतिपयदिनेभ्यो वयं जानीमहे । इदं च न सम्यग्विदितमेव यदाश्रयणमपि भिन्नं किमपि भवन्तो न जिगृक्षन्त इति । अपि च भवतामिहाश्रयणं स्वयमिच्छद्भिरस्माभिः स्वयमेव भवदीयव्ययोऽपि सोढव्यं इत्येतन्नूपपद्यते एव ॥

“युष्मदीयप्रेमोसाहनिशेष एव युष्मानेववाद्भिन् करोति । स एव प्रेमोसाहस्यं निरवायिनीं स्थास्यत इति कथमस्माभिर्भेदितव्यम् । युष्मन्निष्ठासरेष्वधर्मनुरूपं क्वचिदवसरेषु मया पर्योक्तिं प्रयोक्तव्या स्यात् । तदानीमपि युष्मत्प्रेमयात्रता मम तिष्ठेद्वा न वेति भगवन्नेव जानाति । निष्ठासरेषु निश्चयेण भवद्भिरप्येव । तत्सार्वजनिककार्यमुद्दिश्य मया वेतनं सर्वथा न स्वीकर्तव्यमिति । युष्मन्न्यायसमाप्तुं प्रचलिता ये व्यवहारास्तत्प्रदानप्रतिज्ञाया व कृती स्याम् । तदापि युष्माकं दुष्करं परिणमेत् । न खञ्जहं श्वेतार्णो न्यायवादी । तस्मात्प्राङ्गिरानामपि मन्त्रया वर्षतीति को निष्ठासोऽपि च न्यायवादिभ्यस्त्वनिरोद्धेयु मदीयसौशालं कीदृशं भविष्यति वक्तुं शक्यं न । एव स्थिते युष्माभिर्न्यायसमाप्त्यवहारप्रदानप्रतिज्ञापि बोधयं गृह्यन्ति । इदमपि मम सार्वजनिककार्याणां प्रतिफलमेव गृहीतव्यम् ॥”

एव जिज्ञास्य किं तावत्प्राप्तिं चेत् प्रायेण विंशति भण्डिजो मन्त्रेणैव सरपर्यन्तं न्यायसमाप्तुं निर्दिशति तर्थापि मे प्रदानुपपन्नव्यत । दादाअवदुल्लमहाशयेन मम प्रस्थानासरेषु मने प्रदिशितं शक्यं तेन गृह्यमानसो मन्त्रेणैव मम प्रदानम् ॥

एव मया नानादेशे निरासोऽङ्गीकृता ॥

अष्टादशोऽध्यायः

वर्णद्वेषः

न्यायाधिदेवतामविषमतुलावरीं निष्पक्षपातिनीमन्धामपि युशला वृद्धवनिता साप्रदायिक-
ध्विप्रयन्ति । न खलु मनुष्याणां मुग्धदर्शनेन परन्तु पारमार्थिकयोग्यतानुगुण्येन न्यायनिर्णयो
देव इति बोधयितुमेव देवैरेव सा दृष्टिविबुरा न्यधापि । नातालदेशस्य न्यायत्रादिसभा यथा
तत्प्रत्यन्यायस्थानमेतत्तत्प्रतिकूलमाचरेत्तथा कारयितुं प्रवृत्ता ॥

तस्मिन्न्यायस्थाने नया न्यायत्रादित्वेन प्रवेशो लिप्सित । मन्त्रिकटे मोहमयीनगरस्योच्च
न्यायस्थानेन प्रदत्त प्रमाणपत्र स्थितम् । तत्र न्यायत्रादित्वेन प्रवेशात्सरे विदेशलघ्व प्रमाण
पत्रमर्पणीयमासीत् । नातालदेशे न्यायसभा प्रविभिक्षुणा प्रार्थनापत्रेण सह चारित्रप्रशसापत्रद्वय-
मन्वयेन प्रेषयितव्यमासीत् । तदेतदौरोयजनप्रदत्त चेत् प्रशास्यतरमियालोच्य शेटअद्दुह्ला
महाशयद्वारा कृतपरिचयाभ्यामेरोयजनाभ्या प्रमाणपत्र समपाठयम् । प्रार्थनापत्र च वेनापि
न्यायत्रादिना मन्त्रेण समुपस्थापनीयमासीत् । प्रायश प्रार्थनापत्राभ्येवत्रिजानि राजकीयमहान्यायवादि
नैव (अॅटर्नी जनरल) विनार्यग्रहण समर्थ्यते स्म । एस्कृन्महाशयस्तदानीं तत्पदमच्यारत् । स
क्लि दादा-अत्रदुह्ला-कपनीपत्रेऽपि न्यायवाद्यभूत् । स एव मया दृष्ट । सोऽपि मम प्रार्थना
पत्रिका समर्पयिष्यामीति हर्षुल प्रतिज्ञातवान् ॥

अत्रान्तरे न्यायत्रादित्वेन मम प्रवेश प्रत्यगतिप्रमानन्यायत्रादिसभाया समागामूचना-
पत्रमेकस्मागतम् । प्रत्ययस्थानहेतुश्च मम प्रार्थनापत्रेण सहाङ्कविदेशीयलघ्व प्रमाणपत्र न
प्राहायीति । किन्तु प्रमानहेतुरयोऽभूत् । पुरा खलु न्यायत्रादिप्रवेशनियामनशासनस्य
निर्माणकाले कृष्णवर्णा वा हरिद्वर्णा वा मनुष्या न्यायत्रादिवाङ्कीकाराय प्रार्थनापत्रान्यत्र
समर्पयन्निति वेनापि स्वप्नेपि न चिन्तितम् । नातालदेशो हि श्वेतजनाना साहमेनैवाभिगृह्णी
मागत । अतस्तत्रन्यायसभासु प्रागन्यमैरोप्याणामेव रक्षणीयम् । कृष्णवर्णेषु प्रवेशितेषु
दाने शनैराव्युद्येयाना प्रागन्यमन्वीभूय स्वात्मरक्षापि तेषा दुष्करा स्यान् ॥

एतदर्थं न्यायत्रादिसभा मन्त्रिप्रगयातन्यायवादी नियुक्त । स च दादा-अद्दुह्ला
कम्पनीजनै कार्यवान् । तस्मादयमद्दुह्लाशेटमहाशयद्वारा मामाकार्यं प्रस्तुतार्थमत्रिभ्य
नया सह निर्याजस्वपठमभापत् । तस्मै मदीयपूर्वचारत्रिजामत्रे सर्वं न्यवेदयम् । अथ सोऽत्रवीत्
-भयप्रतिदुल्लस्य प्रकृत्य किमपि नास्ति । अत्रैव लघ्वजमना धूर्तानामेकतर्भयत्रिभ
वितत्यतिनि मे शङ्का । किं च भयता प्रार्थनापत्रस्य मूलप्रमाणपत्राहिवान् स सशयो
बलवत्तरोऽभूत् । अन्यदीयप्रमाणपत्रयोजका जना न क्लिदा दृश्यन्ते । ऐरोयजनसमाशदाना-

तप्रशंसापत्रद्वयमहमकिंचित्करं मन्ये । भवद्विषयमेतौ किं वा विधाताम् । तयोर्मन्त्रपरिचयोऽपि कीदृशो वा स्यादिति ॥

अहमवोचम्—अत्र सर्वेऽपि मम नूतना एव । अवदुहृष्टशेठमहाशयस्य परिचयोऽपि मे प्रथमं जात इति । तेन पुनः कथितम्—

उक्तमूर्ध्वं हि भवद्भिः यदवदुहृष्टशेठमहाशयो भवन्तर्धैकस्यलादागता इति । तत्र भवत्परिचयप्रधानसचिवे सति नूतनमवदुहृष्टशेठमहाशयेन युष्मत्कुटुम्बपरिचयवतैव भाष्यम् । तत्सकाशाद्भवद्भिः प्रशंसापत्रमानीयते यदि न मे किंचित्प्रतिबंधकं तिष्ठेत् । अथाहमपि भवत्प्रवेशं प्रतिरोद्धुं न शक्नुयामिति न्यायवादिसमां प्रति सप्रमोदं लिखेयमिति ॥

अहमेतदाकर्ण्य क्रोधमूर्च्छितोऽभवम् । परन्तु मया निगृहीतः स क्रोधः । अथाहमात्मन्येवाचिन्तयम् । अवदुहृष्टशेठमहाशयादेव यद्यपि प्रशंसापत्रमानेभ्यस्तथाप्याग्लमहापुरुर्यात्प्रमेतदानेतव्यमिष्यवदित्यन् । मदीयन्यायवादित्वांगीकारस्य मदीयजन्मचरित्रयोश्च कः संबन्धः । दारिद्र्याद्वा दुःखरिज्याद्वा लब्धजन्मा भवत्वयं जनः । तदेतत्कथमप्रतिकूलतया प्रयुज्यत इति । किन्तु सर्वमेतन्निर्णीयं प्रत्यवोचम्—यद्यप्येनमर्थविस्तरं न्यायवादिसमा जिज्ञासितुमधिकारिणीति नाहमङ्गीकरोमि तथापि भवदपेक्षानुसारेण प्रशंसापत्रमेकं अवदुहृष्टशेठमहाशयादानेतुं सजोऽस्मि स्थित इति ॥

अथावदुहृष्टशेठप्रदत्तं प्रमाणपत्रं तस्मै न्यायवादिने प्रादायि । तेन चाङ्गीकृतम् । परन्तु तन्न्यायवादिसमायै नारोचत । तत्सदस्या मम प्रवेशयोप्यतां प्रति प्रत्यवातिष्ठन्त । प्राड्विवाकश्च श्रीएस्कून्महाशयस्य प्रत्युत्तरमशुश्रूरेव प्रार्थनापत्रं निरकासयत् ॥

ततः प्रधानप्राड्विवाकेनेत्यमन्यथायि । प्रार्थयिता मूलप्रमाणपत्रं नोपस्थापितवानिति फन्तुरयं वादः । यद्यनेन प्रेषितं प्रमाणपत्रं मृषामकं स्यात् तदासौ व्यवहारेणाभिमुक्तः सन्निर्णीत-स्वापराधश्चेत् न्यायवादिवर्गास्त्रिष्वसन्नमर्हति । धर्मतः परीक्ष्यमाणे कृष्णो जनः श्वेतो जन इति भेदो न प्राह्यः । न्यायवादित्वेन श्रीगाधेः प्रवेशं निरोद्धुं न्यायसमा नाधिकारिणी । तस्य प्रार्थना-पत्रमङ्गीकृत्यनेऽस्मानिः । गाधिमहाशय कियतामचप्रमाणवचनव्याहार इति ॥

ततोऽहमुन्याय 'रजिन्द्रार' इति व्यपदिश्यमानं न्यायाधिकरणकार्यदर्शिनमुपसृत्य प्रभागवचनोच्चारमश्रयम् । अवसिन्नेऽस्मिन्कर्मणि न्यायाधीशो मामाहूय प्राह—भवतः शिरो-वेष्टनमिदानीमशनीयताम् । न्यायवादिभिर्धर्मवैषम्यसंबन्धिनो नियमा भवताप्यनुवर्तनीया इति ॥

अथ मया निरूपिता तादात्म्यमिदं मदीयपरिधिषति । दरबननगरस्य न्यायमभाषां यदेव शिरोवेष्टनं भावनेयमीति यद्वाप्रहोऽभवं तदेवाग्राहमशनीयताम् । नैयापनेय इत्यभिनिवेशबंध-स्थात्रपि न शिष्ट वशरणानि नाविचन्त । किन्तु श्वेतस्या महत्तरायोधनममुद्यमाय मामकी शक्ती शक्तिव्याभारम् । शिरोवेष्टनधारणाभिनिवेशमात्रे न शिष्ट युष्मन्निधोगकुशाटता व्यधीर्तव्या । सर्वशान्प्रयोगाय प्रसाम्यतः स्तन्यः प्रनीरुगीयः ॥

एवविना मदनमति (मदीयनिर्भरता वा) अवदुष्टगोष्ठप्रभृतिमित्राणामनभिम्नाभयत् । न्यायवादिना मया शिरोवेष्टनप्रारणाधिकारो न परित्याज्य इति तेऽमन्यन्त । अहमेतान्त्रोपयितुं प्रवृत्तः । देशानुरूपवस्त्रपरिधानमावश्यकमिति तेभ्यो न्यवेदयम् । पुनरप्येतानवोचम्— हिन्दुस्थाने यूयमाग्लेयाधिकारिभिर्मा प्राडिवाकैर्वा शिरोवेष्टनापनयनमाह्वयत्वात्प्रवश्यमेव युष्माभिः प्रत्यवस्थातव्यम् । किन्तु नातालसदृशविदेशवर्तिनीन्यायसमाह्वयकारिणो मम न्यायसमानप्रदाय विरुद्धमाचरणं न खल्वनुमोदनीयमित्यादिसयुक्तिः कदादे मदीयमित्राण्यहं समादधि । किन्तु विषयस्तावदेकोऽपि सदर्भभेदात् भिन्नदृष्ट्यावेक्षणीय इति यत्तत्त्व तदत्र प्रसंगेऽप्युपयोक्तव्यं मिथुपदेशो मदीयस्तेषां दृश्यगमोऽभूदिति वक्तुं न शक्यते । अन्याभिप्राये सहिष्णुतामूलकं यत्सुखं तन्मदीयजीवने सत्यानुवर्तिनो मम सम्यग्बिदितमभूत् । तदेतत्तत्त्व सत्याग्रहस्य जीवितमित्यनुभवसिद्धमासीत् । ईदृशश्रमावृत्तिवशादनेकशो मम प्राणापायं सुदृढमतापश्च समजनि । परन्तु सत्यं वज्रफठोरं कमलपत्कोमलं च भवति ॥

एव न्यायवादिसभया प्रत्यवस्थितोऽहं भूय स्यातिमगमम् । बहूनि वृत्तपत्राणि न्यायवादिभ्योऽनुप्रेषितमन्वित्यमसूयानिमित्तकामिति च प्राहुः । किं च व्याख्यानटीकादिभिरीदृशैर्मम कार्यं भूयं सुकरमासीत् ॥

एकोनविंशोऽध्यायः

नातालभारतीयराष्ट्रमहासभा

न्यायवादिकृत्यं प्रधानकार्यत्वेन मया गणायितुं नाशक्यत । नातालदेशे मम निवासस्य सार्थक्यापादनाय सार्वजनिककार्येषु वद्वलक्षणेण मया भवितव्यमासीत् । अस्मदीयमताधिकारनिर्मूलनशासनमधिकृत्य प्रार्थनापत्रप्रेषणमात्रेण चारितार्थं न सिन्वेत् । अपमर्थं स्वास्थ्यविचारकस्तत्त्वित्वस्य यथा मनोऽवगाहेत तथा निरन्तरप्रथमकालोऽवश्यं प्रवर्तनीयः । अस्य वृत्ते स्थायिनीमेवा कार्यमण्डलीं प्रतिष्ठापयितुमावश्यकमित्यालोचयाम । तस्माद्बहुलश्रेष्ठप्रभृति मित्राणामभिप्रायोऽन्विष्टः । अथ शाश्वती सार्वजनिकमण्डल्येका प्रतिष्ठापनीयेति सर्वमनेन निश्चितमभूत् ॥

अस्यां नूतनमण्डल्यां नामकरणं मम दुष्करो व्यापारः सवृत्तः । तन्नाम्नां किल सधान्तरपक्षपातित्वात् मापकेन न भवितव्यम् । ममैतद्विदितमासीत् । यदाग्लविदेशवर्तिप्राचीनता प्रेमिपञ्जीयानां राष्ट्रमहासभेति सज्ञा नामिम्नाभूदिति । तथापि भारतवर्षस्य चैतन्यसर्वस्वमपि तत्समायत्तमासीत् । तस्यां शक्तिं सर्वथा वृद्धिं गमायितव्येव । प्रस्तुतमण्डलीं तन्नाम्ना

निर्देशु न शक्तिव्यमियहमालोचयम् । अतोऽहं कारणानि समग्रमापेय मण्टरी नाताल
भारतीयराष्ट्रमहासभेति सज्ञया व्यहर्तयेत्यसुसूचम् । एवमात्खण्डममासभ्य द्वाविंशे दिन सा
सभा स्थापिताभूत् ॥

तस्मिन् दिने दादाअत्रदुलामहाशयस्य त्रिशाळकोटशाळाजर्नरतीय सत्रागमन् ।
तत्र मिलिता सर्वेपि परमोसाहेन नरीनमण्डलीनिर्माणमभ्यनन्दन् । तमण्टरीकार्यनिर्वाहनामस्तु
सरल । तदर्थप्रदेय पोषकद्रव्यमप्रिक्रमासीत् । मासि मासि पञ्चशिलिगमितद्रव्यप्रदातार सदस्य
त्वमर्जयन्त । आढ्यजनाभ्यामभ्युत्थमप्रिक्रोऽर्थं प्रदेय इति प्रेरयाम । अत्रदुलाशेटमहाशय
प्रतिमास सुवर्णमुद्राद्वयप्रदान प्रतिपद्य प्रदातृपट्टिकायां प्रथमोऽभवत् । अन्यां द्वौ सुहृद् द्वौ तापदेव
पापकृद्द्रव्य दातुमभ्यन्येताम् । मयाप्यस्मिन् प्रिये नोपेक्षितव्यमिवालोच्य प्रतिमासमेवसुवर्ण-
मुद्राप्रदान प्रतिपन्नम् । न खल्विदं मे सुकरमासीत् । परन्तु स्वजीविनानिर्वाहणक्षमत्वे सति
तावत् प्रदान न मे शक्तिमतिक्रान्तमित्यहमचिन्तयम् । दैवानुकृत्यमव्यधिगतम् । प्रतिमास
मेकसुवर्णमुद्राप्रदातृन् बहून् सदस्यानमेळयाम । अर्धसुवर्णमुद्राप्रदातृणां सख्यापि इतोऽपि
महती । किं चान्येऽपि धर्मार्थद्रव्यमदु । तदप्यस्मामि हृतञ्जतया स्वीकृतम् ॥

पृष्ठमात्र कोऽपि स्वेन प्रदेय द्रव्यं न प्रयच्छती यनुमत्प्रदात्तायत । 'डरवन' नगराद्बहिर्निवसत
सदस्यान् द्रष्टुमसदृग्गमनमशक्यमासीत् । पूर्वक्षणे दृष्ट उसाहो नोत्तरक्षणे दृश्यते स्म ।
'डरवन' नगरात्तर्जित्म्योऽपि सदस्येभ्यो मासिकद्रव्यमसदृष्टुपसर्पणमन्तरा नालभ्यत ॥

मासिकशुल्कद्रव्यसंग्रहणभार कार्यदर्शिना मयैव बोधव्य आसीत् । गत्वा गत्वा मम
लेखनेनादिनान्तमदत्तशुल्कमग्रहणमगौनैव कालोऽतिग्राहयितव्योऽभवत् । स चानेन निर्दिष्टो
जात । अस्य दुःस्थिते परिहाराय शुल्कप्रदान प्रातिगार्थिकं कृत्वा वर्षारभ एव तस्य स्वीकाराय
सद्विधानं कर्तव्यमित्यहमालोचयम् । एतदर्थं राष्ट्रियमहासभा समिलिताभूत् । शुल्कप्रदानस्य
मासिकव्ययं मुक्त्वा वार्षिकमङ्गीकरणीय वसराभ एव सुवर्णमुद्रात्रय दातव्यमिति सूचितोऽर्थ
सर्वैरन्वमोदि । इयं द्रव्यसंग्रह पूजापेक्षया सुलभतर सपद्य ॥

विदितपूर्वमेव हि मया यद्द्रव्यमृणीकृत्य सार्वजनिककार्याणि न चालयितव्यानीति ।
अर्थादयत्र लोकाप्रतिश्रुत वचन श्रद्धेयं स्यात् । प्रतिज्ञातद्रव्यस्य शीघ्रप्रदानं नाम न कदापि
मदनुभवे दृष्टम् । नातालदेशार्तिना भारतीयानां प्रवृत्तिरप्येतदनुभवसदृशमासीत् । नाताल-
राष्ट्रियमहासभा द्रव्याभावे किमपि कार्यं नाङ्गीकरोति स्म । अत एव सा न कदापि ऋणस्था-
भवत् । मदीयसहोद्यमिनः परमोसाहेन नवनयनेन सदस्यान् सममेलयन् । ते किलास्मिन्कर्मणि
स्वामिचयोऽस्मन्मानुभवं समपादयन् । जहते तत्कालमेव द्रव्यं प्रदाय सदस्यतामापु । देशाभ्यन्तर
भागे दूरदूरस्थितेषु ग्रामेषु कार्यं दुष्करमासीत् । जना किल सार्वजनिककार्यस्य स्वल्पानभिज्ञा
आसन् । अथापि दूरस्थेऽप्यप्रत्यक्षगमनं प्रार्थयन्ते । स्थळे स्थळे प्रदानवणिजोऽस्मान्
सादरमभ्यनन्दन् ॥

इत्यमटाट्यमानानामस्मारुमेरुदा स्थिति कष्टतराभवत् । वय कस्यचिद्वणिजो मन्दिरे वसतिमग्रहीम् । सुवर्गमुद्रापट्टरुमित शुल्क स प्रयच्छतीति निरिक्षितमस्माभि । परन्तु मुद्रायामिक तु प्रदानमसौ नान्वमन्यत । तावतैव चेद्वय समतोक्ष्याम तदा प्रदातारोऽन्येऽपि तत्त्वतमन्वकरिष्यन् । एतेन द्रव्यमग्रहकार्यमवस्वमभवियत् । महती रात्रिवेला समजनि । वय सर्वेऽपि क्षुधिता स्थिता । किन्तु नियमेन जि तृक्षितमर्गमप्राप्य कथं नु मुच्यताम् । तेनेदमङ्गीकारपितुमस्माभि वृत प्रयत्न सर्वेऽपि निष्कलोऽभूत् । स किञ्च वत्रमनस्क इवालक्ष्यत । इतरेऽपि तत्रत्या वणिजस्त मार्गमनेतुमपतन्त । स च वय चोभयेऽपि प्रादेशामत्रमपि न च्छित्तमिति वद्वग्रहा सर्वामपि निशामजागृम । मसहचरेषु भूयिष्ठो जन क्रोधेन प्रचलन्पि क्रोधमन्तर्निगीर्यातिष्ठत् । पर्येते प्रयुषयेव स वणिक् पराजितमानान निरूप्य पट्टमुवणमुद्रा प्रदाय महार्हभोजनेनास्मान् समतर्पयत् । सैषा घटना टोंगाटप्रामे सञ्जाता । किल्वस्य परिणाम प्रसृमर सञ्जुत्तरतीरोपनिष्ठिष्ट- 'स्टेंगर' स्थलपर्येतमाभ्यन्तरप्रवेशवर्ति 'चार्ल्स टाउन' नगरपर्यन्तं च व्याप्तिमगाच्छत् । एतेन द्रव्यमग्रहव्यापारोऽस्मदीय शीघ्रतरमचलत् ॥

परन्तु कार्यमस्मदीय द्रव्यमग्रहमात्रविश्रान्त नाभवत् । वस्तुतः कार्यनिर्वहणाय यावानर्थोऽपेक्षित तावत् समस्मिन्मस्मन्निष्ठे न खलु स्थापनीयमिति तत्रमेतदनुद्भूयम् ॥

मण्टली प्रतिमाम या सति सभये प्रतिसप्ताह वा समाममेलयत् । पूर्वसभानिर्णीत वृत्तान्तानामुगन्यासानन्तर नानात्रिपयाणा जिज्ञासा प्रारभत । जनास्तात्रदेव सभाया चर्चयितु समजसनया सक्षिप्तभाषण कर्तुमप्यनम्यासिनोऽभवन् । उज्याय भाषितु सर्वेऽप्यशङ्कत । एतादृशसभास्तनुवर्तनीयाना नियमाना व्याख्यानमकार्यम् । नेऽपि तदनुरोधेन प्रारभत । इदमप्येक शिक्षामिति तैरप्रोधि । एतात्पूर्वं चतुर्णां जनानामप्रे भाषितुमशङ्कत त एव नहोऽय सार्वजनिकताया सम्यगालोच्य सभायामुपन्यसितुमम्यासिनोऽभवन् ॥

सार्वजनिककार्येष्ठितरान्पव्यय एव बहुलमर्थं भ्रसत इति मयानुद्भवत्वादात्रे स्वीरुति पप्रस्तुस्तान्पदि न मुद्राभषितव्यतीति प्रमेऽ निर्येतिस्तम्भूत् । मदीयमर्थव्यस्थिते प्रति कृतीकरणपत्रे स्वीरुतिपत्राणामावेदनपत्राणा च प्रतिरूपमाण्यचीभरम् । राष्ट्रियमहासभाप्रोशो यदा पुष्कटद्रव्येणापूर्यत यदा च सदस्यमहत्या कार्य चाभिवृद्धिमात्तदाहमीदृशार्थाना मुद्रापण मङ्गीकृतयान् । सर्वेऽपि सत्यास्वीदृशो मितय्य आनयक । तथापि सत्याचाळना सर्वेया वद्वमुष्टयो न भयतीत्यह जाने । अत एव मया वाग्मस्थाया शर्त शर्नैर- भिवृद्धिमुपेय प्रादिमानमागताया पूर्वदशासम्बन्धिनोऽर्था अत्याला अपि व्याख्याता ॥

प्रदत्तद्रव्यस्य स्वीकारपत्राप्तौ निरादरोऽभूजन । परन्तु गृहीतद्रव्येण स्वीरुतिपत्रम- वस्यपत्रे प्रदातव्यमिति नियम आसीत् । इय प्रतिपत्रिणिगणना रक्षिताभूत् । अद्यापि नातालभारतीयराष्ट्रियमहासभात्रेयपत्रेण चतुर्णामनुत्तराष्टशताधिवरसहस्रतमान्द्रव्यायव्यगणना-

समग्र मिलतीत्यहं व्रूयाम् । अप्रमादेन गणनास्थापनं सर्वमस्थानामत्यावश्यको विषयः । अनेन प्रवर्तिनी सस्था नूनमपकीर्तिं यास्यति । यथापद्रुणितरक्षणाभावे ह्यखडितसत्यरक्षा दुःशक्रा भविष्यति ॥

किं चैषा मण्डली तादृशाभिजनानां सुशिक्षितभारतीयानां सेवामप्यङ्गीकृतवती । 'वि कोलोनियल बोर्न इन्डियन् एज्युकेशनल असोसिएशन' इत्येतदपरास्वस्थाभिराजितभारतीयविद्यार्थकनधनाम्नी राष्ट्रियसमाख्यपाश्र्चयिणी एका सस्था प्रतिष्ठापिता । तत्सदस्येषु भूयिष्ठा सुशिक्षिता इमे युवकाः । नाममात्रमेभिः शुल्कं प्रदेयमासीत् । निजकृशान्त्वाभीप्सितार्थाथ प्रकाशयितुं निजामालोचनाशक्तिमभिवर्धयितुं भारतीयवणिज्जा परिचयं सपादयितुं सार्धजनिकमेवावकाशं प्रापयितुं च मद्योऽयमेवामुपकारकोऽभूत् । अयमेकश्चर्चामिधविशेष आसीत् । सदस्या नियमेन मिलित्वा विप्रिप्रतिपयानविकृत्य भाषणान्यकुर्वन्त । अथवा प्रबन्धानवाचयन् । एतत्सस्था संबन्धी पुस्तकमप्रहालयश्चैकं प्रतिष्ठापितोऽभवत् ॥

इङ्ग्लेण्डदक्षिणाफ्रिकादेशवर्त्याङ्ग्लेयजनेभ्यः भारतवर्तिजनेभ्यश्च नातालदेशस्य यथार्थं परिस्थितिनिवेदनं मण्डल्याङ्गीकृतं तृतीयं कार्यमासीत् । अहमस्य कृते लघुग्रन्थद्वयमरचयम् । तयोः प्रथमस्य नाम दक्षिणाफ्रिकावर्तिष्वदेशोऽङ्ग्लेयजनेषु विज्ञप्तिरिति । अस्मिन् ग्रन्थे नातालदेशवासिनां भारतीयानां सामान्यपरिस्थितिरेपात्रणि । द्वितीयग्रन्थस्य नाम 'भारतीयमताधिकार एका विशिष्टि' इति । अत्र भारतीयमताधिकारस्य सक्षिप्तचरितं तत्सङ्गृह्यतान्ता सख्याथ प्रत्यगादिपत् । एतन्नमद्विषयाणां पठनमननसधानैरतीव परिश्रम्य पुस्तकद्वयमिदं मया प्रणीतम् । तत्परिश्रमानुरूपं च फ्र.उभवापम् । तन्किञ्च बहुभिर्जनैरपठ्यत ॥

प्रस्तुतपत्रकलापादरमाभिर्दक्षिणाफ्रिकादेशे बहुना व्यपाश्रयो हिन्दुस्थानं सर्वपक्षाणां कार्यरूपां सहानुभूतिश्च प्राप्यत । एतेनाग्रे दक्षिणाफ्रिकादेशवर्तिभिर्भारतीयैरुत्तरणीय कार्यक्रमं स्पष्टमालोक्योचरोऽभवत् ॥

विशोऽध्यायः

वालामुन्दरमः

शुद्धान् कालेन मनःपूर्वकमभीप्सितोऽर्थं सर्वथा मेस्यति । उक्तनियमस्य व्यापारः स्थानुभव एवमेवसौ मया ह्य । दीनजनसंवेगं मदन्तराम्नो व्यास्ता । इषामेव व्यास्ता ना सर्वेऽग दीनजनैः मद्यटय तसङ्घृष्टिनाशम कृतवती ॥

यद्यपि तदेशाभिजना भारतीया लेखकमर्गोवाश्च नातालदेगस्य राष्ट्रियमहासभाया सदस्या आसन् तथापि सामान्यकर्मकर प्रतिज्ञानद्वकर्मकरैश्च तद्द्विहिरेवास्थीयत् । महासभा नाद्यापि तदीयाभवत् । न किञ्च ते नियतशुच्यप्रदानेन सदस्यत्वमाप्तुमशकन् । महासभायास्तु तमेवया तप्रीतिनपाटन शक्यमामीत् । एतदर्थं मया वा महासभया वा न याञ्चन वृत् तावत्तदर्थज्ञारी कश्चिदप्रमत्त स्वय प्राप्तोऽभूत् । न्यायत्रादिदृश्यमनुनिष्ठतो मम नाद्यापि त्रिचतुर्मासा अपि व्यतीयु । महासभा चाद्यापि शैशवेऽवर्तत । तदैवस्मिन्दिने कश्चन द्राविड पट्टचरगारी शिरोवेष्टन हस्ते गृहीत्वा न्दितरूपमान नमुखमुपेय स्थित । भग्नाग्रदन्तद्वयस्य तस्य मुखाट्टक- मुन्वति स्म । स किञ्च निजस्वामिन प्राप्तमलङ्कारहार । मम लेखकोऽपि द्राविड आमीत् । तमुपेन वृत्तान्तमखिडमवेदिपम् । बालासुन्दरमे (इ- हि मन्त्रिदृष्टमागतस्य नाम) टरजन नगरवर्तन कस्यचिप्रसिद्धाग्नेयपुरणस्य समीपे प्रतिज्ञानद्वकर्मकरोऽभूत् । तस्य स्वामी नोधावेगनमोहित त बालासुन्दरम् प्रवव्यहारेण भग्नाग्रदन्तद्वयमन्त्रयत् ॥

तमह कस्यचिद् भिपन समीप प्रैपयन् । तदानीमागडेयवैद्या एव मिञ्चन्ति स्म । बालासुन्दरमस्य प्राप्तश्रतस्य स्वरूपद्योतक त्रेधादेव निर्णयपत्रमावश्यकमासीत् । तदेतप्राथ त ल्पश्रत टण्डापिपस्य समीप नीत्वा प्रमाणवचनाश्रितामभिशमनपत्रिका तत्रे न्यवेशयम् । टण्डापिपस्ता राचयित्वा कोथेन स्वामिन प्रत्याहानपत्र प्रादिणोत् ॥

नाह स्वामिन टण्डभाजनीकर्तृकम् आसम् । तस्य हस्ताद्वाडामुन्दरमो मोचयितय्य इत्येतापदत्र ममोद्देश्यम् । प्रतिज्ञानद्वकर्मकरत्वमत्रनिशामननियमानहमपठिपम् । साधारण कमकर पूर्वमनावेद्य परित्यक्तकर्मा निर्गच्छेद्यदि ' सिञ्चिड ' न्यायस्थाने व्यवहारेणाभियोक्तव्य स्यात् । प्रतिज्ञानद्वकर्मकरस्य तु विषयोऽस्य । स किञ्च सदृशसदर्थे ' विमिनल ' न्यायस्थाने व्यवहार्योऽ- भवत् । निर्णीतापराभधेत् नञ्जे स्थाप्यने स्म । अत एव सर विडियम पिन्मन-दृष्टमहाशय प्रनिज्ञानद्वकर्मकरत्वे प्रायेण दास्यवदेजानर्थप्रक्रमियाह । यथा दामस्तथा प्रनिज्ञानद्वकर्मकरोऽपि स्वामिन स्व निडासीत् ॥

बालासुन्दरमस्य विमोचनाय मार्गद्वयमेव स्थितम् । प्रतिज्ञानद्वकर्मकराभिरक्षक्यपदेशिन- मधिकारिण प्रार्थ्य स्वाम्यन्तरप्रतिपाटनरूप तद्विमोचन वा तद्रभावे बालासुन्दरमस्य स्वामिनेय स्वय विमोचनमित्यह तस्वामिन पार्श्वमुपेयाचनयम् । नाह भयनामुपार व्यग्रहार प्रवर्तयितुममोऽस्मि । भरतृत्ने नास्य मनुष्यस्य पट्टपत्तानेन युष्मदीयमनो दूयत इत्यह जान । अयमन्यस्मी कमकरत्वेन मन्थयत यद्यत् तापयति । तदेतज्ञानमेव स प्रत्यपयत् । तनो मयाभिरक्षको दृष्ट । अन्य कश्चन स्वामी तद्ग्राहको निश्चिन्धे- दस्त्वेवमित्यमावन्वमोदत ॥

अथाहमेतनयत्र कर्मकरत्वाय स्थापयितु प्रस्थित । भारतीयाना प्रतिज्ञानद्वकर्मकर स्थापनाधिकारो नायिद्यत् । तस्मादस्य नवीनम्बामिनान्तेर्दनेन भवेत्तयमार्गत् । तदानीं मे

परिचिता केचिदेवाङ्गुल्यजना अभियत । तेषामेको मया दृष्ट । स च त कर्मकरत्वेन
स्थापयितुमादरेण प्रत्यपद्यत । इत्यमुपट्टतोऽह तस्मै कृतज्ञतां व्यक्तीकृतवान् । टण्णाप्रियो
बालासुन्दरमस्य स्वामिनमपराधिना निर्णय दत्तामस्यानुमति निर्णये लिखेत् ॥

बालासुन्दरमव्यग्रहार सर्गस्यापि प्रतिज्ञावद्धर्मकरस्य श्रोत्रमगाहृत । ते कर्मकरा
स्वमित्र मामन्यत । अहमनेन सङ्घेन मुदितोऽभवम् । एतन्कर्मकरप्रसाह एव मदीयकार्यालय
प्रति स्पन्दितु प्रावर्तत । एतेन तदीयमुखदु खपरिज्ञानाय मयाप्युक्तमोऽप्रसाहो लब्ध ॥

एतद्व्यग्रहारप्रथा दूरवर्ति मद्रासनगरीपर्यन्त प्रसूताभूत् । तप्राप्य नानाप्रदेशेषु समा
गच्छन्नि प्रतिज्ञावद्धर्मकरैरेतद्यग्रहारवृत्तान्तो निजत्रयस्यमुक्त्वाद्रागम्यत । अस्मिन्व्यग्रहारो
यद्यप्यसाधारणो नियम कोऽपि नाभिद्यत तथापि नातालदेशेऽस्मिन्नस्मदीयपक्षमालब्ध
सर्गसमक्षमस्मदभ्युदयाय प्रयम्यन्नहो पुत्र्य कश्चिदस्तीति तेषा प्रतिज्ञावद्धर्मकराणामाश्चर्यमा-
नन्दो धैर्यं च समजायन्त ॥

उक्तपूर्वं हि मया यद्बालासुन्दरम रहस्ते शिरोवेष्टनमादाय मदीयकार्यालय प्रमिष्ट इति ।
न केवलमयमतिमात्रमनोव्यथाहेतुर्निषय परन्वनेनास्मदीयाननतस्थितिरपि व्यक्तीभवति स्म ।
मदीयोष्णीयापनयनाज्ञाननिवृत्त्य प्रागेव मयोपन्यस्तम् । ऐरोप्यजन दिदृशुमि प्रतिज्ञावद्धर्मकरै-
रागन्तुरुभारतीयैश्च शीर्षकधारिभिस्सुष्णीपधारिभिर्वस्त्रवेष्टितशिरोभिर्वा तत्र शीर्षकोष्णीयशीरोवेष्ट
भानि सर्वथापनेतव्यानीन्यनुदृश्य कश्चिन्नियमो रूढमूल । करौ सपुटीकृत्य नमस्कारोऽपि न
पर्याप्तोऽभूत् । मद्रप्रेष्ययमभ्यासोऽनुवर्तनीय इति बालासुन्दरमोऽमन्यत । इदं प्रथममेवेद्विषययो
मदनुभवगोचर सञ्ज्ञः । अनेनापमानसतापप्रस्तोऽहमुष्णीप धारयस्वेति तमत्रोचम् । स च मनाक्
सकोचमनुभवन्नेव यथोक्तमार्गान् । किन्त्वयमनेन प्रमोदमापेति तन्मुखावलोक्त्वाद्विदितमभूत् ।
स्वनिर्विशेष मानुष्यक्रान्तानामितरेषामवहलनया स्वगौरवमुच्छ्रायमानोतीति जन उच्य वा
मन्येतेष्वय मे रहस्य सर्वथा दु खगम्योऽर्थ ॥

एकविंशोऽध्यायः

त्रिसुवर्णमुद्राशुल्कम्

बालासुन्दरमव्यग्रहारेण प्रतिज्ञावद्धर्मकराणा भारतीयाना परिचयो मे जात । तेभ्य
प्रतिस्विक्र शुल्कमादातु तत्रस्थधेतजर्ज कृत सनाह कर्मकराणा परिस्थिति सम्यक्
परिशील्यामत्रोद्गु भा प्रैरयत् ॥

तस्मिन्सरे तथा च चतुर्णाम्युत्तराष्ट्रशताधिकैकमहस्रतमेऽन्दे नानाउराज्यमार
प्रतिज्ञानद्वर्गमन्त्राणामुपरि पञ्चविंशतिमुवर्णमुद्रामित्त वार्पिक शुल्कमारोपयितुमुच्यतेऽभूत् ।
अहमिदं दृष्ट्वा विस्मितोऽभवत् । विद्यमेन राष्ट्रियमहासभाया चर्चापद नीतयान् ।
तत्क्षणमेव प्रत्ययस्यानाय यथायत् मन्त्रिमतमिति निश्चयं कृतं ॥

आर्द्रां परस्यास्य मूढं नक्षेपादुपपर्यते ॥

प्रायः पञ्चमुत्तराष्ट्रशताधिकैकमहस्रतमेऽन्दे नानाउराज्यस्थायिन आर्यैः स्यान्नेऽनुयय
साय साप्रायितुमस्ति प्रशस्तोऽप्रजाश इति मन्त्रा वृत्प्यारभाय र्गमन्त्रानपैक्षन्त । इत्युच्यमानाय
शर्मन्त्रानिष्पादनं च श्रमाधिक्यं विना न शक्यमासीत् । नानाउराज्यस्य जटनं तन्व्याय
क्षमो नामयत् । तस्मान्नानाउराज्यमारो हिन्दुस्थानराज्यभरणं कृतप्रत्ययहारो हिन्दुस्थाना
वर्गमन्त्रानानाययितुमनुज्ञामयाप । एतदनुसारेण कर्ममन्त्रैर्नानाउराज्ये पञ्चवर्षाणि यावत् भूतिकर्म
करिष्याम इति प्रतिज्ञाकरणं लेखितव्यम् । पञ्चवर्षान्ययं च तत्रैव निवासप्रणयं स्थिरस्व
स्वीकरणाय च तैरिन्द्रादिभिर्विनियम्य । इत्यासीन्नियमं कर्मन्त्राणां प्रयोजनाय प्रदर्शितयमादा ।
समाप्ते हि प्रतिनारभ्य कर्मन्त्राणामेवा परिश्रमेण फलितव्यवसायस्याभिवृद्धिं सुकरा भविष्यतीति
तत्रत्यश्वेतजना निरीक्षां चक्रिरे ॥

परन्तु भारतीया चिन्तितादधिकं साधयामासु । ते किञ्च शान्तानि प्रकाममरोहयन् ।
न केवलं स्वदेशीयशान्तानि तैस्तत्रारोप्यतापि तु तत्रत्यानि शान्तानि महार्पितामनीयन्त । किं
च देशेऽमुष्मिनाम्रसत्स्यारोपणं तैरेवारभ्यन्त । एतेषां साहसं व्यसयानात्रविश्रान्तं नाभूत् । ते
किञ्च वाणिज्येऽपि प्रवृत्ता । मन्दिरनिर्माणाय भूत्वमनीयन्त । एतेषां भूतवृत्तयोऽपि बहवो
गृहक्षेत्रारामस्वामिनो बभूवुः । हिन्दुदेशस्य वाणिज्येऽप्येताननुमरन्तो वाणिज्याय स्थितिं तत्रैव
जगृह्णन् । दिग्गतोऽनुमन्त्र आमन्त्रं देशमहाशयस्तेषां प्रथमं । देशवाणिज्यानां व्यापारं सर्वत्र
शीघ्रं व्यानशे ॥

इदमालोक्य श्वेतवाणिज्यो भीतिमापु । पुरा हिन्दुदेशीयकर्मन्त्राणामागमनमिच्छन्नि
रैतैर्वाणिज्यमन्त्रैः शक्यं तदीयं न पर्यगण्यत । स्वतन्त्रव्यवसायस्वदीयो यद्यपि श्वेतजनानां सहनीय
स्यात्तथापि वाणिज्यायां परस्परं दुःसहाभवन् ॥

तदेतद्भारतीयान् प्रति द्वेषस्य बीजमुयाप । अन्ये च बहवोऽप्यन्तःशक्तिभिरनेनाय स्र
कारिणोऽभवन् । आरयोर्जीवनरतिर्नैः उक्षयमस्मदार्जयमन्ययमेनापि मनुष्यारोपयशोचयेरस्म
श्रद्धा परिमरप्रदेशस्य नैर्नन्यारामगोपयतायादनेन यथावदभिरक्षणेऽस्मदौदारामन्य मन्त्राणां
सौदायस्य रक्षाविधानेऽस्मदीयकार्यमेवै सन्तयोर्भूतमेव इत्यादिमन्त्रैर्नभूय द्वेषज्याय
समधुक्षयन् ॥

अथ द्वेषो भारतीयानामधिकारापरिहाराय प्रवृत्तशासनरूपेण प्रतिज्ञावद्धर्ममरम्भः-
शुल्काप्रहणाय प्रवृत्तशासनरूपेण च स्वात्मानमाविश्वम्भार । अपि चान्यविधा अप्युपद्रवा-
प्राग्नेय प्रादुरासन् ॥

भारतीयकर्मकरान् बलात्त्वदेश प्रतिनिष्काल्य तदीयप्रतिज्ञाध्वस्तैः यथा समाप्येत
तथा सन्निधातव्यमिति प्रथमसूचना प्रवृत्ता । हिन्दुस्थानराज्यभारस्तामेता नानुमोदेतेति द्वितीया
सूचना समुपस्थापिताभूत् । सा यथा—

(१) समाप्ते प्रतिज्ञावधौ कर्मकरेण हिन्दुस्थान प्रति गन्तव्यम् । अथवा

(२) प्रतिवर्षं नूतनप्रतिज्ञालेख्य प्रदेयम् । प्रयेतदवसर भृतिवृद्धि करिष्यते ।
किं च

(३) हिन्दुस्थान प्रति परागन्तुमिच्छुर्ना नूतनप्रतिज्ञाकरणमप्रतिपद्यमानो वा कर्मकर-
प्रतिवसर पञ्चविंशतिसुवर्णमुद्रामित शुल्क प्रदद्यात् ॥

तामेना सूचना प्रति हिन्दुदेशराज्यभारस्यानुमतिप्रेषया नातालराज्यभार 'सर-हेन्री
वीन्स थ्री मेसन' इत्येवदाख्यौ प्रतिनिधी प्रजिघाय । तदा हिन्दुस्थाने लॉर्डएन्निनमहाशयो
राजप्रतिनिधिरासीत् । यद्यप्यसौ पञ्चविंशतिसुवर्णमुद्राशुल्करुप्रहण नानुमेने तथापि प्रातिस्विक-
त्रिसुवर्णमुद्राशुल्कप्रदेयतामङ्गीचकार । अथ हि राजप्रतिनिधेर्भहान् कर्तव्यलोप इत्यह तदानीम
चिन्तयम् । इदानीमपि तथैव मन्ये । अनुमतिमीदृश ददानस्यैव नून भारतदेशस्य श्रेयो मनसि
नैवाकडयत् । एव नातालदेशस्थापिनामाङ्ग्रेयानामानुकूल्यरूपेण सन्नेया तस्य कर्तव्य नामभत् ।
इतस्त्रिचतुरवसरान्ते सर्वेणापि प्रतिज्ञावद्धर्मकरेण तस्य भार्यया षोडशवर्षातीतपुत्रेण
त्रयोदशवर्षातीतदुहित्रा च शुल्कमेतत्प्रदेयमासीत् । गृहे स्वामिना प्रतिमास सपाचयमानेऽर्थे
चतुर्दशशिःश्रापरिमितद्रव्यादनधिकोऽपि चतुर्भिर्जने दपतीभ्या पुत्राभ्या च समन्वितवृट्टुम्बा
द्वादशसुवर्णमुद्राशुल्कप्रहणमत्यन्तमन्याप्यमासीत् । ईदृशो न्यायो जगति कुत्रापि न दृश्यते स्म ॥

यद्यमेतच्छुल्कविरोधेन प्रचण्डयत्नरूपाय यद्भ्रमहि । त्रिसुवर्णमुद्राशुल्कप्रहणमनातालभारतीयराष्ट्र-
महासभा तन्गीमरत्त्येवदि राजप्रतिनिधिं प्रायेण पञ्चविंशतिसुवर्णमुद्राशुल्कप्रहणमभ्युपागमिष्यत् ।
पञ्चविंशतिसुवर्णमुद्राम्यो मुद्रास्य प्रत्यररोहस्य महासभा प्रवर्तितो यनरूपाय एव बहुश
कारणमासीत् । किन्तु मया यदनुद्ध तद्यथास्थितमपि स्यात् । महासभा तावत् प्रत्यरतिष्ठता
या न ना हिन्दुस्थानराज्यभारस्तु पञ्चविंशतिसुवर्णमुद्राशुल्कप्रहणमनङ्गीकृत्य स्वयमेव त्रिसुवर्ण
मुद्रा शुल्कत्वेन निर्णीतवान् स्यात् । इदमस्तु यथा कथं वा । हिन्दुस्थानराज्यभारस्तु वैयक्तिक
शुल्कप्रहणमनुज्ञाय विधायगातमाचरत् । हिन्दुस्थानस्य श्रेयोऽर्थमभिवृत्तन राजप्रतिनिधिना
शुल्कप्रहणस्यानुमतिर्न प्रदातव्यासीत् ॥

पञ्चविंशतिसुवर्णमुद्राम्य त्रिसुवर्णमुद्रात्वेन शुल्कस्य न्यूनीकरणाय महासभया कृत
प्रयत्नो न तावद्दक्षार्थमिति गणयितुमर्हामासीत् । कर्मरूपागापतितो य सौम्यमङ्गस्तस्य

साधन्येन निवृत्तिसमृत्तेति भीतिरस्यति । करोऽयमयन्तमेवापसारणीय इत्येत महासभाया नित्यच्येयमासीत् । किन्तु मनोरथस्यास्य सिद्धये विंशतिवर्षाण्यपेक्ष्यन्त । सा सिद्धिर्न केवल नातालदेशावस्थितभारतीयानामपि तु दक्षिणाफ्रिकाखण्डवर्तिनिखिलभारतीयानामपि परिश्रमात्फल ताभूत् । दिवगतगोखलेमहाशयाय प्रदत्तवाग्दानमद्म एव चरमयुद्धस्य हेतुरासीत् । सपर्येऽस्मिन् कर्मकरैर्निजभार समग्रम् । तेऽपि केचिद्राजकीयगतत्रीप्रहारेण प्राणानत्यजन् । शतसहस्राभिका शरालयस्य वासमन्वभूवन् ॥

किन्तु पर्यन्ते सत्यस्यैव जयोऽभवत् । तस्य भारतीयैरेनुभूतदुःखमकटरूपेण मूर्तिमदा सीत् । किन्तु निर्विकल्पश्रद्धा निरवधिकताया निरन्तरप्रयनानामभावे सत्यस्य जयो नाभविष्यत् । अस्मत्पक्षीया समरादपासरिव्यञ्जवदि राष्ट्रियसभा च युद्धादिरस्य शुल्कप्रदानमिदं सत्या परिहर्षमिति शिरो वानमयिष्यन् यदि तदा प्रतिज्ञावद्धर्मरक्षे सतावकरोऽय व्यक्तिलुक्को न केवलमद्यात्रपि प्रादास्यत् । अपि तु दक्षिणाफ्रिकाखण्डवर्तिभारतीयाना हिन्दुस्थानभारतीयाना चापमानो ध्रुवस्थापी समपद्यत् ॥

द्वाविंशोऽध्यायः

तुलनात्मकदृष्ट्या धर्मज्ञानलाभः

जनसेवायामहमेकान्ततो निमग्न खलु । तन्कारण चात्मसाक्षात्कारलिप्सैव । सेवापुर सरमेर भगवत्सान्निध्यलाभ शक्य इते मन्वानोऽहं सेवामर्ममेव स्वमर्मतयाप्रहीपम् । मम दृष्ट्या सेवा नाम भारतदेशसेवा । सेवा मम निसर्गसिद्धाभवत् । अहं ऋषिवावाऽदेशस्य कुतन्त्रेभ्यो दूरीभवितु मिच्छु स्वजीविता सपिपादयिनया च दक्षिणाफ्रिकादेश गतोऽभवम् । किन्तु पूर्वोक्तरीत्या भगवदन्वेषणे स्वात्मसाक्षात्कारसाधने चाहं समुद्यत स्थिन ॥

ज्ञानार्जनतया मदीया मम त्रैस्तमुह्यद्वि शमयितु नाशक्यत । यद्यपि कदाचिमया ज्ञानार्जनासक्ति परित्यक्ता स्यान् तथाप्यमी न मामसक्त मुञ्च्यु । टरवननगरे दक्षिणाफ्रिकारवि 'जनरलमिन्'सम्प्रधान स्पेसर वॉल्टननामा मयि दृष्टिमाक्षिपत् । अहमपि तदीयदुःखस्यैकतम इममवृत्त प्रिटोरियानगरे त्रैस्तमनीयै सह सपर्क एवास्य परिचयस्य हेतु इति पृथक्वक्तुमात्रशयम् । वॉल्टनमहाशयस्य रीतिरेवान्याटशी । त्रैस्तमन मयावलम्बनीयमिति तेन कदाप्युपदिष्टं न गमामि । परन्तु स्वजीवनमग्विच्छ विवृतपत्रमित्रासौ मद्ग्रे प्रादुरकरोत् । तस्य वाक्यायकर्मणि यथा कृतं तथा स्वयमाचरत् । तस्य भार्या सौम्यप्रकृति कुशला च । मनानयोर्दम्पयो प्रकृतिसम्बन्ध-

नीषामन्तु । आयोर्मुख्यादौषु यो मनभेद सोऽस्माक विदित आसीन् । स तु निरवधिऋजिज्ञा-
सयापि प्रमार्जितुमशक्नोऽनन्त । सहनौदार्यसंयमनिधाने भेदा अप्येतादृशा उपरिरेष्यति ।
अनयोर्दम्पत्योर्नम्रता कर्मश्रद्धा सहिष्णुता च मम सतोयमजनयन् । सर्वदा वयमभिद्यमहि ॥

एषा मैत्री मदीयधर्मासक्तिमगार हीयमानामरक्षत् । प्रिटोरियानगर इव नात्र धर्मजिज्ञासा-
वकाशो लभ्यते स्म । तथापि एतन्मनवन्नशमह यदाऽदुपायुञ्जि । धर्मत्रियक पत्रम्यहरो
मदीयोऽद्यापि प्राचलन् । श्रीमानुरायचदर्भाईमहाशयो मम मार्गं दर्शयति स्म । कश्चिस्सखा
नर्मदाशरप्रणीत धर्मत्रिचारख्य प्रग्रन्थ मे प्रैरयत् । तद्गता पीठिका मम बहूपकारिणी जाता ।
श्रुतपूर्वा हि मयानवस्थितमटाव्यमानस्य तस्य जीवनवृत्तान्त । स्वीयधर्माभ्यामेन तस्य जीवन-
मयथा परिवृत्तमिति तपीठिकाया यदुपगादित तमदीय मानसमार्कम् । ग्रन्थेऽस्मिन् जानामि
स्वचि सावधानमेनमामूलान्तमपठिषम् । मेक्समूलरप्रणीत 'भारतरांम्-अनेन निम्नस्वामि
शिक्षणीय' इत्येतदाख्य पुस्तक ब्रह्मज्ञानमडल्या (थियोसोफिकल सोसायटि) प्रकाशितमुप
नियद्भागान्तरं च तत्परतयापठिषम् । सर्वमेतन्न केवल हिन्दुधर्मे ममाभिमानमर्यादपि तु
तद्धर्मसौन्दर्ये मे शनै शनैर्व्यक्तमक्रोत् । कित्त्वेनेन मतान्तरतिस्कारखुद्धिर्मे न जाता । वॉशिंग्टन-
अरविगप्रणीत "महनद" तदुत्तराधिकारिणश्च" इत्येतत्पुस्तक कार्लदलनरिचिता महमदप्रशसा
च मयापाठि । एताभ्या पुस्तकाभ्या महभेदे मम सदभिप्रायोऽजायत । किं च जरयुस्त
वचनानि इत्येतदाख्यो ग्रन्थोऽपि मया पठित ॥

इत्यमह तत्तद्धर्माणा ज्ञानमधिकधिकनुपार्जयम् । अनेन न केवलमामपरामर्शदाढर्य-
मजनि परन्वेतदभ्यासिनो मम यच्चिर्दोषतया ग्राह्यमस्युरत्तत्त्वव्यमनुष्ठाय प्रदर्शयितुं प्रावर्तिपि ।
इत्य मार्गग्रन्थानधीयानो यथाशक्ति योगाभ्यासमनुष्ठान्तुमारप्सि । कित्त्वस्मि मार्गे नाहमतिदूर
प्रयातुमशानम् । अतोऽहं निरचेपि यन्मया हिन्दुस्थान प्रति निवृत्त्य योगतत्त्वभिज्ञाना साहाय्येन
पुनरभ्यसितव्यमिति । कित्त्वेप मनोरथो नाद्यापि सिद्ध ॥

टॉलस्टॉयमहाशयस्य ग्रन्थानप्यापाततोऽहमपठिषम् । 'किंस्तस्योपदेशाना साराश'
'किं कर्तव्यम्' इत्यादिपुस्तकान्यतिमात्रद्वयगमान्यासन् । विश्वप्रतिरेमेयशक्ति शनै शनैर्मया
सम्यग्बोध्यत । प्रायोऽस्मिन्नेवाक्सरे मयान्येन नैस्तकुटुम्बेन सर्पकं सवृत्त । तद्वान्यानु
रोवेन प्रतिभानुवासरमह 'वेस्त्रियन'प्रार्थनामन्दिरमगच्छम् । तेषु दिवसेषु तद्गृह एव
भोक्तुमामन्त्रितोऽभवम् । प्रार्थनामन्दिरत्रिये सदभिप्रायो मे न जात । तत्र क्रियमाणा उपन्यासा
स्फूर्तिमत्ता नाभवन् । तत्र भिद्यन्तो जना धर्मत्रिये नहि श्रद्धालवोऽदृश्यन्त । न किञ्च सा
भक्त्युपेता मगटली । ते जना मन क्लान्तिपरिहाराय सप्रदायानुवर्तनाय च प्रार्थनामन्दिर जिगमिष्वो
लौकिकमनस इयादृश्यन्त । तत्र कश्चिद्वसरे निद्रापरवशोऽभवन् । एतेन मे लज्जा समजनि ।
किन्तु परितो वर्तिना केयाचिज्जनाना समस्यया मदीयसन्शीमेगारलोक्य मदीभूतबीड सन्त ।
चिरार्थेव वर्तितु न शक्यममूत् । कतिपर्येवाहोभिस्तग्रगमनाद्वपरिसिपम् ॥

प्रतिभानुवासा नयोपस्थीयमानेन कुटुम्बेन मदीयमन्वय सहसा विजवटे । वस्तुतो मदागमन तैर्निपिद्धमित्येव वक्तव्यम् । तदेव नवृत्तम् । तद्गृहस्वामी सरलत्वभाव संजनय । परन्तु मनाक् क्षुद्रहृदय । आवा सदा धर्मजिज्ञासानकुर्महि । तदानीं 'आर्नोन्ड' प्रणीतस्य 'एशिया-ज्योति' नामकग्रन्थस्य पठनावृत्ति क्रियते स्म । एकादा किन्तुमुद्गयोर्जीवनमपि कृत्य परस्पर तुलनामकुर्महि । अथाहमत्रोचम्—गौनमस्य दयालुता पश्यत । न खट्ट सा मनुष्यमात्रे विश्रान्ता । परन्तु सकलजीवजन्तुयापिनी बभूव । तदीयस्कारोपरि सानन्दमुपविष्टश्चानगोतो यदि स्मरण-पदवी नीयते नदास्मदीयहृदय ननु प्रेमरसपरिपूरवाहि नपचने । सर्वप्राणिगोचर ईदृश प्रेमकायो न किल क्रिस्ते दृश्यत इति । इमा तुलनामाकार्य सा यातुल्यामवत् । तस्याश्वितवृत्तिर्मया ज्ञाता । तन्कथालापदह व्यरसिपम् । वय भोजनशालामगच्छाम । जलपञ्चवर्षदेशीय यत्तस्या सुन्दर कुमारोऽपि सहास्वामि स्थित । बाल्योऽष्टीगतस्य मे पादगानन्दस्तादृगन्यदा मया कदापि नानु-भूयते । अह वाऽथ बहो कालासुद्ध वभूव । अह तदीयशरावगतमान तुच्छीकृत्य मदीयशराव-स्थित ज्येष्ठमन्त्रीव प्राशसिपि । तदेतन्मुग्धवाऽप्य मनसि ऋतनृन्नासीन् । सोऽपि मया सह फल प्रशसितु प्रवृत्त ॥

किन्तु तन्माता शङ्कितामवत् । अह प्रबोधमापम् । तत्रया विरमस्य प्रस्तावान्तरमकरयम् । भाविनिवार यथापूर्वं तदीयगृहमगच्छम् । मनस्तु न कान्तरमासीन् । तथापि गमनवैमुग्य नेप्सिनम् । नचैव परान्मुग्धवचमुचिनमलक्ष्यत । परन्तु सा मदीयमार्गं सुगमनरूपयत् ॥

सा प्राह—गात्रिमहाशय भवन्मगन्मम कुमारस्य श्रेयो न हि भविष्यतीति मदीयमा-कार्यं भवता नान्यथा मन्तव्यम् । स किञ्च प्रतिदिन भवदुपन्यस्तनररणान्येवोक्त्वा मासाशनन शङ्कमान फल चित्वादिपूर्मां पृच्छति । नाहमिह सहितुमत्सहे । मासवर्जनादस्वास्याभावेऽपि तस्य शक्ति परिहीयेत । इदमह कथ सहेयम् । इत पर निजाम्भितुक्त्वा प्रैटैरम्माभिर्निज्ञस्यताम् । एवविना जिज्ञासा सर्वथा बाल्यज्ञानानर्थप्रदा स्यादिति ॥

अह प्रत्यवोचम्—भवति विपण्णोऽस्मि । ममापि पुत्रवत्त्वाज्जने खट्ट पुत्रस्य वृते भवत्याश्विन्तनम् । अस्या तु स्थिते परिहार सुकरमह मन्ये । अस्य शिशोमद्राक्ष्यश्रवणापेक्षया मदीयमोयामोयस्वीकारवर्जनक्रियाबलकेनेन दृढतर परिणामो मनसि जायेत । तस्मादिहाग-मनाद्विरमगमेन प्रगस्यतमोपाय । अनेनावयोर्मैत्र्या न क्वपि क्षति स्यादिति ॥

सद्य एव स्पष्टमुपपश्यमाणमनोनिवृत्ति सा प्रात्रोचत् । अह व वृताशस्मीति ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः

गृहे याजमन्यम्

संसारप्रतिष्ठापनं तानममासीन्नूतनोऽनुभव । किन्तु मोहमयीलघ्वन्नगरयो बुटुम्भनिर्वाहा-
पेक्षयात्र तन्निर्वाहे विशेष आसीत् । अत्र ह्यामगौरपरक्षार्थमधिको व्यय समपद्यते । नाताल
देशे भारतीययात्रादिना भारतीयप्रतिनिवेशे मम योग्यतानुरूपं तन्त्रयितव्यमिति मया
व्यचिन्ति । अतः शोभने प्रदेशे दर्शनीयमेवमन्यमन्दिरं निवासयाप्रहीयम् । तदुचिताश्च सभारा
समपद्यन्ते । यद्यपि वयं सामान्याहारमगृहीमाहे तथाप्याङ्ग्रेयमिग्राणां भारतीयसहचराणां च
तत्तदनुसारेण मया भोक्तुमामन्त्र्यमाणत्वात् तन्निमित्तो व्ययः सवदाधिक्यमासीत् ॥

सदभ्यन्तं प्रतिबुटुम्भमावश्यम् । किन्तु भृत्यवत् कमपि गणयितुं ममाभ्यासो नास्त्येव ॥
मम वयस्य साहाय्यवृत्तं सुहृदेभ्यः कौटुम्बिकजनवदेव स्थितं । सूर एवश्चास्ताम् ।
मम कार्यालयलेखका मया सहैव भुञ्जाना गृहे प्रत्यसन् । अस्मिन्बुटुम्भनिर्वाहप्रयत्ने मम
प्रायः प्रयोजनलाभे दृष्टेऽपि जीवनस्य कटुफलमपि न किल न दृष्टम् ॥

मम वयस्य परं बुद्धिमान् । स च प्रामाणिक इत्यपि मया चिन्तितम् । परन्त्वत्राहं
वञ्चितोऽभवम् । स किल मसहवर्तिन्येतस्मिन्लेखकेऽभूया दधानं तद्विषयिणीं कृष्या तथोपपादय
द्यथाहमेना श्रुत्वा लेखकं प्रति सशयप्रस्तोऽभवत् । स एव लेखकं परं स्वतन्त्रप्रवृत्तिरामान
सशयभाजनीभूतमवगतमात्र एव गृहं स्वोद्योगं च समं परित्यज्य निरगात् । एतेन मे सतापो
जातः । मयास्य कदाचिदन्याय्यमनुष्ठितं स्यादिति चिन्तया सदा मे हृदयमदूयत ॥

अत्रान्तरे कतिपयदिनानि विश्रान्तिमपेक्ष्य वा कारणान्तरेण वा न जाने मम सूदो गतः ।
अतस्तस्या तनिधावय कश्चिदन्वियं नियुक्तोऽभवत् । स च (द्वितीयसूद) सुतरामयोग्य
वति पश्चादज्ञासिभम् । किन्तु पर्यन्ते तथोपयुक्तोऽभवद्यथाहमेन मम श्रेयोऽर्थमिवागतं देवभूतममसि ॥

असौ निजागमनात् द्विर्दिनसंख्यं नपरोक्षं मदीयगृहं एव प्रचरन्तीरत्रमघटना
काश्चिदप्रयत्नीकृत्य तद्विषये मा प्रोचयितुं कृतनिश्चयोऽभवत् । सहसा प्रत्यर्षशीलोऽप्यहं निश्चि
तस्वभावो मनुष्य इति लोको मामन्यत । अतस्तस्य तव्यक्षीकरणकया भूयो भयङ्गी
समदृश्यत ॥

मया मव्याद्धे प्रतदिनं एरुधद्राशदनसमये भोजनाय कस्याप्याद् गृहं प्रति गम्यते स्म ।
एकटा प्रायो द्वादशाशदनवलायामयं सूदो मपाधमेको द्वासेन प्रधावितः सन्नश्यत् । हृदिति
गृहं गम्यताम् । आश्चर्यमस्त्यमिति ॥

अहमगृहम्- विमिदं भूम् । वय्यता विं वृत्तमिति । तदनुलोकिन्तुमिदानीं कार्यालय
किमप्य वयनागच्छामिति ॥

अनागमने पश्चात्तापो भविष्यति । विगोत्रादृक्तु नोऽस्ते ॥

तदीयमङ्गिमालोक्य तद्ब्रूयन् यथार्थमियहमचिन्तयन् । लेखकमेक सनादाय गृह प्रति
प्रास्थिपि । मूर्धोऽम्भ्रे गत । स मामत्रालिकोपरि नीत्वा मदीयभित्तस्य कोष्ठे प्रदर्शयन् तन्कोष्ठ-
द्वारं तावदुद्वाह्य निरूप्यतामिचब्रवीत् ॥

तदाहि मया ज्ञातम् । द्वारमहं नृगतयेनास्फालयन् । न हि प्रतिब्रूयन् । भित्तिका
बलवन् द्वाग्मयज्यम् । द्वारमपात्रिपत् । अन्तरेण वेद्या स्थिता ॥

तामब्रूयन्— मणिनि त्वमिपोपसर । इत पर अत्र मा ते पाद निपा इति ॥

अथ वयस्यमगादिषु— अथ प्रभृत्यावयोर्न कोऽपि नवत्र । अहमनिमात्रवचिनामा
बुद्धिशून्योऽस्मि । त्वयि बद्धविद्यासस्य मे नन्वयमत्र त्वया वृत्त उपकार इति ॥

वयस्यस्तु प्रबोधमनवाय गर्शयन् सन् त्वामहं प्रकाशं नेत्यामीति मामनर्जयन् ॥

तदाहमब्रूयन्— निगूहितव्यं नाम वृत्तं मयि किमपि नास्ति । यद्विभ्रम्यस्ति चेत्तदवय्य
प्रकाशयन् । किन्तु त्वया नन्वेतस्यानादेवापत्रमित्यमिति ॥

एतदाकार्यं वयस्यस्याविवेकं परा कोटिमारेण । अत्र नासीत्कोऽयम्युपायः । तदाहमव
स्थितं लेखकमियमब्रूयन्— ‘पोलीससुपरिन्टेण्डंट’ यस्यस्याभिप्रारिण समीपं गत्वा मदीय
वचनानि तस्मै निवेद्य ब्रूहि मसहवर्नां ऋश्चिमतुषो दुष्कृत्यकारीति मया स्वगृहे स्थापयितु
नयते । स तु याहीयुक्तोऽपि न गमिष्यामीति हठात् तिष्ठति । अतो भवन्त साहाय्यमत्र
कर्तुमहन्तीति ॥

इदं श्रुत्वा मद्राज्यं वृथा विनीयिका न भवतीत्यसावबुध्यन् । आत्मानमपरापिनं मन्वान
शिथिलप्रहोऽभवत् । अथ क्षमाभिस्तुर्नगरराक्षिणामाह्वानं न कर्तव्यमिति मामन्यर्थयमानं तद्भण-
यन् गृहं त्यक्तुमन्वमन्यन् । तथा तन्परित्यज्य निरगात् ॥

अहमेतद्ब्रूयन्तेन काये प्रबोधमापन् । अथ वयस्यो मम व्यामोहकोऽनर्थहेतुरभूदिति
स्पष्टमिदानीं मयावगम्यत । तस्याहमाश्रयं दृष्टान् सदृश्येष्टेषुखसंस्कारनमुपायुञ्चि । मया किञ्च
निबद्धमात्राप्रसङ्गप्रामिरेपेक्षिताभूत् । वयस्यस्य चारिणदोषमभिमाननयमु विश्वस्तीयमकल्पयन् ।
तस्मैमन्त्रणप्रणयने स्वयं विनाशो मुख आसन् । हितपिणा वादो मया न बक्षितः । मोहन
गननिमीलिक्य प्राप्तोऽभवत् ॥

पूर्वोत्तरीया मदीयच-पुर्ववचनात्तु मीलितं नाभविष्यद्यदि नूनमहं सत्याशं नैवाज्ञास्यम् ।
अपि च वयस्येन वक्ष्यता नीनं सनुपमान्तं नगरहितजीवनं निर्वाहयितुं नाहमशक्यम् । तस्य
वृत्तं सर्वथाहं कालमक्षिपन् । स किञ्च मामपकारं निपात्य दुर्मार्गमाकृष्टं समर्थं आसीत् ॥

श्रीरामो यथापूर्वं मामरक्षन् । शुद्धान्तं करणवत्त्वान् सद्गोपोऽप्यहं निस्तारयवापन् ।
जाम्ब्यानुभवोऽयं मां समग्रमुन्मोहयन् ॥

ग्लभायाया सामान्यज्ञानमावश्यकमासीत् । एतत्कार्यार्थमहमादमजीमियाखानमहाशयस्य नामवेध धारासभाया पुरत स्थापितवान् । सदस्यास्तस्य कार्यदर्शित्वमगीचक्रु । अस्मिन्कार्ये तस्य नियोजनमन्यन्तमुचितमिति भाविनोऽनुभवाद्विस्पष्टमभूत् । अय आदमजीमियाखानमहाशयो निजैर्दार्यमाधुर्यक्षमाश्रद्धागुणमपत्या निविगनप्यानन्दयन् कार्यदर्शित्व्यनिर्वाहाय न खलु न्यायवादिना व्यारिष्टरुजनेन जालभायापाण्डियमपनेन वा भवितव्यमिति लोक्यो न्यदर्शयत् ॥

प्रायः पण्यवयुत्तराष्टशतात्रिंशत्सहस्रतमस्य क्रैस्तशताब्दस्य मध्यभागे 'पोनोन्ग' नाम कनौजायानेन स्वदेश प्रति प्रयाणमङ्गीकृतवान् । एषा तरणि कल्फ्तानगरगामिन्यासीत् ॥

अस्या नौकाया केचिदेव पान्था अत्रियन्त । तेषामाग्लाधिकारणौ द्वावास्तान् । ममैताभ्यामधिकपरिचयो जात । अनयोरेकेन सह चतुरग्रीडया प्रत्यहमेकहोराकालमपराहयम् । नौकाया धेचमहाशयो मे द्राविडभाषास्वयवोपिनीपदात् । तपुस्तामेन तामिलभाषा शिक्षितुमुपाक्रमे । मुसलमानजनैर्निरुद्धसन्त्रात्रिगमायोर्दूभाषाशिक्षण तथा च मद्रासप्रदेशवर्तिना भारतीयाना स्नेहमपादनाय तामिलभाषाशिक्षण चावश्यकमिति नातालदेशे मदनुभवाद्धिदितमासीत् ॥

उर्दूभाषा मया सह शिक्षमाणेनाभ्युद्येवमिरेणानुप्रेषित सन्तोऽत्राह्यशास्त्रालययुषितेषु पथिकेयुर्दूमहापण्डितमेकमन्वित्याप्रहीमम् । आवयोरभ्ययनव्यासङ्ग सम्यगेव प्राचलत् । अत्रिनाति मद्रपेक्षया प्रकृष्टतरमेवाशक्तिमानभूत् । सहृदवलोचनादसौ नेकमप्युर्दूशब्द व्यस्मरत् । मम तावदक्षरपाठ एतानेकश क्लिष्टतरोऽलक्षयत । तद्रपेक्षया मूय प्रपस्यन्नपि नाह तसमान कोटिमारोदुमशकम् ॥

द्राविन्भाषाभ्यासो मे प्रचलति स्म । अभ्यासेऽस्मिन् किमपि साहाय्य मयालभ्यत । किन्तु मन्निम्नस्थिता 'तामिलस्वयवोपिनी' समीचीन पुस्तकमासीत् । अत साहाय्यान्तरनान्यन्त-मावश्यकमासीत् ॥

स्वदेश प्राप्तेनाभ्यासोऽस्मिन् प्रोढिमाधिगन्तव्य इत्यासौ प्रत्याशा । किन्तु नेद शक्यमभूत् । त्रिनवयुत्तराष्टशतात्रिंशत्सहस्रतमाद्दाम व्यासङ्ग कारालयेष्वेव प्रवृत्त । तत्र कार्यभ्येवनयो भाग्ययोगेन व्युपचितोऽपदाभेदोऽपि प्रापिता । तामिलभाषाया दक्षिणाप्रिनाकार्यालयेयुर्दूभाषाया 'थेरुवाड'वधनालये च । परन्तु तामिलभाषया समापणस्यवहारो मया नैव शिक्षित । पठितमल्प स्वल्पमभ्यासविरहमात्रिन्यमुपगच्छतीम् ॥

द्राविडभाषाया आत्रभाषाया वा ममानभिज्ञत्वात् समवदातुकूल्यमद्यापि गोचरीभवति । दक्षिणाप्रिनावर्तिभिर्दोविर्दोर्मण्डुपारे वर्णिता वासल्यवृष्टिरद्यापि प्रतिक्रमण मे स्मृतिमुपैत् । तामिलानाधान् वा सुहृद प्रयक्षीकुर्यतो मम दक्षिणाप्रिकादेशवर्तिना बहूना तज्जनानामुद्योग शीलताद्वयमिश्चासस्वार्थ्यागादिगुणजात न किल स्मृतिपथ नोपयाति । किन्तु परीक्षमाणेषु तेषु भूयिष्य खलु पुर्या वा ह्यियो वा पठनलेखनशक्तिविधुरा आसन् । दक्षिणाप्रिकादेशे

सूदो देवेनोपसृष्टो दूत इति वक्तव्यम् । स फिलानभिज्ञ पात्रविधानस्य । अतस्तेन मद्गृहे सूदवृत्त्या स्थितिर्न समाव्यते स्म । किन्तु तं विना नान्येन मदीपचक्षुस्मीळितं कर्तुं शक्यमासीत् । मद्गृहं प्रति तद्वारयोपिदानयनस्य नायमेव प्रथमोऽवसर इति पश्चादहमवेदिपम् । सा किञ्च तत् पूर्वमनेकशः समागतवती । परन्तु सूदवद्भूधैर्यशाली न कोऽप्यासीत् । अहं किञ्च वयस्येऽस्मिन्नधवादिश्वासभागितिः सर्गलोकरुविदितोऽयमर्थः । ममैतावदुपपन्नमेव सूदोऽयं लब्ध इति वक्तव्यम् । कुत इति चेत्तक्षणमेवासौ मदीयं गृहं परित्यज्य गन्तुमनुज्ञां मामपृच्छत् ॥

निर्गमित्यथ मामवोचत् 'युमद्गृहेऽनस्यातुमहं शक्नोमि । अङ्गदेशेनैव भवमानसं विचारस्य गमनीयं भविष्यति । नायं मम योग्यं प्रदेश इति । तिष्ठेति नाहमेन निरग्रजाम् ॥

अथ खलु मया ज्ञातं यमदीपवयस्येनैव लेखकस्योपारे मम शङ्का जनितेति । तस्य लेखकस्य कृतमन्यायं समीकर्तुं मया महान्प्रयत्नं कृतं । तथाप्येन साङ्गन्येन समाधातुं नाहं शक्यम् । एतादृशं मे सदा विवादं जनयति । भग्नो मणिकं सम्यगेव सधीयतां नाम । तथान्यसौ भग्नमणिकं एव किञ्च ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः

स्वदेशयात्रा

अत्रान्तरे दक्षिणाफ्रिकादेशे वृत्तनिवासस्य मम त्रीणि वर्षाणि व्यतीतानि । मम च तत्रत्यानां च परिचयो जातः । इतोऽपि बहूनि दिनानि दक्षिणाफ्रिकादेशे मया स्थातव्यमिति ज्ञात्वा हिन्दुस्थानागमनाय पम्मासात्र्यावद्विश्रान्तिमपैक्षिषि । मम न्यायवादिवृत्त्यनुर्जितं प्रचलति स्मेति वक्तव्यम् । तत्र मद्दवस्थितिराशङ्क्यतीति लोकमतं स्पष्टमुपालक्ष्यत । अतोऽहं सदासपत्यो दक्षिणाफ्रिकादेशमागम्य कुटुम्बसमेतो वत्सपामीति निरचिन्वि । किं च हिन्दुस्थानं प्रति गमनेन तत्रया जना दक्षिणाफ्रिकादेशीयानां भारतीयानां परिस्थितौ यथा समधिकलुप्तवृत्त्या सपचेरन् तथा लोनमुद्वेगयितुं शक्नुवामित्यचित्तपन्नम् । त्रिमुपर्णमुद्राशुक्लं तु रुज्ज्वणमिव स्थितम् । तत्रणं यात्रन् रोदेत्तान् शानिप्रतिष्ठां दुःशान्ममन् ॥

किन्तु मद्सन्निधौ राष्ट्रियमहासभायां शिक्षामण्डलानां च कार्यभारं वेन प्रोदय्य । मदीयां दृष्टेयोरुपर्यापत् । तौ च आदमजीमिधासान्-मारसीरस्तमजीमहादायी । इदानीं यात्रिणौ कार्यनिर्वहणाय बहून् जना अलम्बन्त । किन्तु कार्यदर्शिनानुष्ठेयवृत्त्यानां नियमेन निर्वहणार्थं नरान् स्पष्टीयभारतीयाभिन्नेषु ढाविमात्रप्रगण्यानास्ताम् । कार्यदर्शिनो जनस्याङ्-

म्हभाषाया सामान्यज्ञानमावश्यकमासीत् । एतत्कार्यार्थमहमादमजीमियाखानमहाशयस्य नामवेप धारासमाया पुरत स्थापितवान् । सदस्यास्तस्य कार्यदर्शित्वमगीचक्रु । अस्मिन्कार्ये तस्य नियोजनमप्यन्तमुचितमिति भाविनोऽनुभवाद्विस्पष्टमभूत् । अय आदमजीमियाखानमहाशयो निजोदार्यमाधुर्यशुभाद्रागुणमपत्या निविलानप्यानन्दयन् कार्यदर्शित्वयनिर्वाहाय न खलु न्यायवादिना व्यारिष्टरुजनेन वाग्लभाषापाण्डियमपन्नेन वा भवितव्यमिति लोकेभ्यो न्यदर्शयत् ॥

प्राय षण्णवयुत्तराष्टशताभिन्नैरुसहस्रतमस्य क्रैस्तशताब्दस्य मध्यभागे 'पेंगोला'नाम कनौजायानेन स्वदेश प्रति प्रयाणमङ्गीकृतवान् । एषा तरणि कर्त्तानगरगामिन्यासीत् ॥

अस्या नौकाया केचिदेव पात्रा अविद्यन्त । तेषामाग्लाधिकारिणौ द्वावास्ताम् । ममैताभ्यामभिन्नपरिचयो जात । अनयोरेकेन सह चतुराग्रीड्या प्रत्यहमेकहोराकालमपवादयम् । नौकाया वैद्यमहाशयो मे द्वाविडभाषास्वपयोनिनीमदात् । तपुस्तनेन तामिन्भाषा शिक्षितुमुपाक्रमे । मुसलमानजनैर्निर्गटसम्बन्धाभिगमायोर्दूभाषाशिक्षण तथा च मद्रासप्रदेशवर्तिना भारतीयाना स्नेहसपादनाय तामिल्भाषाशिक्षण चावश्यकमिति नातालदेशे मदनुभवाद्विदितमासीत् ॥

उर्दूभाषा मया सह शिक्षमाणेनाल्पेयमित्रेणानुभोवित सन्नैकानाहशालामयुपितेषु पथिकेषुर्दूभाषापण्डितमेकमन्विय्याग्रहीपम् । आवयोरेयनव्यासङ्ग सम्यगेव प्राचलत् । अविनाती मद्रपेश्या प्रवृत्तरमेवाशक्तिमानभूत् । सहृदवलोकादसौ नैकमप्युर्दूशाब्द व्यस्मत् । मम तावदक्षरपाठ एवानेकश क्लिष्टतरोऽलक्ष्यत । तद्रपेश्या भूय प्रयस्यन्नपि नाह तसमान कोटिमारोढमशकम् ॥

द्वाविन्भाषाम्यासो मे प्रचलति स्म । अभ्यासेऽस्मिन्न किमपि साहाय्य मयाश्रयत । किन्तु मन्त्रिरुस्थिता 'तामिलस्वयमेधिनी' समीचीन पुस्तकमासीत् । अत साहाय्यान्तरनान्यन्तमानश्यकमासीत् ॥

स्वदेश प्राप्तेनाप्यभ्यासोऽस्मिन् प्रौढिमाधिगन्तव्य इत्यासी प्रयाशा । किन्तु नेद शक्यमभूत् । त्रिनवयुत्तराष्टशताभिन्नैरुसहस्रतमान्द्रामम व्यासङ्ग कारालयेष्वेव प्रवृत्त । तत्र कार्यालयेष्वनयो भोषयोर्मम व्युपत्तिरोद्गमिर्बोद्ध प्रापिता । तामिन्भाषाया दक्षिणाफ्रिकाकार्यायेषुर्दूभाषाया 'येरवडा'वधनालये च । परन्तु तामिलभाषया सभाषणव्यवहारो मया नैव शिक्षित । पठितमल्प स्वल्पमप्यभ्यासविरहा माठिन्यमुपगच्छताम् ॥

द्वाविन्भाषाया आध्रभाषाया वा ममानभिज्ञत्वात् सभवदानुकूल्यमद्यापि गोचरीभवति । दक्षिणाफ्रिकावर्तिभिर्द्वाविन्भाषापर वर्पिता वासत्यवृष्टिरथापि प्रतिक्षण मे स्मृतिमुपैत । तामिलानाधान् वा सुहृद् प्रयक्षीर्जुर्तो मम दक्षिणाफ्रिकादेशवर्तिना बहूना तन्नानामुद्योग शीलताश्रद्धाविश्वासस्वार्थव्यागादिगुणजात न किल स्मृतिपथ नोपयाति । किन्तु परीक्षमाणेषु तेषु भूषिष्ठा खलु पुरपा वा स्त्रियो वा पठनलेखनशक्तिविधुरा आसन् । दक्षिणाफ्रिकादेशे

प्रवृत्त युद्धमपि तदर्थमेव । तद्युद्धप्रवर्तकाश्चेत् एव निरक्षरा योधा । युद्धमिदं दीनजनप्रदानम् । तत्र दीना सर्वा मना निज भारमवहन् ॥

एषा साधुजनानां सरलहृदयापहारे मम तद्भाषानभिज्ञता कमपि प्रतिबन्ध नाचरत् । ते किञ्चिन्नमित्तया हिन्दुस्तानीभाषयाङ्गभाषया वा व्यवहर्तुमशक्नुन् । अत्र तावतास्मदीयकार्यमचलत् । परन्वेभिर्मयि निवेशिता ममतामह बहुमन्वानो द्राविडान्धभाषे शिशितुमकामये । पूर्वोक्तरीया द्राविडभाषा यत्किञ्चिदशिक्षिपि । आग्रभाषा तु हिन्दुस्थान प्रत्यागत शिशितु प्रार्थिपि । परन्विदं शिक्षणनक्षरयोजनाभ्यासमतीत्य नाचलन् । द्राविडान्धभाषयोराशा मया परित्यक्ता । अतस्तद्भाषाव्यवहारिणो जना हिन्दुस्तानीभाषां शिक्षेरन्निग्रहमातिष्ठे । दक्षिणाभिन्नास्थितेषु द्राविड्याङ्गलभाषानभिज्ञा प्रायेण हिन्दीभाषा हिन्दुस्तानीभाषा वा जानन्त्येव । सर्वेऽप्ययं क्लेश शिक्षिताङ्गलभाषाणां जनानामेव । तदेतदनुध्यायन्नाङ्गलभाषाज्ञानमस्मदीयभाषा शिक्षणस्य महानन्तराय किं नु वा स्यादिति चिन्तये ॥

आस्तामथ त्रिययान्तरप्रस्ताव । मदीयप्रयाणवृत्तान्त समापयिष्यामहे ॥

अथेदानीं पाठका पोंगोलाख्यनक्तप्रवहणस्य मुख्याधिकारिण परिचय कारयित्वा । आजयोर्मैत्री परस्पर समव्रत । आसीद्य ग्रीमवन्नातुमप्रदायानुवर्ता । अस्मदीयकृपालपत्रियस्तु न तावन्न उपानविद्याज्ञान यात्रदाभ्यात्मिको विचार । स किञ्च नीतिधर्मश्रद्धयोर्भेदं प्रत्यपादयत् । तदीयदृष्ट्या त्रैस्तवेदोपदेशो लेशतोऽपि क्लृष्टग्राह्यो नाभूत् । तस्य सौन्दर्यं नाम तद्रता सरलता आगलक्षीपुष्टमखिलजनैरपि त्रैस्ते तन्महाबलिदाने च यदि विश्वास क्रियते नूनं तर्हि तत्पापानां परिहारो भविष्यतीति कथयति स्म । तमेवमनुचिन्तयतो मम प्रिटोरियाभातर स्मरणमागता । नीतिनियमोपेता सर्वेऽपि धर्मास्तस्य नीरसा अभूयन् ॥

अस्या सर्वस्या अपि धर्मचर्चाया मदीयशास्त्राहारित्वमेव हेतुरासीत् । कुतो मास भ्रमता न भ्रमणीयम् । गोमासभक्षणो को दोष । यथा सस्यवृक्षादय फलमूलादयश्च मनुष्योपभोगापैव देवेन निर्मितास्तथापि ननु हीनजातय सर्वेऽपि प्राणिनो मनुष्यजातेरुपभोगापैव सृष्टो । एवमेवा प्रश्रमाद्य आभ्यामिकृतातीप्रवेशमपरिहार्यमनरोत् ॥

आयोरभिप्रायसंगम्य मैत्रासिन्धुत् । धर्मनीत्योर्नास्ति पारमार्थिको भेद इत्यभिप्रायो मयि दादर्षमापद्यत । निन्तु मुख्याधिकारी तद्विरुद्धं निजाभिप्रायमेव नि सशयेन सगतममयत् ॥

गतेषु चतुर्विंशतिदिनेषु प्रमोदावहमिदं समुद्रयानं समातिमगमन् । हुगलीनदीसौन्दर्यान्नेनानन्दमनुभवन् कटञ्चतानगरे नीरायानादन्तीर्य तस्मिन्नेव दिने धूमशकृत्या मोन्मयीनगरं प्राप्यसिन्म ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः

हिन्दुस्थाने

मोहमयीनगरगामिनि मार्गे धूमशकटी पञ्चचत्वारिंशन्निमिषकाल प्रयागनगरे तिष्ठति स्म ।
इयति काठे पुथ्यरथमारुह्य भ्रमता तन्नगरमलोकनीयमिति निश्चयमकार्षम् । किं चौप
धालये मया कतिचिदापगानि क्रेतव्यान्यासन् । आपणिरस्तावर्धनिद्रामग्न सन्नापप्रदान
नितरामचिरयत् । आपगमादाम यानदयोऽधनिवेद्यनमह प्राप्तस्तावदेव धूमशकटी प्रचलिता ।
तन्निश्रेतनस्वामी मर्त्ये धूमशकटीमेकनिमिरपर्यन्तमस्थापयत् । तथापि मामनुपस्थित मत्रा मम
मभारान् यनतो वहिरुद्धार्य स्थापितवान् ॥

अह 'केलनर' विश्रान्तिमन्दिरेऽवतीर्य तत्र एव मन्त्रायोपक्रमापानन्तरभेवाकार्षम् ।
तन्नगरात् प्रचरन्त्या 'पायोनिषर'पत्रिकाया ख्यातिर्भवा श्रुतपूर्वा । तद्वृत्तपत्र
भारतीयान्नाप्राप्तिकूलमनर्तैत्यहमज्ञासिषम् । तत्राल (जनीयान्) चैत्रमहाशयस्तपत्रिका
मपादकोऽनूदिति स्मरामि । सर्वपक्षाणामपि साहाय्य मया नपादयित्त्यमासीत् । तस्माच्चेष्ट
महाशयायानातधूमशकटीरुत्तमानमावेद्य परेषु प्रस्थानान्निवातेन दर्शनाप्रशरो देय इति
लेखमलिखम् । सोऽपि सद्य एव मा द्रष्टुमन्वमन्यत । एतेन मे सतोप समजनि । अपि चाय
सावधान मद्राक्ष्यमगृणोत् । अथ च मामवादीचदि भवद्भि किन्नपि लिख्यते तदा
स्वपत्रिकायामेव तदवश्य समालोचयिष्यामि । किन्तु दक्षिणाभिकास्थभारतीयै वाक्षितमविचार
सर्वस्वमपि परिपोष्य लेखियामीति नाह प्रतिजाने । मया हि स्वमर्त्यव्यपराभिर्दाना तत्रत्यानामाल्
जनानामभिप्रायमप्यादाय तसदृश गारव च प्रदेय भविष्यतीति ॥

अहमवोचम्—

एतत्समस्याविचारमनुबुध्य भवद्भि पत्रिकाया चर्चा विधास्यते यदि तावत्बाह
सतुष्येयम् । न्यायमेक प्रिना नान्यत्किमपि मया मृत्यते न चापेक्ष्यते इति ॥

तद्दिनावशेषमखिल भव्यत्रिवेणीमगमावलोकनेन भागिकार्यविचारपर्यालोचनया चाप्यवाहयम् ॥

इत्थमनस्तासुवृत्तपायोनिषरपत्रिकानपादकवटनाश्रेणिर्नातालदेशे ममाग्लजनैरवष्टभ्य प्रहरणे
पर्यनास्यत् ॥

मोहमयीनगर्यामिनवस्थाय राजकोट गत्वा दक्षिणाभिन्नाभारतीयाना परिस्थितिमभिवृत्त्य
लघुप्रबन्धरचनाय सजीमर्तुमुपाक्रमे । तस्यास्य लेखनप्रसाराणादिक प्रायेणोत्तमसमपक्षत । एत सुल्
पृष्ठस्य हरिद्वर्णतया प्रबधोऽय हरितपुस्तकमिति पश्चात्प्रथमागच्छत् । अस्मिन् ग्रन्थे बुद्धिपूर्वमेवाह
दक्षिणाभिन्नाभारतीयाना दु स्थितिं मन्दमचित्रयम् । पूर्वोक्तरीत्या नातालदेशे प्रणीतयोर्प्रथयोर्वाद्दशो

प्रत्यवतिष्ठमाना श्रीमन्तो बहूञ्ज्याजानाचक्षत । तेषु मूयिष्ठो जनो नास्मदीयमूचनामन्ववर्तन ॥

समिया पञ्चमाना वसन्तयोऽपि परीक्षितव्या आसन् । सप्तस्येवैक एव मया सह तत्रा-
गन्तुमन्वमन्यत । अपरे तु कथ नाम तत्र गच्छेथु । तत्रापि तत्रत्यकच्चरागाराणि ते कथमहो
द्रष्टव्यानि । किन्त्वह तावत्तद्वसतिदशनेन विस्मिन्प्रमुदितोऽभवम् । पञ्चमाना वीथ्या गमन-
स्यायमेव मे प्रयनोऽवसर । तत्रत्या पुल्या स्त्रियश्चास्मान् दृष्ट्वाचिन्तयन् । तदीयकच्चरागाराणि
द्रष्टुमहमनुज्ञामपृच्छम् । ते अकथयन् कुतो न कच्चरागाराणि नाम ग्रामवाद्यवर्ता विशाल प्रदेश
एवास्मदीयकच्चरागारम् । कच्चरागाराणि नाम युष्मादृशा महापुरयाणामेवेति ॥

अह पुनरपृच्छ वाट यदि तावद्युन्मदीयगृहाणि वय किमवलोकयेनेति ॥

अवश्यमेव स्वामिन् । यथेष्ट गन्वावलोकयताम् । अस्मद्वसतय कथ गृहाणीत्युच्यताम् ।
ता खलु विद्यानि ॥

अहमन्त प्राविशम् । गृहस्याङ्गाना च नर्मन्थ सानन्दमालोकयम् । अङ्गणं निरवकर
शोभितमासीत् । भूतठे सर्वत्र सम्यगोमयेनोपलिप्तमासीत् । स्थिता द्वित्रमणिकण्डरावा अपि
निर्मलाश्चकसति स्म । अत्र व्याविप्रसरणमय नासीत् ॥

श्रीमज्जने गृहाणामेऽस्मिन्नस्माभि परीक्षितकच्चरागारमवदय मया विस्तरेणैव वर्णयित्वायम् ।
तत्र प्रतिकोष्ठमेक जलवाटमवर्तन । तच्च मूर्ध्वविसर्जनाय हस्तपादप्रक्षालनायोपयुज्यते स्म ।
तस्मात्प्रायेण गृहे दुर्गन्धमुक्त प्रदेश क्वचिदपि नासीत् । तेषा हर्म्याणा एकस्याङ्गलिङ्गया
चासगृहान्तर्वर्तिजलवाट मन्मूर्ध्वविसर्जनार्थमुपायुयत । तन्मलमूर्ध्वमेकया वाटान्तनलिक्याग्रस्ता-
त्त्ववति स्म । तस्मिन्कोष्ठे स्थातुमयसद्यमासीत् तत्र । गृहजना कथ शेरते स्मेति पाठक्रेवाम्यु-
ह्यताम् ॥

सामिनेयास्तत्रत्य हवेन्याल्यमुख्यवैश्वदेवान्यमपि पर्यैक्षन्त । अस्मद्गृहजनस्य
देवलकस्यापि चिराय मेरी समवर्तन । अतोऽन्मामिस्त्र गन्वा परीक्षितु यथाभिमतसुधारणानि
सूचयितु च स प्रत्यपद्यत । तस्मिन् देवालये तेनाप्यदृष्टचरो भाग ऋश्चिदासीत् । यत्र कुड्याद्
बहिर्दृष्ट्यभोजनपत्राणि प्रक्षिप्यन्ते स्म । काका गुत्राश्च सर्वदा तत्रामिन्त । मलमोचनस्थलानि
तु परमकच्चराग्नासन् । सूचिनसुधारणानुसारेण देवलक कीदृग्यवस्यामकरोदिति न मया
प्रत्यक्षीकृतम् । अह हि राजकोटे न तावन्त काल स्थित ॥

एतावदशुचिन्त देवालये दृष्ट्वा विषादमगमम् । पत्रित्रस्थानमिति प्रतीतिमागतेषु स्थलेषु
लोका आरोम्यनियमाननुवर्तन्त इति स्वभावतोऽस्माभिर्निरीक्ष्यते । वाह्यशुद्धिरन्त-शुद्धिश्च द्वे
अत्यावश्यक इति स्मृतिकाराः प्राहु । अयमर्थस्तस्मिन्वसरेऽपि न मे ध्येयवर्ता नासीत् ॥

राजनिष्ठा रोगिशुश्रूषा च

आंग्लेयप्रभुत्वे मम यादृशी राजभक्तिरासीत्तादृशभक्तिसत्पन्न पुरुषो न कोऽपि मया दृष्ट इत्यहं ब्रवीमि । मम राजनिष्ठया मदीयस्यप्रियत्वमेव मूलमासीदित्यहमिदानीं जाने । आमन राजनिष्ठा वा गुणमन्य वा व्याजेन प्रदर्शयितुं न कदाप्यशक्यम् । नातालदेशे मयोपस्थीयमानासु सर्वास्वपि सभासु 'देवो रक्षतु राजानम्' इत्यादिकामलराष्ट्रगीता नियमेन गीयन्ते स्म । तदा ममापि तज्जिज्ञासा समजनि । न खलु मया तदानीमप्याग्लेयराज्यभारे दोषा न लक्षिता । परन्तु समयया विमृशन् राज्यभारोऽयं स्पृहणीय इत्यकल्पयम् । समष्टिपरामर्शं श्रेयस्कृतं इति श्रद्धां तां काळिन्दीं ममावर्तत ॥

दक्षिणाफ्रिकादेशे मया प्रयत्नीकृतो नीतिविरोधीयो वर्णद्वेषः स तावदाङ्ग्लेयमप्रदाय-विरुद्धं क्षणिकं स्थानिकध्वेति प्रव्यथो ममासीत् । ततोऽहं राजनिष्ठायामाग्लेयानप्यतिशेतुमयतिषि । श्राम श्रामनाट्याष्ट्रीनामुचितरामेण गातुमशिक्षिषि । प्रतिसभं गीयमानायामस्यामहमपि नियमेन सदैवागायम् । किं च निराडम्बरेण राजभक्तिप्रदर्शनसंभवेषु प्राप्तव्यहमपि सहकार्यभूवम् ॥

मदीयजीवमाने न कदाप्यहं राजभक्त्या स्वप्रयोजनमसाधयम् । तदवलयेन स्वकार्यसाधनेष्ठा न मे जाता । राजनिष्ठया वर्तनं मम वर्तव्यमिति विभाव्य प्रतिफलमनपेक्षमाणस्तर्तव्यं निरवर्तयम् ॥

दि-दुरधानमहं यदा प्राप्तस्तदा श्रीविक्टोरियामहाराज्या वज्रमहोत्सवात्पभीमरपशातिप्रयुक्तं मज्जहः प्रवर्तते स्म । राजघोटे तदर्थपरिवन्वितां सभां सदस्यतया प्रवेष्टुमहमामन्त्रितोऽभवम् । मया च तदङ्गीकृतम् । चित्तसरोऽयं प्रायेणाटम्प्रधान इति मम संशय आसीत् । तत्र भूयिष्ठो भगवत्परेया नयनेषु धूर्तीप्रदेशार्थनङ्गीकृतं हत्येवसाक्षाच्चर्यं दृष्टितोऽभवम् । ईदृगवस्थाप्रसङ्गे तत् ममाया मम मशरपतया वर्तनस्य युक्तयुक्तामार्गेचयन् पर्वन्ते निधयमिथमकार्यम् । यमदीयवर्तनं पनुमात्रेण मया नतोऽप्यनिति ॥

अस्मद्गृहवालकानप्याल्लगीतामहमशिक्षयम् । तत्रस्थशिक्षणमहानिद्यालय (ट्रेनिंग कालेज) वर्तिनोपि वालकास्ता मया शिक्षिता इति ज्ञप्तिरस्ति परन्त्वेतत्तन्महोल्मवसमये या 'समम-एटर्नट' प्रभो राज्याभिषेकममये वेति निस्मृत भवति । गच्छन्सु दिवसेषु गीतिरिय मे कर्कशकर्कशा प्रत्यभासीत् । अर्द्धमातरम मया यथा हृदये वृद्धिमागत तथा तथाह निजानुन-ज्ञानरूपालापेषु पर जागरूक । ममृत् तद्गति 'शत्रून् विद्याय सन्तानुशक्त तान् विनिपाय चाशियिलीकृत्य वर्तनं तद्राज्यशासनस्य निवृत्तनम् । तदीयानि कुतन्त्राणि निभिन्दि परमेश्वर' इति पाठगीयमानोऽर्थो मम हिंसान्त्रपरिहृत् प्रत्यभासत । तमेत मदीयमभिप्राय टौ. ब्रूमहाशयस्य न्यवेदयम् । सोऽप्याह साप्रवयेन पुरुरेण्य न गातयेयमि-प्रेतान् । अहमप्योचम् । यान् त्रिल वय द्रष्टुं व्यपदिशामहे ते कुतन्त्रकारिण इति कथं मनन्या । शतृचव्यपदेशमात्रे वा तेषामपराधित्व कथमस्माभिर्नमुचितम् । परमेश्वरापि-गमाय केवलमस्माभि प्रार्थना नभाव्यत इति । टौ. ब्रूमहाशय सर्वाणिमान्दभिप्रायान्दीकृत्य स्वमडल्या कृते नूतन सर्वातिनमरचयत् । परत्वस्य टौ ब्रूमहाशयस्य वृत्तान्तमप्र निरूपयिष्यामि ॥

यथा राजभक्तिस्तथा रोगिशुश्रूषापि मम स्वभावमवगाथाप्यन्तरूढमूलभवत् । रोगिण स्तान्मदीयवान्त्रो वापरे वा ममन्तु । तदुपचारो ममातीन प्रिय ॥

राजरोडे दक्षिणाप्रिकावृत्तमधिकृत्य प्रबन्धरचनोद्यतस्य मम मोहमयीनगर प्रति शीघ्रप्रयाणमुपरिचयनम् । प्रजाननगरेषु सभा परिकल्प्य लोकात्म कार्यो-मुख्य करणीयमिति ममोद्देश्यमासीत् । एतदर्थमादौ मोहमयीनगर मयोपस्थितम् । तत्र तावन्त्यायायाशीशरानडेमहाशयो मया दृष्ट । स च मद्राक्य साग्रहितमाकर्ण्य सरफिरोजशहामहेतामहाशयस्य दर्शनं कर्तव्यमियमूचपत् । अथाह न्यायाधीश बदरदीनतैयबजीमहाशयमपश्यम् । सोऽपि तामेव सूचनानमन्तौत् । एवमकथयच्च । अह वा रानडेमहाशयो वा भवता विशेषेणोपकर्तुं न शक्नुव । विदितैव भवतामास्माकी स्थिति । यत्र राजनीयचिचारेषु न हि प्रवेश कुर्वामहि । तथाप्यस्मदीय चेत सर्वात्मना च साहचर्यं न मुञ्चति । भवता यथायन्मार्गदर्शी फिरोजशहामहाशय एवेति ॥

सरफिरोजशहामहाशयस्य दिदृक्षा मम प्रागेवासीत् । किन्त्वेतन्महाजनद्वयमुखात्तदर्शनाय प्रेरित सन् प्रजानामुपरि यादृशस्तस्य प्रभाव इत्यह सम्यगवेदियम् ॥

अथ गत्वा मया सरफिरोजशहामहाशयो दृष्ट । तत्तनिधा मम भयभक्तिसमुद्रेको भविष्यतीति मया निरैक्षि । श्रुतपूर्वा हि मया तस्मै लोकै प्रदत्ता विरदावलि । द्रष्टव्यो हि मया मोहमयीनगरकठीरन । मोहमयात्रिपत्यस्यानभिषिक्तो नरेश एव । निन्वय 'नरेशो' मा भयाकुल नाकरोत् । यत्र ममतामि पूर्ण पिता प्रजुद्धवयम निजकुमार पश्यति तथाय मामपश्यत् । स मया तदीपकथालये दृष्ट । तस्यानुयायिन सुहृदश्च त पर्यवारयन् । तन्मध्ये श्रीमार्ग-वाच्छामहाशय कामामहाशयश्चास्ताम् । अनयो परिचयमह कारित । वाच्छामहाशयस्य

नामधेय तु मया पूर्वमेव श्रुतम् । स किल सरपिरोजशामहाशयस्य दक्षिणत्राटुरित्यनागम्यत । तत्कश्चालापे धीरचदगाधिनायसौ देशस्य स्थितिगतीना सूक्ष्मवेदीति महामावेदि । वाञ्छामहाशय प्राह—गाधे पश्चादह वो द्रष्टुमिच्छामीति ॥

सर्वोऽप्ययमभिज्ञानपरिचयादिकलापो निमिषद्वयमपि नापैक्षत । सरपिरोजशामहाशयो मद्रुक सावधानमशृणोत् । वृत्त न्यायाधीशयो रानडेतैयवजीमहाशययोर्दर्शनं तस्मै न्यवेदयम् । स चाह—गाधे तवाहमुपकर्तुमिच्छामि । अत्रैका सार्वजनिकसभा मेलयितव्या—इति ब्रुवाणो निजसहायक मुनशीमहाशयमभिवीक्ष्य सभाचालनाय दिनमेक निश्चीयता-मित्याचष्ट । किं च सभामेलनात्पूर्वदिने त्वयाह द्रष्टव्य इति मामुक्त्वा व्यसर्जयत् । अस्य दर्शानाम्म भीतिर्नि शेषगस्तमगात् । प्रमुदितान्तरङ्ग सन् गृह प्रति न्यवर्तिपि ॥

मोहमयीनगरे वर्तमानोऽह तत्रैव रुग्णशयित मम भगिनीपतिं द्रष्टुमगमम् । नायमिन्धो जन । एकाकिनी मम ज्येष्ठभगिनी (तस्य भार्या) तदौपधपथ्यविधाने न समर्थाभवत् । जाड्यमुल्बणमासीत् । तावुभावप्यह राजकोट नेप्य इति भगिनीपतिमब्रुवम् । तेन च प्रतिपन्नया चाभ्यामह स्वपुर प्रत्यागमम् । व्याधिनिरीक्षितात् दीर्घतरकाळ तमशीशयत् । तमह मदीय कोष्ठगारे स्थापयित्वा रात्रिदिव तन्निकट एवाहमासम् । मया रात्रावपि चिराय जागरितव्यमासीत् । तदा त शुश्रूषमाणोऽह दक्षिणाभिकासवधिवार्यमप्यचालयम् । पर्यन्ते स स्वर्गस्योऽभवत् । किन्तु तस्यावसानदिनेषु मम तसर्वावकाशलाभ सुतरा मदीयमन समाधायको विषय आसीत् ॥

शुश्रूषाकर्मणि नमेयमभिरुचि शनै शनेरतथावर्धत यथा तत्कृतेऽहमितरकार्याणि पर्ययजमनेत्रशश्व न केवल मम भार्यामपि तु सर्वानपि गृहजनमस्मिन् कर्मणि न्ययोजयम् ॥

कार्यमेतदभिरुचिमूलमिति ब्रवीमि । कुत इत्युक्तौ तकर्तुं सतोपाभावे कार्यं न चलति । आडम्बरारिना प्रगादभीरुणा वा यदि शुश्रूषा बृह्यमङ्गीक्रियते तदा तत्र केवल मनुष्यस्योत्साहो मन्दीभवित्यपि तु तस्य हृदय सद्बुचिष्यति । प्रेमवर्जमनुष्ठितसेनया सेवाकर्तुंवा सेवितजनस्य वा न कोऽपि लाभ । पर तु सदृश्यतया प्रेमपुर सरमनुष्ठिताया शुश्रूषाया पुरतो भोगैश्वर्यं यत्सुष्ठ प्रतिभाति ॥

सप्तविंशोऽध्यायः

मोहमयीनगरे प्रचलितसभा

मम भगिनीपतेर्भरणात् परेषुरेव मया मोहमयीनगरं प्रति प्रयातव्यमासीत् । सार्वजनिकसभाया यो भावणीयोऽर्पितस्य पर्यालोचनाय मया नावसरोऽलाभि । दिवानिश

जागरणचिन्तया च ममाहस्य समवर्तत । कण्ठो गरीरायते स्म । भगवान् कथमपि मा
निस्तारयिष्यतीति श्रद्धाम मोहमयीनगरमगच्छन् । मदीयभाषण लेखितव्यमिति स्वन्नेऽपि
मया न दृष्टम् ॥

सरफिरोजशामहाशयस्याज्ञानुगेवेन समाया / पूर्वदिने पञ्चवद्यथावादनकाले तस्य
कार्यालयमगच्छन् । स मामपृच्छत् गावे त्वदीयभाषण सज्जस्यत न वेति । भयेन
कंपमानोऽहमवोचन्—न हि । तत्रैव भाषण कर्तुमिच्छामीति ॥

मोहमयीनगरे तत्र चउति । अत्र वृत्तपत्रिकजना भाषणानि यथावन्न लेखयन्ते ।
अनया समयास्मामि प्रोजन यदि लिप्यन्ते तदा भाषण पूर्वमेव लेखितव्यम् । किं चानेन
प्रागेव प्रभातान्मुद्रापथितव्यम् । ननु रात्रे पूर्वं त्वदीयभाषण लेखितुं पारयमे ॥

अहमुद्भ्रान्तोऽभवन् । तथापि कररुप इत्यहं प्रनजानि ॥

एव तर्हि त्वदीयरेखनमानेतु मुनशीम्हाभाग कदा तव समीपमायाचिनि ब्रूहि ॥

अद्य रात्रौकादशावादनवद्यथावेलामिति प्रावोचन् ॥

फिरोजशामहाशयकृता सूचना क्रियप्रयोजनरुगीति परेषु समागतस्य मे विदित
मासीत् । 'फरामजी कावसनी गन्ठिच्छूट' इत्येतद्व्याख्याया समा प्रचयिता । श्रुतपूर्वं हि
मया पसरफिरोजशामहाशयेन कृतोपन्यासे समानु सर्वास्वपि निःउपदेशस्यायवकाशो दुर्लभ
इति । ता इमा समा सरफिरोजशामहाशयोपन्यासप्रकरणकुतूहलमिर्विचार्यमि पूर्णा बभूवु ।
एतादृशसमादर्शनव्यापमेव प्रयमोऽवमर आनीत् । मन कठञ्चनि कस्यापि श्रयो
भविष्यतीति नाहमज्ञासिम् । कंपमान स्वभाषण पठितुमारसि । सरफिरोजशामहाशयस्तु
ततोऽपि किञ्चिदुच्चैस्तरुमिति वदन्नुत्तेजन मे यच्छति स्म । यथा यथाहमुत्तेजितस्तथा तथा
मन धनिरवमनोऽभूदिति स्मरामि ॥

मदीयपूर्वमित्रश्रुकेशवरावदेशपाडेमहाशयो मम साहाय्य कर्तुमागत । मदीय
भाषणमह तस्य हस्ते न्यसिपम् । तस्य धनिस्त्वकार्यसदृशोऽभवत् । परतु ते समिक्र न
श्रोतुमिच्छन्ति वाच्या वाच्छेति घोषेण समाभवत प्रतिध्वनितममूत् । वाच्छान्तराय
समुपाय देशपाडेमहाभागान्नापणमादाय स्वयमवाचयत् । इत मन्वार्यम् । समिक्र मद्य
एव आता भूत्वा तत्तदुचितावसरेषु विग्निर् लज्जावहमिदमिति चानुप्यमाना कस्ताड
वेदीयमानाश्च भाषणमान्तमदरशोऽशृण्वन् । अहं मत्तुयोऽभवन् ॥

सरफिरोजशामहाशयो मदीयभाषणमश्रावत । गगालान इव सालन्दोऽभवन् ॥

समाफलमिदमागत यद् देशपाडेमहाशय एक पारसीगृहस्यश्च मदीयमना
बलध्विनावभूताम् । अत्र पारसीगृहस्य इदानीमपिक्रारिपदमलटकत्रोयनस्तस्य नाम प्रकटी-
करणे शिथिलप्रयनोऽस्मि । तस्य मिश्रय प्राट्टिबान् खुस्रोदर्शनहाशय शिथिली-

चकार । अत्रैका पारसीवनिता कारणम् । उद्बहेद् वा दक्षिणाफ्रिकादेशमागच्छेदिति । स उद्बोदुमपिकं योग्यमित्यमयत । किन्तु अस्य पारसीमुद्ब कृते पारसीरुस्तमजीमहाशय स्वयं प्रायश्चित्तं चकार । एव च पारसीवनिताया कृतेऽन्या पारसीस्त्रिय 'खादी'व्रतमङ्गीकृत्य सेविता भूत्वा प्रायश्चित्तं कुर्वन्ति । अतोऽइ दम्पता कृतशमोऽस्मि । देशपाण्डेमहाशयस्य उद्बहनप्रलोभन नासीत् । परं स नागत । तस्य प्रायश्चित्तं स्वयं करोति । प्रत्यागमनाध्वनिं शाहीवारनगरं स्थितम् । तत्र क्वचित् 'तैयबजी'महाशय मीलितवान् । सोऽपि आगन्तुकामः परं कथं स दक्षिणाफ्रिकादेशमागच्छेत् । अनागमनस्येतस्य प्रायश्चित्तं अब्बास तैयबजीमहाशय करोति स्म । ब्यारिस्ट्रमित्राणि दक्षिणाफ्रिकादेशमागन्तुं प्रलोभनाय सर्वे प्रयत्ना मदीया निष्फला सवृत्ता ॥

अत्र पेस्तनजी-पादशाहमहाशय स्मरामि । तेन साकं मदीयो मधुरं परिचयं आङ्ग्लदेशादेव । पेस्तनजीपरिचयस्तु लण्डननगरस्थशास्त्राहारमोजनालये सम्पन्नः । तस्य भ्राता बरजोरजीमहाशयोऽसाधारणचेता इति ख्यातिरहमश्रुणवम् । परं तं न प्रत्यक्षमदर्शम् । परं मित्रमडले तस्य 'बुद्धिहीनः' इति ख्यातिः । अश्वत्थरुप्यान् 'ट्राम' इति अश्वकर्षितयानं उपविशति स्म । शतावधानशक्तिमानिव स्मरणशक्तियुतोऽपि न पदवीलिप्सुः । बुद्धिस्वान्तःस्यात् सर्वरथ्यापरिभूतः । 'पारसी' गृहस्थस्तनपि शाकाहारी । पेस्तनजी सर्वथा न तादृशः एव परं बुद्ध्या प्रख्यातः । तदाङ्गलदेशोऽपि विदितम् । किन्तु अस्मदपरिचयमूलं तु शास्त्राहारनिमित्तम् । बुद्धिशक्तौ तमतिशेत्तु नाहमशकम् ॥

अहमेन मोहमयीनगरं प्रत्यभिज्ञातवान् । स त्रिंशत्तन्व्यप्रधानन्यायस्थाने प्रोथोनोटीरिति व्यपदिश्यमानोऽभिज्ञार्थासीत् । अयं मया गुजरातीमहाशब्दकोशाप्रणयने सामग्रीन्प्रहृषो दृष्टः । न गच्छेत् कोऽप्यस्ति सिन्धुजो जनो यन्हं दक्षिणाफ्रिकादेशमार्थं साधारणाय न प्रार्थितवान् । पेस्तनजीमहाशयस्तु न केवलं मे साहाय्यं न करिष्यामीत्यवोचदपि तु ममापि दक्षिणाफ्रिकादेशगमनं निरयत्निधमरोधयत यथा-मया तत्र किं नाम साहाय्यं स्यात् । दक्षिणाफ्रिकादेशगमनं स्वर्दाय न मे रोचते । स्वदेश एव धर्तव्यमनन्यं ननु विद्यते । स्वगणान्युद्यं धर्तव्यं विमन्वीयसीं सेवा । विज्ञानविषयं राष्ट्रं मया तन्वेष्टयम् । परस्वस्मदीयधर्तव्यरथ्यापि यमेव शाशा । देशस्य धारिष्यं विमुक्षयाम् । दक्षिणाफ्रिकादेशनिने मदीया जनाः शृण्वन्ति भवन्ति येषु मयं तथापि भवति स्तदीयकार्यं शक्तिमत्सरोपयोगो न मे रोचते । ययत्र स्वार्थं मयद्यमर्हं । तदा स्वदुःखं तत्रयानाममरमज्जानां स्वतः गताप्यनुभवत । स्वभेदङ्गीकारयितुं न शक्नोमीत्यहं जाते । किन्तु त्वया सांस्कारानि विरुद्धं प्ररुपे नहं भणी भवितुमिच्छामीति ॥

एषा येषना येषु मे नाशयत तथयनया पेस्तनजीपादशाहमहाशये

समाननावर्धत । तस्य देशवात्सल्य भाषावात्सल्य च मनाश्चर्यमजनयताम् । आवयो प्रेमबन्धनमे-
तप्रसगेन भूयो दार्ढ्यमाप्नोत् । अहमपि मदीयदृष्ट्या विलोकितु क्षम सपन्न । परतु दक्षिणा-
फ्रिकादेशकार्यपरित्यागरूयामपास्य तत्कार्यसाग्ने दृढतरसकल्पोऽभमम् । देशवात्सल्यविशिष्टो
जन प्रायेण देशसेवाया नेऋमयङ्गमुपेक्षते । मम तापद्रीताश्लोकोऽय प्रत्यक्षवर्ती स्मरति
स्म । यथा —

श्रेयान्स्वार्थो विगुण
परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।
स्वार्थो निःप्रन श्रेय
परधर्मो भयावह ॥ इति ॥

अष्टाविशोऽध्यायः

पूनायां मद्रासनगरे च

स्मरतिरोजशामहाशयेन मम मार्ग सुगम कृतोऽभूत् । अह मोहमथीनगरात् पूनापुरीमग-
च्छम् । तत्र पक्षद्वयमवर्तत । सर्वपञ्चाणामपि सहकारो मयापेक्षित । प्रथमनोऽह तत्रभवतो
लोकमान्यतिलकस्य दर्शनमकार्यम् । स माम्निधमत्रवीत् — सर्वपक्षाणामपि साहाय्य सपादनीयगिति
यद्भवतोदिष्ट न तु तद् युज्यते । दक्षिणाफ्रिकासमस्यामधिकृत्य भिन्नाभिप्रायो जन सभाच्यते ।
किन्तु युष्मत्सनायामप्रासनमव्यासितुमनुभयपत्नीयो जन कश्चिदन्वेष्टव्य । प्रोफेसर-
भाडारकर्महाशय गत्वा द्रष्टुमर्हति भवान् । स किल दिवसेष्वेतेषु सार्जनिकयनकलापे
क्वचिदप्यङ्गनप्रवेशस्तिष्ठति । अय प्रश्न कदाचिदेन वहिराकृत्य व्यापारयेत् । कृततद्दर्शनेन
भ्रमता तत्प्रतिबचन महामावेद्यताम् । यावच्छक्यमह भवत साहाय्य चिकीर्षुरस्मि । यदा
यदा वापि स्वच्छदतो भवान् मत्समीपमागन्तुमर्हतीति ॥

इदमेव मे लोकमान्यप्रथमदर्शनम् । जनानामस्मिन्नसागरणप्रीति किं निमित्तेत्यह
तन्क्षणमेवात्रेदिपम् ॥

ततोऽह गोखलेमहाशयस्य सनिधिमागाम् । स हि तदा फरग्युसनविद्यालये स्थित ।
स मे परमवासन्येन स्वागतमकरोत् । तत्प्रीतिसाक्षान्कारक्षणमेव तत्परशोऽह सवृत्त ।
इदमेव मे तस्य प्राथमिक दर्शनम् । तथायावयो समागमोऽय चिप्रेमेविशिष्टयो
पुनरन्योन्यदर्शनमिवाभरत् । स्मरतिरोजशामहाशयो मम हिमालयसदृशोऽलक्ष्यत । लोकमान्यस्तु
समुद्रसदृश । गोखलेमहाशयस्तु गगासमान । सर्वोऽपि किल गङ्गा सानदमवगाहेत् ।

सर्पस्यापि किल गगा सुखावगाह्या वर्तते । हिमालय पुन दुरारोह । समुद्रेऽतरण तु भयङ्कर
 भवति । परतु गगा निनाह्वोपरि ऋडितु जनमाह्वयति । गङ्गाया हि द्रोणीचलयनानन्दमनुभवेद्येन ।
 यथा शिक्षक पाठशाला प्रविशिक्षुर्वालङ्कानेव पुरा परीक्षते तथा मा गोखलेमहाशय सूक्ष्मतया
 पर्येक्षत । कश्च कश्च मया द्रष्टव्य कया रीत्या च द्रष्टव्यमित्यादि मामप्रोच्यत् । मदीयभाषण
 मसौ द्रष्टुमैच्छत् । महाविद्यालयस्य व्यवस्था प्रादर्शयत् । भक्त साहाय्यमाचरितुमह संदा
 सजोऽस्मि स्थित । जौ भाडारकरमहाशयस्य प्रशुचर मे निवेदयितुमर्हसीति प्रीतिपचन
 प्रकामसुखित मा विनाय व्यसर्जयत् । गोखलेमहाशयो राजकीयक्षेत्रवर्ती स्वजीवितकाले मम
 हृदये यस्थानमात्रमन तस्थानमेव स्वजीवितोत्तरकालेऽप्यात्म्य तिष्ठति ॥

रामकृष्णभाडारकरमहाशय प्रेम्णा पुत्रविरिंशोप मामभ्यनन्दत् । तमह मय्याहे
 द्रष्टुमगच्छम् । तस्या वेल्यामपि कार्यव्यासगिन मा दृष्ट्वैव निरतरपरिश्रमेणाप्यानिर्देशीलोऽय
 मनीषी, सतुष्टोऽभवत् । अनुभवपक्षीयेण तटस्थेनैव जनेन सभाध्यक्षेण भवितव्यमिति
 मद्राक्ष्यमाकर्ण्य तक्षणमेव तदेव युक्त तदेव युक्तमिति वदन्नात्मनो मन समर्ति व्यक्तीचकर ॥

अय समाप्तवचने मयि तेन कथितम्—अन्ये ये केऽपि व्यापृच्छन्ताम् । अहमर्वाप्राज-
 कीयव्यापारेभ्यो निवृत्त इत्येत सर्वे वदन्ति तथाप्यहं भवद्राक्ष्य न खलु निरार्थं शक्नुयाम् ।
 भवद्भि परिगृहीत पक्ष पर वल्यान् । भवदीय उद्यमश्च पर श्लाघ्य । अतोऽहं भवदीयसमा
 नागमिष्यामीति वक्तु नोसहे । भवद्भिस्तिलकगोखलेमहाशययोर्दर्शनान्ते प्रशस्तमेव कृतम् ।
 उभयपक्षाभ्यां संभूय प्रथ्यमानाया सभायामयक्षतामह सानन्दमगीकरिष्यामीति ताभ्या
 निवेदयत् । सभा यदा भेलयितव्येति नाह प्रष्टव्योऽस्मि । द्वयो पक्षयोरपि यदानुकूल स्यात्
 तदा ममाप्यनुकूलमेव । इत्येवमाह्वयाय मम धन्यवादमुक्त्वा लब्धाशिप मा व्यसर्जयत् ॥

निरङ्गहाम निराङ्गधर च क्वचित्सामान्य गृहसभा चालयित्वा स्वार्थत्यागिना विदुषा
 सज्जनानामेवा मङ्गलीमानन्दपरमेश विधाय व्यसर्जयत् ॥

ततोऽहं मद्रासनगर गत । तन्नगर परमोसाहेन सोमादमिवाभवत् । बालासुदरम
 व्यवहार सभाजनाना मनसि स्फूर्तिमदात् । मदीयभाषण तदेतमुद्रापितुमासीत् । दीर्घ उपन्यास
 इत्येव वक्तव्यम् । परन्तु समिन्नस्त पदश सान्धानमशृण्वन् । सभापिसर्जनात्पूर्वं हरितपुस्तकानि
 लुठितानि च क्षणाद्विनीतान्यासन् । पुन मशोष्य मद्रासनगरे दशसाहस्रप्रतिरूपभाष्यह
 मुद्रापितरान् । तानि च उष्णपिष्टका इव व्यकीयत । परन्तु तान्स्तल्यानना प्रतिरूपकाणा
 मुद्रापणमनामप्यकाम्नीदिनि पश्चादवगतम् । अयुसाहवदादिति हि मया गोपिता
 तद्विभक्तिता । मदीयभाषण केवलमाग्लभायाभिज्ञानामेव हृदयमस्पृशत् । मद्रासनगरे तद्विधा
 ष्य दशमहस्रवन्तरो नाविद्यन्त ॥

तत्र मे दिवगत ‘जी. परमेश्वरन्-पिठे’ महाशया सर्वाधिक साहाय्यमलभ्यत । स क्लिष्ट
‘मड्रामस्टेटर्ड’ वृत्तपत्रिकाया नपाटकोऽभूत् । तेन दक्षिणामिन्दिरेर्जायसमस्यानवृद्धविषया
परमेश्वरन्तन्परतया नगृह्याववद्धा । सोऽयमनेकज्जोऽना स्वकर्मालये ‘सनाहूय
मदीयकार्ये मार्गदर्शकोऽभवत् । ‘हिन्दु’ पत्रिकाज्जनापाटको ‘जी. सुब्रह्मण्यम्’ महाशयोऽपि
मया दृष्ट । स च ‘डॉ. सुब्रह्मण्यम्’ महाशयसमेत - सहानुभूतिं महतीं प्रादर्शयत् ।
वित्तु ‘जी परमेश्वरन् पिठे’ महाभागो न ममास्य कार्यस्य कृते स्वकीयसमाचारपत्रिज्जमुपयेक्त
पूर्णमत्रकाशमदात् । मयापि सा स्वैरमुपयोजिता । यथाहमिदानीं स्मरामि तथा ‘पाच्याप्पा’
शालाया ‘डॉ. सुब्रह्मण्यम्’ महाशयस्याव्यक्षताया सभा प्राचलत् ॥

मद्रासनगरे भूयासो जना ममोपरि प्रेमवृष्टिमवर्षयन् । तदीयोऽसाहस्तयानिश्चयिनोऽ
मूढयाहमनन्यगत्याग्लभापयत्र व्यवहरन्नपि मदीयगृहजर्नर्मिलित इनानीगम् । न हि प्रेमवडेना
निर्गोचनीय किमपि वन्दनमस्ति ॥

एकोनविंशोऽध्यायः

‘श्रद्धिति निवर्तस्व’

मद्रामपत्तनादहं कल्कत्तानगरीमगच्छन् । तत्र मे दुरन्ता ज्ञेशा समुपनता । तत्रयेन
केनाप्यपरिचितत्वात् तत्रस्थे ‘ग्रेट इन्टर्न होटेल’ नामकविश्रान्तिमन्दिरेऽहमवानरन् । अत्र
‘डेलि टेलिग्राफ’ नामकवृत्तपत्रिकाप्रतिनिधे ‘एलरथोपि’ महाशयस्य परिचयो मे जात ।
स च ‘वगाल इत्र’ मन्दिरे प्रतिवसति स्म । तत्रागन्तव्यमिति अयनामन्त्रयत । तमन्दिरस्य
महाशालाया न कोऽपि भारतीय प्रवेगस्थितव्य इति नियमस्तेन नाज्ञायि । स्वकरोऽगार नीत्वा
भारतीयेषु तत्रत्यानामाऽप्येयानामनादरं प्रतिविपण्य सन् न लब्धमहाशालाप्रवेश मा क्षमा-
मन्ययेयत् ॥

वगाना पूजाधिग्रह इति स्थानिमागत सुरेन्द्रनाथवैरजीमहाशयो मयावश्यं द्रष्टव्य
आसीत् । तदवलोकनाय प्राप्ते मयि तदर्शनार्थमागता बहवोऽन्ये जनास्त पर्यानिष्टन् । अथ
वैरजीमहाशयो मामवययत्—

मदीयकार्ये लोभास्त्वावदकुतहलिन इत्यहं गङ्ग । आस्माका ज्ञेशा बहवो
भयन्तीति भवनामयेतद्दिशितमेव । तथापि भवद्भिः सर्वथा यात्रच्छक्तिं प्रयत्नयन् । अस्मिन्
कर्तव्ये महाराजाना सहानुभूतिं नपादनीया । ‘त्रिटिश इण्डियन असोसियेशन’ नवस्य

प्रतिनिधयो द्रष्टव्या इत्येतन्न विस्मरणीयम् । राजा सर-प्यारीमोहन-मुञ्जजी महाशयस्य महाराज-टागोरमहाशयस्य च द्वयोरपि दर्शनमावश्यम् । इमौ सज्जनावुदारहृदयौ । किं च सार्वजनिक-कार्येष्वेतौ प्रवर्तिष्येत इति ॥

अहमेतौ सदगृहस्थावपश्यम् । किमु प्रयोजनं ततः किमपि नालभे । द्वारपि मामुदासीन-भावेन दृष्टुं क्लृप्तानगरे सार्वजनिकसमाप्रचालनं नाम खलु सुखो व्यापारः । यदि कदाचि-दवश्यमेव सा प्रचलितव्या तर्हि तत्सर्वमेतत्सुरेन्द्रनाथबैरजीमहाशयायतमित्युच्यते ॥

मदीयकार्यक्रमं कठिनकठिनं सपथमानो मया दृष्टः । अहममृतज्ञरपरित्राकार्या-लयमगच्छम् । तत्र ये गृहस्था मामैक्षन्त ते किल किञ्चिदाचक्रुः भिक्षुकं वामन्यत । “उग्रासी” जना ममेतोप्यधिका समाननामकुर्वन् । तत्रपत्रिकासपादको मामेकहोरापर्यन्तं व्यलब्रयत् । नूनमेनं द्रष्टुमनेके जना उपस्थिताः । किन्तु सर्वैस्तैः कृतभाषणस्यापि तस्य दृष्टिर्ममोपरि नापतत् । एकहोरा यावत् प्रतिपाल्य यावदहं धैर्यमगृह्य स्वकार्यमस्मै निवेदयितुमुपाकृति तापदयमब्रवीत्-यथा कियत्कार्यव्याप्तौऽहमिति किं न पश्यति भगवन् । भगवानिवास्मत्पार्श्वे परिसर्पकाणां नास्त्यादिर्नान्तः । अपसर्पतु भवान् । एतदाकार्यं क्षणमहं क्रोधसकटे व्याकुलोऽभवम् । किन्तु शीघ्रमेव तदीयस्थितिमज्ञासियम् । श्रुतपूर्वा हि मया बगवासीप्रख्याति सपादकं प्रति गतागता कुर्वता जनानां प्रवाहश्च दृष्टः । ते जना सर्वेऽपि सपादकस्य परिचिता आसन् । तत्पत्रिकायां चर्चनीयविषया नाल्पा अविद्यन्तः । दक्षिणाफ्रिकादेशस्य नामापि तत्काले जनानामविदितमासीदिति वक्तुं शक्येत ॥

कस्यचित्पुरपस्य सकटं निजदृष्टया महत्तरमेवास्तु । तथापि तद्वदेव स्वस्वदुःखनिवेदनाय सपादकस्य कार्यालयमुपधावता परशतजनानां मध्ये नन्वयमप्येकतमः । सपादकस्त्वेवा सर्वेषामपि किं नाम कुर्यात् । यद्यप्येते दुःखिनः सपादकदेशनायकं मन्यन्ते तथाप्यथ सपादकस्वकार्यकलापं निजकोशगारदेहल्या अस्मिन् मन्यते । तथापि नाहमवीरः, सबृत्तः । इतरपत्रिकाणामपि सपादकानपश्यम् । तथा चाल्पेपत्रिकासपादकाश्च मया दृष्टाः । ‘स्टेट्समेन्’ ‘इण्डिशमेन्’ इतीमे पत्रिके प्रशस्त्यास्य महत्त्वमवबुध्यताम् । एतप्रश्रविचारानहं सविस्तरमाभ्यामावेदयम् । ते पत्रिके समग्रमेतदप्रकटयताम् ॥

‘इण्डिशमेन्’ पत्रिकासपादकं सेडर्समहाशयं मा स्वकीयमकरोत् । स्वकार्यालयं स्वपत्रिकां चोपयोक्तुं महामवकाशमदात् । एतप्रश्नमधिष्ठित्य स्वेनलिखितप्रधानलेखनादर्शं ममज्ञानं प्रेष्य तत्र चेत् किमपि शोधयितुमिष्टं स्यात्तर्हि तदं भवतैव सशोभ्यतामिति च मम स्वानुग्रहमदात् । आद्यथोरुभयोरपि सरयमग्रर्धतेत्युक्तिर्नीतिशयोक्तिचोटीभवगाहेत् । यावच्छक्ति सहाय्यं करिष्ये इति मे वाग्दानमकरोत् । एव दत्तत्रचनमक्षरशः पर्यपालयत् । अपि च याव-दतीररुग्णतामापन्नं तावदसौ मया सह पत्रव्यवहारमकरोत् ॥

मम जीविते ब्रह्म एतादृशा मधुरमन्त्र्या परमरुन्मादवटिपन् । मम सयपरायणता मया कृतमनिशयोनेत्यनदूरीकरणं तद् द्वयमपि सौँटसेमहाशयस्य परितोपदेनुगृहीत् । महानुभूतिप्रदर्शनापूर्वमसौ मा मूढमनया परीक्षणीयमाननयत् । तपरीक्षायामनेन प्रत्यक्षाकृत यद्दहमन्यन्तमविशक्तिस्वरूप दक्षिणाफ्रिकादेशस्यायिता श्वेततनाना पक्षमपि नि पक्षपानिन्या दृष्ट्या प्रकाशयन् तदियत्ता च यथावदवधारयन् पर परिश्रममवाप्तम् ॥

इदं हि मद्नुमत्वे दृष्टं यद्दस्मप्रतिपक्षेऽस्माभिन्यायिन वर्तनमेतानिशीघ्र स्वपक्षस्य न्यायनपादनमार्गं ॥

इत्यमकरमात् मौँडसेमहाशयादुपलब्धसदायस्य कउकतानगरीसार्नजनिरुममामेऽनाय करिष्यमाणप्रयत्न साफल्यमुपेयादित्याशा समुद्रपथेन । तावच्च डरवननगरात्तन्त्रीप्रवृत्तिरगता यत्रैव नादिष्टमासीत् न्यायविधायकमभा ‘जान्युआरी’मामे मिलति । श्रुतिनि प्रस्थानव्यमिति ॥

अतोऽहं कलरुक्तानगरी यच्छीघ्रं परित्यज्य निर्गन्तुं कारणं पत्रमेकं लिखित्वा वृत्तपत्रिकासु तट्टेखन प्रकटीकृत्य मोहमयीनगरं प्रति प्रास्तियामि । प्रस्थानापूर्वं दादा-अबट्टुट्टामहाशयस्य तन्नगरस्वर्तिनं प्रतिनिधिस्तन्त्रीनदेशमेकप्राहैपम् । दक्षिणाफ्रिकादेशगामिन्यामभ्यवहितोत्तर्नौकाया प्रयातुमानुबृन्त्य विप्रातव्यमिति । तकाउमेव दादा-अबट्टुट्टामहाशय ‘बुरलँड’ नामकतरुणिनेका-मक्रीणीत् । स कुट्टुम्बेन मया तन्नौकायानेन नि शुचकं प्रयातव्यमिति मामुपारुपत् । तदमि-प्रायममिनद्य टिसेँवरमास्तस्य प्रारमे मम भार्यामपत्यद्वयं भगिन्या एकपुत्रं च सहादाय तस्या नौकाया द्वितीयवारं दक्षिणाफ्रिकादेशं प्रति प्रयाणमहमर्द्दीकृतवान् । तथा सहैव ‘नादरी’ न्जिकान्यातरुणिडरवननगरं प्रति प्रायात् । तस्या दादाअबट्टुट्टाकपर्नोजनो माव्यस्थयमप्रीत् । नौकाद्वये नभूयाष्टशतं वा सहस्रं वा भारतीयप्रायाणिकं अवर्तन्त । तेषामर्जनं, ‘ट्रान्सवाल’ देशगामी ॥

इति श्री गाग्रिमहामन

सत्यगोपनाख्यायामानकथाया

द्वितीयो भाग

समाप्त

तृतीयो भागः

प्रथमोऽध्यायः

चण्डमारुतसूचना

द्वारापत्यमेतेन मया कृतस्य समुद्रयानस्यायमेव प्रथमोऽवसर । अस्यामामरुथायामनेकशो
हि मया निरूपित यन्मव्यवर्तिष्ये हिन्दुजनेषु बाल्यविवाहप्रचारात्तेषां भूयास पुत्र्या विद्या-
वन्त स्त्रियास्तु निरक्षराश्च वर्तन्ते । तस्मात्तेषां दम्पतीनां जीवने परस्पर महतोऽन्तरस्य विद्य-
मानत्वात् पत्या भार्याशिक्षवत्वमवश्यमङ्गीकरणीय भविष्यतीति । तदेव मदीयद्वारापत्य स्वस्ववेष-
भाषाहास्यस्थितिगतिषु यथा वर्तितव्यमिति मयः चिन्तनीयमासीत् । तदीयनवीनावरणस्थितिसमु-
चिता रीतिनीतीस्ते परिशिक्षयितव्या इत्यापतितम् । काश्चित्तदानीन्तनान्वृत्तान्तानिदानौ
स्मृतौ मम हासो जायते । हिन्दुकुलखोजनं किञ्चिदप्रन पतिवाक्यात्पुरोवेन
वर्तनमात्मन परमो धर्म इति मन्यते । हिन्दुपतिस्तु स्वभार्यायां शासकोऽह
प्रसुरितिं तथापि सर्वदा परिचर्यया तदेकानन्यपरायणत्वा भवितव्यमिति च मन्यते । नागरिक-
त्वल्यातिक्रमेन निजनेपथ्यविधौ बहिर्व्यवहारे च यथाशाक्यमरुथ्यजनवद्वर्तितव्यमित्यासीत्तदा मे
मनीषा । तथाविधया हि प्रवृत्त्या गारवप्रार्थिर्भविष्यतीति तथा च लोकमान्यतामसम्प्राद्य देशसेवा
दुःशक्ता भविष्यतीति तदाहमचिन्तयम् ॥

अत एव भार्यापुत्राणामाकल्पविज्ञानं स्वयमेव निरचेपम् । असाप्रत खन्वमीय
काठियावाडवगिग्जनवप्रदर्शनम् । तदात्वे निखिलभारतीयेषु पारसीजना एव परमनागरिकत्वेन
पर्यगण्यन्त । तस्मादरोथनेपथ्यानुकरणं समप्रतया यत्र यत्र सभवि न स्यात्तत्र तत्र पारसीवैपनिधान-
मेवास्माभिर्हङ्गीकृतमभूत् । मम भार्यायां पारसीनैः परिप्रेयमन्तरीय दारकाणां च पारसीकवचा-
प्रपदीनानि चानीय प्रायच्छम् । 'बुत्स' नामकोऽज्ञानद्विशेषा पादप्रसेवाश्च सर्वैरप्यवेक्षिता एव ।
मम भार्यायां कुमाराणां च तद्वारणाम्यासो न चिराय साध्योऽभवत् । उपानहक्षरणं दशन्ति
स्म । पादप्रसेवा प्रखेददुर्गन्धिनोऽभवत् । पादाङ्गुलीषु क्षतानि जायन्ते स्म । ईदृशाखिल-
केशानां कृते समाधायक प्रतिवचनं सर्वदा मदीयमुखे सजास्थितमासीत् । परतु तादृशप्रति-
वचनगौरवापेक्षया मधिकारवडमेव तेषां प्रवर्तकमासीदिति मे प्रतिभाति । ते किञ्च
गल्पन्तराभावादेतन्नूतनवेषमङ्गीचक्रुः । नितान्तमस्तुष्टा अयनेनैव कारणेन ते मो यपदार्थग्रह-
णोपयोगिनीश्च्युरेका अपि प्रयोक्तुमारमन्त । यदा मे नागरिकत्वश्रुणेषु नामैतेषु भ्रमो न्यवर्तनं तदा
तेऽपि तासामुपयोगमजहुः । आदौ तदभ्यासस्तेषां यथा केशप्रदोऽभूत् तथा तदन्यूनमेवाचिरा-

भ्यस्तपरिषयागोऽपि सर्पथा क्लेशाह समजनीति मन्थे । विन्तु यदेतत् सुभारणाङ्गस्य
तिलाङ्गुलिस्त्रिभिरदापि तदस्माकमिदानीं जीवन प्रकामसरल लघुतर च सवृत्तमित्यनुभूयते ॥

तरिमन्त्रेण नौकाप्रवहणे मदीया केचिद्वन्धन परिचिताश्चार्त-त । सा च नौका
मदीयकार्यकरुणस्य मित्राणा रमासीत् । अतोऽह तस्या सर्पेऽपि प्रदेशेषु स्वैरभिहरणाय
लब्धावकाशस्ताश्च नौकाब्रह्मशाखापथिकाश्च सर्पदादर्शम् । असक्तमेव नातालदेश गमिष्यन्ती
तरणिरियमथादशदिवसमात्रेण निर्देतनीयप्रयाणाभरत् । कि तु पुरस्तादाग्निनाभूमिखण्डे
समुपनस्यन्त महाक्षोभ पिशुनयन्त्रिण, त्रिचतुरदिनाप्रशेने प्रयाणे महाश्वण्डमारुत सागरे
समुदभरत् । भूमण्डलस्य दक्षिणार्धगोले डिसेम्बर—इत्याम्बद्वादशमासे निदाघकाले भरति ।
अतस्तत्रत्येषु जलाशेषु लघुर्भा कठोरो वा चण्डमारुतो बहुश समुदेयेव । इदानीं पुनरुत्थितो
य प्रचण्डयात स निता-तभीपगो भूत्वा चिराय प्रावासीत् । तस्मादचनीनऋदम्बकमुद्गा-तमभूत् ।
तदानीं नन दृश्यमतिगम्भीरमासीत् । विषद सर्पेऽपि समगोष्ठत । मुसलमाना हिन्दु
नैस्तजनाश्च विस्मृतान्यो-न्यभेदा परमेश्वर ध्यातुमारभन्त । तस्य केचिदुपहारप्रतिज्ञामववृत्त ।
नौकामुल्याधिकारी प्रार्थनाप्रसङ्गे सर्पैर्विलित्वा पथिकानामित्थ समाधानमाचष्ट । “चण्डमा-
रुतोऽयमनपायकारीति यद्यपि न शक्यते वक्तु तथाप्यनेऋशो मयास्मादप्यधिकभयानका प्रजाता
दृष्टा । प्रवहण चेद्वलवद् दृढतर स्यात्तदा कठोरमपि चण्डमारुत तत् प्रघर्षयेदिति ॥”

एतेन तदीयक्षोभो न शान्तिमगमत् । अनुक्षणमुज्ज्वलमानमहानिर्घोषश्रवणेन प्रवहण
भज्येत वा च्छिद्रित वा स्यादित्यमी व्यभावयन्त । परिदोष्यमानमेतदवलोक्य ते क्षणे क्षणे
तस्य विपर्यासमशङ्कत । एतादृशेऽवसरे तरणेर्ब्रह्मशाखायामस्थान कस्य वा शक्य स्यात्
“दैवेच्छा प्रभवतु” इति वचनोद्गारेऋमन्तरेण नान्यत्किंचनवच श्रूयते स्म । यथाह
स्मरामि तथा वयमेवंनिधचिन्तयामान्ताश्चतुर्विंशति होरायत कालमथापयाम । अयान्ते
रादग्निनी विजघटे । भगवान्सूर्यनारायणो दर्शनमदात् । विस्तश्वण्डमारुत इति नौकाधिकारी
न्वेदेदयत् । लोमाना मुखाचिन्ता व्यपगताभूत् । तथा सहैव तन्मुखत पुरोचार्यमाण-
भोगेवन्नामाप्यस्तमगात् । गानविनोदा खादनपानसभ्रमाश्च यथापुर व्यज्जम्बन्त । मृत्युभीति-
स्तिरोऽभरत् । तालमात्र भगवद्भयाननिरता या चित्तवृत्ति सा पुनर्मायावर्णेन
प्रतिच्छन्नाभरत् । यद्यपि यथापुर नमस्याभजनानि च प्राचलन् तथापि भयकरे तत्तादृशेऽवसरे
ये दृष्टचरे श्रद्धागाम्भीर्ये ते षापि पलायितेऽभूताम् ॥

विन्तु चण्डमारुतोऽय मे पथिर्नैरुत्तमम्ब धमघटयत् । अह चण्डमारुतोदये निराकुल
एव स्थित । मया हि तादृगनुभूतपूर्वं एव समुद्रयान मम सर्वाभूतमिति वक्तु शक्युयाम ।
नौकायां मे यमन न भवति । शिरो न वूर्णाति । तदह पथिकानां मन्थे नि शङ्कमेव गतागत

दुर्लभस्तासमाद्रमानश्च प्रनिहोर मुन्याभिकारिण सभ्रदात् प्रवृत्तिमात्राय तेभ्यो निवेदयितु-
मनन्नाशमापम् । एव सम्पादित प्रणय ममाग्रे बहूपारयेत् ॥

वय टिसेम्बरमासस्य द्वादशतमे वक्रोन्नविंशतितमे वा दिने दरवननगरस्य नौकाविशेष-
स्थानमासाद्याम । 'नादरी'नाम्ना तरणिरपि तरिमन्त्रेण दिने तत्र प्रापत् ॥

निन्तु पारमार्थिकश्चण्डमार्स्तोऽद्याप्युग्रदियमाणं रिधत् ॥

द्वितीयोऽध्यायः

चण्डमार्स्तः

निरूपितपूर्वं हि यज्ञोन्नाद्यया प्रायेण टिसेम्बरमासस्याष्टादशतमे दिवसे दरवननगरोपनाठ-
मान्द्रिति दक्षिणाष्टिनाखण्डस्य नौकाग्रनस्थानेषु पथिनगनामनम्यपरी किन्ननिजनिज-
रोग्यस्थितानामन्तरण निपेयन्ति । य नोऽपि तेषां सन्नामिक्रय्यादिनपृष्टधेत पयिकागिष्टितामेव ता
नामा वारतो ग्रहिष्वय विवित्ते स्थापयन्ति । अस्मिन्दायस्थानजाले मुम्नापुर्यां ग्रन्थिवरस्य
विद्यमानत्वादास्माकी तरणि कचिक्काळ प्रतिरच्येतेषि न शङ्कान्त । निवेशमुपग्रामे प्रवृत्ते
हारिर्ग्रीपताना सप्त्यापर्नायेत्यस्मि नियम । अवन्तिपरिक्षस्य निपन्नपतेरनुग्रामवार्थव
ध्वनोऽयमवरोपयिष्यते । तदनु पान्याना सुद्वन्द्वधुवर्ग श्रीकामारोटुमनुजानन्ति ॥

प्रचरितनकेतानुरोधेनास्मान्तरणपरि पीतवज समारोपित आसीत् । ततो मिषगुपा-
ग्यास्मान्परीक्ष्य पञ्चाहपर्यन्तमिथ नौका बहिष्कार्येयम्यगत । यदस्य मने ग्रन्थिवरकृमीना
सपूर्णवृद्धये त्रयोविंशतिदिनान्येयैश्च्यन्त । तन्नेहमश्रीनगरत प्रस्थानप्रमृत्वात्रयोविंशतिदिवस
नौका बहि स्थापर्नायेति निरणाथि । किन्त्वेतदाज्ञाप्रवर्तके हेतुरारोग्यमात्रनवदो नामवत् ॥

दरवननगरनिवासिभिर्गौराङ्गरस्मन्परवर्तनाय प्रयनकलाप पुरैव समाश्रितोऽभूत् । संव
कल्पश्च तदाज्ञाया करणमासीत् ॥

नगरान्त प्रचलतोऽस्य यनकलापस्य वृत्तान्तं प्रतिदिनमस्तन्नमदा दादा-अवदुह्य-कपर्ना-
नियोगिननद्वारा समागच्छन्ति स्म । तत्रस्था गौराङ्गा समा महतीरज्यरयन् । दादा-अवदुह्य-
कपर्नीजनान्नानाप्रसन्नैरभीपयन् । कदाचित्तदीयानुमतिप्रीत्यया तानाशाप्रदकैर्त्वाक्यै प्राद्योमयन् ।
युष्माभिरेषा नौकाद्वयी परावर्त्येति यदि तदा व समवर्ज्य वय सोऽटु सन्नस्थिता स्म इत्यवोचन्त ।
परन्तु कपर्नीजना कस्यापि विभीषिक्या न ह्यकम्पनपु । तत्राल शैल-अवदुह्य कर्तीम-हार्ती-
आदममहोदय कपर्नीप्रवन्धकर्तामीत् । तेन हि द्रच्छानेर्नहत्या समवेऽपि तरणित्य निवेश-

स्थानमालम्प पयिना समन्तरणीया एतेति शक्यो न्यत्रापि । किं चार्था प्रयत्न न पराणि
विस्तरेण त्रिलिख्य प्रेषयति स्म । सुदैवत्रिपाकादस्मिन्नेत्रसरे मनसुगगगर्द्दीरालाल-नानरमहो-
दयो मा द्रष्टु डरवननगरमालम् । स किल कार्यदक्षो निर्भयश्च । स एव भारतीयानामपेम्होऽ-
भूत् । तथा स इव तेषा न्यायवादी लैटनमहाशयोऽपि धीर आसीत् । तेन हि रण्डिता
गौराङ्गाना प्रवृत्ति । तेन विगिरिमन्त्रसरे पर भारतीयाना हिताशक्षिणा मित्रेणैव कर्तव्योपदेश
कृतो न पुन पारितोषिकमादाय कार्योपदेश कुरता न्यायवादिनेन ॥

एव डरवननगर्यामुभयपक्षयोरसम द्वन्द्वयुद्ध प्रारभत । एतत् कनिषये वैश्विदाग्लनिर्
समेतास्तपस्विनो हिन्दुजना अन्यतो धनत्रलेन बाहुबलेन विद्यात्रलेन मर्याबलेन च भयत्र
गौराङ्गा स्थिता । एव स्वत प्रत्रलाना प्रतिपक्षीयाना राज्याधिकारत्रलस्य प्राप्तिरथासीत् । यनो
नातालराज्याधिकार प्रकृतमेव गौराङ्गाना साहाय्यमत्रोत् । मन्त्रिमण्डले सर्वप्रमाण्यो हँरी एस्वम्ह-
महाशय सर्वसमक्षमेव गौराङ्गाना सभास्वामन सहकारित्व प्रादर्शयत् ॥

तस्मात् पञ्चदिनानि यात्रदस्मद्विधारण न खन्वारोग्यसम्बन्धिना नियमानामनुरस्रसया
कृतम् । तस्य तावदय वास्तवो हेतुर्यचया कयापि नित्रयास्मान् कम्पनीजनान्वा भीषयित्वा
पयिना परवर्तयितव्येति कम्पनीप्रतिनिधि पूरमेव सतर्जितोऽभूत् । इदानीं पुनरस्मान्
वित्रासयितुमारभन्त । तथा च ते प्राहु यदि यूयमिदानीं न परवर्तये तदा नूनमम्भोर्धो मजन
व समापतिष्यति । परवर्तितुमनुमन्यमानास्तु प्रतिमार्गस्य भाटक्रमपि लभेन्निति ॥
अहमन्वगाना मध्ये धैर्यमाचक्षण सर्वदा परिक्रामिषम् । नादरीस्तज्ञकनौकायानवर्तिनामन्वग्या-
नामपि धैर्यसदेशमह प्राहैषम् । सर्वेऽपि शाता अत्रिक्वाश्चासन् ॥

पयिकाना विनोदाय तरण्यामुचावचा खेलालीला सव्यदम्हाहि । अथ क्रिस्तजयन्ती-
महोत्सव समागमत् । तस्मिन्दिने नौकामुख्याधिकारी प्रोचक्रत्या प्रयागिकानखिलानपि
भोजनाय न्यमन्त्रयत् । एषामह मम कुटुम्बजनाश्च मुख्यप्रायुर्गिका अभूम । भुक्तोत्तर भाषणानि
प्रवर्तन्ते किल । तत्रसङ्गे पाश्चात्यनगरिकत्रमधिकृत्याहमभाषिषि । एतादृशसदभेषु गभीर-
भाषणानि न क्रियन्त इति यद्यपि मे विदित तथापि निधानान्तरमाश्रित्य भाषणाय नावकाशोऽभूत् ।
सर्वेष्वेतेषु विनोदेषु यद्यप्यह प्रासज तथापि मदीयहृदय डरवननगरे प्रवर्तमान युद्धमेरोपधावति स्म ॥

तन्निमित्त चैतदासीद्यदहमेव तस्मिन्नायोधने केन्द्रस्थानमभूवम् । ममोपरि द्विविधो दोष
समारोप्यत । तद्यथा—

(१) मया हिन्दुस्थाने नातालनिवासिनो गौराङ्गा वृथा दूषिता इति ।

(२) नातालदेश हिन्दुजनै पूरयितुनामेन मया तरणिद्वयसभृतो भारतीयजनसार्थो
नातालदेशे स्थितिं प्राहयितुमेव समानीत इति ।

आग्नीयामनुयोज्यतामहमवेदिपम् । अज्ञासिपं च यन्मन्त्रे दादा-अवदुष्टा-महागयो महनि संकटे
लम्नः पथिकानां जीवितं गण्डान्तरप्रस्तमिव वर्तते मया सहानीय कुटुम्बकं ह्येदो निपातिनमिति च ॥

परमहं निर्दोषी स्थितः । न खलु मया नातालदेवं प्रयागमनाय कश्चिदपि प्रेरितोऽभूत् ।
नौकामारोहतां पथिकानां परिचयोऽपि मे नासीत् । मदीयद्वित्रवन्धूम्विना तत्रत्यानां परःशनाधि-
कानां मध्ये नैकस्यापि नामवेद्य वा निवासस्थानादिकं वा मयाबोधि । नातालदेशवर्तिनामैरे-
ष्याणां विषये तस्मिन्देसे यन्मयोद्घाटितं तद्व्यतिरेकेण भारतवर्षे मया न किञ्चिदुपन्यस्तम् ।
किं च मदुक्तयः सर्वा अपि प्रमागानुगता एवासन् ॥

तस्माद् या नाम नागरिकता नातालदेशवर्तिन्य ऐरोप्यजनेभ्योऽस्वजीविनं समर्पितवती
या चास्मांस्तदीयाचरणमङ्गीकार्यं तद्वलम्बनं नः संपादितवती तामहं नितान्तमन्वञ्चोचिपम् ।
एतस्म्यनाधिचारः सदा मे मनसि स्थितोऽभूत् । अतोऽहमस्य लघोर्जनकूटस्याग्रे तां प्रकृत्य
मामङ्गीनं मतं प्राचक्राम् । तत्र मिलिता नौकामुत्थाधिकारिप्रभृतयो मदुपन्यानं सावधान-
माकर्ण्य यादृशभावेनैतानमिप्राधान्यं व्याकार्षं तादृशभावेनैव तानग्रहीयुः । न जाने मदुक्तार्थग्रहणा-
त्तेषां जीवनक्रमे या काचित्परिवृत्तिः फलित्वा न वेति । किमु ततः परमनेकशोऽहं 'कॅम्पन' प्रभृति-
मिषधिकारिभिः सह पाश्चात्यनागरिकतामधिकृत्य विराय कयालापानकरवम् । तत्र पाश्चात्यसम्यतामूलं
पाशवबले निरूढम् । पौरस्था नागरिकता त्वर्हिसायां प्रतिष्ठितेति मदीयभाषणे मया प्रत्यवादि ।
ग्रथो मदीयसिद्धान्तस्यैव मामवबन् । तेषामेको (स च नौकामुत्थाधिकारिणी स्मर्यते)
मामपृच्छत् — यदि गौराज्ञास्तर्जनानुरूपमेव युष्मान् हिंसयेरंस्तदा भवन्तः स्वकीयमहिंसासिद्धान्तं
कथं पालयिष्यन्तीति । अथाहम् प्रयवोचम् — यथा वयं तेषु क्षमां कुर्मो यथा च तत्रतीकरं
परिहरामस्तथा नो भगवान् बुद्ध्या धैर्येण चानुग्रहीष्यतीत्यहमाशंसे । तेष्योऽहं न कुस्यामि ।
परमहं दूये तदीयमज्ञानं संकुचितदृष्टिं च ध्यःयं प्यायम् । तेऽमी स्वप्रवृत्तिं यथार्थतो न्याय्यां
समुचितां च प्रनियन्तीत्यहं जाने । तस्मादहेतुकी स्यान्मदीया तेषां क्रोधप्रवृत्तिरिति ॥

प्रथा मन्दमन्दमस्मेष्ट । मदुक्तमश्रद्धेयमिति प्रायो मन्यमानः ॥

एवं दिनानि जनैर्यतीयुः । कियच्चिरमस्मान् विधारयिष्यन्तीत्यवाप्यनिश्चितमभूत् । अथात्र
पृष्टोऽधिकारी प्राह — अयमर्थो मदीयहस्तादपगतः । राज्याधिकारस्थितेश्चाप्रसिद्धमन्तरमेव
पथिकानवतरितुमनुज्ञानोऽस्मीनि ॥

पर्यन्ते मम च मदीयसहचारिपथिकानां चान्तिमप्रबोधना प्रादायि । तत्र हि भर्त्सिता वयं
यदस्माभिर्जिजीविसुमस्तदाक्यमङ्गीकरणीयमिति । अथास्मानिः पथिका वयं नातालनौकाविशेष-
स्थानेऽन्तरीयुमधिकारिणः स्म इति प्रतिपाद्य यदस्तु महाक्लेशसंभवेऽपि वयमवनीर्य नाताल-
विषयं प्रवेक्ष्याम इति दृटसंकल्प्या भग्नम इति प्रतिवचनमलेखि ॥

पर्यन्ते त्रयोविंशतिन्मे दिने नौकायाननिवेशस्यान्तःप्रवेशायानुज्ञा समागता । पथिकश्चा-
वतरितुमन्वञ्चयन्त ॥

तृतीयोऽध्यायः

परीक्षा

नौकानिवेशस्थानं ! प्रवेष्टयोस्तरण्यो पथिकस्ततोऽनतरितुमुपाक्रमन्त । किन्तु एस्कन्व-
महाशयो नौकामुख्याधिकारिणे मदेशमेव प्रैष्यत् । यदौराह्ण गाधिममिकुद्धा भवन्ति ।
तस्येशानी प्रागमशयो वर्धते । तस्मद्द्व तेन प्रदोपतिमिरेऽनतीर्थ नौकानिवेशस्थानविचारके
टैटममहोदयरभिरक्षेनेन प्रयानुमिति । अइमप्यगमिनयाचिकार्यस्तथैव वर्तुमन्वमसि । तदनु
होरान्तरे लैटन्महाशयो नौकामुख्याधिकारिण पार्श्वमुपेय प्राह — श्रीगाधिमहाशया न
चेदन्यथा मन्यन्ते तदाहमेतामया सह निनीयुस्मि । एस्कम्बमहाशयेन यस्तदिष्ट तदनुविधान-
मनाय्यक भवतीति दादा अत्रदुष्टा कम्पनी न्यायराहह ब्रवीतीति । तदनु मत्समीपमासाद्य स
मामि यमिगाम्भवात् ॥

न चेद्रीरथो भवन्तस्तर्हि श्रूयता यद्ब्रवीमि । भवता कलत्र दारवाश्च रुस्नमजीमहाशयस्य
मन्दिर यानेन गच्छन्तु । वयमन्वक् पादचारेण गच्छाम । भवद्भि रात्रां स्तेनवन्नगरप्रवेश सर्व-
थाह न रोचये । अर्न्यर्भगतामुपद्रवस्य नावकागमिहोपलक्षये । अस्त्यधुना सर्वमुपशान्तम् ।
मनवेता ये गौराह्णस्ते व्यगता । तत्तु यथा वास्ताम् पर भवद्भिर्नगरे न हि चौर्षेण प्रवेष्ट-
व्यमिति सोऽरोर श्रुवे ॥

इद मया सद्य प्रतिपत्तम् । भार्या कुमारश्च रस्तमजीगृह निरातङ्गमापु । अथ नौक-
मुग्याभिरारिणमावृष्ट्य लैटनमहाशयेन सात्रमहमरातरम् । रस्तमजीमहाशयस्य गृह
नंगनिवेशस्थनाट्टिपापाणदूरेऽभवत् ॥

निजातपत्रमुद्धाद्य मम च जनस्यान्तरा पशपतत् । तामेनामर्हिसित्वा मा प्रहर्तुमेपा दुःस्राभतया
मदुपरि जनकूटस्य रोपप्रतीकाराय प्रतिप्रन्धकमजनि ॥

अत्रान्तरे दृष्टव्यतिकर कश्चिद्भारतीययुवकः पुराक्षिस्थानं प्रगवितोऽभूत् । अल्पज्ञा-
डरमहाशयो रक्षादल्लभेक मा परिवार्य ग तन्यस्थलं प्रापयितुं मसमाश्रां प्राहिणोत् । तद्वत् काले
समागच्छत् । पुराक्षिस्थानमस्मन्मार्गं एवासीत् । तत्र प्राप्त मा रक्षिपर्यवेक्षी प्राह — भवद्विरस्मि-
न्नेव स्थाने रक्षिभिः परिरक्ष्यमाणैः स्थातव्यमिति । तेन दिसित साहाय्यं वृत्तज्ञतापुरं सरमङ्गीकृत्या
हमयोचम् । प्रिज्ञातनिजदोषास्ते स्वयमेव विरमन्तीति न सन्देहः । अहं तेपा न्यायपक्षपातित्वे
दृष्टप्रत्ययोऽस्मीति । रक्षिजनपरिवृतोऽहं ह्येशान्तरमनयाय रस्तमजीमहाशयस्य मन्दिरमासा-
दयम् । सर्वाङ्गनिर्लेखितस्थापि मम क्षतमेकमेवासीत् । तत्रदेशरतीं नौकाभिषेकप्रसरो डा.
दादी बरजोरमहाशय स्वशक्यनुरूपं मम साहाय्यमशरोत् ॥

मन्दिरान्तं सत्यामपि शान्तौ तस्य बाधे गौराङ्गः गृहं परिवृत्त्यातिष्ठन् । रात्रिं प्रत्यासीदति-
रम् । क्षोभको जनः “ वयं गान्धिमिच्छामः ” इति चाक्रुश्यमानः स्थितः । सूक्ष्मदृष्ट्या
पर्यवेक्षकोऽविमारी क्षोभकजनस्तोममुसाहचरैर्न पुनर्भाषणोक्तिभिः स्वश्रेष्ठे स्थापयितुमपतत ।
तथापि तस्य चिन्ता न साकल्येन निवृत्तिमथासीत् । अतोऽयं मामयोचत् — यदि भवन्तो
मित्रगृहं मित्रस्व निजकुटुम्बकं च रक्षितुकामास्तर्हि मद्दुक्तरतीत्या वेपमास्थाय गृहादस्मादपवार्यं
निर्गन्तुमर्हन्तीति ॥

इत्यहमेकस्मिन्नेव दिने निरुद्धप्रवृत्तिमशिथियम् । सशयिते प्राणापाये लॅटनमहाशयो
मामशेषलोकप्रत्यक्षमेव मया निर्गन्तव्यमियोचत् । मया तत्रापिपन्नम् । तदनु प्रत्यक्षस्थितेऽपाये
सुहृदन्यस्तद्विरुद्धमत्रोधयत् । तथापि मया प्रतिपन्नम् । केन वा तद्वक्तुं शक्यते यदहं प्राणसशयेऽ
स्थितः तथान्वतिष्ठमुताहो मित्रस्य जीवितस्व वा मदीयदारापत्यजीवितं वापायादक्षितुकामस्तथा
समाचारमिति । यदाह तुमुलजनकूटासत्रस्य धैर्येण प्राप्तमिव यदा च वेपान्तरमास्थाप
स्वाभापहारमकार्षं तयोर्द्वयोरेवसरयोर्ममकीना प्रवृत्तिं सुसमञ्जसेति निश्चयेन वक्तुं को वा
प्रभवेत् ॥

अतीतव्यतिकरणा युक्तायुक्ततानिर्णयोद्यमस्तावदकिंचित्कर । परन्तु वृत्तार्थानुभवेन
जागर्त्तमधिगम्य सति समवे भाविनीप्रवृत्तिरुत्पद्यते यदि नियम्येत तदा हि प्रयोजनमवाप्येत ।
अमुक्तस्यामुक्तसन्दर्भेषु प्रवृत्तिरित्यमवित्रीति निश्चयेन वक्तुं दुष्करम् । किं च पुरस्य बाह्य
प्रवृत्त्या तदीययोग्यतावधारणं नाम परं सदिग्गाम्ब्यूहमूलं भवतीत्युपलक्ष्यते । यत् सोऽभ्युहं
पर्याप्तप्रमाणानुगतो न भवति ॥

यथा वा तदास्ताम् । आमानमपवाहयितुं सज्जमानेन स्वक्षतां निस्सृतान्यमन् ।
नगररक्षापर्यवेक्षणस्य बोधनामनुस्यूत्य भारतीयरक्षापुरप्रसदृशं कञ्चुकाद्याकल्पमामुच्यं शरावमेकः

मद्रूपरीपक्षेण सवेष्टय शीर्षंरूपतिरूपरूपामन शिरसि न्यदपि । द्वौ प्रणिधी मामन्वगच्छताम् ।
तयोरेको भारतीयप्रदान दर्शयितु वर्णनोपलिसमुखो भारतीयप्रणिधेवमधारयत् । द्वितीयस्य वेपो
मया विस्मृत । वय केचिन्मभिद्वारा पार्श्वस्थितमापण प्रविश्य तत्र भाण्डागारे समृतस्थिताना
प्रसेराना मध्ये प्रक्रम्य निपद्याद्वारेण बहिरागतास्तुमुलजनमध्यानिर्गम्य वीध्यन्ते मज्जनीक्षयेव-
स्थिता शकटीमासादयाम । तदनु तत्रोपविश्य पुरा मद्रक्षणार्थं 'अलेकझाडर' महाशयो यस्मिन्प्रशि-
वर्गाश्रयस्थाने मम प्रच्छन्नस्थितिमुपादिशत्तन्स्थानमगाम । तत्राह 'अलेकझाडर' महाशय
गूढचारा च कृतोपकारानन्दपि ॥

इत्यमात्मानमपवाद्य प्रकामति मयि तुमुलजनमधस्य पुरस्ताद् 'अलेकझाडर' महाशय-
स्तिष्ठन् 'गान्धिरुद्धयनामाम्भवेतसभूर्मीरुहे द्रुत' इति गानेन जनान् विनोदयनस्थापयत् । अथ
मा सुरक्षित प्राप्तस्थानमुपलभ्य क्षोभमानवोचत्— 'युष्माभिर्दण्डनीयतया समुदित
पुरम पार्श्वगतनिपद्याद्वारेणात्मानमपवाद्या निर्गतो भवति । यूयमिदानीं गृहाणि गच्छत' इति ॥
तेषां केचिदकुस्यन् । केचिदहसन् । परे केचिद् एन वृत्तान्त न हि व्यञ्चसन् ॥

तदा पर्यवेक्षकस्तानवोचत् बाड तर्हि । यदि मे वचो युष्माकमश्रद्धेय स्यात् तदा
युष्मन्मध्याद् द्वौ जनौ निश्चिनुत । तानह गृहाभ्यन्तरे नेतु सज्जस्थितोऽस्मि । ताभ्या
गान्धिरुद्धयने चेन्नूनमह सतोपतस्त युष्मदीयहस्ते प्रदास्यामि । अथ निष्फले तदन्वेषणे
युष्माभिरितो निर्गन्तव्य जाने खन्वहं यद् रुस्तमजीमहाशयस्य गृह नाशयितु वा गाधेर्दारा-
पयानि त्रिप्रभृतं वा नैव समुद्यता यूयमिति ॥

अथ क्षोभना गृहान्तरान्वेषणाय निजकूटात् प्रतिनिधी प्रैषयन् । तौ शीघ्रमेव प्रत्यागच्छ-
ताम् । श्रुतवृत्तान्तास्तत्र मित्रिता जना भग्राशा वभूवु । तेषां भूयिष्टा प्रकृतसभवे
नगररक्षत्रिष्टनेन प्रदर्शित चातुर्व्यं क्षममाना केचिद्रोपेण काश्यमानाश्च सर्वे प्रवेष्टु ॥

तदानीं त्रिटिशस्वारध्याना यो मन्त्री श्रीमान् चेम्बरलेनमहोदय मद्दिसरु व्यग्रहारे-
णभियोनय्या इति नाताडराग्याधिकार तन्त्रीद्वारा समादिशत् । एरुम्बमहाशयो मामाश्रयं
मयनुभूतहिंसाया कृते स्वनिपाद व्यनक्तिष्य मामवोचत् ॥

मानिमात्रमुपद्रुत भरदीयदारिरीमियेतत्र मेऽभिनन्दनीयम् । लेंटनमहाशयस्य सूचना-
मद्गीह्य तदनुबन्धिनी कष्टपरम्पगमनुभवितुमपिकारो भवतामासीदेव तथापि मदीयसूचना यदि
रक्षिताभविष्यत तदा मैता शिवादकारो घटना समतर्स्वन्ति निश्चिन प्रीप्ति । यदि हिंसका
भरदि प्रपन्शयेत् तदा तानामाद्य व्यग्रहारेणाभियोजयितुं सन्नोऽरिम । चेम्बरलेनमहाशयो
ममेव घर्तुमिच्छन्ति ॥

अह तादृश्य प्रश्नोचन्— यस्मिं व्यग्रहारेणाभियोजितुं नाह शक्ये । हिंसरानां मया-
देवं वा द्वौ वा प्रपन्शयितुं शक्येन । परन्तु तदण्डनं किं वा प्रयोजन भविता । अपि च मम

हिंसकाज्ञाह अपरात्रिनो मन्ये । अह हिंसास्थाने नानालदेगर्तिना गाढज्ञाना दोष दशगुणावृत्त्य
व्याख्याय तानद्रूपयमिति त्रश्रात्रि । प्रनीतनट्टान्ताना मे तादृग्वोश्रोदयो नाम नह्याश्वर्यनियय ।
अत्र हि प्रमुखा अपराध्यन्ति । अथवा भवन्त एवैपहमनुज्ञानो ब्रूयाम् । भवन्त किल जनाना
समार्गप्रदर्शने प्रामक्त् । तथापि भवन्तो 'सं'टर'वृत्तान यथार्थं निश्चस्याहमतिगयोक्तिमालम्ब्य
भाषणमकार्षमिति निर्निर्देशेन प्रच्यन । नाह क्मपि दण्डे पानयितुमिच्छामि । अवगतमूतार्थस्ते
निजाचरितमनुशोचिष्यन्ती यह जाने ॥

अथ मामेस्कन्वमहाशय प्राह — 'इद् भवन्त पत्रमारोष्य प्रदातुमर्हन्ति । मया हि
चेम्ब्रलेनमहोदय प्रति भवद्वाक्य तन्त्रीद्वारा प्रेषणीय भवति । भवद्विस्वरया नाह क्मपि वाङ्मय
दीयमानमिच्छामि । यदि वो रोचते तर्हि लो'टनमहाशयेन भवदीर्यैरन्यै सुहृद्भिश्च नमन्त्य
कर्तव्यता निश्चीयताम् । परन्तु हिंसकाभियोगस्त्रातन्त्र्य यदि भवद्भि परित्यजते तदा शान्ति
प्रतिष्ठापनाय तदेत मम ब्रह्मपकरिष्यति भवदीय यथाश्च प्रसृमर जायत इति मयाऋष्यमन्सु-
पेतव्यमिति ॥

तदनु मयाभ्यगामि — " अह धीमन्सुकृन्ज्ञोऽस्ति । न हि मे केनापि मन्त्रणीयमस्ति ।
भवन्ननिर्धि प्रत्यागमनापूर्वमेव तदेत मया निश्चिन्य गृहीतम् । हिंसका नाभिषोक्तव्या इति मे
दृढ प्रन्यय । मदीयनिश्चयमेतस्मिन्मेव पत्रमारोष्य समर्पयितु सज्जस्थितोऽस्मीनि । इत्यभिजाय
तदपेक्षिन वाङ्मय लिखित्वा प्रादाम् ॥

चतुर्थोऽध्यायः

चण्डमारुतविरामोत्तरकालीना शान्तिः

तदनु दिनद्वयानन्तर (तदा पुराक्षिस्थानमद्यापि मया न परित्यक्तमासीत्) एस्कन्वमहाशय
द्रष्टुमहमनायिषि । तदानीं यद्यपि जागर्तिरनामदयन्ति तथापि मद्रामरक्षणाय द्वौ रात्रिपुर्णौ
प्राहीयेताम् ॥

नौकावतरणदिक्से पीनपनाऋसमवरोपगोत्तर 'नाना' एडवरटा'श्वर' व्याख्य-वृत्तपत्रिना
प्रतिनिधिर्मया सह कथालाप कर्तुमागमत् । सुबहू प्रश्नामामपृच्छत् । तेषामहमुत्तर ददान
स्वस्योपरिकृतानि दोषारोपणानि सर्वाण्यपि ग्गडयितुमशकम् । सर फिरो'नशा-महेता-महाशयेन
बोत्रितोऽह भाषणापूर्वं मदीयभाषणानि लिखितरथापितान्यस्मरवम् । मसमापे तेषामितरलेखनाना
च प्रतिरूपमण्यनर्न्त । तानीमानि प्रतिनिधये प्रदाय दक्षिणाभिःकाखण्डे मया प्रकृततपेक्तिमिर-

प्रतिपादितोऽर्थं कोऽपि मया भारतवर्षे नोपन्यस्त इति प्राददर्शम् । अपि च कुरलेण्ड-
नादरीति नौकाद्वयादवतीर्णानामध्वनीनाना दक्षिणाफ्रिजाखण्ड प्रयाणयनेनाह सहकार्यभूवमिति
स्पष्टीकृतवान् । बहवस्तेषां पूर्वमेव दक्षिणाफ्रिजाभूमौ बद्धस्थितयोऽभवन् । भूमिष्टो जनस्तत्र
नातालदेशे निवासप्रहणमनिच्छु द्वैन्साल'देश गन्तुमुद्यतोऽभवत् । तःकालमर्थापार्जनाय प्रवृत्ता-
नामाशापूर्त्ये ट्रान्सवालदेशे हि भूयानवकाश आसीन्न पुनर्नातालप्रिये । अत एव भारतीयेषु
बहवस्त्रैव गमनमसोच्यत ॥

एतस्यैवप्रशासनान्मार्दिसंज्ञानामुपरि व्यवहारामियोगनिराकरणाच्च महानगाध परिणाम
समजनि । तथा हि डरबन्नगरवर्तिनो गौराङ्गा स्वीयप्रवृत्तिमनुचिन्त्य नितरामजिह्वयु । वृत्तपत्राणि
मम निर्दोषिव प्रतिपाद्य क्षोभरुजनानखण्डयन् । एव मर्दिसन मम — ममेति मसाधनीयो
देशस्य यशस्वर पर्यगस्यत् । एतेन दक्षिणाफ्रिजावर्तिना भारतीयाना गौरवमुच्छ्रयमापत् ।
मदीयकार्यं च सुवर सवृत्तम् ॥

त्रिचतुरैरहोमिह स्वगृहमागाम् । पूर्वव्यतिष्ठा साधयितु चिश्कालो नापैक्ष्यत । पूर्वोक्त
घटनया मदीयन्यायवादिवृत्त्यमुर्जितत्वमाप ॥

नूतमेतेनात्मदीयजनगौरवमुन्नतिं प्रापत् । परमुन्नतिप्राप्तिरेषा द्विषा दुराग्रहज्वलने सर्पिष
क्षेप इनाचरत् । भारतीया वीरयुद्धक्षमा इति यदा सुव्यक्तमभूत्तदा गौराङ्गास्तान्निजपथे कटक्याय
मानामयन्त । नातालदेशस्य न्यायविधायकसभाया शासनद्वयमुपस्थापितम् । तत्रैव भारतीय-
संगिजा प्रतिकृत्म् । द्वितीयं च तद्देशे स्थितिप्रहणार्थमाजिगिमिष्यात् भारतीयानामागमननिरोधोद्देश्य-
कम् । भाष्यशासदस्यन्वापिनासुदिश्य प्रवृत्तपूर्वमायोधन भारतीयानामनुकूलनिर्णये पर्यगस्यत् ।
तथाहि तत्रैव निरणायि । यद् भारतीयाना भारतीयन्वमात्रेण किमपि शासन तद्विरुद्धं न प्रचार-
यितव्यम् । शासनदृष्ट्या वर्णभेदो वा जातिभेदो वा नाहि विद्यत इति । पूर्वाक्तशासनद्वयी यद्यप्य
क्षरता मर्मसमानान्वयिनी तथाप्युद्देशानो नि मादिगधमेव नातालदेशवर्तिना भारतीयनिवासिनामपि-
र रुधसर्मारोपगार्थं नि रमीयत ॥

एतच्छासनोदयात् केचन मम सार्वजनिककार्यमपिभीभूतमपि तु लोका स्ववर्तव्य प्रति
नितरामजगर । श मनं भारतवर्षस्य भाषामिन्दुष तत्रत सूक्ष्मोऽर्थो यथा लोचनद्विगोचर
स्यात्तथा ध्यत्स्यायि । अस्मिन्विषये स्वार्थ्यमन्त्री च निरष्ट । परतु स्वप्रवेशमप्रतिपद्यमाने
नग्मन् शासनद्वयं प्रचारमागमन ॥

इदानीं सार्वजनिककार्यं मदीयकार्यस्य भूमिष्टांशं प्रसन्ने म् । पूर्वोक्तरीत्या मनसुपक्या
न्यायमहाशयो स्वगतगते याम पे मसमीपमगत । तेन च स्वकार्यं सार्वजनिककार्येषु विनि
श्रुतानेन मदीयजनेषु यदुक्तं ॥

मदसन्निधौ शैठ-आदमर्जी-मियाखान-महाशय स्वकार्यमनीव श्लाघ्यतया निररनयत् ।
तेन हि सदस्याना सख्या बहुलीकृत्य नातालराष्ट्रमहासभाया कोशे सहस्रसुवर्णमुद्रामित
स्वापतेय समग्राहि ॥

शासनप्रचारनिमित्तया जागर्त्या पथिकविरोधिना यनकलापेन च लब्धावकाश सदस्य
सख्यावृद्धये द्रव्यमग्रहाय जनान् प्रार्थयिषि । तनो राष्ट्रमहासभाकोशे सुवर्णमुद्राणा पचसाहस्री
नग्रहीताभवत् । शाश्वतिकं भाण्डवलय मयाच तेन राष्ट्रमहासभाया कृते स्थिरस्व क्रीन्वा
तन्मूलकेनादापेन सभाकार्यं निवर्तितव्यमित्यासीन्ममामिलाय । सार्वजनिकस्थायया कार्यनिर्वाहे
ममायमेव प्राथमिकोऽनुभव । मदीयमहोद्यमिन सूचनामिमा बोधिता सादरमङ्गीचक्रु । अथ
क्रीत स्थिरस्व मान्येभ्यो भाटकाय प्रादायि । तस्मादुत्पद्यमान भाटकद्रव्य राष्ट्रसमाया साधारण-
व्ययार्थे पर्याप्तमासीत् । स्थिरस्व विश्वासगौरवपात्राणा केवाचिद्धर्मदर्शिना वशोऽवस्थत । अद्यापि
तत्तत्रैव वर्तते । परन्तु साप्रतमद प्रभूतस्यान्त कलहस्य हेतुभूत तिष्ठति । अत एव
तस्थिरस्वादायो न्यायसभायामिदानीमुपचीयमानो वर्तते ॥

एषा निपादकरी दशा दक्षिणाफ्रिकादेशपरित्यागोत्तर यद्यपि समभवत् तथापि शाश्वति
कभाण्डवलयमिदं कृत्य मदभिप्रायस्तत्कलहोदयादपि पूर्वमेव सजातपरिवृत्तिरासीत् । साप्रत हि
निर्व्यूढानेकसार्वजनिकमस्थाकार्येण सप्राप्तपरमानुभवेन मया सम्यगवबद्ध पचादशकोशवल्गुमाश्रित्य
सार्वजनिकमस्थाकार्यनिर्वाहो नाम सर्वथा न प्रशस्य इति । सस्थाया शाश्वतधने तन्नीतिप-
तनस्य ग्रीज उरीवर्ति । सार्वजनिकमस्था नाम सार्वजनिकममस्या सार्वजनिकसाहाय्येन च प्रवर्त-
माना सस्था । सा यदि सार्वजनिकमाहाय्य ह्यापयेत्तदा स्वीयमपिकारमेव ह्यायिष्यति । शाश्वति-
कधनसाहाय्येन प्रचलन्त्य सस्था सार्वजनिक मतमनेकशस्तीरस्तुर्वन्तीति न प्रत्यक्षमेव । तन्मत
विरुद्धान्येव कार्याणि ता असकृ समाचरन्ति । तदेतदस्माक्रीनदेशे प्रतिपदमस्मदनु
भूतिपदमायाति । धर्मार्थं प्रतिष्ठापिता इति ख्याप्यमाना कतिपयवस्था आयन्यदगणतामेव न
स्थापयन्ति । धर्मदर्शिन् एव स्वस्य स्वामिन सृत्ता । तेऽपि न कस्याप्यनुष्येया भवन्ति ।
सार्वजनिकमस्थाना प्रकृतेरिवाह्यइति कालक्षेप प्रशस्यन्त इति वाड सन्दिहे ॥

जनसामान्यादुपष्टम्भमप्राप्ता या सस्था सा किल मस्थानेन वर्तितु नाधिक्रियते । तस्या
प्रागाणिक्रान्ताया प्रीतिपात्रतायाश्च तदीयसार्पिकद्रव्यमग्रह एव निरुपायते । सर्वाभिरमा
परीक्षामुत्तीर्णाभिर्भूतव्यमिति ममाशय ॥

निन्तु मा कोऽपि मदीयमाक्यमन्यथा निदाकरोतु । एतद्वाक्य स्वभावात् स्वीयमन्दि-
राणि विना या सस्था प्रचलितु न शक्नुवन्ति ता न परामृशन्ति । इदं हि मया निवक्षित
यत्तदीय साधारणो व्यय प्रतिवसर संगृह्यमाणेन द्रव्येणैव निर्वाह्य इति ॥

एषामभिप्रायाणां तात्त्विकत्वं दक्षिणाभिकासन्याग्रहावसरे समर्थितमभूत् । पङ्क्त्याणि प्रवृत्तं तन्महायोधनं लक्षान्तररूप्यक्रव्ययसाध्यमपि शाश्वतधनं विनैव प्राचलत् । अलभ्ये द्रव्यमग्रहे परेषु किं करणीयमिति प्रतिपत्तिमूढतामुत्पादितवन्तं तत्ताडशा सन्दर्भाः स्मृतिमिदानीमुपयान्ति । किन्तु भाविन्यो घटनां नेदानीमुपवर्णयन्ते । उक्ताभिप्रायसमर्थनं वक्ष्यमाणग्रन्थायां पाठना एव ज्ञास्यन्ति ॥

पञ्चमोऽध्यायः

वालकविद्याभ्यासः

सप्तमस्त्युत्तराष्टशताधिकैकमहस्रतमे किस्तान्दे प्रथममासे डरबन्गपर्यामवतीर्णेन मया सह मन कनिष्ठभागिन्या दशरर्षदेशीय कुमार एको नरपञ्चरर्षदेश्यो मदीयौ कुमारीं चापर्वन्त । एते वुत्र पाठयित्वा ॥

पेगोय्याग्रज्ञानां पाठशाला प्रति तान्प्रेषयितुं शक्यमासीत् । परन्तु तन्मदर्थमेव केवलं वृत्तं कश्चिदुपकार इव गण्यते स्म । तत्र हि भारतीयबालका न प्रवेशयन्त । तेषामर्थे त्रैस्त-
मन्प्रचारराणां शान्ति रीतिना । निन्तु मदीयबालकान्त्र प्रवेशयितुं नाहं सञ्जोऽभयम् । तत्र प्रवर्तमानं विद्याभ्यासकर्म नाहं नरोचयम् । तत्र हि केरलमात्रभाषया वा कदाचिददुःखहिन्दी-
तामिडभाषाभ्यां वा पाठमव्यापयन् । अत्र प्रवेशोऽपि प्रयासमन्तरं न सुलभः । सर्वस्यास्य हेतुस्य मद्दैन ममाशयमासीत् । अत्रान्तरे स्वयमेव तान्प्रेषयितुमपत्तिरिति । नूनमिदं पद्यं प्रशस्य तत्रैव नियमेन नाच्यत् । मयाभिमतं योऽपि गुजरतीशिक्षको नाहंभ्यत् ॥

हि दुदेशार्तिनस्तत् छात्रालयान्प्रति प्रेषिताप्रति यद्यपि सत्य तथाप्यचिरेणैव तौ पुनराना-
 यिपाताम् । तदनु मम ज्येष्ठकुमार प्रबुद्धवय प्राप्तेर्ब्रह्मे कालादनन्तर दक्षिणाप्रिकादेश विहाय
 स्वयमह 'अमदावाद' नगर्यामुच्चविद्यालये प्रवेशमिच्छुर्हिन्दुस्थानमगमत् । मस्वश्रियो
 मसन्तारादधिगतशिक्षणेनैव विश्रान्तविद्याभ्यासोऽभनतिति स्मृतिभायाति । दुर्दैववशाच्चिन्यन्त
 कालमुपगत पूर्णयौवने मृत्युवशमगात् । त्रयोऽपि मे पुत्रा साजनिवशाला न कदाप्यगमन् ।
 आप्रिकाखण्डे सयाग्रहिणा जालकाना कृते मया प्रतिष्ठापितासु शालासु ते कचिन्नियमेन
 शिक्षणमलभन्त ॥

मम प्रथमा सार्वेयपूर्णा एव स्थिता । जालकानामयापनाय यथेस्तितोऽवकाशो मया न
 लभ्यते स्म । अस्मात्कारणादितरप्रतिकूलसयोगाच्च स्वमनोरथानुरूपमक्षरज्ञान तेनामुत्पादयितु
 मशक्यमभूत् । अस्मिन्विषये मम पुत्रा कचिद्धोषामप्यापादयन्ति । यतस्ते 'वी ए
 परीक्षा वा 'एम् ए' परीक्षा वा तदापाये 'मेट्रिक्युलेशन' परीक्षा वा समुत्तीर्णाना
 कदाचित्कदाप्रसङ्गे पाठशालायामानोऽनध्ययनमनुभवायन्तस्तन्निमित्त किमपि वैरुह्यमिव
 प्राप्तमानमाकलयन्ति ॥

यद्यप्येव ते मन्येरस्तथापि स्वीयो ममाभिप्रायोऽन्य । तथा हि । यद्येते सार्वजनिक
 शालासु कथमप्यभ्येतु निरभन्त्यत । तदा ते स्वानुभवाद्वा मातापित्रो सहवासमात्राद्वा प्राप्य
 यच्छिक्षण तच्छिक्षण नैवालस्यत । तेषा कृते यथाहमिदानीं निश्चितोऽस्मि तथा वर्तितु मे
 नैव शक्यमभविष्यत् । एते मत् पृथग्भूयेग्लडदेशे वा, दक्षिणाप्रिकादेशे वावस्थाय तत्र
 प्रतिपाद्यमान कृतकशिक्षण यद्यलस्यन्त तदाधुना स्वजीवने परिदृश्यमाना सरलता सेनाप्रवणवृत्ति
 च तेन शिक्षणेन नैवायगमिष्यन् । अपि च तदीय कृतकजीवन मम सार्वजनिककार्याणा प्रति
 प्रथमाचरिष्यत् । तस्मान्मदिष्टानुरूप वा तदिष्टानुरूप वा तेषा विद्याभ्यास कारयितुमशक्यमभूत् ।
 तथापि व्यक्तिका तव्यतिररा स्मर्यन्ते यदि तेषामभ्युदयाय स्वकर्तव्यमह नान्वतिष्ठमिति वक्तु न
 शक्नुयाम् । सार्वजनिकशाला ते न प्रवेशिता इति नाहमनुत्पे । किं च मदीयज्येष्ठकुमारे
 परिदृश्यमानमनेष्टलक्षणजात परामृशतो ममैव सदा प्रतिभाति यदेतसर्पमपि तात्कालिकस्य
 ममैवाशिक्षितस्यापकजीवनस्य प्रतिविम्बमिति । सोऽय मे जीवितकाले ममार्धप्रबोधकाले
 भोगलालसन्मालधेति तर्क्यामि । तत्कालमध्य बाल्यस्य स्वभावे तत्कालीना मदीयस्थिती
 रूढमूलाभरत् । स काले मदीयमृदुत्वव्यामोहशीलत्वकाळ इत्यसौ स्वभावादेव नाङ्गीकरोति ।
 स एव काले मदीयजीवनान्तराले नितान्तशोभन कालस्तदुत्तरकालीना परिवृत्तिस्तु न हि
 ज्ञानोदय पर आतिरेवेति तस्य प्रत्यय । तदेतन्न किञ्चिदाध्वर्यम् । अत्र मम मित्राण्यनेकश
 प्रधानकार्यु । यथा स ते पूर्वजस्य काल एव ज्ञानोदयकालस्तदुत्तरकालीनप
 रिवर्तनदिनानि तवाज्ञानाह्वारदिनानीति कस्मात्तर्न मन्तव्यम् । तत्र कुमारेषु विद्यामप्यापितेषु

का वा क्षतिरभवित्यत् । तदीयपक्षपुङ्खच्छेदने को वा त्वाधिकारः । महापदवीमारुरुक्षणां स्वनीवितं निविवाहयिष्याममीयामन्तरायः कुतस्त्वया कृत इत्यादि ॥

तानीमानि वचनानि नितान्नफल्गुनीत्यहं मन्ये । अहं हि बहुभिर्बिचार्यभिः कृतसम्बन्धोऽस्मि । इतरवालङ्कानां विद्याभ्यासेऽपि मदीया उन्मत्ताभिप्राया यथा प्रविशेयुस्तथा स्वयमेवान्यमुखेन वा संविधाय तत्परिणामोऽपि मया परीक्षितः । मत्पुत्राणां सप्तसो युवज्जानहं बहुज्ञानामि । तेऽमी मन्कुमारापेक्षया मानुष्यके प्रशस्त्यतरा इति वा तेभ्यः शिक्षितव्यं यत्किञ्चिदस्तीति वा न मे प्रतिभाति ॥

किन्तु मर्मणां प्रयत्नानामन्तिमः परिणामो भविष्यत्यर्थं निगूढस्तिप्रति । अथ विषयस्य जित्वासाया इदं हि ममोद्देश्यं यन्मानसीयनागरिकताचरित्रमधिजिगासुभिः प्रशस्तगृहदिक्षण-पाठशालाशिक्षणपूर्वैल्लक्षणं मानापित्रोर्जीविनक्रमगतव्यन्यासैस्तदपत्येषु जनिष्यमाणः परिणामथ सम्यग्निगृह्यतामिति । इदं हि चास्य प्रकरणस्योद्देश्यं यस्यशोधकः स्वशोधनैः कियद्दूरमाकृष्यते । किं च स्वान्त्र्यदेवताया उपासकेन तस्याः कठिनहृदयया देव्याः कृते कियन्तो भोगाः परिव्यक्तव्या इति सम्यक् प्रदर्शनीयमिति । यद्यहमात्मगौरव निग्रीषं वालङ्कान्तराणां दुर्लभं तित्वाभ्यानं मदीयकुमारा न कारयिष्य तदा नूनमेतेषामक्षरव्युत्तिरभविष्यत् । परन्तु तैरधुना शिक्षितः स्वान्त्र्यस्याभिमानपाठः सर्वथा तद्बुद्धेर्गोचरो नामविष्यत् । यदि स्वान्त्र्याश्चरज्ञानयो-रेवार्थं वरणीय तदाश्चरज्ञानापेक्षया स्वान्त्र्यमेव सहस्रगुणमधिकं वस्त्विति को वा न ब्रूयात् ॥

विशयुत्तरनयनार्थिकरमहस्यतमे विस्वाब्दे नयुनयनुद्दिश्य मया बोधनाकारि यथा—
“ दासताया मागृह्यायमाणाः पश्यन्नामहाविद्यालयाश्च परित्यज्यागच्छत । दास्यगृह्याभि चरितं मार्गं प्रवृत्तमेतन्न न पुनश्चरज्ञानायाम् इति । तद्बोधनाया मूढमिदानीं प्रायदास्तेषां गुणैर्ध भवति ॥

स्मिन्कोष्ठे तमात्रास्य तस्य क्षतानामौषधिर्मर्षयित्वा त शुश्रूषितमुपाक्रसि । परन्तु गृहीत
दिनान्येवरीत्या निर्वाहयितुमशक्यमासीत् । नमपि नियमन्तरेण त मदीयगृहे स्थापयितु
ममाप्युचितमानुकूल्य नासीत् । न चैव कर्तुं धैर्यमाकलयम् । तस्मादमु कर्मकराणामर्थे
स्थापिता रानकीयवैद्यशाला नीत्वा तत्र व्यसर्जयम् । तथापि न मे मन शान्तिरभूत् ।
ईदृशीमातुरशुश्रूषामह सर्वा कर्तुमरोचयम् । डा० ब्रूयमहाशय 'सेट अँटम्स मिशन'
सस्थाया प्रमुख आसीत् । स च दयालु । स्वपार्श्वमुपागतय रुग्णवर्गीय धर्मार्थमोषध
प्रयच्छति स्म । तदधीना लक्ष्मी धमवैद्यशाला पारसी रस्तमनीमहाशयस्य वादान्यकेन प्रतिष्ठापिता
भवत् । तत्र शुश्रूषाकृत्य त्रिषातु मम प्रबलेच्छा समननि । तत्रोपधाना सविभजन प्रत्यहमेक-
द्विहोराकालमपेक्षत । अतोऽहमेव निश्चेपि यदस्या वैद्यशालायामोषधागारे तदेतत्कार्यं
मयानुग्रहत्य तदर्थमवकाशाश्च मदुद्योगाद्विच्छिद्य मपादनीय इति । मम व्यवहार
ममुद्योगे भूयिष्ठ काल कार्यालये मया समुपविश्य व्यवहारिणा बोधनाभि करणाना लेखनाभि
पचायननप्रसङ्गश्चातिराह्यते स्म । मेजिस्ट्रेट् यायसभाया कतिपये व्यवहार मदीया अविद्यत ।
किन्तु तेपा बहव प्रत्यरस्थानशून्या आसन् । मया सह दक्षिणाफ्रिकादेशामग्न्य सहाव स्थित
खानमहाशयो मसन्निधौ व्यवहारचालनभारमग्रहत् । इत्थ मे लघुवैद्यशालाया कार्यायसरा
लभ्य । तत्र तत्कार्ये गनागतकाल मिलित्वा प्रायो होराद्वयमपक्षत । अनेन कार्येण मम
मनाङ्गन शान्तिरल्पन्ना । रोगिणा व्यापिं त्रिचारेणावगम्य भिषके त निवेद्य तन दित्तितमोषध
निष्पाद्य रोगिभ्य प्रदान मदीयकार्यमासीत् । अनेन मे भारतीयैस्तत्रकेशमनुभवादि परिचयो
गाढ समननि । भूयासस्तेषामाधा द्राविडा ओत्तराहा वासन् ॥

शेअरयुद्धावसरे स्वयसेवामङ्गीकृतवतो मम पूर्वोक्तोऽयमनुभवस्तत्र लक्ष्यक्षताना योधानामुप
चरणे रोगिणा शुश्रूषणे च बहूपकारक सवृत्त । शिशुरक्षणत्रिचारास्तामममनासि स्थित ।
दक्षिणाफ्रिकादेशे ममान्ये द्वे पुत्रपत्ये समनायेताम् । तयो पालनपोषणनवर्धनकर्मणि मम
वैद्यशालानुभव साहाय्यमकरोत् । मदीया स्वातन्त्र्यगोचिता मामतीव क्लेशमानन व्यधात् ।
भार्याया प्रसन्नकाले भिषकप्रवर्धमेवमयुत्तमा गर्भप्रादिका च सनिधापयितु निरचेम् । किन्तु
काले तयोरस्तनिधौ का गति । गर्भप्रादिकया च भारतीयमहिलयत्र भाव्यम् । किन्तु हिन्दुस्थान
एव सुशिक्षितगर्भप्रादिनाजने दुर्लभे सति दक्षिणाफ्रिकादेशस्य स्थिति सुवित्तवर्त्या भवति ।
तस्मा मया सुखप्रसन्नमपादका विषया पाटेनागता । 'डॉक्टर त्रिभुवनदास' महाशयप्रणीत
'माने शिखामण' (मातृसुद्धिवाद) इति ग्रथमपठिषम् । यथासभम स्वानुभवानुरूपपरिवर्तनानि
कुर्वाणस्तदस्य योपदिष्टनिष्पन्नानुसृत्य चरमे द्वौ शिशू स्वय समरक्षणम् । धार्त्री द्वयोरपि
कालयो कतिपयाहमात्र मासद्वयमनतीत्य स्थापितामग्रत् । एतच्च पर मम भार्या शुश्रूषणार्थमेव
न पुन शिशुरक्षणार्थम् । तपोपण कृत्स्नशो मयैव स्वयमकारिं ॥

का वा क्षतिरभविष्यत् । तदीयपक्षपुङ्खच्छेदने को वा तवाधिकार । महापदवीमाररक्षणं स्वजीवित निर्विवाहयिषूणाममीषामन्तराय कुतस्त्वया कृत इत्यादि ॥

तानीमानि वचनानि नितान्तफलगूनीत्यह मन्थे । अह हि बहुभिर्निवार्यिभि कृतसम्बन्धोऽस्मि । इतरबालकाना विद्याभ्यासेऽपि मदीया उन्मत्ताभिप्राया यथा प्रविशेयुस्तथा स्वयमेवान्यमुखेन वा सविधाय तपरिणामोऽपि मया परीक्षित । मत्पुत्राणा समयसो युग्मानह बहुज्ञानामि । तेऽमी मकुमारापेक्षया मानुष्यके प्रशस्ततरा इति वा तेभ्य शिक्षितव्य यत्किञ्चिदस्तीति वा न मे प्रतिभाति ॥

किन्तु ममैया प्रयनानानन्तिम परिणामो भविष्यत्यर्थे निगूढस्तिष्ठति । अत्र विषयस्य जिज्ञासाया इद हि ममोद्देश्य यन्माननीयनागरिकताचरित्रमधिजिगासुभि प्रशस्तगृहशिक्षण पाठशालाशिक्षणयोर्वैलक्षण्य मातापित्रोर्जीवनरुमगतव्ययासैस्तदपत्येषु जनिष्यमाण परिणामश्च सम्यग्निर्भूयतामिति । इद हि चास्य प्रकरणस्योद्देश्य यत्स यशोधनं स्वशोधनै क्रियद्गृहमाकृत्यते । किं च स्वातन्त्र्यदेवताया उपासकेन तस्या कठिनहृदयाया देव्या कृते क्रियन्तो भोगा परिव्यक्तव्या इति सम्यक् प्रदर्शनीयमिति । यद्यहमात्मगौरव निगीर्य बालकान्तराणा दुर्लभ विद्याभ्यास मदीयकुमारा न कारयिष्य तदा नूनमेतेषामक्षरव्युत्तिरभविष्यत् । परन्तु तैरधुना शिक्षित स्वातन्त्र्यत्वाभिमानपाठ सर्वथा तद्बुद्धिगोचरो नाभविष्यत् । यदि स्वातन्त्र्याक्षरज्ञानयो रेवतर वरणीय तदाक्षरज्ञानापेक्षया स्वातन्त्र्यमेव सहस्रगुणमधिकं वस्त्विति को वा न ब्रूयात् ॥

निश्चयुत्तरनशानाधिकैः सहस्रतमे क्रिस्ताब्दे नवयुवकानुद्दिश्य मया बोधनाकारि यथा—
“ दासताया मातृगृहायमाणा पाठशालामहाविद्यालयाश्च परित्यज्यागच्छत । दास्यशृङ्खलाभि बद्धैरैर मार्गे प्रस्तम्भेन न पुनरक्षरज्ञानलाभ इति । तद्वोधनाया मूलमिदानीं प्रायशस्तेषा सुवेद्य भवति ॥

षष्ठोऽध्यायः

सेवावृत्तिः

मदीय उद्योग सम्यक् प्रचलति स्म । तथाप्यामा नैव पर्यतुष्यत् । मदीयजीवनेन भूयोऽपि सरत्रारेण भाव्यम् । मदभित्तो वर्तिना जनाना कापि सेवा करणीयेत्यथ भात मरंदा ममन्मि समुदेति स्म । एव स्थिते वदाचिदेव दुष्टरोगी मदीय गृहद्वारमगमत् । तमेव भोजनमात्रेणोपचर्य विसर्जयितु नाहमनृत्यम् । तदेत-

स्मिन्कोष्ठे तमानास्य तस्य क्षानानामौषधिर्मर्षयित्वा त शुश्रूषितुमुपाकामि । परन्तु बहूनि दिनान्येवर्गत्या निर्वहयितुमशक्यमासीत् । ऊनापि नियमन्तरेण त मर्शयगृहे स्थापयितु ममाप्युचितमानुकृत्य नामीत् । न चैव कर्तुं शक्यमाकृत्यम् । तस्मादमु ऊर्मकृताणामर्थे स्थापिता रानकीयवैद्यशाळा नीत्वा तत्र व्यसर्जयम् । तथापि न मे मन आन्तिरभूत् । ईदृशीमातुरशुश्रूषामह सर्वत्रा कर्तुमरोचयम् । टा० वृधनहाशय 'सेन्ट अँटम्स मिशन' नस्थाया प्रमुक्व आसीत् । स च दयालु । स्वपार्श्वमुपगताय रुग्णर्गाथ धर्मार्थमापत्र प्रयच्छति स्म । तदानीना लन्त्री धर्मवैद्यशाळा पारसी-रस्तमनीमहाशयस्य वादान्यक्तेन प्रतिस्थापिता भवत् । तत्र शुश्रूषाकृत्य निजानु मम प्ररलेच्छा समननि । तत्रौपगता सविभवन प्रत्यहमेक-द्विहोराकालमर्षक्षत । अनोऽहमेव निश्चेपि यदस्या वैद्यशाळायामौपगगारे तदेतच्छार्थ मयानुष्ठानञ्च तदर्थमवकाशश्च मद्दुयोगाद्विच्छिद्य नपादनीय इति । मम व्यवहार ममुद्योगे भूषिष्ठ काल शर्यालये मया मनुषविद्य्य व्यवहारिणा वोजनमि करणाना लेखनामि पचायननप्रसङ्गश्चानिवायने स्म । मेजिस्ट्रेट्स्यायमभाया कतिपये व्यवहार मर्शया अविद्यन्त । किन्तु तेषा बहव प्रत्यनस्थानशून्या आसन् । मया सट् दक्षिणाफ्रिकादेशमागत्य सहाय स्थित खानमहाशयो मसन्निर्वा व्यवहारचाउनमारभवहत् । इत्य मे लघुवैद्यशाळाया शर्यानमरे लत्र । तत्र तक्षार्थे गतागतकाळ मिठिचा प्रायो होराद्वयमपञ्चत । अनेन शर्येण मम मनाङ्गन आन्तिरूपन्ना । रोगिणा व्याप्ति विचारेणाङ्गय मियने त निवेद्य तन दिग्मिनर्मापत्र निष्पाद्य रोगिन्य प्रदान मर्शयकार्यमासीत् । अनेन मे भारतीयैस्त्वन्त्रकेअमनुभवटि परिचयो गत् समननि । भूपामत्तेपानान्त्रा श्रविटा आत्तराहा वासन् ॥

जोअरयुद्धावमरे स्वयसेवामङ्गीकृतवतो मम पूर्वोन्नेऽयमनुभवस्तत्र लब्धज्ञानाना योगानामुप-चरणे रोगिणा शुश्रूषणे च बहूपकारक नवृत्त । विशुग्धगविचारस्तामममनामि स्थित । दक्षिणाफ्रिकादेशे ममान्ये द्वे पुनश्चये ममनायेताम् । तयो पालनपोषणनर्षनकर्मणि मम वैद्यशाळानुभव साहाय्यमशरोत् । मर्शया स्वातन्त्र्यशीन्ता मामनीव हैयमान व्ययात् । भार्याया प्रमत्तकृष्टे निपकृषवरेकमप्युत्तमा गर्भप्राहिसत्र च ननिजापयितु निरत्वेन । किन्तु कष्टे तपोरत्ननिजा का गति । गर्भप्राहिसत्रा च भारतीयमहिलैव भाव्यन् । किन्तु हिन्दुस्थान एव सुशिक्षितगर्भप्राहिसत्राने दुर्लभे मनि दक्षिणाफ्रिकादेशस्य स्थिति सुवितर्क्या भवति । तस्मान्मया सुखप्रमवन्नपादस्य विषया पाटेनागता । 'टैन्टर विमुवनदाम' महाशयप्रणीत 'माने शिखामय' (मानुसुंदिवाय) इति प्रन्मपठिपम् । यथामभव स्वातुभवानुरूपपरिवर्तनानि कुर्वीगस्तद्वन्त्योपदिष्टनियमानेवानुसृत्य चरमे द्वौ शिशू स्वय सम्मशयन् । धार्त्री द्वयोपि काटयो कतिपयाहमात्र मामद्वयमननीत्य स्थापिताभवत् । एतच्च पर मन भार्या शुश्रूषणार्थमेव न पुन शिशुरक्षार्थम् । तपोपया कृत्स्नयो मर्षेव स्वयमकारि ॥

बनिष्ठुमारस्य प्रसन्ननाले ममाय तत्रटिणा परीक्षा समुपानमत । प्रसृतिवेदना हि सहसा प्रवृत्ता । वैद्यो गृहे न स्थित । गर्भप्राद्विकानयनप्रसङ्गे न मम त्रियन् कालो व्यययात् । सनिहितायामपि तस्या प्रसन्ननाले तथा किमपि साहाय्यं न सम्भाव्यते स्म । तत्रागोचितमशेषं कृत्य मयैवानुप्रेयमासीत् । अयमर्थो 'डॉक्टर त्रिभुवनदास' महाशयस्य 'माने शिरामण' इति प्रयासमध्यक्परिशील्य समग्राहि । तदेतदरिमन्त्रसरे परमोपकारकं सद्युक्तम् । तत्रालमह लेशतोऽपि वैकल्यं नाध्यगच्छम् ॥

निजापत्याना पालनपोषणार्थं मातापितृभ्यामर्भकशुश्रूषाद्यत्रिवृत्त्य सामान्यज्ञानमधिगतुमा वश्यमिति दृढमह प्रयेमि । एतद्विषयकेन तारिप्रज्ञानेन लभ्य प्रयोनन मया पदे पदे प्रयत्नीकृतं भवति । तादृशज्ञानविहीनं सतदहमनुयोगी यद्यभविष्य तदा मम कुमारे रिदानामुपभुज्यमानमारोग्यं ते नायमभिष्यन् । आपञ्चनर्पं शिशुना शिक्षितव्योऽर्थो न कोऽपि विवत इति मूढभासना नाचिदस्मात्सु दृश्यते । किन्तु वस्तुतो विचार्यमाणे शिशुराजमत पचनार्थं तरे यद्यस्मन्नोभविष्यार्थं यत्तत्तदनंतरजीवितकाले स्वयां न शिक्षिष्यते । निवानुमनाद्दहमेव व्रतीमि यथा — शिशो शिक्षणं जननीगर्भगतस्यैव तस्य प्रारभ्यते । गर्भाग्नकाले मातापित्रोर्यादृशी शारीरिकी मानसिकी च स्थितिः सैषा शिशो प्रतिविविता भवति । ततश्च गर्भगते जनन्याश्चित्तवृत्तिदोहदप्रकृत्याहारविहारानुरूपं सस्कारमधिगत्य शिशुर्जन्मं गृह्णाति । जातश्च पित्रोरनुकरोति । अनेकर्पपर्यंतमस्य विकासं पितृमूळ एव भविष्यति ॥

विज्ञाततात्विकार्थीं दपती केवलं पुत्रकाम्यतौ सगच्छेते न पुनर्विषयोपनुसंधया । निद्राहारवर्द्धद्विषिकं सुखमप्याङ्गयत् स्वतन्त्रं च सुखमिति यमन्यते तदेतद्वोरमज्ञानमिति मे प्रतिभाति । जगतो हि सत्ता जननन्रियायामायनने । जगच्चेध्वरस्य लीलास्थानं तमहिंघ्नं प्रतिनिम्बश्च जगतं सुख्यवस्थितामिदृद्धिरेव जननन्रियाया उदेश इति ये जना अवबुध्यन्ते ते स्वतः महद्विरपि प्रयत्नैः स्वविषयलाळसामरुध्य निजसतते शारीरिकमानसिकार्थामिभ्र-भ्युदयार्थमावश्यं ज्ञानमधिगम्य ततः सपादितेन श्रेयसा मानुष्यं योजयन्ति ॥

मस्यमोऽध्यायः

ब्रह्मचर्यम् — १

ब्रह्मचर्यव्रतस्य सङ्कल्पना कथायामस्या निरूप्यते । आधिवाहादेकपनीव्रत मम हृदये प्रतिष्ठितम् । भार्या प्रत्यङ्गोहो मदीयसत्यव्रतस्याङ्गमानीत् । किन्तु भार्या प्रत्यपि ब्रह्मचर्यपालनस्य महिमा प्रथमतो मे दक्षिणाभिजादेशे गोचरोऽभवत् । येन सभवेन येन वा पुस्तकेन मानस मदीयमावृष्यतेति वक्तुमिदानीं न शक्नुयाम् । तथाप्येतावदह स्मरामि यदित पूरमेव पाठश्राना परिचायितस्य श्रीरायचन्द्रभार्तृमहोदयस्य प्रभाव एव मुख्यो हेतुरासीदिति । अहमेतदा ग्लॅटस्टनमहाशये तस्य भार्याया प्रेमातिशय नितराम-श्राधिपि । मयेद वचिदपाठि यत् ' इण्डि ' देशे न्यायनिधायकम्भाषा (पाठमिन्ट) प्रचल-न्यामपि स्वयमेव सा भर्तुरर्थे 'टी'पेय निष्पाद्य प्रयच्छति स्म । नियमानुसारेण जीवन निर्वाहोत्तरेणोर्दस्ययोरयमप्येको नियम एव सञ्चत इति । एतदह दम्पतिप्रेम श्लाघमान कविप्रवराय (श्रीरायचन्द्रभार्तृमहाशयाय) कथितवान् । स मामित्यमवोचत्—अनयोर्भवत् कतरा गरीयसी किमनया पतिबुद्ध्या तस्मिन्निवेशिता प्रीति किं वा तन्मन्वभमविभाव्य क्रियमाणा प्रीतिपुर सती सेवा । सा कटाचित्तस्य क्लीपसी भगिनी वा तस्य प्रययित्वा किंकर्ता वा भूत्वा तथैव यदि श्रद्धया तमसेविष्यत् । स्निग्धयोर्भगिन्यो सेवकयोर्वा निदर्शन किं न लभ्यते । कटाचिदीदृशी प्रेमसेवा वचिपुस्त्ये भवता यदि प्रत्यक्षीकृता स्यात्तदा किं भवानित्यमेव समतुष्यत् । मत्तमेतद्विमृश्यतामिति ॥

श्रीरायचन्द्रभार्तृमहाशयो विगाहित आसीत् । तन्वात्मस्य वचनानि निष्पुराणि यद्यपि प्रथमासन्त तथापि तानि पश्चान्मम हृदय वल्लवदगृह्यन्तेति स्मरामि । अथाहमचिन्तयम्—ईदृशी भृत्यस्य प्रीति पत्न्या प्रीतिमपेक्ष्य सहस्रगुणाधिक श्रमनीया । दम्पत्योस्केयनभवात् पथा भार्या स्निह्यतीत्येतन्नैवाश्चर्यम् । परमेतन्नैसर्गिकम् । किन्तु स्वामिमृययोरोदृष्टा प्रेमकन् प्रयन्नविशेषेणैव साध्य इति कवेरुक्ति क्रमेण मे मनसि मूलमवगात् ॥

अहमामनामानमपृच्छ यथा — एव तर्हि भार्याया सह मया कीदृश सन्ध वल्लवीय एरूपनीव्रत नाम किं भार्या मदीयविषयासत्केरूपनरणीभाव इति । यावदह विषयासक्त-स्तावद्भार्यात्रिपयिणी मम प्रीतिरस्ति इति । अत्रेद वक्तव्य यन्मे भार्या मम व्यामोहनाय न कदाचित्प्रवृत्तेति । तस्मान्निनःकल्पमात्रेण ब्रह्मचर्यव्रताचरणस्य सुकरत्न सिद्धम् । तत्र हि मङ्कल्पदार्ढ्याभवो विषयाननिरूप एव प्रतिव्रत आसीत् ॥

एव समुदितसद्विवेकोऽप्यहं द्वि पराजितोऽभवम् । मम प्रयत्नेषु तीव्रस्वेगाभाव एव मपराभवहेतुः । बहुसन्तानप्राप्तिपरिहार एव मम मुख्योद्देश आसीत् । स तत्तिनिग्रहमधिकृत्य त्रिचिदपाठिः । 'डॉक्टर अँकिन्सन' महाशयेनात्रविषये कृत प्रचार शाकाहाराभ्याये पूर्वमेव निरूपितो भवति । यद्यथेतत् क्षणिकानुमतिं मदीयामलभत तथापि हिल्समहाशयेन कृत प्रत्ययस्थान मनोनिग्रह एव सयम एव श्रेयानिति तदीय मतं च हृदयस्पृगासीत् । प्रायेणायममिप्राय स्वानुभवार्हाद्वर्षमापत् । तत् परं मम मत्ताननिरपेक्षत्वान्मनोनिग्रहाभ्यासं कर्तुमहं प्रवृत्तः । तत्र मामप्यतिनामन्तरायाणामन्त एव नास्ति । आवासुभावपि पृथक्शयनयो शयितुमुपाक्रमाम् । निर्वृत्तनैत्यङ्गव्यापारेण परिश्रान्तेनैव शयनमाश्रयणीयमिति निश्चयम् विन्दुं प्रयत्ना इमे निष्फला इति मे प्रययात् । तथापि तात्कालिकीमवस्थामनुसदधानस्तैरेव प्रयत्नैर्ममान्तिमं सकल्पो वार्यत्रत्तरोऽभूदिति भावये ॥

एवमन्तिमं सकल्पं पङ्कत्तरनशताधिकैरसहस्रतमाब्दापूर्वं न कर्तुमशकम् । तदानीं हि मयाप्रहो नाद्याप्युदय प्राप्तः । मम स्वप्नेऽपि तस्या चिन्ता नासीत् । बोअरप्रव्रनात्परमन्पीयसैव कालेन 'शुद्ध' जनस्य द्रोहमुच्यते । तदानीमहं जोहानिससर्गनगरे न्यायनादि कृत्यमचालयम् । तस्मिन्नसरे नातालराज्याधिकारस्य स्वयसेवामर्षयिनुमरोचयम् । सा तद्वाज्याधिकारेणाङ्गीकृता । वृत्तान्तोऽयमप्रे वर्णयिष्यते । सेवामार्थमिदं मनोनिग्रहाभ्याने माजयत् । तदेतं मदीयपद्मत्यनुसारेण मामहं सहचरं सहचर्यम् । प्रजोत्पादनं तत्कालीभूतशिशुपालनं च सार्जनिकस्तेषां चिन्तितो रन्तराज्यभूतमिष्योरे । तस्मिन् जनद्रोहसमुपनासरे सेवामार्थिस्तथा जोहानिससर्गनगरात्तिनो मदीयमन्दिरस्य द्वारं मया पितृगतञ्जमापत् । मेराङ्गीकारादेरुमासाभ्यन्तर एव तत्तादृशेन महता मनसि मनसि सर्जाहृतं मन्दिरं परित्यक्तव्यमासीत् । दारापयादीनि 'फिनिक्स' इति सङ्घे मदीयाश्रमे तिसृषु नातासंन्यानुगामिभारतीयशुभ्रुपादलमादाय प्रस्थातव्यमुपासनम् । एतद्वारिन्ने षट्ठिनानि प्रयाणानि कुर्वाणस्य मम हृदये स्फूर्तिरासीत्—रोजसेवाया तमदीयभारतीसुना मया पुर्वपणा रितैरगा च परित्यक्तयेति । अपि च वानप्रस्थाश्रमं स्वीकार्यम् । तथा च नमारभारतस्य जीवन् समाश्रयणीयमिति । जनोत्थानव्यतिरिरे मम मेवामर्षं मार्थिजनानां यत्नश्चरत् । तथापि तसमाहृत्पूत्रं मम जीविते परमोत्तमं यात्रं प्राप्तीत् । अत्रप्रहृष्टमहत्स्य मया तदानीं पूर्वापेक्षया सम्पत्तरां प्रत्यर्शीरुत्तम् । एवं वनाङ्गीकृत्या स्वान्तरस्य मार्गो न पुनरेवनापेक्षयोधिष्यत् । अद्यपरि मम प्रयत्ना न सफल्यन्त्यप्येव । तत्र वरुणानि मत्प्रत्यक्षदर्शनात् स्वामिपसंभारिष्यमीधरानुपदृष्टद्वारिहृत् । अत्र एव मदीयाननमनुचारचरिचारसद्व्यापत्तं परमदीभूय सराधाम्भोनिर्धां पोडयते स्म । इतिपत्तनां तिसरुत्तं पुरयो मोहवरा गमिष्यन्ति यतनिपमस्वीयवत्तं व्यभिचर्यपत्तुं मम एवमानीमन्तिरेति मया स्पष्टमगागतं । आगतं प्रयत्ने ममापि विधातो

व्रतनियमपारस्वय न मे रोचत इति व्याहार पर नैर्वन्यलक्ष्णम् । तत्र ह्यनिष्टस्यापि भोगेच्छा सूक्ष्मतयान्तर्भूता दृश्यते । अन्यथा त्याज्यस्तुन सर्वथा परियागे को वा ह्येश । मामय सर्पो दक्ष्यतीति जानन्नह त सर्पं दूरीकृत्य सब पलायिष्ये एव न पुन पलायितु यतमानस्त-
थैव तूष्णीमत्रिष्टेयम् । ज्ञात हि मया यद्यतमानेन तूष्णीमत्रिधनी मृत्यु सभवेदेवेति । प्रयतमानास्तिष्ठसव सर्वे नियमस्तीति नहि स्पष्टमनुच्यन्ते । इत्य च यत्र क्वापि कार्ये परमह यच्च करिष्यामीति यो व्रूयात्तस्य तत्कार्यसाहस्यवदयकृता न स्पष्टमत्रभातेति वक्तव्यम् । केचिदेव शङ्कन्ते यथामनोऽभिप्राय कदाचिदत्रे परिवृत्तो भवेत् । दृश्यत्तनियमाना स्वीकार त्रिमुचित स्यान्नवेति । एव त्रिमुक्त्यमाना वयमनेकशो व्रतग्रहणाद्विभीम । एषा शङ्केन वस्तुनस्त्यायन्नेऽस्माक त्रिश्वासदान्धस्य राहित्य मूचयति । अत एव श्रीनिष्कुलानदो गायति —

वेराग्यरहित विद्धि

त्यागमङ्गलं । विनश्चरम् । इति ।

तस्मादेपणापगमे त्यागत्रम स्वतो निष्प्रतिव्रतं प्रवर्तते ॥

अष्टमोऽध्यायः

ब्रह्मचर्यम् — २

पर जिज्ञास्य सायान विमृश्य पर्यन्ते पोडशोत्तस्नवराताप्रिकरसहस्रतमेऽन्देऽह ब्रह्मचर्यं व्रतमगृहे । व्रतग्रहणात्पूजितं मे भार्यायै नाहमवेदयम् । व्रत गृहानेन मया तमनम जिज्ञासि । तथा मदीयनिश्चय लेशतोऽपि न प्रयत्नास्तितम् । परन्तु पर्याप्तशक्त्यभारा मर्मैव तद् ग्रहणमतीव कठिनमासीत् । भार्या सह नियसुखनवधस्य परियागो नाम तदानीं मे नवीन कोऽपि विषय इत्र प्रतिभाति स्म । तत्रापि परमेश्वरे भाव निवेश्य सर्वा मना व्रतमग्रहीषि ॥

अथ व्यतीतेषु विंशतिवसरेषु इदानीमेतद्भूतस्मरणमाश्चर्यमानं च जनयति । यद्यप्यह-
मेन्द्रोत्तरनशानाधिकसहस्रनमादब्दत प्रभृति समयमपालय तथापि गृहीतव्रतेन मयाभूतपूर्वं सुख स्वातन्त्र्य चान्वभाषि । पुरा हि मम वासनात्रद्धतया तपरवशीभाय सर्वदा सभाव्यते स्म । इदानीं तु व्रत मा भोगतृष्णाप्रशादरक्षत् । ब्रह्मचर्यस्य महिमानमहमनुदिनमधिराप्रियमज्ञासिषम् । तदेतद्गत फीनिक्सप्रामवर्तिना मयाग्राहि । अत्रसिते लन्धताना शुश्रूषणे फीनिक्सप्रामम गच्छम् । ततश्च मया जोहानिसर्गनगर प्रति निर्वर्तितम्यासीत् । मदीयमनादेक साम्यन्तर एव सत्याग्रहयुद्धस्य बीजमयापि । एतदर्थे ब्रह्मचर्यव्रत मा जोषमेव सनाहयति स्म । सत्या-

ग्रहस्य कल्पनापि मे न भूतपूर्वा । सा निरायासमेव मदिच्छामन्तरेणैव समभूत् । किन्तु मया यत्पूर्वमाचरितं तत्सर्वमपि मामेतन्मार्गमाकर्षति स्मेत्यहमगमम् । जोहनिस्वर्गनगरेऽगृह-
व्ययमल्पीकृत्य ब्रह्मचर्यव्रतप्रहणाद्यैः फीनिकसप्रामो मयाश्रीयते ॥

व्रतचर्चाभिरक्षणासपाद्य ब्रह्मसददर्शनाख्य ज्ञानं मया शास्त्रज्ञो नाधिगतम् । इदं क्रमशः
क्रमशः स्वानुभवादादसिष्यत् । तन्निरूपकाणि शास्त्राक्त्या-यह पश्चादपाठितम् । ब्रह्मचर्यादान-
रक्षणं बुद्धिरक्षणं देहरक्षणं च सिष्यन्तीति व्रतप्रहणादनन्तरं मे दिने दिने विशेषतो मदनुभवगोचरो
भवत् । ब्रह्मचर्यमिदानीमाम्न कठिनतपोभावं विहाय शान्तिमयज्ञानं दमनं च प्रत्यभात् ।
अनुदिनमिदं नव नव सौन्दर्यमाविरक्तरोत् ॥

इत्यस्मादधिनाभिःमानन्दमनुभवतो मम न कोऽपि क्लेशः समञ्जतीति मा स्म विचिन्ति ।
पट्टपचाशद्वर्षदेशीयोऽपि तस्य कठिनतामथाप्यहमनुभवामि । यदेतद्गतपालनं तदपि धाराप्रक्रमणं
तुल्यमिति प्रतिदिनं प्रतिब्राम्बति । प्रतिक्षणमत्र प्रमादाभावात्स्यायकता मे प्रत्यक्षीभवति ॥

ब्रह्मचर्यं त्रिपालयिषुणा जिह्वा ताज्जेतव्या । रुचे निग्रहे सति ब्रह्मचर्यमनीयं सुलभमित्यनु-
भवाद्देवदम् । अत एवाहमाहारत्रिपयकशोधनानि न केवलं शास्त्राहारदृष्ट्यापि तु ब्रह्मचर्यदृष्ट्या
च वर्तमुपाससि । तेभ्यः शोधनेभ्यो मयोपलब्धं यद्ब्रह्मचारिभिः सेव्यमानेनाहारेण
वृत्तेन सागारेणोपस्करशून्येन सति सम्भवेऽपक्वेन च भवितव्यमिति ॥

वृक्षोपरिस्थितं पक्वं फलमेव ब्रह्मचारिणं प्रशस्तं आहार इति मया पङ्कपर्पाणि-
याद्विहितेभ्यः शोधनेभ्योऽहमज्ञासिभम् । वानफलानि सामान्यफलानि वाभ्यन्तरता मया यादृशी
निर्निग्रहस्थानुभूयते स्म तादृशी वृक्षाहारपरिवर्तनेन नान्वमामि । दक्षिणाभिःदेशार्तिनं
फलहारिणो मम ब्रह्मचर्यसाधनं नैव क्लेशावहमासीत् । यदा प्रभृति दुग्धपानमहमाप्ति
तदारभ्य प्रथमो महान् विषयः सञ्चत । फलादिकं विहाय क्षीरं कुतः सेवितव्यमासीदित्येतदथा-
यसरं वर्गापिथ्यामि । दुग्धस्य ब्रह्मचर्याचरणप्रतिबन्धकत्वे मम नास्ति लेशनोऽपि सदेह इत्यत्र
त्रिपयकमट्टं भवति । एतेन ब्रह्मचारिभिः सर्वैरपि क्षीरं परित्याज्यमिति न मन्तव्यम् ।
तत्तद्दशारमेनेन ब्रह्मचर्यस्योपरि यादृशं परिणामो जायते इत्येतद्बुद्धिं शोधनैरेवागन्तव्यम् ।
दुग्धरपुष्टिपरं सुजायं फलमपि मयालब्धम् । भारतीयैनाङ्गैः महमशीयेन वा न वेनापि
निवृत्तं तादृशं फलं मे प्राददत् । अनोऽहं क्षीरमीषद्विस्तारजनकं पदार्थं इति जानतापि
तदपरित्यागमिति मयं यत्पि योऽपि न शक्नोमि ॥

ब्रह्मचर्याध्यायः वृक्षोपरिस्थितं फलमेव ब्रह्मचारिणं प्रशस्तं आहारो यथावद्वनस्तपोपरासोऽ-
प्यावद्वनः । इन्द्रियमनो एतौ वनम् । सोऽप्यख्येनोस्तासं तथं गताव्य
निर्गन्तव्यः । अहारं रितां तन्नि नैव प्रमञ्जनीतिं सर्वथापि विदितोऽपि त्रियः ।
सन्निविष्टः पदार्थं तदुत्पन्नं चरितं उपरासो यद्ब्रह्मचर्यमनीयं न मे शक्नोमि । येषां-

चिदुपोषणं निष्कृतेषु पर्यवस्यति । तत्रापि हेतु — उपोषणमात्रेण कृतार्थता मन्वानास्ते यद्यपि जटरे न किमपि प्रवेद्यन्ति तथापि मनसा परशतान्भोगानुपमुञ्जते । अपि चान्तरान्तरा पारणात्रिंशानमनुष्यायन्त पेयमोज्यादिकं मनसा ममास्वादयन्ते । एतदुपवासस्तेषां जिह्वानिग्रहे विषयवासनाप्रतिबन्धे वा नोपकारको जायते । यतो यथावदुपवासमङ्गलप्राप्तये शरीरमनसो सहप्रवृत्तिरावश्यक्री । महप्रवृत्तिर्नाम शरीरेण व्यक्तेषु पदार्थेषु मनसोऽपि विस्तृता । इन्द्रियमुखस्य मूलं मनस्येव प्रतिष्ठितम् । उपवासादिसाधनानामपि यत्नत्वे शुभहन्त्यपि तस्य परिमितिरूपैव । उपरस्तावपि किञ्च विषयासक्तो भवेत् । किन्तु विषयामनेऽन्तः-लनमुपवासमन्तरा न शक्यते । अत एवोपवासो नाम त्रयचर्चवर्तनस्यापरिहार्यमङ्गमिति वक्तव्यम् । ब्रह्मचर्यपाठनाय प्रयतमाना बहव स्वप्रयत्नेषु पराभवं प्राप्नुवन्ति । यतस्ते भोजनाभ्यवहारादिषु ब्रह्मचारिवत् प्रवर्तन्ते । तेषां किञ्च प्रयत्नस्तपस्त्रिदाशमये प्रगाढये यानुभवमिच्छे प्रयत्नमनुहरति । मनसि स्वच्छिन्दिनोर्भोगिभोगिनोर्जीवने वैलक्षण्येनावश्यमेव भाष्यम् । तयो साम्यं तु केवलमापातदृश्यमेव । भेदश्चाह प्रकाश इव स्पष्ट । तथा हि उभौ चक्षुषा पश्यत । ब्रह्मचारी स्वचक्षुषा भगवद्दर्शनं करोति । भोगी तु नात्र्यविहासप्रसङ्गां भरति । उभौ श्रोत्रेण श्रुयुत । एतौ भगवन्नाम निशमयति । अन्यस्तु शृङ्गारगतिस्तत्रवर्णमग्नौ भवति । उभौ चिराय रात्रौ जाग्रत । एको जाग्रदवस्थायामानो हृदयमन्दिरे विराटमान श्रीरामचन्द्रं भजते । अन्यस्तु नात्र्यविहासप्रयुक्तमदेन परवशीकृतो निद्रां जहाति । उभाभ्यांहार स्वीकुरुत । एते देवाद्यस्यास्य शरीरस्य रक्षणार्थं यावदावश्यकं तावन्मा त्रमुपादत्ते । अन्यस्तु जिह्वाचापन्धेन स्वदेहमुच्चावर्चरेऽस्तुमि नपुंयं त पवित्रप्रदं दुर्गन्धितं करोति । इत्थमनयोन्तरं विद्यत एव । तच्च ऋत्विजोऽपि न पुनरपचीयेत सर्वथा ॥

ब्रह्मचर्यं नाम मनोवाहायकमिति सर्वेन्द्रियाणां निग्रहः । एतन्मयमासिद्धये पूर्वोक्त-नियमानामावश्यकता दिने दिने मम स्पष्टतरमुपलक्ष्यते । यथा त्रयचर्चस्य महिमा निरवधिक-स्तथा त्रयचर्चस्य प्रभावोऽप्यपरिमेयो भवति । ईदृशं ब्रह्मचर्यं नान्येन यत्नेन साध्यम् । परं श्रेष्ठिजनानामिदमादर्शमात्रं कल्पते । पूर्णब्रह्मचर्यसाधकं सदा स्वदोषान्मग्नं हृदयान्तरे प्रच्छन्नस्थितान्धकारानन्विष्य तत्परिहाराय यतते । मनसा तथा दृष्टेन भवितव्यं यथा नियमेनेच्छापूर्वकं एव भावः समुदियात् । यावदीदृशं स्वर्गं नाधिगम्यते तावदूर्गप्रवर्चं न सिध्यति । अनिच्छापूर्वकं मनोभासोऽपि निरारविशेषः । भागानां वशीकार एव मनोनिग्रहः । स च वागेर्निग्रहादपि हृत्परस्तथाप्यन्तरामनं प्रभासादयः साधनीयः । दुःसाधनमात्रेण न कोऽप्यसाध्यमेतदिति मन्यताम् । अयमेव परमार्थः । परमार्थमुद्दिश्य परमं प्रयत्नो यथावश्यकस्तत्र निमाध्वर्यम् ॥

हिन्दुस्थान प्रति मम प्रयागमनोत्तरमेव मयागत यद्ब्रह्मचर्यं मानुषप्रयनादेव केवलमसाध्यमिति । तदवधि फलाहारेण विचारजातरस्य समूलनाशो भविष्यति । नायं किमपि कर्तुमावश्यकमिति स्वाभिमानाद्विश्वस्य तद्विश्वासमायाया लग्नोऽभवत् ॥

एतद्बुद्धान्तनिरूपकरु प्रकरणमग्रे वर्तते । अद्य पुनरेतावन्मात्र स्पष्टीकर्तव्यं य मोक्षसाधनाय ब्रह्मचर्यं रिरक्षिषुभि स्वप्रयत्ने यान् विश्वासो निधीयते तानाभगवयपि निवेद्यते यदि प्रोसितभगो नैव शङ्कनाय । तथाहि भगवदुक्ति —

निपया विनिवर्तते निराहारस्य देहिन ।

रसार्ज रसोऽप्यस्य पर दृष्टा निर्कृत ॥ भ गी २, ५६

अत एव मुमुक्षो श्रीरामनामैव श्रीरामदृष्टैव परमाश्रय । भरतखण्ड प्रयागतस्यैव ममेद तत्त्व बुद्धिगोचरोऽभवत् ॥

नवमोऽध्यायः

सरलजीवनम्

मया तावदाख्यो भोगप्रश्नानो जीवनरम । परतु चिराय सैष नहि प्राचलत् । मन्दिर महावधानेन मया सञ्जीवितमासीत् । किञ्चेत मदीयमानस न ह्यवर्षत् । अथाह गृह्व्यय मन्पयितु प्रवृत्त । रजनाय प्रदेया श्रुतिवर्धत स्म । स तावद्दसनानि कालेनोपाहरत् । नस्माद्विशाया प्रिशाया वा कचुतेषु गल्पद्वेषु स्थितेष्वपि न पर्याप्नुवन् । गल्पद्वेषा प्रतिदिन आतरञ्जना एनाह्वयव्यासेन वा परिवर्तनीया हासन् । एतेन मे द्विगुणो व्यय सवर्तते स्म । मर्मतत समञ्जसमित्यहमचितयम् । तद् व्यय रिररिक्षु स्वयमेव ब्रह्मक्षालनमारसि । क्षान्तिविधान कुतधि पुस्वनादवनुच्य भार्यामप्यशिक्षयम् । एतेन यद्यपि कार्यस्य बाहुल्यमुपजात तथापि तस्य नृनतोपनमादाययोरेतद्विनोदकरमेवमासीत् ॥

गल्पविद्यास्य स्वयं निर्णेजनयतिपर यदाप्यतिस्मरणीयो भवति । मया किञ्च साय्य- धिस्मरजिनेन योजनाभवत् । घञ्ज (पारप्परण) यत्र प्रजामनापित नासीत् । दहन- शाह्या गल्पद्वेष सम्पत्त्वदिता नाभूत् । एतेन दृढस्तव्यापि पट्टिका सर्गदा वाजिनपिष्ट मुखानि स्म । ईदृशीमह प्रतिमुच्य न्यायमभां गत सहस्थिताना प्यारिस्तरजनानामुपहास्यतामगमम् । तस्मिन्तपि घञ्जे पारहासमहनशक्तिर्ममासीत् ॥

अहमवोचम्— स्वयं गल्पत्रिकाशालनस्यायमेव मे प्रथमोऽवसरः । अत एव काजिक्रा-
धिक्रियात् पिष्टमुर्द्धयति किन्त्वनेन मम ह्येव कोऽपि नास्ति । परं भवता विनोदप्रामिस्येको
राम इति ॥

तत्रकं सुद्वदपृच्छत्— किमत्र रजका दुर्लभा इति ॥

अहमवोचम्—

इह निर्णेतव्यं प्रदेयं द्रव्यं ह्यन्यत्रिकं मे प्रतिभति । यावत् पत्रिकानुसृत्य तावत्त्रिकं न
कल्प्यते भविष्यति । किन्तु रजकस्याश्रयणं पटे पटे प्रमज्यते । तन्मध्ये स्वच्छाणां स्वतंत्रा
शालनं वरमिति ॥

एतस्वावलंबनस्वारस्य मदीयमित्राणि ग्राहयितुं नाशकम् । अथ क्रमेण कृतहस्तस्य
रजकस्थेव स्वकर्माणि नेपुण्यमहमव्यगच्छन् । रत्नकानुष्ठितव्यापिज्ञेया मदीयवार्थं न पर्यनीयत ।
दृढत्वे भास्वरत्वे च मदीयगल्पत्रिका निर्णेतकं तोनपत्रिकास्य कथमपि नाशकं अभूत् ॥

दक्षिणाप्रिकादेशमागतस्य गोखलेमहाशयस्य निकटे महादेव गोविंद-रानडे-महोदय
प्रदत्तमेकमुत्तरीयं स्थितम् । तदेतद् दातुं प्रज्ञापकं गोखलेमहाशयो यत्नेन नाम्यरक्षत् ।
अपूर्वसदभेष्ये च तदुपायुक्तं । जोहानिसनर्गवर्तिभिर्भारतीयैस्तत्त्वमाननार्थं मन्वक्त्रिपत् भोजन-
न्तर्गणमप्येको विदिशवसर आसीत् । तदनामेतदुत्तरीयं त्रिरणायमाश्रितम् । पुटितपुटि-
तस्थितत्वात्तन्निर्णयं तत्रयत्नेन परिष्कृतणीयमासीत् । रजकमाकर्ष्य निर्णेतयितुमशक्यं
नाविद्यत । स्वकाशालमुपयुज्जानस्तत्कार्यमहं करिष्यामीत्यवोचम् । तदा गोखलेमहाशयोऽव्यथयत् ।
यथा—

“ न्यायवादिकृत्यं भगद्भिः सत्यगनुशील्यं इच्छति मे विद्वांसः । तन्नु वो निर्णेतन-
पाण्डित्ये नाहं श्रद्धालुः । दूषितेऽमुष्मिन् वा गतिः । उत्तरीयमिदं मया त्रियन्मूल्यवद्रण्यत
इति ज्ञायते वेति ॥ ”

एवमाख्याय प्रहृष्टमानत्वेन यथा बहुमानत्वेन तद्रत्नलभं समुपानतत्तत्रया परमोसाहेन
महामुपारणयत् । तथाप्यहं यथावक्तव्यं करिष्यामीति सन्निवयं प्रतिज्ञाय तापनेन बलं
परिष्कर्तुमनुज्ञामापम् । कृतकार्यंश्च श्लाघायचनरभ्यनन्दिषि । इदानीमन्विष्टं जात्रेव यद्यपि
मदीयकर्तृशालं नाङ्गीकुर्यात्तदा मे वा वा क्षतिः ॥

यथाह रजकाश्रयात्तथा नापितापउद्वनादप्यामानं व्यमोचयम् । आश्रयिदशं गन्तुमुद्यता
सर्वेऽपि स्वयं क्षौरविद्यां शिक्षन्ते । तथापि स्वयं लोमट्टञ्जनस्य विधिना जनो नाद्यापि मयं
दृष्टः । मया तदपि शिक्षणीयमासीत् । अहमेकदा प्रियोरियानगरे कस्यचिद्राग्यनापितस्य
कार्यालयमागच्छम् । मम केशलुञ्जनं न करिष्यामीति मोऽवरीत् । एवं प्रतिनुरागेन प्रदर्शिता
स्वरज्ञा वर्णयितुमशक्या भवति । अहं परमन्विद्यः । तदज्ञमेव विधिं गत्वा केशलुञ्जनयन्त्र

श्री ग दर्पणस्याग्रे स्थित । स्वशितोप्रभागस्य केशानद्रुप्सि । किन्तु चर्मभागस्य केशद्रुञ्जं
दुष्करमासीत् । तदेतन्नैव सुनिष्पन्नम् । न्यायसभाया सुदृशो मामत्र श्रेष्ठ्य परिहासमग्रा अभवत् ।
ननु गाधिमहाशय किं वृत्त भवन केशानाम् । तान्मूपका किमद्रुपन् ॥

नहि गौरनापित वृष्णशीर्षे मदीय फल वा स्पष्टमर्हेत् । अतोऽहमसमीचीनतामनाह्य
स्वयमेव तानलुञ्चिषम् । प्रत्युक्तिरेषा न मे सुदृढामाध्वर्मजनयत् । केशान् लुञ्चिष्यामीति
वदन्ना नापितेन किमपि नापराद्धम् । वृष्णाह्णाना केशाद्रुञ्जने तस्य वृत्तिरेव विनाशमुपेयात् ।
न खलु वयमस्मदीयशौर्यै पचमानामुपसर्पणमनुजानीमहे । ईदृग्मात्रनाया फल न तामस-
कृदेव परमनेकशोऽनभावि । अस्मदीयवापानाभिद् प्रायश्चित्तमिति मन्यातो विपयेऽस्मिन्न
तदानीं क्रोधमाकलयम् ॥

सरलतास्त्रावलम्बनयोर्ममादर शनै शनैस्तीव्ररूपमापद्यतेति यथापस्त्र वर्णयिष्यते ।
किन्तु पूर्वमेवास्य बीजमवापि । तच्च रूढमूल पुष्पितु फलितु च जलसेचनमात्रमप्यैकज्ञ
जग्सेचन च काले प्राप्तमेव ॥

दशमोऽध्यायः

बोअर-युद्धम्

आसन्नवत्यधिकाष्टशतोत्तरसहस्रतमादानवननृत्याधिकाष्टशतोत्तरसहस्रतम वत्सर मदन-
भवगोचरीभूतान् बहुन्विषयान् विसृज्य साप्रत बोअरयुद्धस्य वृत्तान्त उपरर्णनीयो भवति ।
एतदायो वनस्य प्रारम्भकाले बोअरजनैरेव सर्वात्मना सहानुभूतिरस्माकमासीत् । किन्तु स्वाभिप्राया-
नुसारेण वर्तिनुमवाप्राप्तोऽहनिति मनासीतदानीं मर्नाना । इदं दक्षिणाक्रिन्नासत्त्वाग्रहेतिहासेऽनु-
जिततद्दयम्भूमपरामर्शेन मया संसमुपावर्णि । तस्मात्स्य पुनर्निरूपणमत्र निरवकाश भवति ।
एतद्वृत्तान्तं बुभुक्षुमि स एवेतिहासो द्रष्टव्य इति बोधयामि । इह तापदियन्मात्रमिदानीं वक्तव्य
यथा — आगलसाम्राय प्रति ममासीद्यादृशी स्वाभिभक्ति सा तस्मिन्नायोधने ममाङ्गलपक्षना-
श्रित्य प्रवर्तनाय बलप्रैरपत् । आगलराज्यप्रजाधिकारोऽय मया सपिपादितस्तदाम्लप्रजापदेव
ममापि तदाग्रपरक्षगे प्रवृत्त्याश्रयण धर्ममित्यहमचिन्तयम् । तत्कालमह हिन्दुस्थानस्य पूर्णस्वात-
न्त्र्यागति 'निदिश' चकाधिपत्य एव स्थित्वा तच्चकाधिपत्यद्वारेण साय्येत्यभिप्रायजानासम् ।
अत एव यथाशास्त्र्य मिराणि सधत्य लब्धक्षताना योजना शुभ्रपणाय सेवादलमेक पर्यकल्पयम् ।
एतदलस्य सेना यथाधिपकारिण स्त्रीनारपितु महान् प्रयास आस्थेयोऽभवत् । तदा किल
तत्रया आगलेया प्रायेण भारतीयान्सर्गनपि कष्टमीरुक्तान् स्वार्थैकपरायणाध्यामन्वन्त । अत एव

बहवो माङ्ग्लेयसुहृद् प्रयत्न मदीयमनभिनन्दन्तो मा निरस्ताह्याचक्रु । डॉ. बृथमहाशयस्तावदेक एव सर्गमना मामपौषयत् । परिश्रतयोजाना झुश्रुपणस्य विधानमस्मानदिक्षयत् । एतन्कार्यनिर्वाहोचितशरीरदार्ढ्यमपन्ना वयमिति भिपक् सक्ताशाबोग्यनापत्रिका वय समपादयाम । एस्कान्त्रमहाशयो लॉटनमहाशयश्च प्रयत्नमेव सोसाहमन्वमोदेताम् । अयान्ते वय युद्धे सेवा करिष्याम इति रायाधिकार प्रति विश्वसिमकुर्महि । राज्याधिकृताश्च तद्विश्वसिहेतो स्वकृतज्ञाना प्रत्याप्याधुनैव सेवया न कार्यमित्यस्मानवेदयन् ॥

किन्तु तदनङ्गीकारवाक्येन नाह परितुष्य जोपमवस्थिति । डॉ. बृथमहाशयस्य साहाय्यमुपलभ्य नातालदेशान्तिन क्रस्तमनाचार्यमदर्शम् । आस्माकसेवादले बहवो भारतीया निस्तमनाबलविनोऽनन्त । ममोपदेशमाकार्यं मताचार्य पर समनुष्यत् । राज्याधिकारेणास्मदीया सेवा यथा स्वीक्रियेत तथाहमुपकरिष्यामीति च प्रत्यजानीत ॥

एतन्मध्ये कालस्याप्यनुकूलमयोगोऽस्माभिर्लभ्य । बोधरयोऽपि अविनर्कित धैर्यं स्वयं विक्रम च प्रादर्शयन् । अथ राज्याधिकारोऽस्मदीयसेवाया आनन्द्यकतामपश्यत् ॥

आस्माकसेवादलेमक्रान्तातोत्तरसहस्रमह्यारुमासीत् । तत्र नेतार उपचत्वारिंशजना । त्रिशत स्वतन्त्रभारतीया शेषा प्रतिज्ञाबद्धकर्मकरा । डॉ. बृथमहाशयोऽपि सहात्मामिरेव स्थित । सेनादल स्वकार्यं श्लाघ्यतया निरमाहयत् । यद्यस्मदीयकार्यं अतर्नाप्रहारान्तविदूरे प्रदेशे निर्नर्तनीयमासीत् । यद्यपि वय 'रक्तस्वस्तिक' (रेट क्रॉस) बन्धेन समरक्षिष्याहि तथापि प्रतिबद्धनभिगमो समयेऽस्माभिराग्नेयगुलिकापातस्यैव सेवाहृन्मनुष्ट्रेयामित्यदिश्रमहि । गुलिकापातस्थलप्रवेशनिषेधको यो नियम सोऽस्मादिच्छया न प्रयुक्त किन्तु राज्याधिकार-निदेश एव तादृशोऽभूत् । तथापि स्थियाक्रोपे पराजयप्रान्यनन्तर परिस्थितिसन्ध्या समन्नि । तथाहि सेनाभित्तुल्लामिमान सवेश व्यसज्जयथा—यद्यपि यूय विपद्गोचरे स्थातुमनर्हा तथापि समराङ्गण प्रविश्य परिक्षनयोजानानयय चेतश्च रायाधिकारस्य महती युष्मामिस्पृहति-विहिता स्यादिति । विपद्गोचरीभवितु वय सजा एव स्थिता । तस्मात् स्थियाक्रोपयुद्धे शनघ्नीप्र-हारान्त पातिपु प्रदेशेषु गन्वा कार्यं कर्तुमारम्भहि । एषु दिवसेषु परिक्षान्तयोजान् वीचरैर्महन्तो वय विंशत्या पचत्रिंशत्या न पापार्णैर्द्वीपस प्रदेशानन्यउघयामहि । इत्थमस्माभिरपोटाना बोधाना मध्ये जनरलबुड्गोटप्रभृतयो जना अपिचन्त ॥

सप्ताहपट्क यावन्कृताया सेवायामस्मदीयदले व्यसर्ति । स्थियाक्रोपपालकान्द्रस्यथल्यो-
ल्लभ्यपराजया प्रधाना आग्लेसेनापनयो बोधरजनास्कन्दात् लेडीस्मिथप्रभृतिस्यलाना सद्यो

विमोचनप्रयत्न विहाय हिन्दुस्थानादाग्लरिदेशाच्च सैन्यागम प्रनीक्षमार्गैरस्माभिः समुद्योगो निवृत्त-
नीय इति निश्चेषु ॥

इमामल्पामपि सेना तस्मिन्नसरे बहू प्राशसितुः । भारतीयेषु माननावृद्धिमापत् ।
' सर्वेषामपि न समा हि मतिता साम्राज्यसंपुनता ' इति पट्टवीयुतानि प्रशसनपद्यानि सर्वेन
प्राचकाशन् ॥

बुलरमहाशय सेनापतिलेखनद्वारास्मदीयदलस्य सेनाकार्यमस्तीप्रीत् । दलनायकेभ्य
समरत्रिरुदमुद्रा अपि प्रादायिपत् ॥

भारतीय समग्रय परतु सघटित समर्जन । प्रतिज्ञानद्धर्मररान् भारतीयानह
सम्पक्तरा पर्यचैषम् । तेषामतिशयिता जागर्तिरुदपद्यत् । हिन्दुमुसलमानकेस्तमद्रासीगुजरानी-
सिंघीजना सर्वेऽपि भारतीया एव सर्वे च मातृभूमैर्भरतवर्षस्य पुत्रा इति भावना बलवत् दृढ-
मूलाभवत् । भारतीयाना क्लेशा सर्वेऽपि सर्वथा दूरीभविष्यन्तीति सर्वेऽप्यमन्यन् । गौराहाना
वर्तनमपि परिवृत्तिमागतमिदं स्पष्टमदक्ष्यन् । युद्धकाले गौराह्ने सह घटित सन्धोऽपि मधुर
एवासीत् । पर सहस्रैराग्लयोर्नै सह सङ्घो न समजनि । तेऽस्मासु केवल मित्रभावेनाव-
र्तन्तापि तु तस्वेवार्थमागता वयमित्यस्मदीयामुपकृतिः सस्मरन्ति स्म ॥

निपत्सु मानुषी प्रकृति यथा परमोत्कर्षमाविष्करोतीति निदर्शनार्थमेका मधुरसस्मृति-
रिहास्यमुपन्यसितव्या भवति । चीवरीसङ्घः सेनानिवेशस्थानमस्माभिर्मन्यते स्म तत्रैव
लॉर्डरॉबर्ट्समहाशयस्य कुमारे 'लेफ्टनन्ट रोबर्ट्स' नामा मृत्युसन्निभेनाग्नेयगुल्किप्रहारेण
पञ्चतामगात् । प्रेतकार्यनिर्हणसमानोऽस्मानुपनत । अस्मदीयप्रयाणादिवसे नैदाघमौज्वन्य
समप्रेकमासीत् । वय सर्वेऽपि तृष्णादिता अभूम् । मार्गे क्षुल्लका स्रोतस्विनी काचिददक्ष्यन् ।
जलपानेन पिपासोपशमनं सुकरमासीत् । किन्तु प्रथम केन पातव्यम् । आग्लयोधेषु पीत
तृप्तेषु वय च पास्याम इत्यस्माभिः सूचितम् । परतु ते प्रथम पातुमप्रतिपथमाना पूर्वमस्मानेव
पानाय निरग्नन् । कचित्कालमित्थं पोर्योपर्यजिज्ञासा प्रावर्तत ॥

एकादशोऽध्यायः

नैर्मल्यसुधारणं क्षामनिवारणं च

स्मानाङ्गस्थानुपयुक्तस्थितिनिरूपणं सर्वदा मे दुस्सह भवति । जनताशेषनिगूहनं वा
तदोपासनयनमन्तराधिकारप्राप्तये नवर्षणं वा नाहं मोचयामि । अत एवाहं नातालदेशे
रिषतिप्रदृशादारभ्य दक्षिणाभिः प्रान्तिनासिः भारतीयेभ्यारोपितं दोषं (एतदाशेषपुष्पाणि सर्वा-

शोपेतमासीत्) अपानर्तमुपनोऽभनम् । एव हि प्रवाद श्रूयते स्म । यथा—“ भारतीय
अल्सा । ते स्वनीयगृहद्वाराणि निर्मलानि न हि स्थापयति । श्वपचा एते ” इति ॥

एतत्कृत्वा निर्मलनोद्देश्यतयास्मदीयजनप्रमुखानां गृहेषु पूर्वमेव सुधारणमारम्भमासीत् । किन्तु
उत्पन्ननगरे ग्रथिचक्रप्रसरेणाशाना यदा समुद्रसदा प्रतिगृह पंगक्षितुमुपाभस्महि ।
पौरसभासदस्य सह मन्त्र्य प्राप्तानुमतिमिरस्मामि कार्यमारभि । ते त्रिगणसहकारमपैक्षन्त ।
अधिमतास्मदीयसहायानां तेषां कार्यं सुकरमननि । आत्मान (भारतीयानां) इशास्तान-
चमापद्यन्त । यतो ग्रथिचक्रप्रद्वेषु समुचितेऽधिचारिण प्रायेणास्तमितक्षमागुणा सुदुर्घगा-
न्सन्नाहानारचश्च निचक्रोत्पात्रीभूताङ्गनान् दण्डयन्ति । अस्मदीयास्तु स्वयं परित्रम्य नैर्मल्यकार्यं
निर्वाह्यं भवत्वादा मानमरक्षन् ॥

मदीयानुभवेषु सर्वं न मधुरमासीत् । तत्रत्याग्वाधिकारास्वाधिकारार्थनाय भारती-
यानां साहाय्यमत्रात् सुकरमासीत् । तथापि स्वकर्तव्यस्य स्वयं निगानप्रसङ्गं तसाहाय्यं दुर्लभ-
मलक्ष्यत । ते मा क्वचिदपामानयन् । क्वचिसपिनयमौदास्यमदर्शयन् । स्वममित स्वलस्य
निर्मलीकरणेऽप्य तेषां दुस्सहोऽभूत् । तस्मान्न कथा प्रसन्नकार्यस्य कृते द्रव्यो
त्सर्जनस्य । जने त्रिमपि कार्यं वारयितुमामेन तिरस्त्रिकक्षमासपन्नन भवितव्यमित्युपदेशो
मदनुभवेऽर्तं सम्यङ्गया शिक्षितोऽभूत् । सुधारणसिद्धिसमुत्तमो जन सुगारम एक एव ।
तेन च समाचक्षुपापमानप्राणान्तिर्हसा पञ्चनेन प्रतीक्षणीया । न पुनरन्या कापि प्रयाशा
मनसि निवेया । सुगारको यद्यपि सुगारण प्राणप्रिय मन्वते तथापि समानेन त्रिभोऽप्यमिति
कुतो न मतयम् ॥

अथाप्येतप्रयत्नत्रयाद्य फलितोऽयं स कथ्यते । तत्रत्या भारतीयानां स्वगृहद्वारादित्रम्य
स्वच्छतयापस्थापनमात्रस्य त्रिमित्यज्ञामिदु । अपिसुधारणा मयि गौरवमुपाचीयत । ते त्रिगणम्यजनन
यदहं बहिरस्मदीयन्युनातिरिक्तानि प्रकाश्य स्वाधिकारस्य कृते र्थमत्रात्तो युच्यमानं र्थमयत्रम्य
रिथतस्तथात सुधारणस्य कृतेऽपि र्थोन्माहसपन्नोऽभूमिति ॥

किन्तु नार्थमन्यदशाशित्यत । तच्च तत्रस्यानिना भारतीयानां निचमाभूमिं प्रति
स्वकर्तव्योपदेश । भस्तरपमतावभूमि । भारतीयानां अर्थोर्ननाय दक्षिणाक्रियदण गता ।
एवमार्जितादर्थाचितोऽप्यशस्य निपन्नमाभूम्यं प्रदानं तेषां कर्तव्यम् । मन्तनययुक्ताप्यशाना
पिकमहत्सन्ने त्रैस्तान्द्रे नयनययुक्ताप्यशानापिकमहत्सन्नेऽपि वसने च घोरेक्षामण्यया निपत्रा
भस्तरपमायस्यत । द्वयोरप्यरमरयोर्दक्षिणाक्रियदशासाहाय्यमुपानमन्त । प्रथमभागे मर्पान-
द्रव्यापेक्षया द्वितीयारामप्रकरं द्रव्यं मनमाहि । तत्रात्रमन्त्रेभ्योऽपि साहाय्यमृत्पनदि ।
तस्मादर्धमद्यय प्रभूतोऽभवत् । गिरिमिटियान्या प्रतिपादयन्नत्राद्य स्वदेयादभन्तु ।

इत्थमनयोर्दुष्कालयोरारब्धोऽयमभ्यासोऽद्यापि रथायी कर्त्तव्ये । भारतभर्ते मारुजनिज्जमत्प्रप्राप्तौ
दक्षिणाफ्रिकासिभातीयेभ्य साहाय्य प्रयत्नमुपनयेत् ॥

दक्षिणाफ्रिकादेशे भारतीयसेवासमुद्यतस्य मम सयमहिमा पत्रे पत्रे प्रदर्शयामि स्म ।
सयमेको दिशालत्तरु । स च प्रयत्नमपोषितं सन् प्रयत्नं फलिष्यति । सयत्नो यथा यथा-
तरवतीर्यते तथा तथा महार्हत्त्वानि हस्तमुपागच्छन्ति सेवाया विनिमोऽप्रकाशश्चोपलभ्यते ॥

द्वादशोऽध्यायः

हिन्दुस्थानं प्रति निवृत्तिः

युद्धव्यतिकरान्निवृत्तोऽहमचिन्तयाम् । यदि परं मम कार्यं स्वदेशे वर्तते । न तु दक्षिणाफ्रि-
कादेश इति । एतच्च दक्षिणाफ्रिकादेशे कर्त्तव्याभावान् । परन्तु द्रव्यार्जनमेव मम मुख्यो-
द्योगो माम्बुदिति ॥

भरतखड्गवर्तिनो मे सुदृढं प्रत्यागमनाय मा निरबन्न् । तत्र मदीयगमनेनाधिष्-
प्रयोजनलाभं स्यादित्यहमचिन्तयाम् । दक्षिणाफ्रिकादेशे कार्यनिर्वाहणाय खानमहादायो
मनसुखलाल नाजर-महाशयश्च स्थितावेत् । अतोऽहं प्रस्थानाय मदीयसहचरानवृच्छाम् ।
तदनुमतिप्राप्तिस्तु बहुप्रयाससाध्याभवत् । मम प्रस्थानादेकवत्सराभ्यन्तरं एव पुनरागमनं
जनैरपेक्ष्यते यदि तदा सब प्रत्यागन्तुं सज्जस्थितेन मया भवितव्यमिति समयपूर्वकरामन-
मन्त्रशासिषु । समयबन्धोऽयं मम कठिनं प्रचभात् । तथापि प्रेमयादाबद्धोऽहमिदं प्रयत्नोऽसि ॥

गोवर्धनधरेणाह स्वामिना प्रेमसूत्रतः नीतास्मि बधनं यस्माद्दासी तस्यास्मि सांदा—इति
श्रीमत्या मीराबाईमहाशया वाचापम्यं मदीयस्थिते समञ्जसमासीत् । प्रजावाण्येव हि पारमेश्वरी
वाक् । मम मित्रराज्यमनिराकरणीयमासीत् । अतोऽहं समयमङ्गीकृत्य हिन्दुस्थानं प्रयातुमनुज्ञाम-
घापम् ॥

अस्मिन्नसरे परं नालालदेशेन मम निःशुभमन्व आसीत् । तत्रत्या भारतीया प्रेमाभूते
मामालाययन् । स्थले स्थले ममापुच्छनाय सभा हि गिलिता । महार्हाश्चोपदा मे प्राददु ॥

पुरा पण्णरयुचराष्टगताभिजसहस्रनमिऽपि वरं हिन्दुस्थानं प्रस्थास्यमानेन त्रिप्रा प्रीति-
दाया मयालभ्यन्त । परन्वसरेऽस्मिन्विस्मयनसमारभ्यो महत्तर आसीत् । प्रीतिदायेषु न केवलं
सौवर्णतजताश्च पदार्था अपि तु वज्रप्रितान्यपि यस्तुन्यविद्यत ॥

एतानि वस्तूनि स्वीकर्तुं कवे वा ममाधिकार । तानि मया स्वीक्रियन्ते यदि प्रतिक्र-
मन्तरेण लोकमेवा चिन्तयितुं कथं वा चेत् ममाधिकारैः । मदीयव्यवहारिलोकेऽर्थाधिकारिणां प्रा-
दापान्मुक्ता शेषा मर्षेऽपि प्रजासेवार्थमेव प्रदत्ता आसन् । किं च व्यवहारिणां भिन्नभिन्नाणां च
मेदमाकर्तव्यितुं नापराध आसीत् । यतो मदीयकार्यिकार मर्षेऽपि मार्जनानि वस्तुव्येषूपकर्तार
एवासन् ॥

एतेषां प्रातिदायानां मध्ये पचाग्निनी (अष्टमनरूपक) मूल्यं सावर्णहार एक
कल्लुत्वात् महाशयार्थे विनिर्गता आसीत् । तन्निवृत्तस्यापि मदीयस्वार्जनिक सेवान्वयपरादेशो-
पलब्धत्वादितरेभ्यः पृथक्कर्तुं नायुज्यत ॥

वदमानप्रासिद्धिसेवायां नाहं न्यद्रामियम् । योचनापरयशं मन् इतस्तत् कष्टे गता-
गतमस्त्वम् । तथापि प्रतिपत्तिमूढोऽस्मि स्थित । परं सहस्ररूप्यमिति सुप्रहारं दुस्त्यजमश्न्यत ।
तस्य स्थापनं तु ततोऽपि दुष्करं प्रयथात् ॥

अहं तावदस्मिन् वस्तूनि स्वयमेव स्थापयेयम् । परं मदीयदारापयाता न गति । अमी
हि सेवार्थं जीवितं यापयित्वा मिति मया शिक्षन्ते स्म । मेवाप्य इतरं प्रतिक्रियाभासस्तदीयदु-
गोचरी क्रियते स्म ॥

अस्मद्गृहे महाईवस्तूनि नैव स्थितानि । अस्मदीयजीवितमजना सरलमूल्यं समपद्यत ।
एव स्थितेऽस्माभिः सुवर्णपट्टिकायागि कथं धारणीयानि । आमरणभ्रान्तिर्दुर्गमरणीयेति
तदानीमपि लोको मया बोध्यते स्म । मया प्राप्तं रत्नाभरणस्तुभिः किं करणीयम् ॥

इमानि वस्तूनि मया न परिग्रहितव्यानीति निश्चयम् । लोकानां कृते तद्व्यग्राय पान्मी-
रस्मन्मजोप्रवर्तान् लोकान् प्रमदशिवेन नियुज्यते लम्ब्यमस्त्वम् । श्वो भूते भायोपुत्राश्च
ममेव्य तैर्नन्वयिन्वा चिन्ताभारनिर्मुक्तोऽभवम् ॥

प्रस्तावेऽस्मिन्मार्थां नमने दुर्ग्रहत्वं कुमाराणाम्प्रतिशयं च मम विदितमेवमासीत् ।
तस्मादिमे वाडका मयस्करादिनं कर्तव्या इति निर्दिष्टम् ॥

वस्तु मदीयन्वचना सच पराङ्गीचक्रुः । तेषां च—

एतन्महाईवस्तुमर्तुं हि न कर्यमस्मि । तानि प्रदातुं जनेभ्यः प्रत्यरेणीयानि । यदि
तावदीदृशि वस्तुव्येषेऽस्त्यन्ते तदा स्वयं तानि स्वीकर्तव्यानि ॥

अहं मन्तुष्टमानपृच्छन्— एव तर्हि युष्मदीयनतायेतदङ्गीकार्यं नञ्चि ॥

ते प्राहुः—अपश्यसेव । तदप्युपगमनभास्मात्प्रदत्तावस्तु । विवेकान्यासमानि नरा
धारयितव्यानि । सा क्रियात्मदर्शनेव तेभ्यः सृष्टव्ये । अस्माभिरितेषु निहामितेषु विनिचयना
तपरिग्रहेऽभिनेरेष्टव्यानि ॥

परमेतसुवच न तावत्सुकरमासीत् ॥

मम भार्याप्रादीत्-भवतस्तावदिदं न स्पृहणीयं स्यात् । भगवतीयकुमाराश्च नेदमपेक्षेत् । ते प्रोसाहिता भवद्वाक्यमनु नरीनुत्यन्ते । मयापि न धारणीयमियस्यार्थमन्यह जानीयान् । परमं स्तुपाणा का गति । तासांमप्येतदनपेक्षणीयं वा । श्वस्त्रार्थि नु भार्याति को हि रिष्यत् । एतादृशान् प्रीतिदायान्नाहं सर्वथा प्रत्यर्पयेयमिति ॥

एष वाग्बारा तदनु पोषिणी नेत्राबुधात्तपि च प्रागहत् । तथापि बालका ब्रह्मनस्का स्थिता । अहं तु निष्कम्प एव ॥

अथैव मृदूक्तिभिस्तामवोचम्-युज्यते । पुत्राणां विवाहं कार्यं एव । परन्तु गालव्यस-स्ताव्निनाह्वयितुं नाहमिच्छामि । वयं प्रायं तदेतत्सर्वं स्वयमेव ते निर्वोदाम । किं च ग्ला-भरणगुण्डं कन्यास्तदर्थं वयं न वृणीमहे । अथ कियन्तिचिदाभरणानि अस्वयमेव कारयेत्कन्यानि चेत्तदा त्वहं पलायिष्ये । त्वं मा प्रक्षयत्येवेति ॥

भार्या प्रव्यवोचत्—

किं नाम प्रष्टव्यम् । न खलु भगवन्ने न विदितं मदीयनाभरणसर्वस्व भगवता विनाशितम् । मया तद्भरणमसहमानो भगवन् ननु स्तुपाणां पुनस्तान्युपहरिष्यति । अद्यप्रभृत्येव बालकानव-धूतान्कर्तुं व्यसितो भगवन् । ननु सर्वथा नाहमाभरणानि प्रत्यर्पयिष्ये । मम हारस्योपरि भवत को वाधिकार इति ॥

अथाहमपुच्छम्—

ह्यैरोऽयं भगवत्कृतायां सेवायां कृते प्रादायि किं वा मत्कृतसेवाया इति ॥

“तत्तावद्युज्यते । भगवत्कृतसेवायां मयापि सेवा कृता स्यादिति मन्ये । भवत कृते सार्विदिव मया यथारिश्नात् । तद्भवकृतसेवां ते न गणनामर्हति तदानीममुनामुक्त्वन् स्वैरमेव गृहमानयन् मा रोद रोदं पारिश्रमस्य च परं प्रौढ्यमकारयद्भगवन् । हन्त सर्वस्यास्य गणना कुत समवेदिति ॥

इमे वाणास्तीक्ष्णा अभवन् । तेषां केचिद्बलममां प्राहन् । तथापि रत्नाभरणानां प्रत्यर्पणस्य मया पूर्वमेव निश्चितवाक्यमन्यमपि भार्यामसान्वयम् । यानि मया पण्यकयुतं गण्यतामिकमहसतमे वसरे खन्यानि रत्नाभरणवस्तूनि तानि प्रत्यर्पयम् । धर्मदर्शिलेह्यमेव कृत्या वा धर्मदर्शिता वा लेपयानुसारेण सार्वजनिककार्येषु यथासमं तेषां विनियुज्यतां निष्कम्पं वचिदद्रव्यनिक्षेपाण्ये तान्यक्षेपयम् । अनेनैव सार्वजनिककार्येषु वावश्यमन्तां प्राप्य यद्यत्कामे-तानि वस्तूनि विनीतुं सज्जिष्यन्स्तथापि तन्निरपेक्ष एव पुण्यकयुतं संप्रहीतुमशकम् । अथापि तदेवापह्नवं निष्ठति । अपि चैतदुपचीयमानं वान्ति ॥

एव वृत्ततो मम न कदाप्यनुसाहोऽजनि । गच्छसु दिवसेषु मम भार्यापि तदाचिय-
मजानात् । इदमस्मान् बह्वीम्यो दुराशाम्यस्समरक्षत् ॥

सार्पजनिकमेवासमुद्यनमर्हाहृयनुमानानि नव स्वीकर्तव्यानीति दृष्ट मे मतम् ॥

त्रयोदशोऽध्यायः

पुनश्च हिन्दुस्थाने

इत्थमहं स्वदेशं प्रति प्रस्थितः । मार्गे 'मोहीक्ष्यस'-श्रवणं प्राप्यत् । तत्र नौकायानस्य चिराया-
वस्थानादयक्तागमुपलभ्यायतीर्णस्तद्द्वीपस्य स्थितिगतां प्रायः सम्यगोपाज्ञामियम् । तत्र यत्र न-
कीयप्रतिनिधिं 'सर चार्ल्स जस' महोदयस्य प्राप्नुर्णामूय रात्रिमेकामयराहयन् ॥

हिन्दुस्थानं प्राप्य कतिचिद्दिनानि देशपर्यटनेनापापयम् । तदानीमेतौत्तरनक्षत्राभिरु-
सहस्रतमो वसरः । तद्वर्षस्य राष्ट्रमहासभा कच्छकत्तानगरेऽग्निनिवेशेन्यभूत् । शीतगा-एटलजी-
वाच्छा (इदानीं 'सर' विरुद्धधारी) महाशयेनाथ्यक्षनापदमास्थेयमासीत् । अहमपि महा-
सभामगच्छामिति न पृथगनुमाययकम् । अयमेव मे महामभाया प्रथमोऽनुभवः । मोहमयी-
नगरात् सर-फिरोजगा-भटेना-महाशयेनोपस्थित-सुमशक्त्यैराहमपि प्रास्थिपि । यत्नेन सह
दक्षिणाभिरादेशम्य स्थितिमविकृत्य वक्तव्यं स्थितम् । स तत्रत् पृथगेका गच्छतीं भाटयिथा
प्रयागमकरोत् । राजभवेन जीवनमर्मा निराहयति स्मेति मम विदितमासीत् । प्रयागमध्ये
कचिन्काष्ठ तदीयगच्छतीं प्रविश्य मया सभापितव्यमिति प्रामानुत्तन्तदनुरोधेन तन्निर्दिष्ट
लोहाच्चनिवेशने तस्य शत्रुतीं गन्ना तमनाडोक्तयम् । तदानीं वाच्छा-महाशय श्रीमान् (अथ 'सर'
विरुद्धधारी) विमलकाष्ठ-सेतुकाष्ठ-कच्छरायश्च तेन सङ्घोषयिष्टमस्तम् । सर्वेऽप्येते उजनीय-
प्रस्तानाश्चयन्ति स्म । सरफिरोजशांमहाशयो दृष्टमात्रं मामकथयत् । गात्रे तत्र कर्ष्यमुक्ष्य
न किञ्चित्तुं शक्यत इति प्रतिभाति । त्वदिष्टानुरोधेन प्रस्ताव तावद्द्वीपुर्नह । नित्यं
स्वदेशेऽप्यस्माकं नियानधिकारः । स्वतिस्य एव यावदधिकारोऽस्माकं न च्यति तान्स्या-
स्थयतीनामम्भदीयानामनस्यापरिवर्तो दुर्लभ इति । अहमेतेन विरिमतानुत्तोऽभवम् ।
अयमाशय सेतुकाष्ठमहाशयस्याभिमत एमाउक्ष्यत् । वाच्छामहोदयं सानुस्मया दृष्टिं मयि
व्यजिरत् । सरफिरोजशांमहाशय मदीयमतमङ्गीकारयितुमहं प्रायतिपि । नान्तो राजन्वाभावेऽपि
कर्ष्यतो मोहमयीनगरस्य परिवृद्धचनधिगतस्य तस्याङ्गीकृतिं मादशो जन कथं नपादयेत् । तदहं
महासभाया मदीयप्रस्तायोपस्थापनं तेनाम्यनुज्ञानन्तान्तैव मनतुभ्यम् ॥

प्रस्तावपरमरोप्य मे प्रदर्शयन्तु भन्त इति वाञ्छामहोदयो ममोत्तेजनप्रदिम्ब्याऋषयत् । तस्माद्दह मदीयकृतज्ञता प्रख्याप्याय्यरहितोत्तरलोहाघ्ननिवेशनरिवताया धूमशाम्ब्या ततोऽ नितीर्य स्वशकटीमगच्छम् ॥

अथ कल्कतानगर वषमामादयाम् । सभास्यश्च स्वागतमण्डल्या विभोत्तरवसतिमनापि । मया कुत्र गन्तव्यमिति स्वयसेवत्रमहमपृच्छम् । स मा रिपनमहाविद्यालयमनैपीत् । तत्र हि वहूना प्रतिनिधीना वसति परिकल्पितासीत् । मयाप्युपितविभाग एव मदीयभाग्यवशा-
त्तत्रमगन् लोकमान्योऽप्यवर्तत । स च मदागमनादेकदिनोत्तर तत्र प्राप्त इति स्मरामि ॥

निसर्गो लोकमान्यस्य सनिधो जनास्थानी सर्वदा वर्तते स्म । स च प्रदेशस्तत्रो-
पनिष्ठजनसमाज इत्येतत्सर्वं स्फुट मे स्मृतिपथे वर्तते । यद्यह चित्ररत्नोऽभविष्य तदा मत्तोपनिष्ठ तत्रमवन्तमचित्रयिष्यम् । तद्दर्शनार्थमागतोष्वसह्येषु जनेष्वेकस्यैव नाम मयाद्य स्मर्यते । स च “अमृत बन्धन” पत्रिकासंपादको मोतीलालबोधोपमहाशय । लोकमान्यस्य ‘हा हा’ प्रहासा राज्याधिकृतानामन्यायवर्तनमधिकृत्य प्रवृत्तस्तयोरोलापश्च दुर्विस्मरो भवति ॥

अथ तत्रयानि सविधानानि सविस्तर परिशीलयिष्याम । स्वयसेवका परस्पर प्रतिबन्ध माचरन्ति स्म । कश्चिदेकस्मिन्कर्तुमि नियुज्यमान सद्य एवापरमाह्वयत् । स चान्य स चान्यम् । एतन्मध्ये हन्त प्रतिनिधीनामवस्था त्वनिर्वचनीयासीत् ॥

कतिमिच्छि स्वयसेवकैरह मैत्रीमङ्गलम् । तेभ्यो दक्षिणाफ्रिकासन्धिना कश्चिद्विद्वान्तान् न्येदयम् । एतेन ते मनागजिह्वयु । सेवायास्तत्त्वमेतान् प्रोवयितुम्यतिपि । ते च तत्रापेणाबु-
ध्यन्तेन । तथापि सेवा पानके निक्षिप्य प्राशयितु न शक्यते । प्रथम तावदिच्छा ह्यावश्यम् । तत्रोऽभ्यास । ऋजुचेतसामेपामिच्छा प्रकाम्मासीत् । पर शिक्षणमभ्यासश्च कुनो लभ्येत । महासभा प्रतिनस्तर त्रीणि दिनानि प्रचल्य ततो निद्रामभजत् । दिनत्रय प्रचलति वार्षिकोत्सवे क्रियन्मात्र ज्ञानमुदियात् । प्रतिनिधयोऽपि स्वयसेवकानुरूपा एवासात् । तैर्लेख्य शिक्षणमपि तत्सदृशमेव तात्कालिनमेव च । ते स्वय न किञ्चिदकुर्वन् । इदं वुरु—अद कुर्विति सर्वदा स्वयसेवकानाज्ञापयन्ति स्म ॥

अत्राप्यस्युर्यताया साम्राज्यनिलास प्रत्यक्षीभवति स्म । द्वाविडाना पाकशाला शाला-
न्तरेभ्यो दधीयासिप्रदेशे सनिविद्याभूत् । इमान्प्रतिनिधीन् दृष्टिदोष स्पृशति स्म । (द्वाविडदेशना ब्राह्मणा भोजनवेलाया इतरवर्गोदृष्टमात्रा अपि मालिन्यमाप्नुवन्ति । अत एव ते स्वगृहेषु यद्रकगद्य भुञ्जते ।) तस्मादेया कृते महाविद्यालयस्यानगणान्तरे त्रिर्लिङ्गमितिभि मवृता भोजनशाला पृथक्स्थानीया भवेत् । सा च चासप्रतिरोधिना धूमजालेन परिपूर्णभूत् । सैर पाकशाग सैर भोजनशाला सैर मज्जनशाला च । ततो बहिर्निगन्तुमनशदा एव नासीत् । मर्गमेवपश्यतो मर्मने वर्णाश्रमवर्ममुपहमन्त इव लक्ष्यन्ते स्म । नानादिभ्य समागत्य महासभाया

मिलन्तु प्रतिनिधिष्वेवतादृगष्ट्ययताप्रमगो यदि दृश्येन तदा तान्बृला प्रेषितवस्तु जनेषु तथा कियमात्रतया भवितव्यमिवात्मयेवाचिन्तयम् । इदं च स्मार स्मारमह दीर्घनिश्चासममुचम् ॥

मन्मैमसत्र तु दुरन्तमासीत् । परीक्ष्यमाणे सर्वत कच्चरमेव । मलागाराण्यन्यान्वेवा-
विद्यन्त । दुर्गाय स्मरतो ममाद्यापि रोमहर्षो जायते । इदमह स्वयसेवकेभ्य प्रादर्शयम् । ते तु
विहस्य नि मत्रोचमयदन्तदेतमत्रोचमस्य कार्यं न पुनरस्माकमिति । एषा शोयनी मे
प्रदीयतामित्यहमपृच्छम् । ते ममुखमपश्यन् । अहमेका मार्जनीं सप्रथ्य मलागारमशोययम् । किं
तु मय्येव तद्विश्रान्तिमगच्छत् । जनस्तोमस्यातिग्राह्यन्यान्मलागाराणामल्पपीभन्नाच्च तानि वार
चार समार्जनीयान्यासन् । इदं मदीयशक्तिमतिक्रान्तमासीत् । तस्मान्मया स्वानुकूल्यमात्रमेव
सतोष्टव्यमापतितम् । शेषास्तदशुचिव दीर्घिन्य च नादृक्षयन्त ॥

पर नेतायदेव । केचिप्रतिनिप्रय स्वमोष्टस्य ऋधेदिवामेव रात्रौ मद्रविसर्जनस्थान
नि शङ्कमनुवृत । प्रातरिदं स्वयसेवकेभ्य प्रादर्शयम् । शुचीकर्तुं न कोऽपि सन्नस्थित ।
अहमेक एव तन्निर्मलीकरणमानपात्रमासम् । इदानीमत्रप्रिये महती व्यवस्थितिर्दृश्यते ।
तथाप्यद्यापि महासभामगडप स्वच्छन्दतो मष्टमूरादिना दृपयन्तो निर्निचारा प्रतिनिप्रयो न किल
न विद्यते । न च सर्वे स्वयसेवका शोययितु सदा सन्नस्थिता भविष्यन्ति ॥

महासभा तत्तादृशमेवमय्ये ततोऽप्यत्रिकदिनानि प्रचलेद्यदि व्यापिप्रमरण निप्रतिप्रन्ध
स्यादिति अहमदृक्षयम् ॥

चतुर्दशोऽध्यायः

लेखको भृत्यश्च

महासभादिनद्वयात्पर मेठनीयाभवत् । तकार्यालये मदीयसेवा यदि स्वीक्रियेत तदा तत्र
कार्यमनुतिष्ठानुभव सपादनीय इति निरर्चयम् ॥

तस्मान्कटकतानगरप्रासिदिवसमेव स्नानादिक निरर्थं महासभाया कार्यात्यगच्छम् ।
श्री भूपेन्द्रनाथवसु-महाशय श्री. घोषात्र-महाशयश्च कार्यदर्शिनानभूताम् । आर्यभूपेन्द्रमुपेय
मम सेवाभिलाषुस्त्वमवेदयम् । स च मामभिनीत्याक्रययत्—मन्निष्ठे भवन्तानुष्टेय न विचिन्त्य
मस्ति । किं तु घोषालमहाशय किमात्रे ते प्रयच्छेत् । तयाश्च यानि ॥

श्रीघोषालमहाशयस्य पार्श्वमष्टमगच्छम् । स मामाशिरोऽनुष्ठ उद्धृष्टरगोभ्यप्रच्छत् ।
तत्राह पर लेखकोयोग प्रयच्छेयम् । अपि त्वमेव कुर्या इति ॥

अहं प्रयोज्यम् — अश्रयमेव करिष्ये । मदीयशक्तिमन्तित्त्रान्तमुद्योगं सर्वमपि चिन्तित्
सन्निधिमागतोऽस्मीति ॥

सैन्यं खलु साध्वी भावयति घोपालमहाशयोऽक्रुथयत् । परितः स्थितान् स्वयसेनानभि-
वीक्ष्यान्नवीत् — ननु श्रुतमनेन युवकेनोक्तमिति । तदनु मामगोचत् — यदि तान्निस्त्वयतामत्र
भूयासि पत्राणि पतितस्थितानि । तानि सर्वाणि परीक्षेया । पश्य तत्रैवासद्री वर्तते । तामालम्ब्य
कार्यमुपक्रमस्व । इह मत्पार्श्वमागच्छत परशताञ्जनान्ननु पश्यति भवान् । अहं किं कुर्वीय । किम्
हमेतानामापायेयमुताहो पत्रपुत्रेषु मा निमज्जयतामेया निरुद्धोगिना जनानामुत्तराणि लिखेयम् । कार्यं
मेतद्विधातु मन्त्रिभ्यो नैकोऽपि लेखको वर्तते । एषु पत्रेषु भूविद्यानि नैव मुख्यानि भवन्ति । तथापि त्व
सर्वाणि परीक्षस्व । यस्य यस्य पत्रस्य प्राप्ति सा लेखतो निवेदयितव्येति मन्यसे तस्य तस्योत्तर
प्रेष्यताम् । यत्र पर्यालोच्य प्रतिवचनं देयं तन्मे विदितं कुर्विति । एतद्विश्वासेन ममानिर्वचनीय
प्रमोदं समजनि ॥

अस्मिन्कर्मणि मा नियुञ्जानस्य श्रीघोपालमहाशयस्य मपरिचयो नासीत् । मन्त्रामप्रत्यभिज्ञा-
दिक तेन पश्चादबोधि ॥

मम कार्यं तद्रेखलाशिपरीक्षणं मम सुकरमलक्ष्यत । प्रथमराशिरचिरेणैव समापित । श्रीघोपाल
सुतरामनुष्यत् । कपालाप्रसंगो हि तस्य स्याभाविः । अविच्छिन्नकृत्वालापेनैव पक्षपातं होरास्तेन
याप्यन्ते स्म । मस्यशाश्वतमदीयचरित्रविस्तारमुपलभ्य स्वनियोगेन लेखकोद्योगे व्यापारितं च मा
चिन्तयमानो मनागलज्जत । परमस्मिन्निषये तमेनमहं निश्चिन्तमकार्षम् । तथाहि मयोक्तम्—

अलं विचार्यं । क्व यूयं क्व वाहम् । महासमासेरथैव वार्धक्यमाप्ता भवन्त । अतो मे
गुरुसमाना । अयमस्मिन् परमनुभक्तशून्य कलायान् । अस्मिन् कर्मणि मा नियुञ्जानेर्भयद्विर्द्वि-
पहन्त मे । मम हि महासभार्यचिन्तनीया वर्तते । तत्रार्थकृत्वापि विस्तरेणावगतुमपूर्वोऽ-
वकाशं किल भवद्विरदायीति ॥

श्रीघोपालमहाशयोऽक्रुथयत् —

यस्यमिषमेव साध्वी वृत्तिः । आधुनिजा युवनास्तु नैव गृह्णते । आ तज्जन्मप्रभृति
महामभामहं जाने । किं ननुना । अस्या प्रतिश्रापनप्रसङ्गे श्रीयूममहोदयेन मम सहभागीय
विद्यत इति ॥ इत्यन्तयोरेभयोरपि मंत्री समरपेत । मयाह्ये कर्मव्यभ्यवहारं सहैव करिष्यामि
इति मामुवाचत् ॥

श्रीघोपालमहाशयोऽक्रुथयत् मृत्यो निजस्वामिन आतरकचुत्रस्य बधनं घटयति स्म ।
तद्वदन्त्य तस्य कार्येऽहोरात्रवत् । ममेतमित्यमासीत् । मम हि मर्त्या ज्येष्ठेष्वारो महानभूत् ।
विराजन्मदीपद्वयेऽवगमनोऽन्यसेना कर्तुमराशा मे प्रयच्छति स्म । कचुत्रस्य बधनं

घटयन्त मा सास्मिन्मवार्दीत्—ननु प्रेक्षयाम् । महामभाकार्यदर्शी स्वकचुके क्वपन घटयितु-
मव्यवकाश न उभते । सर्वदा यत्र क्वापि कर्मणि व्यापृतो भवतीति ॥

तस्याज्वमनुव्यायतो मम यद्यपि हासोऽनायत तथापि तन्सेवायामापदप्यनादरो मम
नोदपादि । एतन्सेवया कश्चित् लाभ परममूल्यो भवति ॥

कित्यद्भिरेव दिवर्सर्नम महासभाया कार्यचाउनस्य मर्म हृदयमार्मात् । भूयिष्ठाना नेतृणा-
मह दर्शनमकरवम् । गोखले—सुरेन्द्रनाथ-प्रसृतीना योयाना प्रवृत्तीरदर्शम् । काल वृथा-
क्षियमानमपश्यम् । अस्मदीयकार्येष्वारुढभाषाया प्राप्तुमन्यनामात्रेक्यम् । एतेन पर
विपण्णोऽभवम् । शक्तिवृथाक्षियते स्म । एकेन निर्णयै कर्म बहवोऽन्वतिष्णु । बहूनि महत्त्वपूर्णानि
कार्याणि न कस्यापि कार्याण्यासन् ॥

मदीयमानम यद्यपि दोषानिमान् सूक्ष्मतया न्यन्वयन्त् तत्रापि प्रकामोदारमासीत् ।
तस्माद्दहमानमित्यनवोपय यवयाकार्यं प्रचयति स्म ततोऽपि सार्तीयमा मार्गेण तच्चालयितुम
शक्य स्यादिति । इत्यमनुन-पानवशात्कार्यस्य कस्यापि न्यङ्कृतिभावनाया नावकाशोऽभवत् ॥

पचदशोऽध्यायः

महासभायाम्

अथ महासभामिदम् । स्मर्तीयतया सञ्जीवित महामण्डप विभवोत्तरनावद्धव्यूह स्वयसेनराण
वेदिकामध्यासीनाङ्गेषुपुस्पाथ निगानयन्नाश्वर्यचरित्तोऽभवम् । अस्मिन्महानि समाने
वाहमिति निसायोऽजायत ॥

सभाध्यक्षस्य भाषण तावदेक पुस्तकमेवासीत् । तत्काठमन्यामूलान् वाचयितुमशक्य-
त्वादित् निश्चित् तत किञ्चिदुपादाय सभाया तदपाठि ॥

तदनु रिपयानि-रारिणीमभिते सदस्याना वरण समन्वित । गोखलेमहाशयो मा
समिति-दृटाननयत् ॥

सरफितो नशामहाशयेन तावन्मदीय प्रस्तामद्दीनर्तु प्रतिपन्ननासीत् । किन्तु तेन स
प्रस्तात्रो विषयसमिते पुरो नेतव्य कदा—इति चिन्तयन्नहमुपनिद्योऽभवम् । प्रतिप्रस्तार
दीर्घभाषण चलति स्म । तच्च पुनराङ्गुल्यभाषया । प्रतिनिर्णयमुपपद्यको य कोऽपि प्रस्त्यान-
नायक पश्चादवनिष्ठते स्म । एतादृशमेरोनिर्णयमन्ये मम शिञ्जन क दृणुयात् । यथा यथा
निशामुख प्रत्यासदत् तथा तथा मे हृदय वेगेन धडपटायितु प्रावृत्तत् । यथाहमिदानीं स्मरामि

तथा प्रस्तावा चरमगृहीता त्रिद्युद्वेगेन व्यद्राव्यन्त । सर्वोऽपि तनो निर्गन्तुमुद्यतो भगति स्म । अथ रात्रावेकादशहोरावादनवेला समुपस्थिता । अह वक्तुमग्रीर स्थित । प्रागेन मया दृष्टेन गोखले-महाशयेन प्रस्तागो मदीय पठित आसीत् । अह तस्य पीठमुपसृप्य शनैरवोचम् । यथा कथापि भवद्विरहमुपकर्तव्योऽस्मीति । स मामाह स्म । तत्र प्रस्तायो मया न विस्मृत । इह्य सभ्रमो ननु प्रत्यक्ष एव । तथापि प्रस्तावमेन विस्मर्तुं नाहमवकाश दास्य इति ॥

अथ सरफिरोजशामहाशयोऽब्रवीत्—अद्यतन कार्यरूपाय समाप्तिमागत खलु । तदनु गोखलेमहाशय प्रोचैरघोपयत्—ननु दक्षिणाभिन्नाप्रस्तावोऽद्यापि तिष्ठति । आर्यो गान्धि कियता कालेन समीक्षमाण स्थित इति ॥

अपि प्रस्तागोऽय भवता दृष्ट इति सरफिरोजशामहाशयोऽपृच्छत् ॥

अथ किम् ॥

तत्रप्रभयान् कच्चित्सगत मन्यते ।

सगतमस्ति ॥

यदि तावद्वाच्यताभिदानो गान्धे ।

अह कम्पमानस्तमवाचयम् ॥

अथ सर्वैरुद्घुष्ट सर्वसमत्या स्वीकृतोऽयमिति ।

वाच्छामहाशयो भामवादीत्—गांधे इत पर सभाया भापितु तव निमिषपञ्चमनमनाशो विद्यत इति ॥

कार्यरूगोऽय न मा पर्यतोपयत् । प्रस्तावमर्थतो प्रहीतु न केनापि प्रायासि । सर्वोऽपि निर्गमनाय त्वरते स्म । गोखलेमहाशयेन प्रस्तागो दृष्ट इति हेतोरन्यैस्तस्य पठनमवबोधश्च नावश्यक इति वतामन्यत ॥

अथ निशा प्रभाता । तद्दिने मया भापितव्यमविकृत्याहमचिन्तयम् । पञ्चभिर्निमित्तै किं भापितव्यम् । सन्यग्गृहीतनिषयस्यापि यथोचितशब्दाना न स्फूर्तिरासीत् । भाषण विलिख्य न पठितस्य विन्तु तत्रैव स्थित्वा भापितव्यमिति पूर्वमेव निश्चयोऽनारि । परत्वसक्तमुपयासितुं दक्षिणाभिन्नादेशे यथा य कृतोऽभ्यास सोऽत्र विलुप्ति गत इनालक्ष्यत ॥

उपनते मदीयप्रस्तावसमये वाच्छामहाशयो मन्नामधेयमनुपत् । अहमुत्थाय स्थित । मम शिरो घूर्णति स्म । कथ कथमपि प्रस्तावमगोचयम् । तत्र कश्चित् स्वप्रणीत पद्यप्रारम्भेन मुद्रापयिवा प्रतिग्लपकाणि प्रतिनिधिभ्य सव्यभाजयत् । स च विदेशयानसमुद्रलघन-प्रस्तावमे प्रथ । अहमेरु पद्य वाचयिवा दक्षिणाभिन्नादेशेऽस्मदीयनानां श्रेयाजातमुद्दिश्य द्वित्रयचनायत्रयम् । तत्राग्रेण वाच्छामहाशयो घण्टामनादयत् । भाषमाणस्य ममाद्यापि पञ्च-निमित्ता न व्यतीता इत्यह दृढमयदम् । शिष्टोऽपि निमिषद्वये प्रागेन मम प्रबोधनाय घण्टा

यादितेति न मे विदितमासीत् । अन्येषु होरापेक्षात् पादोनहोरापेक्षात् च भाषमाणेष्वपि घण्टा न वाचने स्मेति मया प्रत्यक्षीकृतमासीत् । तस्माद्दह विषण्णो घण्टावादनोत्तररङ्गमेवोपविष्टोऽभवन् । तथापि मदीया वाद्यद्विस्तम्भयनेन मरुफिरो नशामहादासस्य प्रयुत्तरमासीदित्यन्यत् । महामया प्रस्तास्य स्वीकृतिप्रकारं प्रति किमु वक्तव्यम् । न्यात्रे प्रतिनिवीना प्रेक्षकाणां च मेदवाहृत्य नादृश्यत । सर्वेऽपि हस्तमुदयच्छन् । सर्वेऽपि प्रस्ताया ऐक्यमेव स्वीचक्रिरे । मदीयप्रस्तावस्यापि गतिरभिज्ञेवामीन् । तन्मान्मदीपदृष्टया प्रस्तावस्य मूढत्वं सर्वन्यस्तमितमेव । तथापि महामया स्वीकृत इयेतावदेव मनानन्दमुपादयितुं पर्याप्तोत् । महामया नमनिर्नाम निवृत्तभारतवर्षस्य स्वीकारचिन्तित्वेया भावना कस्य वा प्रभोट न जनयेत् ॥

षोडशोऽध्यायः

लॉर्डकईनराजास्थानम्

महामयामेलनं तादृशमितमानीत् । किन्तु दक्षिणादिदेशार्थं मया व्यापारमण्डली (चेम्बर आफ् कामर्स) प्रकृतय नस्या दृष्टया अभूवन् । इदमुत्थिय कथकतानगरेऽहमेकमात्मनित्यन् । अस्मिन्नवर्गरेऽहमितिमिन्दिरे स्थितेनगृहनावय्यक परेचय प्राय ' इटिया इव ' इत्यत्र स्त्रोष्टोक्त यन्त मनसादयन् । अस्या नस्थाया मदस्त्रेषु केचन प्रमुखा भारतीया आसन् । तपरिचय नपाय दक्षिणादिदेशस्य कार्यमुत्थिय तेषु विचिन्तुत्त्वात्मुपादयितुमाशा मनस्यासीत् । एतत् ' इव्-मन्दिर ' गोखलेनहास्यो ' विटियट ' र्जकार्यमायच्छति स्म । कथकतानगरे मया कियन्त काठ स्थापन इति ज्ञात्वा स्वमन्दिर एव वस्तु मानान्त्रयत् । तदामन्त्रगमह कृतज्ञतापूर्वमनङ्गीकृतवान् । किं तु स्वयमेव तत्र गमन मे नारोचत । म च मानेकाह वा दिनद्वय वा प्रतीक्ष्य स्वमेवागत्य गृहमनंषीत् । मदीयनस्त्रेचप्रकृतिमवबुध्य मोऽस्म्यशात् । तथा आर्या गात्रेनहासया भवद्विस्मिन्नेव देशे किञ्च स्यात्त्यन् । तस्मादेवविष नस्त्रेचो न युयते । यावद्दि शक्य तावद्दिनेन मह नवप्रो भवद्विर्दनीय । महामया कस्य भवद्वि, कर्णायामियन्नि ममाभिष्टाय इति ॥

गोखलेनहास्येन सह मनास्थितिं प्रकृत्य वृत्तान्तो यात्रव वर्णने तान्मन ' इटिया इव ' मन्दिरे नवृत्त कथिदनुमयो निगद्यते ॥

प्रायोऽस्मिन्नेव ममये चरन्तिप्रतिनिधिना लॉर्डकईनमहोदयेन सन्धिना राजनभा प्राचलत् । तदर्थमाहूता सन्धिपये सानो महाराजार्थेनत् ' इव् मन्दिर ' अव्यवम् । तत्र-

स्थितैरैतै सुन्दर वगदेशीयमन्तर्नेपथ्यरुचप्रारारु धार्यमाण मया प्रत्यक्षीक्रियते स्म । राज-
सभोपस्थानदिवसे भरण्यभुज इवाप्रपदीनायुष्णीपान् निराजमानचार्मणपादूध तेऽपारयन्त ।
इदमालोकमानस्य मम त्रिपादोऽजायत । तेयामेकमहमपृच्छम् — कुतोऽप वेपपरिवर्तनमिति ॥

स च प्रययादीत् — यथास्मरीयदु खमस्मद्वेधमेव । स्वभिभ्रत्रिरुदसरक्षणाय कियन्तो
चापमाना सोढव्या इत्यन्ये कथ जानीयु इति ॥

“परमेतानि भुजिष्यधार्वाणि शिरोनेष्टनानि तद्योग्या पादुकात्रिशेषाश्च कुतो धार्या ते।”
भुजिष्याणामस्माक च वैलक्षण्यमस्तीति कि भवन्तो मन्यन्ते । ययामी गृहे न किकरा-
स्तथा वय च लैर्द्विर्ज्ञनस्वामिन किंरुरा स्म । यवहमेतस्या सभाया न सनिधास्ये तदा
तत्फल मयानुभवितव्य स्यात् । सामान्यवेपधारी यवहमुपतिष्ठेय तथापि दोषत्रेन गण्यते ।
अथ चैवात्मान सनह्य तत्रोपसृतवत कर्त्तनप्रभुणा सहालपितुमनकाशो लभ्यत इति
कि भवन्तो मन्यन्ते । लेशतोऽपि न हीति ॥

ऋजुद्वयमित्रस्य दशा दृष्ट्वा मम कारुण्यमुदपद्यत ॥

एतदुपोद्घातादीदृशस्यैवान्यस्य राजास्थानस्य स्मृतिरायाति ॥

लैर्द्विर्द्विगमहोदयेन यदा काशी हिन्दु-निम्नविद्यालयस्य प्रतिष्ठा कृता तत्काल
तदास्थानमचलत् । तदानीमपि राजमहाराजकदवक्र मिलितमासीत् । मयापि तत्र सनिधा-
तव्यमिति भारतभूषणश्रीमालतीगमहाशयै सोपरोधमामत्रित सन्नहमप्यगच्छम् ॥

पर वनिताजनयोग्यवेपधारिणो महाराजाश्च वीक्ष्य विपादमगमम् । अहो कौशेयाप्रप-
टीन कौशेयदीर्घकवच उरसि वज्रमोक्तिरुहारा बाहोरगदवन्धा उष्णीषोपरि वज्रमोक्तिक-
स्तवका । एतै सह सोवर्णक्रोशनिष्ठिषा खङ्गलता कटिनधतोऽप्यालम्बन्त ॥

एतानि न तेया राज्याधिकारस्य चिह्नानि पर तदीयदासत्वस्य बहलाञ्छनानीत्यहमवेदिपम् ।
तेऽमी निजनैर्ब्रह्मचिह्नानि एतानि स्वच्छन्दत पर्यगृह्णन्तेति ममासीन्मनीषा । परतु पश्चादवगत
मया यदेवविधेषु समेष्टनेषु राजभी रनभरणान्येतानि अग्रममेन प्रतिमोक्तव्यानीति नियमो
विद्यत इति । अन्यच्च मया ज्ञात यदेव भूपणोरामन परिष्कार केपाचित्रितान्तमसहमासीत्
तैश्चाभरणान्येतादृशेष्वेव सदर्थेध्वधार्यत न पुनरन्यदेति ॥

एतद्वचन त्रियसयतामात्रेण इत्यह न जाने । परन्तु तेरेतदामरणजानमन्यदा धार्यता
न धार्यता या तथापि सार्वभौमप्रतिनिधेरास्थाने महिलाजनयोग्यभूषणैरामानमल्लभ्य तै
सनिधानत्यमिति नियमो न किं नितान्तत्रिपादकर ॥

अहो धननपत्तिप्रभुम्महत्त्वाभिमानैर्ननुप्य पापानर्थरूप त्रियच्छुन्य प्रदास्येत ॥

गोखलेमहाशयेन सहैकमासः (?)

गोखलेमहाशयः स्वगृहे मद्रागमनप्रथमदिनाप्रभृति यथा मम पारक्या बुद्धिर्न सभवेत्तथा सत्यमात् । कनीयमि भ्रातरीय मय्यर्नत । मद्रपेक्ष्यमखिल ज्ञान्वा तदनुकूलसविमानान्यकारयत् । भाग्यशान्मद्रपेक्ष्यमन्यन्पगोवासीत् । स्वकार्याणि स्वयमेव कर्तुमन्यस्ततया ममान्यसेवासापेक्षता प्रायो नासीत् । मदीया स्वावलम्बनता मदीयमङ्गशौच कखगौच च मदीय उद्यमो नियमाचरण चेतस्सर् तस्य मनागाहत । एतदवलोक्य मम विस्मय जनयन् पर मामह्लावत ॥

सर्पमागत मयि विस्मयेण प्राकाशयत् । स्वसनिधिमागताना प्रमुखपुरपाणा परिचय मामकरयत् । तेषा जनानामिदानीं डाक्टर (अद्य 'सर' विरुद्रारी) प्रफुल्लचन्द्र-रॉयमहाशय सुस्पष्ट मे स्मृतिमायाति । स हि गोखलेभवनस्य समीप एव कृतनिवास सर्पदा तत्रागच्छति स्म । तस्य परिचय मामेव बोधयन्करयत् —

“ इमे खलु प्रतिमासमष्टशतरूप्यकाणामर्जितारोऽपि स्वकीयव्ययार्थं पर चकारैशद्रूप्य-कान्निक्षिप्य शेषमखिल सार्पजनिककार्येषु विनियुञ्जाना प्रोफेसररॉयमहाभागा । अनूढा इमे । न च विवाहयितुमिच्छन्तीति ॥ ”

अभ्याद्यतनरॉयमहाशयस्य तदानींतनाव्यापकरॉयमहाशयन्यापि न कोऽपि मेदो दृश्यते । पूर्वं यथा साधारण नेपथ्यमपोषयत् साप्रतमपि तथैव सामान्योऽस्य वेप । परमिदानींतन 'खादीवास' इति विशेष । पूर्वमेभि खादीवसन न धार्यते स्म पर स्वदेशशिन्पालयोपन धास । गोखले-डाक्टर-रॉय महाशयो कथात्पेन नाहमवृष्यम् । स हि कथात्पे देशमन्-न्धिना वा विपयाणा चर्चाज्ञानमधिकृत्य वा जिज्ञासा समासीत् । काश्चिद्विपयानामर्णयतो मम दु ख च जायते स्म । ते हि विपया नेतृणा दोषोद्घाटनरूपा अभून् । यानह महायोद्घनग-णय तेऽस्मी क्षुष्टना इति मे बुद्धिरुदेतुमारभत ॥

गोखलेमहाशयस्य कार्यानुष्ठानरीतिर्यथा प्रमोदकरी तथा शिक्षाप्रणयिनी च । असौ नैकमपि क्षण वृथाक्षपयत् । तस्य कथालापस्य सन्नना सर्वेऽपि देशकार्यार्थमिव । तद्वाक्य-मसत्यस्य आयामपि कर्षणस्य चिह्नमपि नाविरक्तरोत् । हिन्दुस्थानस्य पारतन्त्र्य दारिद्र्यमित्या-दिकमेव सर्वदा तस्य चिन्ताहेतुरासीत् । कार्यान्तरेण त प्रवर्तयितु गृहवो जनास्तमुपसर्पन्ति स्म । ते सर्वेऽय्येकमेवोत्तरमलभन्त । तद्यथा—

“ एतकार्थं युष्माभिरैव क्रियताम् । मकार्यमनुष्ठानं मा मुञ्चत । देशस्य स्वातन्त्र्यनपादन तावन्मयापेक्षितम् । तस्मिन् प्राते कार्यान्तरं मे बोधयत । अद्य पुनरेतत् कार्यं कन्यस्य मम क्षणमात्रमनकारो वा एतन्वासाशक्तिर्ना नावशिष्यत इति ॥ ”

रानडेमहाशये तस्य गौरव तु वाचि वाचि प्रत्यक्षीभवति स्म । तथाहि । रानडेमहाशया-
 प्राहुरिति वाक्य तस्य वेदोक्तिरासीत् । तदेन परमप्रमाणतया तेनोपन्यस्यते स्म । तत्र स्थिते
 मयि रानडेमहाशयस्य जयती (पुण्यतिथिर्वा न सम्यक् स्मरामि ।) ममागता । अयमुसो
 गोखलेमहाशयेन नियमेन निरवर्त्यत । तस्मिन्नसरे तद्रीयमुहूर्त्तं प्रोफेसर-भाषणटे-महाशयोऽन्य
 कश्चन प्राड्विज्ञानरुध (सप्तजज्ञ) जयन्त्युत्सवार्थमामन्त्रिता सन्वधिपानाम् । तदानीं रानडे-
 महाशयमधिष्ठित्य निजस्मृतिपथवर्तिन काश्चिद्बृत्तान्तान् गोखलेमहाशयोऽप्यर्णयत् । रानडे-तेज-
 मडलिक' इति त्रयाणा पुरुषाणा परस्पर तारतम्यमदर्शयत् । तेलगमहाशयस्य मनोहरा भाषण-
 शलीमश्राघत । माटलिक सुधाररुदृष्टया प्राशस्तन । व्यग्रहारिजन प्रति तस्य कर्तव्यपालन
 दृष्टान्तयितुमेका लब्धा कथामकथयत् । तथाहि । तद्दिनस्य धूमशस्त्रटी तद्भागमनात्पूर्वमेव
 प्रचलिता । ततो या स्वकार्यिकस्य व्यग्रहारमुद्दिश्य काले न्यायसभा जिगमिषु पृथग्धूमश-
 क्टीमेका भाटयिवा प्रस्थित इति । अथ रानडेमहाशयस्य सर्वेनोमुखाणा शक्तिमुपगर्ष्य यथासा
 महापुरुस्तत्कालीनसर्वनायकानप्य यशेतेति प्रादर्शयत् । रानडेमहाशयो न केवल परमनिष्ठात
 प्राड्विज्ञानोऽभूदपि तु प्रगल्भतमोऽयमितिहासवृद्धर्षशास्त्रवेत्ता सुधारकश्चासीत् । असा
 राजकीयाधिकारी भवन्नपि धीरस्वभाव प्रेक्ष्यो भूत्वा महासभामागच्छति स्म । तदभिज्ञता प्रति
 सर्वोऽपि तत्रा व्यश्चसीधयास्य निर्णय समस्तैरपि निर्निशदमङ्गीक्रियते स्म । एव स्वगुणे
 समवापिनीं बुद्धिशक्तिं हार्दिकगुणसंपत्तिं च वर्णयतो गोखलेमहाशयस्यानन्दो नात्मनि प्राभवत् ॥

तत्राल गोखलेमहाशयस्तुरगारयमेकमस्थापयत् । तत्रश्रमस्य कथमानस्यक सवृत्त-
 मिति न मे विदितमासीत् । अस्मिन्विषये मदीयमसतोप तस्मै न्यवेदयम् । स मयाप्रच्छि ।
 विद्युद्यानेन (ट्राम) भवद्वि वुतो न गन्तव्य एव वृत्ते नावनाना गौरव किं परिहीयेतेति ॥

इदं श्रुत्वा स मनागिरपण्ण प्रत्यगदीत्—

भगवानपि मे हृदयमगन्तु किं न शक्नोति । न्यायनिर्णायकमटलाप्राप्त यद्दत्त तत्सर्वं न
 व्यययिष्यामि । विद्युद्यानेन गच्छतो युष्मानलोकमानस्य ममामूया जायते । किन्तु स्वयमपि
 तथा कर्तुं न शक्नोमि । अहमिदं भगवानपे यदि स्यार्जनिककार्येषु तीव्रकुत्रहली स्यात् तदा
 भगतोऽपि विद्युद्यानेन प्रयाण न नभाव्येत । पर्यन्ते कष्टमप्यनुभवितव्यम् । नापकेर्यद्वक्तियते
 तसर्वं तसुखार्थमिवेति भावना निरागारा । भवदीयमार्जन मनन प्रीणयति । यावच्छक्यमइमपि
 सरलता पात्र्यामि । परमस्माद्दशाना बहवो व्यया अनिर्जया भवतीति । एव मदसमागानका-
 रणमेक स न्यर्णयत् । परमन्यतःगपनेतु नाशकत् ॥

अथाहमपृच्छम्—

“ ननु विहारार्थमपि भवतो न गच्छन्ति । एव स्थिते भवतामस्वास्थ्यप्राप्ता त्रिमास्यम्
 देशपर्यव्यप्राणा भवता व्यायामार्थमयत्रगता किं दुर्लभ इति ॥ ”

विहारयन्वक्षणेऽहं किं भवता कदापि दृष्ट इत्युत्तरभागतम् ॥

गोखलेमहाशय प्रति ममादरो गौरव च तथाभूते यथास्य प्रयुत्तर मया न दीयते स्म । उपरिनिर्दिष्टेन तस्य वाक्येन यद्यपि न मे मनः समाश्रियत तथाप्यहं तृष्णीमभवम् । कार्य-
वाहुन्त्ये सन्त्यपि यथा वयं भोक्तुमवकाशं लप्स्यामहे तत्रैव व्यायन्तुम्यमथ्यनकाशोऽन्माभिरनशेषणीय
इत्यहमभसि । अधुनापि तथा मन्ये । एतेन हि कार्यशक्तिरभिवर्धते । न पुनरपशीयत इति
मगाशय ॥

जथादशोऽध्यायः

गोखलेमहाशयेन सहैकमासः (२)

गोखलेगृहमधिभवता मया सर्वोऽपि काले गृहातरेव न यापित । प्रतिज्ञानपूर्वं हि मया
दक्षिणाभिक्कानिग्रासिभ्यः त्रैस्तमतेभ्यो यदहं हिन्दुस्थानवर्तिनि त्रिस्तमनावलविभिर्मिडित
सस्तदीयस्थितिगती परिचेष्ट्यामीति । श्रुतपूर्वं च मया वापुःकाशीचरणवैतरजीमहोदयस्य
नाम । स मे परं गौरवास्पदमासीत् । स क्विल महासभाया मुल्यपात्र बहति स्म । सामान्यतो
हिन्दुस्थानवर्तिनः त्रैस्तमतीया महासभाप्रविशन्तो दिन्दुमुमल्यमानननान् दूरीकुर्वन्ति स्म ।
तस्माद्मीषु यथा मे भयनशयास्तथा श्रीकालीचरणमहाशयेनासीत् । तमेव द्रष्टुमिच्छामीति
गोखलेमहाशयमवेदयम् । स चारुथयत्—‘ तद्रूपसर्पणेन किमिव हि प्रयोजनम् ’ । नूनमसौ
साधुनन । तथापि त्वामव न परितोषयेदिति मन्ये । तमहं सम्यग्ज्ञाने । असौ सर्वथा द्रष्टव्य
एव चेदवश्यं दृश्यतामिति ॥

वैतरजीमहाशयस्य दर्शनार्थं विज्ञातिर्मया प्रेषिता । सब एव तेनापि तत्रतिपन्नम् ।
तत्पार्श्वमुपगते मयि तद्गार्थं मुसुर्कुशयितेन्यवेदिपम् । तस्य मन्दिरं निराम्बरमासीत् । महास-
भाया यं क्वचत्प्रपदीनधारी दृष्टस्तमेवाद्य गृहे वस्त्राण्यनसनाः कापर साक्षात्कृत्य प्रमुदितोऽ
भवम् । यद्यपि तदानीमहं पारसीक्वचत्प्रपदीनधारी तथापि तदीयं सरलनीमन मे
निता तमरोचत । कमथुपोद्घातमन्तरेणैव मम ज्ञेशानवर्णयम् । स मामवृच्छत्—दुरितमारभ्यत
एव वयं जन्म गृहीम इति भवद्भिः किं श्रद्धीयते । अहं श्रद्धय इत्यवोचम् । अथ सोऽनगत् । एव
तर्हि तस्यास्य मूलपापस्य निवृत्तिर्हिन्दुधर्मे न दृश्यते । त्रैस्तमैर्मे तु तन्निवृत्तिमार्गो दर्शित ।
पापस्य प्रायश्चित्तं मरणम् । तथाहि वाइवल्वचनम्—त्रिस्तमपचिरेकव मुक्तेर्मार्गं इति ॥

श्रीभगवद्गीतासु प्रतिपादितं भक्तिमार्गमहं न्यरूपयम् । परमिदं निष्प्रयोजनमासीत् । तस्य सौजन्यस्य तद्ग्रहमवन्दिमि । यद्यपि सर्वात्मिनाहं न परितुष्टस्तथापि तद्दर्शनान्मम लाभ एवासीत् ॥

आमासान्तमहं कलकत्तानगरे वीथ्यां वीथ्यामचारिणम् । संचारो भूयसा पादचारेणैव निरवर्त्यत । एतावकालमेव जस्टिसमित्रमहाशयस्य सरगुरुदासबैरजीमहाशयस्य च दर्शनं मयाकारि । दक्षिणाप्रिकादेशकार्यस्य कृते तयोः साहायकं ममावश्यकमासीत् । अस्मिन्नेव समये सरप्यारीमोहनमुक्ताजीमहाशयं चाहमदर्शम् ॥

कालीचरणबैरजीमहाशयः कालिकादेवालयमधिष्ठित्य पुरा कथालापमकार्षीत् । तद्देवालयदिदृक्षा मम तीव्राभवत् । तद्विषयको वृत्तान्तः पुस्तकेषु मया पठितपूर्वं आसीत् । तस्मादहमेकदा तत्रागमम् । न्यायमूर्तिमित्रमहाशयस्य मन्दिरं तस्यामेव वीथिविषयामवर्तत । अतोऽहं तद्दर्शनदिवस एव कालिकादेवालयमुपागच्छम् । कालिकाया उपहारीकर्तुं वृन्दशो नीयमानानवीनवालेयकम् । देवस्थानवीथ्यां वनीपकव्यूहः पडिंक्त बन्धा व्यतिष्ठत् । तत्र धार्मिकभिक्षुका विरागिजनप्रभृतयोऽप्यविचन्त । तदा हृष्टपुष्टानां याचकानां भिक्षाप्रदानं सर्वथा दोष एवेति तदानीमप्यहममंसि । एषामेकः संघातो मामन्वगच्छत् । तन्मव्यादेकः प्रधानभिक्षु-स्तत्रोपविष्टो दृष्टः । अये वत्स क्व गन्तासीति स मामपृच्छत् । अहमुत्तरमदाम् । सहचरद्वितीयं मामसाबुपविश्यतामित्यगादीत् । वयं तथैवाकुर्माहे ॥

अस्याविकवृन्दस्थोपहारीकरणं किं धर्म्यं मन्यन्ते भवन्तः इत्यहमप्राप्तम् । प्राणिना हिंसनं धर्म इति को वा मन्यत इति । स प्रत्यवोचत् ।

“यदि तावदधर्मोऽयमिति करमाद्भवद्विलोका न बोध्यन्ते ।

“तदेतदरम्भकार्यं न भवति । भगवद्भजनं खलु नः कार्यम् ॥”

“भगवद्भजनाय स्थानमन्यत्किं न विद्यते ।”

“अस्माकं सर्वेऽपि प्रदेशाः समानाः । लोकास्तावदविबृन्दसदृशाः यत्र महद्भिः कृष्यन्ते तत्र ते प्रसर्पन्ति । न खलु तकार्यमस्माकं साधूनाम् ॥

अस्याश्चर्चाया विरम्य देवस्थानमत्रजाम् । अस्मत्पुरस्ताच्छ्रेणितनिर्भरः प्रवहति स्म । नाहं तत्र रथावुमशयम् । कथ्यमानचेतसो मम चित्तभ्रांतिरजनि । तद्दर्शननिर्दं नाद्यापि विस्मृतम् ॥

मायं तस्मिन्नेतदिने यज्ञेनपयवंगमिरेः सह भोजनायाहं निमन्त्रितः । तत्राहमेतेन सह्या नृशर्मिन्दे पूजाविधानमभिरुत्या अभिगम् । स चाचकारत् । तत्र त्रिभ्यः प्रहृष्यन्ते । दम्पत्य-मानेषु तेषु न हि वेदनामयः मंत्रित इति ॥

एतन्नैवचनं न मे गच्छ्यावस्ताद्वानरत् । यथावन्नो भाषितुमस्त्वस्तदा तच्छया
 दान्तेषां मतिर्यदित्यहं मित्रमत्रोचम् । वृशसोऽस्माचारः प्रतिशेद्व्य इच्छमसि । नावनः
 बुद्धदेवस्य पुण्यतो कथा मम स्मृतिनागात् । किन्तु कर्मनिष्कर्षादगामिनिष्कर्षस्तत्त्वित्-
 नवेतिमम् ॥

पुरा सिद्ध यथाहमसि तथैव नंप्रजपि मन्त्रे । न खड्गं मनुष्याणापेक्षया अवेः प्राणा
 निहृद्य मवितुमर्हन्ति । नरदेहस्य हृतेऽवेः प्राणहिनो नोहमनुमोदे । एते प्राणिनो मानुष-
 र्जास्य विपरीहता यथा शरणविशुग् भवन्ति तथा मनुष्येण सनायीहृतास्ते सर्वदा रक्षणीना
 इति मनामिप्रायः । किन्तु तादृशमेवाप्योपन्नात्रिहीनः पुरुषः स्वाश्रयनयेतादृशं तेषां प्रदत्तु-
 मर्हः । अर्वाणामिदं निष्कम्ब पापपरिच्छेदात्मन्यद्वितिविनाशक्षिप्तं मत्त' सन्निवेश्य स्वगणपति-
 गनशुद्धिश्चावगम्यी भवतः । अद्यत्रेऽहमेतदेवमशुद्धित्प्रायोः कृते एं चरन्वन्तो
 सुपुंरीवालि म्पितः । मानवकोटिनस्मान्महापतञ्जलसमुद्वृष निर्दोषिणो जनापरिपत्य
 देवालयान्पवित्रीकुर्वन्महावृक्षम्यायी तेजस्वी कश्चनपुरुषवरीरः कश्चन सार्वभौमिर्वावत्पुत्रिति
 निष्कमहं प्रायपि । प्राज्ञा बुद्धिकृपाया प्रेमन्मदी वंगमाता कथमेतं सहेत ॥

एकोनविंशोऽध्यायः

गोखलेमहाशयेन सहैकमासः (३)

धर्मापदेशेन कल्प्यं प्रदीपमानं घोरकटि निगम्य वंगाना जीवन्मर्तिनतगन्तुनाशकान्मोदयन्त ।
 ब्रह्मसुनाजवृत्तान्तः प्रागेव नया बहूनाः पठितः श्रुतपूर्वश्च । प्रतापचंद्रमनुमन्मस्य जीवनचरितं
 नूयन्नाटनवेदम् । श्रुतपूर्वाश्च केचित्तरीया टपन्यासाः । तेन प्रगीतं केजान्चन्द्रमेतस्य
 जीवनकथापुस्तकं मंगाय महानोसहेन तयल्लेखा सागरगजब्रह्मनासत्पादिब्रह्मसुनास्य च
 मेदमप्रदीपम् । पठितशिवनाथगात्रिणोऽहमद्रीम् । अन्धपक्ष्मधरदेहिनीनोऽहं महर्षि-
 देवेन्द्रनाथ-ठाकूरनहागम्य दर्शनार्थमगमम् । तदानीं न इच्छुमवकाशो न दीन्ते स्म ।
 अतन्मदर्शनमशक्यमानीत् । तथापि तत्र प्रचर्तनं ब्रह्मसुनासोचने अत्मानंजितवभूवे ।
 तत्र नां मनोहरंगमंगीतश्रवणसौमाम्यमुपानमत् । तदाप्रचर्तं वगनंगीतप्रियोऽस्मि ॥

प्रायः परिशीलितब्रह्मसुनाजवृत्तस्य मम श्रीविवेकानन्दस्वमिता दर्शनमहृष्या दर्शानव-
 स्थान न शक्यमानीत् । तस्मादहं महानोसहेन वेद्यमठं प्रचरोमन्वान वा तद्वक्तो नूनिटमग
 वा नेदानीं रनधने — पादचारेगलाच्छन् । जननान्यभुग्गनागाडवीरमि प्रदेशे ननिविद्येऽं

मठो मदीयमानसमप्रीणयत् । स्वामिनामस्सकथया तदर्शनस्य दुर्लभम् तच्चाक्रमेण स्वरीपे कलकत्तामन्दिरे चावस्थानमाकर्ष्य मम द्वु खनाशाभङ्गश्च जायेताम् ॥

तदनु श्रीमत्या भगिनीनिनेदिताया मन्दिरमन्विव्य ता चोरवीथ्या क्वचिदियमने साक्षादकरवम् ॥ समन्तात्तदीयभवनमालोक्य मम रिस्मयोऽभूत् । आरयो कथायापेभूभय-
सामान्यो भाग स्वल्प एवासीत् । वृत्तैतप्रस्तान गोखलेमहाशयो मामगदीत् यदस्याथचउ प्रहृतेस्तव च सामान्यन्वाभावो नाम न मे विस्मयाह इति ॥

तामह पुन श्रीपेस्तनजी-पादशाहस्य भवनेऽपश्यम् । यावत् सा पादशाहस्य वर्षी यस्या जनन्या सहालपितुमुद्यता तावदह तत्रोपस्थित । ततोऽहमनयोर्द्विभाषित्यमशिथियम् । यद्यपि तदभिप्राया मम नानुमोदनीया आसस्तथापि ता हिन्दुधर्मे प्रेमवृष्टिमापातयन्तीमश सन्नस्तौयम् ॥

प्रतिदिनमह दक्षिणाफ्रिादेशव्यतिकरमुद्देश्य कलकत्तानगरस्य प्रमुखान् दर्शं दर्शं तत्रत्या धार्मिकसार्वजनिकसस्था परीक्ष्य तद्दृत्तान् ज्ञाय ज्ञाय कालम्यग्राहयम् । एरुदा डा मालिन्महाशयस्याप्यज्ञतायामह हिन्दुस्थानीयशुश्रूषादलेन बोअरयुद्धे कृता सेगामधिव्यव्याख्यानमेकमदाम् । अस्मिन्नरसरेऽपि मम 'इम्ब्लिश्में' पत्रिकया सह भूतपूर्व परिचय साहाय्यमकरोत् । सौण्डर्समहाशयश्च रुग्णशपितोऽपि पण्णवत्युत्तराष्टशताधिकैरसहस्रतमे वसरे तेन यावत्साहाय्यमकारि तावसाहाय्यमवाप्यकरोत् । गोखलेमहाशयस्तमेन मदीयसुपन्यासम श्लाघत । डा रायमहाशयेन च स्तूपमानमाकर्ष्य नितान्तममोदत ॥

इत्थ गोखलेभवनवासो मम कलकत्तानगरे निर्गतनीय कार्यं नितरा सुगममकरोत् । वगप्रमुखाना कुलै परिचयसपादनायावकाशमदात् । वगदेशेन सह मदीयनिकटसंबधप्ररोहस्य वीजमयाप्सीत् ॥

स्मरणीयस्यास्य मासस्य बह्व्य स्मृतयोऽत्र परित्यक्त्या । अथाहनिदानीं त्वरवालेर्मम ब्रह्मदेशगमन तत्र धुगीसङ्गकाना भिक्षुणा दर्शनं चोपवर्णयिष्यामि । तेषामलसचमालोकयन्नहमदूये । तत्र मया सुवर्णदेवालयो दृष्ट । तत्र प्रज्वलत सख्यातिगान्दीपान्विलोक्य न मे सतोप समजनि । गर्भागारे चक्रम्यमाणान्मृषान्विलोकमानस्य मोरवीक्षेत्रे दयान दस्वामिनामनुभवो मे स्मृतिमागत । ब्राह्मदेशे स्त्रीणा स्वातञ्ज्या चटुलता च मा मुग्धमकुरुताम् । जनानामल समार पर्यतो मे खेद समजनि । अन्यकालमपि तत्रातस्तथ्या मयेद प्रयक्षीकृत यद्यथा हिन्दुस्थान मोहमयी (मुण्ड) नगर नानुजरोति तथा ब्राह्मदेशोऽपि रगूननगरीमिति । यथा च हिन्दुस्थाने वयमाग्लेयगणिभिर्मव्यस्था वृत्तास्तथा ब्राह्मदेशे साह्रैस्माभिर्ग्रीहीया मव्यस्था वृत्ता इति ॥

प्रह्लादेशाप्रतिनिवृत्तोऽह गोखलेमहाशयस्यानुज्ञा प्राप्य तनो निरगच्छम् । तेन वियोगो
न सहोऽभवत् । तत्रापि प्रगेष्टु (अथवा कटकतानगरे) मदीयकार्यस्थायमित्वात्तत्र पुनरवस्थान
निर्हेतुः कर्मासीत् ॥

क्वचिदेकत्र स्थितिः प्रात् पूर्णं हि द्वुस्थानस्य लोहपथमचारिणीषु धूमशकटीषु तृतीय-
श्रेण्या प्रयाणमङ्गीकृत्य तच्छ्रेणीगताना परिमाना क्लेशा अवगन्तव्या इत्याजोचयम् । तत्रा च
गोखलेमहाशये तत्प्रस्तावमकरवम् । स तान्मामुपाहसत् । अथ मदीयमुद्देश्य मया सविस्तर-
मुपवर्णितमगय सप्रमोदमन्वमोदत । अहमादा काशीं गत्वा तत्र रग्णशयिना श्रीमनों
वेमठमहाशया दृष्ट्वा कृतप्रणाम परापतिष्यामीति निरर्चयि ॥

तृतीयश्रेण्या प्रथियासुना मया प्रथममेव परिभ्रत सञ्जीवनीय आसीत् ।
गोखलेमहाशयो मोदकपूरिकाभि सभृतामेका अर्हो पञ्चाहारमन्त्रा मध्यमदात् । अहं द्वादशा
णत्रमूल्यमित्वा बालकान्मोक्षमेवमन्त्रम् । छायेर्णामयी (छायेति पौरवदरमस्थानगतमौर्णवासोभि
प्रसिद्ध स्युः) मेकामायतागिकामकारयम् । एकागिका, एकमुत्तराय, एक चतुष्कार, एक
आन्तरकत्रच इत्येभिर्मिस्तुभि कोश नभरणीय आसीत् । एका जलत्याली, प्रारणाय कवल-
मेक, मन्त्रिकट एवास्ताम् । एव परैकर सर्जाकृत्य प्रस्थानो मुखोऽभवत् । गोखलेमहाशयो
तौ रौयमहाशयश्च मामाप्रष्टुमयोव्निकेतनमागमताम् । आगमपरिश्रमो भवद्भिर्न बोत्व्य इयात्रे-
दितावपि ता साभिनिवेशमागताव्रे । किं च गोखलेमहाशय प्राह स्म । भवद्भि प्रथमश्रेण्या
यदि प्रयाणमकरिष्यत तदा नेत्राहमत्रागमित्यामीति ॥

निकेतन प्रविशन्त त गोखलेमहाशय न बोऽपि न्यरुयत् । स विड तदानीं काशे
योष्णीय कवलमुत्तरीय चापोपयत् । तौ रौयमहाशयस्तु वणीयनेपथ्यपारी स्थित । तमेव
प्रयाणानुज्ञापनप्रपराक्षकोऽपिकारी न्यरुयत् । किं त्वय मे मित्रमिति गोखलेमहाशयेन बोधितस्त
निरमुचत् ॥

विगोऽथाय.

काश्याम्

एतत्प्रयाण कलनत्तानगराजकोट यात्रद्वावणीयमासीत् । आम्ना काशी-जयपुर पालनपुर
स्थितेषु क्वाय स्थाय रात्रकोट निगमिदुरामम् । इतोऽपि भूयामि स्थलानि वीक्षित मम
नायकाशोऽविद्यत । एतेषु स्थलेष्वकृक दिनमहमतिष्यम् । नन्वे पालनपुरादन्यत्र सामान्ययात्रिक-

बद्ध धर्मशास्त्रायामर्चकगृहेषु वावातरम् । यथाहमिदानीं स्मरामि तथा मम प्रयाणव्यये
धूमशकटीव्यय मिलिवा एरुत्रिशद्व्यकेन्योऽधिको नासीत् ॥

तृतीयश्रेण्या प्रयानव्यह प्रायेण पत्रवाहिनी (भेइल) शकटीं वर्जयित्वा सामान्यशकट्या
प्रायासिपम् । विदित हि मया यपत्रवाहकधूमशकटी पर जनमकुञ्ज भवतीति । कि चास्या
भाटकाधिक्य चान्य प्रतिबन्ध ॥

तृतीयश्रेणीशकट्यामशुचिल मलागारेषु कक्षरत्न च यथापुरमेव तिष्ठति । प्रायशोऽधुना
मनाविशेषो दृश्येत । परन्तु तृतीयश्रेणीपथिकानां प्रथमश्रेणीपथिकानां च कृते यद्यसौवर्ष
परिकल्पित तदन्तर तत्तच्छ्रेणीपथिकैः प्रदेशभाटकान्तरापेक्ष्यान्यधिक भवति । तृतीयश्रेणी-
पथिकान् पशुमद्रण्यन्ते । तदर्थमुपकल्पितानि सौकर्याणि च पशुमात्रयोग्यानि । युरोपखण्डे प्रयाणमह
सर्वदा तृतीयश्रेण्यामेवाकारवम् । अनुभवेन्सया सकृदेव प्रथमश्रेण्या प्रायासिपम् । किन्तु
प्रथमतृतीयश्रेण्यानाहमेतादृशमन्तरमलक्ष्यम् । आम्बिकादेशे तृतीयश्रेणीपथिकस्तोमो 'निग्रो'जन
भूयिष्ठे भवति । तथापि तत्र तृतीयश्रेणीशकटीषु जनानामानुकूल्यमसबाधाश्रयश्च पर
रभ्यते । तत्र क्वचिप्रदेशेषु तृतीयश्रेणीपथिकानां शयनार्थमपि व्यरस्था दृश्यते । आसनानि
सोपगर्हाणि भवन्ति । प्रतिशकट नियतमस्याधिकानां जनानां प्रवेशो नियमतो निरुच्यते ।
अरिमन्देशे पुन तन्नस्यानियमातिरम एव प्रायिको दृश्यते ॥

तृतीयश्रेणीप्रयाणिकानामानुकूल्योपकल्पनविषये लोहाव्यस्तचालकानामौदासीन्य पथि-
वचना यपचाचारस्तेषामन्येष्वध्ना चेति सर्वाणीमानि मभूय शौचसपन्नजनानां तृतीयश्रेणीप्रयाण
नाम प्रायश्चित्तकूपो दण्ड इव प्रतिभाति । अभितो वर्तिना सुखदु खे लेशतोऽप्यविगणव्य शकटे
वच्चरन्प्रदेशेप देशनाश्रवनादव्य स्वरमेव धूमवर्तिसेवन तमाखुताम्बूलादिक चर्चयित्वा
सर्वत शकटे निर्धन क्रोशन चान्दन दुरक्तिभाषणमिन्यादीनि सामान्यत पथिकानां दुर-
भ्यामा भवन्ति । द्वपथिकनशततोत्तरसहस्रतमे वसरे मम यादृशोऽनुभवस्ततश्च पचशतोत्तर-
नशततामिन्महस्रतमाप्रभ्येन्नेनविंश युत्तरनशतामिन्महस्रतमपर्यन्तमविशिष्टन्न मया कृता-
तृतीयश्रेणीप्रयाणाद्यादृशोऽनुभवरतयोन्वोन्वमन्तरम् विमपि मया न दृष्टम् ॥

मन्ये दृ सहपरिस्थितेरीदृशाया मेपज्यमेनमेगहतीति । तथाहि । सुदिक्षिर्नर्जनेस्तृतीय-
श्रेण्यामेव प्रयाणमार्गीयवर्तयम् । दुष्टा प्रयाणिकानां पद्गतय समीवर्तय्या । सति ममवे
ग्रेहमार्गिभ्रमरिणे बोधे योऽ वद्धल्लैर्यथा तैर्न स्थापने तथा मरिधानयम् । रगनुद्वय-
नशतनार्थमुसोच्यप्रदानेन वेनापि प्रवर्तय्या । किं च शाम्नातिरमात् सर्वोऽपि
वर्तयि । एतेन सुमार्गी व्यरस्था भर्ग्यन्ती यद् राजानुभवादाचक्षीय ॥

अष्टादशमेतन्मनस्यभिरन्तन्तोत्तमैरतन्मतातगते मया रण्यप्रतिनयात्तदाप्रभृति
नृगदसैः प्रयाण हातयन्मनितान् । एतेन एव सर्वदा व्रीडा विपादश्च जायते । तत्रापि

देवाख्योपकठमुपसर्पन् द्वारात्रे पोष्यमानरिधन् दूर्गन्धियुग्मुमाना राशिमानगेरुत्तम ।
अत्ररेवा सुन्दरामृतशिला रतीर्णाभवत् । विन्तु सा केनापि कर्गगन्धशून्येनाश्रद्धोपैतेन भन्तेन
रूप्यवान्तरिधिर्नै प्रायुतासीत् । तानि रूप्यकचित्राणि भरुस्य परमाश्रयभूतान्यासन् ॥

अथाह ज्ञानवापीपार्श्वमगच्छत् । अत्र मया भगवतोऽन्वेषणमकारि । स पुनर्न लब्ध ।
अनेन मदन्तराम्ना ज्वलति स्म । ज्ञानवापीममित कश्चरमपश्यम् । दक्षिणाग्रदान सर्वथा मे
नारोचत । तस्मादहमेता काकिणीं तत्र न्यक्षिपाम् । तत्रत्य पण्डमिश्रस्य ज्ञो ज्ञे नामनि
प्राभवत् । पादानवलुद्धृत्य स त व्यपाक्षिपत् । अथ मामानुश्य त्वया मे पृनोऽयमपमानस्वा-
मजसा नरवनिपात प्रापयतीत्यभ्यधात् ॥

अह शान्त एव स्थित । तदनु मयाभ्यधापि ' स्वामिन् मम यद्वाग्य तद्व्रनिययेव । किं
तु भवादशाना मुखादीद्यवाचो विसर्गं न हि शोभते । सति संतोषे गृह्यतामिय काकिणी ।
नो चेत्तामपि भवन्तो हापरिग्न्यन्तीति ॥

स चाकथयत्—अपेहि रे अपेहि । न कार्यं भजत काकिण्या इति । तदन्वसौ
ममोपर्याजोशिवचनानि पर्जन्यवर्षमपातयत् ॥

अथाह ता काकिणीमादाय तदनङ्गीकारेण पण्डमिश्रस्य सवृत्ता हानिं मम सबृत्
त्तम च गणयन् यथागत प्राप्तिपि । परन्तु पण्डमिश्रे नाष्टिको भवितु नारोचयत् । स मा
पुनराहूय प्राह स्म । भवतु । काकिणीमत्र निक्षिप्य याहि । तव शीलमनुकर्तुं नाहमिच्छामि ।
मयास्या काकिण्या अपरिग्रहे तवैवारिष्ट भवितेति ॥

तूष्णीमह तस्मै काकिणीं प्रदाय दीर्घं निश्वासमुत्सृज्य तस्मादपासरम् ॥

तदनु द्विवार काशीमह गतोऽस्मि । परन्त्वेतन्मम महात्मताख्यातिं प्राप्तेरन्तरम् ।
तत्तादृशस्य कथं वा ममेदशोऽनुभव सुप्राप स्यात् । महर्शिनार्थनागच्छन्तो जना कथं मे
भावदर्शनस्यावकाश दद्यु । महात्मनो द्रु खानि महात्मनो नाम मादृशस्यैव वेदानि । इम
विशेषमन्तरेण तत्र कश्चरावकरादिका यथापूर्वमेवासीत् ॥

परमेश्वरस्थापारक्तरणा प्रति ये केचित्सशयालव सन्ति त इन्द्रशानि तीर्थक्षेत्राणि गत्वा
प्रेक्षन्ताम् । अथ महायोगी स्वनामापदेशेन प्रचलन्ति किञ्चित् कपटानि कृत्यतो ङमाचरन्
क्रियतश्चाधर्मान्सहेत । अधाप्ययमुदासीन पश्चादयतिष्ठते । तथाहि—गीताया तदुक्ति—

ये यथा मा प्रपद्यते ।

तास्तथैव भजाम्यहम् ॥ इति ॥

[ये मा यथा रीया प्राप्तु यतन्ते तेगामह तथैव रीत्या स्वागत दास्यामि ।]

पट्टीजमुत्त तद्वीजसदृश पञ्चमदनुते ॥

कर्मण फलमन्यथा कर्तुं को हि शक्नुयात् । तस्मादत्र भगवत प्रवेशेन किं कर्मम् ।
अत एवाय लोकयानानियमान् त्रिधाय स्वयमपसृत्य दर्शामुदास्त इति ॥

एव दृष्टदेवालयोऽह वेत्तमहाभागा द्रष्टमगमम् । सा किल तत्कालमेवोलाघता प्राप्य
स्थिता । मन्त्रामान्त्रित पत्रखण्डमन्त प्राहिण्यम् । तक्षणमेव सा समुपागात् । तदर्शनमात्र मया
लिप्सितमासीत् । तस्मादहमरोचम्—अस्वस्या भवतात्यह जाने पर श्रीमन्या दर्शन
चिन्तीरुगमनोऽस्मि । अस्वस्थयापि भवत्या यदामा मम दर्शनपथ नीत तदह कृतज्ञोऽस्मि ।
नाहमितोऽधिक श्रीमतीमुपराद्धमिच्छामीति । एवमुक्त्वा तस्मान्नाशादहमपासरम् ॥

एकविंशोऽध्यायः

मोहमयीनगरे स्थितिग्रहणम्

आसीत्किल प्रबलोऽभिलाष श्रीमतो गोखलेमहाशयस्य यमया मोहमयीनगर्यामेव स्थिति
मता न्यायनादिदृष्ट्युपजीविना सार्वजनिकसेवायामामन सहकारिणा भाव्यमिति ।
तदानीं सार्वजनिकसेना नाम महासभाया सेवैवासीत् । तेन प्रतिष्ठापिताया सस्यायास्तदेव
मुख्य कार्यं यदस्या महासभाया कार्यस्य प्रचालन नाम ॥

गोखलेमहाशयस्य सूचनामहमरोचयम् । परतु न्यायवादिवृत्ति सूपजीव्या भविष्यतीति
मम नासीद्विश्वास । पूर्वानुभूतमद्यापि न किल विस्मृतमासीत् । किं चामक्षयनया कार्यं
काणामार्पण नाम विपवज्जुगुस्य मम प्रत्यभासीत् ॥

तदहमादौ राजकोट एव कार्यमुपक्रमणीयमिति निश्चयमकार्षम् । तत्र मम हितैषी
विदेश प्रति मम गमनहेतुभूत केवलराममावजीद्वेमहाशय स्थित । स मह्य व्रीन
व्यवहारासमपादपत् । तेषा द्वौ काठियावाडदेशस्य 'जुडिशियल अस्तिस्टट' इत्यधिकारिणो
न्यायसभायामवेक्षणीयौ प्रतिविमर्श (अपील) रूपावास्ताम् । तृतीयस्तु जामनगरे प्रवर्तमान
एको मूलव्यवहार । एषा प्रचालनेऽह शक्त स्या न वेति सशयाकुल मा केवलरामद्वे
महाशयोऽनादीत्—अल पराजयशङ्कया । यावच्छक्य भवद्भि प्रत्यताम् । अहमिह स्थितोऽस्मि

साक्ष्यसंग्रहशासनस्य नियमावलि कठे धृतासीत् । तदेतदमु जयशीलमग्रयोदिनि । इदं मनसिहृत्य समुद्रयानेऽहं ' इण्डियन एग्जिडेन्स अक्ट ' पुस्तकं सत्याग्रहान् मम्यगण्टिपम् । अपि च दक्षिणाफ्रिकादेशे न्यायवादिवृत्तिरशास्त्रपादितोऽनुभवश्च ममासीत् ॥

जितो मया व्यवहार । एतेन मम कियानप्यात्मरिसम्भ ममजनि । प्रतिनिर्देश्यग्रहणद्वयं प्रत्यादित प्रभृत्यह निश्चिन्त एवासम् । तदपि मया जितम् । समेतद्विभाजनयो मम मोहमणिन-
गर्या स्थितिग्रहणेनापि चिन्ताया न कोऽपि स्यादवभाश इत्याशा समुदेति स्म ॥

किन्तु मोहमयीनगर प्रति गन्तव्यनिधयो यथा मयाङ्गीकृत इत्यस्य वर्णनापूर्वमागला-
धिकारिणमाविचारमज्ञान चाधिकृत्य मदीयमनुभव वर्णयिष्ये । जुडिशियल 'असिस्ट' इति
व्यवहारद्वयधिकारी कदापि नैकत्रातिष्ठत् । किन्तु सर्वदा सचरमाण एव स्थित । यत्र यत्र
तेन वसतिरग्राहि तत्र तत्र न्यायवादिन कार्यान्वाश्च तमन्वसरन् । न्यायवादिन परस्थलगमन
प्रसंगे स्वकीयस्थले गृह्यमाणान्द्व्यापिकु पारितोपि रुद्र-वमजि-रक्ष-त । एतेन कार्याणां
द्विगुणो व्यय समापतत् । हेशोऽय प्राड्विवाकप्रभोर्हृदय नैवास्पृशत् ॥

प्रसक्त एव व्यवहारो वेरावल-ग्रामे द्रष्टव्योऽभवत् । तत्राल तत्र ग्रन्थिज्वरो भयङ्कर
प्रसरति स्म । पचशतोत्तरपंचसहस्रप्रजासख्याके तस्मिन् ग्रामे प्रतिदिन पचाशज्जना व्याधिना
स्पृश्यन्तेति ज्ञप्तिरस्ति । ग्राम - सर्वोऽपि शून्यप्राय आसीत् । ग्रामस्याहमदूरवर्ति-यामेकस्या
निर्जनाया धर्मशालाया वसतिमग्रीपम् । व्यवहारिजनैस्तु कुत्र वस्तव्यम् । ते पुनरनाङ्गाश्चेतेषां
परमात्मैव गति ॥

वेरावले ग्रन्थिज्वरप्रसारात्स्थल परित्यज्य कापि स्थलान्तरे व्यवहारदर्शनाय प्राड्विवाक
प्रार्थयितव्य इति मदीय कश्चनसुहृत् स्वय व्यवहारवान् मा प्रति तत्रैसदेश प्राहिणोत् । मम
प्रार्थनापत्रमवलोक्य प्राड्विवाको मामप्राक्षीत्— किं भवान् भीरुः इति ॥

मया प्रत्यवाचि—अह भीरुः नो वा न वेति न खलु प्रकृत प्रश्न । अह तावद्यथाकथा
वा निरह्वेयम् । परन्तु व्यवहारिणामेवा का गतिरिति ॥

प्राड्विवाक प्राह—ग्रन्थिज्वरोऽय भारतवर्षे निजमदिरीकृत्य विजृम्भते किमर्थमिदानीं ततो
भेतव्यम् । इह निरुत्पत्ता यादृशो वायुगुण इति यथा च स्पृहणीयो भवतीति (अय प्राड्विवाक
ग्रामादिप्रकृष्टे समुद्रतीरोपरिष्टे राजमदिरप्रख्ये वल्लशिविरे गृहीतवसतिरासीत्) । एवं हि जना
ग्रामत्राये निराकुलप्रदेशे निवस्तु शिक्षयितव्या इति ॥

अस्य वेदान्तस्य विमुत्तर मया दातव्यम् । प्राड्विवाक स्वकीय नियोयप्रधानमाकार्यं
तमनादीत्—गाधिमहाशयैरक्त मनसि निधाय न्यायवादिन कार्यान्वा वा यदि हेतुनाहुल्यमस्तु-
युस्तदाहमत्र बोधनीय इति ॥

प्राङ्दिवाङ्गस्नावन्निर्वचनया स्वनुद्धया यन्त्यायतया गृहीत तदङ्गरोत् । पर वस्तुतो दीनभारतवर्ष-
केशास्तस्य कथ वा वेदा स्यु । दीनजनानामस्मान्मात्रक्षयकृताभ्यासो विचित्रतापद्धतयश्चेत्या-
दिक कथ स जानीयात् । सर्वदा सुवर्णमुद्राभिर्व्यरहर मनुष्य कथमेकपदे ताम्रकाकिणीभिर्गणना
कर्तुमुसहेत । यथा हस्ती पिपीलिना नानुचिन्तयेत्तथा हस्तिवृद्धोन्नतसौम्यगृधुराङ्गुल्येस्तथा
पिपीलिकेवाल्पमिच्छु भारतीय नानुचिन्तयति न च तद्विषयमाणि शासनानि कर्तुं प्रभवति ॥

इद तापदास्ताम् । अथास्मदीयकथा प्रति निरस्त्र्यामि । उपरि निरूपितरीत्या प्राप्तज-
येनापि मया दिनकतिप्रयान् राजकोट एव स्थानव्यमिति व्यचिन्ति । अत्रन्तर एवस्मिन्दिने
केवलरामो मपार्श्वमुपेत्याचोचत् । गात्रे भवन्तमिह मुग्धा स्थातु नानुमस्यामहे । भवता
मोहमयीनगर्यामिन् निगास समाश्रयणीय इति ॥

अह तमप्रच्छम् — तत्र मा गो वापेक्षते । मदीयव्यय किं भवता प्रदीयत इति ॥

“ अवश्यमेव भवतो व्ययमह दास्यामि । कस्यापि व्यवहारस्य हेतोर्मयतमुत्तरवादिना
प्रसरमिहानेप्यामहे । व्यवहारपत्रिकादीना लेखनाय व्यवहारान् भवसकाशमेव प्रेषयिष्याम ।
उत्तरवादिनामुच्चरारोपणमप्रस्तादवतारण च -यायनादिष्वस्मात्वेनापयतेते । जामनगरे बेराजले च
भवता प्रदर्शिता योग्यतामनञ्जेक्य भवद्विषये नाहमीपदपि चिन्ता बहामि । सार्वजनिककार्य
निर्वोद्धमेव भवान् गृहीतान्मा भवति । काठियावाडदेश एवामान प्रयासयितु भवन्त नानुमन्यामहे ।
अथ व्रवीतु भवान् कदा मोहमयीनगरमुपगन्तेति ॥

“ नातालदेशाद् द्रव्यागम प्रतीक्षमाण स्थितोऽस्मि । तत्रातिसमनतरमेव प्रयास्यामि ॥ ”

सन्ताहद्रयान्तरे तद् द्रव्यमागमत् । अह मोहमयीनगरमगच्छम् । तत्र ‘पेईन, गिलर्ट अँण्ड
सयानी’ इत्येषा सार्थीलये कोप्रमेक भाटकेनाग्रहीपम् । अथेदानीं मदीयनीयन स्थिरीभूतमिव मे
प्रत्यभात् ॥

द्वाविंशोऽध्यायः

धर्मसंकटम्

मोहमयीनगरस्य दुर्गाख्यत्रिभागे कल्पितनार्यालयोऽह गिरगाग्रदेशे क्वचिदेक गृहमन्विष्य
तत्र वसतिमग्रहीपम् । कित्तु भगवान् तत्र निरस्तु मा नान्वगृह्णात् । गृहमागतस्य मम
चचारि दिनानि यावन्न व्यनीतानि तावमे द्वितीयकुमारो मणिलाल उल्वणव्याधिना शयनपतितो-
ऽभवत् । विषमशीतज्वरेणाक्रान्तस्य तस्य श्वासकोशो दूष्कित्वावभूताम् । रात्रिवेलाया मनिपात-

वशात् विभ्रमोऽप्यजायत । स किल कतिपयसरेभ्य पूर्व स्फोटकोपद्रवेन उडग्रदुपसृष्ट पश्चा-
त्स्वास्थ्यमापन्नो बाल ॥

अथ भिपग्वरमानैपम् । सोऽनादीत्— इदानींमौपघेनास्य न निमपि प्रयोजन भवति ।
सप्रयय कुक्कुटशावकसारमण्ड चावश्यमेव प्राशयिनव्य । तदेतदुपकरिष्यतीति ॥

मणिलालस्तदानौ दशवर्षदेशीय स्वस्येच्छा प्रति नायमनुयोगार्ह आसीत् । तद्रक्षस्य
ममोपर्येव तन्निर्णयभारोऽपतत् । भिपग्वर परमसाधु वक्ष्यन् पारसीदेशीय । तमेनमपृच्छम्—
भिपग्वर, इमे वय शान्नाहारिण । अनयोस्तुनोर्नैर्नरतरमपि बालायास्यै प्रदेय भवति । य
कश्चिदन्य आहारो भवता निर्दिश्यतामिति ॥

भिपग्वोचत्—

इदानीं व कुमार प्राणसशये वर्तते । सोदक दुग्ध यद्यपि सेवनीय तथापि तेनास्य
प्रणामपुष्टिर्न जायते । बह्वपु हि दुक्कुटुम्बेषु चिकिसामह करिष्यामीयेतद्भवता विदितमेव । ते
जना यकिमप्यौपध मया दत्त स्वीकुरते । तस्माद्दर मन्ये भवद्भि पुत्रविषये हठोऽयमनास्थेय
इति ॥

सत्यमाह भवान् । भिपजा सतेत्यमेव खलु भवता वक्तव्यम् । पर ममानुयोज्यता महती
वर्तते । पद्य प्रबुद्धव्या अभविष्यत्तदा तदिष्टानुसारेण प्रवृत्तिराश्रयणीया भविष्यत् । किञ्चिदानीं
मया स्वयमालोच्य निर्णेतव्य भवति । मन्ये पुरुषस्य या धर्मश्रद्धा सा किलावसरेष्वीदृशेषु
वस्तुतः परीक्ष्यते । मनुष्येण मासाहारादिकं न भोक्तव्यमिति य सिद्धात् स तावत्सगतो वा
न वा भवतु मया पुन स्वधर्मस्याङ्गतया गृहीत । प्राणत्राणकराणि साधनान्यपि परिच्छेद्या-
न्धेव भवन्ति । प्राणसशयेऽपि विपति चित् कार्याणि परिवर्ज्यान्धेव भवन्ति । एव गते यथाह
जानामि तदा मदर्थं वा मदीयाना वृते वा मासादिकस्य प्रयोगो न मे धर्म्य प्रतिभाति । तस्मा-
द्भ्रता शङ्क्यमानमपायमनुभवितु मया सजेन भवितव्यम् । किन्तु भयसंवाशे विज्ञप्तमेका
करिष्ये । भयतोपदिष्टमौपघोपचार वर्तुमशक्तोऽह मया ज्ञाता जलचिकित्सा कर्तुमिच्छामि । किं तु
बालस्यास्य नाडीहृदयश्वासस्रोशादीनि परीक्षितु नाह जाने । यदि भवानिह सकृत्सकृदागम्य
तदीयशरीरस्थितिं परीक्ष्य मह्यमावेदयेत्तदा वृत्तज्ञो भविष्यामीति ॥

सज्जनोऽय भिपञ्जरीपण्ड सद्यो विज्ञाय मप्रार्थनानुरूप मणिलालस्य परीक्षणाय
गतागत कर्तुमवमन्यत । निजाभिप्रायप्रकाशने तन्नात्मनभिज्ञाय मणिलालाय भिपजा सह
नवृत्त वथाऽपमानेय तदीयमनमपृच्छम् । स चाशोचत्— जलचिकित्सा प्रारभ्यताम् ।
नाहमण्ड कुक्कुटपोषार च भक्षयिष्यामीति ॥

तत्पदार्थद्वये मया प्रदत्ते सति नैव तद्रक्षयेदेवेति यद्यपि मे विदित तथापि प्रतिवचनं
तस्य निशम्य दृष्टोऽभयम् ॥

क्युनीमिषग्नरस्योपचारक्रममहमवेदिपम् । तदनुसारेणोपचारो मया कृतपूर्वश्च । ज्ञान
च मया यद् रोगनिवर्तकस्वाग्नेपूजासश्च लाभम् इति । क्युनीमहाशयस्योपचारपद्धतिमनुसृत्य
मणिलाल कटिल्लान कारयितुमुपाक्रमे । निमिषत्रयादूर्ध्वमसौ स्नानभाण्डे न निवेश्यते स्म ।
त्रीणि दिनानि तस्मै नारगफलरम सोदकं प्रायच्छम् । एतदतिरिक्तो न कोऽप्याहारस्तरुं
प्रादाधि ॥

किन्तु ज्वरो न शान्तः । चतुरभिःकशतागपर्यन्तमाण्यमारोहति स्म । रात्रिवेलाया
मनिपातभिन्म प्रादुरभूत् । अहमुद्धान्त इवाभनम् । लोकं किं मा प्ररदेत् । मदग्रजं किं
ज्यात् । अन्यो मिषक् किमिति नानीयते । आयुर्देवधानामानयनं किमशक्यम् । स्वो मद्दाना
वृत्ते निनापत्यानि बलीकर्तुं मातापित्रो को वापि नार । एवमिवा विमत्या मदीय मनः प्रापिशान्
किञ्चेतान्प्रतिरथ हृदयस्यान्तरादियं वाणीं श्रूयते स्म । यथा हे जीव स्वयं तस्मान्दशा गतेन
त्वया यथा मोपचयेत तथैव बालम् मय्युपचरिष्यत तत्र भगवान्प्रसीदत्येव । यथा तत्र जल-
चिह्नित्वाया विश्वासं तथा वधस्यौषधे स नास्ति । वधं प्राणरक्षणं न हि प्रतिजानीत । तेन
हि प्रयत्नमात्रं क्रियते । जीमूत्रं परमान्नो हस्ते निष्ठति । भगवति भारं निक्षिप्य तस्मिन्पूर्यकं
श्रद्धामास्थाय यथाशक्ति शुश्रूषां कुत खलु न कर्तव्येति ॥

एवमनेकविमलपनालेन परस्परगिरोत्रिणां मामथ्यमानहृदयं सुतरामशान्तिमगमम् । अत्र
रात्रिरागता । अहं मणिलालस्य शय्यायां तस्य पार्श्वे एव शयिनोऽभनम् । आर्द्रनाससा त
वेष्टयितुं निश्चयमकरवम् । तदनु रागुयाय निशारेणमात्रैर्ऋत्यं जलं निष्पीड्य तेन मणिलाल
कण्ठदण्डगुच्छपर्यन्तमावेष्टय त्रिं शिरोमात्रहृदयमेव कवलद्वयेन प्रावारयम् । आर्द्रनासं खडेन तस्य
शीर्षमत्र धयम् । तस्य शरीरं चुल्लिगोपरिरथःकदुरिव तप्यते स्म । सर्वं शुष्कमासीत् ।
अस्तमिता स्वेदप्रवृत्तिः ॥

अहमतिथ्रान्तोऽभनम् । मणिलाल तस्य मातुशो मिसृज्य होरापूर्वकालं त्रिंशद्विंशति
श्रौषाणीपार्श्वमभ्यगमम् । सतीं तदानीं प्रायो देवाध्यानादन्वेत् । जनमन्त्रो मिरल आसीत् । पर
कुतो मे स्मृतिर्विचारसागरे सनिमग्नस्य । भगवन् मदीयमानरक्षणं त्वदायत्तमित्यामना मानमवोचयम् ।
मम मुखाद्रामनाम निरतरं नि सरति स्म । कचिच्छालं कृत्परित्रमो धडप्रचयमानहृदयं
सदनमुपागमम् ॥

गृहान्तं प्रविष्टमात्रमेव मणिलालोऽप्राक्षीत् । 'त्रापु' प्रत्याग्नोऽसीति । आगतोऽस्मि
वस । "अहमिदानीं ननु वहिरुद्धर्तव्यं । अहो दह्ये दह्ये ।"

"वस मणिलाल, त्रिमङ्गलं स्विकृत्ये ।"

"अहो स्वेदस्नानोऽस्मि । ननु प्रावरणं शठित्यपनीयताम् ॥"

अहं मणिलाल फाल्स्पर्शं न्यरूपयम् । तत्र सन्नो मौक्तिकानाम् स्वेदप्रिदत्र स्थिता ।
ज्वर प्रशाम्यति स्म । (ज्वरोऽज्वरोहति स्म) । दीर्घमह निश्चस्य भगवते धन्यवाद समाप्तयम् ॥

मणिलाल इत पर तत्र ज्वर पलायत इत्यवेहि । इतोऽपि किंचिप्रवृत्ते प्रस्वेदे तत्राच्छादन-
मपनेष्यामि । मैत्र 'बापु' अधप मा चुष्टि-कोदरादुद्धरत । अन्यदा पुन परीक्षामहे ॥

एव कथाप्रसंगेन कचिन्कालमथापयम् । यथास्थितस्यास्य ललाटपत्रात् स्वेदधारा प्रावहत् ।
निशारकमपनीय तस्याङ्ग प्रामार्जयम् । अथात्रा पितापुत्रौ एवशयनेऽस्वपिव ॥

उभाभ्यामपि गाटनिद्रासुखमन्वभावि । प्रान्तर्मणिलालस्य ज्वरो भूयसा प्रशान्त इवासीत् ।
सोदक दुग्ध फलरस इत्येताभ्यामेव चत्वारिंशदिनानि स वृत्तिमज्वरोत् । ततो मे भय
नि शेषमपासत् । ज्वर स्थायित्वेऽपि चिकित्सावश प्रपन्न ॥

माप्रत मम पुत्रेण मणिलाल एव सर्वाधिकदाख्यसपन्नो भवति । एवमुदाघताप्राप्ति श्रीराम
प्रसादात् उत जलचिवि साजलाद्राहोस्वित्पथ्यशुश्रूषाम्यामिति वक्तु को नाम शक्नुयात् ।
निजनिजश्रद्धानुरूप सर्वोऽपि निर्णेतुमर्हति । अहं तावज्जगदीश्वरेण मम मानो रक्षित इति हृद
व्यस्यसिपम् । अद्यापि तथैव विश्वास ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः

दक्षिणाफ्रिकादेशं प्रति पुनर्गमनम्

मणिलालस्तापदुल्लाघ सवृत्त । किन्तु गिरगावस्थले गृह वासयोग्य न भवतीति मया
वगतम् । तद्गृह न केवलमनूपप्रदेशे निरिष्टमपि तु भूयसा निषिद्धसूर्यप्रकाशमासीत् ।
तस्माद्द रेवासन्नरगानामहाशयस्य सूचनामडगावृत्त्य मोहमयीनगरस्य बाह्यवसतिप्रदेशे
हर्म्यमेक भाटिकया प्रहीतु निरनयम् । 'बादा-सातारूज' इत्यनयो नगरविभागयो
वसत्यर्थमन्वेपणमकार्यम् । बादास्थले गोत्रकोठिकरणस्य विद्यमानत्वात्तत्र नो वसतिग्रहण
नारोचत । घाटकोपरप्रभृतिस्थानि समुद्रादतिदूरवर्तीनि मे प्रप्यभात् । पर्यन्ते सा ताक्रजविभागे
रमणीयमेव हर्म्यमलभ्यत । अरोग्यदृष्ट्या तदयुत्तम मन्वाना भाटकेनाप्रहीम् ॥

सान्नामूनस्थगच्चर्चमेण गोहावनिकेतन गन्तु प्रथमश्रेणाप्रात्याहिन्नप्रयाणानुज्ञापत्रमत्रैपम् ।
अनेन्द्रो धूमशाकट्या प्रथमश्रेण्यामह एव एण स्थित इति मम कोऽप्यभिमानो जायते स्मेति
स्मरामि । बादाप्रदेशाच्च र्गमेणिकेतन प्रति नि सन्नमभिचलत्या धूमशाकट्या प्रयातुमिच्छुरनेत्रश
मन्नादुत्स्थगद्वापयो र्गिकेतन पादचारेणयागमम् ॥

मम व्यवहारवृद्धयुपजीवन निरीक्षिनादत्यधिकतरममृद्भयुपेतमासीत् । दक्षिणाफ्रिकादेश्या मदीयव्यवहारिणो वृद्धा कार्याणि मसविप्र प्रैयन् । एतानि मम जीविकगतिद्वये पर्याप्तुवन् ॥

प्रधानन्यायसभाया चालनीय कार्यमयापि मे नामिलत् । तथापि तत्र प्रचञ्चा चर्चनीय-
निपयोपन्यासाना श्रवणाय मया गम्यते स्म । तत्र गोष्ठ्या प्रवेष्टु न मे धर्ममासीत् । तत्र जमिय
तरामनाताभाईमहाशय प्रमुखपात्र वहति स्मेति मम ज्ञातिरस्ति । यथान्य उत्तरवादिनस्तथाहमापि
व्यवहारगतिं दिद्भुन्यायसभामगमम् ॥

तत्र मया ज्ञानमार्जितु न गम्यते स्म । परतु सागराट्पस्यन्दमानस्य सुपुत्रामुत्पादयतो
मन्दमारुतस्य सेवनेनानन्दमनुभवितुमिति वक्तव्यम् । ईदृक्मुखमनुभूयर्नाहमेक एवेचनगतवतो
मम न लज्जा समननि । एव धूर्णमानेन तत्रोपवेश कश्चिद्विलामो न तु लजाकर इत्यनचि-
न्तयम् ॥

प्रधानन्यायस्थानस्य पुस्तकालयमुपयोनुमह प्रवृत्त इतरवृद्धा परिचय ममपादयन् ।
अविरेणत्र प्रधानन्यायसभाया व्यवहार चाउपेयमित्याशा मे ममननि ॥

इत्यमेकतो न्यायवादिवृत्तिं प्रति निश्चिन्ते मय्यन्यतो गोखलेमहाशयस्य दृष्टिर्मापि जागर्ति
स्म । स किल निरन्तरमायया यमया कर्तव्यं तस्मानुनानपराऽभवत् । प्रतिनमाह द्वित्रवार
मम कार्यालयमागत्य मदीययोगक्षेम पृच्छति स्म । कदाचिन्मित्रं सहगम्य तत्परिचय मामकर
यत् । स्वस्य कार्यविज्ञानरीतिं च मामुपादिशत् ॥

किन्तु भविष्य प्रति मया मनस्याकलिताना मनोरथानामेभस्यापि सिद्धिं मा भावान्
प्रापयेदिति वचनमययार्थं न भवेत् । ते किल सर्वेऽपि तदिच्छानुरूपमेव पर्यागमन्त ॥

यावद्दह तत्रैव स्थिरान्म निश्चिन्त्य स्वार्थ्यनीयप्रानुष्ठान स्थित तावदक्षिणाफ्रिका
देशादतर्जितमेवागमत्तत्रीनदेशो यथा—“इह ‘चेम्ब्रलेन’ मन्त्री सनागन्ता । एतन्नगमव
प्रस्थाय भगद्विरागतव्यमिति” कृत्वा प्रतिज्ञामह व्यभार्यम् । तथा च तत्राप्रतिवचन मया
प्राहायि । यावत्पण मा प्रापयिष्यथ तावदित प्रस्थातु सज्जित्यतोऽस्मीनि । तन्नगमेव ते पण
प्राहपु । अयाह कार्यालय बद्धकवाट निगय दक्षिणाफ्रिकादेशमगमम् ॥

मदीयनार्यमन्यूनमेवत सरनपेक्षत इति मत्वा गृहगत्यन्तु भार्यापत्यद्विकुम्भ तत्रैवासा-
मयम् ॥ ये तु स्वदेशेऽनभिगतयोग्यवृत्तय सहमिच्छ युवकस्ते विदेशा समाश्रयणीया इति
तदानीं मदीयमनमासीत् । इदानीमर्थसौ तथैव वर्तेते । तत्र पूर्वपद्धतिं निहाय विदेशगमे
धीगमनसो ये युवकस्तेपामन्वेदणे मनासीदमिच्छाय । मम पित्रा बहवो रानर्नयोयोगे प्रार्थ्यन्त ।
ते सर्वेऽप्येवमिच्छेवावृत्तिरूपा मायानालामोचयिनश्या इति ममादायोऽभूत् । वृत्तन्तर
प्रापयितु मम सामर्थ्यमानीदिति न खडु मे मित्सा । अय सत्यमपि अर्क्यं तटेनमे रोचते
स्म । तं स्वावलम्बिभिर्गान्पमिति हि ममाभिच्छाय ॥

यथा यथा ममादर्शा सिद्धिपथमागतास्तथा तथाहमेवा युग्मानामादर्शानपि यथार-
त्परिवर्तयितुमयतिपि । एतेषा भगनल्लगाधौ मम यत्नो भूयसा साफल्यमगात् ॥

भार्यापत्याना परित्याग व्यग्रस्थितकुटुम्बस्य विमजन निश्चिन्नाप्रस्थितिं विहायानिश्चिताया-
मनस्थाया प्रवेश इत्येत सर्वं मा क्षणमात्रमव्यययत् । किन्त्वहमनिश्चितजीवनाभ्यासे परिक्षुण्णोऽ-
भयम् । अस्मिन् जगति तमेव विना—स तावदीश्वर इति वा सयमिति वा व्यपदिश्यताम्—
निश्चितस्वरूपं न किञ्चिदस्ति । इह निश्चितत्वप्रेप्सापि दोष एवेति मन्ये । अद्यास्मान्परित
परिदृश्यमानं प्रवर्तमानं च सर्वमप्यनिश्चितमनित्यं च । किन्तु सर्वान्तर्यामितया गूढं परमतत्त्वमेव
निश्चितरूपेण तिष्ठति । तत्रकाशस्य मयूख एकस्मिन्नस्मदुपरि पतिते सति तत्रास्मदात्मन
समर्पणं कृत्वा जीवितसार्थक्यमाप्स्याम । तस्य सयस्यान्वेषणमेव परमं पुरुषार्थं ॥

वरुननगरमहं नियतमालादेकाहपूर्वमपि नासादयम् । तत्र यात्रदहं गतस्तान्मा कार्यं
प्रतीक्षते स्म । हिन्दुजनप्रतिनिधिभिश्चेम्बरलेनमहाशयस्य दर्शनाय दिवसाभ्यामेव स्थापितं तदश्रे-
यद्वाचयितव्यं तप्रार्थनापत्रं सञ्जीकृत्य मया दर्शनार्थिभिः प्रतिनिधिभिः सह गन्तव्यमासीत् ॥

इति श्रीगार्गिमहामन

सत्यशोधनारख्यायामामकथाया

तृतीयो भाग

समाप्त

चतुर्थो भागः

प्रथमोऽध्यायः

कृतं सर्वं वृथां जातम्

चेम्बरलेनमहाशयो दक्षिणाप्रिकादेशा सुवर्णमुद्राणां सार्धकोटिप्रयस्य दान प्रतिगृह्य गन्तु मागतोऽभूत् । किं चाङ्ग्लेयानां सति सभवे 'बोअर' जनानां च मन सखननमपि तस्योद्देश्य मासीत् । अत एव हिन्दुजनप्रतिनिधयस्तस्माच्छुभ्यमेव प्रतिवचनमलभन्त ॥

तेन किलेप्र प्रयवाचि—

विदितमेव खल्विदं वो यस्वतत्रस्वास्थ्यानामुपरि साम्राज्याधिकृतानामधिकारो नाम नाममात्रत एवेति । युष्मदीयानि सकटानि तावत्पारमार्थिकानि प्रतिभान्ति । यावच्छक्यमह वारिष्ये । किन्तु यूय गौराङ्गानां मध्ये तिष्ठासवश्वेषुष्माभिरमी यन्त परितोपणीया—इति ॥

प्रयुत्तरमिदं सद्य प्रतिनिधीना मुखेषु शीतोदरप्रक्षेप इवाचरत् । अहमपि निराशोऽभवम् । अनेनास्मन्नेत्रवधो मोचितोऽभवत् । लक्षितं च मया यदादित प्रभृति कार्यमिदं प्रारम्भणीयमिति ॥

चेम्बरलेनमहाशयस्य प्रतिप्रचने वा को दोषः । तेन हि यथारिथतमेव वस्तु वर्णितम् । तच्च न शोभनमेव वस्तु सबृत्तम् । बाहुबलमेव न्यायस्य मूलम् । अयम् दण्डकाष्ठस्य प्रयोग एव सर्वार्थसाधक इतीदं तत्त्वमसौ मधुरोक्तिमिरस्मद्बुद्धिगोचरमानयत् ॥

किंत्वस्माकं दण्डकाष्ठस्य लाभं कुतः सभगी । दण्डप्रहारसहनशक्तिरप्यस्माकं नासीत् ॥

दक्षिणाप्रिकादेशे सप्ताहमात्रमेव स्थातव्यमिति चेम्बरलेनमहाशयेन निश्चितमासीत् । दक्षिणाप्रिकादेशो नाम न खल्वल्पमित प्रदेशः । स एको महान् विषयः । श्रीनगरात्कन्याकुमार्या यवेकोनविंशतिपाषाणदूरं तर्हि 'डरन' नगरात् 'केपटाउन'पत्तनमन्येनेकादशपाषाणदूरे वर्तते । तन्मध्यगतो विस्तारः सर्वोऽपि चेम्बरलेनमहाशयेन वायुवेगत सचरितव्य आसीत् ॥

असौ नातालदेशात् ट्रान्सनालदेशं प्रति प्रातिष्ठत् । तत्कालं मयापि तत्र गत्वा तत्रयाना भारतीयानां वृत्ते तस्याग्रे भाषणं कर्तव्यमासीत् । किन्तु प्रिटोरियानगरं मया कथमासादनीयम् । तत्र सकालमुपस्थातुमावश्यकी या व्यवस्था ता निर्बोहुमशक्ता आसन्नस्मदीया जनाः । युद्धोत्तरकाले ट्रान्सनालदेशो निर्जनारण्यमिवाद्दृश्यत । अशनप्रसन्नार्था सामग्री तत्र दुर्लभासीत् । युद्धकाले शून्यीकृतापिहितद्वारा वा निषद्यास्ता पुनरुद्घाटनीया आसन् । तदेतत्कार्यं तु कालक्रमेण निर्वर्तनीयं न पुनरेकदैव साध्यमासीत् । गृहादिकं परिज्य पलायितानामपि स्वस्वगृहप्रापणं तदापणेषु सभारप्रापणोत्तरमेव कर्तव्यमासीत् । अत एव ट्रान्सनालयासिना सर्वेणापि प्रतिस्वमेवैकमनुज्ञापनं सपादनीयमासीत् । तच्च गौराङ्गां क्लेशं विनैवाग्भत । भारतीयानां तु तदतीव दुर्लभासीत् ॥

यदेतेऽधिकारिण चेंस्रलेनमहाशयेन मम मसर्गं निरायितुमैच्छन्ति । विवादकार्यमपि निनोदानहेय कथा प्रकृत्यान्तरे निरूपणीया भवति ॥

द्वितीयोऽध्यायः

एशियाखंडादागता निरङ्कुशाधिकारिणः

नयासाया मुस्याधिकारिण कथमह ट्रान्सखालदेशे प्रविष्ट इत्यस्य मर्मं नात्रेदिषु । स्वमनि-
धिमुपसर्तते भारतीयानम्यपृच्छन् । किन्तु तस्यसाक्षाद्वास्तवो वृत्तान्तरत्नैर्नामगत । अतस्ते
व्यनर्गयन्त - अनेन पूर्वपरिचयप्रलदनुज्ञापत्रमन्तरेणैव टासखालदेशे प्रविष्टेन भाव्यमिति ।
उहस्याम्य सपत्ने सति नूतमह व्यतिक्रमस्य कृते निरोद्धव्य स्याम् ॥

महायुद्धानसानोत्तर क्रियन्तमपि काले राज्याधिकृतानामधिकारिणोपप्रदाननप्रदाय
सर्वत्र प्रचरति । दक्षिणाभिन्नादेशेऽप्येवमेव मवृत्तम् । शान्तिप्रतिश्रयनाय राज्याधिकार्येण कश्चिन्नि-
यम प्रचारितोऽभूत् । तन्नियमानुरोधेन ट्रान्सखालदेशे येऽनुज्ञानप्रवेदास्तेऽगष्टम्य वदिन
क्रियेन् । तथा चाहमासेद्धव्य इति चर्चा प्रवृत्ता । किंचनुज्ञापत्र दर्शयेति मा प्रष्टु न कोऽपि
धैर्यमनरोत् ॥

अधिकारिभिस्तन्त्रीमदेशे पूर्वमेव टरयननगर प्रति प्रेषित आसीत् । किन्तु उष्मानुज
एवाहमिति ज्ञात्वा भगमाशा वभृदु । तथापि तावन्तैव परानयमङ्गीकर्तुं न तेजोचयन्त । यद्यह
ट्रान्सखालदेशप्रदेशे जयमाप तथापि चेंस्रलेनमहाशयस्य दर्शनात्मा वारयिना पराजित कर्तुं
शक्नुयु किन् ॥

अत एव प्रतिनिधिवमङ्गीकृत्य चेंस्रलेनमहाशयस्य ननिधिं निगमितृणा नामानि ते
पूर्वमेवापृच्छत् । बर्णद्वेषो दक्षिणाभिन्नादेशे यद्यपि सर्वत्र प्रपक्षीभवति स्म तथापि हिन्दुस्थान
इरात्रायधिकारिणो नीचा गुमगतिमरुडम्य प्ररन्त इति नाहमावृत्त्यन् । दक्षि-
णाभिन्नादेशे कार्यशाखा प्रकाशेमाय प्रतिश्रयिनाभूवन् । किं च टोयमनेन नेत्रयामन् ।
अत एव तत्रयानामधिकारिणा वर्यं वर्यापि सम्यगुत्तिनेवना च दृश्येते स्म । अनेन न केवड
गारागा अपि स्वन्वेऽपि जना यथाईतो लाभमानुन् । एशियाखंडादागतधिकारिणि मईय
तेषां निरङ्कुशाधिकारो विशृणय प्रवृत्तप्रश्नापि पदमनुभूत् । दक्षिणाभिन्नादेशे प्रजाप्रति-
निधिप्रमुखविशेष कश्चिदासीत् । परन्वेदियगडादनीभिरानीत मभर केवड निरङ्कुप्रमुखोः ।
यदेशयर्तितु जनेषु नहि प्रजाप्रतिनिधिप्रमुखमनीत् । ते किन्तु विदेर्गार्थे इत्यने स्म ।

हिन्दुस्थानात् 'लका' द्वीपाच्च युद्धाय दक्षिणाम्निनामागता अधिभारिण संनिश्व
 बहवोऽन्विन्त । तेषु यश्च यश्च तत्रैव नियासप्रहणनरोचपत्तस्य तस्य तत्रैव निजासायाद्गलाधिभारिभि
 समुचिता व्यस्था कर्तव्याभयत् । अधिभारिणा नरीनमण्डलमेक तदानीमनश्यमेव प्रतिप्रपयित
 व्यमासीत् । तदर्थमेपामनुभवशास्त्रिनामभारिणा सन्निधि परमुपकारक एव मवृत् । तैश्च
 तीव्रबुद्धिबलेनैका नूतना कार्यनिर्वाहशास्त्रेण निरमीयत । इदं तदीयचातुर्यमपि प्रान्तरशयत् ।
 आसीत्किञ्च 'नीप्रो' जनार्थे पूरमेवैना कार्यनिर्वाहशाखा । तस्मादेशियाखण्डासिनामर्षेऽप्येताद
 शेननेन विभागेन कुतो न भाव्यम् । तर्कस्यास्य नासीन्नोऽपि प्रयत्नशाला । यान्दह तत्र
 प्राप्तस्तान्दय विभागे निर्मित स्थित । किं चाय स्वनागुरा शनै प्रजाशयति स्म । देशभ्रष्टेभ्य
 पुन स्वदेशे प्रवेशमिच्छद्भ्यो धैर्यधिभारिभिरनुज्ञा दीयते स्म तरेव सर्वेभ्योऽपि निर्देशेपमनुज्ञा
 प्रदानं सुकरमासीत् । परन्तु नव्यशाखाया मायस्थयमन्तरेण कथमेते 'एशिया' वासिभ्योऽनुज्ञा
 दातुं शक्नुयुः । नव्यशाखाया कृतस्य प्रशस्तित्वचनस्य बलादनुज्ञा यदि दीयेत तदा
 स्वेपामनुयोग्यता स्वल्पी भवेत् । कार्यं च लघु सपथेतेति हि तैर्निर्निर्मितम् । भूतार्थरूपय ।
 नव्यशाखाया किल यन्मपि कार्यमावश्यकम् । तच्छाखाप्रविष्टानामपि द्रव्यमावश्यकम् ।
 कार्यभावे तु निरर्थनोऽयं विभाग इयामविनाशं सम्भवेत् । अत एव तच्छाखीया स्वकार्यं
 स्वयमेवेयमकरूपयन् ॥

अनुज्ञाप्राप्तये भारतीये सैषा शाखा प्रार्थनीयाभयत् । प्रार्थनापत्रस्य तु बहो वाग्दु
 चरमायाति स्म । द्वा सगालदेशे प्रति जिगमिषूणा सरूया महत्यासीत् । अतो मायस्थयकारणा
 सद्य एव समुद्रयात्रिकारिवर्गमनुप्रविश्य दीनभारतीयेभ्य पर सहस्ररूप्ययान् लुठयन्ति स्म ।
 प्रशस्तिं विनानुज्ञापत्रस्य दुर्लभ्य कदाचिसयामपि प्रशस्तौ पर शताना सुवर्णमुद्राणांमवश्य
 प्रदेशत् च मामचकयन् । एव स्थिते कार्यगतिं सर्तत प्रतिबद्धालक्ष्यत ॥

अथाह मदीयपूर्वमित्र रक्षिजनपर्यवेक्षणमुपसृत्य व्यजिज्ञप्तम्— अनुज्ञाप्रदातृणामधिकारिणा
 परिचय मे सपाद्य महामेऽनुज्ञापत्र दापयितुमर्हति भयन्त । विदितमेव भयता यदह
 द्वा सगालदेशे स्थितपूर्वो जन इति । तद्व्यममेवासौ शिरसि शीर्षेण निधाय मया सह प्रस्थितो
 मद्यमनुज्ञापत्रमदापयत् । धूमशान्तीप्रस्थानापूर्वमेऽहोरात्राशोऽपि नालभ्यत । किञ्चह प्रास्था
 निःक पूरन्व सञ्जीव्य स्थित । अथाह रक्षिपर्यवेक्षणाय मदीयवृत्तज्ञता निवेद्य प्रिटोरियानगर
 प्राप्तिवपि ॥

अचिरानभाविनं श्रेयास्तदानीं मे स्पष्टतया बुद्धिगोचरमनतीर्णा प्रिटोरियानगर प्राप्य
 प्रार्थनापत्रमेऽग्रेऽपि । दरननगरे भारतीये स्वप्रतिनिधीना नामानि पूरमेव निवेदयित-
 व्यानीति विद्यमानं यत्रापि नियम नाह स्मरामि । तथाप्यत्र नवीनशाखा स्वकार्यं निवहन्ती
 पूरमेव प्रतिनिधीना नामानि व्यचारयत् । प्रिटोरियानर्तिना भारतीयाना प्रागेव विदितमासीत्

यदेतेऽधिकारिण चेंब्रलेनमहाशयेन मम ससर्गं निवारयितुमैच्छन्ति । विपादकार्यपि
त्रिनोदावहेय कथा प्ररूणान्तरे निरूपणीया भवति ॥

द्वितीयोऽध्यायः

एशियाखंडादागता निरङ्कुशाधिकारिणः

नवशाखाया मुख्याप्रकारिण कथमह ट्रान्सवालदेशे प्रविष्ट इत्यस्य मर्मं नावेदिषु । स्वनि-
धिमुपसर्पतो भारतीयानम्यपृच्छन् । किन्तु तत्समाशाद्वास्तवो वृत्तान्तस्तैर्नागत । अतस्ते
व्यतर्क्यन्त—अनेन पूर्वपरिचयवलादनुज्ञापत्रमन्तरेण ट्रान्सवालदेशे प्रविष्टेन भाग्यमिति ।
उहस्याम्य सत्यत्वे सति नूनमह व्यतिक्रमस्य कृते निरोद्धव्यं स्याम् ॥

महायुद्धानसानोत्तर क्रियन्तमपि काले राज्याधिकृतानामप्रकारविशेषप्रदानसंप्रदाय
सर्वत्र प्रचरति । दक्षिणाफ्रिनादेशेऽप्येवमेव सवृत्तम् । शान्तिप्रतिष्ठापनाय राज्याधिकारेण कश्चिन्नि-
यमं प्रचारितोऽभूत् । तन्नियमानुरोधेन ट्रान्सवालदेशे येऽनुज्ञातप्रवेशास्तेऽवष्टभ्य वदिन
क्रियेन् । तथा चाहमासेद्धव्यं इति चर्चा प्रवृत्ता । किन्तुनुज्ञापत्रं दर्शयेति मा प्रष्टुं न कोऽपि
धैर्यमन्त्रोत् ॥

अधिकारिभिस्तन्त्रीसदेशे पूर्वमेव दरबननगरं प्रति प्रेषितं आसीत् । किन्तु उग्रानुज्ञा
एवाहमिति ज्ञात्वा भगनाशा बभूवुः । तथापि तान्तैः पराजयमङ्गीकर्तुं न तेऽरोचयन्त । यद्यप्यह
ट्रान्सवालदेशप्रदेशे जयमाप्य तथापि चेंब्रलेनमहाशयस्य दर्शनात्मा वारयित्वा पराजितं कर्तुं
शक्नुयुः क्लिष्टं ॥

अत एव प्रतिनिधिवमङ्गीकृत्य चेंब्रलेनमहाशयस्य सन्धिं निगमिषूणा नामानि ते
पूर्वमेवापृच्छत् । वर्णद्वेषो दक्षिणाफ्रिनादेशे यद्यपि सर्वत्र प्रयक्षीभवति स्म तथापि हिन्दुस्थान
इयात्राप्यधिकारिणो नीचा गुप्तगतिमग्लभ्य प्रवर्तन् इति नाहमारुलयम् । दक्षि-
णाफ्रिनादेशे कार्यशाखा प्रनाक्षेमाय प्रतिष्ठिताभूवन् । किं च लोकरमनेन नेत्रव्यामन् ।
अत एव तत्रयानामप्रकारिणा वर्गे कापि सभ्यवृत्तिर्नप्रना च दृश्येते स्म । अनेन न केवलं
गारागा अपि त्वन्येऽपि जना यथाहंतो लाभमानुवन् । एशियाखंडादागतैरधिकारिभिः सहैव
तेषां निरङ्कुशाधिकारो विशुद्धला प्रवृत्तयश्चात्रापि पदमजुर्गन् । दक्षिणाफ्रिनादेशे प्रजाप्रति-
निधिप्रमुक्चविशेष कश्चिदासीत् । परत्वेऽशियाखंडादमीभिरानीतं नभार केवलं निरङ्कुशप्रमुक्चमेव ।
यदेशियानर्तितेषु जनेषु नहि प्रजाप्रतिनिधिप्रमुक्चमासीत् । ते नित्यं विदेशीयैः शास्यन्ते स्म ।

दक्षिणाभिन्नावर्तिनो ये गौराङ्गास्ते देशान्तरादागत्य तत्र बद्धस्थितयोजना । ते च तस्य देशस्य प्रजा भूवा राजनीयानधिकारिणो नियमयन्ति स्म । यदा पुनरेशियाखडानिरकुशप्रभ्र आगत्य स्वागमनेन देशमन्वगृह्णस्तदाप्रभृति भारतीयाना स्थितिरैकतो भूसर्पस्यान्यतो जलनस्य च मध्ये क्लिश्यतो मद्रभागस्थोभयस्रष्टप्रस्ततामनुहरति ॥ ४

अस्य निरकुशवर्तनस्य प्रभावो यथाश मामप्याकमीत् । मया पूर्वं तच्छास्त्रामुल्याधिकारी (अथ लक्षाद्वीपादागत) द्रष्टव्य इत्याज्ञा प्रावर्तत । अज्ञेति यत्पद मया प्रयुक्तं तदुप्रेक्षात्वेन मा स्म प्राहीति प्रकृतमर्थं इतोऽपि स्पष्टतरमभिधास्ये । आज्ञा तावत्प्रमारोप्य न मे प्रेषिताभूत् । भारतीयप्रमुखैरैतच्छाखाधिकारिणा दर्शनमसकृत् क्रियते स्म । तेषु तैयब-हाजी खानमहमद-शेठ महाशयोऽप्येक । मामुद्दिश्य शाखामुल्याधिकारी तमपृच्छत्—कोऽयम् । किं निमित्तमिहागत इति ॥

तैयबशेठ प्राह—अयमस्मदीयो मन्त्रालोचक । अस्माभिराहूतत्वादिहागतो भवतीति ॥

अथ पुन स प्रसुरपृच्छत् । यद्येन तर्हि किमर्थमेते वयमत्र स्थिता । ननु युष्मद्रक्षणयैव वयं नियोजिता स्म । अत्रत्या स्थितिगतीर्गोधि किं वा जानीयादिति ॥

तैयबशेठमहाशयश्चास्याक्षेपस्य यथावत्समाधायकं प्रत्युत्तरमदाद्यथा—भ्रन्तस्तावनूनमत्र-स्थिता । तथापि गाधिरस्मदीय । जानाचयमस्मदीया भाषाम् । जानात्वस्मदीय मन । भवन्तस्तावदधिकारवर्गे प्रविष्टा इति । आनीयतामयमस्मत्समक्षमित्यधिकारी तैयबशेठमहाशयमाज्ञापयत् । तैयबशेठमहाशयेनेतरैश्च साक्रमह तत्समीपमगमम् । उपविश्यतामित्यपि नास्मानयमवादीत् । वयं सर्वेऽपि स्थिता एव ॥

इह त्व किमर्थमागतोऽसीति स प्रभुर्मानमपृच्छत् । तदाहमगोचम्—मदीयैर्भारितीयै सहोदरैराहूतं सन् तेभ्य कार्यगतिप्रदर्शनपूर्वकं साहाय्यं चिकीर्षुरिहागतोऽस्मीति ॥

अथास्ती मामकययत्—ननु त्वमिहागतुमनधिकारीति किं न वेत्सि । तव प्रदत्तं मनुज्ञापत्रमदेयमपि बुद्धिदोषाद्प्रदत्तं भवति । त्वमत्रत्यो भारतीय इति गणयितुं न शक्यते । त्वया परावर्तनयम् । त्वया चैत्रलेनमहोदयो न द्रष्टव्य । भारतीयाना रक्षणार्थमेवैशियाशाखात्र प्रतिष्ठापिता भवति । स्वस्ति गम्यता तर्हीति । एव घुवाण प्रत्युत्तरस्याप्यनकाशमदत्त्वा मा व्यसर्जयत् । मसहागतास्तु रथापयित्वा बलरतानुपालम्भं सर्वथा परावर्त्यताममित्यवोधयत् ॥

अधोमुगारले प्रनियत्तन् । इत्यमरमानतर्जितिका घटना समुपानमत ॥

वृत्तीयोऽध्यायः

अपमाननिगिरणम्

अनेनापमानेन परमं दुःखितोऽभवत् । किन्तु तादृशापमानस्य पूर्वमस्त्वन्मया
निर्गार्ग्यात्सहानिदानमिन्ध्यास्तत्रासुकरमासीत् । अपमाननेन निर्गार्प्यं प्रसङ्गेऽस्तिनिर्मस-
पातदृष्ट्या नूच्यमानं कर्तव्यमिति सुसरोपमिति निश्चयमग्र्यम् ॥

पूर्वोक्तदशनिगिरणः सत्रशादेकं पत्रमयागतम् । तत्रैवं लिखितमासीद्यथा—आर्येण गांधिना
पूर्वमेव टस्त्रनगरं दृष्टः सतः प्रतिनिधीनां श्रेण्यास्तत्रामवेयनवश्यं निश्चासनीयं मन्यामह इति ॥

पत्रनिर्देशमदीयचाराणां दुःसहमासीत् । प्रतिनिधयो नैव प्रेम्णीया इत्यनी स्वाभिप्राय-
भवत् । तदनु मयास्मदीयजनानां कष्टं पारिस्थितेस्तेषु उपायैः । अथ च प्रवेत्सन्—परि-
युयं चैत्रलेनमहाशयं न द्रश्यथ तदात्र युष्माकं न किमपि कष्टं नियतं इत्यसौ मन्येत । अपि
च यावद्विबक्षितं तावद्विद्विष्ये चैव प्रदातव्यम् । तच्च सञ्जस्थितमेव । तदेतन्मया किं पठितव्यमन्येन
वेत्स्यं विचारो न मुह्यः । चैत्रलेनमहाशयस्तावद्विषयमिमं सहास्माभिर्न चर्चयिष्यते । मद्रिपयोऽ-
पमानः सौदव्योऽस्माभिरिति मे प्रतिभातीति ॥

अस्मान्स्वचन एव मयि तैयवजीमहाशयोऽब्रवीत् । ननु भवद्विषयोऽपमानः सर्वेषां
नः समान एव । भवानस्मदप्रतिनिधिरिति कथं वा विस्मरणीयमिति ॥

अहमवोचम्—भवद्विरुक्तं संगतमेव । किन्तु तादृशोऽपमानोऽस्मत्पक्षीरपि निगरीतव्यः ।
नन्वत्र किमुपायान्तरमस्तीति ॥

अथ तैयवशेठमहाशयोऽपृच्छत् । यद्भवतु बोधं बोधं कुतोऽस्माभिः स्वपनेयामन्यपमानो
भूयः पातयितव्यः । अस्मदीया पारिस्थितिरवचापेक्षया निकृष्टतरा न खलु संपद्येत ।
अधिकारस्ताज्ज्वा वास्माकमिदानीं विद्यते यस्यापहारं वयं शङ्केमहीति ॥

आवेशपूरितमिदमुत्तरं मे संमतमासीत् । किञ्चेतदकिञ्चित्प्रमिदानीमिति च मया
सम्पन्नताम् । अस्मदीयपक्षस्य योग्यतापारिमितिः किञ्च मे सस्यगनुभवसिद्धा । अतोऽहं
सुदृढः समाश्रय मदीयस्थाने जैर्जैर्गोडफेमहाशयो भैतव्य इत्यसूचयम् । जैर्जैर्गोडफेमहा-
शयस्तावदेको भारतीयव्यातिस्तरमहाशयः ॥

गोडफेमहाशयः प्रतिनिधीनामप्रेसरो भूत्वा चैत्रलेनमहाशयस्य संनिधिगमम् । प्रति-
वचनप्रसंगे चैत्रलेनमहाशयो मद्रिपयकं प्रवेशनिषेधमधिष्ठय एवं किञ्च वभापे—कार्यारं
एकस्यैव प्रतिनिधेः परिग्रहापेक्षया नवनवैर्जैः समागमः प्रशास्तः विलेति । एवमादिभिर्गोस्पर्ध-
दपमानजनसंतापं शमयितुमसौ यत्नमकरोत् । किञ्चेतास्मत्समाजस्य मम च वर्येण न तावत्सम्बतं
परिनिर्णयधिकमजनि । यतः पुनरादितः प्रारंभणीयमासीत् ॥

भवदाज्ञानुरोधेनैव अस्मदीयजना युद्धे साहाय्यं चक्रुः । इदानीं परीक्ष्यमाणे तस्य परिणामोऽयं क्लिप्त जातः । एवं रीत्या मां कतिपये निमिन्दुः । परन्तु मामेतन्नैवास्पृशत् । तद्भ्रूते नाहमिदानीं विपीदामि । युद्धे भेलनाद्वयं साधु वृत्त्यमकार्भेयथापि साधयामि । तेनास्माभिरस्मत्कर्तव्यं वृत्तं न किञ्चिदन्यत् । अस्मत्कार्यसल्लभमेव खलु प्रत्याशा धारणीया । किन्तु सत्कार्यस्य फलं सदैव जायत इत्यस्ति मे दृढः प्रत्ययः । अपि च व्यतीतविषयाणामालोचनापेक्षया भाविकर्तव्यं किमिच्छालोचयितुमावश्यम् भवति । तस्मादागम्यताम् । एतद्विचारमेवालोचयाम इत्यहमवोचम् ॥

अस्य सर्वेऽपि स्वसंमतिं ददुः । अहं पुनरुक्तवान् यथा - सम्यक्परिदृश्यमाने यत्कार्य-मुपदिश्य यूयं मामिहाहूतवन्तः तत्कार्यमिदानींभवसितमित्येव वक्तव्यम् । किन्तु यूयं ममाज्ञादायिनोऽपि यावच्छक्यमहं दानसनालपत्तनं परित्यज्य न गन्तव्यमिति विश्वसिमि । इतः परं मया मदीयकार्यं नातालपेक्षयेत एव चालनीयम् । हिन्दुरूपानं प्रति वर्षाभ्यन्तरे निवर्तनविचारं परित्यज्यात्रैव न्यायवादिकार्यं कर्तुमनुज्ञापत्रमधिगन्तुं प्रयतितव्यम् । एतां नवीनसंस्थां प्रतिभटीकर्तुं श्रद्धा ममास्त्येव । यद्यस्माभिर्न प्रत्यरस्थीयेत तदास्मदीयजनानितो निष्कास्येतापि च लुंठयेत । प्रतिदिनमस्मदीयसमाजस्यजनानां नवं नवमपमानं प्राप्य तत्परिरिचयितिरितोऽपि हीयते । चैबस्लेनमहाराजस्य मा द्रष्टुं निरुद्धतिस्तदधिकारिणा कृतो ममापमान एतत्सर्वमन्यं भासिनोऽपमानस्याप्रतः । गौरागानामिच्छानुरोधेन कार्यं हेयनीवनं सोढुमशक्यमिति ॥

इत्यन्तं कपालारं कर्तुं प्रारभ्य प्रिटोरिया-जोहानिसर्जप्रदेशयोर्मुख्यमुख्यभारतीयैः सह चर्चयित्वा पपेन्ते जोहानिसर्जगणरे कार्यालयं प्रतिष्ठापयितुं निधयमन्वर्षम् ॥

द्राग्मराष्ट्रदेशे न्यायवादिकार्यार्थेऽनुज्ञापत्रप्राप्तिः संशयिताभूत् । किन्तु तत्रया न्यायवादिकर्मदश्री मन प्रार्थनपरिसरं न प्रचरतिष्ठत् । तत्रयं मुख्यन्यायस्थानं ममातुहा ददौ । भारतीयैर्नर्ता कार्यालयस्थायी साधुप्रदेशे मदिराधिगमोऽपि दुर्लभ आसीत् । श्री. रीचमहाराज-स्तत्र कनिष्ठपरतां मन सम्यक् पांगित आसीत् । तस्य विरितस्य फलपत्रिदृष्टप्रापकस्य सुगंनं मधुप्रदेशे मदिराधेः मन कार्यालयार्थे संघाय न्यायवादिकार्यं मया प्राप्तमसीत् ॥

एतावपर्यन्त मय्यभिलष्य मनीर्ण आसीत् । यत्किञ्चिद्भविष्यत्यमे दृष्टिं रक्षित्वा सोऽभिलषो मन्दीकृतोऽभूत् । परमार्थेन सह स्वार्थोऽपि मिलितोऽभूत् । मोहमयीनगरे यदाह कार्यालय प्रतिष्ठाय स्थितवान् तदामेरिकादेशात् साम्प्रद्यष्टि साधुजिह्वर्ध्रं ' इन्द्युरन्स एजन्ट ' पुरुष समागतोऽभूत् । पुराण सुदृष्टिन मया सह भाविनं योगक्षेम विचारितवान् । अमेरिका-निवासिनो भगवद्गशा सर्वे जीवितरक्षार्थं यत्नमकारु । भवानपि भविष्यदृष्टया रक्षा कर्तुं युज्यते खलु । विनश्चरामिद जीवितम् । अमेरिकादेश सर्वोऽपि भविष्यरक्षा स्वार्थं मन्यते । भवानप्येक-मन्य रक्षापत्र ग्रहीतु योग्य एव ॥

अथपर्यन्त दक्षिणाप्रिनाहिन्दुस्थानयोर्धे ' इन्द्युरन्स एजेंट ' नामना मया दृष्टास्तेष्वह-मुद्रासीनप्राय समभयम् । यत ' इन्द्युरेस ' नाम भय भगवन्निश्वास इत्यमसि । किन्तु साप्रत अमेरिका ' एजन्ट 'स्य प्रेरणया वशीकृत पर्यालोचय यथा -- मम मानस्या दृष्टौ भार्या-पुत्राणा चित्र प्रादुरासीत् । आमानमत्रोचम् -- मानमभार्याया सर्वाणि भूषणानि निर्मातवानसि । यदि निश्चित्तन सभवेत्तस्या पुत्राणा च सरक्षणभारस्तत्र भ्रातुरपरि पतिष्यति । स ग्यत्र पितृ-स्थानमास्थाय स्थित । मयस्व कथमेतत्तत्रोपरि स्यात् । एभिरामानुजप्रवर्द्धरामान ग्माग्राय दशसाहस्रमध्यनाणा पत्रमेकमप्रहीपम् ॥

बल ददौ । रीचमहाशय स्वयं भागवत आसीत् । स खलु ना जोहनिसर्गप्रदेशीयभागवत-
सधेन परिचितिमकारयत् । किन्तु तत्राह साधिको नाम्न यतो नमाभिप्राया भिन्नभिन्ना
आसन् । परन्तु मे प्रायः समस्तभागवतजनं सपक्वो लब्ध । प्रतिदिनं तैः सह धर्मविषयं प्रति
विचारो मे प्रवृत्तः । भागवता स्वग्रन्थापठन्ति स्म । कदाचिन्ममापि सभायाः भाषणं कर्तुमस्मि
समजनि । परस्परभ्रातृभावमास्थाय तस्य सवृद्धिकरणमेव भागवतधर्मस्य मुख्यो विषयः ।
एतदुद्देश्यं बहवो विचारा कृताः । साधिकानां मनः स्वधर्मप्रतिकूलमदृश्यत यदा तदाह
साधिकानां दोषानुदधायम् । एतच्च सफलमासीत् । यतः स्वामिचारे तन्मनः समाचरुर्पत् ॥

पञ्चमोऽध्यायः

आत्मविचारफलम्

त्रिनवत्यधिकाष्टादशशतमिते (१८९३) वत्सरे किस्तमतानुयायिना सुहृज्जनेन सह
परमसख्योपसपक्वो यदागतस्तदाह केवलनूतन आसम् । ते सर्वेऽपि त्रैस्तमतमवलम्बितुं मा
बहुधा प्रायतन्त । मया तावत्सर्वं विनीततया गौरवेण च विश्रुतमासीत् । तस्मिन्काले यावच्छक्य
हिन्दुमतपरिशीलयन्तिरेषा धर्मानवगन्तुं यत्नमकरोषम् ॥

त्र्यधिकोत्तरोनविंशतिशतमिते (१९०३) वत्सरे परिस्थितिर्भिन्नाभूत् । भागवतमित्राणि
निश्चितं मा स्वमतान्तराक्रष्टुमयतन्त । किन्तु हिन्दुमतस्थान्मत्सकाशाद्यत्किचित्सापादयितुं
तयाकुर्वन् । भागवतधर्मसाहित्ये हिन्दुधर्मविषयाः सपूर्णाः सन्ति । अत एवैतेऽमन्यन्तोपयुक्तोऽहं
भवेयमेतेषामिति । अहं स्पष्टमबोधम् — सस्कृताभ्यासो ममात्यल्पः । हिन्दुमूलग्रन्थानहं नापठिषम् ।
तेषां भाषान्तरावलोकनमल्पलिप्यमिति । पूर्वसंस्कारेषु पुनर्जन्मनि च श्रद्धालवस्ते । यत्किंचित्सा-
हाय्यं मत्तो भवेदिति तेषां विश्वासः । अल्पमत्स्यानां मध्येऽहमेकं सामुद्रिको देवोऽस्मीत्यभावयम् ।
एभिर्मित्रैः सह स्वामिविवेकानन्दस्य राजयोगं पठितुं 'एम. एम. द्विवेदि' महाशयस्य
राजयोगमन्यैः सह पठितुं च प्रारब्धवान् । पातञ्जलयोगसूत्रमेकेन भगवद्गीता चान्यैः सह
पठितुमुद्युक्तवान् ॥

वयमन्वेपयसमिति विधाय तत्र पठनानि क्रमेणारम्भम् । गीताग्रन्थं पूर्वमेकं
समाकर्षिणि स्म । आसीदत्र मे महती श्रद्धा । इदानीं तत्र निमज्जनमावश्यकमिति मे
निश्चितमासीत् । मन्त्रिण्डे एकद्विभाषान्तराण्यासन् । यान्याश्रित्य मूलसंस्कृतार्थमवगन्तुमैच्छम् ।
प्रयत्नेन वा शी वा श्लोकाङ्कटे वर्तुमुद्युक्तवान् । एतदर्थं प्रातः स्नानादिकस्य कालमुपयोजित-

वान् । दंतधावनान् पंचदशानिनेषाः स्नानाय विशानिरिति पंचत्रिंशन्निनेषयश्च अस्नद्यासारे निरगात् । पूर्वनरं कार्यं पाश्चात्तत्या स्थित्वा कृतम् । अत्रेनानां भित्तौ गीताश्लेषेण लिखिता आसन् । मन ज्ञानरुगन्निमुत्तेजयितु तानयदयन् । प्रान्याहिकं शिक्षाविभक्त बुद्धिनाशेय शिक्षितश्लेषेनापार्थयितुमेतावान्कण्ड । पर्याणोऽमृत । इत्थं त्रयोदशाध्यायाः कण्ठे कृता इति स्मरानि ॥

किन्तु कार्यन्तरेण गीताशिक्षा त्वाज्यायासीत् । सन्याप्रवृत्तिवानं तस्योपय च सर्वकण्ड-मप्रहान्नन-प्रवृत्तिम् । द्वितीयेनवापि चलयेन ॥

किं फलमेव गीतापाठो मित्राणामदादिति त एव वक्तुं समर्थाः । मम तावदेव गीता निर्दोषनीतिनार्गीशिक्षायां प्रान्याहिकशब्दकोषेध । यथा यथाज्ञानशब्दानामर्थेतिज्ञानायाङ्गशब्दकोशं पश्यामि तथा तथा सर्वकेशनं कटाणां परिहारणेनां नीतिनार्गीप्रदर्शनीमवशोकेने ॥

अपरिग्रहसमभावरूपाः शब्दाः मे मनसि निरूपिमागताः । कयनीदृशः समभावोऽन्य-सनीयः । कयं च रक्षणीय इति प्रश्नः प्रत्युत्तरीयः । कयं निन्दकः शोचय घनप्रतीतारथ पुरा सहकारिणो भूत्वेदानीं पुनर्निर्ययप्रतिरोधकर्तारथ सर्वदा सारथः पुरुषाश्वमे सर्वेऽपि कयं समभावेन गणनीयाः । कयं वा सर्वस्वपरित्यागः कियेन । न किं देह एवात्मनः स्वं भवति । भार्या पुराश्च न किं स्वं भवन्ति । मत्तनीपरिस्थितपुस्तकमंडराणि किं सुगौणि विनादानीयानि । मदीयमखिडं परित्यज्य स मगवाननुगन्तव्यः । अस्य प्रत्युत्तरेनदा सुगति । मम सर्वस्यापि परित्यागं विना तन्नुस्ति शक्यम् । आङ्गल्यायशास्त्रान्यासो मम साहाय्यमदात् । स्लेखनहाशयस्य न्यायवर्चा मम मानसनागता । 'दूष्टी'पदस्यार्थं गीतावचनं प्रकाशितं पूर्वपिक्तया स्पष्टतरमज्ञासिपम् । आङ्गल्यायशास्त्रे मम गौरवं वदुषे । तस्मिन् निष्ठ धर्मनालोक्तयम् । गीतास्यपरिग्रहो नाम 'दूष्टी'वद्वर्तनम् । मोक्षरामिनस्तनया भवेयुः । यद्यपि 'दूष्टी' सर्वपदार्थान्स्वरसे स्थापयति तथा च निपमाननुसृत्य पाठयति किं तु तत्र न किञ्चिदपि स्वर्ग्यं मन्यते । अपरिग्रहसमभार्या हृदयपरिवर्तनं मनःपरिशीलनं च पूर्ववर्तिनी स्त इति दिवसप्रथम इव मे स्पष्टनासीत् । रेषांशममार्दनशासन प्रच्येत्त्र्यं यज्जितेकक्षापत्रममपतु । यच्चिचिदित्तः प्रायं यदि लम्बनां नो चेत्सदृशं धनं नष्टं मन्येमेहे यतो मदीयभार्यापुराण्योऽमृतत् स एगाम्भक्ष्यं करिष्यतीति । पितृस्थानस्थितं भ्रतरं प्रच्येत्त्रिं यामश्निनक्षयपर्यन्तं मंगदित्त्व्यं तारम्भया समं तवार्जितम् । इत्तः परं किञ्चिदपि प्रदेयं नैव स्यात् । यतो भनियन्पर्वनाति यदि तावद् भयेयुष्मानि जनन्माजाय प्रदेयानि । भ्रतरं प्रति मांऽभ्येर्नतद्विदितं कर्तुं नारायन् । स निष्ठ पररथा वाचा स्वं प्रति मन कर्तव्यमवोचत् । यथात्मदितुरपेक्षया बुद्धिमत्प्रानानं नैव मन्येत । मंगरक्षगमश्मिन् त्वं दुर्गा । यथात्मदित्वा करोति स्म तथैरहं दुर्गुचर्यां

करिष्यामि । कुटुंबशब्दस्यार्थविस्तर कर्तव्य । तदा मया कृतस्य कर्मणा बुद्धिमतः स्पष्टीभविष्यति ॥

भ्राता मा पर्यन्वजत् । पत्रव्यवहारानवर्जयत् । अहं नितरा विपण्णोऽभवम् । किन्विद मे कर्तव्यमिति निश्चित्य प्रवर्ते । तन्परित्यागाद्विगुणतर विपादमकरिष्यत् । किंत्वह तावत्स्वल्पतरमङ्गीकृतवान् । तथापि मे भक्तिस्तस्मिन्निर्मला सातिशया च स्थिता । तस्य सकटस्य मयि तस्य महती प्रीतिरेव मूलम् । मम धने तावदसा नैच्छत् । किन्तु कुटुंबस्य ममाचारेण साधुना भवितव्यमित्येतावदेव । तस्य जीवितान्ते ममाभिप्राय युक्तं मनवानो मृतप्राय शयानो मयाकृतमेव समुचितमिति विदित्वा करुणापूर्णमेव मम लेखमलिखत् । पिता चेत्पुत्र क्षमा मार्गेत् मार्गत् । तथाप्ययं स्वपुत्रान्मंसरक्षणीयान्कृत्वा यथा मे रोचेत तथा तान् शिक्षयितुमिच्छामीत्युक्त्वातिशीघ्रमेव मा द्रष्टुमिच्छामीत्यवदत् । दक्षिणाप्रिकादेशमागन्तुमिच्छामीत्य लिखत् । आगम्यतामित्यहं प्रतिवचनमदाम् । तथाप्येतन्न हि सम्भवि स्यात् । तस्य पुत्रविपविणीच्छापि पूर्तिं नागच्छत् । यतस्तेषां व्यवहारा पुगणास्तेषां जीवनरुमो विलक्षणश्च । तानहं मत्पार्श्वमाकष्टुं नाशकम् । नाय तदीयो दोष । स्वकीयप्रकृतेरुद्गम प्रति एतावदेव दूर नात परमिति को वा वक्तुं शक्नुयात् । जन्मन्यागतात्पूर्वसंस्कारान्विलोपितुं कं समर्थम् । एकपुरुषस्य पुत्रा इतरे रक्षणीयाश्च तस्य पुरुषस्य मार्गानवश्यमवलम्बत इति को वा निरीक्षेत् ॥

एतत्खलु प्रदर्शयति कियन्नियमपरतन्त्र पितृरथानमिति ॥

षष्ठोऽध्यायः

शाकीययज्ञः

यथा यथा यज्ञप्रसादं सरलता च मम प्रात्याहिरुजीवने स्वानुभवमागता यथा च धार्मिकी बुद्धिरचेजिताभूत् तथा तथा सर्वजनोपयोगी शास्त्राभिलाषो वर्धमान आसीत् । जानाम्यहमेव-वर्णिगमेव केवलं ज्ञानोत्पादनरीतिं स्वयमेव वा ज्ञानान्वेषयै सह वा ॥

जोहानिसर्गप्रदेशे शास्त्राहारिणा भोजनालये क्युनीमहाशयस्य जलचिकित्साया वदध्रद्धेन केनचिज्जर्मनपुरेण सचाल्यते स्म । भोजनालयमहमेव गत्वा वैश्विद्राङ्गुलिमे-महं माहात्म्यमन्यम् । किन्विद मे विदितमासीद्यद्य सर्वदा इव्यसकृते पतितश्चिरं न जीवेदिति । यावदहं तस्य साहाय्यता प्रतिपाद्य किञ्चिद्धनमपि तदर्थं व्ययीकृतवान् । किंतु पर्यन्ते स मितन्यापारं सज्जत ॥

भागवता 'थियोसोफिस्ट' मतानुयायिन सर्वे प्रायः शाकाहारिणः । तत्सघीया महोसाहशालिनी काचित् स्त्री शाकाहारिणा भोजनाल्यमस्यापयत् । तस्या वल्लप्रीतिरासीत् । सातिव्ययकारिणी आयव्ययनियमेषु मुग्धा । सा प्रारमे स्वल्पेणा स्थिता । पश्चात्पक्षोऽन्महतो गृहीत्वा बहुलीकर्तुमिच्छन्ती साहृग्यार्थं मामपृच्छत् । समीपमागताया आयव्ययविचारं न किञ्चिदहमज्ञासिषम् । तदीयगणना प्रायः समीचीना भवेदिति विभाव्य तस्या साहाय्यं कर्तुमुद्युक्तः प्रासम् । मम व्यापहारिका भैसमीपे द्रव्यराशीन्निक्षिपन्ति स्म । तेषामेवस्य समितिं लब्ध्वा एकमहर्षींऽस्मिन् द्रव्यं तदीयत्वेन प्रादात् । सोऽयं मे व्यपहारो महोदारः श्रद्धादुग्धः । दक्षिणाभिन्नादेशं पुरा कर्मकरो भूत्वागमः । तेनोक्तं दीयतां धनम् । एतद्विषये न किञ्चिदहं जानामीति । जानाम्यहं भवन्तमेकमेव । तन्नाम 'वद्री'ति । पश्चादयं सयाग्रहे मुल्यं भागमूढ्वा वृत्तगारेष्वनसत् । अतोऽहमेवमहत्प्रदानं एषा समितिः पर्यापिति मया प्रादात् ॥

द्वित्रिमासाभ्यन्तरे ज्ञातमासीदत्तं धनं पुनर्नागच्छतीति । एतावन्नष्टं सोढुमहं न शक्तः । एतद्धनं व्ययीकर्तुमामं प्रह्ला उद्देशात् । उद्धरद्व्यं नैव पुनरागतम् । कथं श्रद्धादुद्ध्रीमहाशयो नष्टं सहेतः । मामेकमेव जानाति । अतस्तस्मात् अहमेव दत्तवान् । एतद्व्यपहारमुद्विष्य निवेदितं वक्षन् सुहृन्मम मूर्खतामनिन्दत् । प्राह च—आत (महामेति पितेति वा नाहं तदा दक्षिणाभिन्नादेशे ल्यात्) एतन्न ते कर्तव्यम् । अनेनप्रियेषु भगवत्परतन्त्रावयम् । धनं पुनर्नागमिष्यति । वद्रीमहाशयो न हि दुःखे पतियति । तस्मै तस्य धनं त्वमेव दास्यसि । तत्र विश्रान्तिसाधनाय व्यपहारिणा धनमेव चेद्ययीक्रियेत तर्हि ते वराणां नष्टा भवेयुः । त्वं च शीघ्रमेव याचको भविष्यसि । परन्तु त्वमितरपरतन्त्रो भिक्षुको यदि स्यात् सार्वजनिककार्यमशेषं विरतिं यास्यति ॥

वृत्तज्ञोऽस्मि खल्वेव नृणां सुहृदेष्वपि जीवति । दक्षिणाभिन्नादेशे वान्यत्र वृत्तापि वा परिशुद्धिमत्तरो जनो नाद्यापि मया प्रत्यक्षीकृतः । यदि स लोभानां सशयपात्रं भवेत् स च सशयो निराधारो यदि स्यात्तदा क्षमा याचिन्वा मानं परिशोषयति । सम्यग्धीया मामगोरयदिति मया दृष्टम् । वद्रीमहाशयस्य नष्टं यथापि पर्यहार्यं तथापि समानजनविनाशे तत्रा वद्रीमहाशयत्वात् ऋणी अमविष्यम् । ऋणी त्वहं मम जीवित्ताले कदापि नाभयम् । तत्र मे जुगुप्सा महती ॥

विश्रान्तिसाधनायापि मनुष्यं स्वार्थिं नातिप्रामेत् । परस्त्रीयजनप्रदानं न गीतासु निरूपितम् । मुख्योद्देशोऽपि नानुहृदः । फलाभिन्नाभिं विना समभावेन कर्म कुर्यादित्युपदिश्यते । इयमसत्कृतिः सक्षोत्रयोतिरासीमे ॥

एव रीत्या शाकाहारप्रचाराय मया दत्तदृतिस्ताद्विद्विद्यमानप्रदात्तभूता न पुनर्देश-पूर्वमासीन्न च सा मयाभिगमिता ॥

सप्तमोऽध्यायः

मृत्तिकाजलचिकित्साप्रयोगः

निराडंरजीवनेन सह ममौषधेषु नि सृहा वृद्धिमागता । यदा हि मया डरवनपत्ने
'वकील'कार्यं क्रियते स्म तदा मे कचिन्काल नि शक्तितो वायुप्रसोपनकेशितोऽभवत् ।
हो मेहतामहाशयो मा द्रष्टुमागत । चिप्रसतस्तेन नीरोग सवृत्त । तत पश्चाद्यावद्भारतभूमिं
गतस्तावन्न किंचिदस्वास्थ्य नाम मया सोढमासीत् । किन्तु जोहानिसवर्गप्रदेशे मलब घेन पदे
पदे शिर शूलेन च वेदना गत । अवसरेऽवसरे प्रवृत्त्यौषधग्रहणेन समयोचिताहारसेवनेन
प्रवृत्तिस्योऽह स्थित । किंत्वनामयोऽस्मीति वक्तु न शक्त । एषा प्रवृत्त्यौषधाना योगेन कदा
निमुक्तो भवेयमित्याश्चर्यभरितोऽस्मि ॥

अस्मिन्नेव काले प्राय माचेस्टरपत्तने प्रातराहारभावसवस्थापनासमाचारपठिषम् । तस्य
सचालमानामाशयो यथा—आहङ्गलज्जो बहुकृत्वोऽतिमात्र चासुक्त । तदीय 'डॉक्टर'महाशयाना
व्ययनिरूपकपत्राणि गुरुण्यासन् । यतोऽर्धरात्रपर्यन्तमभुज्जत । आधुनिकपरिधिर्धितिं स्मीरुहं
प्रातराहारो वर्जनीय इति । एतावत्सर्वं यद्यपि ममान्वय नागात्तथापि कचिद्भागो ममाप्यन्वयमभवत् ।
यतो मे त्रिंशत् भोजन पुनर्मध्याह्ने 'चा'पानादिक च । खादनेऽह न मन्द । सूपमाहाराना
कण्टपूर दलजर्जं भुज्यते स्म । पदसप्तवादानापूर्वं नाह शयनादुदतिष्ठम् । तत प्रातराशं यदि
त्यनेय शिर शूला मुक्तो भवेयमिति । कतिपयदिवस्समय त दुष्करतया प्रयत्नमकार्षम् ।
शिर शूलानि सर्वाण्यपि मिटय गतानि । तदेव निदर्शनमासीद्यदह यावदानस्यक तदतिक्रम्य
भुज्जान आसमिति ॥

एतपरिपत्तनेनापि मन्त्रमन्त्रेशादह न मुक्त । क्युनीमहाशयस्य कटिस्तानमकार्षम् ।
तेन विश्विस्वास्थ्यमासीत् । सपूर्णपरिहारो नाभूत् । एतदन्तरे शाखाहारिभोजनालयस्य गोसा
जर्जनमहाशयो वा सुहृदतर वा निरमरामि 'जुष्ट'कर्तृक 'प्रवृत्ति प्रति निवृत्ति' इति प्रथमेन
मम हस्ते प्रादात् । अस्मि पुस्तके मृत्तिकाचिकित्सा निरूपिता । यथा चिकित्सा
यत्रिमाधर्षम् । चिकित्साविधानमित्य—जट्टस्योपरि शुद्धमृत्तिका शीतलोदवेन मिळिता
नर्गापानकपटे प्रसारिता भवतु । अह शयनापूर्वं निशाय रात्रौ वापसा प्रातरा यदा जागदभूत्
तदा निशयस्वते स्म । एतेन रोगो निर्मृष्टिः । स्वस्थोपरि मित्राणामुपरि चेद परीक्षितम् । न
किन्तु निशयितुं यत्नं दृष्टम् । हि दूरयाने श्रद्धयेमा चिकित्सा निशयत् न शक्नोमि ।
यत् एवमिच्छतेऽस्याय पर्याप्त न शक्या । किन्तु मृत्तिकाचिकित्साया मे श्रद्धा वानि ।
अहं मृत्तिकाचिकित्सायाय रक्षयामि । सहकारणा सयनमरे च तत्राशय वानि ॥

पदस्य द्विषणं हेतुमात्रतथापि रक्षयामि । सहकारणा सयनमरे च तत्राशय वानि ॥
पदस्य द्विषणं हेतुमात्रतथापि रक्षयामि । सहकारणा सयनमरे च तत्राशय वानि ॥

संश्लेषेण भवति । यस्तु यस्तु स्वभ्यास्वास्थ्यदृते 'टैक्टर-वैद्यो हकीम' इति परिधावति नैकविधशाकं औषधान्तरं च मुडके स निवर्त्तयित्वाष्टं हस्तीकरोति देहस्योपरि स्वामिमात्रं दूरीकृत्य दासभावमङ्गीकृत्या ननिग्रहं त्यक्त्वा पुरुष एव न भवति ॥

एतान्विषयान् कोऽन्यन्यया मन्थनां शयनस्यरोगिणादित्थिना इति । मन रोगिणां करणमहं जानामि । अहमेक एवात्र हेतुभूत इति जानामि । तादृशज्ञानादेव मुच्यते मया । वस्तुनो भगवन्महं हृतज्ञः । तानि खड्गं शिख्यानि मे । नैकविधान्यौषधानि मेवितुं प्रेरणामनहस्य रिधतः । मदीया हठवृत्तिसदृत्, टैक्टरमहागणं स्वेदयतीति जानाम्यहम् । किन्वेते ता इमना सहमाना मां न त्यजन्ति ॥

परन्तु इदानीं नस्थितेः सविस्तरं वर्गनमनावश्यकम् । अतः किन्त्वाद्यस्य विंशतिगतकृत्य चतुर्थं पञ्चमं वा वर्षं पश्यामः । पुरस्तादनुमन्तरा पाठकृत्य बोधनमेकं प्रदेयम् । एतदध्यायवशाद्ये जुष्टमहाशयस्य पुस्तकं त्रेतुमिच्छन्ति तैस्तद्गतं सर्वं वेदोक्तिरिति न मन्तव्यम् । लेखकः सर्वदेकमुखं प्रदर्शयति । समविधानि प्रदर्शनानि भवेयुः । प्रत्येकं सर्वमपि समीचीनम् । किन्त्रेकरिमन्काले विषये च समीचीनो न भवेत् । अथानेकानि पुस्तकानि ग्राहकांस्तु कौर्मि च संपादयितुं शिष्यन्ते । तत्र ईदृशाना पुस्तकाना पाठका विवेकमनदृष्टवा पश्यन्तु । अनुभवशास्त्रिनः कस्यापि बुद्धिवादं गृहीत्वा ततः प्रतिपादितविद्विषयान् बुद्ध्यथवा स्वपुस्तकानि सहनेन पठित्वा जीर्णाकृत्य पश्चाद्यथान्कार्यं विधेयात् ॥

अष्टमोऽध्यायः

प्रबोधः

अग्रिमाध्यायं यावद्विषयान्तरप्रस्तावः कार्य एवेति मन्ये । श्रुतिक्राचिकित्साविषयकारिद्वैतैः सहाहारविषयाण्यपि क्रियन्ते स्म । द्वितीयमेव प्रकृत्य कश्चिक्रयनायांशाः सन्ति । पश्चादपि तमेव विषयमुद्दिश्योच्यते ॥

आहारपरीक्षणविषयस्य वा पश्चाद्वा किन्तरेण न कथयामि । यतो गुर्जरभानुमाना निवंधानां वस्तुनो बहुवसरेभ्यः पूर्वमेव 'इटियन ओपिनियन' पत्रिकायामदृश्यन्त । त एव पश्चात्पुस्तकरूपेण 'गाड आरु हेन्थ' अथवा 'आरोग्यमार्गदर्शिनी' तुल्याः । जगतः पूर्वपश्चिमभागयोर्मम लघुप्रथाना मध्येऽयमेव बहुविशिष्टतया जर्नः पठ्यते । न खड्गं करणं शक्तोमीह विज्ञातुम् । 'इटियन ओपिनियन' पत्रिकायाचक्रमानुभवयोगायनया पुरितकृत्या जगतः पूर्वं पश्चिमेऽप्यदृष्ट. 'इटियन ओपिनियन' जनानामपि मनमि बहुतरा परिष्कृतिमजीजनत् । यतो

परीक्षण विहाय एतावताह ननुष्यामि यावन्ना दृष्टं ज्ञानो यद्गणद्वीयान्वेषकस्य साक्षादेन पश्यत आक्षरे नियम प्रमाणे गुणे चालोचनाभाषणयोरिव मुन्य ॥

यत्र मनुस्मिन्नेय सखलिना वर्तते तत्र विषयो नैव निवेदनीय । किन्तु तदनुसंगे न कर्तव्य इति विणिष्य सद्रोमन कर्तव्यम् । मन्त्रीयोजित्वात् र्यदुग्मपान परित्यक्त तत्स्यगर्भेण न कर्तव्य ननुपयोगो दृश्यते अथवानुभवशालिना वधाना मुद्रिनादस्तथाविध स्यात् । एतावत्पर्यन्त ममानुभवे येषा दुर्बले जीर्णज्ञेयो ये च अयनपत्तिनास्तेषा दुग्ममद्वयो ष्टु पुष्टिस्तथाहाते न विद्यते ॥

यदि कश्चिदेनमव्याय पठित्वा स्वानुभवेन न तु पठनेन शास्त्राहारपुष्टिकं जीर्णकारि च दुग्मस्थाने प्रतिनिधिं मे ज्ञयात्तदाह तस्य बहूपकृत स्यामिति ॥

नवमोऽध्यायः

अधिकारिभिः कलहः

अर्थशिक्षासंस्थोपरि दृष्टिं निक्षिपाम ॥

जोहानिमर्गपत्तनभोगियाप्रिकारिणा वदीय स्थानमासीत् । एत अधिकारिण भारतीयचान-
देशीयादीनायाश्च नकारक्षन्तिन्तु विपत्ति स्त । प्रतिदिन मन्यार्धनाशान्ति स्त विपणाना
वचनानि एतादृशि । येषामस्यप्रिकारस्तेन प्रवेश्यन्ते । येषा तावतामि तेन्य एङ्गान-^१ 'पाट'-
स्वीकृत्य रहमि प्रवेश्यन्ते । यदि भवान् नष्टर्मादृक् न विचारयेदन्य को न करोतीति । अहमपि
तभना अभयम् । यद्यहमेतदनिष्ट न विनाशयेय तर्हि दूनसत्तददेशे मन वर्तन व्यथित स्यात् ॥

ततोऽह साक्ष्य नप्रहीनुमुपकृत्य ल'पेऽस्मिन् पश्चात्प्राये 'पोलीमरनिशनर' अधि-
कारिण द्रष्टुमगाम् । असौ पारमार्थिक पुरुष इनाहृद्यत । औदारामिन्य दुर्गहृत्य सप्तमशृणोत् ।
भयत साक्ष्यनग्रह प्रदर्शयेति पृष्ट यावदासीन्नगर्भापे तावदत्तवान् । साक्षिण स्वयमेव परीक्ष्य
तृप्त आसीत् । किन्तु दक्षिणाप्रिकारदेशे सप्तमनानामुपनिर्गानामियोगेणु गौरगाप्रतिने गौर-
गपचायितस्य पुरस्तात् दृष्टयितु दुष्करमिति यथा मया तथा तेनापि ज्ञानम् । ननदुक्त प्रतिमानि
यपचायितननास्तान्निमोचयिष्यन्तीति भिशापरायिनो मोचयितुम् । तान्ग्राहयितु प्रयत्निय एव ॥

तादृशां दृष्टेनिर्लाभ्यन्यामीत् । वदूनामप्रिकारिणामुपरि नशयो मनसीत् । किन्तु
तेषा सर्वेषामुपरि प्रामाणिक साक्ष्य नासीत् । अतो ययोरपराय प्रति न मे नशयन्शोऽप्या-
सीत्तयोर्द्वेषेरेव ग्रहणाय ग्रहणाज्ञापनागि प्रेषितमि ॥

ममेतस्तत् परिक्रमो रहोऽज्ञातमनिक्सेतु न शक्य आसीत् । बहवोऽज्ञासिपुर्षप्रग्रह
‘पोलीसमिशनर’स्य पार्श्वं गच्छामीति । गृहीतौ द्वामिजारिणौ गृहान्पेयसौ समभ्राया
वास्ताम् । इमे मदीयन्त्र्यालय सचर्य स्वाधिकारिणा मम चलनानि निरेदयन् । एतामधि
कारिणौ तथा दुष्टास्ता यथानयोर्गृहान्पेयसा बहवो न मिलन्ति स्म । यदि भारतीय
चीनदेशीयजना मम साहाय्य नाकरिष्यन् तदा तयोरासेवो न शक्योऽभियत्यत् । अनयोरेव
पलायित । देशातराद्गृहीत्वानयनाय ग्रहणाज्ञा दत्त्वा गन्सवालप्रदेश प्रापित । न्यायस्थाने
विचारणाया स्वप्रतिकूलसाक्ष्य यद्यपि बहुलमासीदपि च यद्यपि पचायितनन परायितस्वैनस्य
साक्ष्य प्राप्तवान् तथाप्युभावपि निर्दोषिणापिति विमुक्ताभूताम् ॥

अह तावन्निराश सवृत्त । ‘पोलीसमिशनर’ अपि विपण्णोऽभूत् । न्यायस्थानमार्ग्ये
जुगुप्सा समजनि । बुद्धिरेव निपादकरी यदेपापराध निगृह्णितु साधन जाता ॥

अनयोर्बभूवोरधिकारिणोरपराध सार्जनीन आसीत् । यद्यपि न्यायस्थाने निमोचिता
तथापि ‘गनर्मेट’ एवैतयोराश्रय न ददौ । उभावप्युद्योगान्निवर्तितौ । ‘एशियाटिक’ सस्था
च परिशुद्धप्राया भूत्वा भारतीयसमाजो मनसि दट्टीकृत आसीत् ॥

एतद्वार्यं मम गोस्वमनर्धयत् । न्यायस्थानकार्याणि बहून्यभवन् । प्रतिमाम व्यपीनियमाण
वतानि । ‘पैड’द्रव्यस्य रक्षितान्यासन् । आमनश्चौर्यात् । सर्वं न रक्षितु साध्यमासीत् ।
यतोऽस्यवर्तिन स्वक्यापारमद्यापि कुर्वन्ति स्म । किंतु सयवर्तिनो जनस्य सय रक्षितु
शक्यमासीत् ॥

इद तावद्वस्तव्य यदेताधिकारिणौ दुष्टावपि तयोरुपरि मे न किञ्चिदासीत् स्वत ।
इद तयोरेपि विदितमासीत् । सवटपतितौ मसमीपमागतौ च । अह च साह्यमनस्वम् ।
ओहानिसर्गं ‘म्युनिसिपालिटि’सस्थायामुद्योग लब्धुमनसाशोऽभिचत । यद्यह तयोर्न प्रतिकूल ।
अस्मिसदभे तयो सुहृदेवो मा द्रष्टमानत, । नाह प्रतिकूलो भविष्यामीत्ययोचम् । तो
निजय प्राप्तु ॥

येषामुद्योगिना सपत्ने मे जातस्तं सह मदीयवृत्ति सुखनरी बभूव । अपि च यद्यपि
यार वार तमस्थानियये पस्त्रोक्तिप्रयोग कृत्वा बह्वहायितुमुत्तस्तथापि मया सह सोहादेनान्वर्तत ।
मोऽह मम स्वाभामिज्ञोऽज्ञा इति तदा मे न ज्ञातम् । स्वय सयाग्रहस्यावश्यमो भाग ।
अहिंसायाश्च स्वर्गपमिति पथाद्वेदिपम् ॥

पुरुषस्त इत्य च मित्रस्तुता । सपार्थ समतिमसपार्थमनमर्ति च भजति । कार्यमर्ता
तु साधुर्वा दष्टो वा सभदा मर्षादा कारण्य वा यवार्हत प्राप्नोति । पापे द्वेषो न पुन
पापकारिणि । इय लोकोक्ति सुगमा शिक्षतुम् । नदन्यासस्तु विरल । अत एव द्वेषप
रिय प्रत्ये प्रमन्ति ॥

इयमहिंसा स यात्रेपणस्यापार । इदानीमह् प्रतिदिन जानामि मन्यान्त्रेपण व्यर्थमहिंसापार
मिना । जगदभियोकु प्रतिमियातु च युक्तरत्नेन कर्ता चेन्न रेति तदा मानमेव प्रतिविप्रत्तेऽभियुक्ते
च ॥

एकस्यापराय इवान्यस्यापि वर्तते । वय सर्वेऽपि एकस्यैव स्रष्टुरपत्यानि । दिव्यशक्त्योऽ-
स्मदन्तरनन्ता । मानवप्राणिन एकस्यापि निरस्वऽरस्तासा शर्मन्नामेव तिरस्कार । न केच
प्रहत त प्राणिन किन्तु सर्वापि जगतीन् ॥

दशमोऽध्यायः

पवित्रस्मृतिः प्रायश्चित्तं च

मम जीवितेऽनेनपि वा व्यवहारा बहलमनम्याना बहलमनानाना च पुरुषं समीपनपरित-
कार्पात् । तेषा परिचयेन दृष्ट वस्तुमिदं शक्य यद्बुधूना दूरस्थाना च मध्ये देशीयना विदेशीयाना
च गणगाना सनर्णाना च हिन्दुना भारतीय जनानामितरमनस्याना च 'मुमुक्षुमानपारसीक्रिश्चियन'
अथवा 'ज्यू'जनोऽस्वेतेषा मध्ये च न भेद पश्यामि । तादृशमेव प्रत्ययो मे मनसि न जायते ।
अयमेवो गुणत्रियेष इत्यपि न वक्तुं युज्यते । तदन्तमम स्वभावे निरूढ न पुनर्मम प्रयत्नकृत
पलम् । परत्वं हि मानहाचर्योपरिमेहेषु तेषामम्याना कर्तुं प्रयत्नानोऽस्मीति नपूर्णज्ञान मे वर्तते ॥

दरजनपत्तने न्यायस्थाननगराणि यदाहमकार्षं तदा मम कार्यालयस्य लेखका मया मह
बहुश रियता । तेषा मध्ये 'हिंदुक्रिश्चियन'जनाश्चाथवा देशतो वर्गने गुचर्यानीपास्तानिऽतनाधे-
तानर्हन्धुमिप्राणीय गणयन्नासमन्यथा तान्न जानामि । ते सर्वे मम बुटवस्य जन इति समेदा
मे गणन्ता । भार्या मे मारो निरुच्य स्थिता चेत् समीचीननान्नीत् । लेखकानामेक
'क्रिश्चियना'सीत् । स च पचमदपर्यो पुत्र ॥

गृह पाश्चात्यगीया निर्मितमासीत् । प्रसोपेभ्योऽशुद्धजल निष्कासयितुं नाभूदवकाश ।
प्रतिप्रसोष्ट मूत्रपात्राण्यामन् । भृत्यादिभि र्कार्यप्रणोपेक्षया भार्या बाह वा स्वयमनगर्य ।
स्वमन्दिर इव चरन्तो लेखका स्वपात्राण्यशोषयन् । किन्तु 'क्रिश्चियन' लेखको नृत्तनमगत ।
तस्मै शयनागाराद्योचितुमस्मकतैर्यमासीत् । भार्यायेषा पात्राणि निरवाहयत् । पचमस्य
पात्राणि स्वच्छीकर्तुं तस्या सहनशक्तिमिप्रान्तभानीत् । अतो द्वायस्ये उद्ध प्राप्त । सा
पात्राणि शो यन्त दृष्ट्या सहितु न शक्त्वा भार्या न्वय वा कर्तुं नारोचयत् । स्नाने क्रिश्चिय-
यथा सा निऽदन्ती मोषेन रत्नपना नपोलयोपरि उच्यन्तूनात्यन्ती पात्रहस्ता नि धेयेना-
नसोहर्ता दृश्यते रमेति । परत्वं कृतया मद्दु पतिर्नया सा क्रिश्चियेति नसन्धप्रेम्णा
तान्धेऽयम् ॥

केवल पात्रमवहदिति न मे तृप्तिरासीत् । प्रीया वार्यं कर्णायमिति मे मति ।
अतोऽहमगोचरगुचै शब्द कृत्वा मम गृहे एनादशा मन्दबुद्धिता नाह सहिष्य इति ॥

वाक्यमिदं ता वाणवदविध्यत् । सा पुनरजदत् । तत्र गृहं तत्रैव श्यापयाह गच्छेयमिति ।
अहमात्मानं व्यस्मरम् । प्रेमरसं शुष्कोऽभूत् । हस्ते ता वरानीं गृहीत्वानि श्रेणिजाममीपरिणी
वहिर्द्वारमुदघाटयितुमिच्छन् ता च बहिर्निष्पासयितुमावृष्य पुरो गत । नेत्रानुप्रग्रहस्तस्या
वपोल्योरुपरिघाद्वावति स्म । अपि च सा चन्द्रं यद्यपि ते लज्जालेशोऽपि न नियमे । तत्राम
तावद्भू किं विस्मरणीय । भगवानहो वर्तताम् । बहिर्द्वारस्य वधनं दुर । मा तावदितरेऽस्मन्चे
ष्टितानि जानीयुरिति ॥

अहं धीरमुखः स्थितः । परन्तु लज्जित एव भूत्वा द्वारप्रणमनार्थम् । भार्या मा यदि
त्यक्तुं न शक्त्वा तर्ह्यहं च न त्यजेयम् । आपयोर्मध्ये दुश्चेष्टा सन्ति नि सरया परन्तु पर्यन्ते
शाक्तिराग्नौ स्थिता । भार्या तावदद्वितीयसहस्रशक्तिं सर्वदा जयशालिनी भवति ॥

अद्याहमसक्त एव प्रस्तुतमभिधातुं शक्नोमि । कालोऽप्यमयः । अस्माद्ब्रह्मिणोऽहं स्थितः ।
नाहमथायं भो मत्तं पति । नाहमत्र भार्याया अपि शिक्षकः । 'कस्तूरवा' यदि सा तथा इच्छेत्तर्हि
मय्यसम्यग्बर्तिनी स्याद्यथा तस्यामहं पूर्वमासम् । आवा परीक्षितो सुहृदौ परस्परकामोपभो
गायैति न मन्यामहे । रोगान्नातिनालेषु प्रतिफलमनपेक्ष्य मपोपिक्वाभवत् ॥

प्रस्तुतो निषयोऽन्ययुत्तराद्यादशासहस्राधिकमिते (१८९८) वस्तरे समभवत् । तदा
हि मे ब्रह्मचर्यप्रत्ययो नासीत् । तदा हि ममालोचनाया भार्यापत्युः काममाजनमित्यासीत् ।
पयुराज्ञाकारिणी न पुनस्तस्य साहाय्यकारिणी सखीव तस्य हर्षदुःखेषु भागिनीति स्थितम् ।

एकोनविंशे सहस्रमिते वर्षे इना भावना परिवर्तनं जग्मुः । पञ्चदशेन सहस्रमिते वर्षे
(१९०६) ता राशिरूपं भेजुः । किन्तु तद्विषये तस्योचितस्थाने कक्ष्यामि । एतावद्रक्तं
पर्णत यन्नागावेश जग्मोऽदर्शनमगात् । तावन्मम गृहस्वजीवना शान्तं मधुरं सुखकरं च
दिने दिनेऽधिकारिकं भवति ॥

परित्रस्तुते कथया न कोऽप्येव निश्चिनुयाद्यथावा प्रामाणिकदृढपती स्म । अथवाययोर्मध्ये
विषयाणां संपूर्णं समभावेऽस्तीति । 'कस्तूरवा' एतं प्रायशो जानाति मत्तो भिन्ना विषया
स्वस्य सति वा न वेति । अद्यापि मया विषयाणां समतिर्नास्तीति प्रायो दृश्यते । अत्र
तद्विषये चर्चा न कुर्म । चर्चाया च न त्रिदते शुभम् । न पितृभ्यां न च मया सा युक्तवेलाया
निवाम्यास कारिता । किन्तु महानेत्रो गुणोऽस्या हि दुःखार्पणनस्यापि किञ्चिद्वर्तत बहुधा तस्या ।
तदेतद्यथा मन पूरुषं वा न वा जानती वा न वा प्रयतमाननियममार्गे न कदापि प्रतिरुठ स्थिता ।
मम पादप्रणमनवानुसन्ती च स्थिता । यद्यप्यावयोर्द्विविधे महाबन्ध्यासो भवेत्तथापि समदेय
मे भावना यदावयोर्जीवने भवत्सुति सुखमभ्युदयश्च विद्यत इति ॥

‘ऐरोप्यैः’ सह गाढः परिचयः

अनेनाध्यायेनानीतोऽस्मि येनेद वाचकस्य वक्तुमारदयक भवति पथेय कया समाहा समाह
स्त्रियते ॥

यदाह ता लेखितुमारन्त्रान् तदा लेखनमार्गा न निश्चिन । देनदिनपुननकलेगन
पुस्तक वेतरपत्राणि वामकथालेखनस्यापरो न निश्चित । लेखनकाले यथा भगवान् प्रेरयेत्तथा
गिख्यामि । ममामचितनानि कार्याणि च भगवता प्रेरिता भवन्तीति मन्ये । परन्तु मम जीवनकाले
मया बहुधा कृतेषु परीक्ष्यमाणेषु तथा स्वन्यास्वपि क्रियासु परीक्ष्यमाणसु सर्वाण्यपि
भगवतैव प्रेरितानीति वक्तु नानुचित भवेत् ॥

मयासौ न प्रयक्षीकृत न चाह त जानामि । या भगवति जगतो भक्ति सैव मया
स्वस्तीया कृता । सा चाजरोपयितुं न शक्येन्यस्मान्मयानुभयोऽयमिति मन्ये । मम भक्तिरेवानुभ
इति वचन सयमनर्थ करोतीति चेद् भगवति भक्ति निरूपयितु शब्द एव नास्तीति वक्तव्यम् ॥

ज्ञातुमिदानीं सुखं यथा भगवत्प्रेरणयैव कया लेखिष्यामीति । यदाह गताध्यायमतेखिय
तदास्याध्यायस्य शिरोवर्णनेन प्रादाम् । किन्तु लेखन सर्वतो ममासुरवया ‘युगेपीय’जनं
राह ममानुभरस्तस्य पीठिका किंचित्प्रेरितुमुचिनमिति । अत एव तस्य परिवर्तनेन
शिरोवचनमन्यथाकृतम् ॥

एतमयायमारभमाणस्य नव्यो विषयोऽग्रस्थित । आगलसुहृदा विषयकलेखने किं वक्तव्य
किं मोक्तव्यमितीव विन्तनीयम् । नमद्वा विषया यदि परिव्ययन्ते तर्हि सत्य मदीभवति ।
अस्या कथाना लेखने नबद्धता प्रति यदा मे न दृढ प्रययस्तदा नमद्गताया प्रस्तुतयेऽपि
निधेत्तु दुष्परम् ॥

चिरात्पूर्वं मया यत्पठितनामकथायाश्चरित्रादप्यपर्याप्तता तदिदानीं स्पष्ट विजानामि ।
याददह रमामि तत्सर्वमस्या कथाया न डिग्यामि । मय चिंतयता मया क्रियग्रदेश क्रियत्यक्त-
व्यमिति वक्तु शक्यम् । मम जापने परोक्षमदृत्ताना कतिचिद्विषयणामपर्याप्तताश्चस्य
न्यापस्याने किं मूल्य स्यात् । अत्रिक्तपूर्वानप्यायनविरुध्य परस्परवृत्त्यविचारक ज्ञेऽपि यदि मा
परीक्षेत तदा अहम्भजनपूर्वं प्रकाशनायाति ॥

यत्र मे शिरोशी कथित् शिन्वायरोरी परीक्षेत तदा मम मयप्रदाना गायता प्रकाशना
स्तुतिभावता प्रदर्शयेत् ॥

अतोऽस्माथर्षवपित्थिन्तपमि । एतान्वायाना ऐतनेव सुतो न वनेऽपि ।

किंत्वाम्यन्तरनादेन निपेभो यावन्न स्यात् तावद्वेखन चलतु । यावन्न स्थान्नीतिरिद्धा तावन्न परित्यजेदिति कल्याणी लोकोक्तिरनुसरणीया ॥

परकीयकृत्यशिल्पिन सतोपयितुमहमाम्नाथा न लिखामि । तद्वेखनमेव सयेनानुभव । मम सहकारिणा किञ्चिदानुकूल्य स्मरणायाहार च प्रदातु निश्चितमेवोद्देशानामेव । तेषाम भिलाषानुसारेणैवाह लेखक प्रवृत्त । जेगमदास—राममीआनदश्च यदि सूचना न ददतुस्तर्हीय नैव लिखितामविव्यत् । आमन्त्रथालेखने ताभ्या दोषभागिभ्या भवितव्यम् ॥

परन्तु शिरोवचनानुसर विषय ग्रहीयाम । मम कुटुम्बस्य जन इव यथा भारतीयजनो मया सह न्यमसत्तथाग्लुहदोऽपि । मया सह निरसद्भ्योऽखिलेभ्यो नेदमरोचन । परत्वेता निश्चेतु निर्वाच आसीत् । नाह प्रतिविषय बुद्धिमानासम् । आस मे विषया अनुभवा । परत्वेते भारतीय 'युरोपियन' चोभये । अननुभवाना नाह विपीदामि । यद्यप्येव स्थितेषु यद्ययनानु कूल्य केशश्चोत्पादित सुहृदभ्यो मच्चरितमह नायथाकृतवानपि च सुहृद सोढवतो मया । आगन्तुवाना सपत्नी यदि दु खकरस्ततस्तान्द्रूपयितु नैव सशय आसीत् । अये यथा स्वेषु स्वेषु भगवत पश्यन्तोऽप्येष्वपि तथा पश्यत सर्वेषा मध्ये प्रयेक निवस्तुमर्हन्ति । अपि चैव निवस्तु या शक्ति साभ्यासनीया । न हि सपर्कनिकारणेनापि तु सेवाधर्मेण स्वय तैरपरिहारिता ॥

'वोअर'युद्ध यदामरत् तदा मम गृह सपूर्णमासीत् । जोहानिसर्गप्रदेशादागतौ द्वावां र्थी प्राप्ता । उभये च भगवन्तौ (Theosophists) तयोरेक किचन्महाशय । त पुरस्ताद्विज्ञानुमरसरो वर्तते । एतौ सुहृदी मम भार्याया नयनानुजनकौ । दूरदृष्टयशाम्नाणादनेन मरणायन्वमूताम् । अपमेव प्रयमोऽनसर आग्लसुहृद कुटुम्बजन इवावसत् । यदाह 'इंग्लैन्डदेशे' न्यमम तदा तेषु दिवसेषु आग्लगृहेध्वारात् । परतु तत्र तज्जीवनमार्गानन्वसरत् । षचिज्ञोजनान्यरास इगसीत् । अत्र तु तदन्यथाभूत् । आग्लसुहृद कुटुम्बर्ती जन आसन् । अनेनरिशामु तौ भारतीयरीतिमाश्रितौ षट्षु विषयेषु । गृहस्य ग्रहि सूचना पाथान्यरीर्येन । आग्लजीवन तु प्राय सर्व भारतीयपद्धया । कुटुम्बजनमिष तौ निधातु किञ्चिक्लृष्टमासीत् । परन्तु गृहस्याररे सुग्नेन तौ निवेशयितु नैव किञ्चिदपि हेतु आसीत् । जोहानिसर्गप्रदेशाने परत्तया जन्मपरतने भूयाम आसत् ॥

द्वादशोऽध्यायः

‘युरोप’जनेन संपर्कः

एकदा जोहानिसर्वगपत्तने चत्वार भारतीयलेखका मपार्धे स्थिता । न ते लेखका किन्तु मदीयपुत्रा एव । परन्वेते मकार्याय न पर्याप्ता आसन् । ‘टाईपरायटिंग’ विना कार्यं न चलति स्म । एतन्मध्ये तद्वैद्यहमेक एव । द्वा लेखकाग्रह तदशिक्षयम् । परन्तु तानाग्लभाषानभिज्ञतया पर्याप्तशक्तियुक्तो नाभूताम् । एतेष्वेकमायव्ययज्ञ कर्तुमच्छम् । नातालप्रदेशान्न कोऽपि मिलति स्म । अनुज्ञापकपत्र विना ट्रान्सवालप्रदेश न कोऽपि प्रवेष्टुमर्ह आसीत् । मम स्वतानुकृत्यापानुज्ञाप्रदमपिकारिण तदनुग्रहाय प्रार्थयितु न सज्ज आसम् ॥

अहं किं कर्तव्यतामूढ स्थित । जर्मरोप सगारोहति स्म । स्वतः कार्यं सार्वजनिकं च कार्यमुभयं च कर्तुमशक्यमिदं प्रत्यभात् । मम प्रयत्ननाहुल्येऽपि ‘युरोपियन’ ‘लेखकमे’कं नियोक्तुं मैच्छम् । किन्तु मामिदं सर्वं पुरुषं सेवितुं गौरागं गौरागीं वा लब्धुं निश्चयो नासीत् । मम विदितपूर्वस्य ‘टाइपरायटर’स्य नियोक्तारमेकं गन्वाहमपृच्छम् । ‘स्टेनोग्राफर’ मपाद्यानयेति । कन्या मिलन्ति स्म । तदेकामानेष्यामीति वाग्दानमकरोत् । ‘स्टेनोग्राफर’निवासिनी ‘मिस्टरिडि’कं नाम्नी तेन दृष्टा । सपत्नीयं कर्तुं नास्याक्षेप इति सूक्तवती । तस्याश्चावश्यंज्ञतासीत् । तामानीयं नियोक्ता मम प्रादात् । तदक्षणं सा मामन्वरजयत् । अहं तामपृच्छम् — भारतीयपार्धे सेवा कर्तुं निमाक्षेपोऽस्ति ? नहीति दृढं प्रयुत्तरमागतम् ॥

क्रियद्वैतं वाञ्छसि ।

सार्वाभिकसत्तदशार्पोडं नातीवेति मन्यसे ।

मया वाञ्छितं कार्यं कस्येपि चेन्नातीय । कदा कार्यायागमिष्यसि ।

भगदिच्छायामेतदक्षणेन ॥

अहमनीयं सतुष्ट । तदक्षणेन लेखान्याचयित्वा लिखयतामिन्द्योचम् ॥

अचिरादेव सा न केवलं वर्णमन्त्रलेखिका (stenotypist) परन्तु मम दुहिता भगिनी वा प्रवृत्ता । तस्यां कार्ये स्थलिनं द्रष्टुमयनाश सा प्रादात् । असदृशसा सहस्राभिक-र्पोडमितद्व्यस्योपयोगे नियुक्तयव्ययपुस्तकानि च न्यक्षिपत् । सा मम सपूर्वविश्वासपात्रीयभूत् । अभिकं च वक्तव्यम् । यदेषा स्वतर्गतचिता भावनाश्च मयि विश्वस्य कथयति स्म । पयुरन्वेषणयादं मामपृच्छत् । विवाहे तस्यां प्रतिपालगौरव ममैगामीत् । ‘मिन् टिक’ यदा

भैक्षणेनलटपाणिग्रहणमन्त्रोत्तदा मा पर्ययजत् । अथापि विवादानतर कार्यमशादादृता
प्रतिनचनमदादेव ॥

विलिदानीं तस्या स्थानेऽपरा 'स्तेनोटाटपिस्ट' अपेक्ष्यते स्म । अट्टप्रशाद्व्या च
लब्धा । सा च 'मिरा इलेसिन' यामह परिचायित कॅन्टनॅन्महाशयेन । इम मराशय
वाचकः क्रमेण ज्ञास्यति । सेदाना त्सासनालप्रदेशार्थ्युचिवालयानामेनस्मिन्नव्यापिनामृत् ।
यदा सा मपार्धमागता तदा समदशमर्पदेशीयासीत् । वनिचित्तस्या विलक्षणभारा कॅन्टन
प्रमहशयस्य मम च कदाचिद्गु सहा आसन् । वर्णसन्नेनलेखिनाकार्यं कर्तुं सा नामना
विन्ध्यनुमन उब्धुम् । अस्तितागगारागेति वर्णन असूया तस्या स्वभास्यतिदूरे । तस्या वयो
वाऽनुभयो वा न किञ्चिन्मनस्यासीत् । य कचिदप्रिक्षेप्तु वा यस्य कस्यापि मुपत एतदादश-
रुमिति वक्तुमपि निश्चितनयासीत् । तस्या आतुरोऽनिवेको मा बहुर मन्त्रेऽपानयत् । किन्तु
तस्या शुद्धनिर्दोषत्वभावस्तानि सन्मटायुपन्नमात्राणि दूरमपास्यत् । तस्या 'टाइप'कृतपत्राणि
पुनरालोक्त विना स्वाक्षरीकृतानस्मि । यतस्तस्या आग्लभाया मदीया निर्दुष्टासीदित्यहममसि ।
तस्या भक्तौ मम सपूर्णविश्वास आसीत् ॥

सा बहुनष्टमन्वभूत् । चिरकाल मासे मासे पट् पीडमित द्रव्य गृह्णाति स्म । प्रतिमास
दशगौडमिताहनादधिकः ग्रहीतु नेति वक्ति । अधिक गृहाणेत्युक्ता मामधिकक्षिप्य व्रतीति यथा
वेतनार्थमहमत्र न रजस्यामि । यतोऽह भवता सह कार्याणि कर्तुं स्थितास्मि । इष्टा मे
ततोपदेशा ॥

एकदा सा मसनाशाच्च वारिशापीटद्रव्यमृणीकृत्य गृहीतवती । व्यतीने तसरे पूर्ण धन
मे प्रादात् । तस्या धैर्यं तदीययागकृते समानमासीत् । इयेनेका स्त्री मया दृष्टा
यस्याश्चारित्र मुक्ताफलमित्र निर्दुष्ट यस्याश्च धैर्यं भयस्यापि त्रपाकारिणम् । इदानीमेव
वय स्था युक्तिर्मया सह यदा स्थिता तत्राले तमनसो वृत्तिरथासीत्तथेदानीमपि वर्तते न वेति
न जाने । परवेतया सह परिचयो मे पवित्रा स्मृतिर्भवति । सयादह भ्रष्टो भवेय यदि जानन्नपि
तद्विषयान्निगूहेयम् ॥

अगीकृतपक्षस्य कृते सा रात्रिं दिव प्रयस्यति । रात्रान्धकारे कार्यमशाद्गच्छति स्म ।
सहयायिनमेव नवेति मूचित्तः शोधेन सूचना निराशरोति । सहस्राधिनो वच्छिन्नाभस्तीयजन
स्तामेव मार्गदर्शिनानमपश्यत् । सयाप्रदिवसेषु प्राय सर्वे नायका कारागृहे स्थिता ।
तदंमत्रिना सा मपहमचालयत् । लोमाना सहस्राणि तस्या वशे आसन् । परव्यग्रहारा वाहल्येन
तद्गोऽभून् । 'इन्धियन ओपिनियन' सगाचारपत्र तदीयहस्तगतमासीत् । किन्तु सा न
यदाप्यायासमभवत् ॥

निरतरमह ‘श्लेशन’ विषये लिखेयम् । गोवन्दे महाशयस्य गणना निरूपयन्निष्पन्न-
यमन्त गमिष्यामि । मम सहकारिण सर्गान् गोवन्दे महाशयो व्यजानात् । तेषा बहुमिरय
सन्तुष्ट । असद्वृत्तवृत्ते स्वामिप्रायमदात् । सर्वेषा भारतीय‘पुरोपियन्’ जनाना मये
श्लेशनमहाशयाय प्रथमस्थानमदात् । तेन निरुक्त यथा इच्छास्वयं परित्रताभ्यर्शनाच्च
कुशलता च मया अल्पेषु जनेषु द्रव्यन्ते । भवत सहकारिणा मये ‘मिस श्लेशिन’ महाशया-
प्रस्थानमाश्रयतीति ॥

त्रयोदशोऽध्यायः

‘इंडियन-ओपिनियन’

अन्यैः परिचितपुरोपियनजनमपर्कं पुरोगमनाप्राक् द्विधा प्रप्रान्तिपया निरूपणीया ।
नपकर्णामेस्तापक्षणेऽस्मिन्नेव वक्तव्य । ‘मिस टिक’ महाशयाया नियोगे ममोदेशस्य
पर्याया नासीत् । अत्रिकसाहाय्यमाश्रयमासीत् । ‘रीच’ महाशय पूर्वायापेषु कश्चित् क्लिप्त
अहमेन सम्यगपेदिपम् । कस्मिंश्चिद्वाणि यत्प्राने कार्यकर्तापिनाता आनीत् । तमपिना-
रिण परिचय्य मपार्थे उद्योगप्रणयागान्तु सूचित आगनोऽभूत् । एतेन मम भारोऽनीकलपुष्ट ॥

प्रायेणैतन्नाल मदनजितमहाशय आगन्व ‘इंडियन ओपिनियन’ परित्रामचालने
ममाशयमवृष्टत् । पूमेव मुद्रायत्नेन चालयति स्म । अह तस्यामिप्रायमन्वममि ।
चतुस्तरनेनविंशतिमहत्प्रामिने वसरे (१९०४) परित्रा मचत्तितुमारुह्य । ‘मनमुखगळ-
नानर’महाशय प्रथमपरित्रास्वामी अभूत् । परन्तु समकाल परित्रास्वामीनता प्राय तस्य भार
बोहुमुषुकोऽभवत् । मनमुखलालमहाशयस्त बोहुमशक्त उति न । यदाय भारतदेशे
दिग्गजता वृत्तात्तानहन्वायं बटुल करोति स्म । किंतु दक्षिणाप्रदेशे यान्दह म्थित
तामत्तत्रयदृष्ट्वरविषयेषु प्रवेष्टु न धैर्यमजगत् । मम विवेकदृष्टौ महती यस्य श्रद्धासीत् । अत एव
परित्राविषययेवनेषु प्रतिनास्यदायिन्व ममोपर्यपत् । परित्रायापि ससाहिर्षी भवति ।
गुनरातीन्दिन्दी तामिन्द्र-आन्वल्भपासु चलति । तामिन् दिन्दीविभगी वदनामयी । यद्देशेन
ताजगती तद्देशेनैरापूयताम् । अत एव तां विराम प्रापिती । तथे परित्रिणां वदनामोऽनास्यत् ॥

परित्राय यत्रिचिद्वन प्रयोग्य स्यादिति न मे चिन्तामतीत् । परन्तु शीघ्रमेव दृष्टा
यमम द्रयमहाय्य विना चालयितु न शक्यमिति । अपि च भगवत् ‘युरोपियन जनाना
विदितमासीद्यद्यपि नाह परित्रास्वामी तथापि तस्य मचात्त्र म्नायत्तमिति । परित्रा नैव मत्तत्र

यदि न पारि शिता । पा तु मंजाता मयथात सिनति चेददत्यनमर्गं खं च मंनंत । इय मम
 द्रव्यगुणयुजानस्य यद्यत्रिंशु त मं व्यथीहृता । न पत्राभिदा सिनः मममि यदा मय्यवर्ण
 पंचसामनि प्रसिमानं मया प्रेयणीयाभरत् ॥

परंतेभ्यो वसरेभ्य पधाजनमेशं पत्रिक सपयः कृत्वा । मा वणिप्रप्रयंनय
 नासीत् । मद्रमर्षीयां पत्रिकयां दृष्टपरिचरानि मय जीरंते प न्य मय न जि प्रदर्शयन्ति । अय
 'नवजीवन' 'यग इंडिया' च यथा भारतमथा लेपु दिगोयु ' इडियन ओपिनियन' मम र्चिन
 मार्गस्य दर्पण इवासीत् । वार वार मद्रमार्गे नत्र प्रमर्षे मय्यभ्यव नियमान् जग्यमर्शिनं च
 यावन्नेमिदितं तावददर्शयन् । दशममरण म पे चतुर्दशात्तं मंनंरिंशति (१०,१४) व मय्यं न
 वारागृह आमनो दक्षिणश्रुतिमय्यभ्यवशाद् विना 'इडियन ओपिनियन' पत्रिकय प्रयेकना
 मम लेगनमासीदेव । तत्र मम लेगनेभ्यागेचना सम्परिचयना च विना मंनंरिंशति मय
 प्रयुक्त । न चातिशयेन निरूपय कृतम् । न च रिचिदन्वेष हर्षीय मयमिदितम् ।
 ममामनिप्रहाभ्यासाय सुहृदा च मन्मनोगतस्य निरेदनाय पत्रिकेययुक्ताभूत् । मद्रम इमर्शमय
 न कोऽप्यक्षेपणीयो विषयो दृष्ट । 'इडियन ओपिनियन' पत्रिकयाग्नादृगी वृत्तिरनीदृष्टी
 त्रिलोक्य विमर्शक स्वलेखन्या उपरि निप्रत् पातु बलाकृत आसीत् । 'इडियन ओपिनियन'
 पत्रिका विना सयाग्रह साधयितुमशक्योऽभूत् । याचका मय्यभ्यवृत्तन्त्रेदनाय पत्रिक
 निरीक्षन्ते स्म । अपि च दक्षिणाफ्रिकाप्रदेशे भागनीयजनो निचरशिष्यिनि विज्ञानु निर्गुंते
 स्म । मम तु मानुसभास्य सर्वेभ्येपु परीक्षगाय साभनमसीत् । मम पत्रव्यवहारणा
 पत्रप्रवाहेनाहमृदोऽभवम् । लेखनस्य ररभापानुरूप तानि पत्राणि साहार्दम्परानि
 सदसद्विमर्शरूपाणि विषययानि चासन् । मम तावदेव सगीचीनोऽभ्यामो जीर्गकारी
 मार्गश्चासीत् । प्रतिनचनदान च तावत् पत्रव्यवहारस्य मद्रायत्त च । जनो मया सह सभापण
 पत्रव्यवहारेण करोतीय प्रत्यभात् । पत्रिनासचालकस्य प्रतिनचनदायिच इथनीदृशमिति मे तत्रो
 विदितम् । ईदृक्प्रकारेण जनस्योपरि प्राप्त तदप्रहण भविष्यत्कार्यजातमन्तोत्सुनर प्राप्तगौरव
 दुरावर्ष च ॥

'इडियन ओपिनियन' सचालनस्य प्रथममासमेव ज्ञात ययत्रसचालनस्योदेश लेनसेवेति ।
 समाचारपत्रिकामुद्रायन्त्र नाम महती शक्ति । किन्तु ययानिचित्रितो जलप्रवाह समस्तप्रामदेशान्
 जलतर्नीत्वा सस्यानि विनाशयति तथेयानिगृहीता लेखनी नाशमात्र करोति । यदि निप्रत्रो
 बहिष्ट स्यात्तदा निप्रहशून्यतापेक्षया विषमय सघटेत् । अनस्य सचालने तु लाभकारी स्यात् ।
 यथेताद्वचन समीचीन तदा प्रपचे स्थिता त्रिययो वृत्तान्तपत्रिका परीक्षामुत्तरेयु ।
 निरुपयुक्तान् को वा स्थापयेत् । उपयुक्ता अनुपयुक्ताश्च सदसदिव सह गच्छन्ति । मनुष्य
 स्वयमेव चिनुयात् । परिप्रहाय परित्यागाय वा ॥

चतुर्दशोऽध्यायः

‘कुली’स्थानानि अथवा ‘घेटो’

अतिमहता लोभसेवामत्मान् कुर्वन्त कतिचिद्वगा अस्माभिर्हिन्दुजनेस्सृष्टयत्नेन पत्तनस्य ग्रामस्य वा दूरे ‘डेटाडो’ इति गुजरातीभाषायामुक्तास्तन्नामधेय च दुर्वासनामयामन तिष्ठति । इत्यमेव ‘क्रिश्चियन युरोप’ प्रदेशे एकदा ‘यहूदी’ जना अस्सृष्ट्या इत्युक्ता ‘घेटो’ इति दुर्नामधेयेनाहृता । तत्र वयमपि दक्षिणाफ्रिकादेशे अस्सृष्ट्या सम्भूता । अँन्दुसमहाराज्येन कृतो यज्ञोऽपि च शास्त्रे गृहीत भूतयत्रमस्मान्पूर्वज्ञान प्रापयिष्यन् ॥

पुराणं यहूदी ‘जन आमानमेव भगवतानुगृहीत मन्यन्ते स्म । इतरान् सर्वानप्यन्यथाभूतान् मेने । अत एव नद्विज्ञाना सर्वेऽपि न केवलमाश्रयत्रमपि त्वन्याय्य प्रतीकार भेतिरे । तथैव हिन्दुजना अप्यमानमार्यान्नागरिजान् मन्यन्ते । स्वेषामेवाङ्गभूताञ्जनान् प्राट्टनानार्येयादिकमाकलयन्ति । अत एव ते तस्यान्यायस्य फलमनुचितविचित्रप्रकारेण दक्षिणाफ्रिकादेशे अनुभवन्ति । एव च समानदेशस्या समानवर्णयुक्ताश्च ‘मुसलमान पारसी’ जना अपि तादृश फलभाजभूता इति मे मति ॥

वाचनस्येदानीं विदित स्यादर्थेऽयापस्य शिरोरचने कुलीस्थानानिति प्रोक्तस्य । दक्षिणाफ्रिकादेशेऽस्माकं कुलीति नामधेयम् । भारतदेशे कुलीयस्य द्वारपाले भाटकगृहीत कर्मचर इत्यर्थं स्यात् । अपि तु दक्षिणाफ्रिकादेशे तस्य तिरस्कारणीयो भावो वर्तते । यस्माकं अर्थोऽस्सृष्ट्यो भवति तत्र । तेषां नियुक्तयसतिस्थानानां कुलीस्थानमिति निर्देशः । ‘जोहानिसर्ग’ प्रदेशे तादृगेकं स्थानमासीत् । किन्तु कुलीस्थानयुक्तेष्वन्यप्रदेशेषु भारतीयजनानां निवासाधिकार आसीत् । जोहानिसर्गजुलिसर्गने भारतीय जना एकोनशतसप्तपर्वत नियस्तुमनुज्ञा गृहीत्या स्थिता । तत्स्थानं जनगुह्यमासीत् । जनसंख्या वर्धते स्म । स्थानविस्तारस्तु यथापूर्वमेव करीत्या स्थितः । ‘नगरपालिका मलमूत्रवेसनस्थानान्याकरिमन्त्रीया स्वच्छीकरोति स्म । आरोग्यमविज्ञानानि न किञ्चिदकरोत् । मर्णाव्यसथा दीपमयोजना च नास्त्येव । निवासिना योगक्षेम विचारयितुमुदासीनताया तस्यारोग्यरक्षण करोतीति को विश्वासः । न खञ्चेते जानन्ति गृहारोग्यविधान शरीरारोग्यरक्षण च नगरपालिकामहाय्य तपरीक्षणं च विना । तत्र गता सर्वेऽपि भारतीया यदि ‘रॉयिन्मन्’ जम्मे’ऽभविष्यत्तदा तेषां वयान्यैरामविष्यत् । जगन्परिभन् ‘रॉयिन्मन्’ जम्मे’—स्थापितमेवमपि स्वार्थ्यं न जानीम । सामान्यतो जना इत्यन्यथायर्थे वहिर्गच्छन्ति । परन्तु दक्षिणाफ्रिकादेशे गतेषु भारतीयेषु प्रायो भूयिष्ठा मूर्त्ता निर्गतिप्रथमं धृतिरत्र बभूव । आदरपूर्वकं रक्षणं सर्वमपि तेषामाशयप्रमासीत् । बहुस्वन्या व्यापारिण

सुशिक्षिताथ भारतीयास्ताननुसृता आसन् । पौरसभाया 'त्रिमित्र' जगत्प्रसिद्धा वृत्तमतीनां भारतीयजनानां मूर्तिना च स्थानमारोग्यजन्य कर्तुं व्यरयत्ताम् । पौरसभामुत्तमर्गनिमात्राद्विमुक्त्याममृतमनारोग्यमेव कारणीष्टव्यं स्थानं भिनाशयितुं प्रयत्ने । तद्देशेनैव निवासितः स्वार्थजन्यं कर्तुं अभिजातिस्योऽनुज्ञा प्राप । एषा किटासीर्गिनियंदा जोहनिस्तरस्थानं वृत्तनिगमोऽमामम् ॥

स्वस्वभूमिष्वधिजात्युक्ता निवासिने नष्टप्रतीकारद्रव्यमात्तुमभिकारिणो बभूवु । भूग्रहणविषयान् परीक्षणायान्परीक्षितुं विशिष्टन्यायस्थानमेकं स्थापितमासीत् । यदि गृहीतौ पौरसभायां प्रदेशे नागीर्तुमिच्छत्तदा न्यायस्थानं गच्छेत् । अथ न्यायस्थानस्य निर्णये पौरसभया देवाधिकारं दत्तं चेत् पौरसभा तान् व्ययद्रव्यं सहेत् ॥

प्रायः सर्वे गृहिणो ममेव स्वेषां 'बकील' चरन् । एतान्परीक्षणायान्पियान्गृहीतां द्रव्यमर्जयितुं न मेऽभिलाषासीत् । न्यायस्थानं यात्रप्रदेशत्रयमाज्ञापयत्तांता मनुष्ये यस्मात्त्रिजयिनः स्युः । कृषिगृहीतासु भूमिषु प्रतिशुद्धशर्षीटमितं धनं मे देयं स्यात् । पत्रितं यथा कथाचिद्भवत् नाम । अहं तान् पुनरवोचं युष्माभिर्दत्तद्रव्येष्वर्धभागं निष्किचनानामुपयोगाय वैशालालां वेतरसस्था वा प्रतिश्रुपयितुं प्रयुज्महे इति । एतत्तान् सर्गानानन्दयत् ॥

सन्ततिः परीक्षणीयविषया । तेष्वेकमेव निष्पन्नासीत् । अतो मे प्रतिप्रहादद्रव्यस्य महती सख्या प्राप्ता । किन्तु तत्रासीद् 'इडियन ओपीनियन' पत्रिका तदर्थं ममोपरि स्तयमाना पोडशासहस्राणि व्ययं सवर्तते स्म । एतावत्परीक्षणीयविषयार्थं मया महान् श्लेशोऽनुभूतः । व्यवहारिणः सर्वदा मत्समन्तात् स्थिताः । प्रायेण सर्वेऽपि ते समतिरुद्धा कर्मन्ता विहारतपरिसरप्रदेशादक्षिणभारतप्रदेशाच्चागताः । तेषां निष्पन्नश्लेशपरिहाराय स्वीयं सद्य एकं बलिपतः । स च वणिजाः क्रयविक्रयिणो च स्वतन्त्रसघादन्यः । तेषां कतिचिद् सहदया उदारपुराणा उच्चचरित्रसपत्नाश्च । तेषां नायकाः सघाध्वक्षो जयसमाप्तिम्' इत्येकं सभाध्यक्षं समानो वद्विमहाशयः । इदानीमुभयेऽपि मृताः । तौ ममातीव साक्षकारिणास्ताम् । बर्दीमहाशयो मम समीपसपर्कं गन् सख्याग्रहे प्रधानभागमुवाह । एषामितरेषां च सुहृदां सपक्वैर्नोत्तरदक्षिणभारतादागतैर्नि सख्यैर्भारतीयनिवासिभिः समीपसपर्कं गतोऽहम् । न केवलं 'बकील' परन्तु भ्रातेव स्थितस्तेषां स्वकीयसार्थजनिककार्येषु तु खसकटेषु च भागी अभवम् ॥

भारतीयजनं कथं मामाह्वयन्निति ज्ञातुं समीचीनमस्ति । अब्दुल्लाशेठमहाशयो मा गाधिरित्याह्वतुं निरावरोक्तः । अष्टप्रशास्त्रं जोऽपि मा 'साहेब' इत्याभिधानेनाप्यनिन्दन् । अब्दुल्लाशेठमहाशयो रमणीयनामधेय 'भाई' इति भ्रातरिति वा जगाद् । यावदक्षिणाफ्रिकनदेशमप्यजं तान्तजगन्गोत्रेऽप्याह्वयचक्रुः ॥

। भारतीयजनैः समतिरुद्धैः कर्मस्वरूपयुक्ते नामधेये कश्चिन्मयुरो रस इवास्तीत्यभात् ॥

पंचदशोऽध्यायः

असितप्लेगोपद्रवः (१)

पौरसभायाः स्वीयताप्राप्तरेचिरादेव भारतीयजन स्थानान्नापनीत । गृहेभ्यो वहिष्कृताच्युतं तत्तद्योग्यसती प्राप्नुमाऽप्यनमासीत् । किन्तु पौरसभाया सौलभ्येनेद कर्तुमगन्व-
मासीत् । अत एव भारतीयनना पूर्वस्मिन्नशुचिस्थान एव वर्तितुमनुज्ञाता । तस्य पश्चि च
तदवस्था पूर्वापेक्षया हीनतराभूत् । स्वामिन्नाद्विरम्येदानामधिवासिनोऽभून् । अत परिवेष्ट-
प्रदेशा अनारोग्यमया बभूवु । तादृगनारोग्यस्थितिदृष्टपूर्वा । यदा ते स्वामिन स्थानास्तदा
शासनभयादपि यत्किञ्चिच्छुचिचरक्षण कर्तुं व्यासिन्ना आसन् । पौरसभायास्तादृश भय
नासीत् । गृहस्थापिना मस्या वृद्धिमागात् । एतेनाशुचिन्व क्रमभगध षट्पदे ॥

यदा भारतीयजना एतादृक् स्थानानुभवेन व्यथिता आसन् तदाऋस्मादसितप्लेगुपद्रव
सम्भूत् । तमेव 'न्यूमोनिक' प्लेगोपि वदन्ति । इदं 'बूवोनिक' अपेक्षया भयकर मृति-
कारकं च ॥

एतद्रोगोपत्ते कारण जोहानिसर्गपरिसरे सुवर्णखनिरेका ॥ अस्मिन्कारे कर्म कुर्वन्तो
जना प्राय सर्वे निग्रोपदवाच्या । एषा शुचिचरक्षणाय गारागा नियोगिन सर्वाया प्रयुक्त-
दायिन आसन् । कतिचिद् भारतीयजना अपि खनिमत्रवे कर्म कुर्वन्ति स्म । तेषा त्रयोविंशतिरे-
तद्रोगेनाऋस्मात् परिग्रस्ता सायकाले स्वसतीराजम् । तत्रकाले मदनजितमहाशय
'इटियन ओपिनियन' परित्रार्थे ग्राहकान्वेषयति स्म । कृतकार्ये स्थानेऽस्मिन् क्षण स्थित । स
किल निर्भय प्रसिद्धपुरुष । तस्य हृदयमेतान् रोगग्रस्तान् वीक्ष्य ऋदति स्म मसन्नाश
लिखिताक्षर लेखमेक प्रपद्यत् । यथाऋस्मादसितप्लेगोपद्रव प्राप्त । एतक्षणमेवागम्य शीघ्र
यथायुक्त सविज्ञान कर्तव्यम् । नो चेद्वय भयकरान्परिणामान् द्रष्टुमर्हाम । एतक्षणमेवागन्त-
व्यमिति ॥

धारी मदनजितमहाशय शून्यगृहस्थैऋम्य वचन भित्ता रोगिण सर्वाण् तत्रस्थापयामास ।
अह स्थान प्रति पादनोद्ययानेन गन्वा पत्तनलेखकस्य न्यवेदय गृह स्वार्वाणीऋनमदर्भान् ॥

तौ विन्यम-गोऽप्लेगमहाशय समाचारमाऋर्णितमात्र एव स्वकार्यालयादागम्य वैद्यस्य
कर्म धारीकर्म चोभय निर्वाहति स्म । किन्तु त्रयोविंशतिरोगिणा परीक्षणाय वय त्रयो
नात्मभूम् ॥

अस्तीय मे श्रद्धा स्वानुभवमाश्रिता यदेकस्य हृदय स्वच्छ स्याद्यदि नभमनुद्रव सदैव
तत्रतिशोऋनाय पुरुषानुशायाधानयति । मम कार्यालये तदा चचार भारतीयजना आम्न् । ते च

‘कल्याणदास माणिक्यल गुणप्रतरायदेसाइ’ अपि च चतुर्थोऽन्यो यस्य नामधेय नेदानीं स्मरामि । कल्याणदासमहाशय स्वपित्रा मद्रशे स्थापित । कल्याणदासमहाशयापेक्षयाधिकमुप कारण मन पूज्यतया परमनिधेय च प्रायो नैव दृष्टवान् । अदृष्टयशात्तदानीमयमनूढ आसीत् । महाययाययुक्तानि तस्य दत्त्वा कारयितु नैव निरल्प प्राप्तगानहम् । जोहानिसर्गपत्तने माणिक्यलालमहाशयो मे प्राप्त । यथाह स्मर्तुं शक्तस्तथा सोऽयनूढ एवासीत् । अनोऽह चत्वारोऽपि लेखका सहकारिण पुत्रा वा भवतु तानाहुतीर्जुं निरणेपम् । अये तु सन्ना ययमाहुतास्तिगम इति । यत्र भयास्तत्र वय चेयेपामप मधुर च प्रयुत्तस्मासीत् ॥

रीचमहाशयस्य कुटुम्बो महान् । स च लघितु सञ्जस्थित । किञ्चह त प्रत्यरोधयम् । अपाये पातयितु त मम हृदय न धीरमासीत् । असायपाययलयाद्दहिरेव कार्यं करोति स्म ॥

सा भयकरी रात्रि । जागरपरिपोषणाभ्या रोगिणो मयोपचरिता । किञ्चित्तलेगो पद्रवप्रस्तो न कोऽपि । डों गौटप्रेममहाशयस्य धैर्यं सात्प्रामिन्मिनासीत् । परिपोषणकृत्य न बहलमानश्यन्मासीत् । पानायोपधमात्रापेक्षितस्य निधान रोगिण शयनीय च स्वच्छशुचीनि कृत्वा स्थापन रोगिण आनदनमेतावदेव कर्तुमावश्यकं बभूव ॥

तरणानामतिमहतीं श्रद्धा निर्भयता च दृष्ट्वा ममातिमात्रमानन्दोऽभूत् । मदनजितसदृश स्यानुमराशालिन पुरपत्य धैर्यं जानीम । किन्तु निर्वासिता तरुणानामेया स्वभावा यथम् ॥

यानदह स्मरामि तानत्तत्रात्रौ सर्वे रोगिण उपचरिता ॥

परन्तु सर्वोऽय निपय करुणारसननको मम धर्मसारो वर्तते च । तस्मात्प्राय अयायद्वय तदर्थे उदाहरिष्याम ॥

षोडशोऽध्याय

असितप्रेगोपद्रवः (२)

शून्यगृह रोगिणश्च मद्रशे गृहीतरानिति घृत्तज्ञता प्रादशीपन्नगलेखन । स च सरत्नयद्गी चकर यद्विद्वानामेरेदृशान्मिन्नभयान् प्रतिगेषु नगरसभाया साधन नासीत् । परन्तु यच्छम्य मनमपि साहाय्य दीयत एते वाच ददौ । कर्तव्य प्रयेनदा जागरिता नगरपात्रिका कार्यानुष्ठाने निर्यय न चकर ॥

परेऽशने गृहशरणेन मद्रशे कृत्वा तत्र रोगिणोऽपत्नीयन्तमिति मूचयामामु । परन्तु धैर्यकरुणासौ शोधयितु नार्ताचकर । गृहमनुद्धमनशृष्टे स्थितम् । क्योन तदशोधयम् ।

धार्मिकभारतीप्रकार्याद्यात् कतिचिच्छ्रवणान्यपि चान्यान्यावश्यम्भवि नवाद्य ताच्छास्त्रिनेन
वधशाखामन्त्रपयाम । पारम्भना त्वेका सेविका प्रैययत् । तौ गौतमैन्द्राशयम्भवीनतामा
वधशाख स्थिता ॥

सेविका द्यादृ स्त्री । रोगेण पयमग्निं सान्ना ममतिं ददाति । परन्तु तान्प्रभुमपि
नानुजाना । मा तावत् स्वयं रोगेण कृतनममाभूदिति ॥

रोगिणा पदे पदे मर्द्यापत्रमात्रा प्रदानुमरमात्रमनुजासीत् । सेविका जागरयास्नानापि
ग्रहानुमत्रगीत् । स्वयं मा तथा करोगि स्म । अस्मासु न कोऽपि तत् स्पृशति स्म । रोगिणा-
मायुष्योगोऽनेन भविष्यतीति मे श्रद्धा नासीत् । गौतमैन्द्राशयस्यानुजानादाय मद्यनानिच्छन्स्त्रीन्
रोगिणो मृत्तिकाचिन्नि सामप्राहयम् । आर्द्रमृत्तिकाप्रदानेन तेभा हृदयेषु शिरस्सु च निक्षेपयानि ।
पत्र द्वौ रक्षितौ । अन्ये त्रिंशतिर्षण्यनग्रहशाखाभेन मृता वन्वृ ॥

एतदन्तरे पारम्भान्यनि कार्याणि करोति स्म । जोहनिस्वर्गनगरात् त्रिंशोऽदृष्टे
साक्रुमिर्गोमचिन्नि सार्यं चर्मरोगशाल्यं स्थिता । सर्जिणी द्वौ रोगिणी चर्मरोगद्वारात्
मर्मापे पटमटपेषु स्थापिता । तत्र नूतनरोगिण प्रेषयितुं नविशन्तानि विषनागान्यान्त्र ।
वयमिद्यमस्मन्कार्यान्मुक्ता अभूम ॥

केषुचिद्विद्वेषु गतेषु माथ्यौ सेविका रोगग्रन्ता मृता च । कथमे तौ द्वौ रोगिणा रक्षितौ
वयं विमुक्ता इति वक्तुमशक्यम् । परन्त्यमनुभयो मृत्तिकाचिन्निमाया मे श्रद्धाम्भयत् ।
मद्यमौषधरूपेण वास्तु । तदुपयुक्तताया मशयो मे स्थित । इयं श्रद्धा वाय मशयो वा
पर्याप्तकारणाशरी न स्त इत्यहं जानामि । किन्तु तदानीमागता भावनाशरि रक्षितेयत्र
तद्वक्तुमावश्यमग्नियममि ॥

आगते ष्टेगोपश्रवे मुद्रायत्रत प्रमागय तर्प्यं क उदरद्वेष्यतमशर्यम् । यशरश्न पारम्भाना
वशमागतम् । तत्र पर सान्नाप्रानामृत् । तर्प्यंशयनभराय उपद्रवन्भवस्य काग्गीभूतोऽय
प्रयुत्तरादीति । अयं लेख इनेरीशैलात्प्रहादाय ममपादयत् । तन्मुग्धेन माननीयगोमेस्तेन-
न्हाशयस्य मंत्री प्राप्ता ॥

उक्तं मया पूर्वतराव्याये यच्छास्त्रार्हागणा भोजनाद्ये मया भुञ्जते स्मेति । अत्र चि
आल्यट—वेष्टमहाशयेनाह मगत्तान् । अग्निभोजनाद्ये प्रतिमायनगम्यते स्म । भोजनान-
न्तरं वहि गृहं चलन्ती स्य । वेष्टमहाशय क्वचिद्व्यापा मुद्रान्तरयाया भग्गुसह । स च
मुद्रादिन चक्रं । ष्टेगोपश्रवमभय मम लेख दृष्ट्वा भोजनाद्ये मननरयोश्च दृ शितोऽभवत् ॥

उपद्रवादनन्तरं महकारिणोऽहं च भोजनाहमन्वीकृतस्तन् । मगत्तान्भयो
त्पुमोऽन निवर्तनं श्रियते स्म । अत्र द्रवेषु दिवेषु मायंभोजनं परित्यक्तम् ॥

अन्वारात् चैतरभोजनामगमनापूर्वमेव मन्पयन् । भोजनाद्यस्य म्यामी मे मन्पट

परिचित । स्लेगरोगिणा चिक्विंसाया निरतोऽह मित्राणा सपर्यं यात्रच्छक्य दृगीन्तुमिच्छामीति मयासो निवेदितपूर्वोऽभूत् ॥

भोजनालये दिनद्वयान्मामर्द्ध्वा वेष्टमहाशय प्रातस्नानमेकदा गृहि परित्रमाय गन्तु सज्जस्थिते मयि वराट कुञ्जितवान् । द्वारमुदघाटयम् । भोजनालये भवत नाद्राक्षम् । अतोऽह वस्तुतो भीतो भवत किचिदप्यापतित स्यादिति । अत समागत्य भवान् प्रात गृहे स्थास्यतीति श्रद्धयागतोऽस्मि । वाढम् । अत्राह स्थित । भवद्दशे रोगिण प्रतिपालयितु साहाय्यदाने सज्जस्थितोऽस्मि । मदायत कोऽपि नास्तीति भवान् जानाति ॥

कृतज्ञोऽस्मीत्युक्त्वा निमेषार्थमप्यालेचयितुमगृहीत्वा मया प्रयुक्त यथा — धात्रीकृत्यस्य त्वामह न गृह्णीयाम् । एकद्विदिनेषु व्यभिक्तो त्रिमुक्ता भविष्यामो नाधिना रोगप्रस्ता सम्भवन्ति चेत् । किंत्वेकोऽस्ति त्रिषय ॥

को न्वयम् ? उरवनपत्तने 'इडियन ओपिनियन' मुद्रायत्र भवद्दशे स्थापयितु किं भवसे । मदनजि महाशयस्यात्रैव कार्यं विद्यते । उरवनपत्तनेऽह आश्रयक । यदि गच्छेद्ग रास्तदर्शमह त्रिमुक्तो भविष्यामि ॥

भवद्दशे मुद्रायत्रमेकमस्तीति भवान् वेत्ति । प्रायो गन्तुमह शक्नोमि । परतु प्रयुत्तर साय दास्यामि । साथशालपरिक्रमे सभावावहे ॥

परितुष्टोऽहमभूयम् । सभापण वृत्तम् । गन्तु समतिमदात् । वेतन तस्य न गणनीयमासीत् । वेतनार्जनं तस्य नोद्देश आसीत् । प्रतिमास दशशोडशवेतनम् । अपि च लामे सति तदेको भाग एति व्यनस्यापितम् । परेऽहन्येव वेष्टमहाशय सायशालीन'मेल'शकृत्वा उरवनपत्तनाय प्रतस्थे । तस्याभरणैरितरैर्देय मया प्रत्युपलब्धव्यम् । यदाह दक्षिणाभिन्नासमुद्रतीरमन्यज ताव त्पर्यंतमय मम सुखदु खेषु भार्गी स्थित ॥

वेष्टमहाशयो लाउथपत्तने कृपीरकुटुवे जात । सामान्यविद्याभ्यास प्राप्त । परत्वाह ममानुभवशालायामामसाहाय्यमात्रमुपलभ्य स्थित । जानामि त परिशुद्ध गभीरवृत्ति भगवद्दीर्घ परोपकारशील च ॥

तद्विषयेऽधिनतर च तस्य कुटुम्ब चागाम्यव्यायेषु ज्ञास्याम ॥

घस्मरं कूलीस्थानम्

यद्यपि मे सहकारिणोऽहं च रोगिणा रक्षणाद्विमुक्तास्तथाप्यसितप्लेगोपद्रवसबद्धा बहवो निपया-
स्थिता । कूलीस्थानविषये पौरसभाया अनवधानता प्रत्युक्तपूर्वा मया । परन्तु सा गौरागनिवा-
सिनामारोग्यविषयेऽतीवजगरूकत्वासीत् । तेषामारोग्यरक्षणाय बहुधन व्ययीकृत्येदानीं ग्रेगोपिन्विसनाय
बलाभिप्रेकामिव धनाभिप्रेक चकार । भारतीयजनस्योपरि पौरसभाया कृतेषु बहुषु लोपदोषेषु
प्रदर्शितेषु गौरागनिवासिना कृते तद्वैमुख्य दृश्यते । तस्या प्रशसनीयप्रयत्नेषु यावच्छक्यमह
साहाय्यमकरवम् । मम सहकारिता त्यक्ता भविष्यन्नेतस्या कार्यं साधयितुं कष्टतरमभविष्यत् ।
सा सेनाप्रयोगमप्यकारिष्यदित्यरित मे भावना ॥

परन्तु सर्वमेतत्परिहृतम् । पौरसभाधिकारिणो भारतीयजनस्य चारित्र्येण सतुष्टा ।
ग्रेगविषयकस्य भविष्यत्कार्यस्यानुष्ठानं सुकरं जातम् । पौरसभाया आन्तःक्षामनुसृत्य वर्तनीयमिति
भारतीयजनेषु यावती मे शक्तिस्तावती प्रयुक्तान् साधयितुम् । भारतीयजनं सर्वमपि कार्यं
कर्तुमशक्तोऽपि ममाज्ञामुल्लुभ्य नैवावर्तते । इदमहं स्मरामि ॥

कूलीस्थानं प्रबलरक्षामुखे स्थापितम् । अतर्बहिश्च गमनागमनाय यथा न शक्य-
मासीत् । मम सहकारिणा च निर्मुक्तानुज्ञापत्राग्यासन् । आसीत्किलय निर्णय स्थानस्य
सर्वं निवासिनः स्थानं परित्यज्या-यत्र गच्छेयुः । जोहानिसरग्रीप्रदेशात् सप्तशतदूरे समभूमि-
स्थले स्थूलपटमडपेषु त्रीन् सप्ताहान् वसेयुः । ततश्च स्थानमग्रेदग्नं कुर्यात् । पटमडपेषु
सभारानन्ददायकद्रव्यं चानीय निक्षेपुः पर्याप्तं कालं आनयकः आसीत् । एतदन्तरे
काश्चिद्रक्षकशुभ्रवश्यं कस्तिष्ठेत् ॥

निवासिनो भयकरत्रासयुक्ता आसन् । परन्तु मम सार्वदिना स्थितिं किञ्चित्
समाधानमनरोत् । अकिञ्चना बहवो जना स्वरक्षितं स्वल्पमपि भूमेरन्तर्न्यक्षिपन्नेनदुःखाय
द्रष्टव्यमापतितम् । तेषां द्रव्यस्थापनकोशो नासीत् । ते न कश्चिदजानन् । अहं तेषां (धैर्य)
कोशास्थापितद्रव्यग्रहीताभवम् । द्रव्यप्रवाहा मम कार्यालये निषेधेत् । तादृशकार्यनिर्वाहकणे मम
प्रयासस्य शुल्कमादातुं न शक्यमासीत् । कथञ्चिन्मम कार्यं निरवाहयम् । कोशाप्यशो मे
सम्पत्तिदित । एतानि धनानि भयत्पार्श्वे निक्षेपुः भवति प्रमग । बहूनि तावन्नजतनाणयानि
स्वीरुर्तुं न चिन्तामाकुर्यन् । ग्रेगोपद्रवस्थानेभ्य आगतानि धनानि स्पष्टं तिरस्कुर्वन्तीनि भयमा-
सीत् । कोशाधिकारी मम सर्वरीत्या समाधानमकल्पयत् । कोशं प्रति धनप्रेषणान्पूर्वं रोगद्वारपरि-
हारं कर्तव्यं इति निश्चितम् । मम स्मृतौ पण्डिसहस्रं पाँड 'मितद्रव्यं कोशे न्यस्तमासीत् । येषां

यशे पर्याप्त धनमासीत्तानहमवोच न्यस्यतामिदं वन प्रतिष्ठितन्यासरूपेणेति । ते तथा चरु ।
यफलमेतदासीत्तेषां कतिपये त्रिस्तोत्रेषु त्रिस्तवियासस्य सप्रदाय मेजिरे ॥

स्थाननिवासिनो विशिष्टशकटीद्वारा जोहानिसवर्गसमीपे 'स्त्रिपस्ट'क्षेत्रे प्रति
सञ्चालिता । तत्र ते पौरसभया सार्जनिनद्रव्यव्ययेन सभारान् दापिता । पटमटपीयमेतत्पत्तन
सेनिकशिप्रिनिवाहइत्यत । अनभ्यस्तशिविरजीवना क्लेशप्राप्ता परपाटिमत्रलोकाश्चर्यमरिता
वभूवु । परन्तु विमप्यनानुकूल्य तर्ने सोढम् । प्रत्यह मया पादनोच्चचर्यानेन गम्यते स्म ।
चतुर्विंशतिहोराभ्यन्तरे सप्रक्लेश ते व्यस्मरन् । आनन्देन च जीवितु प्रवृत्ता । यदा यदाह
तत्रागम तदा तान् गीतेन हासेन चानुभवतोऽप्राक्षन् । सप्ताहत्रयपर्यन्तमनावृत्तप्रदेशे श्रियया
स्पष्टमासीदाहोम्यप्रमर्ष ॥

मम स्मृतौ निरासिनामागमनापरेऽहयेव रानमग्निदग्धमगूत् । पौरसभा दहनचक्षुष्या
किमपि रक्षितुमीपदपि लोभ नादर्शयत् । इमानेव वेला तेनैव कारणेन ऋषिरिन्द्रस्थाने स्थित
दारु सर्व ददाह । दशसाहस्र'पीड'मितद्रव्य नष्टमन्वभूत् । पण्यस्थाने मृतमृषका
वतिचिद् दृष्ट इत्येतदेव कारण शीघ्रकरणाय ॥

पौरसभा बहुव्ययमसहत् । परत्पद्रवस्य वृद्धिमनारयत् । पत्तन पुन मुखेन आसोच्छ्रया
समनरोत् ॥

अष्टादशोऽध्यायः

एकपुस्तकस्येदं जालप्रभावः

अमितप्रेमोपद्रवो निश्चिन्तनभारतीयजनेषु मम प्रभासमन्वयत् । मम कार्यं पर्युयो यता च
रदलीचकार । 'युरोपियन'जने वरतिचिन्मपरीस्तथा समीपपरिचिता यथा मे नैविक्या
वर्तन्त्यतथा प्राचुर्यं चरु ॥

यथा वेस्टमहाशयस्य तथा पोलात्रमहाशयस्यापि परिचय शाकाहारभोजनाभ्येऽनर्पम् ।
सायभेजदा स्वल्पदूरे रिपण्णस्तरुणो मा द्रष्टुमिच्छामीति परमेक प्रैपयत् । मम भोजनमचक-
पार्धमेतीयरोचम् । स तथास्रोत ॥

तेनेन यथा -- अहं 'त्रिटिक' परित्राया उपप्रकासन् । मुद्रायन्त्रे एगत्रिये भग्ने
त्रेयनमपठियम् । भगान् द्रष्टव्य इति उत्पत्तीच्छा जाना । इदानीं तन्मय प्राप्त इति
ननुत्थामिति ॥

योग्यमहाशयभ्येदारभागे माम्बचवर्षं । तर्तव सन्नयमास परस्पर हातुं प्रवृत्तौ ।
जीवनाय मुन्यरिपयेरुमयोगि गमानोऽभिप्राय आसीत् । अश्रुतिं जीवनं तस्येष्टम् ।

तस्यासीदाश्वर्यररी शक्तिर्द्विमागतस्यानुभयमार्गमानेतुम् । स्वर्गपने कृतानि वनिपयपरिर्वर्नानि मूढतस्त्वरितवृत्तानि वभूवु । 'इटियन् ओपिनियन्' पत्रिजा प्रत्यहमपिकल्पयवती भवति स्म । वेष्टमहाशयत्वादागता प्रथमत्रिज्ञापना भयकर्यासीत् । तेन हि छिन्निन यथास्म-
द्यापारतो यथा भवानालोचयत तथा लाभो न भातीति । नष्टमपि स्यादित्यह भीतोऽस्मि । पुस्तकानि नमर्नानि न भवन्ति । प्रत्युपलम्भनीयो ऋणदोषो महान् विद्यते । तस्य शिरोलागृह न जानीम । इतस्ततो बहुश समारर्पणीय भवति । परचेतस्सर्व भवन्त न त्रासयितुमलम् । यावच्छक्य विषयान्सम्यक् स्थापयितु प्रयतिये । लाभोऽस्तु वा न वाह पुन स्थास्यामीति ॥

वेष्टमहाशयो लाभो न भवतीति प्रत्यक्षीकृत्य परित्यक्तवान् भवेत् । नाह तस्य दोष व्रयाम् । वस्तुतो व्यापारो लाभकारीति प्रमाण विना मद्रूचन श्रुत्या मामभिदाप्तुमधिकारवान् भवेत् । परलयमेरुमपि प्रवादशब्द नोक्तवान् । अस्तीय मे भावना यदेतद्विलोक्य वेष्टमहाशयो मा श्रद्धालु मन्येत । मदनजितमहाशयस्य परिमख्यान परीक्षण विना समादाय लाभकारीति वेष्टमहाशयमबोचम् ॥

इदानीमह सिद्धमतिरस्मि । यन्सारजनान सहकारी स्वयमनिश्चितो भाषण न कुर्यादिति । स-यत्रतो वस्तुतो महती जागरूकता भवेत् । प्रमाणन सम्यक् शोचन विना भाषण सयाभास । उद स्वीकर्तुमह दु खितोऽस्मि यदेतद् ज्ञात्रापि श्रद्धालुतास्वभायो न विजिनो मयेति । अक्याद-
धिक कर्तुमाशेष कारणम् । इयमाशा गृह्या मम सहकारिणामेव हेतुहेतु । न तानमम ॥

वेष्टमहाशयस्य लेख प्राप्य नातालदेश प्रति प्रस्थित । पोलात्रमहाशयो मम केवल विधासपात्रमासीत् । अग्रिथसंचालितमानारोदमग्रिथगिरामस्थान गतस्य प्रस्थानमालोक्य प्रयाण दुर्गता भवता पुस्तकमिद पठयनामियुक्त्वा इद ते रोचत इति प्रयेमीयमदत् । तपुस्तक रस्किनमहाशयपरचित 'अन्दु विस लास्ट' इति ॥

एतदा पठितुमारब्धस्य निरम्य स्थापयितुमशक्यमासीत् । जोहनिस्सर्गस्थानात् उत्पन्नपर्वन्त चतुर्दशतिहोराफलमित प्रयाणम् । बाध्यमचालितयान तत्र माय प्राप्तम् । तस्या रात्री नाह निद्रा कर्तुमशकम् । प्रस्तुतानुसारेण मम जीवन परिवर्तयितु निरर्चयम् ॥

इदमेव प्रथम पुस्तक रस्किनमहाशयप्रणिन मया पठितम् । मम विद्याभ्यासटिक्सेपु नियमितपुस्तकानि विना न किंचिदन्यमया पठितम् । यदाहं कर्मोद्युतस्तदा स्वल्पकालशान्न पठितुमशकम् । पुस्तकोन्पन्न ज्ञान मे बहुल नास्ति । त्रलान्निप्रमनेन न मे नष्टमासीत् । प्रयुन परिमितपठनेन यपठित तत्सपूर्णमेव जीर्णोक्तम् । पठितपुस्तकेषु तावदाडित्परिवर्तन सचरमुपादितपुस्तक एक 'अन्दु विस लास्ट' इति । तस्य भाषातगीकरण पश्चात्तर्न गुर्नरभाषाया सर्वोदयनास्त्रि लेखने ॥

रत्निक्रममहाशयश्चितेऽस्मिन्महाग्रन्थे ममागात्रहृदयगतनिश्चयानवालोचयमिति विश्वसिमि ।
अतः मामाचकार्यं जीवनं च परिवर्तयामास ॥

मानुषस्य हृदये गूढं यस्मीचीनं वर्तते तदाकृष्यं प्रदर्शयितुं शक्तः कविः । वयं
सर्वानेकरीत्या न प्रवर्तयन्ति । यतः प्रतिमानुष्यं समानपरिमाणेन न प्रसारितं ॥

‘अन्टु विस लास्ट’ अस्य योऽर्थः स इत्यमहं जानामि —

(१) प्रत्येकमानुषस्य यथासाधु तत्सर्वेषां साधु वर्तते ।

(२) ‘वकील’ कार्यस्य मूल्यं नापितकार्यस्य मूल्यं च समानं यतः सर्वेऽपि
स्वस्वकार्यान्जीवनं संपादयितुमधिकारिणः ।

(३) भूमेः कार्यकस्य कर्मकारस्य च जीवनानि सुजीवनानि ।

एतेषां प्रथममहमज्ञासिपम् । द्वितीयं मे बुद्धौ मन्दं मन्दं स्थितम् । तृतीयं न मे
वदायस्पुरतः ॥

‘अन्टु विस लास्ट’ दिनवप्रकाशकृतान् यथा द्वितीयं च तृतीयं च प्रथमगतानीति ।
प्रयुपेऽहमुचितं एतानि कारणान्यनुभवमार्गमानेतुं सन्नस्थितः ॥

एकोनविंशोऽध्यायः

‘फीनिक्स’ - आश्रमः

वेस्टमहाशयेन सह सर्वेऽपि विषयं समापितं । ‘अन्टु विस लास्ट’ पुस्तकं मम
मानमोपर्युत्पादितं फलमप्यवर्णयम् । ‘इडियन ओपिनियन’ कृषिक्षेत्रं प्रत्यानेतव्यं तद्विषये
प्रत्येनेनापि परिश्रमिन्त्यं पूर्वं जीवनवेतनमेव ग्रहीतव्यमवकाशे प्राप्ते मुद्रापरकार्यमपि
द्रष्टव्यम् । इत्येव कर्तव्यमूचनामस्मराम् । वेस्टमहाशयः समतिं ददौ । प्रतिमासस्य प्रत्येक
वेतनं वर्गदेशाभिमानानां निरपेक्षं ‘पीड’ त्रयमिति निश्चितम् ॥

परन्तु प्रश्न एव स्थितः । मुद्रायन्त्रे कार्यकारिणो दश वा तदधिकं वा दूरक्षेत्रं
गत्वा येन उभृतिमात्रेण किं न तुष्टा भविष्यन्तीति । एतदुपायस्वीकारे न योग्या ये भवन्ति ते
पूर्ववदेतनं गृह्णन्ति यत्रात्र यत्रात्र आश्रमस्थायीभवनानां प्रयतिन्त्यम् ॥

कर्तव्यमूचनामुद्दिश्य कर्मकारिभिः सह भाषणं श्रुत्वान् । मदनजितमहाशयापेक्षं नार्थं-
चतः । अर्धरुद्राणामेतां मनोय रसस्य मर्षस्वस्य विनियोगेऽपि विनष्टो भवेत् । कर्मकारिणः
सर्वेऽपि पत्रायम् । ‘इडियन ओपिनियन’ व्यापारो विररयति । मुद्रायन्त्रं चानुपयोगात् रथापि
भवेत् ॥

मुद्रायन्त्रे कर्म कुर्वता मध्ये मम ज्ञानीनामेकतम उग्रानलाउ-गाग्रिमहाशय एक आसीत् । कर्तव्यमूचना वेष्टमहाशयस्य यदाकरत्र तदैवास्यापि कृतवान् । भार्यापत्यानि च तस्यामन् । परन्तु शैशवात्रमृति भयं गिक्षितो मद्ये स्थित । भयि तस्य व्रद्धा नपूर्णासीत् । अतो विवाद विनोक्तोपायस्य समति दत्वाथावपि मसमीपमेजास्ते । यन्त्रकार गोविंदसामीमहाशयोऽपि मन्मूचनामणीचकार । इतरे तु नैरोपाय स्वीचक्रु । परन्तु मुद्रायन्त्र यत्र गच्छेत्तत्र गन्तु नमेतिरे ॥

इमान् विपयानेर्तैर्मनुष्यैर्व्यवस्थापयितु दिनद्वयादधिक काल नाग्रहीषन् । अतोऽह विलम्ब विना टरवनपत्तने वाय्पमचाळितयाननिरामस्थानसमीपस्थितभूमिरेजापेक्षितेति सनादपत्रेणाग्रशयम् । प्रतिगृह्णामिति फीनिक्सस्योपहार आगत । भूमि परीक्षितुमह वेष्टमहाशयश्च गता । सन्ताहाम्यतरे विंशति‘एकर’परिमिता भूमिरस्मामि प्रीता । तत्र समीचीन स्थानो निश्चर कतिपये नारगचूतवृक्षाश्चासन् । तस्मिन् एकाशीति ‘एकर’परिमिता भूमिरासीत् । तत्र च गृह्व षड्वृक्षा जीर्णसुटीरक्षक आसन् । इदं च शीतमस्मामि । समग्रव्यय एवमहस्र्पौटमित्प्रयन् ॥

द्विगतो रस्तुमजीमहाशय एतादृशोद्यमेषु मम हस्ताख्य यच्छिति स्म । उपायोऽय नस्येष्ट आसीत् । महानभारगृहस्य प्रयुक्तपूर्वलोहफाउकान् गृहनिर्माणरस्तुनि चास्मद्व्ये निचिक्षेप । अस्मामिश्च कार्यमारब्धम् । कतिपयभारतीयतक्षका प्रस्तारन्यासकृतश्च ‘नोअर’ युद्धे मया सह कार्यकर्तारो मुद्रायन्त्राय मटपिना निर्मातु साहाय्यमकुर्वन् । एतद्भवन परिमाणे पचसतति ‘फीट’ दीर्घे पचास ‘स्फीट’ विस्तीर्णमेकमानापूर्वमेव सजस्थितमभूत् । वेष्टमहाशय इतरेजनाश्च तक्षके शिवाशिन्यमिश्चामायायेऽपि निर्भीका स्थिता । निराम शून्यस्तूर्णरुतिप्रकृत सर्परानान्तो निरस्तु भयकर आसीत् । प्रथमत सर्वेऽपि पटमद्वये उपिता प्राय सत्राणि वस्तुनि शक्येपु ‘फीनिक्स’ प्रदेशे प्रति नीतानि । टरवनपत्तनात् त्रयदशशतशतदूरे ‘फीनिक्स’ स्थान वाय्पमचाळितयाननिरामस्थानात् सार्धद्विजोशदूरे स्थितम् ॥

‘मरक्युरि’ मुद्रायन्त्रे ‘इडियन ओपिनियन’ पत्रिर्भक्तवारमेव बहिर्मुद्रापिताभूत् ॥

अहमिदानीं ‘फीनिक्स’ पत्तन प्राप्ति भारतदेशामया सह स्वाद्यपरीक्षार्थमागतान् तत्तत्रार्थेषु प्रसक्तानामप्यु प्राथ्यतिपि । धनान्वेषणाय ते आगता । तस्मात्ताननुनेतु षष्टमासीत् । परंतु कतिपये ममेतिरे एतेषु मगनलाख्याग्रिमहाशयस्य नामवेयमेक स्मरामि । अन्ये कर्षायो प्रतिनिवृत्ता मगनलाख्याग्रिमहाशय स्वकार्यमेकान्तत परिल्यव्य मया सह स्थित शक्यामनिग्रहे श्रद्धया च मम नैतिरपरीक्षासु मम पूर्वोक्तमहकारिण मये प्रथमस्तित्ति । स्वयशिक्षि-
शिन्यनियस्य तस्य तन्मध्ये स्थितिर्निष्कर्षण भवति ॥

एव ‘फीनिक्स’व्यरस्थपन चतुस्त्रेकोनसहस्रपरिमितरथे समरमितम् । तत्राचार्य ‘इडियन ओपिनियन’ पत्रिका बहूत्रेगान्ते पतितापि मुद्रण प्रास्यति ॥

परेत्वारुमिदंशा वृत्तानि परिवर्तनान्यादा नैराय्य चान्यनव्यायमपेक्षन्ते ॥

विंशतितमोऽध्यायः

प्रथमा रात्रिः

‘ इंडियन-ओपिनियन ’ प्रथमसरया ‘ फीनिकसा ’ श्रमाद्विनिर्गमयितु नासीत्सुल्भो विषय । द्विप्रकारेण पूर्वनिधान नाकरिष्य यदि प्रथमा सचिका त्यक्ता वा विडमिता वाभविष्यत् । यन्त्रेण मुद्रायन्त्रप्रसारण मम बुद्धिं नारूढम् । यत्र वृषिकार्यं हस्तेन क्रियते तत्र हस्तगतितरेययोग्येति मे मनस्पासीत् । परन्तु मनोगत न शक्यमित्यस्माभिरुत्तैलयन्त्र प्रतिग्राहितम् । यन्त्रहानौ यथा कयाचित् लघुक्रियया यन्त्रहाने परिहार स्यात्तथा भ्रितव्यमिति वेस्टमहाशयस्य सूचना दत्तान् । अतोऽसौ हस्तेन भ्रमणयोग्य चक्रमेकं व्यापयत् । त्रिदूरस्थ ‘ फीनिकस ’ सप्तशत्यलस्य पत्रस्य परिमाणं दैनदिनपत्रिकावन्न योग्य मतमासीत् । ‘ फ्लूस्केप ’ परिमाणाय तथा नयनी-वृत्तमासीद्यथा पादनोद्ययत्रेण प्रतिलिपयो निर्मिता स्यु ॥

आदौ मुद्रापणदिवसात्पूर्वं कालातीतं सर्वे वयं कार्यप्रसक्ता अभूम । प्रत्येको युवा बृद्धो वा पत्रिकापुटीकरणेन साहाय्यं कुर्यात् । दशहोराधरात्र्योर्मध्ये प्रायशोऽस्मत्कार्यं समाप्तिमगमत् । परन्तु प्रथमावृत्तिं सस्मरणीया भवति । फलकास्तालयन्त्रबद्धा स्थिता । परन्तु यत्र न चंचाल । यन्त्रशिल्पिनमेकं डरवनपचनाद्वयमानीय यन्त्रचालनाय स्थापितवन्त । सोऽयं वेस्ट-महाशयश्च बहुकेशेन वृथा प्रायतिवाताम् । प्रत्येकं पुरुषोऽपि बहू मुक्ता आसीत् । वेस्टमहाशयो निराशो भूत्वा नेत्राम्बुपूर्णा समागत्योवाच यथा— यन्त्रं न चलति । समये पत्रिका संचालयितुम-शक्यमिति ॥

यद्येनदेन किं कुर्म । अलं नेत्रजलं मुक्त्वा । पुरःप्रयनसाथं यत्किंचिदन्यदेव कुर्म । हस्तचक्रं त्रिलं स्यात् । इति समाधानेनावोचम् ॥

तेन प्रयुक्तं यथा कार्यं करणायास्मद्वशे जना कुत्र सन्ति । कार्यं कर्तुं वयं न पर्याप्ता । प्रत्येकं चत्वार आरक्षयन्त । अस्मज्जना सर्वेऽप्यायस्ता भ्रन्तीति ॥

गृहनिर्माणकार्यमद्यापि न समाप्तम् । अत एव तक्षका अस्मद्वशे तिष्ठन्ति । मुद्रायन्त्र-भूमिन्तले निद्राणा स्थिता । इमानेवोपयोक्तुं किं न शक्यम् । सर्वा रात्रिं कार्यं कुर्म । अयमु-पायोऽस्माकं सन्नस्थितो भवति ॥

तक्षकानुयापयितुं मीतोऽस्मि । अस्मज्जनो नूनमतीरायस्त । उक्तं मया यथा— अयं व्यवहारो ममास्तामिति ॥

वेस्टमहाशय प्रत्युवाच । तर्हि कार्यानुष्ठानं शक्यमेव ॥

अहं तद्वक्तुं यथा युष्मन्महाशयिन् प्रार्यय इत्यथोचन । निर्वन्धो नैवापेक्षित । तैस्त्वं यथा—आशुस्मिन्मन्त्रमवेऽपि यदा वयं न प्रयोजितान्मर्हि विमन्मभि प्रयोनन् । येषु विश्रान्ति गृहीत । चक्र त्वं चाउपान । सुउभ नन्त्वायमिति । अन्मन्त्रायनन मज्जयित ॥

वेष्टमहाशयो वट्टं ननुष्टोऽभूत् । शयं कर्तुंमुगस्थितेषु न एकं मन्त्रं गातुमुपचक्रमे । तद्वक्तुं नडाह भार्गी । अन्ये मन्त्रेऽपि पयसिणं समायुक्तं वभूवु । इथ प्रातः मनसादतपरन्तं गता । अद्यापि कर्तुं वट्टलमार्गीत । वेष्टमहाशयस्याहन्मूचयम यथा—यत्रविन्सा मनुयाय यत्रचालनं कर्तुं पुरं प्रयत्ना यदि विजयं प्राप्तान्मर्हि नमये ममाभि गमित्वान इति ॥

वेष्टमहाशयमनमयोपयत् । तन्नामेव न यत्रप्रसोष्टमगतत् । आश्वमेनाश्वं तन म्यष्टमारमेव यत्र चचाट । मर्मनपि मुद्रायन्त्र ह्येद्गागेण चक्त्वा । कथमिदमेव स्यात् । एतावत्सप्रयत्ना बुधाभनन् । अथ प्रातरिदं चउति । आदिनो निर्दोषमिव । इत्यहं स्वचारयन् ॥

उक्तं वेष्टमहाशयेन सा यत्रशिल्पिना वा यथा नष्टमिदं यक्तुम् । कानि यत्रापि वयमिदं विप्रातिनपेक्षन्ते इति ॥

यत्रशानि मर्यादम्भान्यर्गीदितुमागता । सुमनसै चलिनुमात्तय च । अस्मन्मयोदाप्रयत्नाना फलमिति जाने ॥

प्रतिलिपय सहाउ प्रेषिता । अपि च सर्वे मुक्त्वा वभूवु ॥

अथ प्राथमिके निर्वन्धे पत्रिकायाः क्रमिकवाउनाय दृढीकरणमर्गीत । 'फीनिकम'प्रददा आनामीननाया मट्टमनवृत्तत् । आगतं न च काउये यदा यन्त्रोपयोगं मन पूर्वम परंपरं केवउ हस्तमन्त्रेन चर्गीनुदानं नाम । ते किल मन्त्रमामने 'फीनिकम'प्रदेशेन प्राप्ते नैतिकेष्टेऽप्य ॥

एकविंशोऽध्यायः

पोलाकमहाशयो निमज्जनं प्राप्नोति

यथापि 'फीनिकम'प्रदेशे चरत्पन्नं मन्त्रं नमस्त्वं तयापि तदाययत्तमेव स्थितुमाश्रमिति मर्गदा विरगोऽस्मिन् । नमदा क्रमणे न्यन्त्यनन्तरदाउपरंपरं 'फीनिकम' आश्रमे हस्तमन्त्रेण जीमनमददयन् 'फीनिकम'ममिदो मेरानन्दं प्रस्यर्गयममि । फलं न तस्मिन्दिनात् । अनुमतेन किल मयेदं इति यन्मनुष्य उदयन्त्यत्यदति ते च भगवता परंमं भवन्तीति । परन्तु तस्मिन्नेव काले यथास्ति परंमं मन्त्रेण भवति नैव किन्तु यदनुपयं भक्ता भवन्तीति चत्तं इति न हविर्गं फलं चिन्तित्वाश्रितमेव फलं प्राप्ते ।

‘फीनिक्स’ गृहीतोऽनिरीक्षितपर्यायोऽनिरीक्षितमभाश्व नैव तानिकता अभून् । परन्तु पूर्वनिरीक्षितादुत्तममिति वनमशक्यम् ॥

हस्तप्रयासेन प्रत्येक जीविना लब्धु मुद्रायन्त्रपरिसरवर्तिनी भूमिं खण्डशो विमग्न दृष्टे प्रयेय
‘एकर’ त्रयमागतम् । तेयामेवो मम भाग । एषा स्थलानामुपर्यनपेक्षायामपि ओहमयाना गृहणा
निर्माणमनार्थम् । आसीदस्मद्मिलानो यत्तृणच्छन्नानि मृत्तिनातुनीराग्यधरा सामान्यवृक्षी-
चलोचितानिष्टनामदिराणि निर्मातुम् । परन्तु न शक्यमासीत् । तेया व्ययोऽभिन्नो भविष्यति ।
कालोऽप्यधिकोऽपेक्षते स्म । प्रयेकोऽपि यावच्छस्म शीघ्रमेवात्रथातुमुत्सुनोऽभूत् ॥

परप्रकाशकोऽबापि मनसुखलालनाजरमहाशय एवासीत् । ननीनोपायस्तेन नागीभूत् ।
पत्रिका डरवनपत्तनात् सचाळपति स्म । तत्र ‘इडियन ओपिनियन’ पत्रिकायां शाखाकार्यालय
आसीत् । यद्यपि दत्तेतना मुद्राक्षरविन्यासवृत् स्थितास्तथाप्याश्रमस्य प्रयेक पुरानो मुद्राक्ष-
स्थापन मुद्रायन्त्रचालनक्रमेण प्रयास कमपि सुलभतर शिक्षितुमुक्त आसीत् । अज्ञातपूर्वक्रमेण
शिक्षते स्म । अह तावदध्ययनं त मूर्ख एव स्थित । मगनटालगाविमहाशयो न सर्गान्यति
शयितना मुद्रायन्त्रकार्यालये यद्यपि नैव कार्यमत्ररोत्तथाप्यतिनिपुणो मुद्राक्षरविन्यासकर्त्री बभूव ।
न केवत् शीघ्रता प्रापदपि तु मुद्रायन्त्रस्य सर्वास्वपि शाखासु शिक्षणीयमशिक्षतेति ममातीवाध्वम् ।
स किंवाभीयशक्तिं प्रति नैव सचेतन आसीदिति मे सार्वदिको वितर्क ॥

वय पुनरिदानीमवस्थिता गृहाणि च सज्जस्थितानि तावदेव नूतननिर्मितानि । इमानि
परिव्यज्य जोहानिसर्वप्रदेश गतव्यमापतितम् । तत्र कार्यमवधानं विना चिरकालपर्यन्तं त्यक्त्वा
स्थातव्यपरिस्थितिं न प्राप्त ॥

जोहानिसर्वप्रदेश प्रतिनिवृत्तो मया कृतानि मुख्यपरिवर्तनानि पोलाकमहाशयमगोचरम् ।
पुस्तकदानं तावत् फलकार्यासीदिति परानदममजत् । सोऽयैच्छद्यया नूतनकार्ये भागं वोढुं
किं मे शक्यं स्यादिति । व्यस्थापनं सयोक्ष्यसि चेच्छक्यमेवेवहमगोचरम् । तेन प्रयुक्तं
यथा—अहं सज्जरिधत्तं प्रवेशनीयक्षेदिति ॥

तस्य निधयव्युद्धिर्मां वशीचकार । मुख्योप्यक्षस्य पूर्वसूचनां दत्त्वा ‘क्रिटिक’ पत्रिकाया
रामुत्तारितं क्रमेण ‘फीनिक्स’स्थले प्राप । स्वस्य लौकिकश्रुतिभिः सर्वेषां हृदयं निर्जित्य
शीघ्रमेव बुटुवजनो बभूव । स्वस्वभावत्वात् सल्लो यथा ‘फीनिक्स’स्थले जीवनं निचित्रं
दृष्टरं वा न मेने । हसाय जलमिव तस्मै तदरोचते । परन्त्वेन तत्र चिरायं स्थापयितुमशक्यं
मासीत् । रीचमहाशय ‘इलेण्ड’ देशे ‘लैंड’ अभ्यासं समापयितुं निरर्चपीत् । अत्र सर्वेकत्र
कार्यान्वयमारं सौदुमशक्यमासीत् । पोलाकमहाशयपस्याहममूचय यद्वा कार्यालये समायुक्तं
प्रतिपुरुषन्वयं योग्यो भवितुमर्हति । पर्यन्ते उभाभ्यां कार्यानिवृत्त्यै ‘फीनिक्स’ स्थलेऽवस्थितौ
भजेत्यानाम्नामाश्रेयचितम् । तनु तथा न सदृत्तम् । पोलाकमहाशयस्तथा श्रद्धालुस्वभाव यथा

मित्रे विश्वास करोति चेत्तेन सह समन्यते न तु चर्चा करोति । 'फीनिक्स' स्थलात्तेन लिखित यथा—यद्यपि तत्रत्यजीविकया प्रीतस्तथाप्यद्यसुखितोऽस्मि । आश्रममूर्जित कर्तुं मे आशा विद्यते । तथापि परित्यज्य कार्यालयमागन्तुमस्मि सज्जस्थित । यदि प्रतिपुरुषीभवेनेन योग्यता सपाद्यते यदि चारमदुपायस्य सिद्धिर्भविष्यति शीघ्रतरमेवेति । तस्य पत्र मन पूर्वकमभिनिदितम् । पोलाकमहाशये 'फीनिक्स' स्थल परित्यज्य जोहानिसर्वगपत्तनमागत्य मया सह नियमपत्र स्वहस्ताक्षरी चकार ॥

तस्मिन्नेव काले 'स्कोटलेड' देशीयो भागवत पोत्रकमहाशयमुदाहृत्य समाहूतो लेखनविशेषो भूवा स्थित । तस्य नामप्रेय मेकिनटायरमहाशय इति ॥

एव 'फीनिक्स' स्थले उपायसिद्धा प्रशस्तनीयोदेशेनागाधमगाध गन्ता । प्रतिकूलप्रवाहे पतित सरलजीवननामधेयेन प्रसारितया वागुरया बद्धोऽभविष्य यदि भगवता नान्यधामत मासीत् ॥

कतिपयाध्यायानतिक्रम्य वर्णयितु प्रवर्तये कथमह ममोपायान् रक्षितवान् यथा केनाप्य भुदयितुमशक्यमिति रीत्या ॥

द्वाविंशोऽध्यायः

देवः कं रक्षति

इदानीं मयाशा परित्यक्ता भारतदेश पुनर्गन्तुम् । वर्षाभ्यन्तरे गृह प्रयागमिष्यामीति भाषयिं वाक्यादायि । प्रतिवृत्त्याशा विना एकवर्षमत्यक्रामत् । पुत्रसमेता तामानेतु निरणैपम् ॥

दक्षिणाफ्रिकागामिन्या नौकाया मम तृतीयपुत्रो रामदासो नौकाव्यक्षेण सह खेलाप्रसक्त स्वब्राह्म बभज । नौकाव्यक्षस्त पालयति स्म । नौकावैधोऽप्यरक्षत । रामदास प्रक्षेपणीसमेत-स्तीरमगतीर्ष । गृहप्राप्तेरनन्तरमेव केनचिदलम्बर्षिणैर्नैव क्षत बलयितव्यमिति नौकावैधे-नोक्तम् । अस्मिन्नेव काले मृत्तिमान्चिकित्साया मम पूर्णश्रद्धासीत् । मम दुश्चिकित्साया श्रद्धा इत्त मम व्यवहारिणश्च मृत्तिमोदकमौषध सेवितुमरोचन् ॥

रामदासस्य किमिदानीं कर्तव्यम् । स किलाष्टवर्षदेशीय । क्षत तत्राह विमिदस्यामि विमित्यपृच्छम् । नैव चिन्ता म इति स मन्दहासमवोचत् । तस्मिन्वयस्यामन विमुक्तमिति विभावयितु निश्चेतु वा शक्यमसीत् । परतु दुश्चिकित्साया समुचितवैद्यचिकित्सायाश्च भेद सम्यग्जानात् । मम गृहचिकित्सायाश्च स्वभासो विदित । मयि दृढप्रत्यय कर्तुं शक्यत । भीतभीत वपमानश्च वधनमुद्धृत्य क्षत प्रक्षाल्य मृत्तिमोदके दत्वा धाम्मुदरजम् । एवमिध

परिवेष्टनमेवमासपर्यन्तमकार । ऋण मपूर्णमत्र प्रशान्तम् । सामान्यरीत्या यात्रान्यात्रोऽपेक्ष्यते
तावता कालेनत्र प्रशाभ्यतीति नान्कार्थदोक्तप्रकारेणान्तराय विना तत्रता कालेनत्र शान्तिमागत ॥

एतदन्यानि च परीक्षणानि गृहार्थपथेषु मम श्रद्धामरुचयत । अधिवेनामभिधामेन तानि
समचालयम् । मृत्तिसोदकलघनचित्रिस्ता क्षतेषु श्वरेष्वर्थाणिपाटुरागेष्वपि चापेध्यामयेषु
निशालीकृत्य पर्यक्षिपि । सर्वदा विजययानभूवम् ॥

दक्षिणामित्रादेशे यात्रान् विश्वास आसीत्तात्रानद्य नास्ति । अनुभवेन च प्रदर्शित
यथेमानि परीक्षणानि सुस्पष्टमपाययुक्तानीति ॥

अत्र सूचनमेवा परीक्षणानां विजयप्रतिपादनाय नाभिप्रतम् । नास्ति मेऽपि
सपूर्णविजयस्य परीक्षणे । त्रैद्या अपि स्वपरीक्षणानां विजयस्य नाधिकुर्वते । यस्तु नूतन
परीक्षणं करोति स स्वकीयमेवामेत । एतेन शीघ्रतरमेव सय प्रकाशते । देव सदा न्याय
वर्तिनं परीक्षकं रक्षति ॥

‘युरोपियन’ जनेन समीपसपरुभ्यसेऽपाया प्रवृत्तिचित्रिसायाभिन्नुस्तरा रिता ।
तेऽपायास्तन्वविज्ञा आसन् । परन्तु तत्सपरुभ्यसेऽपायविषयो न मे मनस्यसुस्तरत् ॥

आगत्य मया सह सप्त पोलाकमहाशयो मयाहूत । एकोदश्रातर इवास्माभिर्निरस्तु
मारब्धम् । पोलाकमहाशयस्य भागिनी भार्ग कतिपयपर्यन्तो विवाहाय वन्नादरा परन्तु
निवाहोऽनुकूलमाल यागद्विलम्बितम् । विवाहितजीवनाय व्यवस्थानत पूर्वं धनसंग्रह
कर्तुमैच्छदिति मे भावना । मद्रपेक्षया साधुतर रस्त्रिनमहाशयस्य तत्त्वान्यजानात् ।
परन्तु पाश्चात्यमत्रध रस्त्रिनमहाशयस्य शिक्षणमभ्यासमार्गीमानेतु अतरायोऽभरत् ।
परन्त्वह तेनोपन्यासममत्रय युथा युगयोरिव हृदयेक्ये सति धनविषय पर्यालोच्य विवाह
निलप्रयितु न साधु । दारिद्र्यमन्तरायध्वहरिद्रा अपिवाहिता एव तिष्ठन्ति । मया सह
स्थायते लया । गृहव्ययो न प्रष्टव्य । शीघ्रतर विवाह करणीय इति । गताध्याये उत्तरीया
पोलाकमहाशयेन सह द्विवार नेन भाष्यते । तत् क्षणमेव वच्चा सह पत्रव्यवहारमकरोत् ।
तदानीं सा ‘इल्ट’ देशे स्थिता । लेखनेनातिस्तुक्ष्मभरत् । कतिपयमासेषु जोहानिसर्वार्पत्तन
प्राप्ता । विवाहाय व्ययो न प्रष्टव्यो वेपभूपादिभ्यस्य विचार एव नास्ति । ताभ्या धार्मिना
विषया नापेक्षिता । विवाहममनस्य मुद्रा नापेक्षिता । वधूरत्र खिस्तानुयापि यासीज्जनन ।
पोत्रक यद्दृदीनन । तयो सामान्यधर्मो नैतिक ॥

एतद्विवाहनिषये विनोदाशो वक्तव्य । ‘युरोपियन’ जनविवाहेषु लेख्यारोपन
(‘रजिस्टर’) अस्तिवर्णयुक्तानां विवाह नैव लेख्यप्राप्तं करोति । ‘युरोपियन’ मित्र
दुर्लभ इति न । परन्तु पोलाकमहाशय मूचना न सेहे । अतो वयं त्रयो विवाहलेख्यारोपक

प्रति गता । कथं ज्ञायेत यत्राह 'साविष्ट पुरुष' त्रिवाह्ने पक्षयोर्गौरगा स्यु । विचाराय प्रवृत्त
लेख्यप्राप्त विन्वयितुमियेष । परेषु भानुवार आसीत् । अनन्तरदिनसो नूतनवसरदिनम् ।
अथ च मर्गविश्रामदिनस । सुप्रतिविशाहदिन नि मारल्यानयशादन्यशास्तु मनुष्यमात्रस्य
दृ महमासीत् । लेख्यारोपणविज्ञानस्यायक्ष प्राणप्रार्थिनाप्रमहमवेदिपम् । अतस्तस्य पुरस्ता-
द्विशाहयुगलेन सह गत्वा स्थित । दृष्ट्वा जहाम । लेख्यारोपणस्य परमदात । विशाहो लेख्या
रूढ आसीत् ॥

अद्य याददस्माभि सहोपिता 'युरोपियन'जना पूर्वमेव मम विदिता वभवु ।
परन्त्वितानीमपूर्वज्ञानात्स्त्रीं कुटुम्बे प्रविष्टा । नरोदयुगलेन सह मन केशप्रार्थि न म्भरामि ।
यद्यपि पोलात्रमहाशयस्य भार्या मम प्रीतिर्हीने भवेता तथापि सुव्यवस्थितममानकुटुम्बे
तन्मभयति । इदं तु स्मरणीय यमर्दयकुटुम्ब वस्तुनो विजानीयमिति । तत्र हि नानाविस्वभावा
सर्वविधो जने निर्यन्त्रण प्रवेश लेभिरे । चित्तमाने सनार्तीयविनार्तीययोर्भेदो मन रल्पित एव ।
सर्वे यमेवकुटुम्बस्य ॥

अस्मिन्नेवाध्याये वेस्टमहाशयस्य विशाहमपि परिप्यामि । मम जीवितम्याम्यामेवावस्थाया
त्रयचर्चविषयता भावना न पक्वा मनाता । अत एवाह सर्वान् मम त्रयचारिसुहृदो
विशाहितान् वर्तुमुसाह प्रहीप्यामि । यदा वेस्टमहाशयो विविधान्वपिनगरनरोक्ति
'लाज्य' पत्तन प्रति यात्रा चरार तदा यदि शक्य स्यात्तदा विशाहित प्रत्यागम्यतामिति
बुद्धिवादमदात् । 'फीनिक्स'स्थः सर्वमाधारण गृहम् । सर्वे वयं कृषीत्रय मनाता इति
भाविता । अतो विशाहात्तस्य परिणामाच्च न भीता । वेस्टमहाशयो भार्याया सदागत ।
लेसेस्टरपत्तनाद्वार्या सुदरी युगतिधागता । सा नापिनकुटुम्बे ममुपन्ना । तत्र दिव्यगृहे कर्म
रगेति स्म । सा सुदरति मया भाविता । तस्या सौन्दर्यं च नैतिक यत्ना चरय ।
पारमार्थिक सौन्दर्यं हृदयशुद्धा र्त्तने । वेस्टमहाशयेन मह तस्य अश्रय्यागता । मा वृद्धा स्त्री ।
अद्यापि जीवति । तस्या दृष्ट्यन्तसाय मानदोसाहजान् स्वभापो लज्जितानरमान् चरार ॥

यथा 'युरोपियन'सुहृदो विशाह प्रोसाहितरास्तथा भारतीयसुहृदश्च स्वगृहेभ्य
स्वकुटुम्बान्यानेतु धर्योक्तिमि प्रेरितवान् । इत्थ 'फीनिक्स' ग्रामदिशमृत । पद् कुटुम्बान्या-
गत्यावरिथनानि । तत्र तानि ववृषिरे ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः

गृहकृत्यस्यैकं दृश्यम्

दृष्टपूर्वं हि यथा गृहव्यया गुरुतरा । लघून्करणे तेषां डखनपत्तने प्रारभत । परन्तु जोहनिस वर्गगृहे रस्किनमहाशयस्य शिश्नामनुसृय कठिनतरो निमर्शं प्राप्त ॥

उत्तरवादिनो (बारिस्टर) गृहे याग्ल्यचय शक्य ताग्ल्यधुब्ब निवेशितम् । कतिचिद्गुप स्कारान् विना वर्तितुमशक्यमासीत् । परिवर्तनमाभ्यन्तरिक न पुनर्वाङ्मम् । स्मृतो दैहिक प्रयासान् कर्तुमिच्छा बबुधे । अत एव पुत्रानपि तदभ्यास एव परिश्रान् कर्तुमारब्धवन् ॥

आपूपिजादपूपन्ययण परिव्यज्य ' क्युने 'महाशयस्य निर्देशानुसारेण गृहे आकिण्वापूप कर्तुमारब्ध । सामान्यतो यत्रपिष्टमस्य न किञ्चिद्व्ययोजनम् । पर्यालोचित च यद्भस्तपिष्टेनाधिक सारल्यमारोग्य मितव्ययश्च लभ्यन्त इति । अतो हस्तयन्त्रमेकं सप्त'पौड'मितद्रव्येण क्रीतवान् । तदेवेनैव पुरपेण धारयितुमशक्य द्वाभ्यां सुकृत्म् । पोलाङ्गमहाशयोऽहं च पुत्राश्च प्रायेण कुर्वन्ति स्म । मम भार्या च हस्तं योजयति स्म । तस्या काल पाङ्गशालाङ्गारिभाषूर्णम् । पोलाङ्गमहाशयस्तस्यागमनादनं तस्मिन्माभिर्मिलित । पेपणमपत्याना बहूपयुक्तो व्यायान आसीत् । एतद्वान्यद्वा कर्म तद्गुपरि न्यस्तम् । परन्तु तेषामिदं क्रीडनमिनासीत् । आयस्ता श्वेत् परिवय गन्तु स्वतत्रा । परत्वपयान्यग्रे वक्तव्यानि न कदापि मा तत्यजु । विरव- वारिणो न स्थिता इति न । परतु प्राय सर्वेऽपि सोसाह कर्म चक्रु । विरला खड्ड युवानस्तत्काल कर्मन्यायना आयासस्तारो वा ॥

गृहरक्षणाय सेवक एको नियुक्त आसीत् । कुटुम्बजन इवास्माभि सहोचितवास्तस्य कर्मण्यपन्यानि तस्य साहाय्यं कुर्वन्ति स्म । नगरपालिनासमार्जकं रात्रिविसृष्टान्यमेथ्यानि शोययामास । परन्तु वयं भूयमनुकंवा कुटुम्बे स्वयमेव मार्जयामासिम । अत एव मम पुत्राणां मये नैकोऽपि समार्जकस्य कर्म वर्तुं प्रतिवृत्त आसीत् । अपि च ते सामान्यारोग्यत्रिपये दृढीकृतनुदयो बभूवु ॥

जोहागिमर्गपत्तने नैकोऽपि रग्ण स्थित । आमये सति रोगिण पुत्रा मन पूर्वम् विभ्रिसपन्मायु । तेषां विद्याभ्यासत्रिपयेऽहमुदासीन स्थित इति नाहं भूयाम् । परन्तु तत्रारिचानयितुं नाम्नीमे विरल्य । आस्त पुत्राणां ममोपयोक्षिपन्करणम् । तत्तदवसरेऽपि नैगद व्यक्तमुनमेव । अहमपराङ्मि विचिन्मन मे । विद्याभ्यासं कारयितव्य इति मात्स्या- र्गीत् । मयैव विद्या शिक्षयितुं प्रयत्नितम् । परन्तु प्रतिवारं यं अधिदृष्टतराय स्थित । मया सह प्रयत्नं परिकल्प्य वर्तनीता यर्थात्य प्रति गमनं तत्र प्रतिनिर्गमनमिति द्योशङ्क्यदूर गतगर्भं पारिता ।

गृहे शिक्षणाय न वोऽपि नियुक्त आसीत् । अनेन परिक्रमणेनास्माक व्यायामाधिक्य जातम् । परिक्रमणेऽवन्यभावे मभाषणेन शिक्षा प्रदीयते स्म । भारतदेशस्थित ज्येष्ठपुत्र हरिन्यालमहाशय विनेतरे सर्वेऽपि जोहानिसर्वपत्तनेऽनया रीया शिक्षिता । तेना विद्याभ्यासायैरुहोरापर्यन्त सावनागो यदि क्रमेण तेनामह सपूर्णभ्यास कारितवान् स्यामिति मन्ये । परन्तु पर्याप्त शिक्षण नैव दत्तमिति तेऽह च त्रिपण्णा । ज्येष्ठपुत्रो बहुधा ममाग्रे सर्वजनप्रकाश च मुद्रायन्त्रेऽवामन हेश न्यरूपयत् । अन्ये पुत्रा अपरिहार्यमकारणमित्युदारभावेन स्थिता । एतद्विषये नाह भग्नाश परन्तु विपादोऽय नाहमभ्यर्हित पितेति । अय मे दृढ प्रत्ययो लोकरुसेनार्थे बालशिक्षा परित्यक्ता यद्यपि मे श्रद्धोचिता वानुचिता वा । स्पष्टमिद वचि यथा न मयोपेक्षित तदीयचारित्र-
रक्षणम् । सर्वस्यापि पितुरिदमस्यकर्तव्यमिति मन्ये । मया प्रयने कृतेऽपि पुत्रा प्रतिशूल दृष्टाश्चेदस्ति मे दृढ प्रत्ययस्तदेतन्मम जागरूकताया अभावा दर्शयति परन्तुभयो पित्रो-
र्लोपदोषान् व्यनक्तीति ॥

अपत्यानि न केवल पित्रो शारीरिकलक्षणान्यपि तु तयोर्गुणानपि प्राप्तुमन्ति । इतस्तत् सदृश्या परिस्थितिरपि प्राप्तान्य वहति । यन्मूलधन प्राप्य शिशुरारभते तत्पूर्वजैरागत मन्तव्यम् । दृष्टा हि मया शिशवो ये पैतृकारिकथस्य दुष्टपरिणामानुत्तीर्णा । परिशुद्धिरामन सहजो गुण ॥

पोलाक्रमहाशयोऽह च शिक्षानामाग्लविद्याभ्यास स्पृहणीय किं वा न वेति बहुवार चर्चाया सक्तौ स्म । अस्त्यय मे दृढ प्रत्ययो यच्छैशवाग्रभृति शिक्षानामाग्लभाषाया वक्तु चित यितु च ये शिक्षयन्ति ते शिशुभ्यो देशाय च दृह्यन्ति । राष्ट्रस्य दैनिक सार्वजनीन दायमगहरन्ति । तावन्मात्रेण लोकरुसेनार्थमयोग्यान्कुर्वन्ति । एतान्निश्चया मनसि कृत्वा मम शिशुभि सह सर्वदा गुजरातीभाषाया व्यवहरामि । इद पोलाक्रमहाशयस्य नेष्टमासीत् । तेन चिन्तित तेना भाषिजीवनमेव दूष्यत इति । यावन्तानस्य प्रीतिविश्वासां तावद्भ्या तेनोक्त यथा - आग्लभाषा सार्वलौकिकी वाणी बाल्याप्रभृत्यभ्यस्ताश्चेदनेपासुपरि जीवनमार्गे उत्कर्षं प्राप्नुयु शिशव । मा समागतमशक्तोऽभूत् । न स्मरामि यमम भावस्य याथार्थ्ये तदेव स्वीचकाराथया केवलहठगा-
दीति मा तन्याजेति । एतद्विशतिवसरेभ्य पूर्वं सप्तभूव । मम निश्चया अनुभवेन साक ददतरा सजाता । यद्यपि मे पुत्रा विद्याभ्यास विना नष्टापापनास्तथापि ते प्राप्त मातृभाषाया ज्ञान तेना देशस्य च लभाय बभूव । नो चेद्विदेशीया अगमिष्यन् । ते स्वभावनो भाषाद्वयवेदिन आग्लसुद्धा प्राण्याहिकनपर्कदाग्लभाषा भाषमाणा लिखन्तथ । अपि च देश आग्लभाषा मुख्यव्यावहारिकभाषासीत् । इति हि द्वेभाषिना आसन् ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः

‘झलु’ प्रकृतिक्षोभः

जोहानिमर्गपत्तनेऽवस्थितोऽहमिति यदा मया चिन्तितं तदा नाहमवस्थितो वस्तुतः । शातोऽहमिदानीं निश्चसिमीति यदा मया चिन्तितं तदानीमेवानिरीक्षितो विषय कोऽपि समुपस्थितः । समाचारपत्रिकासु नानालदेशे झलुजन राजद्रोहे समुद्युक्त इति वार्तागता । झलुजनस्योपरि न मया मसरो व्यूढः । नापायस्तं कृतं भारतीयजनस्योपरि । राजद्रोहविषयेऽपि सशयित आसम् । परन्तु ‘ट्रिटिश’ सार्गभोमता जगतो योगक्षेमायेति मे विश्वास आसीत् । स्वामिभक्तिश्च तस्यानिष्टमपि भावयितुमवारयत् । राजद्रोहवार्तां तस्मान्मम निर्णयं नान्यथा वर्तुमशकत् । नानालपत्तनेऽयाचितरक्षत्रलमेकमासीत् । अधिकं जनैः संन्ये प्रवेशयितुं स्वातन्त्र्यमभूत् । मया क्वचित् पठितं यदेतद्वलमेव राजद्रोहं शमयितुं सचलनप्रवृत्तमिति ॥

मम नानालपत्तनस्य समीपसपरिवृत्तानगरस्याहं नागरिक इति चिन्तितम् । देशस्याग्निपतिं प्रत्यलेखितम् यद् भारतीयसेनादलमेकं रचयितुं सज्जस्थितोऽस्म्यावश्यमेव सतीति । अस्त्विति तदक्षणेन प्रत्युक्तिरागता । तादृशं शीघ्रोऽङ्गीकारो मया न निरीक्षितः । अदृष्टप्रशास्यस्य लेखनापूर्वमेवावश्यमिति सर्वाणि सन्निधानानि मया कृतानि । मम प्रतिज्ञा स्वीकृता चेज्जोहानिसर्गमन्दिरं विभिद्यतामिति निधिनोऽहम् । पोल्याकमहाशयस्य गृहमन्त्यत्र कल्पितम् । मम भार्यया तु ‘फीनिक्स’ स्थलं गन्वा स्थातव्यम् । अस्य निश्चयस्य तदीया पूर्णा मगति प्राप्ता । एतादृशसदर्थेषु सा न कदापि प्रतिकृत्या स्थिता । देशाग्निपते प्रतिवचनं यदा लब्धं तदा गृहपतेरेवमासात्पूर्वं गृहत्यागसूचनां कृत्वा कतिपयसंभारान् ‘फीनिक्स’ स्थत्र प्रति प्रार्हणम् । कतिपये पोल्याकप्रदेशे मुक्ता ॥

हरजनपत्तनं गन्वा पुरपानन्विष्टवान् । महदहं नावश्यमेवमासीत् । यद्य चतुर्विंशतिस्तेशां मा मित्रिन्या चत्वारो गुजरातीजना अन्ये दक्षिणभारताद्रागताः कर्मरक्षां पुरया स्वतन्त्रं ‘पट्टण’-जनमेकं विना ॥

मम गौरवस्थानं दत्त्वा कर्म च सुकरं कर्तुं वर्तमानसमयानुसारेण प्रप्रानवैधाधिपतिर्वा ‘गार्जेट मेजर’ पदे मा नियुक्तवान् । नतर्ह्यन् पुरपानहं ‘सार्जेट’ पदेऽप्येव ‘बोरपोल’ पदे च कार्यया नियुञ्ज्य स्थितः । आधिपत्याय मन्त्येयाश्च प्राप्ताः । अस्मद्दत्तं प्रायः फूटसमाह्वयवर्तते मेराया स्थितम् । राजद्रोहस्थानं गते भयि राजद्रोहनामपि समाधानं न किञ्चिन्मया तत्र दृष्टम् । पर्यवश्यमपि नासीत् । पश्चिम् ‘झलु’ प्रधानपुरुषं हरजनस्योपरि-व्यस्तं नूनं राजपरं न प्रदेयमित्येव शयं नमसदृष्ट्या धरणेन मन्विज्यैर्षं प्राहरत् । जनशोभं न जानन् । अयमेव राजद्रोहः

इति महत्तराङ्कत । मन हृदय ‘बृह’ जनेवासीत् । अग्रम्यानमगतेऽस्तत प्रमानमपि क्षुत्स्य
 ‘झु’ ननस्य पागपोपगमेति श्रुत्वा नानद्रोऽभवत् । न्योऽपि कार्त्तमान्नाग्नमन । तेनोक्त यथा—
 गारागा क्षत ‘अड’ ननस्य मन पूर्वक धार्मिकर्म न चट । क्षतानि पूतानि भवन्ति । किन्तु
 व्यमिति न जानामाति । अस्मद्भागमनेन द्रव्यप्रेरितेनेन ननुष्टा निवृत्तप्रश्न ते नना । स
 प्रादादस्माक वचनानि निर्दिष्टीकरणाणि । तत कल्पितवैद्यगात्रा प्रत्यस्मान्निनाप । अस्तन्
 ऋषि ‘बुडु’ नन ननुष्ट । गारागोत्रा अस्मन्व प्रपक् स्थिता । छिद्रेभ्यो न मूर्च्छनीक्षिते
 स्म । अपि च क्षतानीमान्यदृष्टानि जुम्बमिति प्रस्थितु प्रदेतिरे । अस्मत्स्वयमान् ऋषि
 उचिता ‘बुडु’ जनस्योपर्यध्याव्यदुवचनानि नुनन्ति स्म ॥

नमः नमः एतैर्योषि सह ममापनरनपरं प्राप्त । परव्यपारत्त दूरे तस्यु ।
 नाम्नाविचारणा मये ‘कर्नल’ स्पाकर्म ‘कर्नल’ गायत्री’ च पण्डितनुत्तराष्टादशमहवन्ति
 नमरे मामेकान्तत प्रत्ययस्थिता । मम मनोऽप्य दृष्टाध्वरभारता विगेपतो मन्नाहूय
 इतज्ञानामूचतु । ‘जनरल मेकेन्ही’ महागयेन मह ते परिचयननारम्भ । न सनकस्योया
 इति मा गवचमथिन्तयतु । ‘कर्नल वापडी’ महाशयो टरननपत्ते प्रमिद्धो न्ययगामी ।
 ‘कर्नल’ स्पाकर्म महागय रवनपुर एव मामभिक्रियिग आदगस्य स्वामी । ‘नरल
 मेकेन्ही’ महागय नातालदेवस्य प्रमिद्ध कृषीरल । एते सर्वे महाशाना स्वयमागता युद्ध
 शिक्षामनुभव च प्राप्ता ॥

अस्मद्भ्यो स्थिता क्षता जना न रिड युद्धे परिक्षतास्तेषा कतिपये मशयेन गृहीता
 न्य । ‘जनरल गान’ नगागानेन दक्षितवान् । तेन धानेन त्रगा समुपादिता । एतेऽत्र
 क्षिता पूयन्ते स्म । तरे ‘झुड’ मित्राणि द्ययेत आनन शत्रोर्वरोपयितु दत्तचिह्ना योऽ
 प्रमादेन गुलिकप्रक्षेपेण ताप्तिता ॥

एतत् नमं विना गारागयोवन्व्यो निर्दिष्टापमानि मिश्राङ्कन्य कल्पितानि प्रदेयान मया ।
 ‘डाक्टर बूध’ महाशयस्यान्या सा नबशाग तस्यामेन नर्पयेन्त शिक्षण ममसीत् । अत एतसु
 नरमासीत् । अनेन कारणेन अनेन ‘गुरापिन’ जने सह मनोपनपरं मे जात ॥

शीघ्रनचारणस्य वय ददा । यत्र कुत्रापि मूचिनश्चतत्र चित्रव्यमित्याहारमद्र-
 णस्य । एतप्रायोऽद्यान्त पादानि सैन्यम् । यादरमाँठिकि चित्रुमारब्ध तादरमद्वाहूपार
 रोगिप्रग्रहण निक्षिप्य पादरमेगानुसर्तव्यमासीत् । त्रिप्रमा प्रयह विगतिनोरादूर गन्तव्यमा
 पतितम् । देरस्य मरुर्म कर्तव्यमिति कृतज्ञोऽस्मि यत्र कुत्रापि गत । प्रमादत पादक्षनन
 ‘झुडु’ स्नेहशीघ्रान् रोगिप्रग्रहणेन स्वधोपरि बहद्विर्गतिन नानुपचरद्विदेवसर्पे निर्वृतम् ॥

पंचविंशोऽध्यायः

हृदयमन्थनम्

‘झुलु’ राजद्रोहो नमनवानुभवपूर्णाश्चिन्तयितु बहुलावकाश ददौ । युद्धस्य भयकपितानि
यथा राजद्रोह स्पष्टतयानीतवास्तथा ‘बोअर’युद्धेऽपि न सबभूव । एतन्न युद्धमपि
तु मनुष्याणा मृगया । न केवलमय ममाभिप्राय पर कृतभाषणानामागलजनानामपि । प्रात
प्रात योधाना गुलिकाप्रक्षेपणे महाशब्द शब्दस्फोटसदृश निर्दोषग्रामटिकासु शृण्वता तन्मध्ये
निवासो दुःकर । परतु मया चित्तगुलिका निगीर्णा । यतो मम गणस्य कार्यं परिक्षत‘झुलु’
जनाना परिपोषणम् । अस्मदवधान निना ‘झुलु’जनश्चितायुक्तोऽभविष्यत् । अत एतकार्यं
मन सुखमकरोत् ॥

मनुष्य चित्ताकुल कर्तुमन्यद्बहुलमासीत् । अन्यैर्जनैरुपितो देशविभागोऽयमासीत् ।
शंखद्वारेषु अव्याकृता अनागरिका ‘झुलु’जनस्य निरला ग्रामटिका स्थिता । परिक्षतै
सह वा निना वा चलन् बहुवारमगाधविचारसागरे मग्नोऽभूवम् ॥

ब्रह्मचर्यं प्रणालोचय तस्य पूर्वपरिणामे सह । मम निर्णया अगाधमूल भेजिरे ।
सहकारिभिश्च चर्चामकरवम् । तदा मया न ज्ञात वियदावश्यकं तद्भवतीति । स्पष्टमहमद्रक्ष
सर्गामना लोकसेवा कर्तुमुसुकस्तद्विना नैव स्यातुमर्हति । मया क्रियमाणसेवार्थमवकाशोऽधिक
धिनमाशयक । अपि च वृद्धजीवनस्य जननपोषणकृष्ययो प्रसक्तश्चेदह कार्यनिर्वाहस्यो
भविष्यामिति मे प्रतिभाति ॥

एतेनैव शब्देन कश्चि यथा योगी च भोगी चोभयमेतदा भवितुमशक्यमिति ।
वर्तमानासरे दृष्टान्तो यदि मे भार्या शिशु प्रसविनी स्यात्तदा कालहप्रसक्तिर्नाभविष्यत् । ब्रह्म-
चर्यानुष्ठान निना कुटुम्बेण लोकसेवा च परस्परविरुद्धी भवत । ब्रह्मचर्येण सह तौ समप्र
सगतौ स्त ॥

इथ धितयमन्तिमत्रप्रवृत्त्या किञ्चिदसहमान आसम् । व्रतस्य भाविनी दृष्टि कम्प्या
नद मानसमानिनाय । भावनापि स्वतन्त्रत्वं प्राप । ततोऽपरिमितमार्गान् सेवाया उद्घाटयत् ॥

एवं यदाह गाढरिचारे परिश्रमे च निरतोऽभव तदा प्रवृत्तिरागता राजद्रोहनिग्रहकार्यं
सर्वाप्रायमिति । यय सर्वं विमोचिता भविष्याम इति । एतद्विदितवान्तरे विमोचनमागत ययं च
सर्वे गृहानि प्राप्ता ॥

किञ्चित्कालानन्तरं देशारिपते मरुदादौऽपि आगत । गोग्रव्रह्मणस्य सेवया ता
वृत्तरोऽर्पति ॥

‘फीनिक्स’ स्थल प्राप्त उगनलाळ-मगनलाळ वेस्टमहाशरैरितरैश्च ब्रह्मचर्यविषये प्रस्तावमकरनम् । मनोगत तेभ्योऽरोचत । व्रतग्रहणस्यानश्यमत्तामङ्गीचक्रु । परन्तु कार्यस्य दुष्करत्वमुचु । कतिपये धैर्येण कर्तुमुद्युक्ता । कतिपयेऽह जाने जय प्राप्ता ॥

अहमपि निमग्न यावज्जीव ब्रह्मचर्यं साधयितुम् । अटगीकर्तव्यं यत्तर्वाहमस्य प्रमाणमपरिमितम् च नाज्ञासिन्मम् । तत्कष्टान्येतस्मिन्नापि दिवसे द्रष्टुं व्यक्तीभवन्ति । व्रनस्य प्राधान्यमपिनापिक मनसि रूढं भवति । ब्रह्मचर्यं विना जीवनं नि सारं पशुप्रायं च प्रतिभाति । पशु स्वभावं आमनिग्रहं न जानाति । मनुष्योऽस्ति मनुष्यो यत् स निग्रहे शक्तः । अरमद्धर्मशास्त्रेषु ब्रह्मचर्यस्तुतेरतिशयोक्तिरित्यभाष्यत्तदिदानीं मे दिने दिने स्पष्टतरं प्रतिभानि सन्मच्यतपुत्तमनुभवसमर्थिनं चेति ॥

प्रत्यक्षीकृतं मया यदाश्चर्यंकरप्रभावशालिं ब्रह्मचर्यं न खलु सुलभो विषयो न चेदं शरीरमात्रसत्रधि । शरीरनिग्रहेणारमं परन्तु न तत्रैवान्तं । सिद्धिर्यदा भवेत्तदापवित्रा मानसीवृत्तिरपि न विद्यते । पारमार्थिको प्रवचारी स्वप्नेऽपि न शरीरकामं शमयितुमिच्छति । एतदवस्थाप्राप्तिपर्यन्तं गन्तव्या पदवी महती वर्तते ॥

मम शरीरब्रह्मचर्यमपि दुष्करं भवति । अहिमन् दिने सुखितोऽस्मीयहं ब्रूयाम् । अपि त्वयापि मनो जेतव्यम् । मनोजय आवश्यकः । निश्चयमुद्धिं प्रयत्नो वा नास्तीति न । अनिष्टा मनोवृत्तयः कथंकारं गुप्तरित्यान्वयणं कुर्वन्तीति चिन्तनीयम् । एतेन पृथक् पृथक् सर्वं द्रष्टव्यम् । सिद्धिं ऋषिभिश्च स्वानुभवो निर्दिष्टः । परन्तु वैर्निश्चितं सारं चर्चने निर्देशो व्यर्थः । सिद्धिनिर्दोषता वा देवानुग्रहेणायाति । भगवदन्वेषकैर्मन्त्रा निर्दिष्टा । यथा रामायणं तपःशुद्धिसमन्वितम् । भगवन् शरणागतिं विना मानसोपरि सपूर्णस्वातन्त्र्यमशक्यम् । अयं धर्मशास्त्रस्य महानुपदेशः । ब्रह्मचर्यसाधनाय प्रयतमानोऽस्य याथार्थ्यं प्रतिक्षणं भावयामि । परन्तु कैशपरिश्रमाणां चौरस्तस्य भागोऽश्रितमायायेषु निरुत्थने । र्णमागमत्वाय च यथा चर्यमास्त्व-मिन्नुक्त्वा समापयामि । उसाहस्य प्रथमभागे सुखं कर्तुमिच्छन्वित्तयम् । जीवन्तीती प्रथमं परिचर्येन भार्यया सहैत्रशय्याशयनमयत्ता तथा सहैत्रान्तास्थिति ॥

एव ब्रह्मचर्यमेतरेण विशासहस्रमिनाब्दे यदा तद्दानुष्ठीयमानं पश्येत्तैकोनविंशतिमिते वसरे व्रतनियमेन बद्धोऽभवन् ॥

षड्विंशोऽध्यायः

सत्याग्रहोदयः

जोहानिसर्वगपत्तने तथावत्ता घटना यथेय मे आत्मशुद्धि सत्याग्रहात्पूर्वतराभूत् । इदानीं किल दृश्यते महात्मनो जीवनस्य मुख्यसम्भवा ब्रह्मचर्यव्रतावसाना रहो मा तदर्थं मार्गं नयन्ति स्म । सत्याग्रहाख्यतत्त्व नाम कल्पनात्पूर्वमेवागतम् । यदा तत्रप्रसूत तदाह किमेतदिति वक्तुं नाशकम् । गुजरातीभाषायामाग्लयाण्यामक 'सहनप्रतीकार' (Passive Resistance) इति वर्णयितुं रूढिरागता । 'सहनप्रतीकार' इत्यतीव सकुचितोऽर्थः । निर्भयाना शस्त्र द्वेषनामाकित पर्यंते बलाकाररूपेण प्रादुर्भावः । अहमेतानि वचनानि शङ्कमानं शृण्वन् स्थितः । भारतीयसञ्चालनं प्रति व्याख्येयमासीत् । स्पष्टं भारतीयजनैः स्वबलहस्य नामयेयमेकं कल्पनीयम् ॥

परत्वह नवनामधेयं नाज्ञासिपम् । अत एव 'इडियन ओपिनियन' पत्रिकाद्वारा पारितोषिकमुत्तममूचयाय देयं कृतवान् । मग्नलालगाधिमहाशयेन शब्दं कल्पितं सदाग्रह इति । सतः सत्यस्य आग्रहः स्वैर्यमिति । अयं पारितोषिकं प्राप । इत्यपि स्पष्टतरं कर्तुं स एव शब्दं सत्याग्रह इति परिवर्तितः । गुजरातीभाषायां सत्याग्रह इति कलहस्य रूढिरागता ॥

एतन्नलहस्य चरितं व्यवहारयोग्यसरोदेशेन दक्षिणाप्रिक्रादेशे मम जीवनशोभस्यापि च सप्तशोधनस्य चरितं भवति । 'चेरवडा' कारागृहे एतच्चरितस्य भूयान् भागो लिखितः । तत्रो मम विमोचनानन्तरं समाप्तिं गमिता । नवजीवनपत्रिकायां प्रकाशितं तदनन्तरं पुस्तकरूपेण सञ्चालितम् । बालजीगोविंदजीदेसाईमहाराय 'करन्ट थोट' पत्रिकायां आरम्भमायत्वं परिवर्तयति । परत्वहमाग्लभाषानुवादं पुस्तकरूपेण प्रकाशयितुं शीघ्रमेव प्रयत्नमानोऽस्मि । एतेन दक्षिणाप्रिक्रादेशे मम मुख्यपरीक्षणान्यपेक्षायां सत्याग्रिचाययेषु । दक्षिणाप्रिकायां मम सत्याग्रहचरितं ये न पठितवन्तस्तैरिदमपलोचनायमिति बोधयामि । तत्र मया यदुपन्यस्तं तत्र पुनर्वर्णयामि । परन्त्वमे तु न कविपयायायेषु दक्षिणाप्रिकायां निर्दिष्टा मीयमगनीस्तं शिष्यार्थेन निगद्यन्ता उदाहरिष्यामि । एतेषु कृतेषु भारतदेशे विहिताः सूचयितुं तक्ष्णमेव प्रवर्तयिष्ये । यं काठजमानुमरमेतानि परीक्षणानि पर्यालोचयितुमिच्छति स दक्षिणाप्रिक्रादेशे सत्याग्रहचरितममे रथपठितुमर्हति ॥

सप्तविंशतितमोऽध्यायः

आहारनियमान् प्रकृत्याधिकपरीक्षणानि

कायेन मनसा वाचा ब्रह्मचर्यं पाळयितुमुसुकोऽभयम् । अधिक्मपि काष्ठं सत्याग्रहस्य
विनियोज्य शौचमभ्यस्यन् तद्योग्यमानानं कर्तुमुसुकश्च नंबृत्तः । अतोऽहमाहारविषयेऽन्यानि
परिवर्तनानि कृत्वा भूयमे निग्रहायामानं लक्ष्यकर्तुं मार्गमानीतः । पूर्वपरिवर्तनानामुद्देश आरोग्य-
विषयकः । परन्तु नवपरीक्षणानि धर्मविषयकाणि ॥

मम जीवने उपवास आहारनियमश्च मुख्यतर्मा । विषयवासना सामान्यतो जिह्वाचापन्येन
सह वर्तते । मम विषये तथैवासीत् । मया बहवः' हेला अनुभूताः कायस्य निग्रहे । अद्यापि
संपूर्णविजयस्तयोः कृत् तनि नैव श्याम् । अहं गुरुतये भोक्तेनि मया चिन्तितम् । यमुद्देशे
मे नियन्त्रणमिति मन्यन्ते तथा तन्मे न प्रतिभाति । यद्यहं नियन्त्रणमेतं नाम्यस्तनांस्तदा
पशुभ्योऽप्यप्रस्तात्यतिश्वाचिरान्मे गतिं प्राप्तवान् स्याम् । परन्तु मम लोपानहमज्ञानियम् ।
अत एव तान्निष्कासयितुं महाप्रयत्नानकर्यम् । सप्तत्रिं हि प्रयत्ना यत् एतान् वसतान् गर्गरं
रक्षित्वा मम कार्यमार्गं निवेशितवान् । मम दीर्घव्यं पित्रानन् समानशीलानां संपर्कमप-
स्मात्प्राप्तः फलाहारमेवाद्दृश्यां प्रहीतुमथरौपरस्तुमारब्धः । अपि च जन्माष्टमीमितरत्रयविराम-
दिवसांश्चाचरितुमुपयन्तवान् ॥

फलाहारः सप्तारब्धः । फलाहारधान्याहारयोर्नित्ये वरयितुं न किंचिदस्ति । आम्वाद्श्च
पूर्वापरयोः शक्य इति लक्ष्यते । इतोऽप्याधिक्मभ्यस्तं चेदुपवासोऽथवा कार्यविरामदिवसेषु
दिनस्यैकमेव भोजनमित्यनयोर्महत्तरं प्राधान्यमदाम् । प्रायश्चित्तादिकस्य समयो यदि स्यात्तदापि
संतुष्योपवासमकरवम् ॥

किन्तु लक्षितं मया शरीरं साफल्येन शोषितम् । अत आहार आम्वादर्नीयो जातः ।
सुभुक्षः च तौप्रकृतं नंबृत्ता । मनसि ममास्तुदयकुपयास निगन्त्रणे, स्तन्यमेतं, यत् किञ्चित्, ।
अनेके तादृशा अनुभवा ममेतरेषां च दीयेरन् । अस्याध्वयमस्तिभयस्य प्राणाग्नयेन मन शरीरं
संस्वर्तुं शिक्त्वितुं च ममेष्टमसीत् । किन्त्वपुना मन प्रानोद्देशो नियन्त्रणां स्तयितुं तादृ च
पिजेतुम् । वृत्तो मया प्रथममेव आहारमन्तध्वान्य इति । तस्मिन्नेव काष्ठे इत्यभिपद्यति
निधितम् । किन्त्वास्तादो माननुसृतः । एकं परित्यज्य द्वितीयं गृहीतं चेदेतत्तमं नूतनं महानं
चास्वादमद्रापूरेगृहीतात् ॥

यदा तीव्रतरोऽभूत्तदाहं तस्य स्थल एव तेनैव सहोपितवान् । आचामाहारविषये चर्चामकरवाव । पूर्वस्मात्परमेव हर्षप्रदमासीत् । एषः स्वभावः संभाषणं च तेषु दिवसेषु रमणीयमासीत् । इदमनुचितमिति मम नास्मुरत् । अनुभवेन शिक्षितोऽहं यदाहारस्वादस्य भाषणं वितथामिति । ताल्प्रहर्षाय न भुञ्जीताहारम् । किन्तु शरीरपोषणाय । यथा प्रतीन्द्रियं शरीरं परिसेवते शरीर-
दात्मानं तस्य विशिष्टास्वादोऽदर्शनं याति । तदेव स्वभावोद्दिष्टप्रकारेण व्यापृणोति ॥

परीक्षणानां संख्यात्यल्पा महदपि महत्तरं बलिदानं स्वभावेनैकतामभिगन्तुम् । परन्तु दौर्भाग्यात्प्रवाहोऽपरदिशा बन्धुचलति । न लज्जिताः स्मो यज्जीवितव्रातं विनश्चरदेहमलं-
तस्य सत्तां कतिपयप्रलापमानक्षणपर्यन्तं स्थापयितुं चोपहारीकुर्मः । फलितं च यदात्मानं शरीरं च विनाशयामः । एवमोचिक्विसायां शनमन्यानुत्थापयामः । विषयानन्दानुभवाय प्रयतमानाः पर्यन्तेऽनुभवशक्तिमपि विनाशयिष्यामः । एतत्सर्वं प्रपक्षमेव चलति । द्रष्टुमनिच्छन्तोऽप्या भवन्ति ॥

तेषामुद्देशं तान्प्रातिनीतवतो भावनाप्रवाहानेवमुदाहृत्येदानीमाहारनियमान्कर्षयितुमिच्छामि ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः

कस्तुरवाईमहाशयाया धैर्यम्

मम भार्या विरारं गुरुतरव्याधिपीडिता मरणं निस्तीर्णा । गृहौपधैरेव स्वस्था बभूव । प्रथ-
मनो रोगाक्रमणकाले सत्याग्रहध्वजलि स्मात्पवारभमाण आसीत् । वारंवारं सा रक्तं सञ्चति स्म । बन्धुद्वैचसुद्धरखचिन्त्रसा कर्तव्येत्याह । सा किञ्चिदिव विमन्य संमतिं ददौ । स्यातीति कृशतराभूत् । वैधो निश्चेतन्यकरमौपधे विना शस्त्रोपचारं कृतवान् । कार्यं सिद्धमासीत् । किन्तु महती वेदना तयानुभूता । धैर्यगोतीर्णेत्याध्वयमेव । वैचस्तस्य भार्या च धानी कर्मकर्य-
नीमन्मारधानागस्ताम् । एतत् टरचनपत्तने चलिताम् । वैधो मे जोहानिससर्गनगरं प्रति गन्तुमनुज्ञां ददौ । रोगिरिषये मा किञ्चिदुत्सुसे भूरित्यत्रसीत् ॥

कतिपयदिनेषु गनेषु क्षेत्रः प्राप्तो यथा कस्तुरवाईमहाशयाधिम्रोमिणी भवति । शय्यापमुपरेष्टुमपि फलनरं जातम् । एतन्नामचेतनामीदिति । वैचस्य विदितं मम संमतिं विना मयं मानं या न देयमिति । जोहानिससर्गगृहं प्रयागत धनिपरंदादा गोमांसं चापानं प्रदातुमनुज्ञा दीपयामिति । अनुज्ञां न दद्याम् । परन्तु सा चेत्नानस्स्याकामस्ति चेदपि च प्रदीपं गन्मन्यने यदि मा यथेष्टं पुर्यात् । उक्तं च धैरेन यथा रोगिण इच्छां न प्रीत्यमि । मदेष्टानुमत्तमाहारं दातुं नानुजानीया यदि तत्र भार्याजीवितस्य नाहं प्रतिरचनयसी भोग्यमिति ।

हरवनपत्तनस्य शत्रुटीमारुह्य तदिनेव वैद्यमद्राक्षम् । स च भद्रं घृत्तांतमग्रीवया घनियंत्रद्वारा
पृच्छ्यापूर्वमेव तत्र भार्यायै गोमामं चापानं च दत्तवानहमिति । पश्य वैद्य एषा किञ्च
वंचना । वंचना नैवाप्यानि रोगिण आहारनिर्देहे । वस्तुनो वयं वैद्या रोगिणो वैधून् वा
वंचयितुमेवात्मद्रुमं मन्यामहे यदि ते न प्राणरक्षणं कुर्मः - इति निश्चिनमुवाच वैद्यः ॥

अहमनीवदुःखिनोऽपि अमंतम इवासम् । वैद्यः सपुरुषो मम साक्षान्मित्रम् । स
तद्भार्या च वृत्तज्ञोऽहमस्मीति जानीत । तयोर्वचनितार्थं सोढुमहं नैव सन्नस्थितोऽभवम् ॥

वैद्य किमिदानीं कर्तुमिच्छसि । मम भार्यायाः मामं गोमामं वा दातुमनुज्ञा नैव दास्यानि
मरणे संभवत्यपि । यदि सा ग्रहीतुमिच्छेत्तथास्तु ॥

तत्र तत्त्वज्ञानं तवैवाभिनंदनीयम् । यावत्ते भार्या मम चिकित्साधीना भवति
तावन्ममेष्टानुसारेण दद्याम् । इदं भवते न रोचते यदि सान्यत्र गीयतामिति वक्तुं विधीशामि ।
मम गृहे तन्मरणं न द्रष्टुमिच्छामि ॥

एतच्छरणमेवान्यत्र नीयतामिति तत्रेच्छा ॥

अन्यत्र गच्छथिति कदाहमगोचम् ? स्वतंत्रा परिस्थितिमिच्छामि । तथा कत्रोपि चेन्मम
भार्याहं च तस्या यात्रच्छक्यं तावत्कुर्मः । अपि च तस्या विकृते सर्वेचिन्तां परित्यज्य पुनः
निर्वर्तितुमर्हसि । एतावन्मात्रं यदि न्यं न जानासि तर्हि मम स्थानादन्यत्र ता नयेति वक्तुं
घटावृत्ती भवित्यामि ॥

मम पुत्राणामेवो मया सह स्थित इति चिन्तयामि । स्वस्य मात्रे गोमामं चापानं च न
दानव्यमिति सोऽपि मंमेने । ततोऽहं कस्तुर्यार्द्रमहाशयाभेनदपृच्छम् । अरिमन्त्रिये समाद्रोचयितुं
सार्तात्र निर्दिष्टासीत् । परन्तु तथा कर्तुं मम धर्म इत्यचिन्तयम् । मम वैद्यस्य च मय्ये यद्यदुक्तं
तदहमगोचम् । सा किञ्च निश्चितं प्रत्याह यथा नाहं गोमामं चापानं प्रनीष्यामि ।
मनुष्यजन्मद्राम एव विरलः । अहं ते बाहुमय्ये त्रियेषु न पुनर्देहं गर्भद्रव्यस्पर्शेण गच्छीन्नुय्याम् ।
तथा सह वादप्रवादमकरतम् । अहमनुसर्त्तव्य इति नास्ति निर्दिधः । हिन्दुसुहृदः परिचिनाश्च
यथाविगत्यं विना मामं मयं वीर्यरूपेण गृह्णन्तीत्यगोचम् । परन्तु सा कटोरनिश्चयैतच्छरणमेवान्यत्र
नीयतामित्यगोचत् ॥

अहं संतुष्टः । किञ्चित् क्षोभं विना तामन्यत्र नेतुं निरर्चयम् । तस्या निश्चयं वैद्यस्य
न्यवेदयम् । स तु क्रुद्धो विचुक्रोश यथा कीदृशः कठिनहृदयो भगवन्मस्या वर-
मानदशायामिदं वक्तुं कुतस्त्वं न लज्जितः । दद्यामि त्वा तत्र भार्याव्यत्र नेतुन्ननर्हम्यनस्यथायात्र ।
किञ्चिद्यत्नमपि मोढुमदानत्र मा । मार्गं यद्यपि त्रियेन तदपि नाश्वयेम् । यदि तं निश्चिनोऽस्मि
तयस्तु । गोमामं चापानं च न दास्यामि । अहं चेन्नपि दिवं ता निवेशयितुं मम गृह्णन्तश्च-
दरस्तात् मन्मयेप ॥

अतस्तक्षणमेव स्थल परित्यक्तुं निरर्चयाम् । तदा शीघ्रं वर्पति स्म । शम्भोस्थानं स्वल्पदूरे स्थितम् । उत्थनपत्तना 'फीनिकस'स्थलं गन्तव्यम् । ततोऽनस्थानं सार्धं नोशदूरं गमिना मार्गेण प्राप्यते । अमशयमेव महातमपायं ब्रवीतु मार्गं स्थितम् । तत्रे विधस्य कार्यं मन्त्रार्पणम् । 'फीनिकस'स्थलं प्रति सदेशमग्रे प्राहपम् । त्रेष्ठमहाशयेऽस्मान् शम्भोस्थाने प्रेक्षेत् वस्तुभिरेतरेषां दोषो लिख्यते शीघ्रं मुष्णदुग्धान्कितं उष्णोदकस्यैकं चेति । कस्तुरबाईमहाशया दोषाया बोद्धुं पदपुस्तपाश्च । एतान् गृहीत्वा गन्तव्यामिति सदिष्टम् । अनन्तरं लोहमार्गेण तां नेतुं मनुष्यगण्डशान्दीमेव प्राप्य तां तादृग् भयंरदशास्त्रायिनीं तदतर्निवेश्य प्रयातोऽहम् ॥

कस्तुरबाईमहाशया प्रयात्वात् नार्पेक्षत । प्रयुतं मामानन्दयत् कथयती न किञ्चिन्मम समगतिं मा क्लेशितो भवेति ॥

बहुदिवसेभ्यो युक्तपोषणं विना सा चर्मास्थिमात्रशेषा स्थिता । अस्थानस्य वेदिना सुमहत्पासीत् । मनुष्ययानमतेनेतुमशक्यम् । अतो लोहमार्गशङ्कटीप्राप्ते पूर्वं स्वल्पदूरं नमितुमाश्रयमासीत् । अतोऽहं बाहुभ्यां तामुद्दह्य शङ्कटीप्रस्रोत्रे न्यवेशयाम् । 'फीनिकस'-स्थलात् दोषाया बाह्यमाना तत्र जलचिकित्स्यां शनैः शनैर्बलं प्राप ॥

'फीनिकस'स्थलप्राप्तेर्द्वित्रिदिनेभ्यः पश्चादेकं स्वाम्पस्मस्मानमागतम् । वैद्यस्य बुद्धिवादी निश्चयेन तिरस्कृत इति श्रुत्वा कारणेनास्मामि प्रमाणीकरणार्थमागतम् । मम द्वितीयवृत्तीयपुत्रौ मणिलाल-रामदासौ स्वामी यदागतस्तदा तत्रोपस्थितौ । मासाहारं शास्त्रानुज्ञात इति मनुस्मृतिस्तेन प्रमाणीकृता । मम भार्याया अग्रे वादवरणं मे नारोचत । प्रथमादहं तृष्णीयासम् । मनुस्मृते श्लोकानहमज्ञासिपम् । ते मम निर्णयाय नावश्यका आसन् । विदितं च मे केचिदिमान् श्लोकान् प्रक्षिप्तान् भेदिने । तदभावेऽपि धर्मशास्त्रगणना विना शास्त्राहारविषये मम स्वतन्त्राभिप्रायं स्थितम् । कस्तुरबाईमहाशयाया श्रद्धा निष्कणामूर्त् । तस्यां शास्त्रीयमूलग्रन्था न विदिता । परन्तु साप्रदायिकधर्मं पूर्विनाणां पर्याप्त आसीत् । दिशान् पितुं श्रद्धानुसारिणम् । अतः स्वामिनः सभायां तैर्मन्दीकृता । परन्तु कस्तुरबाईमहाशया सत्यात्म्यं पर्यन्तं तन्नामभेदात् । उक्तं तथा यथा भगवद्विद्वान् तदा समुच्यताम् । नाहं गोमास-चारानेन स्वस्था भवितुमिच्छामि । इतोऽप्यधिकं न वयं क्लेशनीया । मम पत्न्यं शिशुमि सह चर्चां त्रियता ययपेक्ष्यते । मम मानसं निश्चितं भवतीति ॥

एकोनविंशोऽध्यायः

आंतर्वेग्निकः सत्याग्रहः

कारागृहस्य मम प्रयत्नानुभवोऽद्योत्तररत्नेनविशतिसहस्रमिने सवन्सर आसीत् । वदिभिरनु-
भूयमानान्यनुगाननानि त्रयचारिणामन्निग्रमिच्छता बुद्धिपूर्वकं पारेपालनीयानि । उदाहिप्ते
यथा - अन्तिम भोजनं सूर्यास्तमयात्पूर्वमेवेति । भरनीयाक्रिस्तावद्य 'चा' अथवा 'काफी' नामक
पानं ग्रहीतुं नानुज्ञायता । यदीष्टं तदा पक्काहारस्य लवणं मिश्रयेत् । परंतु तान्वा स्वरोचनान
न किंचिद् गृह्णीयात् । कारागृहस्य बयोऽधिकारी शाकचूर्णं पृष्टोऽपि चाहारे पच्यमाने
लक्षणनिक्षेपं च । स उवाच यथा - तादृसमारोचनाय यूयमत्र न स्य । आरोग्यदृष्ट्या
शाकचूर्णं नामश्यकं भवति । पचनान्पूर्वं वा पश्चाद्वा लक्षणमिश्रणे नास्ति व्यन्यास इति ॥

पर्यन्ते इमानि नियन्त्रणानि रूपांतरं गतानि । तच्च न गुरुतरङ्गेश विना । परन्तु द्वावपि
पथ्यस्तौ । बहिष्टो निवेशिता सत्यमा कदाचित् सिध्यन्ति । परन्तु यदा स्वयं निवेशितास्तदा
हितकरा भवन्ति । कारागारान्मुक्तैव मया द्वावपि नियमावलीकृतौ । तदा यावच्छब्दयमासीत्
तावत् कृत्वा पश्चाच्चापानं परित्यक्तम् । मूर्खास्तमयात्पूर्वमेव भोजनं समाप्तम् । उभयमपीदानीं
करणे प्रयत्नं नापेक्षते ॥

लवणं च सर्वात्मना परित्यक्तुं समय आगतः । इदं नियन्त्रणं दशवर्षपर्यन्तं निराह्वयम् ।
पठितं मया कतिपयपुस्तकेषु यद्व्यङ्ग्यं नाशक्यं आहारो मनुष्यस्य प्रत्युत लवणं विना
भोजनमारोग्यकरं लवणशून्याहारेण ब्रह्मचारिणं प्रयोजनमस्तीति । पठितं च दुर्दृशरीरा
सातीलकं परिहरेदिति । तस्मिन्नेऽतीवामिश्चिरासीत् ॥

शास्त्रोपचारादनन्तरं स्वल्पकालं स्वस्या वस्तुव्यवहारमहाशया पुनरुक्तं साधयितुं प्रवृत्ता ।
रोगश्च कठोरं प्रत्यभात् । जलक्षिप्तिं सा निष्प्रयोजनासीत् । ममोपधेयु तस्या नव श्रद्धा ।
प्रतिकूलं नासीत् । बहिष्टं साहाय्यं नापैक्षत । यदा मम सर्वापधानि निष्प्रयोजनानि तदा
तामपृच्छं लक्षणं सातीलकं च परित्यजेति । न सा समन्यन्ते स्म यद्यपि प्रमाणप्रमाणनुदाहृत्या
प्रार्थितापि । भगवानप्येतानि वस्तूनि न परित्यजेत् परित्यजेति चेतिरोऽपि । इयमनोचत् ।
अहं पीडितं सतुष्टश्च । सतुष्टस्तु प्राप्तोऽस्यसप्तमिदानीं तदुपरि प्रीतिर्नर्णं वर्षयितुमिति ।
उक्तं च मया त्वं प्रमादिनी । यद्यहमस्वस्थो यदि च वैद्य इमानि वस्तूनि त्यजेति प्रयाद्
निर्नामिस्त्वमहं तथा कुर्याम् । किन्तु वैद्यवचनं विना एतद्वर्षपर्यन्तं लक्षणं सर्वात्मन्यं चाहं परित्य-
जामि यदि त्वं करोषि वा न वा ॥

सा सरोक्ष्यं कपिता महता शेषोर्ध्वगुणोप । यथा मा क्षन्तुमर्हामि । विदितोऽसि मम । तयापि त्वा नो ग्युक्तमकरम् । एतानि वस्तूनि परित्यक्तुं प्रतिजाने । किन्तु त्रयं परिदृश्यताम् । इदं ममोपर्यतिवटोर पततीति ॥

इमानि वस्तूनि परिहर्तुमयत्नमुत्तमं तत्र । एतद्विना त्वं स्वस्वरा भवतीति न मे ईष्य-
दपि सशय । अलाघवेन गृहीतव्रतं न निरर्नयामि । एतन्नमोपक्रमेति । नियन्त्रणायामपि
यप्रेस्यति तत्पथ्यम् मनुष्याणाम् । मामेकमभ्यनुजानीष्व । तदेतन्मे परीक्ष्य भवति । तत्र
निश्चय निर्वाहयितुं तत्र नेतिः प्राधिमार ॥

अतो मा परित्यक्तव्ययुक्तं च तथा यथा त्वं हृद्यदी कस्यापि त्वं न शृणोषी युक्त्या
नेत्रावूनि वर्य ॥

इदमेकं सत्याग्रहमिति गणयितुमिच्छामि । तदेतदतिमधुरं जीवनस्मरणमिति मन्ये ॥

तदनन्तरं वस्तुपूर्वाद्महाशया अतिशीघ्रं स्वस्थीभवितुं प्रवृत्ता । लवणशून्यसातीलका-
हारस्वीकारेण वा तदाहारेऽन्यपरिवर्तनेन वा जीवितनियमानुष्ठाने मम जागरेण वा
कार्योत्पन्नमन प्रहर्षेण वा यद्येव तदा विद्यत् प्रमाणमिति वक्तुं न शक्यते । सा शीघ्रमेव स्वस्या
बभूव । रक्तस्रावो निवृत्तः । दुश्चिकित्सामोऽहमिति प्रथा वृद्धिमागता ॥

नूतनप्रत्यादेशैरहं स्वस्थतरो जातः । परिव्यक्तवस्तूनि न मया पुनरपेक्षितानि । एकं
वर्षं वेगतो जगाम । मनेन्द्रियाणि निर्गितान्यासन् । आत्मनियन्त्रणायैच्छा वृद्धिमागता । वस्तुभ्य
परिवर्जनमहाभारतदेशस्य पुनः प्रातिपर्यन्तमकारम् । एकवारमेव द्वेऽपि वस्तुनी
चतुर्देशैर्मोनविंशतितमे वत्सरे 'लडन'पत्तने ग्रहीतुं प्रावर्ते । परन्तु तत्समयं कथमुभयमपि
प्रतिग्रहीतुमित्यप्रेतनायायै वर्णयिष्यामि ॥

मम सहकारिणामनेकजनोपरि लवणशून्यसातीलकाहारपरीक्षणं दक्षिणाप्रिकादेशे कृतम् ।
वैद्यप्रपञ्चे एतदाहारं प्रत्यभिप्रायद्वयं स्यात् । परन्तु नैतिकरूपेणाहं प्रतिजान आत्मापहव
आत्मनेऽन्यन्तोत्तमं भवति । आत्मनियन्त्रकस्याहार आनंदासक्तमनुष्ये भिन्नः । यथा तस्य
जीवनमार्गा भिन्ना स्युः । ब्रह्मचर्यव्रताभिलाषुक आनन्दजीवितमार्गानवलम्ब्य स्वकीयोद्देशमेव
निहन्ति ॥

त्रिंशोऽध्यायः

आत्मनियन्त्रणामुद्दिश्य

उक्तं मया व्यतीनाव्याये यथा कस्तुर्गार्दमहाशयया रग्गता ममाहारपरिवर्तनं कर्तुं कारणभूतमासीत् । एतदुत्तरकालेऽविकपरिवर्तनानि ब्रह्मचर्यायंवनार्यं प्रवेशितानि ॥

दुग्धपरित्यागः प्रथमस्तान्देवाम् । रायचंद्रभार्दमहोदयेन प्रथमं मया शिक्षितं यदुग्धं पाशानं काममुदीपयतीति । शान्तहारप्रन्या भावनामिमां पर्यपुष्यन् । यावन्मया ब्रह्मचर्यव्रतं न गृह्णत तावदुग्धलोपो मे न मंमतः । पूर्वमेव मे विदितं यदुग्धं शरीरपोषणाय, नावश्यकमिति । परन्तु त्यक्तुमिदं दुष्करमासीत् । यथा यथा क्षीरपरिवर्तनावश्यकता ननिग्रहार्थं वर्धमानाभक्तदानीं 'कलकत्ता'पतनार्कचिद् वाङ्मयं मया लब्धं यत्र वर्षितनासीद्यथा गात्रो महिष्यथ पाठकैर्यतना गमिताः । मद्रुपर्येतेनाश्वर्षरुो भावः नंजातः । वैटनवैरुमहाशयसेन सह चर्चामकरम् ॥

यद्ययहं दक्षिणाप्रित्वासत्याग्रहचरिते वैटनवैरुमहाशयस्य परिचयं वाचयन्ना कारितवान् व्यतीनाव्याये चायं तथा सूचितस्तथापि किंचिदविकं तद्विषये वक्तव्यमिति चिन्तयामि । आशयोरुत्तमास्मागम आसीत् । 'खान'महाशयस्य सुहृदेयः । खान-महाशयोऽस्मिन्नेतर्गतो वैराग्यवृत्तिमवाटोक्तयत् । अनो मे तत्परिचयमकरयत् ॥

यदाहं तमपश्यं तदा तस्याभोगामक्तिमतिव्ययं च दृष्ट्वाश्वर्षचकितोऽभवम् । परन्त्वानयो प्रायमिदुसमागमे धर्मनिषयकान्तुहमनरान् प्रश्नानपृच्छत् । आपान्तो गौतमुद्भूतस्य वैराग्यनिषय उक्तः । आशयोः परिचयः सुहृत्वेन परिपातमाप । यथैरुप्रकरणे व्यचिन्तयान् । यानि परिवर्तनानि मम जीविते कृतानि तानि स्वयं करिष्यामीति जानतिश्वयोऽमूत् ॥

तस्मिन्काले स एरुक्तः प्रतिमानं द्वादशशतानि कल्पयन्ना व्यय गृहभाटकं विना करोति स्म । इदानीं तथा सरलजीवने प्रवृत्तो यथा प्रतिमानं विदुष्युत्तरशतमेव व्यय आसीत् । मम गृहसभेदान्मम करारागृहाप्रथमनोचनाचानन्तरमात्रा सरोपिनौ । सहनित्वासथ मिष्टनर आसीत् । दुग्धनिषयकवर्चस्मिन्काले प्रवृत्ता । वैटनवैरुमहाशयनेरुक्तं यथा वयं दुग्धस्य सदा हिंसामतं रूपमुद्दिश्य संभाषामहे । कुतम्बन परित्यजामः । नापश्यकं हि तदिदि । इमां सूचनामाकार्यं यथासुखमाश्वर्षभरितोऽभवम् । एतच्छगनेन दुग्धं त्यक्तव्यमिति प्रतिज्ञामकरयान् । इदं द्वादशोत्तरैरनेनविदितशतान्दमिते वसरे 'टैडरट्यैय फार्म'स्थले मंबुत्तम् ॥

एतप्रयात्पान मा तर्पयितुं न पर्याप्तमासीत् । एतदनन्तरं फट्टाहारेण जीवितुं निरर्धम् । तदप्यल्पमनूचयत् । अतिदरिद्रजन इव वर्तितुं ममाशानीन् ॥

फट्टाहारोऽनुभूत् आसीत् । न हि पाचने नमसने । एतान्मम प्रायश आहारो यथा-भूचगकः कटली ग्रशा नासंगो जितवृत्तर्तमिति ॥

ब्रह्मचर्योत्सुकानां सदेश एवो वक्तव्य । यद्यपि ब्रह्मचर्याहारयो समीपतरमन्वयो मयोक्तस्तथापि मन एव प्रधानम् । मम मानसमशुद्धमिति ज्ञात्वा स्थितप्रत उपवासो नैव शुद्धि । आहारे विपरिणामा नैव फलियन्ति । मनस कामुक्त्व निमीलयितु न शक्यम् । आमपरीक्षण देवस्य शरणागतिरन्ते च प्रसाद । एतान्यावश्यम् । मन शरीरयो समीपमन्वयो वर्तते । कामुक मनो भोजनविशेष सौरस्यं च कामयते । ईदृक्परिणाम निवारयितु नियन्त्रणान्युपवासश्चावश्यम् । प्रतिभाति । कामुक मन इन्द्रियनिग्रह विना तेषा दासो भवति । अत शरीर सर्वदानुदीपकमाहार नित्यनेमिचित्तोपवास चापेक्षते ॥

ये त्वाहारनिषेधान्युपवासं च लघुकुर्यन्ति ते प्रमाद्यन्ति । सर्वस्व ये विनियुजेते तथैव भ्रान्ता भवन्ति । अनुभवेन शिक्षितोऽस्मि यद्येया मनास्थामनिग्रहाय प्रयतन्ते तेषामाहारनिषेध उपवासश्चातीव साहाय्यकरा । वस्तुतस्तेषा साहाय्य विना कामुक्त्व सपूर्णतया मनसो निष्कासयितु न शक्यम् ॥

एकत्रिंशोऽध्यायः

उपवासः

यदा मया दुग्ध धान्य च परित्यज्य फलाहार प्रारब्ध आमनिग्रहाय लघनमरब्धम् । अस्मिन् कैलनवैकल्यहाशयो मया समायुक्त । यदा यदा मयारोग्यकारणेनोपवास क्रियते स्म । आमनिग्रहायोपवास आरभ्यक इति कुतश्चिसुहृद् सप्ताशान्मया शिक्षितम् ॥

अह वैष्णवकुटुम्बे कष्टव्रताचरण कुर्वन्त्या मानु प्रमूत भारतदेश एवादशीतरोपवासाश्च मया क्रियते स्म । परन्तु तन्मातरमनुक्तुं पितृन् सतोषयितु च ॥

तदानीमुपवासप्रयोननं न मे विदितम् । न च मे श्रद्धाभूत् । परन्तु निरूपितपूर्व-सुहृदाचरन्ति स्म प्रयोननं च लभते स्म । इति दृष्ट्या ब्रह्मचर्यालम्बनाय तमनुकृत्यैकदश्या-मुपवासमवहराम् । सामायतो हिन्दुजन फलं च दुग्धं चोपवासदिन आहरन्ति स्म । परन्तु तद्व्युपवासो मया प्रयत्नं क्रियते स्म । अत इदानीमुदरमात्र गृहीत्वा मया सपूर्णोपवास स्वीकृत ॥

यदा परीक्षणनिदमारब्धं तदा हिन्दुश्रावणमास सुसन्मानमहाशयानां 'रमज्ञान'-ममर्धरदिने प्रवृत्तौ । गार्ग्यैर्वादिभिश्च वैष्णवमते शैवमते चोभयमाचरन्ति स्म । शिवदेवस्थानं विष्णुदेवस्थानं चोभयं गम्यते स्म । कुटुम्बस्यै जना श्रावणमासे प्रदोषगाचरन्ति स्म (गणदस्यन्तगुदस्यन्तौ) । अहमेव तथा वर्तुं प्रवृत्त ॥

इमानि मुख्यपरीक्षणानि यद्वा टैलस्टोयस्थे स्थितास्तदा स्वीकृतानि कर्तुम् । तत्र हि कॅलनरैकमहाशयेन मया च कनिपयसत्याग्रहिजुगुप्सै सह स्थापिते स्म । तरुणा णिद्वयश्च तत्रासन् । तपार्थं एषा पाठशाला स्थिता । तमये चतुषच मुसत्मानमहागया आमन् । तेषा स्वर्माचरण कर्तुं मया प्रोसाह्यते स्म । प्रत्यह 'निमान' इति दनिनप्रार्थना ते कारयन्ति स्म । 'त्रिस्टियनपारसी'जनोऽप्यासीत् । स त्रिल स्वनायर्माचरण करोति स्म । तथा कारित्तु मम कर्तयमियह व्यभावयम् ॥

अतोऽरिममासे 'रमपान'मासप्रयुक्तोपनाम कर्तुं 'मुसत्मान'तरुणानुदसाह्यम् । मया हि निश्चित प्रदोषमाचरितुम् । 'हिदुपारसी'त्रिस्टियन' तरुणानेत्र मिश्रितु प्रोसाह्यात्मन्यमनायेदमुक्तममियगेचम् । अहव कृपात्रला ममोक्तिमप्रहीषु । 'हिदुपारसी'तरुणा 'मुसत्मान'जन प्रयेत्रपिपये न प्रत्याचरयु । तन्नान्दयनमासीत् । 'मुसत्मान'तरुणैसायत्रालपयत प्रातर्भोजनाय प्रतीक्षितयम् । इतरे तु तथा न चतु । 'मुसत्मान'मित्रम्य स्वादत्र सज्जीकृत्य परिवेषयितुमनुचूलास्तरु । हिदुजना अन्ये च तरुणा 'मुसत्मान'सहवान न चतु । परेषु प्रातरदयान्पूर्व चरमभोजन चतु । वस्तुतो मुसत्मानजन विनेतरे सर्वेऽपि उदङ्मानहु । एषा परीक्षणाना फलित यथोपवासप्रभाज सर्वे जङ्गिरे । तमये तेजोमय प्रखर ऐक्यताभाजोऽरोहत् ॥

टैलस्टोयकामस्थले वय सर्वेऽपि शाजाहारिण आसन् । कृन्डोऽरिम यत् सर्वे सज्जस्थिता मम चेतो मानयितुम् । 'मुसत्मान'तरुणानां 'रमज्ञान' काले भोजनलोप मवृत्त स्यात् । परतु न कोऽपि यथावृत्तमगेचत् । सतुष्टास्तु ते । तेषा शाजाहार सुस्वाड आसीत् । हिदुतरुणा बहुवारमाश्रने सारल्यानुसारेण शाजाहारमिष्टान्न तेष्यधत् ॥

उपवासनिपयके एतदव्ययमये मन पूर्वमेव विपयातर गृहीतवान् । यत इमे हर्षप्रदा स्मृतयो न कापि देया भवन्ति सारन्य विना मन्त्रीयगुणो वर्णित । यथा मम सहकारिणो यत्र काप्युत्तमे कर्मणि मया सह निवेशयामि । उपवासस्तेषा नजोऽभवत् । परतु कृन्डोऽरिम प्रणेप 'रमज्ञान'उपवासद्वारा [सुलभोऽभूत् । आमनिप्रहस्य सापनचैनोपवासप्रीतिमुपाश्रयितुम् ॥

एवमामनिप्रहान्नाश आश्रमस्थ उदय प्राप । आश्रमसहजामिन सर्वेऽप्यर्षणो पत्रसेऽस्मा समाधोक्तुमारभत । त्रिषहू तेषा हृदयमामनिप्रहोऽरपृशदिति कनुमनाक्यम् । स्वीनगम्यह यदतेन शरीर नैतिज मम बहुप्रयोजनमासीदिति । उपनाम स्तरनियमध सर्वेपामेनमेव फल न प्रसूत ह्यारव्येयम् ॥

उपवास आमनिप्रहार्य नियने चेत् पदान काममगद्गु सहाय्य करोति । केचिदस्मान् सुहृद पाशन काम निहाचापत्य चोपनासनामन तरुण्येन समुदीपित पत्यन्ति । उपनामो

व्यर्थो यद्यात्मनिप्रहाभिलाषेण निरन्तर सयुक्तो न स्यात् । भगवद्गीताया द्वितीयाध्यायगत-
श्लोकोऽयमस्मिन्विषये लेखनीय —

त्रिपया त्रिनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिन ।

रसरजं रसोऽप्यस्य पर दृष्ट्वा निवर्तते ॥

उपवासस्तःसदृशो नियमश्चात्मनिप्रहर्ष्यैक साधनम् । किन्तु सर्वमिदं न भवति ।
शरीरोपवास मानसिनोपवासेन सयुक्तो यदि न स्यात् वापद्य त्रिपत्तिश्च जायेते ॥

द्वात्रिंशोऽध्यायः

पाठशालाध्यापकः

एष्वध्यायेष्वहं दक्षिणाफ्रिक्यासत्याग्रहचरिते क्षेपेणाख्यातान् त्रिपयान् वर्णयामीति वाचक-
स्मर्तुमर्हति । यद्येन कुर्यात्तद्दार्जीचीनाध्यायाना सत्रध्न सोऽर्थेण जानीयात् । यद्वाश्रमोभिरध-
मान आसीत्तदा बालाना बालिकाना च त्रिद्याभ्यासाय नियमोपकल्पनमाश्रयकमासीत् । तन्मध्ये
'हिन्दु मुसलमान पारसी क्रिस्टियन'बालका अपि च कतिपये हिन्दुबालिकाश्च स्थित-
स्तेषामध्याधिकान् योजयितु नावश्यकमित्यहमालोचयम् । वस्तुतस्तत्साध्यमपि नासीत् ।
यतो योग्या भारतीयाध्यापका मित्रा । उपलभ्याश्चेत् सार्धदशकोशदूरवर्तिस्थानात्
स्वल्पवेतनाय गन्तु नैव सज्जस्थिता भवन्ति । न चास्मान् धनप्रवाह आगच्छेत् । आश्रमस्य
बहिर्भागदध्यापकानानेतु नाहनावश्यक मन्ये । वर्तमानत्रिद्याभ्यासरीत्या न मे विश्वास ।
अनुभवरिरीक्षणाम्या यथार्थमार्गं मदीयमधिगन्तु मनस्यासीत् । एतावन्मे विदितमासीच्चयथार्थ-
त्रिद्याभ्यास पितृभिरिवानुकूलसदभेषु कर्तव्य इति । तदानीं बहिष्ट साहाय्यमकल्पमेव प्रहीतव्यम् ।
टैलस्टोय-आश्रम एक कुटुम्बकः यस्याहमेव पिता । तरुणाना शिक्षणाय यथाशक्य
प्रतिवक्तृता बोद्धव्या ॥

भारता तारागिर्दोपासीत् । शैशवाव्यवृत्ति सर्वे तरुणजना मया सह न स्थिता ।
भिन्नभिन्नप्रकारेण परिवेष्टनैश्च शिक्षिता । तेषा धार्मिक मते नैकमासीत् । तरुणजनाना
न्यायन किं कुर्यां तदीयपितृस्थानमशीकृत्यापि ॥

मानसशिक्षणस्यैव प्रथम स्थानमदाम् । चारित्रनिर्माण मुख्यतमम् । नैतिकशिक्षा
सर्वेषामेकरूपेण दातु शक्यते यद्यपि तेषा क्यासि शिक्षण च भिद्यन्ते । चतुर्विंशतिहोत्रागाल
तन्मध्ये निनासमर्गाकृत्य पितेन स्थितोऽस्मि । चारित्रनिर्माणमेव तेषा त्रिद्याभ्यासाय समुचितोऽ
स्ति भर । अस्ति भार र्थेण प्रतिष्ठापितो यदि शिक्षान स्वयमेव वा सुदृढा साहाय्येन
वाप्यसर्वं शिक्षेन् ॥

परन्वधिक्रम शास्त्रिकशिक्षणस्यावश्यकता विज्ञाता । अतः 'कैलनचक्र-प्रागजी देसाई' इत्यनयो साहाय्येन कतिपयश्रेणारुद्रदाटयम् । शरीरपोषणं च मया न विस्मृतम् । इदं तेषां प्रात्यहिककार्यक्रमेण प्राप्तम् । यत आश्रमे सेवका नासन् । वाचनाप्रभृति समाजिनपर्यन्तं सर्वमपि कार्यं सहवासिभिरेव कृतम् । ब्रह्मचर्यं फलवृक्षा प्रतीक्षणीया आसन् । कैलनचक्रमहाशयस्योद्योग-कर्मणि प्रीतिरासीत् । अस्मिन्कर्मणि तत्त्वानुभवो 'गणेश' आदर्शोद्योगे तेन प्राप्तः । सर्वेषामपि कर्तव्यनिर्देशं पाठशालायामुद्युक्तदिना यदुद्योगकर्मति । शिष्टानामप्येकत्र भोगः प्राप्तः । स च गतौत्खातनं दारुपातनं भारोद्धरणं च । एतेन तेषां पर्याप्तो व्यायाम आसीत् । अतस्तेषां कर्मणि तेषां सतोष आसीत् । अतस्तेषां कार्यान्तरं वेलाश्च नान्यत्रान्यासन् । नूनं तेषां कतिपये कदाचित् सर्वेऽप्यस्वास्थ्यव्याजेन वान्यथा वा उलेन कर्तव्यता तयजुः । कदाचिन्मया तेषां बुद्ध्या उपेक्षिता । परंतु बहुग्राहं जागरूकं । कठोरं न तेषामिष्टमासीत् । परन्तु प्रतिवर्तुमुद्यमानं स्मरामि । यदाह कठोरस्तदा कार्यं नीटान्तुं न योग्यमिष्यपन्यस्य तानाम्वासयाम् । परिज्ञानं स्वल्पमलजीनि भवति । यतोऽपरे क्षणे कार्यं परित्यज्य खेलितुं गच्छन्ति । वयं कथंचिप्रवृत्ताः । ते समीचीनं शरीरं प्रापुः । आश्रमे कृपणता निरला । शोभनो वातः समीचीनं जलं प्राप्तमलं भोजनमिमानि प्रतिवर्तव्यानि भवन्ति ॥

कार्योद्योगशिक्षणविषये किंचिद्वक्तव्यम् । तरुणानां प्रत्येकमुपयुक्तहस्तनिर्वाहकार्य-मभ्यापयितुं ममेच्छासीत् । एतदुद्देशेन कैलनचक्रमहाशयः 'टैपिस्ट' मठं गन्धोपानकरणं शिक्षित्वा प्रयागतः । तस्मादिदमहमशिक्षयम् । तदप्रहीतुं ये सज्जस्थितास्तेषां शिष्यमशिक्षयम् । कैलनचक्रमहाशयस्य वर्षेभ्यः व्यापारानुभव आसीत् । अन्ये कोऽपि सहभासी तदजानात् । अत एव स्वल्पश्रेणीं तद्व्ययं शिल्पेऽर्जयम् । पाचनं सर्वे तरुणा अवेषिदुः ॥

सर्वमेतत्तेषां नूतनमासीत् । किंचिद्वस एते विषया शिक्षितव्या इति स्वमेऽपि तेषां न विदितम् । यतो दक्षिणाभिन्नायां भारतीयशिशुभिर्गृहीतमेवमेव शिक्षणं 'र'कारप्रयत्ने - रीडिंग-राइटिंग एरिथमेटिक-पठनं, लेखनं अङ्गणितं च - ॥

'टैलरटोया'श्रमे शासनं कृतं यदध्यापका न चक्रुस्तत्र तरुणां कर्तुं न वक्तव्या अतो यकिंचिन्कार्यं कर्तुमुक्ताश्चेदेवोऽध्यापकः सर्वदा सहकारी । तं सह कार्यकर्ता च स्थितः । अतस्तस्मैर्यैकिंचिच्छिक्षितं सतोषेण शिक्षितं स्यात् ॥

अप्रेतनाव्यायेषु शास्त्रिकशिक्षां संशील्यनपादनं च निरूप्यते ॥

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः अक्षरशिक्षणम्

दृष्टं हि व्यतीताभ्याये व्यायामशिक्षार्थं 'टॉलस्टॉय' आश्रमे किं कृतमिति । प्रसंगाद्व्यपगतार्थं च । यद्यप्येतन्न तृप्तिकरं तथापि विनयशीलमिदमेव वक्तव्यम् ॥

शास्त्रिकशिक्षणं तावदत्रिंशत्तरे नियमः । उपपत्तिर्वावश्यकमभारा वा मन्दिरेते नामन् । प्रस्तुतविषयासंग्रहनाय पर्याप्तं वागोऽपि नासीत् । मया नियमाणं शास्त्रिकं कर्म दिनान्ते मा साकल्येन परिक्षीणावस्थमनरोत् । अतो यदा विश्रातिरपेक्षिता तदानीमेव उग्रश्रणांपुस्तका दवस्थिता । यदा श्रेण्यामनिश्रुतेजसा स्थातव्यं तदा महता वष्टेन सूत्रिष्टेन वर्तनीयम् । प्रत्यहं प्रातःकाल आश्रमस्य कर्मणा कृते गृहकृत्यार्थं च विनियुज्यते स्म । अतः शास्त्रिके मयाहं भोजनानन्तरं निर्देष्टव्यमासीत् । न काचिदन्या वेला पाठशास्त्रार्थयोग्या । शास्त्रिकशिक्षणार्थं त्रयं पर्यायाः परिहृताः । 'हिन्दी' 'तामिळ' 'गुजराती' 'उर्दू' एतस्यै शिक्षितम् । बालकानां मातृभाषया शिक्षणं कृतम् । आंग्लभाषापि शिक्षिता । गुजराती हि दुर्गालेभ्यः किञ्चित् सस्कृतं सर्वेभ्यः शिक्षुभ्यो मूलिकं चरितं भूगोलदर्शनं गणितं च शिक्षयितुमाशयनमासात् । 'तामिळ उर्दू'भाषे शिक्षयितुं मया समारम्भं कृतं । अल्पं तामिळभाषाज्ञानं समुद्रयात्रासु कारागृहे च मया लब्धम् । 'पोप' महाशयस्य दिव्यं तामिळहस्तपुस्तकमिति त्रयं न मया चलितम् । उर्दूलेखनस्य ज्ञानं एकस्मिन्नेव समुद्रयाने आगतम् । भाषाज्ञानं तु 'मुसलमान' सुहृदाः सपर्वेणोपलब्धपरिचितं 'फारसी' 'अरबी' शब्दमात्रेणासीत् । सस्कृतमहं यात्रुदुश्चरिषाभ्यां शिक्षितं तावन्मात्रमेव प्राप्तवान् । गुजरातीभाषापि यात्रुपाठशालायांमुपलब्धा तावदेव ॥

ईदृशं मे भूलघ्नं येन कार्यं निर्देष्टव्यम् । शास्त्रिकसंभारणामकिञ्चनत्वेऽपि मम सहवासिनः उत्तमगतिं प्राप्सुः । अस्मद्देशभाषासु प्रीतिरव्यापने मम श्रद्धा मम उत्राणां महान् च शोभनास्थः मा चक्रे ॥

तामिळशास्त्रज्ञाः सर्वेऽपि दक्षिणाफ्रिकायां जाताः । अतः स्वल्पमेव तामिळभाषा ज्ञानमेवान् । न ज्ञातं तैस्तामिळलेखनम् । अतो मया लेखनं व्याकरणप्रक्रियाश्चेति नियमा शिक्षणीया आस्ताः । इदं तु सुकरमासीत् । तामिळसंभाषणे मा मम विद्यार्थिनः पराजयेरन् । स्थितिरैषा विदिता । आंग्लभाषानभिज्ञस्तामिळियनजनो यदा मा द्रष्टुमागतस्तदा मद्भाषणं व्याचरन् । अहं सानन्दमभवम् । यतो ममाज्ञानं विद्यार्थिभ्यो निगूहितं न कदापि प्रयतितं मया । प्रयेनत्रियेऽपि यथास्थितोऽहं तत्रास्मान् तेषां प्रदर्शितवान् । अतो मम महामूर्खतायां सयामपि प्रीतिं गौरवं च नैवाहापयम् । 'मुसलमान'वाञ्छानामुर्दूशिक्षणं सुकरमासीत् । तेषां हि लेखनं विदितम् । पठने हस्तलेखने च प्रोसाहनं मम वर्तव्यमासीत् ॥

इमे तरुणा बहुधा निरक्षरा शालागमनवर्जिताश्च । परन्तु दृष्ट मया वार्ययशाच्च स्वल्पमेव
तेषां शिक्षणीयमासीत् । तेषामाच्छत्यात्परिहारे विद्याभ्यासस्योपरि दर्शनं चैतावदीक्षणीयम् । यतोऽ-
हमनेन सतृप्तस्तद्भिन्नभिन्नयासो बालका भिन्नभिन्नविषयान् शिक्षमाणा एतस्मिन्मार्गे
स्थिता स्युः ॥

बहुमि श्रुता मूलग्रन्था पाठ्यपुस्तकानि नापेक्षितानि । लभ्यपुस्तकानामुपयोजनं न
स्मरामि । पुस्तकभारान् बालोपरि निधातुमावश्यकता मया न दृष्टा । विद्यार्थिनं प्रामाणिक
पाठ्यग्रन्थं स्वस्याव्यापकं । पुस्तकेभ्योऽव्यापका यन्मे शिक्षयामासुस्तदिदानीं नैव स्मरामि ।
परन्तु पुस्तकं विना यान् विषयानशिक्षयस्त इदानीं मम स्मृतौ वर्तन्ते ॥

कर्णपेक्षया नेत्रेभ्य एव शिक्षणो ग्रहीष्यन्ति स्वल्पेनैव प्रयासेन । मम बालकेन सह यत्
किञ्चिदपि पुस्तकं पत्रापत्रं पठितं नाहं स्मरामि । किन्त्वनेकपुस्तकेभ्यः पठितं जीर्णोद्बल्यं
गृहीतं स्वकीयभाषया प्रादाम् । अद्यापि तैरदं स्मर्यते इति वक्तुं शक्यम् । पुस्तकेभ्यो यत्तै
शिक्षितं तस्मर्तुं कष्टतरमासीत् । किन्तु यदहं मुखतः प्राद्या तत्ते सौलभ्येन महता उदीरयन्ति ।
पठनं तेषां कष्टतरमासीत् । श्रोतुं ना पुनरानन्द एव । मया शिक्षणीयविषयान्निरुत्साहकरान्
कृत्वा स्थितधेदानदाभावात् स्यात् । प्रश्नान् प्रष्टुं प्रेरितान् श्रुत्वा कियत्तैरपठ्यमिति प्रमाणतो
जानीयाम् ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः

आध्यात्मिकशिक्षणम्

आध्यात्मिकशिक्षणं शारीरमानसिकशिक्षापेक्षयात्रिकदुष्करम् । आमशिक्षणार्थं मया
धार्मिकग्रन्था नैवानुलिखिता । विद्यार्थी स्वकीयधर्मस्य मूलतत्त्वानि जानीयात् ।
स्वधर्मसंस्थाना सामान्यज्ञानमावश्यम् । अतो मया तादृशज्ञानायापि परिवर्णितम् ।
परत्वयं बुद्धिशिक्षाभाग इति मे मतम् । 'टॉलस्टॉय' आश्रमस्य तरुणानां विद्याभ्यासचिन्ता
यदा गृहीता ततोऽपि दीर्घकालात्पूर्वमेव विदितं यदा मशिक्षणं नाम तदेकान्तं स्वस्वरूपमेवेति ।
आमप्रकाशो हि चारित्रनिर्माणमपि च भगवद्ज्ञानानुभवयोः संपादनाय मार्गान्वेषणं च
भवति । यूना शिक्षणभागे इदं मुख्यम् । आमनं परिष्कारं विना सर्वमयामशिक्षणमनुपयुक्तम् ।
हिंसापरमपि स्यात् ॥

आमसाक्षात्कारं सन्वयासाश्रमे शक्यं परन्तु सर्वेऽपि जानन्ति यदेतदमूल्यानुभवमार्गं
विलसमाना न त्रिलामसाक्षात्कारं भवन्त्यपि तु वार्यक्यं द्वितीयानुभवनीयं शक्यं न स्यात् भूभर-

नियासप्राप्तम् । आसन्नमे ममाभिप्राया यदाह शिक्षकोऽभ्रमेका दशद्वन्द्वशक्तिरिन्द्रो न विदति-
सहस्रमिति वसरे धाले । परन्तु विभिन्नभाष्या नोक्त स्यात् ॥

कथमिदानीमत्र शिक्षणं दातव्यम् । बालका स्तोत्राणि यथा वृष्टे बुवंति
तथाभार्यम् । नीतिशिक्षणविषयकपुस्तकेभ्यस्तदग्रेऽपठिष्यम् । किञ्चित्तेन मे तिऽशोऽपि
तृप्तिर्नासीत् । यदा तै सह सत्रमे निरुद्धतरोऽभूत् तदाहमज्ञासिमम् यदाभ्यामिन्द्रशिक्षण
पुस्तकद्वारा न कर्तव्यमिति । यथा शारीरकशिक्षणं शरीरव्यायामतो मानसिकशिक्षणं
मनोव्यवसायत त्रिपने तथाभ्यामिन्द्रशिक्षणमप्याभ्यामिन्द्राभ्यासैरेव साध्यम् ॥

एतदात्मव्यवसायस्य शिक्षकस्य जीवनरीतिस्तस्य शीघ्रं चाचार । शिक्षको
बालकानां मध्ये तिष्ठतु वा न वा स्वचारित्र्यस्य सूक्ष्माशाना विषये सदा जागरूकेण भाष्यम् ।
परशतस्रोशदूर्वर्तिनो गुरो स्वजीवनरीत्या स्वशिष्याणामामोपरि परिणामं जनयितुं शक्यम् ।
स्वयं मृषावादी भूया स्वबालकानां सयत्रादित्वप्रकरणे यनो व्यर्थ । भयशील शिक्षक
स्वशिष्यान् धैर्यशीलान् कर्तुमशक्तः । इन्द्रियनिग्रहस्य गजानामिन्द्र स्वविद्यार्थिन्य सयमस्य
मौल्यं कथं शिक्षयेत् । अतो मया मपार्थवर्तिगालकनालिकानामादर्शं प्रायेण भवितव्यमिति
ज्ञातम् । एवमम शिष्या मम शिक्षका बभूवुः । तेषामुद्देशेन वा मया साधुनार्जवसंपन्नेन च
भाव्यमित्यहमशिक्षयम् । 'टैलस्टोय' आश्रमे शनैः शनैरहमिन्द्राधिकं निर्वन्धार्थिनं
सयमार्थिनश्च यस्सजातस्तदेतेभ्यो मम शिष्येभ्य एवेति वक्तव्यम् ॥

एयामेकोऽसम्योऽनिर्वद्ध कलहकारी चासीत् । सोऽयमेकदात्यन्तं दुःशासनोऽभूत् ।
एतेनाह क्षमातीतोऽभ्रमम् । न कदापि बालकानां दण्डयेयम् । किन्त्वतीराह कुञ्चो जातः ।
तथापि तस्य बुद्धिवादं वक्तुं प्रयतितवान् । किन्त्वसौ न चलितः । न केवलमिन्द्र
वचयितुमपि मामयतत । ततोऽहं निरुद्धस्त्रितरेखादण्डमादाय तस्य बाहुं सकृदताडयम् ।
ताडनफालेऽहं क्षममानः स्थितः । इदं प्रापस्तेन दण्डम् । एतस्यैवा तेषां नूनोऽनुभव
आसीत् । स बालकं रुदित्वा क्षमां प्रार्थितवान् । तस्य रोदनकारणं प्रह्लादवेदना
न हि । सत्तरपदेशीयो दृढकायो युवस्रो यदीच्छेत्तदा प्रतिकारं कुर्यात् । किन्वेतद्विषया
उपायोऽनलवनीयः आपतित इति दुःखितः मा वीक्ष्य मनसा ज्ञातवान् । एतद्दण्डनान्तरं
यदाचिदप्य ममाविधेयो नासीत् । परन्तु तद्वेदनार्थेऽद्यापि मे पश्चात्तापो भवति । तदानीं
तदग्रे यमया प्रदर्शितं न मे आमशक्तिरासीत् परं मे पाशविज्ञानं । इयमेव मे शान्तिः ॥

अहमस्य सर्वदा देहदण्डनस्य विरोधी । ममापत्येभ्येकस्यैव देहदण्डनं कृतमिति स्मरामि ।
अतो रेखादण्डप्रयोगं साधुर्दुष्प्रो वेति निर्णेतुमद्यापि साध्यं न जातम् । प्रायशस्तदनुचितमासीत् ।
यत्र ज्ञोषो दण्डनेच्छा च तस्य धारणमासीत् । यद्येनत्केवलं मम दुःखसूचना तर्हि तदुचितमिति
गण्यते स्म । किन्तु सदभेऽस्मिन्देशो मिश्रः आसीत् ॥

एतप्रसङ्गो मां रोचनाशीलं हृत्वा बालकानां समावागमैतदपेक्षोत्तमं नगं प्रदर्शयत् ।
पूर्वोक्तान्दर्भे एतन्मार्गस्योपयोगः किन्तुस्रष्टः स्यादिति न जाने । स युवकः प्रसङ्गमुं
केयुचिद्विसेषु व्यस्मरत् । अर्थाव यदि वर्तनं ततोऽपि प्रदर्शितवानिति न जाने ।
विद्यार्थिनः प्रत्युपाप्यायस्य कर्तव्यं पूर्वापेक्षया सन्प्रविदितनासीत् । एतदनन्तरं बालका बहुवर्तं
प्रनादं चक्रुः । किंयहं दण्डनीतिं नानुवृत्तवान् । मम पार्श्वस्थिताः बालकावाट्टिकानामाप्यायनिक-
शिक्षणप्रयत्नेऽहमानवलम्बिनोऽपि सन्प्रवृत्तगणवेदिपन् ॥

पंचत्रिंशोऽध्यायः

गोधूममध्यवर्ती कक्षः

मयाज्ञातपूर्वा विषयः 'टेलस्ट्रेय' आश्रमे कॅलनवैक्नहाशयेन निवेदितः । यथा मया पूर्वो-
क्तरीत्याश्रमवर्तिनः कतिपयबालका दुग्धा अदम्याश्चासन् । एषु कतिपये स्वच्छन्दवर्तिनोऽ-
प्यभवन् । एतैः सह मम त्रये बालकास्तत्सदृशा इतरे च स्थिताः । एतेन कॅलन-
वैक्नमहाशयश्चिन्ताक्रान्तः । किन्तु तस्य लस्यविशेषो मम बालका न तैर्निरंरुदाबालकैः सह
वर्तनस्यायुक्ततामुद्दिश्यासीत् ॥

एकदासां कंटोक्त्या जगाद् यथा शुम्भरीयापत्यानि दुष्टबालकैः सह मिलन्तीति न मे
रोचते । एतेनैक एव परिणामः साध्य एतेन दुःसहवासेन तेऽपि दुष्यन्तीति ॥

तदा मनार्थं प्रश्न कठिनः प्रत्यमाद्वा न वा न स्मरामि । परन्तु तस्य मया एवमुक्तं
स्मरामि यथा—मम पुत्राणामेषां स्वेच्छावर्तिनां बालकानां च भेदकल्पना कथम् । उभयेषामपि
समाना मम प्रतिवक्तव्यता । मयाहूना एते बालका अत्रागताः । इदानीं स्वल्पद्रव्यं प्रदाय
त्यक्ताश्चेत्तक्षणमेव जोहानिसवर्गस्थलं प्रति धाविन्वा स्वेषां पूर्वमार्गमाश्रयन्ति । अत्रागमनेन
वयमुपहृता इति ते तत्पालकाश्च मन्यन्ते । अत्र तैर्वहून्पनुकूलाणि सोऽव्यानीति भवतो मम च
विदितो विषयः । परन्तु मम कर्तव्यं स्पष्टं वर्तते । मया तेऽत्र स्थापनीया एव । अनो
ममाप्यर्थथावश्यमेव तैः सह वर्तिनव्यम् । अपि च भवानितरबालकापेक्षया मम बालका
महत्तरा इतिव्ययप्रमृति तैर्ज्ञातव्यमिति यथाभिप्रेयात्तन्मा भूत् । तेषां मनसि तादृशमहत्त्वस्य
भावनाया उत्पादनेन तेऽनुचितमार्गं नीयन्ते इव । इतरबालकैः सह भेद्यं तेषां सधु
शिक्षणं स्यात् । यतस्ते स्वयमेव सदसद्विचिथ्य वर्तितुं शिक्षन्ते । वस्तुतस्तेषु साधुरंशो यदि
स्यात्प्रभावस्तेषा सहचारिषु प्रकाशत इति कस्मान्न विश्वसनीयम् । तद्यथा 'वास्तां ते

वालवा अत्रैव स्थापनीया । नारूपुपायातरम् । तेन वचिदपायम्भवेऽस्माभिरनुभवित यमिति ॥
 कैलनवैकमहादाय शिर वंपयामास ॥

अस्य परिणामो दुष्टो वभूवेति न वत्तु शक्यते । वस्तुतस्तेषा वचिदाम सन्तान इति मम स्पष्ट भवति । तेषु स्वय महत्तरा इति भावनाया छापापि चेदमनियच्छेप गत्या इतरालके सहवाम शिक्षते स्म । एतेन ते शीलशिक्षणस्य लक्ष्यीकृत्य परीक्षिना वभूवुरिव । साधुवाल्मान् दुष्टवाल्काना सहवासे निवैद्य शिक्षाप्रदानेन तेषा न कापि परिक्षतिर्भविष्यति एतसदृशानुभवैर्मम गोचरमायातम् । परन्वेतादृशमर्मण्यङ्गीकृते वालकाना मातापितरे चेष्टाश्च ताततिजागरूकतया द्रष्टुमर्हन्ति ॥

एतेन कदलीफलव्याशिमध्ये प्ररुद्धा वालका मोहदूरा दोषरहिताश्च भवन्तीत्येतन्न निव्यसिद्धम् । परन्तु भिन्नभिन्नप्रकारेण प्रवर्तमाना वालकवालयस्य सहैव शिक्षण दीयमाना यदा भवन्ति तदा ता मातापितर शिक्षकाश्चात्यन्तप्रठिनपरीक्षाया लक्ष्यीभूता भवन्तीति सत्यम् । तै सदा जागरूकैर्भवितव्यम् ॥

पट्टविशोऽध्यायः

उपवासः प्रायश्चित्तरूपः

वालकान् शिक्षय युक्तमार्गेण पुरस्तादासीय तेषा शिक्षाप्रदान नाम कियदुष्कृतमिति मम दिने दिने स्पष्टतर प्रयमात् । यद्यह वस्तुतस्तेषा शिक्षक पालकश्च भवेय यदि मया तेषा दृश्य प्रवेष्टव्यम् । तेषा सुखदु खेषु भागिना भवितव्यम् । तेषा पुरोपतीनि कार्याणि विधातु साहाय्य प्रदातव्यम् । तदीयपौवनस्याशाप्रवाह योग्यभूमौ नेतव्यम् ॥

यदा सत्याग्रहिणा कतिपये वारामृहाद् विमुक्तास्तदा 'टॉलस्टॉय' आश्रम प्रापशो निर्जन एवाभूत् । तत्रत्याना बहव 'फीनिक्स' आश्रमवर्तिन आसन् । अतस्तानह 'फीनिक्स'-आश्रम प्रेषितवान् । अत्राहमुषपरीक्षातरगत । मया 'जोहानिसर्वर्ग-फीनिक्स' स्थल्योर्मण्ये गतागत क्रियमाणमापतितम् । एकदा जोहानिसर्वर्गवर्तिनो ममथम्वात्सिना द्वयोर्नीतिपत्नस्य चृत्तात आगत । सयाग्रहयुद्धे पराजय प्राप्त इव भवतीति वार्तायामपि नाह व्रततोऽभविष्यम् । परन्विद् ध्रुवा ममोपरि वरुणानोऽभवादिव । तदिनमेवाह अप्रियसचलितयानेन फीनिक्स आश्रम प्रति प्रस्थित । कैलनवैकमहादायो मया सहागमिष्यामीति साग्रहमुवाच । ममैकस्यैव गमन तस्मै नारोचन । यतो मम बुद्धिभ्रमणस्य वारणीभूतप्रवृत्तिमिमामानीतवान् स एव ॥

मार्गे मम कर्तव्यं मम स्पष्टमासीत् । अथवा स्पष्टमार्गमिति मया चिन्तितम् । स्वस्य पोषणायामथः कार्यविज्ञाने स्थितजालकस्य प्रमादस्यास्ति स्वयं किञ्चिदपि प्रतिवक्तव्यता इति मम प्रथमात् । अतोऽस्मिन्सन्दर्भे मम वाच्यता मम स्फुटिरिव स्पष्टमासीत् । मम भार्या ममद्विषये पूर्वबोधं दत्तवती । कित्तवह विस्मयनीयस्वभावत्वात् गमनं नानिनाय । तस्मिन् प्रमादे ये भागिनस्ते मम खेदं स्वदोषस्यागायता च यदा मनसि चतुस्तेषां प्रमादकृते प्रायश्चित्तागीकार एव एव मार्ग इति मे प्रथमात् । अतोऽहमेकमहाहमुपवानं तत्र परं सार्धं चतुर्मासानेकारमेव भोजनं कर्तुं प्रतिज्ञामकरम् । कैलनवैरुमहाशयो मा निवारयितुं प्रापयत । किन्तु तत्सकलं नासीत् । पर्यन्ते सोऽप्येतप्रायश्चित्तस्य युक्तता स्वीकृत्य स्वयमपि मया सह भार्या भवितुं हटमकरोत् । तस्य सुविमलप्रेमबलं प्रति बोधुं न शक्यमासीत् ॥

एतन्निश्चयेन मम मनोभारश्चिता च बहुगार्ह्यावभूस्तु । कृतापरगानामुपरि यो मम श्रोत्रं शान्तिमागत्य तेषां विषये निष्कलं करुणायां स्थानमदात् । इयं बहुश शान्तचित्तो भूत्वा 'पनिक्स'आश्रममहं प्राप्तं । पुनर्विमृश्य मया ज्ञानत्रयविषयानितरानप्यज्ञासिपम् ॥

मम प्रायश्चित्तेन सर्वेपि दुःखिता इत्येतत्सयम् । किन्तु तत्रत्यवानावरणं निर्मलीचकर । पापकार्यानुष्ठानं क्रियद्भवकरो विषय इति प्रत्येकोऽपि जज्ञे । तत्रयत्रालवालिकगमि सह ममोपवेशनस्य सत्रयो नैजो निवृत्तश्च बभूव ॥

अस्या घटनायामेवाकुरितप्रसंगाद्दहमित स्वल्पदिनानन्तरं चतुर्दिशदिवसोपवासाग्रीकारं आप्नितं । इतो भार्या परिणामो मम निरीक्षामनिक्रम आसीत् ॥

यदा यदा स्वशिष्या प्रमाद्यन्ति तदा तदोपवासकरणं शिक्षकस्य कर्तव्यमिति एताभिर्घटनाभिः सायनं ममाशयो न भवति । किन्तु केषुचित् सन्दर्भेषु कटुं कषाय एव मेपजमिति ममाभिप्रायः । किन्त्वस्य दृष्टिसौष्ट्रमाभ्यामिक्रयोग्यता च भवेतामेव । गुरुशिष्ययोर्नैज-प्रेमामात्रे विद्यार्थिनः पापकृत्यं यदा शिक्षकस्यानं करणं न प्रविशति शिष्यस्य गुरोर्भक्त्यभावे चोपवासो न युक्तः । तादृशसन्दर्भे तेन हानिरपि सम्भवेत् । यद्यप्येवमुपवासानां साफल्यविषये सशयस्यावकाशो भवति तथापि शिष्यस्य दोषाणां शिक्षकस्य प्रतिवक्तव्यतां प्रति निःशोऽपि सदेहो नास्ति ॥

प्रथमप्रायश्चित्तमस्मासु कस्यापि दुःखं न प्रथमात् । मम दैनंदिनचर्चास्तु न किञ्चिन्कार्यं प्रति रोह्यमासीत् । एतत्प्रायश्चित्तस्यावसानपर्यन्तं मया केवलं फलान्वेषं सेयन्ते स्मेति वाचकानामवबोधं नेतुं शक्यम् । द्वितीयोपवासस्य चरमभागे कष्टनरमासीत् । तदानीं मया रामनाम्नो महिमा न ज्ञातः । कष्टसहनशक्तिरपि स्वप्नैवासीत् । अपि च ममोपवास-कलाज्ञानमपि मम नासीत् । तत्रापि विशेषतः उद्वेगसप्तमस्वादु यद्यपि स्यादपि पातत्रयमिति मया न ज्ञातम् । अपि च प्रथमोपवासं सुलभो दृष्टः । अतो द्वितीयस्य विषयेऽनगरु-

भासम् । तथा प्रथमोपवासे प्रतिदिनमह 'क्युनि'क्रमप्रकारेण मया स्नान त्रियते स्म । द्वितीयोपवासे द्विन्दनेभ्य परमहमेतरस्नान त्यक्तवान् । उदयपान तदरुचिन्नर वमनकारकं च दृष्ट्वा तदतीवाल्पमन्नवम् । कठ शुष्को घनिष्ठ क्षीणो भूत्वा पर्वन्ते केचन आसेन भावितुमिदं शक्त आसम् । तथापि लेपने आयस्यके सति लेखयित्वा मन कर्ष्यं निर्वाहयितामवम् । रामायणप्रभृतिपवित्रप्र-थान् श्रुतानवरवम् । अत्यगत्यत्रिययात्प्रति विचार क्त्वाभिनदितु पर्याप्तचैतन्यमपि मय्यासीत् ॥

सप्तत्रिंशोऽध्यायः

गोखलेदर्शनार्थम्

दक्षिणाभिक्रमसंवेधिन्यः स्मृतयो मया त्याज्या एव । चतुर्दशोत्तरैकोनविंशतिभिरे वसरे सत्याग्रहयुद्धान्ताने मया 'लडन'द्वारा स्वदेशमागम्यतामिति आज्ञापत्रमागतम् । अतः फल्लुरवाईमहाराया केंलनवैक्रमहारायोऽहं च 'जुलाई'मासे स्वदेशं प्रति प्रियाता ॥

सत्याग्रहयुद्धकालेऽहं तृतीयश्रेण्या प्रयातुमारब्धवान् । अतोऽहमेतद्वयाणस्यापि तृतीयश्रेणी प्रयाणानुज्ञापत्रं क्रीतवान् । परन्त्वेतत्सचारुपस्य नौकर्या तृतीयश्रेणीपाथाना विहितसविधानस्य भारतदेशस्य समुद्रतारे सचनौकासु तत्र यवाणसंचालितयानेषु वैतच्छ्रेणीप्रयागिकाना लभ्यसौकर्यस्यापि विद्यते महान् भेदः । भारतदेशे प्रयाणे तावदुपवेष्टुमपि पर्याप्तस्थलं न लभ्यते । शयनस्य तु का कथा । शुचिचाल्यम् । किन्तु यदा यदा लडनं प्रति यातास्तदा पर्याप्तस्थलं मासीत् । निर्मलं चासीत् । अपरं च नौकरसंस्थाजनेन प्रत्येकमस्माकमनुकूलानि परिकल्पितानि । अस्मदर्थे प्रत्येकं शौचकूपं स्थितं । यतो वयं फल्लहारिणस्तनो द्राक्षाप्रभृतिफलानि प्रदेयान्तीति नौकरान्यार्थविपतिराज्ञप्त आसीत् । सामान्यतस्तृतीयश्रेणीप्रयागिकाना फल्लप्रदानमपूर्यम् । एतैः सौकर्यैरेव नौकामामण्डलदिनानि सुखमयापयाम ॥

अस्मिन् प्रयाणे प्रवृत्ता कतिचिद्धटना लेखनीया । केंलनवैक्रमहारायाय द्विनेत्रपत्राणि चहरोक्तन्त । तत्रिन्दते मूल्यान्ती एतद्वि द्विनेत्रपत्रे आस्ताम् । अनयोरेकस्य विषये प्रत्यहं चर्चा त्रियते स्म । एतन्नियेपणमस्माभिः सात्रनीयमरुलजीवनस्यादर्शप्रतिफलमिति दृढयितुं मया प्रयत्नितम् । अस्मद्वादप्रसादा एवस्मिन्दिने प्रस्थानमापु । शालिवाया पार्श्व-
टिदसनीपे सद्यस्थिता वयम् । इदमस्मन्मध्ये कलहकारणीभूतं स्यात् । अतः समुद्रे प्रक्षिप्य सर्वं समापयिष्याम - इयुक्तं मया । निश्चितमेव पापिष्ठं यस्तु प्रक्षिप्यतामिति केंलनवैक्रमहारायोऽ-

बोचत् । अय मे निश्चितोऽभिप्राय इत्युक्तं मया । ममाप्येवमिति शीघ्रमेव प्रयुत्तरमायात् । अह तत्क्षणमेव समुद्रे विक्षिप्तगान् । तस्य मूल्य प्राय सत्त'पीड'मितम् । तस्य मूल्य नहि तस्य ऋये स्थितम् । किन्तु कैलनवैकमहाशयस्य तद्वस्तुनि मोहस्तादृश । वस्तु नष्टमिति तत पर स नैव विपसाद ॥

आवयोर्मध्ये सभवद्वृत्तानामयमेक ॥

प्रत्यहमेव किञ्चिन्नून दिशर्गापमासीत् । यत उभावपि सयमार्गे चळितु प्रयतमानावभूव । सयमार्गे चळित नोप स्वार्थपरतो द्वेष इत्यादिक स्वभावतो नश्यति । अन्यथा सयमुपलब्धुमशक्तयमेव । कामोपहतो मनुष्य शोभनमनस्को भवेत् । वाचि सयवाथ स्यात् । किन्तु न कदापि सय लघयते । सफल सत्यान्वेषण रागद्वेषसुखदु खेत्यादिद्वन्द्वसमूहा-
द्विमुक्त भवेत् ॥

यदा प्रयाणमगीकृत तदा मनोपनाससमाप्तेश्चिरकाले नासीत् । ममाद्यापि मम सामान्यशक्तिर्नागता । व्यायामेन बुभुक्षोत्पादनाय नौरावेदिकाया परिश्रम कुर्वाण आसम् । किन्त्वय व्यायामोऽपि मम शक्तिमतिक्रान्त आसीत् । जघापिण्डे दु ख वर्तेते स्म । 'लडन'पत्तन यदा प्राप्तस्तदेव वेदना नाल्पीयसी वभूव किन्त्वधिकैनासीत् । तत्र मे रौ जीवराज-मेहता महाशयस्य परिचयोऽभूत् । तस्य मया कृतमुपनाम जघावेदनोत्पत्तिं च न्यवेदयम् । भवता पूर्णनिश्चिन्ता स्वीकार्या । नो चेत्त जघा पूर्णमेव हीयेतेति सोऽबोचत् ॥

दीर्घोपनासादामन शक्तिं पुन सपादयितु नातुरो भवेत् । किन्तु बुभुक्षा नियन्त्रयेत् । अधिश्रजागरूकता प्रायोऽपिक्वनिग्रहश्चावश्यनावुपनासनिवृत्तौ उपवासकरणपेक्षया । 'मदीरा'-
पत्तने श्रुतमस्माभिर्यत्क्षणमात्रेण महायुद्ध सभवेदिति । आग्लनलमनी प्रविष्टे श्रुत संग्राम आरब्ध इति । वय किञ्चिन्काल स्यापिता । कुन्याया सर्वत्र प्रसारित 'गुडिन्ना'खनिस्पर्श निना नौका नेतु दुष्करो व्यापार । साउचेम्पटनपत्तन प्राप्त प्रायो दिनद्वयमासीत् ॥

'ऑगरस्ट'मासस्य चतुर्थदिने युद्धघोषणा सबृत्ता । 'लडन'पत्तन वय पष्टदिवसे प्राप्ता ॥

अष्टत्रिंशोऽध्यायः

संग्रामे मम भागित्वम्

'हुंश्लेंड'देश प्राप्तस्य मे निश्चितमासीद्वद् गोखलेमहाशय आरोग्यलाभनारणात् 'पेरिस'-
पत्तन गन्ना तत्रेच्छुलित स्थितो भवतीति । 'पेरिस'पत्तन 'पत्तनयो ससर्गस्य

विच्छिन्नात् कदा प्रतिनिवर्तत इति ज्ञातुं न शक्यमासीत् । तमदृष्ट्वा गृहं गन्तुं न नयापेक्षितम् । परन्तु कदा प्राप्स्यतीति न कोऽपि निश्चितं वक्तुमशकत् ॥

अत्रान्तरे किं मया कर्तव्यम् ? युद्धसत्रये किं मया विधातव्यम् ? कारागृहे मम सहवास्यपि च सयाग्रही 'सोरावजी अडाजणीयामहाशयस्तदा ' लडन'पत्तने ब्यारिष्टर-परिक्षार्थमनीते स्म । अत्युत्तमसत्याग्रहिष्वयमेक आसीत् । अयं दक्षिणाफ्रिका प्रतिनिवर्तनानन्तरं मम स्थानमभीकर्तुमुद्दिश्य 'ब्यारिष्टर' भविष्यति प्रेषितः । डॉ. प्राणजीवनमहेतामहाशयोऽस्य सर्वस्य वदन्ति स्म । 'इंग्लैंड'देशे विद्याभ्यासं कुर्याणो डॉ. जीवराजमहेतामहाशयप्रभृतिभिः समानकृतवान् । तेषां सर्वेषां सूचनामगीकृत्य 'ब्रिटिश' द्वीपवर्तिना भारतीयानां सभापेक्षां परिकल्प्य तस्यां सभायां ममाभिप्रायं न्यवेदयम् ॥

'इंग्लैंड'देशवर्तिनो भारतीयो युद्धे स्वीयभागं वोढुमर्हन्तीति मम प्रतिभाति स्म । आङ्ग्लविद्यार्थिनः सैन्यप्रवेष्टुं स्वयमेव पुरस्तादायान्ति स्म । भारतीयजनैस्तन्मूल्यं न करणीयमिति ममाभिप्राय आसीत् । एतादृशतर्कस्य बहव आक्षेपाः प्रत्यभिहिता यथा भारतीया क । आंग्लेया क । वयं दासस्ते स्वामिनः । स्वामिनः सकटभ्राष्टीं दासं कथं साहाय्यं कुर्यात् ? स्वातन्त्र्यमपेक्षमाणो दासः स्वस्वामिनः सकटकाले स्ववधविमोचनं कर्तुं न किमर्हति इति वादं चञ्चुमी । तदायं तर्को मम मनसे नारोचत । भारतीयस्यांग्लेयस्य च महत्त्वे व्यत्यासो मया ज्ञातः । परंतु तेऽस्मान् दास्यस्थितौ निहितवन्त इति न मे मतमासीत् । अस्यां परिस्थितौ 'ब्रिटिश'राज्यपद्धतिमुक्त्वा कतिपया'ब्रिटिश'अधिकारिणा एव कारणभूता इति तेऽस्माभिः प्रेषणां परिष्वर्तनीया इति च मम प्रतिभाति स्म । 'ब्रिटिश'तनस्य सहाय्यसहकारैवैवमस्म्यपरिस्थितिसुत्तनां कर्तुमिच्छामि चेत्तेषां कष्टकाले साहाय्यं कृत्वा तं साहाय्यं लब्धुमस्मत्कर्तव्यमिति ममाभिप्राय आसीत् । यद्यपि 'ब्रिटिश'राज्यपद्धतिर्दोषयुता 'स्वायत्त्या' सेदानीं मे दृश्यते तथा मे सहनानीतं न दृष्ट्यं परन्त्वयं मे तपस्वतौ विद्यासो नष्टो भूत्वा मम ब्रिटिशराज्येन सह वर्तुमममनौ तदा न वेदमस्यां पद्धतारपि त्वधिकारिष्वपि । विद्यासांगानं प्राप्तां ते सुदृढं कथं सहकारं कुर्यात् ॥

प्रतिदर्शया सुप्तो भारतीयस्य प्रदेशानधिगमरानुद्धोषयितुं भारतीयानां परिस्थितिसुत्तनां कर्तुं चाप्यमेव सुसमय इयमिप्रायं ददु ॥

मया तावदन्तितं यथा 'इंग्लैंड'देशास्य'पदारनाक' लामो मा भूत् । युद्धे प्रवर्तमानेऽस्मदधिगमरेण्यो 'ब्रिटिश'जने निर्बन्धे विना कर्तव्यमेव योग्यं दूरदृष्टिममनमिति च । अतो मया सूचनापुरारेण 'ब्रिटिश'राज्ये स्वयंभवेऽस्मन्त'प्रमिया'हानं मकराधि । बटयो जनास्वनमयेऽस्मि ददु । तत्र सर्वप्रवर्तनीया मर्यादां रक्षन्तीति । एषां निरवधानां च धराप्रार्थना-

याश्च स्वीकारापूर्वमेवास्माभिः शुभ्रपात्रमे शिक्षणं लब्धव्यमिति निर्धारिते वयं तथा शिक्षिता भवितुं सज्जरिथता स्म इत्येत सर्वं निवेद्य 'लॉर्ड कू' महाशय प्रति लेखमलेखिपम् ॥

प्रथमतो निर्दग्धा भूत्वा ततोऽस्मत्साहाय्यमंगीकृत्य साम्राज्ये सफ्टप्राप्ते साहाय्यं कर्तुं सज्जरिथतानामस्माकं स्वकृतज्ञता व्यक्तीचक्रुः । स्वपसेवकां परिक्षितानां चिकित्साक्रमस्याभ्यास प्रसिद्ध 'डॉ. वेंटली' महाशयस्य सकाशात् अशिक्षितुमारभन्त । अस्मिन्मन्त्र्यासे पट्टसाहाय्यमत्र-गामिन्यपि प्रथमचिकित्सायाः सर्वकार्याण्यपि अभ्यन्तरीकृत्य स्थित ॥

अस्मदीयश्रेण्या प्रायोऽशीतिर्जना आसन् । पट्टसाहाय्ये वयं सर्वे परीक्षिता । एकं विना सर्वेऽप्युतीर्णाः । एषां रात्र्याधिकारेण शस्त्राम्बासम् । इतराश्चिक्षणं च शिक्षयितुं कल्पयामासुः । एतस्मिन्कार्ये 'कर्मल वेकर' महाशयो नियमितोऽभूत् ॥

तदानीं छटनपत्तनस्य दृश्यमतिदर्शनीयमासीत् । जनो नहि व्रत आसीत् । सर्वे यथाशक्ति साहाय्यकरणे युक्ता आसन् । दृढकाया युवकाः सेनिका भूत्वा युद्धविद्यां शिक्षितुं प्रस्थिताः । किन्तु वृद्धैरसक्तैः स्त्रीभिश्च किं करणीयम् । यदीच्छामूत्तेषामपि पर्याप्तकार्यमासीदेव । अतस्ते वल्ल विच्छिद्य वेपकल्पनं कर्तुमारभन्त । क्षतस्य बन्धनानि कर्तुं चौकृत्वा वमूवुः ॥

'वि लाइसियम' नाम महिलासमानेन यथाशक्ति कर्पटसीनभरो बोद । श्रीसरोजिनीदेवी तसमाजस्य सदस्यासीत् । सा उसाहपूर्वकं तत्कार्यं कर्तुमारभत । अयमेव तथा सह मे प्रथम परिचयः । सादरीमनुसृत्य छिन्नखराशिं ममाग्रे स्थापयित्वा तन्सीवनं कारयित्वानेतस्य इति मामवोचत् । इमामाज्ञामहमानन्देन शिरसोद्गमित्राणां साहाय्येन प्रथमचिकित्साशिक्षणमन्वये मम यावन्ति साध्यानि तावन्ति वल्लाणि सीवधित्वा दत्तवान् ॥

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः

धार्मिकसमस्या

द्वारभारतीयैः सहाहं युद्धे सेना कर्तुं सिद्धोऽस्मीति राज्याधिकारस्य मम नाम दत्तमिति वार्ता दक्षिणाफ्रिकादेशं यदैव प्राप तदा मम तन्त्रोसदेशद्वयमागातेष्वेकं पोलाकमहाशयेन प्रेषितो यथा भवता कृतमिदं कार्यमहिंसातत्त्वस्य विरुद्धं न किमिति ॥

अथमाक्षेपं प्राथे मया निरीक्षितमेव । यतो मयायं प्रश्नो मम 'हिन्दीयत्सराज्य' इति पुस्तके न केवलं निमर्शितं परमयं त्रिषयो दक्षिणाफ्रिकायां रात्रिदिव मित्रैः सह मया चर्चा नीयते स्म । युद्धमनीतिमपनासीदिति सर्वेषां न समतिरासीत् । यदाह मम प्रहर्तुरूपरि व्यग्रहर्तुं

न सम्प्रस्थितस्तदा युद्धे प्रवेष्टुं तत्रापि मम पथा विपक्षार्णा धर्माधर्मव्यभिचारेणु मम समति कथं प्राप्या । अहं 'बोअर'युद्धे भागपासमिति मम मित्राणां विदितमानीत । परत्वरार्थं ममाभिप्राय परिवर्तित इति मेनिरे ते ॥

वस्तुतः 'बोअर'युद्धे प्रवेष्टुमहं यथा विचारसरण्या प्रेरितं सैगरिमन् मदर्भेऽपि मा समादधीत । युद्धे प्रवेशोऽहिंसाधर्मस्य प्रतिफल एवेति ममायतस्पर्शमासीत् । किन्तु स्वधर्मस्य सदैवान्तं स्पष्टतया मनुष्यस्य फणामा न लिखितम् । सन्तोपासनेन बहुशोऽधकारे मार्गं परामर्शनीयो भवति ॥

अहिंसातत्त्वमनन्तव्यापनयुक्तं भवति । वयं हिंसायां प्रञ्चजने निपतिता नि शान्ता वनित्यजीविनः । जीवस्य जीव आहार इयुक्तिरगाधार्या भवति । मनुष्यो ज्ञान्वा वाज्ञान्वा वा वाद्वाहिंसामकुर्वन् क्षणमात्रं न जीवेत् । तस्य जीवितमेव - भोजनं पानं चटनं च हिंसामकं भवति । अत्यन्धे सयपि प्राणहानिकरं भवति । अतो यदाहिंसोपासनस्य सर्वापि क्रियानुष्ठापना स्यात् । सोऽयमल्पजन्तो प्राणहानिं प्रति कारणभूतो यदि स्यात्तथा वर्तितुं यानच्छक्यं प्रपतते चेद्यदि तद्वशितुं यन् कुर्वीत्येव निरतरं हिंसायां यमपासेन मुक्तो भवितुं परिश्रम्यति चेदयं स्वधर्मं रक्षति । स नित्यं सदा मनिग्रहे कारुण्यवृत्तौ च प्रवर्तते । परन्त्वयं वाद्वाहिंसायां सपूर्णमेव विमुक्तो न स्यात् ॥

अपरं चाहिंसातत्त्वस्य मूले सकलजीवस्यैक्यता यस्मात् स्थिता तस्मादेकस्य दोषं सर्वाणामपि स्पृशेदेव । अतो मनुष्यो हिंसासंपर्कं विनैव न खलु स्यात् । स याकस्मात्माजिकवृत्ति-भवेत्तत्र समाजस्यास्तित्वस्यैव प्राप्तहिंसायां भागी न भवितुमशक्तः । यदा जनागद्वयं युष्यते तदाहिंसोपासनस्य कर्तव्यं युद्धस्य गतिस्त्वम् । एतत्कर्तव्यमपालयन् युद्धे न प्रति युष्यते । युद्धे प्रतियोगो यो ग्यताहीनः । युद्धे भागी स्यात्तथापि स्व स्वीय जनाग लोकं च युद्धादिमुक्तान् वर्तुं मनः पूर्णं प्रयतेत ॥

अहं 'ब्रिटिश'चक्राधिपत्यद्वारा मम मम देशस्य च परिस्थितिं भद्रतरीकर्तुंमात्रमायुक्तं आसम् । यदाह 'इंग्लैड' देशे स्थितस्तदा 'ब्रिटिश' नौकावलयस्य संरक्षणधीनं आसम् । यतोऽहं मस्यायुत्रलस्याश्रये स्थितस्ततस्तत्र निगूढहिंसावृत्तौ स्वतो भाग्येवासम् । अतोऽहं चक्राधिपत्यस्य सन्नयमपरिवर्धं तस्य छत्रच्छापायां वर्तितुमिच्छेयं यद्येभ्यस्त्रिभ्यो मार्गेभ्य एको वर्णीय आसीत् । युद्धं कथ्योपेणं प्रनिरुध्य यावच्चक्राधिपत्यं युद्धनीतिं त्यजेताव सत्याग्रहनिषेधमानुसारेण चक्राधिपत्यस्य बहिष्करणम् । अथवा शासनानि सविनयं भक्त्या कारागृहाश्रमणम् । अथवा चक्राधिपत्यपक्षे युद्धे प्रनिरुध्य तद्द्वारा युद्धस्य हिंसाप्रतिरोधनयोग्यतायां सिद्धतायाश्च प्राप्तिः । मयेतद्योग्यतायां अभागायुद्धे प्रवेशं विना नास्त्यन्यो मार्ग इति मया चिन्तितम् ॥

योद्धृणामयोद्धृणा मध्ये ममाहिंसादृष्टयान् कोऽपि भेद प्रतिभाति । यदा स्तेना आत्मनगर्चायं
 कुर्वन्ति तदा चोरत्रातस्य रण्यसेवका मे बहन्ति रक्षन्ति च यदा चोरा स्वकार्यनिरता धार्मिकार्यं
 कुर्वन्ति च ते चोरा इव स्वयमपराधिन । तथैव युद्धे परिरक्षताप्ये निरीक्षन्ते तेऽपि युद्धापरान्तो
 न विमुक्त्य भवेयु ॥

पोलाक्रमहाशयस्य तन्त्रीनदेशात्पूर्वमह स्वयमेवैतन्ममेव विचारितवान् । तत्रापि स्तन्य-
 कालेनैव ममेमानभिप्रायान् कतिपयमित्रं सह चर्चा कृत्वा युद्धे प्रवेष्टुमप्रतो गमनमेव मम धर्म
 इति निरणेषम् । अद्यापि विचारसरणी क्रमपि दोष न पश्यामि । सामान्यविषये यतोऽहं सदाभि-
 प्रायमानान् तत् कृतस्य पश्चात्तापं न वहामि ॥

ममाभिप्रायो निर्दुष्ट इति तदानीमपि मम सुद्ध समानयितुं नाहं शक्नोऽभवन्निति
 जानामि । सातिम्भूमा समस्या । अत्र मतमेदायास्त्यवकारा । अतोऽहिंसाया श्रद्धादना तद्धर्म
 जीवनस्य प्रत्येकभागोऽप्यनुस्तुं श्रद्धायुक्त प्रयत्नं कुर्वाणाना च मर्मैतं मनोविचारं यथा साध्य-
 स्वष्टमुक्तवानस्मि । सयोपासक सामान्यतः शिरो विनम्य न किञ्चित्कार्यं करोति । स्वप्रमाद
 समीकर्तुं सदा सज्जो भूत्वा दोषे ज्ञाते सति यदा तद्वा भवन्निति नमन्य तस्य प्रायश्चित्तं तेन
 करणीयम् ॥

चत्वारिंशोऽध्यायः

सत्याग्रहस्य सूक्ष्मचित्रम्

युद्धाप्यहं धर्मदृष्टया युद्धे प्रतियोऽदृष्टयशादहं तत्र स्वयं भार्गो नाभूवम् । किन्तु सत्याग्रहस्य
 सूक्ष्मचित्रं वयतादृक्कालेऽपर्यायितुमाहूत इव ॥

उक्तपूर्वं हि नया यदरमनामानि दृष्ट्वा समन्यागीकृते सर्वेषामस्माकं शक्तिशिक्षा शिक्षयितुम-
 प्रियगरी कश्चिन्नियमित इति । केवलयुद्धशिक्षणस्य नञ्प्रतिचारेषु मात्र सोऽपि कार्यस्मत्स्वामी-
 स्वप्रतिचारेष्वहमेवासम्बलस्य नायक इति चान्तर्नियमाना सर्वदलस्या मम प्रतिनक्त्या इति
 दलेनाधिपतरी व्यवहार मन्वृत्कं निर्वाहयेदिति वयं सर्वे निदितमन्त । किन्तु सोऽपि कार्यं
 प्रथमत एव तादृग्भ्रमस्यानन्तरं न ददौ ॥

सेवावनी-अडानगीयामहाशयध्वरु आसीत् । स इयं मा प्रमेयमस । यथा
 -एतं मनुष्यस्य विचारे जागरूका भवत । अपनस्मदुपर्येविकारं चाऽपितुमिच्छन्ति प्रतिभति ।

अस्याज्ञा वय नापेक्षामहे । अयमस्मदीयशिक्षक इति भावयितुं वयं सिद्धा स्म । कित्त्वस्मान् शस्त्रशिक्षा बोधयितुं नियमिता युवका अपि स्वयमस्मदीयस्वामिन इति जानन्तीवेति ॥

एते युवका 'ऑक्सफर्ड' विश्वविद्यालयस्य विद्यार्थिनो बभूवु । ते न शिक्षणं दातुमागता । मुख्याधिकारी तानस्मद्दलविभागाना नापकान्त्रियमितवान् ॥

मयाप्यधिकारिणमिति मतिव्रततो दर्पो न दृष्ट । किन्तु सोराबजीमहारायमलं चितयेति समाधातुमयते । कित्वसौ सौलभ्येन समन्यमानो मनुष्यो नासीत् ॥

तेन समन्दहासमुक्तं यथा — भवानतिविश्वासशील । एते मनुष्या दुष्टवचसा भवनेत्रयो-
र्मृत्तिका क्षिपन्ति । पर्यन्ते भवानुन्मीलितनेत्रं सन् गम्यता सत्याग्रहं कुर्म इत्युक्त्वा न केवलं
भवानपि तु वयं च ह्येतिता भवाम इति ॥ “ मम सहयासे पतितस्य क्लेशं विना किमन्यवि-
रीक्ष्येत । सयाग्रहिणा जन्मैव नेत्रयोर्मृत्तिकाक्षेपलाभाय । अधिकार्यस्मान् वचयतु । वचकं पर्यन्ते
स्वात्मानमेव वचयतीति परं सहस्रवारं किं मया नोक्तम् ॥ ”

इदं श्रुत्वा सोराबजीमहाराय उच्चैर्जहास । बाढं बाढं नेत्रयोर्मृत्तिकाक्षेपध्वलतु ।
एत्रस्मिन्दिने भवान् सत्याग्रहे मरणं प्राप्यास्मादशनिर्भाग्यान् भक्तसहैवाकृत्य प्रयाति
-इत्यबोचत् ॥

एतानि वचनानि दिवगता 'मिस एमिली हॉबहाउस'महाशया यमेऽलिखत्तन्मम स्मृति-
मानयन्ति यथा सत्यस्यार्थेऽथ वा श्रो वा वधस्थाने लुप्तशिरो भवान् भवति चेन्नाथर्वं भवेत् ।
भगवान् भवत स्तपय प्रदर्श्यं भक्त पायादिति ॥

सोराबजीमहारायेन सहायं सवादीऽधिकारिणो नियामकत्वात् स्वल्पकाल एव सञ्चत ।
वक्तिपथदिवसेष्वेवाधिकारिणां सहायस्सबध सहनातीत परिणत । चतुर्दशदिनो-
पवासात्परं मम शरीरवल्स्य यथास्थितिसपते पूर्वमेव मया शस्त्रविद्याभ्यास आरब्ध । एतदर्थेऽ-
नेकशो गृहान्नियतस्थानं प्रति प्रायो त्रौशेदूरं पादचारेण गम्यते स्म । अनेन मम पार्श्वगुल्-
मुत्पद्य शयने पलितोऽभवम् । एतादृशस्थितिमापन्नेन सताहस्य पर्यन्ते प्रवासशिक्षणार्थं गम्यते
स्म । अत्रैव सत्याग्रहसदर्थं प्राप्त ॥

अधिकारी स्वस्याटोपस्य मितिमतिक्रम्य कर्तुमारमत । न केवलं युद्धस्य विचारसवधि-
रित्येष्वपि तु नियमातरेऽपि स्वयं याजमान्य निधियं तथा च निवेद्य स्वाधिकारस्य रुचिं दर्शयान्-
मास । सोराबजीमहारायो मम पार्श्वमभिद्रव्यागत । तस्येदं निरकुशप्रवर्तनमस्यमासीत् । तेनोक्तं
यथा—सर्गं अप्याह, मां प्रति युष्मद्द्वारैवागन्तुमर्हति । वपमयापि शिक्षणस्य शिल्लरे
वर्नामहे । तथापि सर्वत्रिधा अर्थशल्या आह्रा बुवंन्ति । अस्मान्मपि चारमदीयशिक्षणार्थं
नियमितानां युवव्रतानां मध्येऽनुचितमेदान् वल्पयन्ति । अस्मिन्निपये वयमधिकारिणा सह निधितं
भरितुमिच्छाम । नो चेत् यार्पं न चलति । अस्माभिः सहायस्मदीयदलस्य भारतीयविद्यार्थिनोऽन्ये

चार्यगृह्यानां नाङ्गीकुर्वन्ति । न च क्षमापयन्त्यामर्गैरवाप स्वीकृते कार्ये मानच्युतिमंभवेनैव सहामह इतिः ॥

अहमचित्रारिणः पार्श्वमुपेत्य मन विदितानाक्षेप्रांस्तस्य लक्ष्यमार्तयन् । तान् लिखित्वा निवेद्येति मम लेखमलिखत् । आक्षेपकैरिदानीं नियमितदलविभागस्य नायकद्वारा तेषां निवेदनं युक्ते मार्गे । नायकस्थले शिक्षकाणां मुखेन मम निवेदयिष्यन्तीति तान् ब्रूहीति लिखितवान् ॥

अस्य मया लिखितं यथा—कोऽप्यधिकारो मदीय इति नाहं ब्रवीमि । सैनिकानां दृष्ट्याहं सामान्ययोगान्नाधिकारोऽस्मि किन्तु यतोऽहं स्वयमेवकदलस्यायुक्तोऽहमनधिकारी तदीय-प्रतिनिधिरित्यनुज्ञेयो भवामीति । प्रत्युक्तं मया । तस्मिन्नेवाहं मम लक्ष्यमानीतान् शोकान् प्रार्थनाश्च तथा च दलस्थानामभिप्रायानगणयित्वा दलविभागेषु नायकानां नियमनं बहूवृत्ते कारणनामादिति च तान् पश्चादाहूय दलेन नूतननायकान् कथितुमनुज्ञां देयां किन्त्वेतद्वरगमाधिकारिणोऽनुमतिं विना न भवितव्यमित्येखितम् ॥

इदमधिकारिणे नारोचन । दलविभागस्य नायकानां दलस्थैरेव वरगीयता सेनातियमभाव-स्थैर विरुद्धम् । नियमितनायकानां पश्चादाहानेन दलस्य वयः शिथिलीभवित्यतीति स प्रत्यवोचत् ॥

अतो वयं समाया मिच्छित्वा तत्र पश्चादागन्तव्यमिति निश्चरयाम । अहं तत्रयानां सत्याग्रहस्य गंभीरपरिणामानवेदयम् । तथायधिकारिणां निश्चिनदलविभागानां नायकान् पश्चादाहूय दलस्थानामेव स्वनायकानां 'वरणायवक्रशदानाभावे दलस्था इत परं शशाङ्क्यामं न कुर्वन्ति समाहस्य पर्यन्ते प्रव्रासाशिक्षणाय न यान्ति । एषं कर्तव्यमिति निर्गयो बहुमतेन स्वीकृतोऽभूत् ॥

अतोऽहमधिकारिणे मन सूचतां निगृह्य तेन लिखितलेखेन मम किपदाशामंगोऽ-भवदिति निवेद्य लेखमेकमलेखितम् । अधिकारं कर्तुं न मे कात्याशा वरते । सेवा कर्तव्येयैव मन प्रबलेच्छास्तीति दृढोक्तिमवोचम् । व्यनोतवदनामेका तस्य लक्ष्यमार्तयन् । ब्रौअसुद्धकाले दक्षिणदिशिस्था भारतीयानां शुभ्रुशदले यद्यपि मे न कोऽप्यधिकार आसीत्तथापि मन मुख्याधिकारिणः 'वर्नेल गेन्ने' महाशयस्य मध्ये सङ्घटयतनाशानस्य कारणं नासीत् । दलस्य मनो वेदितुं मामविचार्यामीं किमपि कार्यं न करोति स्मेति तनवोचम् । एतद्वेनेन सह पूर्वदिनमध्याया कृतनिर्णयस्य प्रतिलिपिनेकं च निक्षिप्य प्रार्थयम् ॥

एतेनाधिकारिणं प्रति सत्यारणाम कोऽपि नाभूत् । समा च निर्णयश्च महात्निमन्भन इति तस्य प्रत्यभात् ॥

ततोऽहं भारतपर्यटोपरितनधिकारस्य सचिवस्य संनिवयन् विशदीष्ट्य निर्णयस्य प्रतिलिपिनेकं निक्षिप्य लेखमलेखितम् । स चोत्तरमदायया दक्षिणदिशिस्था. परिस्थितेर्निर्णयत् ॥

दलविभागानां नायकान् सेनानियमप्रकारेण मुख्याधिकार्येन नियमयेत् । नित्यव्येतेषां निर्णयकारेण मुख्याधिकारी स्वसदेशस्याप्यवधास्यत इति ॥

इतः परमावयोरितो बहुल पत्रव्यवहारः प्रवृत्तः । किन्तु ममेनां विवादप्रसक्तिं दीर्घे वर्णयितुं नेष्यते । भारतवर्षेऽस्माकं प्रायश्चित्तानुभवसदृशमेतदप्यासीदित्युक्तञ्च इति । असेनं कीर्तयेत् । चाधिकार्यस्मदले भेदमुदपादयत् । निर्णयस्याभिमतदायकेषु कतिपयेऽपि नारिणो भयेन वा तद्वाक्यमन्दा भूत्वा वा स्ववाचोभङ्गं चकृः ॥

येऽधिकारिणः समतास्ते 'नेटली' रुग्णालयं जग्मुः । शेषा न यास्याम इत्युचुः । अहं शयने निपतित आसम् । तथाप्यस्मद्व्यस्यै सह मया व्यवहियते स्म । उपसच्चिन्तय 'श्रीरोवर्द्धस'-महाशयो मां द्रष्टुमागमनेन मम गौरवमकरोत् । इतरेऽपि कार्ययं गन्तुं मया प्रेरणीया इति मया निरवधानम् । एते सर्वेऽपि मिलित्वा दलातरं भवितव्यम् । 'नेटली' वैद्यशालयां ते तत्रत्यमुख्याधिकारिणः केवलं प्रतिवक्तव्या भवेयुः । अनेनामगौरवस्य हानेः सभय एव नास्ति । एतेन राज्यस्य न केवलं समाधानं भविष्यति तु वैद्यशालयां परशतानां परिक्षितानां साहाय्यकरणोपकारः स्यादिति सूचयामासुः । अयं बुद्धिवादो मम सहवर्तिना ममापि समीचीन इति प्रत्यभात् । अस्य पक्षितं च पश्चादवस्थिता अपि 'नेटली' रुग्णालयं जग्मुः ॥

किन्त्वहमेक एव पश्चादवस्थितः शयनपतितो यद्यपि तस्यां दुःस्थितौ वर्तमानोऽपि हसन्मुखीभवितुं प्रयत्नं स्थितः ॥

एकचत्वारिंशोऽध्यायः

गोखलेमहाशयस्यौदार्यम्

मम 'इंग्लैंड' देशे हृदयशूलमागतमिति पूर्णमेव निवेदितम् । इतः स्वल्पदिनेषु गोखलेमहाशयः 'इंग्लैंड' देशमागतः । केंलनपॅन्समहाशयोऽपि तत्पार्श्वे नियतमेव गच्छति स्म । अस्मत्काले प्रायेण युद्धसत्रधी बभूव । केंलनपॅन्समहाशयः जर्मनीदेशस्य भूपटं सम्प्राजानात् । स च 'युरोप' खंडेऽधिकं प्रयाणमकरोत् । अतः एव युद्धसत्रगीनि स्थानानि पृथक्पृथग् भूपटे दर्शयति स्म । यदा मे पार्श्वशूलमागतं तदानीं तत्रप्रत्यहं चर्चासामग्री बभूव । तदानीमप्यहमाहारविषयं प्रयोगान्चालयन् । भूचक्रः बदलीपत्रं जर्नीरं 'जीनून' तैलं 'टमाटा' फलमपि च द्राक्षा मया मुञ्चन्ते स्म । दग्धं धान्यं दलप्रभृतींश्चाहं सपूर्णमेव पचयजाम् ॥

दो. जीयराजमेहतामहाशयो मम वैद्य आसीत् । मया दुग्धं धान्यं च भोक्तव्यमिति स निरवघ्नात् । परन्तुहं न चण्डितः । इयं वाक् गोखलेमहाशयस्य श्रोत्रमागात् । फलानामाहार उत्तम इति यो मे वादस्तस्याधिकं गौरवं न दीयते स्म । वैद्यो मर्दायारोग्यस्य कृत उक्तं सर्वमपि गृह्णीयादित्यञ्छत् ॥

गोखलेमहाशयस्य वलाकारे सत्यरुग्णिः सुलभा नासीत् । न वरिष्य इति न वक्तव्यमिति साग्रहमुक्त एतद्विषयमालोचयितुं चतुर्विंशतिहोरावकाशं प्रार्थितवान् । तस्मिन्दिने सायं 'कॅलनवॅरूमहाशयोऽहं च गृहं प्रतिनिवर्तमानौ एतद्विषये मम कर्तव्यं किमियचर्चयाव । अस्मिन्प्रयोगे स मत्पर आसीत् । इदं स ममेने । तथापि ममारोग्यस्य कृतेऽवश्य चेदस्य प्रयोगस्य परित्याग एव युक्त इत्यस्याभिमतमासीदिति मया दृष्टम् । अतो मर्यकेनैव ममान्तरामन आज्ञानुसारेण निषयोऽयं निर्धार्योसीत् ॥

इमं विचारमालोचयन्नेव सर्वा रात्रिमयापयम् । प्रयोगस्तत्तत्पश्चेत्तसंश्र्वे ममामिप्रायाणां सर्वेषामपि तिलतर्पणं प्रदेयमासीत् । परन्तु तेषु मे दोषः कोऽपि न दृष्टः ॥

गोखलेमहाशयस्य प्रेमनिर्वन्धस्य कियदूरं वश्यो भवेयम् । आरोग्यकारणश्लाघ्य प्रयोगः परिवर्तनीय इत्येव एव तदानीनः प्रश्न आसीत् । पर्यन्तेऽहं प्रयोगस्योद्देशो मुह्यशो यावद्धार्षिको भवति तावत्तदनुष्ठेयं नोचेमिश्रभारनायां वैद्यस्य बुद्धिवादो प्राह्य इति निरचैपम् । दुग्धस्य त्यागे धार्मिकदृष्टिरेव प्रयानाभयत् । कलकत्तापत्तनस्य गोपाल्य गोमहिषीभ्यो दुग्धत्रिदुमयपाष्ट्य दोहनं कुर्वन्तीत्येषा : दुष्टप्रयानानि मम नेत्रयो. स्थितानीव दृश्यन्ते स्म । अपरं च मानं यथा मनुष्यस्याहारो न भवति गोदुग्धमपि तथेति मम प्रतिभाति स्म । अतो दुग्धत्यागनञ्कल्पे मया दृष्टेन भागतव्यमिति निश्चिन्य प्रातः शयनादुच्यतेऽभयम् । एतेन मम मानसं लघुतरमासीत् । गोखलेमहाशयस्य पार्थं गन्तु मम भीतिर्भवति स्म । परन्त्वयं मम संकल्पं क्षमन् इति मे विश्वास आसीत् ॥

सायमहं कॅलनवॅरूमहाशयश्च गोखलेदर्शनाय 'नेशनल-डिबरल-ग्रु'प्रति गतौ । वैद्यस्य बुद्धिवादः स्वीकार्य इति निर्धारित केल्यनेन प्रथमः प्रश्न आसीत् ॥

मया नम्रतया तथापि निश्चयपूर्वकमुक्तं यथा—अहमेकं विचारं विनाशेषमपि मंमन्तु सिद्धोऽस्मि । केवमस्मिन्विषये नाहं निर्णयनीय इति प्रार्थये । दुग्धं दधि नरनीतं मानं वा न स्पृशामि । एषान्प्रहणान्मम मरणे संभवन्मपि मरणमेव स्वीयः प्रतिभातीति । मित्तयं भवनोऽन्तिमो निर्णय इति गोखले पप्रच्छ । प्रयुक्तं यथा—ममान्यो निर्णय सत्य एव न भवतीति प्रतिभाति । एतेन भवतां दुःखं भविष्यतीति ज्ञातं मया । परन्तु किं कुर्याम् । प्रार्थये भवदीयज्ञमिति ॥

किञ्चिदुःखितस्तथाव्यत्यन्तप्रेम्णा गोखलेमहाशयो भवन्निर्धारणं मे न संमतमिति मामुक्त्वा डॉ. जीयराजमहेतामहाशयमभिमुखीभूय 'गांधि'रितो न क्लेशनीयस्तेन निर्धारितमित्यनति-
क्रम्येष्टमौपधपथं विधीयतामिति । वैद्यः स्वस्यासंमतिं व्यक्तीचकार । किन्त्वयं निरुपायः स्थितः ।
हिंमिथितो मुद्रसूपो गृह्यतामिति बुद्धिवादमदात् । संमन्य एकद्विदिनपर्यन्तं गृहीत्वान् ।
किन्त्वनेन मम वेदना ववृधे । इत्यभिदं न युक्तमासीदिति पुनः फलाहारमारब्धवान् । वंदस्ताव-
द्वाचिकित्सां चालयति स्म । एतेन मम वेदना स्वल्पीयसी चभूत् । किन्तु मम नियमेन तस्य
हस्तो बद्ध इवासीत् ॥

एतदंतरे गोखलेमहाशयो 'ऑक्टोबर'मासे 'लंडन'पत्तने हिमपातं सोढुमशक्तो भारतवर्षं
प्रति न्यवर्तत ॥

द्विचत्वारिंशोऽध्यायः

पार्श्वशूलस्य चिकित्सा

युतः पार्श्वशूलं न शातं ततः स्वल्पचिंतायाः कारणमासीत् । किंवौपधपातेन तन्न शाम्यति ।
पथ्यवाह्यौपचारा एवास्य चिकित्सेति मे विदितमासीत् । शाकाहारसंबंधे प्रसिद्धो डॉ.
'एलिन्सन' महाशयध्विक्त्रस्यितुमाहूतः । स किलाहारखुधारणया जाड्यं शमयति स्म । तस्य
परिचयो मेऽशीत्यविद्युष्टशतोत्तरैकसाहस्रं संवत्सरे आसीत् । तमहं चिकित्सां कर्तुमाह्वययम् ।
स मे शरीरं सूक्ष्मतया पर्यक्षत । मया गृहीतदुग्धनिषेधवनं तस्य सविस्तरमाख्यातवान् । मां
धीरयित्वा मा भवान् दुग्धं गृह्णतु । भयता धतिपयादिवसपर्यन्तं मेदोमयपदार्थं नैव ग्रहीत-
व्यमिषेय ममाभिप्राय इति सोऽग्रवीत् । अपरं चेत.परं शुद्धकपिलापूपान् मुंक्ष्य । एतैः राष्ट्र
पालेगशाकगुल्कपलाण्डु-वंद-हरितकेत्याद्यपकशाकं ग्रहीतय्यम् । नूतनफले च विशेषतो
नारंगफलादि च भोक्तव्यानि । शाकं न पाचयितव्यम् । मम चरित्तुमशक्त्यं चेत्सूचीकरणीयम् ॥

दिनत्रयमिदं मयाऽङ्गीकृतम् । परंप्रपक्वशाकं न मे योग्यमासीत् । मम पश्चिमीशरीरं सोढुं
नाशकत् । अपस्यशाकग्रहणेऽर्द्धं सन्तप आसम् ॥

डॉ. एलिन्सनमहाशयेन पुनरुक्तं यथा प्रयोगेऽस्य सर्गन् गनाशान् विवृताङ्कुर्वीत ।
चतुर्दिशनिशेगाशयऽर्धमपि । मंशोणजले स्नानव्यम् । आतुष्टभागानामुपरिर्तलेन संवाहनं
घटय्यम् । पंचदश वा त्रिंशदा निमेषान् पवने परिक्रमिष्यमिति । एताः सूचनाः सर्गं अपि
मेऽगोचरन्त ॥

मम प्रकोष्ठस्य वृष्टिप्राहिणो गवाक्षो आसन् । 'प्रेच' आदर्शो गवाक्षो नाम उच्चैर्वाक्ष । अस्य कवाटानि पुटीकर्तुं शक्यन्ते । बहिर्गन्तुमन्तरागन्तु चोपयुज्यन्ते । पूर्णतया विवृत चेद् वृष्टिन्तरपतिष्यत् । उपरितनो व्यननगवाक्षो विनरीतु नायाति । अतोऽह तस्य पवनमन्तथ-
लितुमवकाशं दत्वा कार्यं व्यच्छिदम् । यथा वृष्टिधारा नान्त पतन्ति तथा गवाक्षानर्पिवृत्तानन्ववम् ॥

सर्जनेतेन यद्यपि मम शरीरस्थिति स्वल्पमुत्तमादृश्यत तथापि रोग पूर्णतया न शात । 'लेडी सिसिलिया रॉबर्ट्स' महाशया कदाचि मा द्रष्टुमागच्छति स्म । अस्मन्मध्ये मैत्री बबुधे । अहं दुग्धपानमङ्गीकर्तुं प्रेरणीय इति तस्या प्रकलेच्छा बभूव । पूर्णो मदममतिं दृष्ट्वा दुग्धसदृशानन्यपदार्थान् परिज्ञातु प्रयेते । तदीयमित्रमेकं दुग्धचूर्णं सूचयित्वात्रदुग्धाक्ष कोऽपि नास्ति तथापि दुग्धस्य सन्तुल्यगुणविशिष्टो रासायनिक पदार्थ इति विश्वासयितुमशक्यत । किन्तु तद्विचारस्तस्या न विदित । लेडीसिसिलियामहाशयाया धार्मिकनियमेषु विश्वास आसीदिति मया ज्ञातम् । अतोऽहं तद्वाक्ये सपूर्णश्रद्धा न्यवेशयम् । चूर्णं जले मिलित्वा मुत्रे क्षिप्ते सति तस्य स्वादो दुग्धरचिरेव दृष्ट । शीतसस्योपरि चीटिका पलित्वाय दुग्धपरिकल्पित पदार्थ इति ज्ञातम् । इत्थं जलपानानन्तरं जलप्रदातुं का जातिरिति प्रश्न इवासीत् । मया चूर्णस्योपयोगं पारित्यक्त ॥

इमं विचारं लेडीसिसिलियामहाशयायै निवेद्य एतदर्थं नैत्र चिन्तनीयमित्यहमलिखम् । सा तत्क्षणमेवागत्य स्वीयदुग्धं व्यक्तीचकार । तदीयमित्रं शीतसस्योपरितनलेखनं नैत्रं पठितमासीत् । एतद्विषये न चिन्तनीयमित्याशयस्य महता कष्टेनानीयं दत्तं पदार्थं नाहमुपयोजितयानिति मम विपाद न्यवेशयम् । अपि च यतो दुग्धमज्ञान्ता पीतमासीत्ततो मे प्रमादकारिणी बुद्धिर्न प्रत्यभादिति विश्वासचनमवोचम् ॥

लेडीसिसिलियामहाशयाया सह मम परिचयस्येनरमधुरमस्मरणानि मया वक्तव्यानि । सक्कटानामाशाभगानां च मध्ये मम समाधायकानि मित्राणि बहवः स्मृतिमायानि । श्रद्धालव एतेषु स्मरणेषु यदीदृशं दुग्धमयानि कटुकैः प्रशान्तिं यथा ददाति तथा सुदृशैर्दन्तैः मिश्रणुपानानि ददायेव पश्यन्ति ॥

डॉ. एडिसनमहाशयो यदा पुनरगतस्तदा नियमान् शिथिलीकृत्य भूचक्रं वा नवनीतं वा 'जीतुन' तैट वा ग्रहीतुं मनापेक्षया शास्त्रमन्त्रेण सह पाचयित्वा मोक्षुं चानुज्ञां ददाति । यद्यप्येतानि परिवर्तनानि महामरोगे च तथाप्येते मम रोग संपूर्णमेव प्रशातं इति वक्तुमशक्यम् । बहुनागरकृतया शुश्रूषापाच्यपेक्ष्यते स्म । मया शयनं विसृज्यागन्तुं न शक्यमासीत् ॥

डॉ. महेशमहाशयो मा तदा द्रष्टुमागच्छति स्म । मद्बचनं यदि शृणोषि तदा त्वा स्वस्थं करिष्यामीति मा व्रणति स्म । इत्यनेन तदा थार्वेर्बर्मनमहाशयो मा द्रष्टुमागत । मया स्वदेशं प्रति निवर्तितव्यमिति रामप्रहमुनाच । वर्तमानस्थितौ भवान् नेटजी-रोगात्प्रति प्रति गन्तुं न शक्यते ।

शैत्यमित् परमितोष्यधिकं वर्धते । भरता भारतवर्षं प्रति गन्तव्यमेवेति दृढं धम्भि । यतस्तत्रैव भवान्सम्पूर्णमेव स्वस्थीमावितुं शक्यः । यद्यारोग्यलाभादनन्तरमपि युद्धं प्रचलेत्तदा साह्यं कर्तुं पर्याप्तोऽवकाशो लभ्यते । अद्य यावद्भरता कृतं तदप्यगण्यमिति नाहं वदामि गणयामि ॥

अहं तस्य बुद्धिवादं श्रुत्वा भारतवर्षं गन्तुं सजीकर्तुंमारमे ॥

त्रयश्चत्वारिंशोऽध्यायः

स्वदेशं प्रतिगमनम्

कैलनरैकमहाशयो भारतवर्षं प्रति गमनाय मया सह 'इंग्लैडदेश'मागतः । आरामुभावे-
कत्रावनीर्णः । एकदा नौकया गन्तुमानयोरिच्छमासीत् । किन्तु राज्याधिकारो 'जर्मन'जनेषु
दृष्ट्या बहुजागरूकता पश्यति स्म । अतः कैलनरैकमहाशयस्यानुज्ञापत्रप्राप्तिविषय आरम्यो
सदेह आसीत् । तदर्थंमहं यावच्छक्तिं प्रयत्नमकरवम् । अनुज्ञापत्रं तस्मै दापयित्वायमिति 'रॉबर्ट्स'-
महाशयस्याप्यभिप्राय आसीत् । अतोऽयं तदर्थं तन्त्रीसदेशं राजप्रतिनिधिं प्राह्वयित्वा । परन्तु
तदागमेन लॉर्डहार्डिंजमहाशयसत्क्राशादुत्तरमागतं यथा— एतादृक्प्रतिगम्यता बोधुं भारतवर्षस्य
राज्याधिकारो नैव सञ्जो भवतीति विधीयाम इति । अस्योत्तरस्य परिणामं वयं सर्वेऽपि
ज्ञानन्तः ॥

कैलनरैकमहाशयात् पृथग्भ्रितुं मम बहुदुःखकरमासीत् । तस्य तादृशितोष्यधिकं
मकटमभूदिति मम प्रथमात् । तस्य भारतवर्षं प्रति गमनं यदि साध्यमासीत् तदासौ तत्र
भूतपर्यगं यत्पर्यस्येन एतादृशसखलजीवनं करोति स्म । अद्यापि दक्षिणादिनाया स्वयं पुरा यथा
परांति स्म तत्रैव जीवनं कुर्वन् दिव्यकर्येण हस्तपूर्णं यत्नं करोति ॥

मया तृतीयश्रेण्यां प्रयातुं श्रुतमवस्थाभ्रभूत् । किन्तु 'पी. अर्न्ड. ओ.'नीकम्बु
शृतीपध्नेयप्रयागानुज्ञापत्रं न प्राप्यते स्म । अतो द्वितीयगमं गन्तव्यमासीत् ॥

नीकम्बुया नूतनकल्पेण लन्डन्येष्वपि शुष्कपत्रे नाधिगतयमासीत् । अतो दक्षिणादिनाया
आगतं पत्रं महं नीत्या गता ॥

एतौ नीकम्बुमहेतामहाशयो मया पार्श्वस्य 'मीडल व्गस्ट' इति बुर्गस्य पी
मद्व्या राममगरप्रभिवर्तनं नोदययित्वायमिच्छेत् । मया दिनद्वयपर्यन्तं सोऽहं त्रितु
पर्यन्तेन मन्त्रमाव । परीमुमुष्य हस्त्यादं परिगृह्य शुद्धलाभाभिधानस्यातन्वयं सोऽहं
बहुवदमर्गम् ॥

पत्यान्वेषेण मुन्यग्रो मम हार आसीत् । दिने दिने मम शरीरस्थितिहृत्तना भवति स्नेने प्रथमात् । मया 'सुएड्र'कुल्याप्रामिकादि मृदुय स्वाभ्यन्तानात् । नि शक्तिव्याद् व्यक्ते स्त । विन्त्वप्य मपूर्णमुत्तीर्ण इति र्नेममागतम् । व्यायाम शरीरशक्तिविकसिकरकम् । मनशीतोष्ण-बलम्य निर्मड पत्त एव मनारोग्यानिवृद्धेमुन्यग्ररणानिति मया परिगणितम् ॥

अस्या नौद्वयामाश्रयेणा मारतीपाला मने मया दृष्टो भेदभावो दक्षिणैरश्या स्वदेशे कृतप्रयोगेऽपि न दृश्यते स्त । अस्य काया पूर्वानुभवो वायान्त्यो वा न जाने । कतिपयगुं मट मया भाषण कृतमिति नमम् । परन्वेव न्यत्राप सुप्रमत्त शर्णात्तये-तावत्तैव मनाममभूत् । दक्षिणैरश्यानीशसु यथा भवति स्त तथात्र ममागतानि हार्दिशस्य भूवन्नियेनदेवापूर्न् । व्यक्त वायक वाग्रेयस्य मनस्यद् ज्ञानमृदुय इति तथैव भरतीस्य मनस्यद् परशीनकुट्टस्य इति भावनेव करणमिति मम प्रतिमति । एतन्नवावराद् वहिर्भूया गृह प्रवेष्टुनातुगोऽहनाम् ॥

'एतन्'पत्तन प्रामाता प्रथमाद् गृहनागता इवेति । यतोऽन्तरु 'एतन्काय'गृह सम्पत्तनमसीत् । यतोऽन्तामि श्रुतिश्रोतादनावनशीदीनशान्तागानो दरवतपत्तन एव दृष्ट । तत्र तेन तस्य भार्या च गात्रपरिचय आसीत् ॥

कतिपयदिनेषु वन मोहमयी प्राप्ता । दृश्यतप्रवामननरस्वदेशे प्रजापनस्या-नन्दोऽर्जनेचनीय । गोडोमहाप्रयो मन स्वागतस्य सक्त कृतम् । यद्यपि तस्य देहस्थिति मूल्यामवतयायेतदर्थे मोहमयीभागतो वभूत् । तन्मिर्नैक्यसुपेच मन भरतेन तदपितुमुत्तारेण भारतारने पद निश्चिन्तान् । पन्नु दैवेष्ट्या पृथगासीत् ॥

चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः

मम न्यायवादि वृत्ति प्रकृत्य किञ्चित्स्मरणम्

भागतवमं मम जीवनचरितस्य वर्णनापूर्वमेव मनोदेशपूर्वमन्तिकिन्धितान् कतिपय-दक्षिणैरश्यानुभवान् विरगतुमस्यकमिति प्रतिमति । मन न्यत्रदिमुद्यो मम न्यायवादिवृत्तिश्रीनानि मन्तरानि निवेदयितु पृच्छन्ति । एषा सख्या तथा मृत्तयि वर्तेत यथा सन्मस्य वर्तते अन्य एव परेकल्पेत् । अपर च तात्पर्यमनेनपुनरस्य परेकनि-मन्तरानेत् । परतु सपेनसनामनदन् कतिपयान् स्थितानेत् प्रयरोऽनुचित न सत् ॥

मम न्यायवादिन उद्योगे मया नानृत कदाव्याश्रितम् । अस्मिन् कार्ये बहुलो भान
सर्वजनिकस्तद्वद् आसीत् । एतदर्थे मया पारमार्थिक व्ययद्रव्यमात्र गृहीतमासीत् ।
कदाचिन्मपतदपि स्वहस्तदेयमासीत् । यावदह स्मरामि तामसुनं मया तदानीमेव निवेदितम् ।
एतावत्कथनेन न्यायवादिदृष्टे सन्नद्धमावश्यक सर्वमभिहितमिति ज्ञात मया । परन्विनोऽप्यपि
निवेदनीयमिति मित्राण्यपेक्षन्ते । समयार्णं निहातु प्रत्याख्याता सदमा —तेषा स्थूलमस्तु
वा वर्णनम्—तादृशस्यापवादिना लाभो भवेदिति तैर्गणितमिति प्रतिभाति ॥

यदाह विद्यार्थी स्थितस्तदा -यापनादीति चेदनृतनादीति तस्योद्योगोऽयमिति श्रुत मया ।
परतु मिथ्योक्तिमि पण वा पदवी वाधिगन्तु नासीत्प्रवृत्तिरतो ममोपरि न कोऽपि परिणाम
सजात ॥

अय मे सिद्धातो बहुश परीक्षणीय सबृत्त । असकृदेतमम विदित यप्रतिपक्षेण
स्वसाक्षिणो मिथ्या वदितु शिक्षिता । ययहमस्मदीयसाक्षिणा व्यवहारिणा वा मृषा त्तुमुतेन
दत्तवान् तदा व्यवहारो जयतीति मम ज्ञातमासीत् । परन्वह यथा वागुरायामस्या न पतेय तथा
जागरूक स्थित । मम व्यवहारी कश्चिन्मामवचयदिति सशयो व्यवहारजयादन तर मम
मनसि सजात सदमेकमात्र स्मरामि । यदि मे कश्चिगारस्य व्यवहार सज्यो भवेत्तदा
जयमात्राक्षन् मम हृदयान्तरे स्थित । व्यवहारे जिते एतावद्द्रव्य प्रदेयमिति शुल्कनिष्कर्षं कृत
न स्मरामि । मम कश्चिगारो जयतु वा पराजितोऽस्तु वा निश्चित शुल्क निरीक्ष्यते स्म । नाधिक
वा न चोत वा । मया मिथ्याव्यवहारो गृह्यते कश्चिगाराणा मिथ्यासाक्ष्य शिक्षापिष्यतीति नैव
निरीक्षणीयमिति प्रत्येकानृतनव्यवहारिण पुरस्तादेव प्रबोधयामि । अस्य फलित च मम नाम
गृहीत चेत् कोऽप्यस्यो व्यवहारो मदीयन्तर्वालयमागच्छति स्म । तावदुत् । मम कश्चिगारेषु
वतिपये सत्यभूतान् स्वव्यवहारान् पृथक् स्थापयित्वा मदर्षे ददति । इतरानितरपार्श्वं गमयति स्म ॥

एको व्यवहारो गृहीतो मा वठिनपरीक्षाया लक्ष्यचक्रार । ममास्तुतम कश्चिगार
कश्चिदेतमम पार्श्वमानिनाय । अय सकरीकृत आयव्ययसकवी अनेकदिनानि चलति स्म ।
अस्यवतिपयो भागधनु वृष्ट्यायस्थानाना पुरस्तात्प्रयक्षीकृत पर्यन्ते तमायव्ययभागो न्यायस्थानेन
निर्णयायायव्येण प्ररीणस्य 'पचायत'स्य वशेऽद्रायि । तस्य निर्णय सपूर्णमेव मम कश्चिगारस्य
पक्षे स्थित । परन्तु स 'पचायत' आयव्ययविधानेऽजागरूकतया प्रमादमेव चकार । स च
पक्षा परिणामे स्वपस्तथापि स्वमात्रे गुरतर आसीत् । अतोऽय व्यये लेखनीय आयोऽस्त्यत् ।
प्रतिपक्ष पचायतस्य निर्णय कारणतरेण प्रत्यरस्थित । अहमस्मकश्चिगारस्य उपयायनाबासम् ।
ज्येष्ठन्यायवादिन उपर्युक्तप्रमादे ज्ञाते स्मि सौऽस्मदीयकश्चिगारस्त समतुमह न वद ह्यभिप्राय
ददा । न कोऽपि -वायवार्दी ररुभिगारस्य हितविरुद्ध नियथ समयेतेति तस्य मतमासीत् ।
अह प्रमादस्थानागऽस्मयर्थेन्यभि यरीयम् ॥

परन्तु ज्येष्ठन्यायवादिनोक्तं यथा—तथा वा तं चेन्न्यायस्थानं 'पंचायत' निर्णयं संपूर्ण-
मेव निराकर्तुं संभवो बहुलः । प्रज्ञानान्यायवादी स्वकक्षिगारस्य व्यवहारं तादृगपाये न लक्ष्मी-
कुर्यात् । आस्तामिदं तावत् । तादृशप्रतिवक्तव्यतां बोद्धुमहं न कदापि संमन्ये । व्यवहारः प्रथमतो
विचारणां कर्तुं प्रहीयते यद्यस्मत्कक्षिगारस्य कियान् व्ययो भविष्यतीति वक्तुं न शक्यमिति ॥

यदायं संवादः प्रवृत्तस्तदा व्यावहारिकोऽपि तत्रैव स्थितः ॥

अहमपृच्छं यथा—अस्मद्ब्यावहारिका वयं चैतेन संवर्तमानापायस्य सिद्धा भवितुमर्हामः ।
अस्माकं प्रमादासंमतेः केवलं यद्यपि सोऽन्याय्यो भवति तथापि न्यायस्थानं संमन्यत इति निश्चितं
कथं जानीयात् । अपि चास्मत्सम्भत्यास्मद् व्यावहारिकः पराजित इति ब्रूमः । तेन का हानिरिति ।
ज्येष्ठन्यायवादिनोक्तं यथा—वुत एव संमन्तव्यम् ॥

न्यायस्थानं वा प्रतिपश्ये वा न परिज्ञास्यतीति निश्चितं कथं न्याय्यवगतमित्यहमपृच्छम् ॥

ज्येष्ठन्यायवादी दृढतयोवाच यथा—वादं तर्हि भवानिमं व्यवहारं वादयति किं ।
भवताद्योक्तप्रकारेण वादयितुमहं न सञ्जस्थितः ॥

नम्रेण मया कथितं यथा—यदि भवान्न वादयेद्यदि च व्यवहारी मां तथा कर्तुमपेक्षते
यदि प्रमादो न स्वीकृतस्तर्हि न मया किंचित्कर्तुमवादीष्यत इति ॥

एवमुक्त्वा मया व्यवहारी दृष्टः । स तु भ्रांत इवासीत् । अस्मिन्व्यवहारे आरंभतोऽहं
स्थितः । व्यवहारी मयि संपूर्णश्रद्धालुः । तेनोक्तं यथा एवं तर्हि भवान् वादं कृत्वा प्रमादं
स्वीकर्तुमर्हति । नष्टं भवतु यदेतदस्माद् भागधेयम् । भगवान् धर्मे रक्षन्विति ॥

अहं संतुष्टः । नान्यन्मया प्रतीक्षितं तस्मात् । ज्येष्ठो न्यायवादी पुनर्मां प्रत्यादिशत् ।
हठवृत्तिं मां दयालुतयापश्यत् । परन्तु मां निश्चयेनाम्बनन्दत् ।

अप्रेतनाच्याये न्यायस्थाने किं संवृत्तामिति द्रष्टव्यमः ॥

पंचत्वार्तिशोऽध्यायः

विदग्धव्यवसायः

मम बुद्धिवादस्य निर्दोषतां प्रति न मे संशय आसीत् । संदिग्धा तावन्मम योग्यता
एतद्विषयसंपूर्णन्यायतां कर्तुम् । सर्वप्रधानन्यायस्थानस्य पुरस्तादेतादृशकठतरन्यवहारवादे
वर्तुमनीयं शक्यमन्तं मनः प्रथभात् । न्यायस्थानस्यापि भीतः कंयमानश्चोपरिस्थितः ॥

आपच्यये प्रमाद निर्दिश्य वदन्त मामेको न्यायावीश पप्रच्छ । यथा—भ्रान्त मत्स्ये
बाधित्वा विदीदामि । व्यत्यासमधिष्ठत्य वाद प्रचलत्विति ॥

मम विवरणाधारभूत वस्तु पर्याप्तमासीत् । वृत्तज्ञोऽस्मि यन्न्यायाधिपतिरिम प्रश्नमुत्थापितवान् ।
आरभतो न्यायस्थानस्यावधानं स्थिरीकृत्य स्थापयितुमीधरोऽभ्रमम् । महद्वैर्यमालम्ब्य विस्तरेण
विवरणे प्रक्रिया गृहीतवान् । न्यायस्थान मम वाद सहिष्णुतयाशृणोत् । व्यत्यास प्रमादेन सबृत्त
इति न्यायाधिपतीन् विच्छिन्नसशयानकरवम् । ततस्ते कार्यग्राह्यनिष्पन्न समस्तनिर्णय
निराकर्तुमनसो नासन् ॥

प्रमादस्यागीकृतत्वादतीव दादो नाद्यश्यक इति प्रतिपथा न्यायवादी विचिन्त्य श्रद्धया स्थित ।
परन्तु न्यायाधिपतय प्रमादोऽय केवलस्खलित सौकर्येण समीकर्तुं शक्यत इति निश्चय त
प्रत्यादिशन्ति स्म । प्रतिन्यायवादी निर्णयमास्वादितुमतीव प्रयेते । परन्तु स न्यायाधिपतिर्यं पूर्वं
सदिहा स्थित स मदीयपक्ष निश्चयेनागत ॥

सोऽपृच्छद्यथा—नित्कर्यता गाधि प्रमाद नागीकृतमिति तदा त्वया किं कृतं स्यादिति ॥

अस्माभिर्नियुक्तदधिकसमर्थ सत्यवादी कुशलश्चायव्ययकर्ता तस्य सेनागीकारो दुर्लभ ॥

उक्तं च न्यायाधिपतिना यथा—न्यायस्थानेऽनुमीयते व्यवहारी निजव्यवहारं सम्यग्जानतीति ।
यदि त्वं कुशलैनायव्ययकर्तां स्वखलितमेव प्रमादं विना नान्यप्रदर्शयितुं शक्नोषि तदा न्यायस्थान
स्पष्टस्खलितकारणान् नूतनव्यवहारस्तदर्थव्ययश्च क्रियतामिति वलान्निष्कासयितुं व्यवहारिणो नेच्छन्ति ।
वयं नूतनधरणदिनं व्यवहारस्य न दातव्यं मन्यामहे । यत्र प्रमादं सौकर्येण समीकर्तुं
शक्यते ॥

एवं न्यायवादिनो दोषारोपो निष्कासितः । न्यायस्थानेन निर्णयं स्वखलितं समीकृत्य
स्थिरीकृतो वा प्रमाणपुरस्सैव प्रमादं समीकर्तुमाज्ञप्तं वा विस्मयामि ॥

अहं सतुष्टस्तथा मम व्यवहार्यपि । ज्येष्ठन्यायवादी चानन्दितः । सत्यं यथास्थितं विहाय
व्यवहर्तुमपि शक्यमिति मनसि दृढीकृतम् ॥

वाचकेन स्मर्यता यथा व्यवहारे सत्यवादिव मूलिकान्यूनताया स्थिताया नोपशमयतीति ॥

पट्टचत्वारिंशोऽध्यायः

व्यवहारिणः सहकारिणो जाताः

धर्म्यानुष्ठाने दून्सवालनातात्पत्तनयोऽथ त्रिभेदः । यन्नातात्पत्तने समाना धर्मसमा वर्तन्ते । धर्मसमाध्यक्षो वादपटितस्य पदप्राप्त एव प्रतिपुस्तपदम्यमवेव । दून्सवाउस्थले मोहमय्यानित्र वादपटितप्रतिपुस्तयो कार्यमटलं भिन्नम् । वादपंडितवद्वा प्रतिपुस्तपद्वा कार्यं करोतु । चरणान्तिरस्नस्य वर्तते । नातात्पनगरवादपटित सन् दून्सवाउत्तनगरे प्रतिपुस्तपद मयान्विष्टम् । वादपटित सन् भारतीयजनं सह साक्षान्पत्रो न लभ्य स्यात् । दक्षिणामिकायां गौराग्रप्रतिपुरुषा मसकशास्त्रिवेदन पत्रं न गृह्णीयु ॥

दून्सवालस्थलेऽपि प्रतिपुरुषा प्राड्विवाकना न्यायस्थाने वादायानुज्ञाता । एतस्मिन्नसरे जोहानिसत्रर्गस्थले प्राड्विवाकन्यायस्थाने वाद कुर्वाणो मम व्यवहारिणा वचित इति दृष्टम् । साक्षिपेटिकायामयमुत्तराणि ददानः संपूर्णमेव खडित । अत्र कमपि वाद विना व्यवहायेऽपास्यनामिति प्राड्विवाकमुक्तवान् । प्रतिपुस्तन्यायवाद्याश्रयचक्रिनोऽभूत् । प्राड्विवाक सतुष्टः । असत्यव्यवहारं मसकशास्त्रमार्तान्तवन्त व्यवहारिणमव्यक्षियम् । तेन विज्ञानं मयासत्यव्यवहारा न स्वीक्रियन्त इति । यदाह तस्यै तत् प्रत्यक्षमार्तान्तवास्तदा प्रमादमद्वीचकार । मभेदं प्रतिभाति यदेष मय नानुष्यत् । प्राड्विवाकं प्रति व्यवहारगपसारस्युक्तानहमिति । अस्मिन् व्यवहारे मम कार्यं सुलभतरमासीत् । मम सत्यव्रतच न्यायवादिना मध्ये मम प्रमिद्धिमर्षयत् । वर्गमेद प्राप्तेऽपि केचिद्द्वयवहारेषु तेषा प्रीतिप्राप्तमव्यभूत् ॥

अवमासीमम स्वभावो यन्मम गौर्भ्यं मम व्यवहारिण्यस्तुन्यवृत्तिस्यथ नाहं वदापि न्यगृहयम् । यत्र यदाहं मुग्ध, स्थितस्तत्र तत्रेतरन्यायवादिना सहाऽप्येवामिति व्यवहार्युच्यते स्म । अपया यद्यं मम संलग्न, स्यात्तुमिच्छेत्तदा ज्येष्ठन्यायवादिनो बुद्धिवादः शून्यतामिष्योचम् । एतन्नियमपदं व्यवहारिणामपरिमिन्नप्रीतिं श्रद्धा च समपादयन् । यदा यदा ज्येष्ठन्यायवादिना सह समाऽपि तुमस्यव्यवहारासीत्तदा तदा नियतशुचक दातुं सञ्जस्थितान्ते । एषा प्रीति श्रद्धा च मम सारं वलिरुत्तर्येषु साहाय्यमकुर्वन् ॥

पूर्वमेव निर्दिष्ट मया यद्दक्षिणात्रिंशया मम व्यवहार स एतेममेवार्थनियेतदुद्देशार्थमपि एतेमभिधानाजिनमवर्जनायो नियमः । उदारद्वयो भारतीयजनो ज्ञ्यार्थं कृत व्यावहारिकवर्गं मम मन्तरीहृत्तवान् स्थानिकप्रयोजनाय वासंयनप्रवेशदुष्कान्पनुभर्तुं प्रेरिता एतन्नेन बुद्धिनादमह्नीचत् । वर्तव्यस्य निर्दोषता विचार्य तथा न कृत परतु मपि श्रद्धाप्रतिहेतो ॥

एतद्विषयत बहव पवित्रा स्मृतयो मम हृदयमायान्ति । पर शता व्यवहारिणो लोकोत्सेवायै
सुहृदो निश्चित सहकारिण्यश्च बभूवु । तेना समागमेन जीवितं मधुरीकृतमासीत् । अन्यथा
सकटानामभारित पत् स्थितम् ॥

सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः

कथं व्यवहारी रक्षितः

अत्रान्तरे वाचक 'पारसीहस्तमञ्जी' नामधेये परिचितो भवति । स किल एकदा मम व्यवहारी
सहकारी च बभूव । अथवा प्रायेण प्रथमतः सहकारी ततो व्यवहारी भवेति वचन
यथार्थतरं स्यात् । मयि तस्य तावती श्रद्धाभूत् यावती स गृहकृत्येष्वपि मम बुद्धिवादमनुसरति स्म ।
रुग्णश्चेदपि मम साहाय्यमन्वियेष । यद्यप्यावयोर्जीवनरीतयोऽभिद्यन्त तथापि मद्बुद्धिकिसामञ्जीकर्तुं
विवक्ष्यवान्मासीत् । अयं सुहृदेवदा सक्ते पपात् । प्रायश स्वकीयसर्वकार्याण्यपि मया
निवेदयति स्म । कित्त्वेकमात्रं मतं पूर्णं मस्यैकशान्त्यगृहत् । तेन मोहमयीनगरात् कल्कत्ता
नगराय बहूनि यस्तूत्यानायितान्यभवन । भूयो भूय स च्छलेन वस्तून्प्लभत । शुल्कप्रहणशाला
लेखक सह प्राप्तमञ्जीकृत्यान् योऽपि तरिम् सशयमकरोत् । समर्पितद्रव्यपरिसख्यापत्राणि
तस्माद्विभासेन गृह्णन्ति स्म । कतिपये ज्ञात्वायुपेक्षा शुल्कचौरेण कृतवन्तः स्युः ॥

'अखानान्' गुजरातीकवे परचदौपम्यं प्रयुक्तं चेद्योर्धे पारदवन्निगूह्यत इति
पारसीहस्तमञ्जीमहाशयो नैव वर्जनीय । सम्भिन्नमेव मा प्रति शीघ्रतरमुपाधावत् । नयनाभ्यामश्रूणि
वपोलयो पतन्ति स्म । तेनोक्तं यथा—भ्रात मया त्वं वक्षितोऽसि । अस्मिन्दिने ममापवादं प्रत्य
दित । वस्तूनां छलेनानयनं मया कृतम् । अहं विनष्ट । कारागृहं मया गन्तव्यम् । अस्मितोऽहं-
मस्मि । भगवन्नेक एव मा कष्टदक्षितुं समर्थ । मया त्वं सकाशान्त्यगृह्णितम् । ईदृशानि
बुद्ध्यपारतन्त्राणि तुभ्यमुक्त्वा त्वा न हेतयोदितोऽहं शुल्कचौरेण कदापि नोक्तवान् । परन्तुदानीं
त्रियदनुत्तयन् इति ॥

तं ज्ञात्वा श्रुत्वाहमोच यथा—रक्षितुं वा न रक्षितुं वा भगवदायतम् । मा प्रकृत्य मम मार्गं
त्वं जानामि । आनापराधस्वीकारेण त्वा रक्षितुं प्रयत्निय इति ॥

साधु पापी नष्टयैतन्य इहासीत् । भगवन् पुरस्तादपराधस्वीकारं किं न पशति ॥

अथ मये नापराधं किन्तु राभ्याप्रिवारे । यथा मपुरस्तान्कृतोऽपराधस्वीकारं स्वयोपयुज्येतेति
सनादेव मया प्रयुज्यते ॥

पारसीरस्तमजीमहाशयव्यवहार समये कृत्वा व्यग्रस्थापित । यावच्चौर्यं कृतमित्यङ्गीकृत
तामनो द्विगुणद्रव्य दण्ड प्रदेयोऽभवत् । व्यवहारस्य सर्वानपि विपयान् लिखित्वा पत्र समीकृत्य
निजकार्यालये व्यलब्रयचथोत्तराधिकारिणा सहवाणिज्यकारिणा च स्मृतिर्जायतेति ॥

रस्तमजीमहाशयस्य इमे सुहृदोऽनेन चचल्यश्चात्तापेन वचितेन भाव्यामिति प्रयादिशन् ।
इमं प्रयादेशं रस्तमजीमहाशय यदा निवेदितस्तदा तेनोक्तं यद्यहं त्वा वचयेयं तदा कामे
गतिर्भविष्यतीति ॥

इति श्री गाधिमहात्मन
सत्यशोधनाख्याय मात्मकथाया
चतुर्थो भाग
समाप्त

पञ्चमो भागः

प्रथमोऽध्यायः

मम प्रथमानुभवः

गृहप्राप्तेः पूर्वमेव फीनिक्सआश्रमानिर्गतो जन समागतोऽभूत् । प्राश्चित्तिप्रकारेणाहमेव पूर्वमागत स्याम् । परत् 'इंग्लैंड' देशे युद्धे सप्तदा मम प्रवृत्तिं सर्वमनोरथान् व्यवस्थान् करोत् । 'इंग्लैंड' देशे कालानुमान विना निरुद्धे मयि फीनिक्सस्थ उज्जनस्य निरासाय स्थानान्वेषणचिन्तागता । शक्यं चेत् सर्वेऽप्येकत्र स्थित्वा फीनिक्सस्थले यज्ञीवनं कुर्वति स्म तदेवात्रापि कुर्वन्ति मयापेक्षितम् । मया न कोऽप्याश्रमो ज्ञातो यत्र तान्प्रेषयितुं शक्यं स्यात् । अतस्त्वञ्जीद्वारा तेभ्यो न्यवेदय 'अेन्दुस' महाशय दृश्यता तदुक्तप्रकारेण क्रियतामिति ॥

एव ते प्रथमतः कागडीगुरुकुले स्थापिता । तत्र हि स्वामीश्रद्धानन्दमहाशय स्वपुत्रेभ्यश्च तेषां चरत् । ततः पश्चाच्छातिनिकेतनाश्रमे स्थापिता । यत्र कश्चित्तरे लोकाश्च तान्निज-प्रीतिमग्नान् चकुरु । एषु स्थलेष्वनुभूयमाना च सुस्थितान् चकुरु ॥

'अेन्दुस' महाशयस्य यथाहमयादिषु व्यक्तित्रयं नाम कश्चि श्रद्धानन्द प्रजानोपाध्याय सुशीलरुद्रश्च । दक्षिणाफ्रिकादेशे यदा वयं स्थितास्तदा तान्प्रिवृत्त्य भाषणेन वयमायस्ता । तथा च दक्षिणाफ्रिकायां सबृत्तानां स्मृति 'अेन्दुस' महाशयस्य व्यक्तित्रयवृत्तान्तो रश्मिदिग्भाष्यमाणोऽतीव स्पष्टमधुरं प्रतिभाति । 'अेन्दुस' महाशय फीनिक्सजनस्य सुशीलरुद्रमपकं कृतवान् । प्रजानाध्यापकस्य रद्रस्थाश्रमो नासीत् । किन्तु तत्सकं गृहमासीद्यत्र फीनिक्साश्रमजनकुटुम्बानि स्थापितानि । तेषामगमनादेवस्मिन्नेव दिने तदीयो जन एतास्तथा सुरितान् चकार यथा ते फीनिक्सस्थलपरिव्यागं नास्मन् ॥

यदाह मोहमय्यामयनीर्गेल्लदाज्ञासिधं यत् फीनिक्सजनं शान्तिनिकेतनमागत इति । तस्माद् गोखलेमहाशय दृष्ट्वा तानवलोकितुमुत्सुकोऽभवत् । मोहमया मम स्वगतीकरणे स्वल्पसत्याप्रहस्याननादा ददां ॥

'जहागिरि पेटिट' स्थले मम गौरवार्थं कृतमभामेऽने गुनरातीभभायां चकु नाह धैर्यमास्थित । उच्चल्पेनोपशिक्षितराजमदिस्त्रातपरिवेष्टनेष्व्यागस्सर्मकराणां मये कृतजीवनोऽस्मिन्नामीगमिगमानममसि । प्रायश्चित्तोपेक्षेणोपेक्षापेक्षयापिक्कनागारिक इव प्रेक्ष्यमाणोऽपि केंद्रप्रसाद-स्याडवस्तेनो विशेषेणाचेतन इवासन् । तथापि कथमयह निस्तीर्णं किन्नेनदाहमहाशयस्य रक्षामण्डपे ॥

आसीदन्या गुजरातीव्यापृतिरेका । स्वागत विना गन्तु गुजरातीजनो न माममुञ्चत् ।
 प्रत्यादिष्टमेतत् स्वागत 'उत्तमलाल त्रिवेदि'महाशयेन । पूर्वमेव कार्यानुक्रमो मया ज्ञात ।
 जिन्नामहाशय उपस्थित सभाध्यक्षो वा प्रधानभाषणकृद्वा न जाने । स आग्लभाषया सक्षिपभाषण
 चकार । यावदह स्मरामि तावद्भूत्सर्वमाग्लभाषया भाषणम् । मम वारे प्राप्ते गुजरातीभाषायामेव
 मम धन्यवादपुर सर गुजरातीहिन्दुस्तानीभाषयो पक्षपातमुक्त्वा गुजरातीसभायामाग्लभाषा-
 प्रयोगस्यासमतिख्यापन कृत्वा स्थित । दीर्घप्रयासानन्तर निवृन्वाननुभवशाली प्रतिश्रापिताचाराणा
 विशेषेण वर्तत इत्येतदसभ्यमिति प्रतिभाति । गुजरातीभाषया प्रतिपचनानन्तर न कोऽपि ममासमति-
 ख्यापनमन्यथा भाषयत् । असमतिख्यापनस्य सर्वे समाहिता आसन् ॥

सभाया मम धैर्यमागतम् यथा मम भिन्नभिन्नाभिप्रायान् मम देशजनस्य पुरस्तात् स्थापयितुम् ।
 प्राथमिकानुभवपूर्णाया मोहमग्न्या स्वल्पकाल स्थित्वाह पुण्यपत्तन (पूनापत्तन) गत । यत्र
 गोखलेमहाशय आव्धानमदात् ॥

द्वितीयोऽध्यायः

पुण्यपत्तने गोखलेमहाशयेन सहवर्तनम्

मोहमग्न्याः प्राप्तिक्षमात्र एव गोखलेमहाशयो मा समदिशयथा रात्र्याधिपतिर्मा द्रष्टुमिच्छति ।
 पुण्यपत्तन प्रति गमनापूर्वमेव द्रष्टुमुचितमिति । तदनुसारेण गन्वा तदर्शनमप्रहीयम् ।
 कुशलचार्ताभिचारानन्तर तेनोक्त यथा भव तमेव त्रिपयमेव पृच्छामि । यदाज्यव्यग्रहारे यद्विचित्र
 भगवन्वर्तुमिच्छति तदागय मा द्रष्टुमर्हतीति ॥

मया भारतसैरामत्र प्रवेष्टव्य इति गोखलेमहाशयस्य तीव्रच्छामीत् । ममापि तर्थाशमीत् । परन्तु मम मत्स्य च ध्येयानां कार्यानुष्ठानरहितेन च ऋद्धययासस्य विद्यमानत्वात् सद्यप्रवेगो नोचिन इति सदस्यानां प्रत्यगात् । स्वकीयनीतिनियमाना निपये यद्यत् न निश्चिनमनास्तेषां नीतिनियमानां सोढुमह सज्जस्थित इति गोखलेमहाशयो व्यवसत् ॥

क्रिन्वितरेषामभिमतस्य योग्य मूच्य प्रद्रातु यूष सिद्धा इति मत्स्य सदस्यानां न विदितम् । ते क्रिन्व नीतिनियमाना निपये हृष्ट्यादिनो भवन्ति । ते भवत स्वीकारेण तायाशा मम विद्यते । कदाचित्था न कुर्वन्ति चेत्तेषां युष्मासु गौरव वादरो वा नास्तीत्येक क्षणमपि मा मन्यताम् । युष्मासु तैर्निष्ठिगौरवस्य पाय न भवेदिति ते भवत प्रवेशाय रिक्त्यन्ते । परन्तु ते भवन्त प्रवेशयितुमेव । क्व तावद्भक्त सदस्य इत्येव मन्यामहे इति गोखलेमहाशयोऽप्रवीत् ॥

अह गोखलेमहाशयस्य ममोद्देशान् न्यवेदयम् । मा सदस्यत्वेन परिगृह्णातु वा न वा मम फीनिक्मुकुटुत्वेन गुजरानदेशे क्वचिदाश्रमं परिक्लृप्य निष्ठेयमित्याशा ममार्थीत् । यतोऽह गुजरानीदेशस्थो गुजरातमेराज्यदेशे राज्याण्येष एव मम साधुमार्गं इत्यवेदिपम् । गोखलेमहाशयायायमभिप्रायोऽजीचन ॥

उक्तं च तेन यथा—अशयमेव भवता तथा कर्तव्यम् । सदस्यं मह युष्मानदास्य फट यद्वा तद्वा मनु । आश्रमस्य व्यवस्य ममकाशादेव प्रहीनयम् । आश्रमो मदीय इत्येव भावयामीति ॥

मम हृदयमानन्दभरितोऽभूत् । द्रयनग्रहपरिश्रमोऽपास्त । अहमेक एवास्मिन् कर्मणि प्रवर्तितुमाशयकता नास्ति । यदा यदाह कष्टे पतितस्तदा तदा कष्टपरिहारकर्ता एको मिच्छि । सर्वमेतत् हर्षदायकतामीत् ॥

सर्वतोऽस्मात् मम मन स्थितो भारोऽवनीर्ण । दिवगनो रौ. देव आहूत । सद्यस्याप्यय-पुस्तकेषु मम नामैक खातापुट निवेद्याश्रमस्य सर्वजनिककार्यस्य च व्यर्थं मयापेक्षितद्रव्य दानस्यमित्याहसम् ॥

अह शातिलिकेतन गन्तु सर्जाहृतयान् । प्रत्यानापूर्वं गोखलेमहाशय कतिपयमिप्रागि वृथा वृथा वृष्टमेक पर्यक्लृपयत् । मनेशाहारपदार्था फटानि बीनानि चानापिता । प्रकोशचतु-ष्पददूरे कृतो मिच्छि । तत्रूरं परिक्रम्य वृष्टे भग बोहु न शक्यमनीत् । मम निष्ठेप्रेमनिशयो नागत । परन्तु मूर्च्छां गत इति पश्चाद्बोदव्य आर्मात् । इद्र प्रयननेन तथा न मूर्च्छि । पुनर्धनस्य प्राप्त । वृष्टशालनीय इति वाचं प्रीययत् ॥

अयं कूट मद्यस्यातिथिगृहस्याभिमुखे स्थितस्यानावृत्तप्रदेशे कतिपयमिप्रागि मिच्छि

भूचणक खर्जूर तकारलन्यफलाणि च सेवमान परस्पर मनोगत सर्प वदन् कथाळापानकुर्वाणश्च
कालातिग्रहण करोति । तदर्थमेव परिकल्पितोऽयम् ॥

परतु मूर्च्छीपतन मम जीवने सामान्यविषयो न परिणत ॥

तृतीयोऽध्यायः

तत् किं भर्त्सनम्

अहं मोहमयीतो राजकोट पोरेवदर च गत । तत्र मया हि मम भ्रातृजायेतरत्रधनश्च द्रष्टव्य
आसन् ॥

दक्षिणाभिन्नाया सन्याग्रहयुद्धकालेऽहं मम वेप यथाशक्त्य नियमकर्मकराणा वेपवत्सार
कल्पितानम् । 'इर्लेड' देशेऽयमेव वषो धायते स्म । मोहमय्या नौनास्तरणकाले धारण्य
मन्निभटे 'कण्टियावादी' वेप स्थित । एव! हस्तागिकैरु घोत्रमेरु दीर्घगिकानि चैरु धेन
शिरोवेष्टनम् । समेतद्वहि दुस्थाने यत्रनिर्मितकर्मठनिष्पन्नमासीत् । परब्रह्म तृतीयश्रेण्या प्रयाण
कुर्वाण इति दीर्घगिका शिरोवेष्टन भार इति विमुच्य 'कादमीरीटोपी'मकैपम् । एवविधवेपधारक
द्रष्टृणा दीनोऽयमिति गणनाया नैव सशयोऽभूत् ॥

तदा प्रायेऽरे-(ग्रेग) प्रसूते तृतीयश्रेणीप्रयाणिकान् वैद्या परीक्षन्ते स्म । मम स्वत्यञ्जर
आसीत् । मम शरीरस्थोष्णता दृष्ट्वा वैद्यो राजकोटे वैद्याधिकारी द्रष्टव्य इत्युक्त्वा मम नामधेयमलिखत् ॥

अहं यदवागद्द्वारा प्रयाण करोमीति वृत्तातस्तेनापि प्रेषित इति प्रतिभाति । यतस्तत्रन्यप्रसिद्ध
प्रजामेव च सीचिको भोतीरालमहाशयो लोहदाकट्टीस्थानवेदिकाया मा दृष्ट्वा वीरमगाम
शुन्धधृत्य निचात्मनेन कारणेन प्रयागिकैरनुभूयमानसंभटानि च मय न्यवेदयत् । मम अयेण
अस्तत्र भ्रातृत्वं नैवेष्टासीत् । अतः सक्षिप्तमुत्तर दत्त्वा तत्रप्रसंग समापयितुं मया प्रयत्नितम् ।
पतदन्तर एवविधप्रश्रवणमासीत् । यत्र कारागृह प्रवेष्टुं सज्जस्थिताना विमिति । तेन च दृष्टा
पूर्वमुत्तर दत्त यथा यदि भगानरम्पुशेणम् स्यात्तदा वय कारागृहमगम्यमेव गमिष्याम । यतो वय
'कण्टियावादी' जनास्तत्रो भगदपरि प्रापमिनोऽधिकारोऽस्मदीय एव । भगत्तत्र प्रयाणच्छेदवर्त
न वयमप्यग्महे । परतु मया पुनरागमनेऽत्र रथास्पर्तीति धानदानमिच्छाम । अस्मत्पुत्रानां
पार्यम्पुमह च दृष्ट्वा मनुष्या भविष्यन् । भग्नारमदाहानमेव निर्गच्छन्ते । विप्रेः विनगण्य
सन्निर्णयम इति विधानमगातुं दुरूपमिति ॥

भोतीरालमहाशयेऽहं मममा मूर्ति । तस्य सद्गुणानामेवस्तु स्तुतयश्च यथा-
र्गविबोऽयमस्मिन्मया । रित्येव स्वार्थे विपदपटव इति चेद्विनाम्येरा ह्योर्गं धार्यं शृङ्गारिन्-

न्मासे सौलभ्येन पचदशगल्पकान् संपादयति । तेनापेक्षितं च तावदेव । अग्रशिष्टकाटं सर्वमपि सार्पननिरुत्सेवाया विनियुङ्क्ते । शिक्षितपाठ्येखनानां सर्वेषां पुरोगामी स्थित्वास्मादुत्तमनीति ॥

ततो मोतीलाळमहाशयस्य मम च गाढपरिचयो यदाभूत्तदास्या स्तुतामनिशयोक्तिं कापि नासीदिति ज्ञानम् । सयाग्रहाश्रमस्य स्थापनानन्तरं प्रतिमानं कृतिपत्रदिनमास्तत्र नीत्वा तत्र बालकानां सीमनकार्यं शिक्षयित्वाश्रमस्य कर्मिष्ठेषु कृतिपदान् स्वनं सीध्यति स्म । वीरमगाननगरस्य त्रिपय तत्र प्रयाणिर्भूत्तनुभ्रयमानानि नक्तानि च प्रयहं मम निवेदयति स्म । पान्यना नक्तं दृष्ट्वा सोढुमेया केरळमसाध्यनामीत् । आरुस्मिन् जाड्यमेन प्रथमयोदने गृणीत्वा चलितम् । एतदनन्तरमग्निष्टाना वट्याणजनानां जीवनं नष्टकल्पनामीत् ॥

राजकोटं प्राप्य परेऽह्नि प्रातःकालमेवाहं तत्राप्यैवाभिरुचिणमपश्यम् । अथ लज्जितो मम परीक्षकस्योपरि कुड्डोऽभवत् । एतदनाग्रस्यप्रमासात् । यत् परीक्षकं स्वकृत्यनङ्गोत् । नान्यत् । कोऽहमित्येतत्तस्य न विदितम् । वदन्निविदितमानपि तस्मिन् रीत्यनुरेण न वर्तिषुमर्हं । वैशाखिन्वरी मा स्वपाश्र्वं नागच्छति तथा कृत्वा मममीपमेकं परीक्षकं प्रेरयति स्म ॥

एतादृशान्दर्भेषु तृतीयश्रेणीप्रयागिकानां पर्वक्षिणामारोप्यनरक्षणदृष्टयान्स्वप्रमासात् । महापुरुषा इच्छापूर्वकं तृतीयश्रेण्यां प्रयान्ति चेत्त्रिधिक्रियमानामन्वयं गच्छन्ता नियमनिबन्धानां सर्वेषामपि स्वयं मनःपूर्वमेव वशीभूय तैः स्थानव्यम् । अपि चाभिरुचिर्भिरिदमेऽस्मिन् नियमप्रधानिभिर्भविताव्यम् । ममानुभवं वक्ष्यामि । अत्रिकारिणस्तृतीयश्रेणीप्रयागिकान् स्वयमिदं तेषु मनुष्या इयगणयित्वा मेघपत्तानं पश्यन्ति । तैः सह निरस्कारेण भाषन्ते । तेषामुत्तरेभ्यो न श्रोत्रमर्षयन्ति । तृतीयश्रेणीप्रयागिकं भृष्यदभिरुचिणं आहं निर्वाहयेत् । अत्रिकर्मी तं तद्वयेत् । तस्माद्दृश्यमपहरेत् । तं यथाशक्ति हेशयित्वा तस्य प्रयणानुवापत्रिकां दद्यात् । ऋषयः तस्य लोहमार्गशास्त्रीप्रयाणमसरोधयेत् । एतस्य मया मम त्रेत्राम्यामेव दृष्टम् । विद्यायता धनिकानां कृतिपत्रे निधिचनपदमवतीर्थं तृतीयश्रेण्यां प्रयागं कृत्वा दक्षिणाणामुत्तम्यमौक्त्यागि निराहृत्य परिहार्यं सक्तानामन्यायस्यासिन्धस्य च शिरोऽनमयित्वा तानि निर्मूडयितुं यावद्यत्नं कियते तावत्कापि सुधारणा न साध्या भवति ॥

अहं काठियावाटदेशे यत्र कुत्रापि गते वीरमगाननगरस्य शुष्कप्रदस्य विचारे जनस्य दृश्यापनमगणनम् । अनोऽहं लोडंरिडिगटन्कृतमूचकाननाहृत्य प्रार्थितुं नक्षामेव निरचं-पम् । एतद्विषयनसहप्राप्तमरंपत्राणि मेऽत्रिन्वा दुःखान्यथनस्वामारोऽस्यनेमिधानं प्राप्य मेहमदी-राथेन पत्रव्यवहारं कृतवान् । लोडंरिडिगटनस्यमकार्पदार्थिनं दृष्ट्वा राग्याव्यक्तं च मित्रेकेतवत् । अस्मिन्विषये निनस्रानुभूतिं व्यक्तं चकार । परन्तु प्रमदं डिटीणं यन्नेवैरं सन्निवितवत् । यार्पदार्थिनोत् यथा— अम्मदीयहस्तमणे स्थितं चेच्छून्यं भगवति पूर्वनेमारमनभविष्यत् । मनस्य भरत्तायस्य पुरस्ताद् गन्तव्यमिति ॥

अहं भारतराज्यस्य पत्रमलेखिणम् । परं वेतपत्रमागतमिनि विनान्यदुत्तरं न लब्धम् । अहं
लॉर्डचेम्सफर्डराज्यप्रतिनिधिं यदा दृष्ट्वास्तदंवेतसकटं परिहृतमभूत् । अहमेतसन्नविषयान्
सर्वानस्मै न्यवेदयम् । तदा धर्मभरितोऽभूत् । तस्य विरमगामनगरनिषय एव न विदितः ॥

मम निवेदनं सह तेन कृत्वा वीरमगामनगरस्य सन्नद्धपत्राणि सर्वाण्यपि चनियत्रद्वारानायन्तः ।
अधिकारवर्गस्था किमपि समाधानं वक्तुसमर्थोश्चेच्छुक्लघट्टं निष्पास्यत इति वाचं ददौ । तदर्थं
नंतरं कतिपयदिवसानन्तरे वीरमगामनगरशुल्कघट्टो निष्पासित इति वृत्तान्तं वृत्तपत्रेष्वपठत् ॥

एषा घटना हिंदुस्थाने सत्याग्रहस्योदय इत्यहमगणयम् । यतो यदाह मोहमयीराज्याध्यक्ष
द्रष्टुं गतस्तदा कार्यदर्शी बगसारे (काठीयाराडदेशे तथा ग्राम) दत्तभाषणं सत्याग्रहविषये
मयोक्तमाकर्ण्य तथाप्रिधभाषणं न हि मेऽसौचतेत्यप्रतीत् ॥

पृष्ठं च तेन यथा—अयं भयोपादं किम् । प्रबलराज्यं भर्त्सनानां शिरो न नमयतीति किं
भवान् मन्यते—इति ॥

प्रत्युक्तं मया यथा—एष भयोपादो न हि । एतत् प्रजाशिक्षणम् । निजसकटानि दूरीकृतुं
न्याय्यतां सवामिव जनस्य निवेदयितुं मादृशानां धर्मं । प्रजास्वातंत्र्यमर्जनीयमिति इच्छन्ना
तस्वातंत्र्यसाधनाय सर्वमार्गानुपायाश्च जानीयात् । सामान्यत एषूपायेषु पशुबलमेवातिमोपायः ।
सत्याग्रहस्तावच्छुद्धिर्हि सामकं उपायः । तस्योपयोगं तस्य मर्यादाश्च जनस्य विशदीकर्तुं मम
कर्तव्यमिष्यहं मन्ये । 'प्रिटिश'राज्यं प्रबलराज्यमिष्यत्र न सदेहं किंतु सत्याग्रहं समस्तसकटानां
दिव्यौपधमिति न मे सदेह इति ॥

बुद्धिमान् कार्यदर्शी शिरश्चालयित्वा सशयं सूचयन् दक्ष्याम इत्युवाच ॥

चतुर्थोऽध्यायः

शांतिनिकेतनम्

अहं राजन्नेटाच्छांतिनिकेतनं गतः । तत्रत्या शिक्षका विचारिणश्च ममोपरि वासन्त्यवृष्टिं
पान्थामासुः । अस्मिन्वागतसंरलतां कलाधर्मशाल्यं प्रेमं च सम्पन्नोक्त्ररिषितानि । अत्रैवाह
प्रथमं कालेऽस्माद्देवमन्त्रेणैतन्महाशयं दृष्टवान् ॥

कालेऽस्माद्देवमन्त्रेणैतन्महाशयं दृष्टवान् । इति कस्मादाहयन्ति स्मेति तदानीं मम न विदितमासीत् ।
'इंग्लैंड'देशे यदाह रिपनस्तदैव धेःशशासनदेशपाडेमहाशयोऽप्यासीत् । तेन मम चागाधमैत्र्या
सीत् । एष यद्योदरसंस्थाने गगानापरिचाल्य यदा चालयति स्म तदा गृहस्य यातावरणं

कल्पयितुं शिक्षकानां बहुत्वनामानि ददाति मम पश्चाद्विदितमासीत् । तत्रैव शिक्षकस्य श्रीकालेरुम्नरमहाशयस्य 'काका' (पितृव्य) इति फडकेमहाशयस्य (मातुलस्य) 'मामा' इत्यपि च हरिहरशर्मण (भ्रातु) 'अण्णा' इति च नामवेयानि रूढिमागतानि । इतरे चेदृशान्येव नामान्युभयन्त । आनन्दानन्दस्वामी 'काका' महाशयस्य मित्रम् । पटवर्धनमहाशयो 'मामा' महाशयस्य सुहृत्त्वेन तदनन्तरमेतकुटुम्ब प्रविष्ट । एते सर्वेऽपि कालक्रमेण मदीयसहकार्यकारिणोऽभवन् । श्रीदेशपाडेमहाशय 'साहेब' इत्याहूयते स्म । विद्यालयो यदा व्यस्यत्तदैतकुटुम्ब च निवृत्तम् । परन्वेते निजायाभिक्रमप्रथ निजरूढनामानि वा नात्यजन् ॥

'काकासाहेब' अयासा सस्थानामनुभवं लब्धुं प्रस्थित । यदाह शातिनिकेतन गतस्तदा स तत्रासीत् । तस्यैव भ्रातृवर्गस्य चिंतामणिशास्त्रिणस्तत्रासन् । उभावपि तत्र संस्कृत शिक्षणे साहाय्यमुरताम् । शातिनिकेतने फीनिक्सकुटुम्बस्य प्रत्येकस्यसतिर्दत्ताभयम् । 'मगनलालगाधि' महाशयोऽस्य कुटुम्बस्य मुख्यस्थोऽभवत् । फीनिक्सश्रमस्य सञ्चालनियमान् स्वल्पमपि खलित विनात्रापि निर्गहयति स्म । सोऽयं निजप्रेम ज्ञानमभिनिवेश एतैर्निजसौरभ शातिनिकेतने सत्र प्रसारितवानित्यहमपश्यम् ॥

'अण्डुल' महाशय तत्रासीत् । तत्रैव 'पियर्सन' अपि । अस्माकं गाढपरिचय गतानां वगशिक्षकाणां मये 'जगदानन्दरावु' नेपालरावु सतोपरावु क्षितिमोहनरावु नागेनरावु शरदरावु' अपि च 'कलिरावु' सहस्थिता ॥

मम पद्धतिमनुसृत्याह तक्षणेव शिक्षकैर्गर्भैश्च मिलित स्वामलवनस्य विचार चर्चितवान् । शिक्षका बालकाश्च वेतनग्राहिण पात्रकं त्यक्त्वा निजाहार स्वयमेव साधयति चेत्तद्बालकानां देहायोग्यदृष्ट्याध्यामिन्द्रष्ट्या चाहारनियमसाधन शिक्षकाणां शक्य भविष्यति । एतदेव बालकानां स्वामलवनस्य वस्तुपाठो भविष्यतीति शिक्षकाणामहमत्रोचम् । तेषां कतिचिदस्मदादिसूचनायां समर्ति ददु । बालकाश्च नान्यदर्थेऽपि स्वाभाविकलुत्तहलेन सूचनामिमामादरेण स्वीचम् । एवमस्माभिः पात्रप्रयोग समारब्ध । अहं क्वेरभिप्रायं पृष्टवान् । स च शिक्षकाणां समर्तौ भूत् कोऽपि प्रत्यहो नास्तीत्यत्रोचत् । बालकानां स्वराज्यसाधनग्रीजमस्मिं प्रयत्ने स्थितमित्यत्रोचत् ॥

'पियर्सन' अस्य समारभस्य विजयार्थं स्वदेहं वशीयितुं प्रवृत्त । विजयणशुद्धयात्रासत्तोऽभूत् । शान्च्छेदाय वृत्त मेलन धान्यप्रक्षालनायान्यत् । एव रीत्या मेलनानि सवृत्तानि । नगीनरावु महाशय इतरे च पात्रशालां तत्पार्श्वस्थलं च निर्मलं स्थापयितुं भाग्यदत्त । रत्निरहलीस्य कार्यसंरक्षणं वीक्ष्य मतुष्टोऽभवम् ॥

किन्तु पचविंशत्युत्तरशतानां बालकानां तदीयशिक्षकाणां च देहश्रमपूर्णं कार्यं मत्स्याना जलमिव सप्रविष्टं भवतीति निरीक्षितुं शक्यते मित् । एतद्विषयिणी चर्चा प्रत्यहं भवति स्म ।

कतिचिज्जना शीघ्रमेवायासचिह्नानि प्रदर्शयितुं प्रवृत्ता । किन्तु पियर्सनमहाशय आयासप्राप्तिं पुरुषो न । सर्वदापि मन्दहासेन पाठशालया आवरणकमपि कार्यं कुर्याण एव स्थित । महन्महद्ग्राहप्रक्षालनभारं स वहति स्म । एतं कार्यं नर्तुं मेलनस्यायासपरिहाराय बालकानामन्यमेकं तस्य पुस्तकात् 'सितार' वाद्यं ध्वनयति स्म । सर्वेऽपि समरीत्योत्साहेन श्रद्धया च कार्यं कर्तुमारभन्त । शातिनिकेतनं कार्यशीलतया मधुकोशेनेव शकारं करोति स्म ॥

ईदृक्परिवर्तनानि यदा प्रारभन्ते तदा विवृत्ता प्रयान्ति । पात्रज्ञालान्कार्यकारिण स्वयमेव सर्वं निरर्तयन्ति स्म । अपि च पात्रोऽपि साधारण आसीत् ॥ उपस्वनादिकं नोपयुज्यते स्म । शालिधान्यं मुद्गशाकं गोधूमपिष्टं चैकदा बाह्यचुष्टिकायां पाचयन्ति स्म । शातिनिकेतनस्य बालका अपि बगपाकशालायामेतं सुधारणमेवावबुमुदिष्टा नूतनपाकशालामप्रल्पयन् । एकद्विशिक्षना कतिपयविद्यार्थिनश्चैतच्चालयन्ति स्म ॥

किन्तु स्वल्पज्ञालानतरमिमां नूतनपद्धतिं व्यरमयन् । स्वल्पज्ञालमेतत्पात्रप्रयोगेन सा प्रसिद्धसंस्थानेन किञ्चिन्नष्टमन्वभूदिति मेऽभिप्रायः । अस्माज्जातानुभवेनोपाध्यायानां लाभदायकेन भवितव्यम् ॥

अहं शातिनिकेतने कतिचिद्दिनानि स्थातुमना आसम् । किन्तु दैवसकल्पोऽन्यथाभवत् । एकसप्ताहान्मयं तरे पुण्यपत्तनाद् गोखलेमहाशयस्य मरणवार्तां तन्त्रीद्वारा प्राप्ता । शातिनिकेतनं शोक-मग्नमासीत् । तत्रत्या सर्वेऽपि मां समाधातुमागता । देशेनानुभूयमानं नष्टं प्रति दुःखसूचनायां श्रमस्य देवालये सभा मिलिता । सभाकार्यं गभीरतया सञ्चरन् । तस्मिन्नेव दिनेऽहं भार्यया भग्नलाल-महाशयेन च सह पुण्यपत्तनं प्रति प्रस्थितः । अवशिष्टा सर्वे शातिनिकेतने स्थिता ॥

अन्यद्भुजमहाशय मया सह बर्दवानपर्यन्तमागतः । तेनाहं पृष्ठे यथा भारतदेशे सत्याग्रह-चरणकाल आगमिष्यति किम् । आगमिष्यति चेत् कदेति किं भवाञ्जानातीति ॥

प्रयुक्तं मया यथा—वक्तुमिदं कष्टम् । एकवर्षपर्यन्तं मया न किञ्चित्कर्तव्यम् । यतोऽनुभवसंपादनायास्मिन्देशे मया सञ्चरितव्यम् । अस्मिन्काले सार्वजनिकविचारानधिष्ठित्य ममाभिप्राया न प्रकाशनीया इति गोखलेमहाशयेन पृष्टस्तथेति वाग्दानं कृतवानस्मि । एतद्वर्षान्तेऽपि भाषितुं ममाभिप्रायाऽप्रकटीकर्तुं च नातुरोऽस्मि । तस्मान्मन्ये इत् पञ्चवर्षाणि सत्याग्रहाचरणस्य सदर्थं न भविष्यतीति ॥

'हिन्दुस्वरजः' इति पुस्तके लक्ष्यमाणं मम कतिपयाभिप्रायान् दृष्ट्वा एकवर्षपर्यन्तं भारतं वर्यं भवतु स्थित्यन्तरं भवदभिप्राया स्वयमेव सम्याग्भविष्यन्तीति वदति स्मेत्येतदस्मिन् सदर्थं निवेदयितुमर्हम् ॥

पंचमोऽध्यायः

तृतीयश्रेणीप्रयाणिकानां संकटानि

प्रयाणानुज्ञापत्रिकां नेतुमपि तृतीयश्रेणीप्रयाणिकानां समवन्मकटानि वयं वर्द्धवाननगरे स्वतोऽ-
न्वभूम । तृतीयश्रेणीपत्रिकाभियच्छीत्रं नैत्रं दत्तं इत्युच्यते । अहमाग्निरथविरामस्याना-
धिकारिण गत । कोऽपि दयादुस्तस्य स्थानं प्रादर्शयत् । तत्पार्श्वं गत्वात्मन्मकटे प्रोक्तं सोऽपि
तदेव प्रत्युत्तरं ददौ । प्रयाणानुज्ञापत्रिकां प्रदानमवाक्षे विवृतेऽहं प्रयाणानुज्ञापत्रिकां नेतुं गत ।
परंतु तद्ग्रहणं सुकृत् नासीत् । तत्र पशुवत् विना न किंचिदासीत् । इतरानलक्षयित्वा पुर-
पुरोऽतिरभसेन गच्छन्तो जना मां पश्चाद्विदित्वा आगता । अतः प्रयत्नतो मिल्ठिनन्धे प्रयाणानुज्ञा-
पत्रिकां ग्रहीतुं प्रायोऽऽभेवान्तिमोऽभवत् ॥

अग्निरथ आगत । तदन्तःप्रवेगोऽयन्त्यन्मकटमासीत् । शकटीमारुतानामारोढुं प्रयत्नमानानां
च परस्परनिन्दनं रभसेन क्षेपणं चलन्ति स्म । वयं वेदिकापामिनस्ततः प्रयाविता । किन्तु
प्रतिशक्त्योद्धारोऽयत्र नास्त्यवनागोऽत्र नास्त्यवकाश इत्येव प्रत्युक्तम् । अहं अग्निरथरक्षकस्य
पार्श्वं गत । यत्र शक्यं तत्र गन्धोपविशेत् । नोचेदन्यस्मिन् शकटे गन्तव्यमित्युवाच । किन्तु मम
व्यर्थं कार्यमस्तीति नम्रभाविनावोचम् । इदं श्रोतुं नासीद्वस्तर । अहं दिग्भ्रातोऽभवम् । यत्र
शक्यं तत्र गन्धोपवेष्टव्यमिति मगनलात्महाशयमुक्त्वाहं मम भार्यया सह मय्यभक्त्याशकटे
निपण्ण । अस्मानुपविष्टान् अग्निरथरक्षको ददर्श । 'आसनसोढ' शकटीस्थानेऽविक्रमाटक
ग्रहीतुमागत । स मया प्रोक्तं मया—अस्माकं स्थानप्रदानं युष्मन्कर्तव्यमस्मीत् । अस्माकं स्थलं
दुर्लभमित्यत्रोपनिष्ठा स्म । तृतीयश्रेण्यामनराशो दीप्यते यदि तत्र गन्तुं सतोप एवेति ॥

मया सह चर्चा मां बुरुहम् । न मे शक्यं व स्थलं दातुम् । अत्रिकमाटक दीपताम् ।
नो चेदवतीर्थं गन्तव्यमित्यत्रदीत् स ॥

मया कथञ्चिपुण्यपत्तनं गन्तव्यमस्मीत् । अनोऽग्निरथरक्षकेन सह कटहापितुं नैत्रं सञ्चस्यत ।
तद्दुत्प्रकारेण पुण्यपत्तनपर्यन्तं यावदत्रिकं तान्ददाम् । नित्येनद्वन्द्वय्यं मर्मवाक्यमभवत् ॥

प्रातरथ 'मुगटसरार्द्धं' प्राप्ता । मगनलात्महाशयस्तृतीयश्रेण्यां स्थानं लब्धवान् ।
वयं तच्छकटं गता । तत्राह प्रयाणानुज्ञापत्रिकापरिक्षकस्य सर्वत्रिययात्रिवेद्यं 'मुगटसरार्द्धं' स्थाने
श्रेणीपरिवर्तनाय साक्षिपत्रं विदित्वा दीपतामित्यवृष्टम् । अथ स न चमेने । 'रेत्वे'
अधिकारिणामहमलिङ्गम् । तत्र प्रत्युत्तरमागतम् । यथा साक्षिपत्रं विनाधिक्रमाटकं निवर्तयितुं
नास्माकं पद्धतिरस्ति । केवलं युष्मद्दिपये पद्धतिरियं लुप्यते । किन्तु वर्द्धवानात् मुगटसरार्द्ध-
पर्यन्तमत्रिकमाटकं यदत्तं तत्र प्रविदीप्यते इति ॥

एतदनन्तरं मम तृतीयश्रेणीप्रपाणस्यानुभवा बहवः समभवन् । तसमंमुद्रियते चेत्तदेव पुस्तकं भवति । एषु प्रकरणेषु सदर्थं प्राप्ते सति किञ्चित् किञ्चित्स्थितुं शक्यम् । मम शारीरिक-दौर्बल्येन तृतीयश्रेणीप्रपाणमसाध्यं भवति । अयं मेऽन्यत्रिपादहेतुर्यदौर्बल्यं मे तृतीयश्रेणीप्रपाणं व्याजयतीति ॥

तृतीयश्रेणीप्रपाणिकानां सकटाणां 'रेल्वे' अधिकारिणां निरुद्धाप्रवर्तनमेव कारणमित्यत्र न सदेहः । किन्तु प्रपाणिकानामविनीतवृत्तिरशौचपद्धतयः स्वार्थपरतावान् च लघूनि कार्यानि भवति । अत्र खेदस्य कारणमेतद्भवति यथा वयमौद्धत्येन स्वार्थपरताया च वर्तामहे इति तेया न विदितमिति । स्वयं यद्यत् क्रियते तसमं स्वाभाविकमेवेति तेषां प्रतिभाति । एतसमंस्यापि मूलकारणं सुशिक्षितमिति मयमानैरास्थीयमानमौदासीन्यमेव ॥

यदा वयं कल्याणपत्तनं प्राप्तास्तदा परमात्मासयुक्ता अभूम् । अत्रिरथविरामस्वकालात् जल गृहीत्वा मग्नजालमहाशयोऽहं च स्नानमकरोत्वाव । मम भार्यायां स्नानाय परिकल्पयितुमुद्युक्तान् भारत सेनासदस्य कोल्महादाय परिचीयस्मत्यार्थमागतः । सोऽपि पुण्यपत्तनगाम्यासीत् । तेनोक्तं यथा मम भार्या द्वितीयश्रेणीस्नानगृहमानेय्यामीति । तस्यादरेण कर्तुमुद्यतस्य साहाय्यं स्वीकर्तुं विनोदितवान् मम भार्यायां द्वितीयश्रेण्यां स्नानमधिकारो नास्तीति मया विदितमासीत् । परत्वं स्मिन्ननुचितं कथं भार्या सद्भूतः । सत्योपासकस्यैतदनुचितमित्यहमजानम् । तत्र गत्वा स्नानं कर्तव्यमिति भार्यातुल्यं स्थितेति न । परं पत्युः पत्न्या यः पक्षपातः स तस्य सत्यपातः जिगामः । सत्यस्य मुखं मायायां सौवर्णाच्छादनस्य पश्चान्निगूहितमित्युपनिषत् ॥

पठोऽध्यायः

प्रेमोत्पादने प्रयत्नः

पुण्यपत्तनमागत्य सर्वासां श्राद्धक्रियाणां समाप्त्यनन्तरं वयं सर्वे भारतसेवासदस्य भविष्यदुक्तिं स मया प्रवेष्टव्यो न वेति चर्चयितुं प्रवृत्ताः । एतप्रश्ननिर्धारणं मम सुक्ष्मकार्यत्वेन पर्यगमनः । गोखले-महादायस्य जीवितान्तपर्यन्तं मम सधसदस्त्वयं नावश्यं नासीत् । गोखलेमहादायस्येच्छानुसारेण मम वर्तनं पर्यगमासीत् । इयं परिस्थितिर्मम सुखदायिन्यासीत् । क्षुब्धान्विनीजानयनाय यथा समर्थो नायमोऽपेक्ष्यते भारतखड्गस्य सांज्ञेजनित्र जीवने मम मार्गदर्शी कश्चिदपेक्षितः आसीत् । गोखलेमहादायस्यो मम मार्गदर्श्यासीत् । तरयाश्रयेऽहं सुरक्षितो निर्मयश्चासम् । अत्र तस्याभाराद् भारो ममोपर्येन पतितः । सधप्रवेशाय प्रयत्नं मम वर्तव्यमिति ममतमासीत् । यत् गोखलेमहादायस्यामन एतेन

सतोपो भविष्यतीति मम प्रत्यभात् । ततोऽहं नि सकोचं दृढतापूर्वकं सधस्य ग्रीत्युत्पादनाय प्रयत्नं कर्तुमुद्युक्तः ॥

अस्मिन् समये प्रायः सर्वे सधसदस्याः पुण्यपत्तने स्थिताः । तत्पार्श्वमहं गत्वा विज्ञाप्य तेषां मद्दिपये स्थितं सशयं दूरीकर्तुमुद्युक्तोऽभवन्म् । परन्तु तेषु भिन्नोऽभिप्रायः आसीदिति मम प्रत्यभात् । एकः पक्षो मां प्रवेशयितुं सन्नस्थित इतरपक्षायेदं सर्वथा नारोचत । द्वारपि पक्षौ मयैकरीत्याधिकप्रेमशालिनावभूतामिति मम विदितमासीत् । परन्तु तेषां स्वसधभक्तिस्ततोऽप्यधिकमासीत् । यद्वा तद्वा भवतु मयि निविष्टप्रेमापेक्षयाल्पीयान् नासीत् ॥

ततोऽस्मद्दिपयचर्चासु नासीदवकाशो मनः कपायस्य । तत्केवलं मुप्यतत्त्वानां सन्नद्धमासीत् । मम विरुद्धपक्षीयानां स्वाभिप्रायाः मदाभिप्रायाधानेऽमुख्यविचारेऽपूतरदक्षिणद्वयसदृशत्वान्मम सधसदस्यत्वे सधसस्थापनायाः मुख्योद्देशानामेव भगवन्निर्भविष्यतीति सभवं प्रतिभाति स्म । स्वभावतः इदं तेषां सहनशक्तिमतिचक्राम ॥

बहुचर्चासमाप्तौ वयं पृथग्भूताः । अन्तिमनिर्णयायान्या वेदा मिलितव्यमिति निश्चितमासीत् । गृहं गच्छन्महामालोचनायां मग्नः । सधस्य सदस्येष्वधिकजानानामभिमतत्वात् सधप्रवेशं किं युक्तं । एव कृते गोखलेमहाशये निविष्टगुरुभक्तिः किं भग्ना न भविष्यति । मम सदस्यत्वविपये साधिकेन्द्रेतावति तीक्ष्णमतभेदे सति सधप्रवेशस्योद्देशः स्वयं परित्यज्योभयपक्षीयानुभयसन्नदादुत्तारयितुमत्युत्तमो मार्ग इति मम स्पष्टं प्रत्यभात् । इत्यमनुष्ठानादेव गौरालेमहाशयविपये मम धर्मपालनं भविष्यतीत्यालोचयम् । एतन्निर्णयणमस्मान्मम मनस्यस्फुरत् । तदक्षणमेवाह श्रीश्रीनिवासशास्त्रिणा मम सधप्रवेशनाय सभा नैव मेलनीयेत्यल्लखम् । विरुद्धपक्षीयेभ्यो मे निर्णयोऽयमतीवारीचत । इदं तान् धर्मसकटादुदतारयत् । एतेनास्मत्सन्नेहसन्धो गाढतरोऽभूत् । वस्तुतोऽहं सधस्य सदस्योऽभवन्म् ॥

अहं नियमपूर्वकं सधस्य सदस्यो भवितुं युक्तः आसम् । विरुद्धपक्षीया मां प्रतिभटीवृत्त्यं स्थिता इत्येतच्च न्याय्यमेवेति । अस्मदीयमुख्यतत्त्वानां विचारेऽस्मद्भयं चहृद्ये भेदः आसीदित्युभयत्रेण ज्ञातम् । परन्तु एतन्मतभेदेनास्मद्भयं न्यूनता वास्मसन्धे कटुत्व वा न जातम् । तद्वात्वादेव वयं आतर इव स्थिताः । पुण्यपत्तने यस्सधभवनं तन्मे यात्रास्थानं भवतीति ॥

अहं सधस्य सदस्यो न जात इत्येतत्स्यं किन्त्वन्तं करणेऽहं सर्वदा सदस्य इव स्थितः । लौकिकसन्ध्यादाप्यामिन्मन्त्रो गरीयान् । आप्यामिन्मन्त्रेण विना भूतो लौकिकमन्त्र आमन्त्र्यो देह इव ॥

सप्तमोऽध्यायः

कुम्भमेलः

डॉ. मेहतामहाशयदर्शनार्थं मार्गं कलकत्तायां स्यात्प्रयासासीत् । अहं तत्र दिग्गतस्य भूपेन्द्र-
नाथवसोर्मेदिरेऽवतीर्णं । बगदेशस्यातिथिसंकारोऽत्र परा काष्ठमगमत् । तत्रालं मया फलहार
सेव्यते स्म । तत्र कलकत्तायां लभ्यानि फलानि सर्वाण्यपि मर्दये सप्रहीनान्यासन् । गृहखिय
सर्वां रात्रिं जागरित्वा ' वदाम-द्राक्ष ' इत्यादीन् निस्तुपीकुर्यन्ति स्म । एतद्देशपद्धत्यास्वा-
नाय फलानि सञ्जीकर्तुं प्रयतन्ते स्म । मम सहवासिभ्यो नानाविधभक्ष्याणि ददुः । यद्यपि मे
मनसे रुचितं प्रेमपूर्वकं सत्कारस्तथापि द्वित्रातिथीनां सुखाय परिश्रमो मम सहनातीत आसीत् ।
परत्वेतत्सकटादुत्तरीतुमुपायो न प्राप्तः ॥

रगूननगराभिनीं नौकामारुह्य नौकावेदिकायां प्रयाणमकरवम् । वसुमहाशयस्य मदिरे
बहुलसत्कारसकटे पतितः । अत्र नौकावेदिनायां प्रयाणिकानां सामान्यसौकर्येऽप्युप-
नादरस्यानुभवागोऽस्माकमागत आसीदेकं स्नानप्रवोष्टो नाम । तस्यानैर्मल्यमसहमासीत् ।
मलस्थानानि दुर्गन्धमलकूपा आसन् । तान्युपयोक्तुं मलमूत्राणि पादन्यसनेन वातिक्रम्य वा
गतव्यमासीत् ॥

रगूननगरं प्राप्य तत्रयनौकास्वामिनं प्रतिनिधेः सर्वांविषयान्निवेद्याल्लिखम् । एतत्प-
त्रस्य परिणामेन डॉ. मेहतामहाशय अरिमन् विषये गृहीतपरिश्रमस्य फलरूपेण वा
ममानन्तरप्रयाणं यद्यप्यहं नौकावेदिकाप्रयाणिकोऽभन पूर्ववन्न कष्टमासीत् ॥

रगूनपत्तनेऽपि मम फलहाररापयो गृहस्वामिनः सकटहेतुरासीत् । परतु डॉ. मेहता-
महाशयगृहे मम गृहे यावत्स्वातंत्र्यं तावत्स्वातंत्र्यमासीत् । तत्र आहारस्य समृद्धिं यथाशक्यं
निगृहीतुं साध्यमभूत् । मम भोज्यपदार्थानां विषये मया न किमपि परिमाणं नियमितमासीत् ।
अतो मर्दये आनायितनानाविधफलोपरिस्थमोहं मम नेत्रजिह्वा च परित्यक्तं न शक्तौ बभूवतु ।
भोजनालयनियतं कालो नासीत् । अहं तावदस्तमयात्पूर्वं दिनस्य चरमं भोजनं समापयितुम-
नापि सामान्यतोऽस्मद्भोजनं रात्रावष्टनववादनापूर्वं न संपद्यते स्म ॥

एतद्वयं पचदशोत्तरंकोनविंशतिमितेऽन्दे बुग्भमेलः प्रवर्तते स्म । अयं मेलो द्वादशवर्षान-
तरमेवदा हरिद्वारे चलति । एतदुत्सवायागन्तुं मम तीव्रेच्छा नासीत् । परतु स्वगुरुर्युक्ते स्थितं
मुनशीरमजीमहाशयं द्रष्टुमातुरोऽभनम् । गोखलेसद्यो महान्तं स्वयसेवकदलं बुग्भमेले सेवार्थं
प्रेरितवान् । पठितद्वयनापनुसरुमहाशयोऽप्यश आसीत् । डॉ. देवमहाशय वैद्याधिकारी ।

पनिक्सदल एषा साहाय्यार्थं प्रेषयितव्य इत्यामत्रणमागतम् । ततो मगनलाडगात्रिमहाशयो मत्त पूर्वमेव गत । रघूनपत्तनाद्यतिनिवर्तमानोऽह तद्वल प्राप्तः ॥

कलकत्तापत्तनात् हरिद्वारपर्यन्त प्रयाणमतीव दुष्करमासीत् । कदाचिच्छन्टे दीप एव नासीत् । शहरानपुरनगरेऽस्मान् वस्तुपूर्णशकटे पशुगोष्ठे वा पूरयामासु । अस्य पटनाच्छादनाभाराच्छीर्षोपरि मथ्याहृत्य चडतपस्तस्यास्ताप्रज्वलट्रोहभूमिका । एतन्मध्ये वय दग्धा अभूम । एतादृशप्रयाणोत्पादितपिपासाया स्यामपि शुम्भदीपहिन्दुजनस्य मुसलमानसस्पृष्टोदक न पेयमासीत् । हिन्दुजनाज्जलप्राप्तिपर्यन्त ते निरीक्षमाणा स्थिता । इमे हिन्दुजनारगणपतिता वैद्या मद्य ददातु गोमास चापान वादिशतु 'मुसलमानो'ऽथवा 'ईसायी' औपस्य मिश्रीकृत्य ददातु वा पुर पश्चान् पश्यन्ति न च विचारयन्ति ॥

शातिनिकेतनेऽस्मदनुभवेन मार्गमार्जकस्य ऋषिभेन हिन्दुस्थानेऽस्मदनिष्टकार्यं भवतीति विदितमस्माकम् । हरिद्वारे स्वयसेवकार्ये धर्मशालाया पटमटपा निविष्टा । वायुचालनाय डॉ. देवमहाशय शौचकूपान् निखानितमत । एत प्रेक्षणाय कतिपयवेतनग्राहिणा मार्गमार्जकानामुपरि भारं निवेशयितव्यमासीत् । अत्र हि पीनिक्सदलस्य कार्यं लब्धम् । एषु शौचकूपेषु मलस्योपरि मृत्तिका क्षित्वा वय तान् शुचीन् निवेशयिष्याम इत्यहम् । डॉ. देवमहाशय सतोपेण समेने । एव सेया करिष्याम इति वक्ता यद्यप्यह तथापि कार्यकारको मगनलाडगात्रि आसीत् । मम कार्यं मुख्यत पटमडप उपरिश्च दर्शनादानम् । मा द्रष्टुमागतैरनेकैर्यत्रिभैर्धर्मसद्धानितरत्रिचाराध्यायिष्य चर्चानुष्ठानमासीत् । एतदन्तरे मम स्वल्पोऽयनमाशौ न लभ्य आसीत् । स्नानघाट' प्रत्ययेते दर्शनाभिर्नो मामनुपतन्ति स्म । भोजनकालेऽपि मर्मैकस्यैव वर्तनस्यापि नावकाश ददति स्म । दक्षिणाभित्ताया कृत्वाल्पसेवया भरतखंडे सर्वत्र गर्मीरपरिणाम 'सवृत्त इत्येवं हरिद्वारे मनसापश्यम् । परन्त्विय स्थितिस्तास्मम सतोपदायिना नासीत् । अह रीतिद्वयस्य सकटमध्ये लग्न आसम् । अह केनाप्यपरिचीयमानस्थानेऽस्मिन्देसे लक्षानजनैरनुभविताभ्यानि कष्टनिष्ठुराणि मया सोढव्यान्यासन् । त्वेत्वेप्रयाण कुर्वाणो मद्दिपयज्ञाना मय्येऽह तेरा दर्शनास्मदाया लक्ष्यमासम् । अनयोर्दयो का परिस्थितिरतीवकरुणाजनका इति निर्धारयितुमसकृन्मम कष्टतर भवति । एतावति सवृत्तेऽपि जानेऽह दर्शिनार्थिनामन्धप्रेम्णाहमनेकदा कोप गत । इतोऽप्यधिकतर मनस्ताप गत । परन्तु तृतीयश्रेणीप्रयाणमसहृत् कष्टतर परिणमम् । तथापि ममात् करणशुद्धे कारण भवति । न तु कोपोद्रेकस्य कारण नैव जानमिति वक्तुं शक्यम् ॥

तदान्ने मम पर्वता कार्पशक्तिरासीत् । जनो मा पीयीषु प्रेक्षगङ्गामेव संभ्रमकारिणो प्रसिद्धिमहमयापि न प्राप्त । अस्मिन् गतागते मन यात्रिकरणा घर्नभावनपेक्षया तेषामत्रागरु-यता कापट्यमाउस्य च दृष्टिपममागतानि । तत्र माधूना गता उद्युयोऽनुयागता ।

तद्दर्शनेन ते साधुभोजन भुक्त्वा सुखशय्याया शयित्वा सन्निभेन जीवनपथं गन्तुमेव जन्म प्राप्तामिति प्रतिभाति स्म ॥

अत्राह गा पचपादामपर्ययम् । एतेन ममाश्वर्यमभूत् । परत्वनुभविनो जना परमार्थं न्यवेदयन् । इदं पचपादवरावी गौर्दुर्जनानां लोभस्याद्भुतिरासीत् । सजीवस्य गोसस्य पादमेकं छिन्वा तद्रोमुजस्य सलग्नीकृत्य यसवृत्तं तदेव पंचमपाद इति ज्ञातमासीत् । द्वयोः प्राणिनो हिंसाकरणेन सवृत्तमिदं फलमज्ञानिनां द्रव्याऋणयोपयुक्तमासीत् । पचपाददर्शनमनपेक्षमाणो हिन्दुः क्व वर्तते । एतादृशाद्भुतगवार्थं शक्तिमतिरस्य दानं कथं न करणीयम् ॥

कुम्भमेलेस्य दिनमागतम् । तन्मे चिरस्मरणीयं सवृत्तम् । अहं यात्रार्थं हरिद्वारं न गतम् । पवित्रतामन्विष्य तीर्थक्षेत्राणि गन्तुं मया कदापि नापेक्षितम् । तत्र प्रायेण सप्तदश-लक्षजना आगता इत्यभ्युहितमासीत् । सर्वेऽप्येते कपटिनो द्रष्टुमागता इति वार्त्ता किं शक्यम् । एषा बहवो जना पुण्यमर्जयितुमात्मशुद्धये चागताः स्युरियत्र न मे सशयः । एवमेवाश्रद्धात्मनः पुरो बद्धये सहस्राका भवतीति वक्तुमसाध्यं न भवेत्तथापि कष्टसाध्यमिति ज्ञेयात् ॥

अतोऽहं तामखिलां रात्रिं विचारे मग्नोऽयापयम् । सर्वत्रप्रसृतज्ञापद्वयमध्ये स पवित्रात्मा स्थितः । भगवतो दृष्ट्या स निष्कल्मषोऽभूत् । हरिद्वारं प्रति यात्रागमनमेव पापकृत्यं चेदहं लोकानां पुरस्तादमिप्रायमेतं प्रकटीकृत्य कुम्भदिनमेव हरिद्वारं त्यक्तवान् । हरिद्वारं कुम्भेले च यात्रार्थिनागमनं निष्कल्मषं चेत्तत्र प्रसृतस्थितपापवृत्ते प्रायश्चित्तरूपेण मया किमपि त्यागव्रतमगीकृत्यान्तं शुद्धिः करणीया । तन्मे केवलं सहजमासीत् । मम जीवनं नियमपूर्वकप्रता-चरणस्थोपरि रचितमस्ति । तावता औदार्येण मा कलकृतापत्तने रगूनपत्तनेऽपि कृतसंकारणा गृहस्थानामहमनावश्यकरुमेवोत्पादितकष्टं मम स्मरणमायाति । ततोऽहमाहारवस्तुना सख्या-परिमाणं निर्धार्यैस्तमयात्पूर्वमेव भोजनं समापनीयमिति निरचैयन् । एतन्नियमानं वहामि चेदग्रे मा सत्कुर्वीणानां गृहस्थानामधिकमननुकूलतायां कारणं भविष्यामि । परसेवोपक्रमं विना मम सेवयामेव तैर्निरर्तैर्भविष्यति मम मनस्यागतम् । अतोऽहं हिन्दुदेशे यदा स्थितस्तदा चतुर्दिशतिहोरासु पचभिः पदार्थैरधिकं न भोक्ष्ये रात्रौ न भोक्ष्ये इति व्रतं गृहीतवान् । एतेन मम सभग्नितं कष्टान्यहं पूर्णमालोचयम् । परत्वन्वयार्जुनो लेशतोऽप्यवकाशो न देय इति ममेच्छा-सीत् । अहं यदा रुग्णपतितस्तदौपधमेकं पचपदार्थेषु गणनायां परिणाममचिन्तयम् । पथ्य-ग्रहणपदार्थां गणनायां प्रवेष्टव्या इति निरचैयम् । पर्यन्ते केन हेतुनापि नियममेतं नातिरुमित-व्यमिति निश्चयमकर्षम् ॥

एतानि व्रतान्याचरतो मम त्रयोदशवर्षाणि बभूवुः । एतानि मा कठिनपरीक्षायां लक्ष्यम-कुर्वन् । एतैरहं रक्षित इत्यपि वक्तुं शक्यम् । एतेर्मम जीवनपरिमाणमधिकमभूत् । अनेकजाड्यानि दूरीभूतानीयहं मन्ये ॥

तस्मिन्निवेश्य नादधितु प्रवृत्त । तनस्तदयज्ञोपवीते ङिजे सति तत्र व्यामोहोऽद्यापि स्थितो न वा न स्मरामि परत्वह नूतनयज्ञोपवीत नैवाधारयमिति ज्ञातम् ॥

यदाह प्रातःपयस्कोऽभन तदा पुनस्तद्धारणाय हिन्दुरस्थाने दक्षिणाङ्गिकाया च कतिपये सदुद्देशपूर्वका प्रयत्ना सवृत्ता । परतु ते न फलिता । यदि शरीर्यज्ञोपवीत न धार्य तर्हीतर-
वर्णाना को वास्त्यधिकार इत्यह वादमन्तरधम् । अपि च ममानाप्रत्यक्षप्रकृतमितुसर्तु मया पर्याप्तो हेतुर्न दृष्ट । ब्रह्मोपवीतये न ममाक्षेप । किन्तु तद्धारणाय धारणमेव नास्ति ॥

अह वैष्णव सन् कठे मया कठी धार्यते स्म । शिखा तान्दान्श्यक्रमेणेत्यस्मग्नेष्य अगणयन् । किन्तु 'इल्लैडदेश' प्रति प्रस्थानापूर्वं शिखा निरकासयम् । शीर्षोपरि यदा किञ्चिन्न विद्यते इद लोकात्ना लक्ष्यभूत हास्यजनक भूत्वानापरिकोऽहमित्याखलजनो मा गणयेदिति मीति । एतन्न मम कातर्यं कियद्दूर गतमिति चेत्तुद्वया शिखा रक्षन्तो मम ज्येष्ठभ्रातु पुत्रा । छगनलालगाधिमहाशयोऽन्ये च स्वशिखा यथा निष्कासयन्ति तथान्तरधम् । शिखा रक्षणेन तेषा सार्जनीनकार्यस्य प्रयादेश स्यादिति भीतोऽह तेषा मम खेदमप्यत्रिचित्य यथा निष्कासयन्ति तथा कृतयान् ॥

एकोऽह सर्वोस्तान् विषयान् स्वामिभ्यो निवेदानोच यथा — अह यज्ञोपवीत न धारयामि । यद्यप्यसख्या हिंदवो नैतद्धारयन्ति तथापि मम धारणावश्यकता न मे प्रतिभाति । अपर च यज्ञोपवीतेनाभ्यात्मिकपूर्वजन्मविह्वेन भाव्यम् । ईदृक् पुनर्जन्मनो यज्ञोपवीतधारी विशुद्धतरसुच तर च जीवनं कर्तुमिच्छापूर्वकं प्रयतनमाशयकम् । भारतदेशस्य हिन्दुधर्मस्य चाधुनिकपरि-
स्थितौ हिन्दुजना ईदृग्गुद्धार्य यज्ञोपवीत धारयितु स्वाधिकारसार्थकीर्तुमर्हन्तीति मम तावत्संशयास्पदं भवति । हिन्दुधर्मोऽस्पृश्यता निष्कास्योचनीचभेद विहायैवमेव मर्यादातिक्रम्य स्थितानितरानेकदोषाश्चापसार्थं तत एवाधिकारमेत सवादधितु साध्यम् । अत एव यज्ञोपवीत-
धारण न मे रोचते । परन्तु यूय शिक्षाधारणस्य विषये कृता सूचना विचारयोग्येति न सदेह । एकस्मिन्कालेऽह शिखाजानासम् । असयलजया सा निष्कासिता । अतस्ता पुन आरोपयेमिति मे प्रतिभाति । एत विषयमह सहवासिमि सह चर्चयिष्यामीति ॥

यज्ञोपवीतविषये यन्मयोक्त तत्स्वामी न समेने । तद्धारणाय यानि कारणानीति प्रत्यभा-
त्तान्येव तेषा धारणावश्यकता साधयितुमलमित्यलक्ष्यत । अब्बायस्मिन्निपये ममानिप्राय प्रायेण हर्षितेरो यथाभूत् तथैव स्थित । मित्रमित्रा धर्मा यापद्विचन्ते तावत् प्रत्येकस्य किमपि बाह्य-
चिह्नमपेक्षितं स्यात् । किन्तु तन्निचहमेतराभ्यर्देवतमिति गणयित्वा तद्द्वारा स्वधर्म इतरध-
र्मोपेक्षया श्रेष्ठमिति प्रतिपादयितुमारब्धे तदा तच्चिह्नमपेक्षितम् । अद्य यज्ञोपवीत हिन्दुधर्मसुत्तमं कर्तुं साधनमिति न मे प्रतिभानि । ततोऽह तद्विषये तटस्थ स्थित ॥

परन्तु दिखानिष्कासनाय मम लज्जैव कारणमासीदिति मिश्राणा बुद्धिवादप्रहणानन्तर ता पुन आरोपयितु निश्चय कृतवान् ॥

हरीकेशस्य लक्ष्मणसेतोश्च प्रान्तवर्ति प्रकृतिसौन्दर्यं दृष्ट्वाह मुग्धोऽभवम् । अस्मपूर्विकाणा सौन्दर्योपासनाया प्रकृते सौन्दर्यस्य धार्मिकभावदायिन्यास्तेषा प्रतिभायाश्च भक्त्याह नमस्कृतवान् । किन्वेतान्सुदरमनिवेशान् यथा जन उपयुक्ते स्म तदालोक्य मम सङ्गतं जानम् ॥

यथा हरिद्वारे तथा हरीश्वेशेऽपि जना वीथी गगानदीतटे च मलेन दूषयन्ति स्म । गगाया पत्रिवोदक मलिनीकर्तुमपि नैव व्यकल्पत । लोफाना गमनागमनस्यल विहाय स्वल्प दूर गतु यद्यपि न कष्टमासीत्तथापि वीथीषु नदीतटे च भङ्गमूर्खविसर्जनं कृतं दृष्ट्वा मम हृदय खेदेन बहुव्यथामापत् ॥

लक्ष्मणसेतुर्नाम गगानद्युपरिनिवद्धलवमानलोहसेतुरासीत् । न क्वचिदन्यत् । प्रथमतः स्तत्र स्मणीयर जुनिर्मितसेतुरासीदिति निवेदितम् । उदारबुद्धिः ऋश्वन मारवाडिमहाशयो रजु सेतुमेन निर्मूल्याधिऋद्रव्यव्ययेन लोहसेतु निर्माप्य कुचिन्ना रायस्य वशे प्रादात् निष्ठ । मया नैव दृष्टो रजुसेतुरिति तद्विषये न किञ्चिद्वक्तुं शक्तम् । किन्तु लोहसेतुस्तादृक्मानिवेशे केऽलमनुचितं भूत्वा तत्रत्यसौन्दर्यं विनाशयति ॥

एषा यात्रिकाणा सेतो कुचिकाया रज्यापार्पणं मम तादात्रिकराजनिष्ठया सहनमप्यतिक्रातमासीत् । सेतोरतिक्रमानन्तर प्राप्य स्वर्गाश्रमं शोचनीयस्थितावासीत् । कानिपयच्छिन्नभिन्नलोहकुटीराणि विना न किञ्चिदन्यदासीत् । श्रुतं भवैतानि सारकेश्यो निर्मितानाति । तदा तत्र बहव साधकाना नागिधन्त । मुख्यमदिरे स्थितानेकद्विजनान्भीक्ष्य मम न सतोपोऽभूत् ॥

किन्तु हरिद्वारे ममानुभवा अमूल्यमेव पारणता । मया कुत्र त्यातव्यं किं कर्तव्यमिति निर्धारयितुं मम तेभ्यो बहुलं साहाय्यं सञ्चतम् ॥

नवमोऽध्यायः

आश्रमस्थापनम्

कुंभमेलं प्रति गमनापूर्वमेकदाह हरिद्वारं गत ॥

सत्याग्रहाश्रमं पञ्चदशोत्तरंशेननिश्चितमिति वसरे 'मे'मासस्य पञ्चमिंशे दिने स्थापित आसीत् । मया हरिद्वारे निश्चितव्यमिति श्रद्धानदस्वामिनामपेक्षासीत् । वडङ्कत्तानामिनो मम कर्तव्यमिमाणि वंशनाथश्रमनि स्थापयन्निव्यमूचयन् । मया एतन्मोहनगरं वर्णायमिनीनरे

साग्रह सूचनामदु । परन्तु यदाहममदाबादनगरद्वारा प्रयाणमकरन् बहव सुहृदो मया तत्रैवा-
वस्थातव्यमिति निर्वन्ध विधायाश्रमस्य व्ययद्रव्यस्य स्वयं सगृह्य प्रदानं मे प्रतिज्ञाय निवासगृह
दापयिष्याम इत्यवोचन् ॥

ममापीच्छामदाबादनगरस्योपर्येवासीत् । यतोऽहं गुजरातीजनस्ततो गुजरातीभाषाद्वारा
सेवां कर्तुं मम शक्यमित्यहममसि । अपरं च हस्तसूत्रयन्त्रस्य पुरातनकेंद्रं गृहव्ययसायोऽपि च
हस्तसूत्रयनमनयो पुनरुज्जीवनस्यामदाबादपत्तनमेवात्यनुकूल क्षेत्रं परिणमेदिति निरीक्ष्यते
स्म । अपरं च तत्पत्तनं गुजरातस्य राजधानीति धनिःप्रजानां साहाय्यमितरस्थला-
पेक्षयाधिकमत्र लभ्येतेत्याशावर्तत ॥

अमदाबादपत्तनस्थैर्मित्रैः सह चर्चितानां विषयाणामस्पृश्यताप्येकासीत् । अत्राशस्य
प्राप्तिश्रणमेव यं कचिद्योग्यमत्यजमाश्रमं प्रवेशयिष्यामीति स्पष्टमेव न्यवेदयम् । वैष्णवमित्रमेको युष्म
न्नियमरक्षकोऽत्यजं पुत्रलभ्य इत्यात्मविधासेनापृच्छत् । पर्यन्त आश्रमं अमदाबादपत्तने स्थापयितुं
निश्चयं कृतवान् ॥

वासस्थलस्य प्राप्तिविषये अमदाबादपत्तनवर्ती ब्यारिस्टरश्रीजीवनलालदेसाईमहाशय
सर्वापेक्षयाधिकमालम्बनं ददौ । ते स्वकीयं 'कोचर' 'बगलो' भाटकेन दातुं समने । वयं
तदेव गृहीतुं निरचैष्म ॥

अस्माभिः प्रथमतो निर्धारणीयो विषय आश्रमस्य किं नामधेयमिति । अहं मम मित्राणां
मतमपृच्छम् । तैः सूचितनामधेयेषु सेवाश्रमस्तपोवनमित्यादि स्थितम् । सेवाश्रम इति नामधेयं
मह्यमरोचत । परन्तु ततः किंविधां सेवेति न स्पष्टमासीत् । तपोवनमित्याडवरवान् प्रत्यभात् ।
यतो यद्यपि तपोऽस्माकं प्रियं वयं च तपस्विन इत्याख्यातुमर्हतां न दृष्टा । सद्योपासनमे-
वास्मिन्मतमासीत् । सत्यशोधनं सायसाधनं चास्मदुद्योग आसीत् । दक्षिणाफ्रिकिया
मया प्रयुक्ता पद्धतिं भरतखण्डस्य परिचयं कारयितुमिष्टवान् । एव परिचितीकरणं कियद्
शक्यमिति भरतखण्डे परीक्षणीयमितिच्छास्त्राकमासीत् । तस्मान्मम सहवासिभिर्मया च सत्याप्र-
हाश्रम इति नामधेयं बृत्तम् । यतोऽस्मिन् पदेऽस्मद्व्येयं सेनापद्धतिश्च मिलितस्थितावास्ताम् ॥

आश्रमकार्यस्य निर्वहणाय नियमनिबन्धावलोकित्वावश्यक्यासीत् । ततस्तां सञ्जीव्य
मित्राणामभिप्रायार्थं सा प्रेषिता । अस्माभिः प्राप्तानेकाभिप्रायेषु सरयुरुदासवेनरजीमहाशयेन
यो दत्तः स मे स्मृतीं वर्तते । स नियमान् समने । परन्तु तेषु नम्रतायाश्च स्थानं देयमित्य-
सूचयत् । यनस्तादाल्पियुत्रकेषु नम्रता नासीदेवेत्ययमन्यत । यद्यप्येता न्यूनता मम
विदितासीत्तथापि नम्रतायां व्रतत्वेन ग्रहणे तन्नम्रतारूपेण न स्यात् शक्यमिति शक्तिःऽहम् ।
नम्रतायां पारमार्थिकेऽर्थो निरहकारः । अहकारनाशो नाम मोक्षः । मोक्ष एव व्रतं भवितुं न
साध्यम् । परन्तु तसाधनायैतन्नान्यावश्यमानां स्युः । मुमुक्षोरयवा सेवकस्य कार्येऽ

नम्रताया अथवा निरभिमानस्याभावे तस्य मोक्षस्याशा नास्ति । सेवा कर्तव्येतीच्छा नास्ति । नम्रताविरहिता सेवा स्वार्थपरताहकार ॥

कालेऽस्मिन्नस्मदेशे त्रयोदशतामिलजना अत्रिघन्त । पचतामिलजालना दक्षिणामिक्का-
देशान्मया सहागता । सर्वैर्मिच्छित्वा वयं पुरसा स्त्रियश्च पचर्षिशतिसासम् ॥

आश्रमस्थापनमिथमासीत् । सर्वेऽप्येकस्या पात्रज्ञालाया भोजनमकरवाम । सर्वैरप्येक-
कुट्टमस्थैरिव वर्तितुं प्रयत्नं क्रियते स्म ॥

दशमोऽध्यायः

दुष्परीक्षोत्तरणम्

आश्रमस्थापनात्कतिपयमामाभ्यन्तरेऽस्माकमेका ' परीक्षागता । एवमिमां परीक्षां मया न
निरीक्षिता । अमृतलालठक्करमहाशयोऽकिंचनानां प्रामाणिकानामस्मृश्यानां कुट्टमैकमाश्रम
प्रवेष्टुमिच्छति । किं वो नानुज्ञास्यथ इति तस्य पत्रमेकमागतम् ॥

अहं भीतोऽममम् । अन्यजनानां कुट्टमैकं तत्रापि ' ठक्करनापा' महाशयसदृशजनस्य
माध्यस्थेनाश्रमं प्रवेष्टुं तावच्छीघ्रमागमिष्यति-इति मया नमं परिगणितम् । मम सहवासिम्य
पत्रमपठम् । ते तस्य विज्ञापनामादरेण समेतिरे ॥

तत्कुट्टमस्य सर्वेऽपि जना आश्रमनियमान् पात्रयितुं सिद्धाश्वेद्वयं समन्यामह इति
स्पष्टतयामृतलालठक्करमहाशयस्य पत्रमलिखम् ॥

दूताभार्दमहाशयाय तस्य भार्या ' दानीप्रहेन' अपि च तत्कालमेव शिक्ष्यमाणपरिव्रज्जा
शिशुर्लक्ष्मीरेते तदुर्द्वज्जना- । दूताभार्दमहाशय एतत्पूर्वमेव मुनर्दपत्तने उपाध्यायोऽभूत् ।
ते सर्वेऽप्युपक्रमस्य नियमानुसारं वर्तितुं ममेतिरे । ततस्ते प्रवेशिता ॥

परन्तु तेना स्त्रीकारेणाश्रमस्य साहाय्यं कुर्वणियुं मित्रेषु मन्त्रम प्रवृत्त । कृपानिचार
एव प्रयत्नं कष्टमागतम् । अयं कृपो ' जगद्ये' मंदिरस्य स्वामिनं स्वामीनं आसीत् ।
अस्मज्जलभाटस्य जटविदुपतनात् स्वयमपरित्रो भगिण्यामीति जल्योद्धारस्य सेवकः आक्षेपमकरोत् ।
ततोऽप्यमरमात्रिदितुं दूताभार्दमहाशय च पीडयितुं प्रवृत्त । अपिक्षेपरचनानि सोऽव्यानि
जगोद्धारणं नैव परित्यक्तव्यमिति प्रयेज्जेऽपि निरोदित । निदानं च श्रुत्वापि निरातुल्यस्तिपनात्
वीक्ष्य लज्जयारमात्रं शयितुमन्यत ॥

परन्तु द्रव्यमाहाय्यं मयं व्यसत् । आश्रमस्य नियमानुल्लंघनस्य विचारे इत-
प्रश्ना सुहृदस्तादृशगामिन्यनीति नैव निगीतां चकिरे ॥

द्रव्याशया निवृत्तायामस्मा वहिष्ठुर्नतीति वार्ता श्रुता । वयं सप्तस्याप्यस्य सज्जरियता ।
अस्मान् वहिष्ठुय सामा यसौकर्येण वर्तितेष्वपि वयमगदापादनगरं न त्यजाम । ततः प्रति
चंडालवीथीं प्राप्य स्वयं सपादनेन यत्रिचिद्द्रव्यापि जीवनं निर्वाहयिष्याम इति सहवासिम्य
उक्तमासी मया ॥

अस्मदीया परिस्थितिं कीदृशीं सवृत्तेति चेदेवस्मिन्दिने मगनलात्गात्रिमहाशय
आगामिमासस्य व्यवार्थं न किञ्चिदस्तीत्यनेनोचत् ॥ अहं समाहित एव तर्हि 'भगी'वीथीं
गमिष्याम इत्यनेनोचम् ॥

एवविधपरिणामा इदं प्रथममेव न । इदंशसदभेदेषु सर्वेषु भगवानन्तिमक्षणे साहाय्यं प्रेषित
वान् । मगनलात्त्रिमहाशयस्य स्वधनकोशस्य स्थितिप्रत्यादेशापरं कृतिपयदिनेष्वेकस्मिन्
दिवसे प्रातरेको बालको मपार्थमागत्य कश्चिच्छ्रेष्ठी वहि'मोटर'याने मा निरीक्षमाणं स्थित
इत्यनेनोचत् । तमहं द्रष्टुं गतः । अहमाश्रमस्य स्वल्पसाहाय्यं कर्तुमिच्छामि । तद्भवान् किं
स्वीकरिष्यतीत्यपृच्छत् । उक्तं मया यथावश्यमेव । अपि चाद्यं मम द्रव्याभावेन मार्गमेव न
पश्यामीवेति ॥

अत्र प्रातरिमा वेलात्रागतास्मि । किं भवानत्र स्थास्यति इत्यपृच्छत् । अस्त्वेति प्रोक्ते
स प्रस्थितः । परेद्युर्निश्चितवेलायां 'मोटर'यानमागत्याश्रमस्य पार्श्वे स्थितः । यानस्य शृंगनादोऽभूत् ।
बालका वार्तामिमा वस्तु मपार्थमागता । श्रेष्ठी अतर्नागतः । अहमेव गत्वा तमपश्यम् । स
मम हस्ते त्रयोदशसहस्रमितं 'नोट'पत्राणि दत्त्वा प्रस्थितः । मयैतदाशापूरणं नैव निरीक्षितमासीत् ।
अपि च साहाय्यकरणस्य रीतिः । अयं सदगृहस्थ आश्रमस्यात् पदं नैव निवेशितवान् ।
यावदहं स्मरामि तावदेकवारमात्रं मया दृष्टं आसीत् । आश्रममागत्य नैव दृष्टवान् । नैव
विचारितवान् । निराकुलं धनं दत्त्वा गतः । एष मेऽत्यन्तसाधारणोऽनुभव आसीत् । एतेन साहाय्ये
नास्माभिः 'भगी'निवासगमनं निरुद्धम् । अस्माकं सौकर्यं प्राप्तमेकवर्षपर्यन्तं निरातकं जीवनं
समभवत् ॥

यथा वहिष्ठुडमारुत उचितस्तथाश्रमस्यान्तेऽपि प्रचंडवातश्चलितः । आम्बिकायामस्पृश्य
मित्राणि मद्गृहमागत्य मया सह यद्यपि भुजते स्म तथाप्याश्रमेऽस्पृश्यप्रवेशो मम भार्याया इतर
क्षीणा चेष्टं नासीदिति प्रतिभाति । दानीनहेनविषये आसामप्रीतिर्नासीदिति चेत्तासामौदासीन्य
मम सूक्ष्मदृष्टीं पतितमेव । मम सूक्ष्मश्रोत्रयोरश्रुतं नासीत् । परं वाश्रमात् स्थितमेतं मनः कथं
मम सहनशक्तिमतिप्रमत्ततः । 'दानावहेन' सामान्यर्था आसीत् । दूदाभाईमहाशयोऽप्य
शिक्षणं प्राप्तवानपि धुद्धिमनासीत् । तस्य सहनं दृष्ट्वा मम मतापो जातः । सकृत् सकृत् दुद्धो
भजति स्म । तथापि तस्य सहनं त्रिदशमासीदिति मम लक्ष्यमागतम् । अल्पाल्पा अपमाना सोढव्या
इति मया प्रार्थितं । तस्यायं न केनैकं समन्वितापरं स्वभार्याया अपि तथा कर्तुं प्रेरितवान् ॥

एतत्कुटुम्बप्रवेशेनाश्रमस्य लाभदायक शिक्षण लब्धम् । आश्रमेऽस्पृश्यताया नास्ति स्थानमिति पूर्वमेव प्रपचस्य प्रसारितम् । आश्रमस्य साहाय्य कर्तुमिच्छतामनया रीत्या प्रत्यादेशो दत्त इव । एतद्विषयमधिकृत्याश्रमस्य कार्यं बहुधा सरळ जातम् । प्रत्यह वर्तमानस्याश्रमव्यपद्रव्यस्य प्रदाने बहव पूर्वाचारिण्यो हिन्दुजना इति वीक्ष्यास्पृश्यताया आधारस्तम् एव चर्चित इति स्पष्ट व्यक्तीकृतम् । इतरप्रमाणानि च बहूनि विद्यन्ते । तथाप्यस्पृश्यै सह पक्तिभोजन कुर्वत आश्रमस्य साहाय्य कर्तुं सन्ताननीहिन्दुजना न विस्मयन्ते इत्येतदल्पप्रमाणं न भवति ॥

एता प्रानसमस्या या उद्भूता कतियोमूपमसमस्या कथमपूरयामाश्रमिरीक्षितानि कतिचित्कष्टानि कथ निर्मोहान्येतदादिसत्यशोभनार्णनस्य प्रवृत्तानपि चैतदध्यापनमद्वानेकविचारानह परित्यक्तुमास्थित । एतेन विपण्णोऽस्मि । अत्रेतनायायेष्वय लोप स्पष्टीभवति । मया कतिपयविचारा परित्यक्तव्या भवन्ति । यदेतन्नाटकाप्राज्ञा मध्ये ग्रहवो जीयन्ति । तस्यप्रघटनार्णने तन्नामवेयान्यनुज्ञानिनोपयोक्तु न युज्यते । तेया समतिलाभोऽथवा स्वमवद्वानध्यायान्परिशोभयितु यदा क्रदा वाय्याह्वान न साध्य वचनम् । परमेतादृशक्रम एतदात्मवृत्तस्य परिमितो नास्ति । अतोऽभिमतया ममते सन्धशोभनाना लाभदायिका यद्यप्यनिर्वायसासपूर्णतया कथनीया भवन्तीति शङ्कितोऽस्मि । तथा तथापि भवतु । इममितिहासमसहयोगयुगपर्यन्त माह्वयेवमिति ममेच्छापि चाशा । एतत्सिद्धिर्देवायता । असहजारादिवसपर्यन्तमिमा कथा प्रास्यास्यामीति मनसि वर्तते ॥

एकादशोऽध्यायः

कर्मकरणां विदेशयात्राप्रतिरोधः

इत्थमाश्रमेण प्रथमत एवान्तरिकायाभिष्टना निरोद्धव्या अभूवु । एतद्व्यग्नमात्र विहायस्मिन् समये मम दृष्टिमागतमेक विषय सक्षेपतो ब्रवीमि ॥

प्रतिज्ञाकर्मकरता नाम पचरर्पाग्ययना न्यूनजाल कार्यं करण्यम इति प्रतिज्ञाय भरतखडाद् गनास्ते । चतुर्दशोत्तरंशेनविंशतिमिते वस्तरे सवृत्त 'स्मट्-यापि' नियमानुसारेण प्रतिज्ञाकर्मकरत्वेन नान्त्रापत्तन प्रविष्टा । देय वस्तो यद्यपि निष्कसिनस्तथापि भरतखडादिदेश प्रति जीवनाथं गचामस्यायिना विषये परिशोधनमाग्यक्रमासात् । पोडशोत्तरंशेन विंशतिमिते वर्षे भारतभूपणपंडितमदनमोहनमालवीया प्रतिज्ञाकर्मकरत्व निष्कसनीयमिति साध्वानिकशासनकेंद्रमभाया निर्णयमानयन् । लोडहार्डिगनामा साध्वान्प्रतिनिधितरेतदङ्गीकुर्वाण पद्धतिमेना कष्टमेग निर्मला कर्तुं सार्वभौमराज्येन वाग्दानं श्रुतमस्तीपयोचत् ।

एवविधा स्पष्टब्रह्मवचनेन न तापंतव्य प्रतिज्ञाकर्मकरत्वमेतत्क्षणमेव निष्कासयितुं प्रयत्नीय-
मित्यस्माकं प्रत्यभात् । भरतखड्ग केवलमौदासीन्येन पद्धतिमिमामनिरुध्य रियता । आसीन्ने
विश्वासो यत्केशमुक्तये जनैर्मिलित्वा कृत आडंबरं सफलो भविष्यतीति । पुरोगमान्कतिपयानहम-
पश्यम् । ज्ञातं मया पद्धतिरियं विना विलम्बं निष्कासनीयेति लोभतममस्तीति । अयं सया-
ग्रहयोग्य किं विषयो भवेत् । तथेति मम सदेहो नासीत् । परंतु तदाचरणरीतिर्न मे
ज्ञाताभवत् ॥

एतदतरे साम्राज्यप्रतिनिधि कालक्रमेण निर्मूलनमित्यर्थं विशदीकृतवान् । अन्यस-
विधानं कर्तुं कालयापने सति पद्धतिरियं निष्कासनीयेति तदर्थं ॥

ततः सप्तशतौत्तरैकोनत्रिंशत्तिमिने त्रत्सरे पडितमालवीय पद्धतिरियं निष्कासनीयेति
शासनं वारयितुमनुज्ञामपैक्षत । लॉर्डचेम्सफर्डमहाशयेनानुज्ञा नैव दत्ता । अतोऽखिलभारतेऽपि
क्षोभोत्पादनाय प्रयत्नं कर्तुं कालं प्राप्तं ॥

एतदारंभात्पूर्वं राज्यप्रतिनिधेर्दर्शनमुचितमिति मत्वा तरिमन्निवेदिते ममाशयं स समेने ।
सरजेंनमेफीमहाशयस्तस्यास्यकार्यदर्शी बभूव । आवयोरुभयोर्गाढं संबन्धो जातः । लॉर्डचेम्सफर्ड
महाशयेन सह सवृत्तं सभापणं तृप्तिकरमासीत् । यथय्य निश्चयपूर्वं किंचिदपि नोक्तवानपि तु
साहाय्यं करिष्यामीति वाग्दानमकरोत् ॥

अहं मम प्रयाणं मोहमयीतं प्रारब्धवान् । जहागीरपिटीटमहाशय ' इडियन् सिटिजन्-
शिप असोसिएशन् ' (अधिराज्यप्रजामडली) नाम्ना सभाह्वानंभारमुवाह । तत्संस्थायां
कार्यकारिणीसमितिं सभायां पुरतः स्थापनीयान् प्रस्तावानिर्धारयितुं प्रथमं मिलिनासीत् ।
डॉ. रीड-सर लल्लुभाई-शामलदास-नटराजन-इत्यादयो महाशया अपि समिते सभ्या बभूवुः ।
राज्यं कतिपयदिनाभ्यन्तरे प्रतिज्ञाकर्मपद्धतिं निष्कासयेदिति विचारे चर्चा प्रबलासीत् । एत-
त्पद्धतिसं सूचना आसन् । एता यथा-(१) यथाशक्यं शीघ्रं निर्मूलनीयम् । (२) जुलाई-
मासस्यैकात्रिंशत्तारीनाभ्यन्तरे निर्मूलनीयम् । (३) एतत्क्षणमेव निष्कासनीयमिति । निश्चित
प्रतिज्ञाकर्मकरत्वं दिवसाभ्यन्तरे निर्मूलनीयमिति ममाभिमतमासीत् । यतस्तद्दिनाभ्यन्तरे राज्यं यदि
नैवास्मादिच्छां पूर्येत्तदास्माभिरेषे किं कर्तव्यमिति निर्धारयितुं समयं प्राप्यते । सरलल्लुभाई-
महाशयेन तत्क्षणमेव निर्मूलयितुमिति सूचनानुमोदिता । तत्क्षणमिति जुलाई ३१ दिवसा-
त्पूर्वमेवेत्यर्थं इति सोऽजानीत् । जनसामान्यस्य तत्क्षणमिति स्पष्टमर्थो न भवति । ततः प्रिमपि
कार्यमपेक्ष्यते चेदितोऽपि स्पष्टतरार्थं पदं प्रयोक्तव्यम् । तत्क्षणमिति प्रत्येको यथा स्वप्रतिभानरीत्या
रायमेवरीत्या लोभं अन्यरीयां कुर्वन्ति । जुलाई ३१ अस्वार्थद्वयं न घटते । तदिवसाभ्यन्तरे
यदि न किंचिन्नृत्तं तदास्माभिः कार्यं नमधालनीयं इति मया निवृत्तमासीत् । अस्य वादस्यौचित्यं
डॉ. रीडमहाशयेन ज्ञानम् । पर्यन्ते सरलल्लुभाईमहाशयोऽपि समेने । प्रतिज्ञाकर्मपद्धतिं

जुलाई ३१ दिनाम्यतरे राज्येन प्रकृतीकर्तव्यमिति निर्धारितमस्माभि । सर्वजनिकसभाया
निर्णयोऽय समत आसीत् । भरतखडे सर्वत्राप्येतदर्थपरं निर्णय सभाभिरङ्गीकृत ॥

श्रीमती—जायजी—पिगीटमहाशया राजप्रतिनिधि द्रष्टुमेका स्त्रीमन्त्री सत्रिवातु सर्वप्रयत्न
गिनियुक्ते स्म । एतमडलीस्थाना मोहमयीमहिलाना मम 'लेडी ताता' अपि च 'दिलशाद
वेगम' इत्यनयोर्नामनी स्मर्यते । अनया मडल्या राजप्रतिनिधेर्दर्शनं सस्त्वमासीत् । राज
प्रतिनिधिर्महिलानामाशाजनप्रसुत्तरं ददौ ॥

अह 'कराची—कलकत्ता' इत्याद्यनेकस्थलानि गत । सर्वत्रापि महत्य सभा मिलिता
सर्वत्राप्युसाह पूर्ण आसीत् । शोभत्य प्रारम्भे मयेतसर्वं न निरीक्षितमासीत् ॥

तदात्वे मयैकेनैव प्रयाणं क्रियते स्म । एतेन ममापूर्वा अनुभवा बभूवु । राज्यस्य
गुप्तचरा सदा मानुसन्ति स्म । तेभ्यो निगूहितं न किञ्चि मभासीत् । अतो मा न पीडयन्ति
स्म । ते मया नैव ज्ञेयता । अदृष्टवशात्तदा 'महामता' इति ख्यातिर्न प्राप्तासीत् । यत्र
लोकानां विदितोऽभूव तत्र तन्नामधेयं सामान्य आसीत् ॥

एतदा गूढचरा अनेकलोहशस्त्रीवेदिकासु मम प्रयाणानुज्ञापत्रिका दृष्ट्वा तनह्वां
लिखित्वा गताथ । अह ताज्जै पृष्ठप्रथाना शीघ्रमेयोत्तरमदाम् । मम सहप्रयाणिकस्य सर्वेऽपि
मामेक साधुमयया 'फकीर' इति गणयामासु । प्रतिलोहशस्त्रीवेदिनाया मा ज्ञेयानो जनान्
वीक्ष्य बहुकुद्धा गूढचरानभिक्षिप्य कुत साधुमेन पीडयथेति । एषा दुर्जनानामनुज्ञापत्रिका
मा प्रदर्शयेति मामचूर्णना ॥

उक्तं मया विनयेन प्रयाणानुज्ञापत्रिकाप्रदर्शनेन मम किमपि कष्टं न भवति । ते
स्वकर्तव्यं कुर्वन्तीति । एतेन ते समाहिता न बभूवु । ते मम पक्षं पूर्वापेक्षयाधिकं स्वीकृत्य
निर्दोषाणा पीडनमाखडयन् ॥

एतैर्गूदाचारैरुपादितनक्तानि न गणयितुमर्हण्यासन् । तृतीयश्रेण्या प्रयणमेव
वस्तुतो मम ज्ञेयकरम् । लाहोरपत्तनादित्रीनगरं प्रति प्रयाणे मनानुभवः सर्वपेक्षया
कठिनतरा कष्टतराथास्त्र । अह कराचीपत्तनात् बन्कत्तानगरं लाहोरद्वारा गच्छन्नासम् ।
लाहोरनगरे मया शस्त्रीपरिवर्तनं कार्यं लोहशस्त्र्या स्थठमेव दुर्लभमासीत् । शस्त्रय पूर्णं
बभूवु । अतः प्रवेष्टारं देहवस्तुमुपयुज्य पुरं पुरं गच्छन्ति स्म । द्वारं कीडकेन बद्धं चेदगत्रस्त
तोऽन्तः प्रविशन्ति स्म । सभामेव तस्य निर्दिष्टदिवसे मया कष्टकत्तानगरी प्रपञ्च्या । एता
शस्त्रीं विहाय तत्र सस्रष्ट गन्तुं न शक्यमासीत् । स्वश्रमा मे निरसः स्थितः । न कोऽपि मे
स्थठमदात् । तत्राग्नेयं कश्चिर्नमस्को मम परिस्थितिं वीक्ष्य मम द्वादशगणस्य दीपन्ते यद्यह
स्थठ दापयित्वामीन्वरदत् । स्थठ मे दाम्पत्ये चेदद्वादशगणस्य प्रयच्छन्तीति तस्य योचन् । स
युवकः प्रयाणिकस्य शक्यच्छक्यं यागमानो गतः । परंतु तस्य वचने न कोऽपि श्रेयसपरं

गृह्णात् । प्रस्थितकल्पाया शकट्यामत्र स्थल नास्ति । तथापीष्यते चेन्मानन्त प्रवेशयेत् । परन्तु तिष्ठता भाव्यमित्यूचु । कर्मकरो युवक किं ब्रूयेति मामपृच्छत् । तत्क्षणमेवाहमनुमत्य स मा गवाक्षान्त पापितवान् । एवमह शकट्यात् प्रविष्ट । कर्मकरो द्वादशाणकान् सपादयामास ॥

सा रात्रिं ह्येकशकरी जाता । अन्ये प्रयाणिका कश्चिदुपविष्टा । अहमुपरितनफलकं गृहीत्वा होराद्वयं यावत् स्थित एवासम् । एतदतरे प्रयाणिका कतिपये मा पीडयन्ति स्म । भवान् कुतोऽद्यापि नोपविष्ट इति पप्रच्छु । स्थलाभावादिति वक्तुं प्रयत्नमकरवम् । उपरितन-फलके पाद प्रसार्य शयिता अपि मा तिष्ठन्त न सोढुमशक्तम् । मा ह्येशयित्वा स नायास्यति । निनयेन प्रतिवक्तुं नाहमायस्तत्रान् । एतेन पर्यन्ते स शातोऽभूत् । तेषां कतिपये मम नाम-धेयमपृच्छन् । उक्ते तस्मिन्स्ते लज्जिता बभूवु । मा क्षमापयित्वा मम स्थल दद्यु । इत्थं क्षमा सफलभूत् । अहमत्यन्तमायस्तोऽभयम् । शिरां भ्राम्यति स्म । मम साहाय्य आक्यके सति भगवताह रक्षित ॥

एव कश्चिद्द्विष्टीं तत कलकत्ता च प्राप्त । 'कासमबजार' महाराज कलकत्ता-मेलनेऽध्यक्षो ममातिथ्यकृदासीत् । यथा कराचीनगरे तथात्राप्यपरिमितमौदार्यमासीत् । सभायां कतिपये आळजना आसन् ॥

चतुर्नवयुत्तराष्ट्रदशमिते वर्षे पर्यायविरोधेन प्रथमा प्रार्थनपत्रिकामलिखम् । तदानीमेव ममाशासीबधैतदर्धदास्यमय पर्याय सरहट्टरमहाराषेण निर्दिष्ट कदाचिदन्त गमिष्यतीति । चतुर्नवयुत्तराष्ट्रदशमिते वर्षे सवृत्तशोभस्य बहव साहाय्यं चकु । शक्तिमत्तत्वाग्रहोऽत त्वरया-मासेति वक्तुं शक्यम् ॥

तश्चोभस्याप्रेतनरिस्तरमगन्तुं येऽभिलषन्ति के तस्मिन्सत्याग्रहे भागमूहुरिति ज्ञातुमिच्छन्ति तैर्दक्षिणामिकासत्याग्रहेतिहासोऽवलोकनीय ॥

द्वादशोऽध्यायः

नीलकलङ्कः

चंपारण्यं जनकजात्रस्य देश । स इदानीमत्रारामे पूर्ण इव सततदशोत्तरकोनविंशतिमितवस-पर्यन्तं नीलाग्रमंभरित आसीत् । चंपारण्यस्य वृषीवजे भूस्वाम्ययं भूमे शते विंशतिभागेषु नीलं रोपयेदिति शासनेन विहितमासीत् । अस्य 'तिनकटिया' पद्धतिरिति नामधेयम् । एते रिसविद्यतां (एका ए.ए.) त्रिषु नीलं रोपणीयमासीत् ॥

अस्मिन्समये मम चंपारण्यस्य स्थलं न ज्ञातम् । तस्य नामापि न श्रुतमासीत् । नीलिका-
रामाः कीदृशा भवन्तीति मया नागतम् । नीलिकाया बंधनानि तावद् दृष्टानि । परन्तु ते
चंपारण्ये सिच्यन्ति । तेन परःसहस्रकृषीवलानां कष्टं समभवदिति स्वप्नेऽपि नालोचितम् ॥

राजकुमारशुक्र एवं कष्टयतितानां कृषीवलानामेकः । स्वयमिव दुःखितानां परःसहस्र-
जनानामुपलक्षितं नीलस्य कण्ठं निष्कासयेदित्यावेशपूर्णं आसीत्सः ॥

अहं पोद्दशोत्तरैकविंशतिवसरस्य महासभां लखनौपत्तने संवृतां प्रतिगत आसम् । तदा
मां महाशयो गृहीत्वा वकीलवाचुमहाशयोऽस्मत्कटानि सर्वाणि तुभ्यं निवेदयतीत्युक्त्वा चंपारण्ये
गमिष्याम इति मां निरवन्नात् । वकीलवाचुमहाशय इत्यन्यः कोऽपि न । चंपारण्यप्रकरणे मम
मान्यवरः सहयोगी बीहारप्रदेशे सार्वजनिकजीवनस्य प्राणभूतो वायुव्रजकिशोरप्रसादः ।
राजकुमारशुक्रस्तं मम पदमेडपमानिनाय । सोऽयं कृष्ण आलपात्रनिर्मितदीर्घांगिकं जंघावखं
च धृतवान् । तं दृष्ट्वा तदा मम मनस्यसाधारणं गौरवं नैव जनितम् । निष्कपटानां कृषीवलानां
द्रव्यापहारकर्ता 'वकीलमहाशयो'ऽयमेक इत्यहमज्ञासिपम् । चंपारण्यविषये तेनोक्तं किंचिदाकर्ण्यं
मम पद्धतिमनुसृत्य प्रत्युक्तवान् यथाहं प्रयक्षमेव तत्रत्यस्थितदर्शनं विना ममाभिप्रायं न दद्याम् ।
एतद्विषये महासभायां निर्णयोऽस्तु सबो मां मुञ्चेति राजकुमारशुक्लेन महासभायाः साहाय्यमपे-
क्षितम् । वायुव्रजकिशोरप्रसादश्चंपारण्यजनैः सहानुभूतिमूचकं प्रस्तावं महासभायामानीतवान् ।
सर्वसंमया सोऽङ्गीकृतः ॥

एतेन राजकुमारशुक्रो यद्यपि संतुष्टस्तथापि तावता संतुष्टिं न यातः । स्वतो मयैव
चंपारण्यं गत्वा तत्रत्यकृषीवलानां कष्टवृत्तिर्दृष्टव्येत्येच्छत् । अहं देशाटनाय प्रवृत्तः । तन्मध्ये
चंपारण्येऽप्येकद्विदिवसान् यापयिष्यामीत्यवोचम् । एकं दिनं पर्याप्तम् । भगवन्नेव तत्रत्यस्थितिं
दक्ष्यतीति सोऽब्रवीत् ॥

लखनौपत्तनादहं कानपुरं गतः । राजकुमारशुक्रो मां तत्रान्वसरत् । चंपारण्यमित्तो
बहुसमीपे बनीते । दिनमेकं दीपनानिन्यवोचत् सः । इमां वेलाहं क्षन्तव्यस्तत्राहमागमिष्यामीनि
याम्दत्ता मयेत्यहमुक्त्वेतोऽपि बलवद्बोऽभयम् ॥

अहमाश्रमं प्रति निवृत्तः । सर्वव्यापी राजकुमारस्तत्रापि स्थितः । कदागम्यते इत्येत-
न्निर्गोपाधुना ब्रूथेति सोऽब्रवीत् । मयोक्तं यथा—मया हीदृग् दिवसे कटरुत्तानगरे भवितव्यम् ।
तदागम्य मां दृष्ट्वा ततो नेतुमर्हथेति । कं गतव्यम् । किं वर्तव्यम् । किं द्रष्टव्यमित्येतत्
किमापि मया न ज्ञातमासीत् ॥

मया कटकतायां भूपेद्रवावोर्गृहगमनात्पूरेमेव राजकुमारशुक्रस्तत्र गत्वा स्थितः । एवं
निरक्षरो नागारियताग्रूपस्तथापि दृढप्रतिज्ञः कृषीपटो मानाचरुर्ष ॥

एवं यय सप्तदशोत्तरीकोनविंशतिमितर्षस्वारमे कृत्यचानगराध्वारण्यं प्रति प्रग्नित्वा । उभापि ग्राम्यौ वृषीरुलवित्र इत्येते स्म । कां शकतीमारुह्य मया गन्तव्यमियपि मया न ज्ञानम् । स मां तत्र निनाय । उभापि सहप्रयाणं कृत्वा प्रातः पटनापत्तनं प्राप्ता ॥

इदं प्रथममेवाह पटनापत्तनं गत । तत्र यस्यचिद्गृहेऽन्तरितुं मित्राणि वा पारचितानि वा नासन् । राजकुमारशुक्रो यद्यपि सरलमतिः कृषीरुल पट्टणानगरे तस्य पारचितैर्मित्रैर्वा भरितव्यमेवेति मया गणितमासीत् । प्रयाणे मम तदीयपरिचय इतोऽपि साधयान् सवृत् । पटनापत्तनप्राप्त्यनंतरं तद्विषये ममासमीचीना अभिप्राया न स्थिता । स न किंचिदज्ञासीत् । अयं 'वकील' महाशय मित्र मन्यमानोऽपि नैव मित्रमासीत् । तद्दृष्टीं राजकुमारशुक्रे भृत्यवत् स्थित । एष व्यवहारिणा कृषीरुलानां तेषां 'वकील' महाशयानां च मये उत्थितप्रवाह-गगानदी पुटभेदवदतर विद्यते ॥

राजकुमारशुक्रो मां पटनापत्तने राजेंद्रबाबुमहाशयगृहं निनाय । राजेंद्रबाबुमहाशयो नगरे न स्थित । जगन्नाथपुरीं गतो बान्यत्र कुत्रापि गतो वा न स्मरामि । 'बगलो' मदिरे एकद्विभृत्या स्थिता । ते मां नैव लक्षयामासु । मन्त्रिजटे यद्विदाहारपदार्थं आसीत् । मया खर्जूरमपेक्षितम् । तमहं राजकुमारशुक्रं पण्यस्थानादानीय ददी ॥

बिहारप्रदेशे नियतास्पृश्यतासीत् । किंजातीयोऽहमिति भृत्यानां न विदितम् । अतो यदा ते कूपोदकमपयुजते स्म तदा मया सेरुपात्रे जलं नोत्तोलनीयम् । पात्रात्पतन्जलविद्वेष एतान्स्पृष्ट्वा मलिनीकुसूरिरिति भयात् । राजकुमारो मम गृहात् स्थितं शौचकूपं प्रादर्शयत् । भृत्यस्तन्क्षणमेव बहिः स्थितमदर्शयत् । एतं सर्वेण ममाश्वर्यं वा क्लोपो वा नाजायत यतो मयेदमभ्यस्तचरमासीत् । भृत्या स्वकर्तव्यं कुर्याति स्म । राजेंद्रबाबुमहाशयस्य यथेष्टं तथाकार्यं ॥

एतत्कुलहलजनकादनुभवाद् राजकुमारशुक्रं न केवलमज्ञासिमम् । परं तस्मिन्मम गौरवं मनर्थत । ममेदानीं स्पष्टमभूयद्राजकुमारशुक्रो मम मार्गदर्शीति न खलु स्थानमथैव सूत्रं बोद्धव्यमिति ॥

त्रयोदशोऽध्यायः

साधुशीलो विहारी

मौलनामज्ञरुलहकमहाशयो यदा लडनपत्तने बारिस्टरपरीक्षार्थमधीते स्म तदा तस्य परिचयो मे जातः । पञ्चदशोत्तरीकोनविंशतिमिते वर्षे मोहमग्न्या मिश्रितमहासभायां (तस्मिन् वर्षेऽहो 'मुस्लिम' अधिवेशनाभ्यस्त आसीत्) मया दृष्टोऽयं पूर्वपरिचयस्य नूतनजीवकलां दत्त्वा यदा

यदाहं पटणानगरं गन्तास्मि तदा तदा तस्य गृह एवावतरीतव्यमिति निमग्न्य तेन दत्तमासीत् । तदाहान स्मृत्वा तस्य ममागमनकृत्य निवेश लेखं प्राह्वयम् । स स्वीय-भोटर'यानेनागत्य मया तस्यातिथ्य स्वीकरणीयमिति निरगन्नात् । अहं तस्य मम कृतज्ञता व्यक्तव्यं प्रथमतो लभ्यया लोहशकट्याह चपारण्यं प्रति प्रेषणीयं इति व्यज्ञापयम् । लोहशकटीविषयमूच्या माहशबाब्यजनस्य किमपि प्रयोजनं नासीत् । राजकुमारशुक्रमुखेन मया प्रथमं मुझफ्फरपुरं गन्व्यामियमूचयत् । तस्मापमेव तत्र गत्री लोहशकट्यासीत् । तथा मां प्रेषितवान् ॥

आचार्यकृपलानीमहाशयस्तदा मुझफ्फरपुरे स्थितः । हैदराबादनगरं प्रति गमनाप्रभृति तस्य विषयो मया ज्ञातः । डॉ. चौईराममहाशयस्तस्य महायागवृत्तिं विषयं तस्य जीवनस्य सरलता तेन प्रदत्तद्वयेण निर्वाहाश्रमनगतिं च मम न्यवेदयत् । सोऽयं मुझफ्फरपुरस्य राजकीयप्रौढविद्याशालाया अत्यापन्ननामैको मया तत्र गमनकाउ एव कार्यं पारेत्ययं स्थितः । ममागमनं तस्य त्रीद्वारं निवेदितमासीत् । लोहशकटी तत्र मय्यत्र गतापि बहुमिर्वाचार्थिमि सह मां शकटीवेदिकायामभ्युत्सवी । तस्य स्वीयं गृहं नासीत् । अत्यापन्नमन्त्रानीमहाशयस्य मन्दिरे निवसति स्म । ततो मन्त्रानीमहाशय एव ममातिथ्यं चकार । तदात्वे राजकीयसेवकानां माहशस्य निवासप्रदानमासीदसाधारणो विषयः ॥

आचार्यकृपलानीमहाशयो मम विहारप्रदेशस्य तत्रापि निरदुत्प्राप्तस्यानिशोचनीयामस्या विवृण्व्य मदीयकार्यं कियन्कठिनमस्तीति न्यवेदयत् । विहारवासिना तस्य च निरुत्तरं आसीत् । मया विहारप्रदेशगमनोद्देशं पूर्वमेव जनस्य निवेदितं आसीत् ॥

प्रातन्यायत्रादिनामैकोऽन्यो गणो मां द्रष्टुमागतः । तेषां मन्ये रामनवमीप्रसादस्य स्थिति-मयापि स्मरानि । यतस्तस्य श्रद्धां ममानुमानमप्रसीत् ॥

तेनोक्तं यथा - भवत्कार्यमत्र मन्त्रानीमहाशयगृहे स्थित्वा कर्तुं न शक्यम् । अस्माकं वक्ष्यचिद्गृहमागत्य स्यात्तव्यम् । गयात्रानुमहाशयोऽत्र प्रसिद्धो न्यायगारी । भवन्तं तस्य वचनात्तद्गृहं नेतुमहमगतम् । सर्वेषामस्माकं राज्याधिकारदाभीतिरस्तीत्यस्माकं मननम् । परंतु यथाशक्ति साहाय्यं कर्तुं सज्जरिचना स्म । राजकुमारशुक्रनेतृत्वशेषं बहुशं सज्जेत । अस्मदप्रेम्णा अस्मिन्दिने यत्र स्थिता सती श्रीनमभविष्यत् । मयानयोरुभयोरानुवक्तृशोषमाशो वनु-राजेंद्रप्रसाद इत्यनयोस्त्रिद्वारा वार्तां प्रेषिता । तयोरागमननिरीक्षणमस्ति । तान्यां शुभदृष्टेः सर्वाविषयस्यापि निवेदनमत्र साहाय्यप्रदानं च भविष्यतीति निश्चिनमेव । कृपया गयात्रानु-महाशयस्य गृहमागन्तव्यमिति ॥

अस्य सन्निप्रदाने गयात्रानुमहाशयस्य वष्टं भवेदिति क्षणमेव दक्षिणमपि तस्य प्रार्थना नैव निराहृता । गयात्रानुमहाशयो मन्त्रेण पर्यहरत् । ततोऽहं तद्गृहं गतः । सोऽयं तद्गृहस्थोऽपि मनोपारि वासन्त्यभारं प्रासरन् ॥

इदानीं ब्रजशिशोरबाबुमहाशयो दरभंगानगरात् राजेंद्रबाबुमहाशयश्च पुरीपत्तनादात्र
गन्तु । ब्रजशिशोरबाबुमहाशयो लपनीपत्तने दृष्ट । ब्रजशिशोरबाबुमहाशय इव न दृष्ट । एतद्वार
तेषु दृश्यमाना विहारिणो नम्रता सरलता साधुतासाधारणश्रद्धा च मम मनसि दर्शयन्ता ।
एतेन मम हृदय हर्षपूर्णमासीत् । विहारस्थ यापयादीमण्डन्यास्तरिमन् विन्यस्तगौरवं दृष्ट्वा
ममाश्चर्यमानदत्ताभूत् ॥

अनया मित्रमण्डल्याह यावज्जीवमैत्र्या बद्धो भवन्नामिति शीघ्रमेवाहमपश्यम् । ब्रजशिशोर-
बाबुमहाशयो मया वस्तुस्थितिं न्यवेदयत् । स किञ्च निश्चिन्तनकृषीवगनां व्यवहाराश्चाप्यति
स्म । यदाह तत्र गतस्तदा व्यवहारद्वयं चलति स्म । व्यवहारे जिते सति जनस्यैवावत्
साहाय्यं दत्तमिति समाहितोऽभूत् ॥

यद्येतेभ्यः कृषीवलेभ्यः शुल्कं न गृहीतं स्वजुष्टुनिर्गोहाय द्रव्याभागाद्रिद्राणां
सफलसाहाय्यं कर्तुं न शक्यत इति मिथ्यागम्यते । तैर्गृह्यमाणशुल्कं बगालत्रिहादेशेषु
चलत्प्रमाणं च वीक्ष्याह भ्रातोऽभवत् । स स्वाभिप्रायदानार्थं दशसाहस्रं रूप्यका दत्ता इति
मामगोचरं । सहसादूनं नैव गणनीयम् ॥

एतद्विषयमधिकृत्य सदुद्देशपूर्वकं मया कृतं वाग्दंडनमयं सुहृदन्यथा न मन्वा श्रोत्रयोर-
गमयत् ॥

मयोक्तं यथा—एतद्व्यवहारपरिशीलनानंतरं ममेदं प्रतिभाति यन्न्यायस्थानानि न
गन्तव्यानि । ईदृग् विवादं न्यायस्थानं प्रवेशं न कोऽपि लाभं संपद्यते । कृषीवला एव
कष्टपतिता भयकुल्या यदा स्थिता न्यायस्थानैः किं प्रयोजनम् । भीतिपरिहार एवास्य पार-
मार्थिकनौपम्यम् । 'तीन-कठिया' पद्धतिर्विहारप्रदेशाद्बहिर्यावन्निष्कासिता तावन्निशब्दमुपवेष्टुं न
योग्यम् । दिनद्वयेनेतं प्रस्थातव्यमिति मनस्यकरवम् । परन्तु कार्यमिदं वर्षद्वयं गृह्णाति चेत्तावन्तं
कालमत्र यापयितुं सज्जस्थितोऽस्मि । मम पुरोमार्गं किञ्चित्किञ्चिद् दृश्यते । परन्तु
युष्मत्साहाय्यमपेक्ष्यत इति ॥

बाबुब्रजशिशोरप्रसादोऽसाधारणस्थिरप्रज्ञया स्थित इयमपश्यम् । शातेन तेनोक्तं यथा—
अस्माकं यावच्छक्यं करिष्याम । परन्तु युष्माभिरपेक्षितं विमितिं कृपया ब्रूथेति ॥

एवं वयं मध्यरात्रपर्यन्तं भाषमाणौ उपविष्टौ ॥ उक्तं च मया यथा—शासनसंबन्धेन
युष्मदीयपरिश्रमेण न मे किञ्चिदुपयोगो भविष्यति । मया लेखमाना द्विभाषिण्या च
साहाय्यमपेक्षितम् । कारागृहप्रवेशसम्भोऽप्यस्ति । परन्तु यद्यपि युष्माभिस्तदपायाङ्गीकारो
ममेष्टोऽपि यूयं विग्रहगमनशक्तिर्युष्मांस्तथात्तावद्गमात्रं गच्छत । युष्मदुद्योगं विनिश्चितकाल-
पर्यन्तं विहाय लेखनकार्यस्वीकारोऽपि नाल्पो विषयः । अत्र भाष्यमाणं हिन्दीप्रातिक्रमिभेदम-
गन्तु मम कष्टं भवति । कथिभाषाया अथवा उर्दुभाषाया लिखितपत्राणि मम पठितुं

नायाति । तानि युष्माभिर्भाषान्तरीकरणीयानि । एतत् सर्वस्यापि वेतन दातु न शक्यते । एतत्सर्वं प्रेमपूर्वकं सेवाभावेन च करणीयमिति ॥

ब्रजकिशोरबाबुमहाशय सर्वमेतत्क्षणमेवावागच्छत् । स इदानीं मा स्वसहवासिम्योऽप्येकैकशो नानाविधैः प्रश्नैर्मा मोहयितुं प्रवृत्तः । मयोक्तस्य सर्वस्यापि फलितार्थं वियन्ति दिनानि सेवानार्थं स्थातव्यम् । कियन्तो जना अपेक्षन्ते । पर्यायशः कार्यं करणीयं वेत्याद्यत्र गतुं प्रयतिरे । एतदनन्तरं न्यायरादिषु त्यागशक्तिं कियतीं विद्यते इत्येतदधिकृत्य तानपृच्छत् ॥

पर्यन्ते ते ममैव रीत्या प्रत्यादिशन्त्यास्मास्वेतावन्तो जना भयदुक्तप्रकारेण करिष्यामः ॥ अस्माकं यावन्ति दिनान्यावश्यकानि तावन्ति युष्मत्पार्श्वे स्थास्यामः । कारागृहगमनमस्माकं नूतनो विषयः । तथाप्यानुकूल्याय प्रयतिष्यामह इति ॥

चतुर्दशोऽध्यायः

अहिंसादेव्याः समुखे

चपारण्यस्य कृपीवलाना परिस्थितिं विमृश्य तैर्नालभूस्वामिना विषये निर्दिश्यमानाया-रोपणानि ज्ञातुं ममोद्देशोऽभूत् । एतदर्थेऽहं परसहस्रकृपीवलान् द्रष्टुमावश्यकमासीत् । निमग्नभण्डपूर्वमस्मिन्निवादे भूस्वामिना पक्षं ज्ञातुं तत्रायात्रिभागस्याधिकारिणो द्रष्टुं चाति-मुख्यमिति मया परिगणितम् । उभयोर्ममाशय निवेद्य पत्राण्यलिखमुमावपि तस्मिन् काले मया द्रष्टुमागन्तव्यमिति मह्यं न्यवेदयताम् ॥

भूस्वामिना सद्यस्य कार्यदर्शीं निस्पष्टमेव त्वं बाह्यो जनः । भूस्वामिना कृपीवलाना च मध्य आगन्तुं नास्ति कोऽप्यधिकारः । तथापि यत्किञ्चिन्निवेदयितुमिष्यते चेद्रेखनद्वारा निवेद्यता-मिति मामाह । मया तत्राद्यनयेन कार्यदर्शीं प्रोक्तो यथाह बाह्यो जन इति न मन्ये । कृपीवला इच्छन्ति चेत्तेषां स्थितिगतीर्विचारयितुं मम सपूर्णाधिकारोऽस्तीति । प्रालयनिभागस्याधिकारी च दृष्टः । स मा त्रासयितुमारब्धः । अपि च मया तिरहुतप्रातः परित्यज्य गतव्यमित्यसूचयत् ॥

अहं निरोद्धव्यश्चेन्मम बन्धनं मोतीहारीस्थलेऽयं न वेतिपास्थले जायमानमत्युत्तमम् । अतो मया तत् स्थलगमनं त्वरया कर्तव्यमिति ॥

चपारण्यः तिरहुतप्रातःनिभागस्यैकं मडलम् । मोतीहारीस्थलं च तस्य मुग्यपत्तनम् । राजकुमारशुभस्य स्थलं वेतिपास्थलसमीपस्थितम् । तस्यासमतात् स्थितमोटीकृपीवलास्तं मडलेऽत्यतदरिद्रा बभूवुः । मया ते द्रष्टव्या इति राजकुमारशुभस्य तीत्रेच्छासीत् । ममाभिलाषोऽपि तावत्प्रलभ्यते ॥

अतोऽहं तस्मिन्नेव दिने मम सहवासिभिः सह मोतीहारीस्यच प्रति प्रस्थितम् । वानु-
गोरखप्रसाद स्वगृहेऽस्मान्माश्रयं दर्दा । सैना धर्मशास्त्रात्तत्र भूमि । अस्माकं सर्वेषामपि तत्र
स्थातुमन्काशा कष्टतर आसीत् । मोतीहारीस्यले प्रायः पंचमंन्दूरे वस्यचित्प्रीतिप्रसवोपर्यया-
चास्त्रवृत्त इति वार्ता तदिनेमागता । परेषु प्रातरस्माभिर्भरणीप्रप्रसादेन सह गत्वा स
द्रष्टव्य इति निश्चितमभूत् । तथा वयं गजमारुह्य तत्र प्रस्थिता । यथा गुजरातदेशे वृषभराज्ये
साधारणा तथा चपारण्ये गज साधारण इति वक्तव्यम् । अर्धमार्गातिप्रमापूर्वमेव 'पोलीस'
अधिकारिणः सेवक एक पार्श्वमागच्छ 'पोलीस' अधिकारिणो वन्दनानि न्यवेदयत् । तस्याथो
मया ज्ञातम् । धरणीधरबाबुमहाशयमग्रे पूर्वस्थले प्रति गन्तुमनुज्ञाय सेवकेनानीताया भाट-
शकट्यामहमुपविष्ट । तदा सोऽयं चपारण्य परित्यज्य गन्तव्यमित्याज्ञापनं मम प्रदत्तं मा पूर्वस्थले
निनायम् । आज्ञापत्रप्राप्तये मया हस्ताक्षरं कर्तव्यमित्युक्तोऽहं चपारण्यस्य कृपिवदना रिवतिते
परिशीलनपर्यन्तं चपारण्यपरित्यागे ममोदेशो नास्तीत्यलिखितम् । एतदनन्तरं मया वहिष्कारनिबन्धो
विह्वल इति परेषुरेव न्यायस्थाने विचारणायज्ञापनमागतम् ॥

अहं सर्वत्र जगारितो भूत्वा पत्रलेखने बाबुव्रजविशोरप्रसादस्यानुशासनप्रदाने च
कालमयापयम् । प्रतिबोधनपत्र आह्वानपत्र चेत्युभयोर्वृत्तातो दावाग्निम् प्रसारितम् । तस्मिन्दिने
मोतीहारीस्यले केनाप्यदृष्टपूर्वं दृष्टमिति मयावगतम् । गोरखबाबुमहाशयमदिरं न्यायस्थानं च
जनैः पूर्णमासीत् । सौभाग्यवशान्मया रात्रावेव सर्वं कार्यं समाप्तमासीत् । अतो जनसमूहं निरोद्धुं
साध्यमासीत् । मम सहवासिभिरत्यतसाहाय्यमर्पितम् । जनानां नियन्त्रणे तं उद्युक्ता यत
सर्वत्रगानिनं मा जनसमूहोऽनुसरति स्म । मडलस्याधिनारी 'मेजिस्ट्रेट' 'पोलीस सुपरिटेण्डेंट'
अपि चाहमेतदस्मन्मध्ये काचिन्मैत्री उदियाय । मदुपरि प्रयुक्तप्रतिबोधनपत्रेत्यादीनि मया
शासनानुरोधेनैव विरोधयितुं शक्यान्यासन् । एतप्रति मया ते सर्वे स्वीकृता । अधिकारिणा
विषये मम वृत्तमनिर्वचनीयमासीत् । अहं तान् व्यक्तिगतानविरुद्धवास्तेषामज्ञायां सविनय
विरोधनमित्येतेषामवगतमासीत् । एव तेषां मनः परिवृत्तम् । अतो मपीडनं परित्यज्य जनसमूहस्य
नियन्त्रणाय मम सहवासिनां च साहाय्यं सतोऽप्युपायुञ्जतम् । परन्तु स्वाधिकारं सर्वोऽपि
शिथिलीभूत् इत्येतेन तद्दृष्टेर्व्यक्तमासीत् । जनास्तत्क्षणे दण्डमयं त्यक्त्वा स्वेषां नूतनमित्रस्य
प्रेमशक्तिं प्रणेषु ॥

चपारण्ये मम कस्यापि परिचयो नासीदिति स्मर्तव्यम् । कृपिवदना सर्वेऽनभिज्ञा ।
चपारण्यं गगानघा उत्तरे बहुदूरे हिमरूपर्यन्तस्य पादे नेपालस्यातिसमीपस्थित्या भरतखण्डस्येत-
भागेन सपरिश्रान्त्यमासीत् । तस्मिन् प्राते महासभायां नामापि नावगतमिति वक्तुं शक्यम् ।
श्रुतमहासभानामथेषां अपि तां प्रवेष्टुं तन्नामोच्चरयितुं वा भीत्या पश्चाद्भवन्ति स्म । परन्त्वयं
महासभा तत्सभ्याश्च महासभायां नाम्ना न यद्यथ्य तवास्तविकरीत्या तत्रान्तं प्रविष्टा ॥

मम सहवासिना मूचनामादाय किञ्चिदपि कार्यं महासभाया नाम्ना न करणीयमिति निर्धारित मया । अस्माभिरपेक्षितं न कीर्तिं परं कार्यम् । यत्रो राज्याधिकारोऽपि च तत्सूत्रधारिणो भूत्वामिनो महासभा ऋगेवेन तिरस्कारेण च पश्यन्ति स्म । तद्दृष्टौ महासभा नाम न्यापनादिना चादविवाद शासनस्य भगानन्विव्याक्रमकार्यमात्रं पात्रकौपयस्थानायकत्वस्याकृत्यानि । व्यवहारचानुर्यमापाद-भूतिक्रमविवेचना सर्वेषामपि जन्मभूमि । अस्मामिस्तदुभयोरयुक्तत्रोयो निष्कासनीय आसीत् । अतोऽस्मामिर्महासभाया नाम न प्रकाशितम् । कृषीन्त्यादिजनानां महासभाया नाम सुरयाया स्थितिरपि न वक्तव्येति निरचैम् । तैर्महासभाया अत्र करणं ज्ञात्वानुसृते सत्यम् । अक्षरदा एतदव्यञ्जनमपेक्षितमित्यस्मदाशयोऽभूत् । अतोऽस्मदागमनापूर्वं भूमिना साधयितुं महासभाया पक्षमाश्रित्य गूटचारा इतरे वा न प्रेषिता । राजकुमारशुद्धस्य परसहस्रकृषीन्त्याना हृदयमन-गाहितुं न साध्यमासीत् । तन्मध्ये किञ्चिदपि राजकीयकार्यं न कृतम् । चपारण्याद्वाहि स्थितो लोको तैर्नागतः । तथापि वयं जन्मारम्यं सवृत्ता सुहृद् इव तेऽस्मानागमयामासु । एव रीत्या स्मन्मेलने ईश्वरस्वाहिसाया अपि च सत्यद्वयसाक्षात्कारोऽभगदित्युक्ते तदक्षरदा सत्यमेव नातिशयोक्तम् ॥

एतत्साक्षात्कारसिद्धिर्मम को वाञ्छित इत्यालोच्यमाने मया जनेषु प्रेमेण विना नान्यद् दृश्यते । एतदपि किम् । अहिंसाया ममाचला श्रद्धा नान्यत्किञ्चित् ॥

चपारण्ये नीतं तदिह मम जीवनं कदापि न विस्तर्यं भवति । तत्रन्यजनानां मम च तदिहमपूर्वानदसुदिनम् ॥

शासनानुरोधेन न्यायस्थानेऽहं विचारणीय आसम् । परन्तु वस्तुतो राज्याधिकार एवापराधि स्थाने स्थितः । प्राच्यविभागाधिकारिणो मदर्धे प्रस्तावितगुणाय राज्याधिकारं तदन्त पातयामासु ॥

पंचदशोऽध्यायः

व्यवहारो व्यपनीतः

विचारणा प्रारम्भे । राज्याधिकारस्य न्यायवादी ' मेजिस्ट्रेट ' महाशय इतरेऽधिकारिणश्च दिग्भ्रान्ता स्थिताः । किं कर्तव्यमिति तेषां न प्रत्यभात् । व्यवहारं पुरस्ताद् यान्तिनि शान्तीयन्यायवादी ' मेजिस्ट्रेट ' महाशय निर्दिशन्ति स्म । परन्तु निगार्यं चपारण्यं परिन्यक्तव्य-मित्याशया उद्भवनापराधमहं समन्तुमिच्छाद्भारस्मि । इयुक्त्वायस्ताद् गतं माक्षिममन्त्रं पठितवान् यथा—

‘ किं प्रो कोड’गतचतुश्चत्वारिंशदुत्तरशतस्य निगमनमवदामाज्ञामश्मुत्प्रतिभानिति प्रतिभाति खलु । अतिगभीरपरिणामवदेतद्वर्तनं विमित्यनुसृतमित्येतद् व्यतीकर्तुं न्यायस्थानस्यानुज्ञाया सक्षेपेण वक्तुं प्रवृत्तोऽस्मि । एतदत्रन्यायधिकारिणा मम चामिमतमेदप्रिय इति प्रतिभाति । जनसेवा राष्ट्रसेवा च कर्तव्येषुदेशेन मयास्मिन्देशे पादो न्यस्त । नीलिमाभूस्वामिनोऽस्माभिः सह न्यायरीत्या न वर्तन्त इत्यत्रत्या कृषीवला वदन्ति । मयात्रागत्य कृषीवलाः साहाय्यं कर्तव्यमिति निर्बन्धमानोऽहमागतोऽस्मि । अत्रन्यरिथितिगतीरविज्ञाय मया न किञ्चित् साहाय्यं यरणीयमासीत् । ततोऽहं शक्यं चेद्राज्याधिकारिणामपि च भूस्वामिनाभाश्रयं प्राप्यात्रन्यप्रियानवगन्तुमागत । ममोद्देशान्तरं नास्ति । मयात्रागमनेन कयापि रीत्या प्रजाशांतिभगं प्राणहान्यादयश्च भविष्यन्तीति न विश्वसनीयम् । एतादृशप्रियेषु ममाधिकारानुभयो विद्यत इति वक्तुं शक्यम् । परन्तु राज्याधिकारिभिरन्यथा पर्यालोचितम् । तदीयऋतं मम सपूर्णमेव विदितम् । तेषामागतसमाचारस्याधारेणैव तैः प्रवर्तितव्यमित्यपि समन्ये । शासनानुरोधेन प्रवर्तमानानां प्रजानामहमेवो मया प्राप्ताज्ञा पालनीयेति मनसः प्रतिभातीत्येतत्सहजम् । अस्मिन् सदर्थे सबृत्तमपि तथैव । परमहमत्र तेषां कृते आगतस्तेषां प्रिये मम कर्तव्यमुल्लुब्धं मया तथा करणीयं नासीत् । अस्मिन् समये तेषां मध्यस्थितेनैव तेषां सेवां कर्तुं शक्येति मम प्रतिभाति । ततो मया स्वयमेव प्रतिनिर्वातितुं न शक्यमासीत् । एतत्कर्तव्यसंप्रामे ममेतज्जनमव्याद्बहिर्निष्कासनभारं राज्याधिकारिणामुपरि धारणमात्रं मम साध्यं स्थितम् । भरतखड्गस्य सार्वजनिकजीवने मादृशैः स्थानप्राप्तैरितरेषामुदाहरणप्रदानेऽन्यतज्जागरूकैर्भोव्यमिति मया ज्ञातम् । अथ वयमतिस्वीकर्णराजकीयव्यवस्थायां जीवाम । ईदृश्या परिस्थितौ ममाप्रस्थितेषु सदर्थेष्वेवात्मगौरववता मनुष्याणां निरपायो मानःस्रो मार्गो मयावलवितस्तावदेक एवेति मम दृढो विश्वास आञ्जोल्लुब्धनफल दण्ड । नि शब्दमेव सोढुं स मार्गः । मम विधीयमानदण्डं कयापि रीत्या न्यूनीकर्तुं न मया भाषणं कृतम् । मयाञ्जोल्लुब्धनकारणं शासने तिरस्कारबुद्धिर्न । तथानुष्ठानं ममांशसंक्रमुच्चतरनियममन्तरामन आज्ञा पालयितुमेवेति निवेदनमेतद्भाषणस्योद्देश इति ॥

अथ विचारणा परोगमयितुमवश्यं कमेव नासीत् । परन्तु न्यायाधिपतिना राजकीयपयायवादिना चैत्रिय भाषणं न निरीक्षितमिति निर्णयं पठितुमन्यद्दिनं निरचायि । एतदन्तरेऽस्माभिः सर्वे प्रियया पटणापत्तनसुहृद्भ्यः पठितमदनमोहनमालवीयेभ्यः इतरेभ्यश्च तत्रीद्वारा प्रकाशिता ॥

मम विहितं दण्डमवगन्तुं न्यायस्थानगमनात्पूर्वमेव न्यायाधिपतिर्मम पत्रमलिखद्यथा विहारप्रातस्य राज्याधिपतिर्ममोपरिस्थितन्यग्रहारं निरमयितुमाज्ञापयदिति । मडलाधिकारी च पत्रमलिखद्यथा—अहं कृषीवलाः परिस्थितिर्ममं कर्तुं नास्ति कोऽप्यतराय । अधिकारिणसम्प्रशात् सर्वसाहाय्यं त्यस्य इति । एतान्च्छ्रीप्रमीदृशं परिणामो भविष्यतीति न केनाप्यस्मान् निरीक्षितम् ॥

अहं मडलात्रिकारिणं हेनोमहाशयं गन्नापश्यम् । न्यायनपरं सज्जनं इत्तं सोऽदृश्यत् ।
तेनोक्तं यथा मयापेक्षितपत्राणि द्रष्टुं पृच्छेत् । यदापेक्ष्यते तदा द्रष्टुमागम्यतामिति । एव
देशस्य विनयेन शासनभगे प्रत्यक्षं प्रथमो वस्तुपाठो लभ्यः । तस्मिन् स्थले वृत्तपत्रिकासु
चैतद्विषयमत्रिहृत्य चर्चा मञ्जुता । मम विमर्शस्वार्थमनिरीक्षितप्रकृतनासोवर्त्यं प्राप । एतद्वि-
मर्शाकार्यस्य राज्याधिकारस्तदस्थो भवितुमापश्यन्मासीत् । परन्तु वृत्तपत्रिकाणां वार्ता-
निवेदकानां च सपादकीयलेखनानां चावलंबो नापेक्षितः । वस्तुतश्चपारण्यगृहपरिस्थितिस्तथा
सूक्ष्मदृष्ट्याभययथा प्रबलटीका वातिवर्णिनिवेदनानि वा मम यस्मात्प्रयत्नकार्यं साक्षर्येण
विनाशयेतुं शक्यमासीत् । ततो मया लिखितं वृत्तपत्रसपादकानां यथा-प्रकृतयितुमावश्यमा-
न्सर्गान् विषयान् शुष्माकं प्रेष्यात्रयपरिस्थितेर्निरंतरं परिचयं कारयेष्यामि । कृपया वृत्तान्त-
निवेदकान् प्रेषयितुं न परिश्रमं बोद्धुमर्हथेति ॥

राज्याधिकारिणो मामत्र स्थातुं न निवारयन्तीति दृष्ट्वा चपारण्यस्य भूस्वामिनः पुत्रा इति
मया निश्चितम् । अधिकारिणांमपीदं मुखं विवृत्य नोद्यमानमपि नेष्टमासीदित्यस्माभिर्ज्ञातम् ।
ततो वृत्तपत्रेष्ववास्तवविपरीतामिप्रायप्रदा वृत्तान्ता प्रकटीकृतान्क्षेतनस्ततोऽत्रोपज्वालया इतोऽप्यु-
द्वेकमनसमभ्यसिष्यत् । अपि च ते त्रोरमेतं ममोपनिषत्सार्थं वराकाणां भयमीतानां
दृष्टीवलानामुपर्यपसारयन्तीति न कोऽपि सशयोऽभवत् । एतेन मम सत्यशोधनस्य महाप्रयत्नो
लगाति स्म ॥

एतादृशगहनरिषतेऽपि मयि भूस्वामिनो मम विरुद्धा अतिविषमयः क्षोभमुपाकमन्त । मम
सहकारिणां च विषये नानाविधान्यनृतानि वृत्तपत्रिकासु प्रकटीयन्भूवुः । परबहमतिनागरुजतया
स्थितचाक्केवलान्यत्रिचारमारम्यं सर्वविषयेषु सत्यस्यैव साधितचात्तैर्मुक्ताणां निरर्थकान् प्रभूवुः ॥

त्रयकिशोरानामुपर्यपसारयन्तीति न कोऽपि सशयोऽभवत् । एतेन मम सत्यशोधनस्य महाप्रयत्नो
लगाति स्म ॥

एतादृशमूर्खसदसं इतरप्रातेभ्यो नायकानामाह्वानमुचितमिति न मया परिगणितम् ।
पण्डितमालापीयो यदापेक्ष्यते तदा निवेद्यताम् । अहमागमिष्यामिति वाचं प्रेरितः १ । ५४ ५६ ५८ ६०
नाहंदायम् । एवमयं सप्रामो राजनीयस्वरूपं यथा न प्राप्नुयात् तथा मया निवेद्यम् । ५५ ५७ ५९ ६१
नायकेभ्यो मुख्यवृत्तपत्रेभ्यश्च वृत्तान्तं प्रेष्यते स्म । इदं प्रकृत्यायं न मे १५५५ १५५६ १५५७ १५५८ १५५९ १५६०
फले राजनीये सत्यपि कारणं राजनीयं न भवति चेत्तस्य राजः १५५५ १५५६ १५५७ १५५८ १५५९ १५६०
दशास्वल्पमप्रदाय तस्मिन्निजपरिमितौ स्थापिते तदुत्तरं प्राप्नोतीति १५५५ १५५६ १५५७ १५५८ १५५९ १५६०
वा विषयो भवतु निष्कममुद्धया कृतया लोकाय १५५५ १५५६ १५५७ १५५८ १५५९ १५६०
भविष्यतीति चपारण्यमप्रामो निदर्शनम् ॥

पोडशोऽध्यायः

सेवाक्रमः

चंपारण्यविमर्शं यत्पूर्णेतिहासकथनं तात्कारिऋषीन्त्याना चरितस्य लेखनमेव
मविष्यति । इदमेषु प्रकरणेषु न साध्यम् । चंपारण्यस्य विमर्शं सन्याहिंसोपेतो धीरतर
प्रयोग आसीत् । अनया दृष्टबाहू केवल वर्णनयोग्यमेवं प्रतिसप्तहं लेखितास्मि । इतोऽप्यधिरू-
विवरणमपेक्ष्यते चेद्बाबुराजेंद्रप्रसादेन हिन्दीभाषाया लिखितं चंपारण्यस्य सयाग्रहेतिहास एव
पठनीय ॥

एतदध्यायस्य विषय पर्यालोचयाम । यरान्नो गोस्वल्बाबुमहाशयो वस्तुतो गृहं न
परित्यज्यते चेत्तस्य गृहे विमर्शं कर्तुं न शक्यमासीत् । मोतीहारीस्वल्जनोऽरमान्मेकं गृहं
भाटकेन प्रदातुमव्यापि भीतिप्रस्त एव स्थित । तथापि ब्रजकिशोरबाबुमहाशय स्वचालुर्येण
गृहमेकं भाटकेन प्रदापयामास । तस्यावकरणे त्रिशाल अनावृतप्रदेश आसीत् । वयं तद्गृहं
गत्वा स्थिता ॥

एतत्कार्यानुष्ठानं द्रव्यं विना साध्यमिति न प्रतिभाति स्म । ईदृशकार्यस्य प्रजाभ्यो
द्रव्ययाचनं न पद्धतिरासीत् । ब्रजकिशोरबाबुमहाशयस्तन्मित्राणां च बहवो न्यायवादिन आसन् ।
एते सदभ्येवागतेषु स्वयं वा स्वमित्रेभ्यो वा द्रव्यमुपस्थापयन्ति स्म । ते स्वयं स्वसदृशाच्चापेक्षित-
प्रदाने समर्था सन्तो लोकयाचनं कथं कार्यमिति तेषां भावनेति प्रतिभाति । चंपारण्यस्य
वृषीवलेभ्य एकापि काकिणी न स्वीकर्तव्येति मनसि निश्चितं मया । तथा स्वीकारेऽपार्थं
कुर्वन्तीति निश्चितम् । एतद्विमर्शनाय हिन्दुस्थाने सर्वतो द्रव्यदानाय प्रार्थना नैव कर्तव्येति च
दृढमवधारितम् । तथानुष्ठानेन तस्याखिलभारतस्वरूपं राजकीयवर्णंश्च प्रायश आयातं स्म ।
मोहमयीनगरस्य कानिचिन्मित्राणि रूप्यज्ञाणा पचदशसहस्रं प्रदातुमागता । कृतज्ञतापूर्वकं
तन्निराकृतं मया । चंपारण्याद्वहिर्निवसद्भ्योऽनुकूलस्य त्रिहारनिवासिभ्यो ब्रजकिशोरबाबुमहाशयस्य
साहाय्यं प्राप्य मासलभ्यं द्रव्यं सगृह्येतोऽर्थिकमपेक्षितं चेन्न मित्रं डॉ. प्राणजीवनदत्त-
महेतामहाशयं प्रष्टव्यं इति निर्वचयम् । यावदावश्यं तावद्द्रव्यं प्रेषयिष्यामीति डॉ. महेता-
महाशयस्नक्षणमेव समेने । एवमस्माकं द्रव्यमब्रह्मा चिन्ता न धार्यासीत् । चंपारण्यस्या-
किञ्चनलोचितं यामसाध्यं तानप्राप्य मितव्ययेन वर्तनीयमि यस्माभिः सफलपतन्वाद्दत्ताक्रमरिः
द्रव्यस्यावश्यं नत्प्रसंगो नासीत् । वस्तुतोऽरमान्मधिऋद्रव्यस्यावश्यकता कथं नासीदिति पर्यन्ते
दृष्टम् । सर्वं मिलित्वा त्रिसाहस्रम्भ्यनाणा व्ययं कृतं इति मे प्रतिभाति । यान्दहं स्मरामि
तान्तां बलं शक्यमस्माभिः सगृहीतानाञ्चतु पचशतानि रूप्यज्ञाणा रक्षितानीति प्रतिभाति ॥

मम सट्टवासिना जीवनवैचित्र्य प्रारम्भे निरतखिनोदविषय आसीत् । प्रत्येकस्य न्यायरादिन एको वाचक एको मृत्युश्चासत् । तस्मात्तेषां प्रत्येक पात्रशालायासीत् । असहृन्मव्यरात्रे भुजते स्म । यद्यपि ते स्वीय व्यय स्वयमेव सहन्ते स्म तथापि तर्जानन्रमे नियमराहित्यमुपद्रव दर्शय । तथापीमा वेला ध्य गाढमिप्राण्यभूमेत्यनो वैमनस्यमस्माकं न मवभूत् । मम हास्यकुचोद्यानि नान्यथाज्ञासिषु । पर्यन्ते निश्चिन यथा मृत्या निष्कामनीया सर्वेषामेकैर्येव पात्रशालया भवितव्य सर्वे कृष्णकाल कार्याण्यनुष्ठानव्यानीनि चेति । सर्वेऽपि शास्त्राहारिणो नाभन् । द्वाभ्यां पात्रशालाभ्यां व्ययोऽपि कारिणो भवति स्म । तस्मात्सर्वेषामेकैव शास्त्राहारस्य पात्रगात्र भवेदिति निरर्चम् । साधारणमेवाहार सर्वेऽपि गृह्णांशुरति नियमयितुमानस्यक्रमित्यदृश्यत् ॥

अनया व्यवस्थया न केवल व्ययो नूनोऽभवत्पर कात्रोऽप्यन्वीयान् जान । कार्यशक्तिश्च रक्षिताभूत् । अस्माकमेकदाऽप्यस्मात्तापि गृह्णामीत् । कृषीत्रला म्बभाषणानि दातु गणरा उपस्थिता । तेषां सहचराणां सैन्य तपुष्टुत आगयागमारागमश्च जनैरुत्सिक्तानि वभूवु ॥

दर्शनार्थिभ्यो ना रक्षितु मसहयामिना साहममसहृद् व्यर्थोवभूत् । निश्चितकात्रमेव दर्शनं प्राप्यमासीत् । पट्टसम वा स्वयसेवना भाषणानि लेखितुमाऽप्यस्मात् आमन् । तदानीमापि कतिभिश्चिद्भाषणानि प्रदानुमनकादा विना साय गन्ध्यामापितम् । एतानि विज्ञापितानि सर्वाण्यपि सारभूतानि न उभूवु । तेषां गृह्णनि पुनस्तन्त्येवासत् । परन्तु लोऽस्तीत्यतरेण समागतव्यान्यासन् । अस्मिन्विषये तेषां मनोभावोऽपि मया ज्ञायते स्म ॥

उक्तलेखनैः कतिपये नियमा अनुसर्तव्या आसन् । प्रत्येक कृषीत्रयो नानाविधैः प्रथमोहनीय आसीत् । ये केचिदनुत्तर्गां परीक्षाया तेषां विज्ञापितानि त्यच्यन्ते स्म । एतस्यै मयिक कालमपैक्षत । परन्तु गृह्णनि डिगितोक्तानि सयमिद्वानि परिणेषु ॥

एषा भाषणाना लेखनकाले गुप्तचराणामेक सर्वदोषस्थित । तस्योपरस्थानं परिहृतं शक्यमासीत् । परमस्माभिः पूर्वमेव निर्गीरित यथा गुप्तचराधिकारी न निवारणीय । विनयेन दृष्टा निवेदनीयवृत्तान्तमशेष निवेदनीयमिति । एतेनास्माकं न निमपि नष्टमभवत् । नेतारदेव गुप्तचराभिःकारिण पुरस्ताद्भाषणाना लेखन कृषीत्रया निर्मया भवन्त्वित्येव कारणासीत् । अस्माभिःकारिण उपस्थानादेवत कृषीत्रयाना मभ पञ्चमिन् । अन्यत कृषीत्रयेभ्योऽतिशयोक्ति कर्तुं सहजो विरंगोऽऽभ्यन । लोकात् वागुगाया पत्रयितुनेव गुप्तचराभिःकारिणा प्रनन्त्यमिचत कृषीत्रयेर्जागृह्णन्नेर्भवेत्यमसीत् ॥

भूस्वामिनो न क्रोरनीया इति मनेऽमासीत् । सपुष्टुत्वा तेषां मन आनर्जनापन्दिनी न्मोदेश । अतो येषां येषां विषये महाप्रमदस्वातेषां कुञ्चि स्म तेषां तेषां भूस्वामिना पत्र डिगितानि ते मया दृश्यन्ते स्म । इदमुक्त्याह भूस्वामिना मय गता तेषां पुर कृषीत्रयाना

सर्वेकष्टा युक्त्वा तैरय त्रिपय कीदृग्दृष्ट्या वीक्ष्यते इयमगम्यगत । कतिपये भूस्वामिनो मयि
द्वेष निदधु । कतिपये मामश्रद्धयापश्यन् । चतु पञ्च जना मा भिनयेन दृष्टवतो बभूवु ॥

सप्तदशोऽध्यायः

मम सहचराः

ब्रजकिशोरबाबुमहाशयो राजेन्द्रबाबुमहाशयश्चेत्यनयोर्दुग्धौ नैव लभ्यमिति वक्तुं शक्यम् ।
तयोर्नयि प्रेमातिशयात् साहाय्यं विनाहमेऽपदमप्यग्रे न यवेशयम् । तयो शिष्या अथवा
सहचरा 'शमुबाबु - अनुग्रहबाबु - धरणीबाबु - रामनवमीबाबु' इत्यादिन्यायवादिन सदा मया
सहैव वसन्ति स्म । त्रिंशद्बाबु - जनरुभारीबाबुमहाशयौ तदा तदागय साहाय्यं चक्रतु । एते
सर्वेऽपि बिहारिण एव । कृषीवलानां भाषणलेखनमेव एषा मुख्यकार्यमासीत् ॥

अध्यापकं कृपलानीमहाशयोऽस्माभि सह कथं न मिलेत् । यद्यप्य सिद्धौ जगामय
बिहारिणोऽप्यधिकविहारी भवति । प्रातःप्रातस्य कोऽपि वा भवतु । त स्वीयमिव कृत्वा
तत्रत्यैर्जनै समेलनशक्ता अल्पा एव जना मया दृष्टा । ईदृग्जनेषु कृपलानीमहाशय एक ।
सोऽन्यप्रातीय इति वक्तुं न शक्यमासीत् । स एव मम द्वारपालक आसीत् । तत्र महर्षिनाकाशिम्यो
जनेभ्यो मा रक्षितुमेव ता वेला स्वपत्न्यपुरुषार्थं चकार । एतद्द्वारं निजनिनेदवारवाणानां
प्रयोगेणान्यद्द्वारं अहिंसामतात्रासनै त्रासनेनैव जनान्निरोधे । साथ निशामुख्येऽधकारे
प्रयत्नमाने सति शिक्षारुचिं बहन् स्वसहचरानितिहासिकपाठै टीकाभिधानदयन् भीरस्वभावो
य कश्चिदागतश्चेत् तस्मिन्सौर्यमुपादयामास ॥

मौलानामजहूरुल्लहकमहाशय आवश्यकं सत्याग-तृणा पट्ट्या स्वनामधेयं ददां । स
प्रतिमासमेऽद्विवारमागत्यास्मान् दृष्ट्वा गच्छति स्म । तदानीमसौ स्वजीवनं वैभवेनातिशोभया
च चकार । तस्यापि चाधुनिःपत्न्यजीवनस्य च भूम्याःशयोरीवातर भवति । तस्य लौकिक-
चार दृष्ट्वा बाह्यजनस्य प्रभारपतरेण यद्यपि स प्रयत्नात् तथाप्यस्माभि सह मिलितत्वात्
सोऽप्यस्माकमेक इति गण्यते स्म ॥

बिहारे योग्यशिक्षणव्यवस्था विना चिरकालस्यापि कार्यं न साध्यमिति मया ज्ञातम् ।
कृषीन-गणामज्ञानं वरुणाजनकमासीत् । ते निजापत्यानि परिभ्रमिषुमनुजानन्ति स्म । नो
चेदर्धाणकार्यं प्रातरारभ्य साथ यान्तीलिङ्गरामेषु व्यापारयन्ति स्म । तत्राठं प्रायः दिनस्य
वेतनं पुरःस्य सार्धाणकरद्वयं शिव सार्धाणकरद्वे वालनस्यार्धाणकर एव स्थितम् । दिने दिने

चतुराण्यज्ञानं य सपादयति सोऽप्यतादृष्टशालीति गण्यते स्म । मम सहचराणां मतमादायाह पद्मामेषु प्राथमिकशाला उद्घाटयितुं निरचेपम् । ग्रामस्थैः सहासीदयं नियमो यतैः शिक्षकाणामाहारो वासस्थानं च देयम् । इतरव्ययोऽस्माभिर्देय इति । ग्रामस्थानां हस्ते षण्णकं नैवासीत् । परत्वाहारसामग्रीमुपस्थापयितुं तेषां साध्यमासीत् । वस्तुतः पूर्वमेव तैर्निवेदितं धान्यादिपदार्थान् वयं दातुं सञ्जस्यतां स्म इति ॥

शिक्षका कुतो लभ्या । इयमेकसमस्या त्यक्ता । अल्पवेतनेनाथवा वेतनं विनापि कार्यकर्तारं शिक्षकास्तत्र दुर्लभा अभूवुः । सामान्यशिक्षकाणां हस्ते शिशूनामर्पणं न मेऽभिमतमासीत् । तेषां साहित्यप्रवीणतापेक्षया चारित्र्यपन्नता मुख्यतरा बभूव ॥

अतोऽहमेतच्छिक्षणकार्यार्थं स्वयत्सेवका अपेक्ष्यत इति सार्जनिकविज्ञापना प्रकटीकृतवान् । एतद्विज्ञापनायास्तदक्षणेवागताभ्युत्तराणि । श्रीगंगाधरराजदेशपाठे महाशयो बान्नासाहेबसोमण-पुडरीमहाशयौ प्रेषयामास । मोहमयीत श्रीमती-अवतिकावाईगोखले-पुण्यपत्तनात् श्रीमती-आनदीवाईवैशम्पायनमहाशया चागते । मोतीलाल-सुरेंद्रनाथोऽपि च मम पुत्रो देवदास एतन्प्रेषयितुमाश्रमस्य पत्रमलिखत् । अस्मिन्नेव समये महादेवदेसाईमहाशयोऽपि च नरहरिपरीखमहाशयो एतौ भार्याभिः सहागत्यास्माभिः सह मिलितौ । वस्तुतः श्रीवाईमहाशयाप्ये तत्कार्यार्थं समाहूता । एतान् सर्वांन्मिलित्वा प्रबलं सैन्यमेवासीदिति वक्तव्यम् । श्री अवतिकावाई-महाशयापि च आनदीवाईमहाशया सुशिक्षिते आस्ताम् । परन्तु श्री. दुर्गादेसाई-श्री. मणिवेनपरीख-इत्येतयोर्गुजराती अक्षरज्ञानमात्रमासीत् । वस्तुतः श्रीवाईमहाशयास्तदपि नासीत् । एता महिल्य बालकानां हिन्दीभाषायां पाठं कथं शिक्षेरन् ॥

ताभिर्गालकानां व्याकरणस्य पठनस्य लेखनस्य गणितस्य च शिक्ष्यमाणान्पेक्षयाधिकं स्वच्छता सदृशं च शिक्षणीयमिति निरीक्ष्यते । इहमुक्ताक्षरज्ञानविषयेऽपि गुजराती हिन्दी-मराठी-भाषाणां मध्ये तैरकगतं यावत्तादृशं नास्तीति प्राथमिकशालायां शिक्षणस्य च शिक्षणदुष्करमिति न्यवेदयन् । अस्य परिणामप्रकारेणैताभिर्महिल्यभिः शिक्ष्यमाणानां अत्युत्कृष्टमेव चलन्ति स्म । तासां स्वानुभवेनाभिश्चासौ कार्ये उसाहश्च सजाना । श्री. अवतिकावाई-महाशयायां शालादर्शिव्यालयोऽभूत् । सा पाठशालार्थं स्वामानमेवार्पयत् । निजाद्वितीयगुणान् सर्जनित्स्मिन् कार्ये उपयुयोज । एतन्महिलाद्वारा ग्रामस्त्रीणां जीवनस्य परिवर्तनमपि स्वल्पं साध्यमासीत् ॥

परन्तु प्राथमिकविद्याभ्यासस्यानुकूलता विनायं परित्यागो मम नेष्ट आसीत् । ग्रामां अशुचयोऽभवन् । मार्गां अमेध्यपूर्णा आसन् । कृपान् परितः पत्रस्थित्या दुर्गन्धमायानि स्म । गृहाणामगणान्यसङ्घेन पूतिगन्धेन पूरितान्यभवन् । शौचरक्षणं महतामपि शिक्षणमावश्यकमासीत् ।

वीथ्यरक्षणानि च समार्जयामासु । कृपान् शोभयामासु । इतस्तत्र स्थितानि गर्तान्यपूरयन् । ग्रामस्था स्वयमेव स्वयसेवकान् व्यवस्थापयितुं प्रेरणा प्रेरयामासु । एतैर्नधुरैरनुभवैर्दासीन्यप्रयुक्ता कट्योऽनुभवा मर्कटार्णा न वभूवुरिति न । कनिषये ग्रामन्ना एवरेव कार्यं तेषां नेष्टमानीदिति स्पष्टमूलुरित्यहं स्मरामि ॥

इत पूर्वं बह्वीष्टु समासु मया वर्णितस्यानुभवस्यैकस्य विवरणमनगतं न स्यात् । 'भीतिहरवा' इति एकं स्वल्पो ग्राम । तत्रास्मदीया शालामात् । तस्मीपस्थितमन्य ग्राम यदाह गतस्तदा बहुमलिनानि वामामि धारयती खीरपत्रम् । ता स्वयामामि कम्मान् क्षाड्यन्ती- नि विचारयेति कस्त्ररार्द्धमहाशयामनुवन् । सा तासानेकया सह भावमाणा तथा स्वकुटीरं नांवा पश्यतु मयती, अत्रान्यद्वासो निवेशयितुं पेटिना वा कुट्टलो वा नास्ति । मया धार्यमाणा एकैत्र 'साटी' मन्त्रिस्टेऽस्ति । कथं मया सा क्षाडनीया । महामानीं ब्रूहि । अन्या साटीमानीय देहीनि । ततोऽहं प्रयहं स्नात्वा धौनयत्र धारयामीति प्रतिजान इत्यनर्वात् ॥

इदकुटीरमिदमेकमेव न । भारतपर्यट्यानेनग्रामेषु एतादृशानि सन्ति । भरतगवटस्य नि सत्यकुटीरेषु वस्तुशून्या मानरक्षणाय शरारोपरि ञ्जिन्नयत्र निवेश्यान्त्यद्रामो विना जीवनं कुर्वन्ति ॥

अनुभवात्तरमत्र निवेशयिष्यामि । चपारण्ये तृणवेण्णा समृद्धिरस्ति । भीतिहरग्राम एत सामग्रीमुपयुज्य शालाकुटीरं निर्मितमासीत् । त्र्योऽपि समीपस्थितमस्वामिना मृत्येष्वेव स्यात् । तस्य कुटीरं रात्राप्रिमाच्चमार । कुटीरान्तरस्य तृणवेणुभिर्निर्माणमनुचितमिति प्रथभात् । श्रीसोमगमहाशयो योग्यमेक मन्दिरमेव निर्मातुमुचितमिति निरर्चनीत् । तस्य परिश्रम दृष्ट्वा इतरे बहवस्तेन सह मिलिता । एवमेकमिष्टिकागृहमेव शीघ्रं सिद्धमभूत् । तस्य दहनभीतिर्नासीत् ॥

एव स्वयसेवकस्तेषां शाश्वतप्रार्थनान्यत्रवस्था र्थापयोपचार इत्येतैर्प्रामांजनस्य विधानं गौरव च सपाय ग्रामजनस्योपरि सप्रभाव प्रसारयितुं शक्ता वभूवु ॥

परन्तुतद्दामोऽत्रानकार्यं चिरस्थायिनोऽस्ति भारतस्योपरि स्थापयितुमाशा मम न मिद्वेति विवादपूर्वकं समन्तत्रयम् । स्वयसेवक स्वल्पकालमात्रं स्थापयितुमाशा । बहिर्ग्रीवादिभिरेव जनो न उच्यते । सदा प्रतिपत्तं विना कार्यकर्ता जनो विहारेऽपि नाऽन्यत्र । चपारण्ये मम कार्य- समाप्तेरनन्तरमेवान्यत्र सर्जीमकार्यं मामाश्रयं जग्राह । तेषामि चपारण्ये चतुःपञ्चमस्यैव त वृत्तकार्यमाश्रयमूलमोहादिनि चेतस्य प्रभाषोऽप्यायेनस्मिन्नन्यस्तिन्वा रूपे दृश्यते ॥

ते सर्वेऽपि चर्मरोगेण प्रस्ता बभूवु । अतो यावच्छक्य प्रामनैर्मल्यकार्यं करणीयम् । तेन जीवनस्य प्रत्येकभागोऽपि प्रवेष्टव्य इति निर्धारितमभूत् ॥

एतकार्यस्य वैद्यसाहाय्यमावश्यमभासीत् । दिवगत डॅ देवमहाशयोऽस्मयाश्च प्रेपणीय इति भारतसेवासघजनं प्रार्थितं । वयमाप्तसुहृदोऽभूम । सोऽस्मानुपागय पण्मासान् कार्यं कर्तुं समेने । शिक्षका सर्वां स्त्रियं पुरुषाश्च तस्य वशे स्थिवा कार्यं कुर्यु ॥

भूस्वामिनामरोपणानि राजकीयविचाराश्च मनसि कृत्वा न प्रवर्तनीयमिति ते सर्वेऽपि बलवन्निर्बद्धा । यकिंचिसकटं निवेदनीयं चेत् स जनो मपार्थं प्रेपणीय आसीत् । केनापि नियतमार्गं परित्यज्य न चलितव्यमासीत् । मम सुहृद् सर्वेऽपि एतान्नियमान् स्वखलितं विन चालयामासु । नियमातिक्रमणसदर्भो नैकोऽपि मया स्मर्यते ॥

अष्टादशोऽध्यायः

ग्रामान्त-प्रवेशः

प्रत्येकशालानिर्ग्रहणमेकस्याः स्त्रिय एकस्य पुरुषस्य च वशं स्थापितमभूत् । एभि स्वयं सेवैरौपधोपचारस्य प्रामनैर्मल्यस्य च व्यवस्थां द्रष्टव्यासीत् । स्त्रीवर्गसंबद्धं कार्यं स्त्रीभिरेव कर्तव्यमासीत् ॥

औपधोपचारस्य कार्यं सुकरमासीत् । एरण्डतैलं ज्वरगुलिकागधकस्य लेप एतान्यौषधानि स्वयंसेवकानां वशे भवति स्म । रोगिणो जिह्वायां श्वेतायामथवाजीर्णं निवेदिते तस्यैरण्डतैल-मदीयत । ज्वरपीडितानां प्रथमं किंचिदेरण्डतैलं दत्त्वा तदनु ज्वरगुलिका दीयते स्म । ऋणकण्ठीतिभि पीडितानां रोगस्थानं क्षालयित्वा तदुपरि गधकलेपं चकुरु । न किमप्यौषधं गृहं नेतुमनुज्ञासीत् । अधिज्वरोगस्य त्रेषु डॅ देवमहाशयस्य निर्देशानुसारमाचेह । स प्रतिकेन्द्रं सप्ताहे सङ्कसङ्कत् तिथितदिने गच्छति स्म ॥

यद्यो जना एतन्मुक्तरं चिकित्सात्रममुपायोजयन् । तत्र प्रसूता रोगा अल्पाल्पा बभूवु । तन्निवारणार्थं चिकित्सा प्रायः पर्याप्ता बभूव । महारैधानां साहाय्यं नापेक्ष्यत । एतेषु स्मृतेश्चिष्यं कर्षत्यन्तरया न विचित्रा प्रतिभायात् । लोभानामिय व्यवस्थानुकूलं बभूव ॥

प्रामनैर्मल्यस्य कार्यं घटितमासीत् । जना निमपि कर्तुं न सज्जित्यता । क्षेत्रस्य पत्रकत्रा अपि मार्गममार्जनं कर्तुं न सिद्धं बभूवु परंतु डॅ देवमहाशयं सीग्न्येन भगवद्दयो न भवेत्ता । एतस्मिन्प्राप्ते आदर्शनैर्गन्त्यं यथा भवेत्तथा स्वयंसेवकं सहामशक्तिमुपयुज्जिरे । ते

वीथ्यरक्षणानि च समार्जयामासु । कूपान् शोभयामासु । इतस्तत स्थितानि गर्तान्यपूरयन् । ग्रामस्या स्वयमेव स्वयसेवकान् व्यवस्थापयितुं प्रेम्णा प्रेरयामासु । एतैर्मधुरंनुभवैरौदासीन्यप्रयुक्ता कटवोऽनुभवा सकीर्णा न बभूवुरिति न । कतिपये ग्रामजना एतद्वि कार्यं तेषां नेष्टमानीदिति स्पष्टमूचुरित्यह स्मरामि ॥

इत पूर्वं बह्वीषु सभासु मया वर्णितस्यानुभवस्य क्रस्य विवर्णमन्गत न स्यात् । 'भीतिहरवा' इति एक स्वल्पो ग्राम । तत्रास्मदीया शालासीत् । तस्मिन्पस्थितमन्य ग्राम यदाह गतस्तदा बहुमखिनानि वासासि धारयन्ती खारपश्यम् । ता स्वगसासि कस्मान् क्षालयन्ती-ति विचारयेति वस्तुवाद्महाशयामनुगम् । सा तासामेकया सह भापमाणा तथा स्वकुटीरं नीत्वा पश्यतु भवती, अत्रान्यद्वासो निवेशयितुं पेटिका वा कुशल्ये वा नास्ति । मया धार्यमाणा एकैव 'साडी' मन्त्रिन्तेऽस्ति । कथं मया सा क्षालनीया । महामार्जी ब्रूहि । अन्या साटीमानीय देहीति । ततोऽहं प्रत्यह स्तान्वा धौतम्न धारयामीति प्रतिजान इत्यब्रवीत् ॥

इदकुटीरमिदमेकमेव न । भारतवर्षस्यानेकग्रामेषु एतादृशानि सन्ति । भरतखडस्य नि सख्यकुटीरेषु वस्तुशून्या मानरक्षणाय शरीरेपरि ङिञ्जनख निवेशयान्यद्वासो विना जीवन कुर्वन्ति ॥

अनुभवातरमत्र निवेशयिष्यामि । चपारण्ये तृणवेणुता समृद्धिरस्ति । भीतिहरवाग्राम एत सामग्रीमुपयुज्य शालाकुटीरं निर्मितमासीत् । कोऽपि समीपस्थितमूस्वामिना मृत्युपेक्षं स्यात् । तस्य कुटीरं रात्रावग्निसाच्चकार । कुटीरान्तरस्य तृणवेणुभिर्निर्माणमनुचितमिति प्रत्यभात् । श्रीसोमणमहाशयो योग्यमेक मदिमैव निर्मितमुचितमिति निश्चिंभीत् । तस्य परिश्रम दृष्ट्वा इतरे बहवस्तेन सह मिलिता । एवमेवनिष्टिकागृहमेव शीघ्रं सिद्धमभूत् । तस्य दहनभीतिर्नासीत् ॥

एव स्वयसेवकास्तेषां शालाग्रामनैर्मन्यव्यवस्था औपगोपचार इत्येतैर्ग्रामजनस्य विधानं गौरव च सपाय ग्रामजनस्योपरि सख्यभाव प्रसारयितुं शक्ता बभूवु ॥

एतन्नेतद्व्यगोऽस्ति, न चिस्त्वयिन्तेऽस्ति, आस्योपरि स्थापयितुमाहा, मम, न, सिद्धेति, विप्रादपूर्वकं समन्तत्र्यम् । स्वयसेवका स्वयपकालमात्रं स्थातुमागतः । बहिर्ग्रीमादचिन्ते जनो न लभ्यः । सदा प्रतिफलं विना कार्यकर्ता जनो विहारेऽपि नाडन्वत । चपारण्ये मम कार्य-समाप्तेरनंतरमेवान्यत्र सर्जाभरणार्थं मामाकृत्य जग्राह । तथापि चपारण्ये चतुःपणमासपर्यन्तं वृत्तनर्षमगाधमूल्मोहोदिति चेत्तस्य प्रभागेऽध्याप्येकस्मिन्मन्त्रिन्त्या रूपे दृश्यते ॥

एकोनविंशोऽध्यायः

राज्याधिपतिर्यदा सज्जनः

मया पूर्वाध्यायेषु विवृत समाजसेवाकार्यमेकतश्चलत्य यत् वृषीवलना दु खत्रियपत्नाना
भाषणाना लेखनकार्यं शीघ्रं चलति स्म । तादृशानि पर सहस्रजनाना भाषणान्यलेखित ।
ते किमपि फलं न जायेत वा । भाषणानि प्रदातुमागच्छता वृषीवलना सख्या दिने
दिनेऽवर्धत । एतेन भूस्वामिनो वर्धमानश्लोका अस्माभि क्रियमाणानि विचारणानि निरर्थकानि
कर्तुं विश्वप्रयत्नं चतु ॥

एतस्मिन्दिने बिहारप्रातस्य राज्याधिकारादेकं पत्रं मम करतलमागतम् । तद्यथा—दीर्घ
कालाक्रियते विचारणा भवता । इदानीं तपरित्यज्य बिहार विहाय निर्गमनसमयं किं न
प्राप्त इति ॥

पत्रमिदं निम्नयपूर्वं भाषाया लिखितमासीत् परन्तु तस्यार्थं स्पष्टं ॥

अस्य प्रत्युक्तं मया यथा—“ विचारणा दीर्घकालाच्चलतीति सहजम् । एतेन लोकाना
कष्टपरिहारो यावद् भवति तावदितो बिहारराज्यं तुमुदेशो मम नास्ति । मया क्रियमाणविचारणा
निरमथितुं राज्याधिकारायत्तमासीत् । वृषीवलना दु खस्य कथा यथार्थभूतेति समत्या
तन्कष्टपरिहारोऽथवा वृषीवलना भाषणेषु यथार्थं स्यादियवगम्य तदक्षणमेव राज्याधिकारेण
विचारणोपक्रम इमेऽस्य मार्गा खल्विति मया व्यक्तीकृतम् ॥

प्रतिनिधी राज्याधिपति सरपटवर्डेगेष्टमहाशयो मामाहाय्य विचारणोपक्रमं कर्तुं न
केवलं स समितिं प्रदर्शितवान् पर सदस्यत्वेन ममाह्वानं प्रजिघास । अहमितरसदस्याना नामानि
विचार्य मम सहचरणामाशयमादाय समिते सदस्यो भवितुं ममतिमदाम् । परचेतनियमा-
नुरोधेन यदा समिते विचारणं चलति तदा मम सहचरणामाशयं प्रहीतुं स्वतः स्याम् ।
यतोऽहं समिते सदस्य वृषीवलना पक्षे वक्तुमधिभारं न हास्यामीति विज्ञातव्यम् । समिते-
विचारणाया फलिताशो यदि न समर्पणे न स्यात्तदा वृषीवलैरेमे कया रीत्या वर्तितव्यमिति तेषां
बुद्धिनादं प्रदाय मार्गप्रदर्शनाय स्वतःरेण भवितव्यमिति ॥

सरपटवर्डेगेष्टमहाशय एते नियमा न्याय्या उचितेति स्वीकृत्य विचारणासमिते
स्वपक्षं प्रकटयामास । दिवानमस्त्रैकस्त्रैकमहाशय समितेरप्यक्षं कृतं ॥

ममिति वृषीवलना पक्षं निर्णीय भूस्वामिभिर्गृहीतवरादेवो भागं पुनः प्रदातव्यं
शमनस्य विरुद्धरादपि च ‘तीनसठिया’ पद्धतिं शासनेन विच्यसर्तिया इत्युच्यते ॥

समिति सर्वसम्या निर्णयं लेखितुं समितेराशयानुरोधेन रचितशासनमङ्गीकर्तुं च सरएटवर्डगेइटमहाशयो बहुश कारणकर्ताभूत् । तेन दृढमनस्थाय तद्विषये स्वर्गशालं सर्वं यदि नोपयुज्येत तदैकमन्य कृषीवलानां शासनस्वीकार साध्यो नामविष्यत् । भूस्वामिना विशेषतः प्राप्त्यमासीत् । निर्णयमगणयित्वा शासनांगीकारस्य प्रचटप्ररोधं चक्रुः । परन्तु सरएटवर्डगेइटमहाशयोऽन्तिमनालपर्यन्तं दृढं स्थित्वा समितेराशयान् सपूर्णमेव कार्यरूपमानिनाय ॥

प्रायः शतत्रयपर्यन्तं निरूढा 'तीनशठिया' पद्धतिरेव ग्रहिष्यतां बभूव । तेन सह भूस्वामिना शासनमत्रसितमभूत् । तदात्रपर्यन्तं ममृदिता कृषीमन्त्रा शने शर्म शिरास्युषक्रुः । नीलिनावर्णं कदापि न निष्कास्यत इति या मूढभक्ति सादृश्यं गता ॥

व्यवस्थाप्रार्थनया कतिपयवर्षाणि चालयित्वा इतोप्यधिकं पाठशाला उद्घाट्य ग्रामजीवनमितोऽपि सूक्ष्मतया प्रवेष्टुमाशा ममासीत् । अस्य सर्वं सिद्धमासीत् । परन्तु तत् पूर्वमनेकशो यथा सवृत्तं तथाद्यापि ममोदेशं प्रयितुं भगवन्निश्चिते नायानम् । दैवनिर्णयमोऽन्य आसीत् । स माम्बित्तकार्यं ग्रहीतुं व्यास्यत् ॥

विंशोऽध्यायः

कर्मकरैः सह संवन्धः

यावच्चंपारण्यममितौ मम कार्यं समाप्यते स्म तावदेव मम श्रीमोहनलायल्या-श्रीशङ्कराल-परीखमहाशयाम्ना 'खेटा' जनपदे क्षाममाग्य सस्थानि नारांहन् कृषीमन्त्रा करं दातुमशक्तः मजातास्तेषां मार्गो दर्शनीय इति पत्रमागतम् । तत्रस्तस्थउम्ग्याविचार्य तेष्यो निवेशयितुं ममेष्ट वा धैर्यं वा नासीत् ॥

अस्मिन्नेव समये श्रीमन्नी-अनसूयासार्द्धमहाशयासनाशादहमदावादनगरे कर्मकराणां परिस्थितिमधिकृत्य पत्रमेकमागतम् । मृत्नि स्थानाभवात् । अस्य वृद्धये कर्मकरा बहो कालाद्वादानु-यादं क्षुर्वन्ति स्म । शक्यं चेन्मार्गदर्शी भवितुमिष्टमासीत् । परन्त्वेकस्म्यत्रिपयमपि तावद्दूरान्निर्वाहयितुं नासीच्छ्रद्धा । अतोऽहमदावादनगरं गन्तुं प्रथमोऽनसूयासो मया गृहीतः । एतच्चर्यद्वयं नीत्रमेव समाप्य चंपारण्ये समारण्यस्य रचनामकरत्रयस्यैवैक्षणं कर्तुं तत्र पुनर्गन्तव्यमित्याशा मनामीत् ॥

परन्तु मया यथापेक्षितं तथा शीघ्रमेव कार्योद्यमे न मवृत्तः । चंपारण्यं प्रति पुनर्गमनं न शक्यमासीत् । अत एतां शाखां पर्येकशो विरता । मया मम सदर्चरंथं बहूनि गगन-कुसुमानि निर्मितान्यासन् परन्तु तानि सर्वाण्यपि तत्पर्यन्तैः सारदस्यं गतानि ॥

चपारण्ये प्रामर्शमल्य शिक्षणं च मुक्त्वा गोरक्षणं चैवमासीत् । गोरक्षणं हिंदीप्रचारश्च केवलं 'मारवाडी'जनस्य कार्यं सवृत्तमिति प्रयाणेषु मम चित्तगोचरमासीत् । 'वेतिया'ग्रामे मारवाडीमित्रमेकं धर्मशास्त्राया ममाश्रयं ददौ । इतरो मारवाडीजनो गोशालानियमे मयासक्ति-मजनयत् । गोरक्षणमधिष्ठय ममाभिप्राया अस्मिन्काले स्पुष्टं रूपमाश्रिता । तद्विषये मम तादास्विकी कल्पनाधुनिक्येवासीत् । ममाभिप्राये गोरक्षणक्रमे गोपशुश्रूषागौजातिसुधारणा वृषभाणामादरेण दर्शनमादर्शदुग्धालयानां निर्माणमित्यादिसंभारयित्वासीत् । कार्येऽस्मिन्मारवाडीसुहृद् संपूर्णसहकारं प्रयोजानन् । परन्तु मम चपारण्ये स्थातुमशक्यतया कार्यं नोऽयं न फलितं ॥

'वेतिया'स्थलेऽद्यापि गोशाला चलति । किन्तु सादर्शदुग्धालयत्वेन न परिणता । चपारण्यस्य वृषभेभ्यस्तेषां शक्तिमतिक्रम्याद्यापि कर्म कारयन्ति । 'हिन्दव' नामैतेऽद्याप्येत वराक प्राणिनः निर्दयं प्रहरन्तः स्वधर्मस्य कलङ्कं नितन्वन्ति ॥

एतत्कार्यस्य फलभावो मम निरंतरविषादस्य कारणं भवति । मम चपारण्यगामनकाले सर्वदा मारवाडी विहारि सुहृदा मृदुनिन्दां श्रुत्वा मया हठात् परित्यज्यमानोदितकार्याणि स्मार स्मार गाढानि भ्रातः मुञ्चामि ॥

शिक्षणकार्यं बहुषु मार्गेष्वनेकस्थलेषु चलति । परन्तु गोरक्षणकार्यमद्यापि दृढं रूढमूलनासीदित्येतन्मयोदिष्टरीत्या नाप्रतो गतम् ॥

'खेदा'जनपदस्य कृषीञ्जानां प्रश्ने यदा चर्च्यमानं एवासीत्तदाहमहमदाबादनगरे पेणयत्रकर्मकराणां प्रश्ने प्रविष्टः आसम् ॥

मम परिस्थितिरत्यन्तसूक्ष्मासीत् । कर्मकराणां विवादः साधारणः आसीत् । यतः पेणयत्रस्वामिपक्षे त एव मुख्यभूतास्तस्थुः । तैः सह मम मैत्र्यासीदित्यतस्तैः सह वादानुयादकरणमितोऽपि ऋष्टः परिणतम् । अहं तैर्मिलित्वा सभाव्यविवादो माव्यस्थवशे दातव्य इति प्रार्थनामकरवम् । किं तु ते माव्यस्थपतत्वमेव न समेतिरे ॥

अतो मया कर्मकराणां कर्मत्यागसाहसं कुरध्वमिति बुद्धिवादो वक्तव्यः आसीत् । तथानुष्ठानार्थं तेषां तदीयनेतृणां च गाढपरिचयः प्राप्य कर्मत्यागेन सकलेन भवितव्यं यथावदयं विषयान् विषयान् विवृतान्यथा—

(१) अहिंसाभङ्गं कदापि न वर्तव्यम् ।

(२) कर्मत्यागनिश्चयस्य विरोधेन कार्यं नर्तारं न हिंसेत् ।

(३) मित्रान् नैव मुञ्चति ।

(४) कर्मत्यागानुष्ठानं चित्कालगाम्यपि निश्चलं स्थित्वा देहश्रमेण कर्मत्यागफलं न्यायतः विष्टं मशान्दीयम् ।

कर्मत्यागस्य सुख्यस्था सर्वानेतान्नियमानर्पतो गृहीत्वा तत्र समेतिरे । कर्मकरा
समामाहूय यावपेपणयत्राणा स्वामिन कर्मकराणा नियमानङ्गीकुर्युथवा विवादमाध्यक्ष्यनिर्णयस्य
समन्येरन् तावत्ते पुन कार्याय न गच्छाम इति प्रमाणमकुर्वन् ॥

एतत्कर्मत्यागकाल एव श्रीवल्लभभाईपटेलमहाशय श्रीशंकरलालवैष्णवमहाशय —
अनयोर्निकटपरिचय आसीत् । श्रीअनसूयाबाईमहाशया तु पूर्वमेव सम्यपरिज्ञाता ॥

साबरमतीनद्यास्तटवृक्षाच्छायायामस्माभि प्रत्यह कर्मकराणा समाहूयते स्म । ते समाया
सहस्रशो मिलित्वा बभूवुः । तै वृत्तै प्रमाण शातिमात्मगौरव च न भङ्गनीयमिति मया मम
भाषणेषु तत्समृत्तिमानीयते स्म । ते प्रत्यह 'एक टेक' इति लेखनधारिण ध्वजमादाय तन्नगरस्य
श्रीयीषु शाल्यालोकायात्रा वितेनु ॥

कर्मत्याग एकविंशतिदिनानि बभूव । अस्मिन्कालेऽह पेपणयत्रस्वामिनो यदा तदा दृष्ट्वा
कर्मकराणा न्याय करणीय इति प्रार्थनामकरवम् । ततस्तै प्रत्युक्त यथा — किमस्माभिर्न कृत
प्रमाणम् । अस्माभि सह कर्मकराणा सन्ध पितृशिश्नुना सन्ध तृतीयो जनो यदि
प्रतिरुन्वाप्ति तत्कथ सहेम । माध्यस्थ्यस्य कुतोऽनृताश इति ॥

एकविंशोऽध्यायः

आश्रमान्तः सूक्ष्मनिरूपणम्

कर्मकराणां पेपणयत्रस्वामिना भव्यवर्तिन्यायविवादकथाया निररणात्पूर्वमाश्रम प्रति दृष्टिप्रसाण-
माश्रयम् । चपरण्ये निरस्तो मम मानसादाश्रम किल न दूरीभूय । तदा तदा
विषम प्राप्य तत्र धावितेन मया प्रतिनिवर्तनीयमासीत् ॥

तवालमाश्रमोऽहमदात्रादस्य निरुत्तवर्तिनि कोचरनामकप्रामे स्थित । तन्मित्राये
अधिष्णर प्रारमे । एतेनाश्रमशिश्नुनामपाय सभवेदिति स्पष्टमदृश्यत । आश्रमात्तनैर्मन्यनियमेषु
विशेषत सूक्ष्मतया चर्यमाणेष्वपि समतादवस्थितमशुचित्वपरिणाम सपूर्णमेव परिहर्तुमनाथ-
मासीत् । कोचरनामस्थजनो यथा नियमानेनान् पालयेत्तथा कर्तुं वा प्रानस्य स्थिरण सेना
कर्तुं वास्मान् तदा न सामर्थ्यमासीत् ॥

अस्मदाश्रमेण पत्तनाद् ग्रामाच्च पर्याप्तदूरवर्तिना भवितव्यम् । तथापि नातिदूरे भवितव्य
मित्यस्माक ध्येयमासीत् । अपे च स्वीयभूमेरुपरि कदाचिदेकस्मिन् दिनेऽनृत्यातव्यमेवेत्य-
स्माभि सन्निपिनमासीत् ॥

कोचखप्राम परियज्य गतु ग्रथिञ्च एव पर्याप्त प्रत्यादेश इति नम प्रयभात् । अह मदात्रादनगरे कश्चिद्वणिगासीत् । श्रीपूजाभाईहिराचदनामेति । तस्याश्रमस्य च गाढसर्पक सजात । स बहुदु विपयेष्वाश्रमस्य निर्मलतिरमिमलभावेन साहाय्य करोति स्म । अहमदाबाद सबद्रव्यवहारेषु तस्य विशेषतोऽनुभव आसीत् । युष्माकमनुकूला भूमिमहमुपस्थापयिष्यामीति स्वयमेवाब्रवीत् । अह स्थला वेपणाय तेन सह कोचखप्रामस्योत्तरदक्षिणभागेषु भ्रमञ्चिचतु क्रोश दूर उत्तरदिग्दर्तिनीं भूमिमोकामविष्य तमब्रवम् । सोऽप्यद्यतनाश्रमस्थान निरणैषीत् । तत् साबरमतीऋरागृहनिकटवर्तीत्यतो विशापगुण प्रयभात् । कारागृहगमन सत्याग्रहिणा साधारणी स्थितिरिति गणनया स्थानमेतमहमरोचत । अपि च कारागृहस्थानार्थं वृत्तभूमे समतास्वच्छता विद्यत इति मया ज्ञातम् । प्राय सताष्टदिवसेषु कथपत्र लेखितम् । तद् भूमेरुपरि मदिर वा वृक्षको वा नासीत् । परंतु नदीतीरे एकातस्थाने तस्य वर्तन बह्वनुकूलमासीत् ॥

गृहनिर्माणात्पूर्वमस्माभि पटमडपेषु वस्तव्यम् ॥

कुटीरान् निर्माय तत्र पाक करणीय इति निरचैभम् ॥

आश्रम शनै शनैर्वेधेते स्म । पुरुषा स्त्रिय शिशवश्च सर्वे मिलित्वास्माभिश्चत्वारिंशज्जने एकस्यामेव पाकशालया भुज्यते स्म । एतस्थल गत्वावस्थानकल्पना सर्वा मदीया । ता कार्यरूपमानेतु यथासप्रदाय भारे दिवगतमगनलालमहाशयस्थोपरि पतित ॥

निगासाय स्थिरगृहाणा निर्माणापूर्वं वय बहु छेशिता । वर्षाकाल समीप आगत आसीत् । वस्तुनि चतु क्रोशदूर्वर्तिनो नगरादानेतव्यान्यासन् । तत्कालपर्यन्त वध्याया भूमौ सर्वा स्थिता । अस्या परिस्थितौ बालशिशुभि सह निवस्तुमपायो बहुल प्रत्यभात् । अहननं सर्पाणा सामान्यतो नियम आसीत् । परवेतद्विपजतुभ्यो भयमस्माक स्थितमेवेति समन्तव्यम् । अस्मिन्दिनेऽपि तत्र गतम् ॥

त्रिपञ्चतममहनननियम विनिवृत्तस्यले टोंगस्टोंयक्षेत्रे साबरमयाच्च बहुश आचरित । एतप्रयेन्स्थेऽपि मया वध्यभूमावस्थातव्यमासीत् । परंतु सर्पदशेन प्राणहानिर्न सजाता । एतगदर्भे समालोचिने मम श्रद्धापूर्वितदृष्टे वरुणामयस्य परमेस्वरस्यामृतहस्त प्रतिभति । देवो न पक्षपाती । मनुष्याणा दैनदिनकार्ये प्रवेत् तस्य समयो नास्तीयुक्त्या मम श्रद्धा प्रति न षोऽपि हसतु । एतमेवमेवानुभव वर्णयितुमेतद्विषयस्य वास्तव्यता व्यक्तीनर्तुं च मम वागन्तर न प्रतिभानि । भगवतो मार्गदर्शने मनुष्यभावनाया पूर्णचेतन्य नास्ति । भगवत कार्याण्यवर्णनी यानि । मनुष्यस्य बुद्ध्या न प्राणार्थिपह जानामि । परन्तु पामरो मनुष्यस्तानि वर्णयितुं प्रवृत्त धेःमनाय चरुभमेव गतिर्नायो मार्गो विद्यते । एचविंशतियर्षवत्पर्यन्त प्राणिगामहनननियमो यून्यापिस्त्वेनाचस्तिोऽपि तत्रागमनापराहित्य केयटमावस्तिन्न सभयो न भवति । सेधरस्य

कुर्येति श्रद्धापि मूढविश्वास इत्युक्तंऽपि तां मूढभक्तिमेवालिङ्गिताहमस्मीति न संदेहः ॥

अहमदावादनगरे कर्मकराणां कर्मन्यागकल्हे चळति सति वयनशालाया वास्तु निवेद्यते स्म । यतो वयनमाश्रमस्य मुदयवर्षमासीत् । सूत्रान्तं तदाश्रमपर्यन्तमाकनसाध्यमासीत् ॥

द्वाविंशोऽध्यायः

उपवासः

प्रथमसप्ताहद्वये पेपणपत्रस्य कर्मकरा बहूले धर्ममामसंयमं च प्रादर्शयन् । प्रत्यहं महतीः सभाः कुर्वन्ति स्म । अवसरेषु तदीयप्रतिज्ञास्नन्मृतिमानानीयन्त । अस्य ते प्राणन्यागमपि कुर्मो न पुनः प्रतिज्ञानं न कुर्म इति उच्चैरुचुः ॥

परन्तु पर्यन्ते शिषिणीभवनचिह्नं प्रादर्शयन् । यथा मनुष्याणां दौर्बल्यं क्रोधावस्थायां दृश्यते तथा कर्मन्यागविरोधेन कर्म कर्तुं गच्छतां कर्मकराणां क्रोधः कर्मन्यागः शिषिणी-मविष्यतीति दृष्ट्वा परं बहूव इति ॥

ते कल्हेकारित्वमातिष्ठन्तीति मया शङ्कितम् । प्रयाहिकसमाप्तु जनसंख्याल्पत्वा भवति स्म । तत्रागतानां मुखे नैराश्यमुद्रा सत्यं दृश्ये । पर्यन्ते कर्मन्यागिनः कर्मकराः पतया-ल्यो बभूवुरिति वार्ता ममागता । अहमन्यन्तं खिन्नोऽस्मिन्संदर्भे किं मम कर्तव्यमिति तीव्रमनो-विचारे निमग्नः । दक्षिणाभित्तायां संवृत्तस्यागाधकर्मन्यागस्यानुभवो ममासीत् । किन्त्वत्र मे परिस्थितिरन्या बभूव । कर्मकरैर्मया निर्दिष्टप्रकारेण प्रतिज्ञानम् । ते तत्र प्रतिदिनं ममाग्रे पुनः पुनरुचुवन् । तेऽधुना तद्विरुद्धमाचरेयुरिति कल्पनापि मम मनसि नोचिष्टेत् । अस्य मनोभावस्था-घाते ममाहंकारे वा कर्मकरेषु स्थितं मम प्रेम वा मम तीव्रसंयोजासना वा को ब्रूयात् ॥

यदेकस्मिन्दिने प्रातः कर्मकराणां सभा भवति स्म । अहमं वकारे मार्गमपश्यन्मार्ग-मन्विष्यामि तदा दिव्यज्योतिर्नत्साहाय्यार्थमागतम् । कमपि प्रयत्नं विनोदतिष्ठत् ॥

उत्तत्र च सभा मया—यावत्कर्मन्यागिनो मिच्छिवा यः कोऽपि निर्णयो भविष्यति यावच्च पेपणार्थराणां परित्यागपर्यन्तं कर्मन्यागं न तन्वन्ति तावदहमाहारं न स्युशामीति ॥

कर्मकराणां सुपरि वज्रपात इति भूत् । श्रीअननूयावाइमहाशयायाः कपोज्योर्जल-प्रवाहो निःसर्तुमुपाक्रमत् । उक्तं च कर्मकरैर्मया—उपवासं मा कुरुष्वम् । वयमिह रथास्थानः किमिदमुपवासः क्रियत इति । अस्मप्रमादः क्षन्त्यः । इतो वयनस्नानानिहां यावत्पर्यन्तं करिष्याम इति ॥

प्रयुक्तं च मया यथा—युष्माकमुपवासो नावश्यकः । युष्मन्नतिशानुश्रीयते यस्यलं तावता ।

अस्मिन्निऋते धन नास्तीति युष्माक ज्ञातमेव लोकेभ्यो भिक्षामादाय जठर पूरयित्वा कर्मत्यागानुष्ठानं भक्ष्यं न रोचते । अतः कर्मत्यागं कियन्ति चिदिनानि चलतु । युष्मानिर्निधितैर्भूत्वा केनचिदुद्योगेन जीवनस्य पर्याप्तं संपादयितुं प्रयतनीयम् । ममोपवासं कर्मत्यागसमाप्तावेवान्तं गमिष्यतीति ॥

एतदन्तरे बह्वृषभभाईमहाशयः कर्मत्यागिना कर्मकराणां पौरसभायां यत्किञ्चिद्व्यर्थं संपादयितुं प्रयतमानः आसीत् । परन्तु तत्रैतदाशापूर्णायाधिक्रमनकाशो नासीत् । आश्रमस्थितातातृशालायां भूतले बालुकायां सप्रहणीयत्वादेतद्व्यर्थं कतिपयजनाः नियमितव्या इति मगनलाङ्गाधिपमहाशयः सूचयामास । कर्मकरा एतं निर्देशमादरेण स्वीचक्रुः । श्रीअनसूया बाईमहाशया शीरोपरि कडोळं विरयस्याग्रेसरी स्थिता । शीघ्रमेव नदीतलकराद्बालुकाकडोळं धारयित्वा प्रचलत्वा कर्मकराणां सततप्रसाहो दृश्यते । एतद्दर्शनयोग्यं दर्शनमासीत् । कर्मकरेषु नवचैतयः प्रदिष्टमेव तेषां प्रत्यभात् । तेषां भृतिप्रदानं कष्टकरं परिणतम् ॥

ममोपवासे एको दोषः आसीत् । यतो मया पूर्वोक्तप्रकारेण मम पेणयत्रस्वामिना च निकटमधुरसन्नधः आसीत् । ममोपवासेन तमानसोपरि परिणामो न भवतीति किं न स्यात् । मम सयाग्रहिणः सतः एतद्विरोधेनोपवासो न कर्तव्यः । कर्मकराणां कर्मत्यागस्यैकस्यैव प्रभावेन न मानसोपरि यथा पतेत्तथा कर्तव्यमिति मम विदितमासीत् । पेणयत्रस्वामिभिः कृतकस्यापि दोषस्यार्थं मयैतदुपवाससंक्रमणं कृतम् । कर्मकराणां दोष एव तस्य कारणमासीत् । यतोऽहं तत्प्रतिनिधीभूत्वा दोषभागी आसमिति मम प्रत्यभात् । स्वामिचहं सविनयनिवेदनमात्रं कर्तुं साध्यमासीत् । तान् प्रत्युपवासप्रहणं बलोद्बोधोऽभविष्यत् । कथं ममोपवाससन्निबन्नातीति यद्यपि मे निदितं—वस्तुतस्तथैव परिणतम् । तस्योपायान्तरं नास्तीति मे प्रत्यभात् । उपमासाङ्गीकारो मम कर्तव्यमिति मे स्पष्टमदृश्यत ॥

स्वामिना मनःशान्तं स्थापयितुं मया प्रयतितम् । युष्मन्मार्गं परित्यक्तुं वो लेशतोऽपि नावश्यं मित्यहं तान्बुधम् । परन्तु तैर्मोक्तानि गौरवेण न दृष्टानि । एतावदेव न । परं ते ममोपरि तीक्ष्णान् सूक्ष्माश्च वाग्वाणान् चिक्षिपु ॥

कर्मत्यागप्रिये पेणयत्रस्वामिना निश्चलस्थिते कारणभूता मुख्यव्यक्तिः श्रेष्ठ अजालम्भमदादाय आसीत् । तस्य मनोदास्यं निर्मलनिष्कापस्य च विस्मयजनकं बभूवतु । ती मम हृदयमाचरन्तु । तदग्रे स्थिता यत्रहापितुं मनोपचार्यमासीत् । ममोपवासनिर्णयो मम मनोऽतीरादु गमयत । इदमुक्तं तद्धर्मपत्न्या श्रीसरलादेव्या ज्येष्ठभ्रातृवद् भावनासीत् । अतस्तां मनोपचार्यमरुत्तं गन्तुं स्वमनुभरन्ती दृष्ट्वा मोदुमदास्यमान्सीत् । प्रथमदिवसे श्रीअनसूयाबाईमहाशया इत्यादि कर्मिणिमित्राणि कर्मकराधोपनाम चक्रुः । परन्तुपरामो न कर्तव्य इति वक्ष्येन तन् प्ररिन्तम् ॥

एतत्सर्वस्य फलरूपेण सौहार्दस्य वातावरण सर्वत्रापि प्रमत्सार । पेपणयत्रस्वामिनाम-
न्त करण द्वयीभूय विवादमेनमन्त गमयितु कमपि मार्गमन्वेष्टु प्रावर्तत । अननूयावार्दमहाशयाया
गृह चर्चाकूटाना मन्दिरमासीत् । पर्यन्ते श्रीआनन्दशक्तप्रधुवमहाशय मध्यस्थे चक्रु । मम
वृत्तोपवासस्य त्रीणि दिनान्यभूवन् । तावदतर एव कर्मत्यागो व्यरमत् । कर्मकराणामिष्ट विभज्य
स्वामिन सुसधे स्मृति स्थिरीचक्रु । एवमेकविंशतिदिनानि कर्मत्यागे चलति विवाद
समाप्तोऽभूत् ॥

उत्सवाय मिलिताना कूटे पेपणयत्राना स्वामिनस्तस्य मुख्याधिकारी चागता ।
अस्मिन्सदरभे मुख्याधिकारी कर्मकरानधिकृत्य यूय सर्वदा गाधिमहाशयस्योक्तप्रकारेण प्रवर्त-
ध्वमिति बुद्धिवादमनदत् ॥ एतद्घटनासमाप्तेरुपकालेनैवेतै सदगृहस्थै सह कलह सबृत्त ।
परन्तु तादात्विकमदर्भा व्यन्यस्था बभूवु । तेन सह तेऽपि परिवर्तन गता । तदा ते खेडाग्राम
स्थवृषीयलाना मम वचन न श्रोतव्यमिति प्रत्यादिशन् ॥

यावद्विनोदरर तान्करुणाजनरु निपयमेकमनावेच प्रकरणाभिद न समापनीयम् ।
एतन्मिष्टविभजनसदरभे सबृत्तम् । पेपणयत्रस्वामिन पर 'शतमण'मित मिष्टमानायित चक्रु । तपर
सहस्रकर्मकराणा कथ विभजनीयमिति महान् प्रश्न आसीत् । यस्य वृक्षस्याधस्तात् कर्मकरा
प्रतिज्ञा चक्रुस्तस्यैव वृक्षस्याधो विभजनमुचितमिति निर्धारितम् । इदमुक्त्वेतत्र तत्समाहारो
बह्वनानुकौल्यकारणमभविष्यत् ॥

एकविंशति दिनानि नियमेन वृत्तो जनो मिष्टप्रदानकाले यत्किंचिदपि सकट रिना
पतत्रै क्रमेण र्जास्यति । मिष्टार्थे एकस्योपर्यन्यो यथा न पततीति मम सरल्य बुद्धिर्ममोवाच ।
परन्तु परीक्षाकाले प्राप्ते विभजनाव कृत सर्वोपायो न सार्थको बभूव । निमिषद्वय यावत्प्रदाने
पक्ति परित्यज्याभिधावति स्म । कर्मकराणा मुख्यस्थास्तत्र सर्व क्रमेण यथा चलति तथा
यावच्छक्य साहस चक्रु । परन्तु तसफल नासीत् । तत्रत्यामिधावन तत्रा चान्ते
कियद्रधिक बभूवेति चेदब्रह्मतर मिष्ट पादप्रहारेण नष्ट बभूव । अनावृतप्रदेशे मिष्टविभजने
प्रयन पर्यन्ते परित्याज्य एवासीत् । मिरजापुरस्थित शेट-अबालालमहोदयस्य
गृहेऽपिशिष्टमिष्ट कथचित् नीतमस्माभि । परेषुस्तद्गृहावरण एव मिष्ट क्लेश रिना विभक्तमासीत् ॥

अस्या घटनाया विनोदास्पदोऽश स्वप्न एवास्ति । परन्तु करुणाजनरुस्याशस्योले-
खनमुचित भवति । ततो विचार्यमाणेऽहमशवादस्यमिश्रकर्मा 'एकैक' वृक्षस्याधो
मिष्टप्रदानसमाचार कथचिञ्जाला तत्र गणश आगत पिष्टशून्यजठर आतुरेण हस्त
लवणनित्येतदेव ताद्रग्भिधाननस्य कोलाहलस्य च कारणमभूदिति विदितमासीत् ॥

अस्मदेशस्य वैदनास्तं बहुदारिद्र्य निराहारवेपथ्व कियत्कठिनमिति चेदुर्वे वर्ष-
धिकरुजानान्याचरसगृहे मज्जयति । पिष्टार्थेऽनुभूयमाना तेषा गतिर्मनमर्यादामर्गैर्य चैतस्य

सपत्न्यैव निष्कासयति । अपि चास्मद्भक्तिकदानिन कार्ये नियोजन विना एतेषां शिक्षा प्रयच्छति ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः

खेडासत्याग्रहः

मम विराम स्वलोऽपि न लब्ध । यावद्रहमदावादनगरस्य पेपगथत्रकर्मकराणां कर्मयोगो न समाप्तस्तावद्रह खेडाजनपदसयाग्रहयुद्धाय गन्तव्यमापतितम् ॥

खेडाजनपदस्य बहुभागेषु सत्यानामखड्गत्वात्तत्रयापरिस्थिति क्षामसदृशी बभूव । खेडाजनपदस्थकृषीवलस्तद्वर्षस्य भूकरबिलग्रनाय प्रयतमाना स्थिता ॥

यावदास्मिन् विषयेऽहं कृषीवलानां निर्दिष्टाशयप्रदानात्पूर्वं श्रीअमृतशालठकरमहाशय-स्तत्रन्यपरिस्थितिं विमृश्य तद्विषयकं सर्वं न केवलं लिखितमान् परं तत्रागतस्य मुह्यधिकारिणः प्रश्नैः सुखतश्चर्चयामास । श्रीमोहनलालपन्थाशकरलालपरीखमहाशयान्वेतावेतयुद्धाय प्रविश्य श्रीगिड्डलभाईपटेलमहाशयोऽपि च दिवगतसण्णोकुन्दासकहानदासपारेखमहाशयद्वारा मोहमयीशासनसभायां वादानुवादं कारयामासतु । एतद्विषये राग्यापिपतिं द्रष्टुं कतिपयं समितयस्तस्तपार्थं गता ॥

अस्मिन्समयेऽहं गुजरातसभायां अच्यक्षोऽभनम् । इयं सभा राज्याधिकारिणः प्रति प्रार्थनापत्राणि तत्रैव प्रार्थना च प्रार्थयत् । अपि कारिणोऽधिकेपास्त्रासत्रचनानि च क्षमया निर्गर्णवती ॥

अस्मिन्विषयेऽपि नगरस्य कर्मनिर्वहणं विषयदहास्यपरं मर्यादाशून्यं चासीदित्येतस्मृती इदानीं नैतच्छ्रद्धातयं भवति ॥

कृषीवलाणां प्रार्थनां दिनप्रसन्नशक्तिरपि बभूव । परिमिता च सा येन राजनीयां गमन्तुं न शक्येतरावभासीत् । भूकरस्य नियमानुसारेण चतुराणामपेक्षया सत्यवृद्धिराल्पतरां भवेच्चिद्वि कृषीवलाणां प्रार्थनायां प्रार्थनीयमासीद्राजनीयास्तु चतुराणामपेक्षया अधिगतां गम्यवृद्धिर्नैते स्वानुसारेण स्म । कृषीवलास्तु चतुराणामपेक्षया वदन्ति स्म । परन्तु राजकीयानां लोभानुसारेण श्रमं न प्रथमम् । मण्यस्यो नियोजनीय इति लोभं प्रार्थिते सति तां प्रार्थनां राजकीयां द्रोहनिष्पन्नम् । प्रार्थनपरिसरं शिक्षणार्थं यदा निष्पन्नं बभूवस्तदा सन् सच्चरणं गतमत्रियं कृषीवलाणां सत्यग्रहमाचरितुं समाशययाम् ॥

एतस्मिन् काले न केवल खेडास्वयसेवका पर श्रीवृद्धमभाईपटेल-शक्तरालबेकर-
श्रीमतीअनसूयाबाई अपि च श्रीइन्दुलालरुनैयालाल्याज्ञिक-महादेवदेसाई-महाशयप्रभृतयो
मम सहचरा आसन् । अस्मिन्दे प्रविश्य श्रीगुरुभभाईमहाशयेन सम्पृचलित र्थमान
च न्यायनदिकार्यं परित्याज्यमासीत् । तत्पुन नैव प्रारभितमिति वक्तव्यम् ॥

सर्गेणामस्माक निवस्तु पर्याप्तोऽनन्तशो न लभ्य आसीदिति नडियादनगरस्थानापाथ्रमेऽ-
स्मत्कार्यकेन्द्र प्रवृत्तम् ॥

सयामग्रहिण अधोलिखितप्रमाणस्य स्वहस्ताक्षर ददु ॥

अस्मद्प्राप्तेषु सस्य चतुराणकापेक्ष्यल्पतर जातमिति तय राजकीयानागामि वर्ष
यावद्भूकर न गृह्णीष्वमिति प्रार्थयाम । राजकीयास्वस्मद्वार्थना नागणयन् । अतो
वयमप्रस्तात् स्वहस्ताक्षरकृतो राज्याधिकाराय पूर्ण भूकरप्रदानमथवैतद्वर्षस्य शेष च न दास्याम
इत्येव प्रमाणतो वक्ष्याम । राजकीया स्वापेक्षापूर्वं व्यवहर्तुमस्मदन्तरायो नास्ति । वय
भूकरस्याप्रदानेन य परिणाम स सतोरेणानुभविष्याम । अस्माभि स्वय भूकरप्रदानेना-
स्मत्पक्षो न सत्य इति गणयितुमत्रकाशप्रदानापेक्षया राज्याधिकारोऽस्मदीयभूमिं परित्याजयितु
समन्यामहे । पर तु मडलेऽस्मिन् राजकीया द्वितीयभागप्रदान विलवयन्ति चेदस्माक ये प्रदाने
शक्तास्ते भूकर समग्र वा प्रदाय शेष वा प्रदास्याम । प्रदाने समर्था कुतो न प्रदास्यन्तीति
चेत्तै प्रदाने दरिद्रा कृपीबला विवस्ता सै प्रदेय दातु स्ववस्तुविरुयेण वा ऋण कृत्वा
वात्सोपरि दु खमापातयेयुरित्येव प्रदाने शक्तेऽपि भूकरप्रदान दरिद्राणा कृते स्वकर्तव्यमित्यस्माक
प्रतिभाति ॥

एतत्कलहमविश्रुत्य ममानेकाव्यायान् लेखितुमशक्यम् । अतस्तसबद्धानि मधुरस्मरणानि
व्यक्तव्यानि भवन्ति । एतन्मुस्यकलहसबद्धानतिशयानवगन्तुमिच्छन्ति तै श्रीशकरलालपरीख-
महाशयेन विरचय्य प्रकटीकृत खेडाजनपदसत्याग्रहस्य सपूर्णविश्वसनीय इतिहास पठनीय ॥

चतुर्विंशोऽऽध्यायः

पलांडुचोरः

चम्पारण्यं भतखडस्य बहुदूरवगेणे स्थितत्वाद्वृत्तपत्रिकाप्रतिनिधीना तद्युद्धस्य बहिष्कृतत्वाद्-
बहनो बाह्यावैक्ष्णना अनादृष्टा बभूवु । परन्तु खेडासंग्रामस्य विषयोऽस्य आसीत् । अस्य
घटना प्रत्यह वृत्तपत्रिकासु प्रकटीक्रियन्ते स्म ॥

गुजरातीजना अस्मिन् रणक्षेत्रेऽतीव कुतूहलिनो बभूवुः । अस्मिन् विजयलाभाय ते द्रव्यप्रदानाय सज्जस्थिताः । केवलं धनसहायेन सत्याग्रहं कर्तुंमशक्यमित्यवगन्तुं तेषां न सुलभमासीत् । सत्याग्रहस्य साधनेषु द्रव्यापेक्षयाल्पतरुमूल्यं वस्तु न किञ्चिद्विद्यते । बहुधोक्तापि मोहमयीस्यश्रेष्ठिनो यावदस्मान्मावश्यंरुमासीत्ततोऽप्यधिकं द्रव्यं प्रेषयामासुः । अस्य फलं किं जातमिति चेद्रणसमाप्तानस्मदीयहस्ते धनमत्रस्थितम् ॥

सत्याग्रहिभिः स्वयसेवकं सरलजीवनस्य नूतनं पाठं शिक्षणीयं आसीत् । तैस्तैस्सर्वं सपूर्णतया वक्तुमशक्यम् । किन्त्वेते स्वजीवनक्रमं बहुशः पर्यवर्तयन् ॥

कृषीवलानामपि तद्युद्धं नूतनो विषयः आसीत् । अतोऽस्माभिर्प्रानाद्प्रामं गत्वा सत्याग्रहस्य तत्त्वानि विनरणीयानि बभूवुः । अधिकारवर्गस्था लोकरप्रदत्तकरद्रव्येण स्व-वेतनं लभन्ते तस्मात्ते प्रानानां भृत्या न तु स्वामिन इत्यवगत्य भयं यस्मात्त्यजन्ति तथाकर्तुमेव मुल्यो विषयः आसीत् । अपि च निर्भये सति विनयप्रक्षणं च स्वरुतव्यमिति यथा जानीयुस्तथा कर्तुमसाध्यमिव प्रत्यभात् । अधिकारिभ्यस्तुक्तमयानामपमानं समरति चेत्प्रतीकारविधानात् कथं ते दूरी-वर्तय्याः । किन्तु तेऽग्निनेन यदि वर्तन्ते तद्गुग्मभाडस्यदुग्ममिव विपत्रिन्दुना सत्याग्रहं विनाशयति । तैर्विनयवृत्तिपाठो मया निरीक्षितप्रकारेण सम्यङ् न शिक्षित इति मया पश्चाद्विज्ञातम् । विनय एव सत्याग्रहस्य कठिनाश इति ममानुभवात्सम्यवगतम् । अत्र विनयो नाम प्रतिपक्षस्य शुभं वरुणीयमित्याशापि च नैजमाधुर्यं च भवति । न पुनः समयानुकूलमभ्यस्ता मृदुयाक् । एतैः सत्याग्रहिणः प्रतिकार्यरूपमास्थेयम् ॥

प्रथमतो बहूनां धैर्येण यद्यपि जनाः प्रवृत्तास्तथापि राज-रक्षियाः प्रबलदंडं निधातुमिच्छन् इव नादृश्यन्त । किन्तु तेषां मनस्यैर्धैर्यं न चलतीति दृष्ट्वा राज्याधिकार उग्रतरं दण्डं प्रारभे । वस्तुग्रहणाधिकारिणो गोधनं विचित्रियुः । अपि च स्वहस्तप्राहाणि चरवस्तुनि सर्वाणि जग्रह । ददारुणपत्राणि स्वीकारयामासुः । तत्र तत्र रुद्धसत्यान् जग्रह । एतेन कृषीवला धैर्यहीना वन्निपये प्रदेयं ददुः । इतरेऽधिकारिभिर्धारवस्तुग्रहणं कृत्वा प्रदेयकरं यथा गृहीयुस्तथा वर्तुमिच्छन् । अये च धनिपयेऽतर्पयन्त कल्हायितुं सज्जस्थिताः ॥

शासनातुरोवेनैव तथापि नैतिकदृष्ट्या तदपराध एव । अपि च वडादपहारो नान्यत् । अतो राजकीयग्रहणमशक्त्यपिवा पडाडुग्रहण जनस्य धर्म एवैषहमन्वचयन् । एवाविश्रामान भङ्गेन फलित कारागृहवासो दण्डप्रदान यथा जन स्वयमेव दमने । तथा पाठशिक्षितुरेतसु न प्रविर्भूय । श्रीपञ्चमहाशयस्य तावदीदृगनुभवोऽप्यादापिपयोऽभवत् । सनाग्रहस्य तत्त्वानुसारेण प्रवृत्तार्थविक्रमररणाच्छिद्रामननुभूय नग्रामस्यान्तगमन तस्मै न रुचे । तस्मात्स्वयमेव क्षेत्रायलाङ्गनपनेप्यामीत्यग्रेतर न्यत । अग्निस्वर्ये समाष्टनना मिष्टिना ॥

राजकीया कयमेतन् स्वतन्त्रान् मुन्वेयु । मोहनडाळमहाजनस्तन्मित्राणि च राजकीयै-
गृहीता इति जनस्योसाहो वद्वे । करारगृहस्य त्रामे पडापिने सति दटनस्योप्रना यथा वर्धते
तथा जनस्य धर्ममुत्साहश्च वर्धते । विचारणादिने जना गणयो न्यायस्थानमुपास्थिता । पञ्चा
महाशयस्तस्य सहचराश्चापराविन इति निर्णाय तेरामन्यकालपर्यन्त करारगृहनामोऽर्दीयत ।
पडाङ्गनामपनयेन 'पानलकोड'प्रकारेण चौथीपरागळकानि सन्तीनि न्यायापिपस्य निर्णयोऽन्याय्य
इति मे मनमासीत् । किन्तु न्यायस्थानाना पारित्याग एवास्तनश्रीतिवद्वनिरित्यतन्मन्त्रिग्यो-
पार 'अपील' न चक्रे ॥

एतानपरापिनो यात्रामास्याप्र जर्न करारगृह गता । तदिने श्रीमोहनडाळपञ्चा-
महाशयो लोके 'पडाडुचोरे' इति गौरवप्रद विरुद समपादयत् । एतद्वैरमनवायम्य चर्ति ॥

खेडामवाग्रहस्य पारिसन्नामिमप्रेतनाच्याये विवरिष्यामि ॥

पंचविंशोऽध्यायः

खेडासत्याग्रहस्यान्तः

सत्याग्रहकलहोऽनिरीक्षितभवमानं प्राप । लोक परिश्रान्ता इति स्वष्टमार्मात् । अनिष्टकार्या
रममेनाक्रम्य विनष्टा भवितुमनुमन्तु मया विकल्पितम् । नग्रम विरमयितु सत्याग्रहिणा
स्वीकार्य समीचीन ऽप्यो मर्गो मथान्विष्यते स्म । इदमेक केवळमनिरीक्षितो लब्ध । नडियाद-
तादृशयो 'अमळदारो' "धनिक कृषीकटा यदि प्रदेय न यच्छन्ति तदा निर्जनं
कृषीवटै प्रदेय विवृष्य सहते" इति सदेश प्राप्तोत् । इद मम लेखनद्वारा निवेदनीप-
मियुक्तोऽस्मा तथा चकार । किन्तु अमळदार स्वतनपदमात्रस्य पनेनुयोय आसीत् । अतो
मटलाधिकार्येव मटलस्य सर्वमगाना नबवेऽपिकारसुक्त आसीदिति च ज्ञायमानत्वा मयोपरि
निवेदितकार्यं सर्वमटलस्यायन्वय मनति न वेति विचार्याहमस्त्रिखम् । तै प्रयुक्त तयानिगारा

सर्वत्र प्रेषितेति । ममेदं न विदितमासीत् । किंतु तस्मिन्व्यवस्थेऽसति लोकास्य प्रतिज्ञा पूर्णामन्त् । अरमत्प्रतिज्ञाया उद्देशेऽपि तदेवासीदिति वाचकानां स्मृतिरस्तीति मन्ये । अतो वयमनयाज्ञया तृप्ता इति व्यक्तीकृतम् ॥

परत्वनया समाख्या मम सतोपो नाभूत् । यत् प्रतिसत्याग्रहयुद्धस्यान्ते द्रष्टव्यं माधुर्यमत्र नासीत् । मडलाधिकारी स्वेन व्यवस्थापयितुं न किञ्चिद्वृत्तमितीव वर्तते स्म । निर्धनेभ्यः वरग्रहणमाज्ञप्तमासीत् । किञ्चेतेनाल्पजनानामानुश्रुत्यमासीत् । को निर्धन इति निर्धारणं लोकायत्तम् । परंतु ते तन्नाचरन् । तदाचरितुं चैतयाभावः तेषु वीक्ष्य दुःखितोऽभवम् । अत एतदयुद्धसमाप्तिं सयाग्रहस्य विजय इति जनस्य विजृम्भणे सयस्यहं तत्रोसाहयान्नाभवम् । यत् पूर्णविजयस्य मुल्याशा अत्र न स्थिता ॥

सत्याग्रहिणः आरम्भापेक्षयान्तेऽधिकशक्तिमन्तस्तेजोवतश्च यदि भ्रान्तिं तदा तादृशं सत्याग्रहं युद्धं योग्यमिति वक्तुं शक्यम् ॥

यद्यप्येव तथाप्यप्रत्यक्षाः सपरिणामाः नाभूवन्ति न । एतेऽद्यास्मद्गोचरमायान्ति । एतेषां फलं वयमद्य भुञ्जहे । खेडासत्याग्रह एव गुजरातीकृषीवलानां जागतोरुदयचिह्नम् । तदेवैषां राजकीयशिक्षणस्याक्षराम्यासः ॥

डॉक्टर बेसंटमहाशयः 'होमरूल' प्रसरणं कृषीवलानसंपृशदिति सत्यम् । किंतु खेडासत्याग्रह एव सुशिक्षिताः सार्वजनिकसेवकाः कृषीवलानां जीवनेन संपर्कमास्यात् शक्यमकुर्वन् । एतेनैते राष्ट्रसेवकाः स्वेषां कृषीवलानां चैक्यमशिक्षत । स्वकार्यस्य योग्यक्षेत्रं तैर्लब्धम् । तेषां त्यागशक्तिरवर्धत । श्रीकृष्णभार्गवमहाशयोऽस्मिन् युद्धे प्रविष्ट इत्येतदेव प्रशंसनीयम् । गतवर्षे गुजरातदेशेऽतिवृष्ट्या यदानाहुतमभूत्तदा जनस्य साहाय्यकरणदस्मिन् वर्षे 'बारडोली' सत्याग्रहाचरणेन तस्य प्रमाणमस्माकं विदितमासीत् । गुजरातीजनजीवने नूतना कलावीर्यं च पूर्णमासीत् ।

तत्रत्यकृषीवलस्यास्मिन् स्वशक्तेर्ज्ञानमुत्पन्नं स्वस्य मुक्तिं स्वहस्ते स्थिता । अपि यत् मुक्तिं स्वीयसहनशक्तिं त्यागशक्तिं चानुसृत्य वर्तते इति पाठो मनस्यप्रमृज्यरीत्या लभोऽभूत् । 'खेडा' कलहद्वारा सयाग्रहो गुजरातीभूतले दृढमूढः स्थितः ॥

एवं मम सत्याग्रहपरिसमाप्तिं सतोपमनुभवितुं यद्यपि न किञ्चिद्दृष्टं तथापि खेडाकृषीवलाः अस्त्युसाहं प्रापुर्षत स्वप्रयत्नयोग्यफलं लब्धमिति तेषां विदितम् । अपि च दुःखनिवारणाय सत्यं रामनाथसदृशं मार्गमालोकयन् । तेषामुसाहस्यैतदज्ञानं पर्वतं कारणमासीत् ॥

तथापि खेडाकृषीवलाः सत्याग्रहस्यातर्पस्वरूपं नाजानन् । अस्य वदुरनुभवः पश्चात्तोगमभूत् । एतदप्रवनाप्याये निररिष्यते ॥

पङ्कजोऽभ्यायः

ऐक्यार्थे प्रवलापेक्षा

खेडासत्याग्रहारेमे यूरोपखडस्य भयम् सप्राप्तं प्रवर्तते स्म । राजप्रतिनिधिर्दिल्लीगतने
युद्धसभा विधाय तदर्थेऽनेनानप्रेसरानाह्वयत । अहमपि ता सभा गन्तुं निर्द्व । पूर्वमेव
निवेदितो मया राजप्रतिनिधिना लॉर्डचेम्सफर्टमहाशयेन सह मम स्नेहसन्ध ॥

आमत्रण स्वीकृत्याह दिल्लीपत्तनं गत । तथापि सभा प्रवेष्टुमासन्नतराया । 'अली'सहो
दरयोःनाह्वानं सभायास्तत्र मुख्यस्य । तौ तदा कारागृहं आस्ताम् । यद्यपि तद्विषयो मयावित्र
श्रुतस्तथाप्येकद्विवारमात्रं तयोर्दर्शनमासीत् । प्रत्येनोऽपि तयोः राष्ट्रसेवा धर्मं च प्रस्तौति स्म ।
मम 'हकीमसाहेब'महाशयस्य निकटपरिचयस्तदानीं न सन्नभूत् । स्व आचार्यस्त्रमहाशयो
दीनप्रभु अँज़ममहाशयश्च तयोर्महतीं प्रशंसामपुरताम् । बलवत्तापत्तने प्रवृत्ताया मुसलमानानां
महासभायामहं श्वेब्रजुरेशीमहाशयं न्यायनादीस्वानामहाशयं चादर्शम् । टै अनसारी-
डॉ अत्रदुरहेमान-महाशयान्या मया परिचयं कृतं आसीत् । मया मुसलमानसज्जनानां मंत्री
अन्वियते स्म । एतेषां संपर्कद्वारा मुसलमानजनानां चित्तं प्रहीतुं मम तीव्रेच्छासीत् । अतस्तै
सह गाढसन्धं कर्तुं यत्रकुत्रापि तैराहूतेन मया गम्यते स्म । मयि निर्मोऽनास्यक आसीत् ॥

हिन्दुमुसलमानजनानां ससौहार्दं नासीदिति मम दक्षिणाप्रिक्रया स्वल्पेनैव कालेन
विदितमासीत् । ऐक्यमार्गे स्थितानन्तरायान् निर्मूलयितुमपकाशे सति तादृगवकाशो मया न
परिहीयते स्म । यस्य कस्यापि स्तुत्या अथवा स्वगौरवहान्येतरास्तोपयितुं मम स्वभावे नासीत् ।
किन्तु ममाहिंसातत्त्वस्य हिन्दुमुसलमानजनानामेकताप्रश्न एवातिरुद्धिना सूची भविष्यति ।
अहिंसाप्रयोगानां तदेव विशालक्षेत्रमिति दक्षिणाप्रिक्रया ममानुभवेर्मनसो दृढमासीत् ।
अद्याप्यहं तथैव मन्ये । भगवान् मा परीक्षत इति मम जीवनस्य प्रतिक्षणं निशपते ॥

यदाह दक्षिणाप्रिक्रया प्रतिनिवृत्तस्तदेदंशब्दाभिप्रायगतानाम् । अतः 'अली'भ्रात्रो
सन्धममूल्यमगणयम् । तथापीतोऽप्यधिकतमं नमामवनात् पूर्वमेव राजसियास्तीं जनमपर्याद्री-
चक्रत् । मौलानामहमदलीमहाशय कारागृहाधिकारिणामनुज्ञां प्राप्य मम 'बनुल'कारागृहात्
'शिद्वाडा'कारागृहाच्च पत्राणि दीर्घाणि लिखति स्म । 'अली'सहोदरं द्रष्टुमहं राध्याधिकार-
मनुज्ञां प्रार्थयम् । किन्तु तत्रिष्यमभूत् ॥

अनयो सहोदरपोषधनादनतरं कत्रत्ताया मित्ति 'मुस्लिम'राज' अधिनिवेगने
मुसलमानमित्राणि भागद्वयन्त । भेषणं कर्तुंमहं प्रार्थितं स्म कारागृहाद् 'अली'भ्रात्रोर्मोचनं

कर्तव्यमधिकृत्य भाषणमकरवम् । तत्र स्वल्पकालेनैतानि मित्राणि मामलिंगदपत्तनस्य मुस्लिम् विधाशाला प्रति निन्यु । तत्रत्य युवकानामह देशसेवाप्रवृत्तौ “ फकीर ” युष्माभिर्भितव्यं मित्याह्वानमदाम् ॥

अनन्तर ‘अली’ भ्रात्रोर्विधिमोचनाय राज्याधिकारे पत्रव्यवहारमकरवम् । अह ‘खिलाफत’ विषयेऽस्मिन्सत्रवे ‘अली’ भ्रात्रोरभिप्रायान् प्रवर्तितकार्याणि च परामृष्टवान् । मुसलमानमित्रै सह बहुदास्ता चर्चामकार्षम् । यद्यह मुसलमानजनाना वस्तुतः सुहृद् भवेय तथा ‘अली’ भ्रात्रोर्विमोचनाय ‘खिलाफत’ समस्या न्यायेन पूरयितुं च साध्यं सर्वसाहाय्यं मया करणीयमिति मम प्रथभात् । तत्रार्थनाया नीतिविरुद्धं किमपि न चेदस्ति तावताल्म् । तत्रश्रस्य स्वतंत्रगुणदोषाणा गणना मम कार्यं न हि । धर्मसत्रद्वविषयेषु भिन्ना सन्ति विश्वासा । प्रत्येकपुरुषस्यापि स्वीयविश्वास एव परमोत्तम । प्रत्येकस्मिन् धार्मिकविषये सर्वेषामेक एव विश्वासश्चेत्सर्वस्मिन्मन्त्रगत्येक एव धर्म स्थितो भवेत् । दिनेषु गच्छन्सु मुसलमानजनाना ‘खिलाफत’ सत्रवे या प्रार्थना सा नीतिनियमविरुद्धा न भवति । अपि च न्याय्यं भवतीति आरालप्रधानमन्त्रीलॉर्डजर्जेमहाशय ममतिमदादिति मम ज्ञातमासीत् । तत्र प्रधानमन्त्रिणा दत्तवचनं यथासौ निर्वाहयति तथा कर्तुं यथाशक्ति साहाय्यकरणं मम कर्तव्यमिति मम प्रथभात् । तेन दत्त वचनं कियत्पष्टमासीदिति चेत्मुसलमानजनप्रार्थनाया गुणदोषविमर्शं केवलं ममान्तरामनल्लुप्तये भवति ॥

मित्रैर्विमर्शकैश्च ‘खिलाफत’ प्रश्नविषये मम वर्तनं खडितम् । तथापि ममाभिप्रायान् परिवर्तयितुं मुसलमानजनै सहकारेण विपादं प्राप्तुं वा मम न किञ्चित्कारणमस्तीति प्रतिभाति । तादृक्सदर्मस्य पुनः प्राप्ता मम वचनं पूर्वदेव तिष्ठेदिति ॥

अतो दिल्लीं गतेन मया मुसलमानजनाना पक्षो राजप्रतिनिधेरवधानाय नेतव्य इति मम पूर्ण उद्देश आसीत् । ‘खिलाफत’ प्रश्नं पश्चात्कालरूपो न तदावापि प्राप्त आसीत् ॥

किन्तु दिल्लीं प्राप्ते माथे मम युद्धसभाया भागीभवनविषयेऽन्योऽन्तराय आसीत् । दीनबन्धु अँड्रुमहाशय युद्धसभाया मम प्रवेशो नातिविरुद्धं खञ्चित्प्रश्नमुपास्थापयत् । ‘इल्लेडइली’ देशे योर्मन्त्रे प्रवृत्तगुप्तनियमानधिकृत्यागलपत्रिजंघु चर्चमान विषय मे न्यवेदयत् । ‘इल्लेड’ देशे इतर ‘परोच्य’ राभ्याधिपतरेण गुप्तमधीनपत्तोयदि मयास्या सभाया भागिना भरितव्यं कथमिति अँड्रुमहाशय पप्रच्छ । अतः सभगमने मम सत्रेचं, विबुल्याह लॉर्डजेम्सफर्डमहाशयाना परमन्त्रिणम् । स तं प्रश्नमात्मना सह चर्चयितुं ममाह्वानं ददौ । तेनापि च तस्यात् कार्यदर्शना मेऽस्मिन्महाशयेन सह दीर्घकालमहमचर्चयम् । सभामागत्य मम मन्त्रिरेवास्य पठितमसीत् । राजप्रतिनिधेर्गद एवं स्थित इति वक्तव्यं—यथा यद् ‘ब्रिटिश’ मन्त्रिणां ष्टे न विद्यते तन्मर्त्तं राजप्रतिनिधिर्जानातीति भवता नागतं राडु । ‘ब्रिटिश’ राज्यधिकारे न वदति प्रमत्तनीयहं वेतरे वा न भ्रूम् । किंतु चरमविषयेन

समष्टया सदैव कृतमिति यदि भवान् समन्यते 'त्रिटिश'समयेन हिंदुस्थानस्य लाभ एवासी-
दिति भवता विश्वस्यते चेत् सकृदे निपतिते साम्राज्ये तस्य साहाय्य कर्तुं प्रत्येकभारतीयस्य
कर्तव्यमिति किं भवता न समन्यते । आग्लयत्रिकाभिर्गुप्तनियमानाधिकृत्य यद्विखिल तन्मयापि
पठितम् । तन्मुक्त्वा एतद्विषये न किञ्चिन्मया ज्ञायत इतीमा पत्रिका बहुवारमसत्यवार्ता
स्पोटयतीति भवता ज्ञायत एव । साम्राज्यस्यैतादृक्कष्टफाले पाप्ते केवलवृत्तपत्रिनावृत्तातस्याधा-
रेण साहाय्य न दास्यामीति किं ब्रूत । युद्धसमाप्तौ भवदिएप्रकारेण नैतिकप्रशानादायास्मान्य-
थेच्छ खडयत । किञ्चय मास्तु ॥

एवविभो वादो न हि नूतन । किन्तु तद्वचनविधया तत्सदर्भस्य महिम्ना च स मे नूतन इव
प्रत्यभात् । अह सभाया भागी भवितु समतिमदाम् । मुसलमानप्रार्थनाविषये राजप्रतिनिधिं
प्रति पत्र लेखिताभमम् ॥

सप्तविंशोऽध्यायः

सैनिकानां प्रवेशः

एवमहं युद्धसभा गत । सैनिकाना सग्रहविषयो निर्णयो मयानुमोदितव्य इत्यतीरोत्सुक आसी
द्राजप्रतिनिधि । अह हिंदी हिंदुस्तानीभाषाया वक्तुमनुज्ञा प्रार्थयम् । राजप्रतिनिधिरस्य
समेने । किंवाग्लभाषायामपि वक्तव्यमित्यमूचयत् । मम वक्तव्य भाषण नासीत् । मया
एकमेव वाक्यमुच्चारितम् । तस्य तात्पर्य यत् मम पर्यनुयोऽयताममगत्य निर्णयमेतमनुमोद इति ॥

हिंदुस्तानीभाषायामुक्तमाकर्ण्य बहुरो मामभ्यनदन् । तादृशसभाया हिंदुस्तानीभाषाया यस्य
कस्यापि भाषण जीवत्सुतायमेव प्रथमो वार इति तैरुक्तम् । एतान्यभिनदनायपि च हिंदुस्तानी-
भाषाया भाषणरुदहमेक एवेति ज्ञान च मम राष्ट्रियमाभंगौरव भक्त्वा मम हृदय दु खितमनुभूत् ।
अह भूर्गभरतीर्थ निगूढो भवेयामियमसि । अस्मदेशसार्थमवब्रह्मास्वस्मदेश एव मिलितासु
सभास्वस्मदेशभाषाया ग्रहिष्कार । मादृशो य वक्षित् हिंदुस्तानीभाषाया भाषते चेत्
सोऽभिनन्दनयोग्यो विषय । वीदृशीय विवादकरी वाक् । एतादृग्घटना यय कियर्क्षीणदशा-
मरतीर्णा इति स्मारयन्ति ॥

सभाया मयोक्तमेक वाक्य मम बहुर्यगर्भितमासीत् । सभा वा मयानुमोदितप्रस्तावो वा मया
न निरमरणीयोऽभनत् । दिल्लीस्थेनैव मया पूरणीया पर्यनुयोऽयनैरानीन् । मया राजप्रतिनिधि
पत्र लेखनीयमासीत् । एव मे न सुल्भो विषय । अह सभा प्रतिष्ठ कथ किमर्थं चेति
विबुध्य राज्याभिन्नासम्भर्त्तानिश्चिन्त किमिच्छेत्सपष्ट विवेध-पत्रलेखन राज्याधिकारस्यापि च
प्रजाना लाभाय मम कर्तव्यमिति मम प्रत्यभात् ॥

अस्मिन् पत्रे लोचमान्य निलय-‘आली’ सहोदरप्रभृतीना नायनानामेता सभा प्रयत्नाद्वावृते मम विवादो राजकीयसंबन्धे लोचानां समतिप्राप्तये राजकीयं कनिष्ठपक्षे वर्तय्या सुभारणा युद्धास्रवृत्तपरिस्थितेरुपपद्ये मुसलमानजनैः प्रार्थितं च व्यक्तमनर्थम् । तन्प्रसङ्गात् राजप्रतिनिधेरनुज्ञामपेक्षितामसौ सतोरेण प्रदर्शयति ॥

सभासमाप्तेरनन्तरमेव ‘सिमला’प्रति राजप्रतिनिधेरुपगतत्वात् पत्र प्रेषणीयमासीत् । मम दृष्ट्या तमहत्त्वपूर्णमासीत् । प्रेषणाधिकरणाप्रेष्यमाणे विलम्बोऽभिविध्यत् । कालमन्वीकर्तुमासीममेच्छा । तथापि यस्य कस्यापि सदेशहारिणो वशे प्रेषयितुं न शक्यते स्म । य कोऽपि परिशुद्धहृदयस्तदादाय राजप्रतिनिधेरभवनं स्वहस्तेनैव प्रापयेदिति ममेच्छासीत् । दीनबन्धु-अँडुशमहाशयो मुख्याध्यापकसुशीलरुद्रमहाशयश्च ‘केंब्रिजमिशनपादि’ आफरलेंडमहाशयस्य नामधेयमसूचयताम् । स सज्जन पत्रमालोक्य सदिति दृष्टे नेतुं समेने । तदा ममात्रपत्रं नासीदित्यतो नासीत् कोयतराय । स तत् पठितवान् । तस्मादिदमरोचत । तन्नीत्वा प्रदातुं समेने । द्वितीयश्रेणीप्रयाणशुल्कं प्रदत्तसुरहम् । तथापि तत्र गृहीत्वा मध्यमश्रेण्या प्रयातुमभ्यासो ममेत्यत्र गीत् । तस्मिन् रात्रिप्रयाणे सत्यपि तस्यामेव श्रेण्या प्रयात । तस्य सरलता ऋजु स्वभावो निष्कपटा वाक् च मम मानसमाचरुर्षु । एवरीत्या पवित्रमानससज्जनद्वाराप्रेषितपत्रेणाभीक्षितमेव फलं लब्धमिति मे प्रयभात् । एतेन मम मनोभारोऽवतारित । मम मार्गं सुगमोऽभवत् ॥

योधानां सप्रहो मम द्वितीयपर्यन्तुयोज्यतासीत् । खेडा विना कथमन्यत्र मयारभणीयम् । मया सह कार्यकर्तृन् विना प्रथमतो योधा भवितुं केवाये आह्वतव्या । तस्मात् ‘नडियाद’पत्तनं प्राप्य बह्मभार्गुप्रभृतिमित्रैः सहैतद्विषयं चर्चितवान् । तेषां कतिपयैरियं गुलिका सौलभ्येन तिगारितुमशक्या भवति । अगीकृतमदीयसूचनारितस्य फलकारित्वमप्येव सशयप्रस्तां बभूवु । अहं येषां पार्श्वं गत्वा सैन्यं प्रवेष्टव्यमिति प्रष्टुमीक्षितवास्तेषां राज्याधिकारस्यापि मत्वे प्रेमोत्सेको नासीत् । राजकीयसेवकानां सबन्धे तैरनुभूतं कष्टरनुभवस्तस्मृतावद्यापि नूतनं स्थितं ॥

तथापि ते कार्यारभपक्षेऽभिमतता आसन् । आरब्धे मया कार्ये ममांधत्वं गतम् । ममाशाप्रवाहं स्यात्स्मादतरायोऽभूत् । ‘खेडा’सत्याग्रहफालं जना स्वशकटं भाटकं विना प्रयच्छन्ति स्म । इदानीं पुनः स्वयसेनानां वाक् तिष्ठतु । भाटकस्यापि शान्तं दुर्लभमासीत् । शकटानि विहाय पादत्रमण्यं प्रयातव्यमिति निरचैषम् । एव दिनस्य विशलियोजनदूरं गतव्यमासीच्छकटानामप्यलभे जना आहारं प्रयच्छन्तीति निरीक्षणं कथं स्यात् । आहाराय प्रार्थनाप्यनुचितेति वक्तुमशक्यमासीत् । निश्चितं च स्वयसेनैः प्रत्येकेनापि स्वकीयमाहारं स्वयमेव कोशे स्थापयित्वा वा प्रयातव्यमिति निर्धारितम् । तदोष्णकाण्डं इति शयनं वा निशारे वा नावश्यमासीत् ॥

यत्र यत्र वयं गतास्तत्र तत्र सभा आचारिता । जनास्तात्रापान्ति स्म । परप्रेषद्विपुराणां अरि सैन्यं प्रवेष्टुमप्रे नायता । भगवान्हिसोपासनास्तथापि शस्त्रालप्रहणं कथं व्रणीति । वयं

राज्याधिकारस्य साहाय्यकारि क्षेत्रेन को योपकार कृतोऽस्माकम् । इमान् प्रधान् तथाविधानन्यानि पृच्छन्ति स्म ॥

तथाप्यस्मन्नितरोद्यम फटकारो भवितु प्रवृत्त । बहो जना स्वनामानि प्रददुः । प्रथम-समूहस्य प्रेषणापरमशिष्टान् गणान् प्रेषयितु साध्य मत्रिप्यनीत्यस्माभिर्निरक्षितम् । एव नूतन-प्रविष्टा कुत्रातरणीया इति विषयमविवृत्याह प्रातःविभागाधिकारिभि सह पूर्वमेव वाग्व्यवहार कुर्वन्नासम् । प्रत्येकप्रातःविभागाधिकारिण (कमिशनर्) दिल्लीसभात् समाधाल्यन्ति स्म । एतादृशेव गुजरातीदेशे मिथिता । अह मम सहवाग्निश्च तत्राहूना । वय नत्र गता । परन्तु गद्वर्तनस्यौचित्य दिल्लीसभापेश्यात्रान्नीपस्तरमिति प्रथमात् । नोचद्रासन्नस्वप्रातापरणे नाह सुखिन आसम् । अह स्वयन्दीर्घ भाषणमकारम् । मम भाषणोऽधिकारिणा रुचिकर न किंचिदुक्तम् । तावदेव न । एकद्विकठिणवाचोऽप्यामन् ॥

सैन्य प्रवेश्यमिति जन प्रार्थयितु मया 'चीटय' प्रदीयन्ते स्म । तेषा मयोपयुक्त एको वाद कमिशनर्बधिकारिणोऽरुचिपरमासीत् । तद्यथा भरतम्बडस्य शासने 'निटिश'जने कृतेष्वकृत्येषु सर्वेषां जनांगमेव निगयुधीनरूपमव्यक्तमिति चरित्रे परिगण्यते । एतच्छाम्न निराकर्तुमस्माभि शस्त्रविद्या शिक्षणीया यद्य सुसमय प्राप्त । मध्यमश्रेणीजन स्वयमत्र आगत्य राज्याधिकारस्य सजातेऽस्मिन्नापन्नकाले साहाय्य करोति चेदभिधासो विनश्य शब्द-गणान्तरापो न स्थास्यतीति ॥

प्रातःविभागाधिकारी एतदधिकृत्य भाषिचोभयोर्मतेमेदे सत्यपि यतो भगवन्मामागतन्तोऽह सतुष्ट इत्युवाच । ममाभिप्राया मया यथाशक्ति विनयेनैव समर्थयितव्या एवामन् ॥

अस्ति इहाऽस्त्राजप्रतिनिधि प्रति लिखित पूर्वोक्त पत्रम् —

“ यथा मवान् जानानि तथैतन्मासस्य (एप्रिल) पचत्रिंशतिवारम्बदिनस्य पत्रे लिखितकर-रुणैर्युद्धसभामह नागत इति वक्तव्यमापनितम् । परन्तु वृषया दर्शनप्रदन्तानतर यद्यपि विनान्यन कारणात् पर भवति मम परमादरात् सभा गतयमिति स्वयमेवामान प्रेरयिता मभानागतोऽस्ति । लोऽस्मान्य निट-मिमिम वेमट-आडिश्चानरो (पत्रे प्रनाभिन्ननाथकेष्वन्यत्रमुद्रा इति मे भन्म् ।) सभा प्रति नाहानिना इत्येक करणम् । तेषामनाहानमन्त्याय प्रेमाद इतीदानीमयह गायनि । एतसभानतर प्रातेष्वपि सभा मिडिष्कनीति मया ज्ञानम् । तेष्वेनान्प्रमुजानात्य राज्याधिकारिण-स्त्रदाशयनारण्ये धाम प्रात्य स्वप्रमाद समीदुर्युगिति विनयपूर्वक मया सूच्यते । एतन् कोटयन्-प्रजाना प्रतिनिधीनायकान् राज्याधिकारस्यनमिन्नाभिप्रायप्रादिनोऽपि य कोऽपि राज्याधिकार-नादरेण दृष्टा न विनयेति विहाययामि । परन्तु सभाप्राप्तमितिपु मरे पत्रा म्भभिप्रायन निराकर व्यक्तकर्तुमप्यश आसीदिति यत्तु मम मनोपो भवति । सभाया बोधमनेना वा मनभि-मनमुदेशपूर्वमेव न यत्कीर्तयन् । सभापे स्थितनिर्णयपत्रप्रदानेन ममाया उदरान्तहमनुत्-

मतया साधयितुं शक्यमिति मम प्रत्यभात् । अहं कमप्यतराय विना तथा कृतवान् । एतेन सह प्रेषिते प्रत्येकपत्रे निवेदितमूचना राज्याधिकारिणः शीघ्रमेव स्वीकुर्वन्ति चेत्तथा शीघ्रमेव कार्यरूपं नेतुं शक्यत इत्याशा विभर्ति ॥

इतः किञ्चित्कालेनैव वयमितरस्वास्थ्यानीव 'ट्रिटिश'चक्राधिपत्यस्य स्वन्त्रभागिनो भविष्याम इत्याशयं रक्षाम । यदा चक्राधिपत्यस्य सफटमागतं तदा निर्मत्सुरेण निरातकेन च साहाय्य-प्रदानमस्माकं धर्म इति मम समतिरस्ति । तथाखल्वो दातव्य इति निश्चितमचास्माभिः । किन्त्वस्मद्-भीष्टमितरेषामिदं त्वरितमेव सेत्स्यतीति निरीक्षणमेतैस्तथा प्रवृत्ते कारणमिति केवलं सत्यमेव । अतः कर्तव्यस्याचरणं स्वयमेतदुचितमधिकार संपादयिष्यतीति यथैतदतरे भविष्यतीति भर्तृशय भाषणे सूचितराजकीयसुधारणा राष्ट्रमहासभापि च मुसलमानमहासभाभ्यां मिलित्वा रचित-निर्गहणक्रमं स्थूलतयानुसरन्ताति जनस्य निरीक्षणं न्याय्यमेव भवति । युद्धसभायां बहवः सदस्या आम्हदयपूर्वकं सहकारं प्रदातुमियं श्रद्धाधारभूता भवतीति मे विश्वासः ॥

अस्मदेदीयो जनो यथा पदं पश्चान्निघृते तथा कर्तुमहं शक्तश्चेन्महासभायां निर्णयान् खिलान्पसारयति युद्धसमाप्तिपर्यन्तं स्वराज्यमथवा प्रजाप्रतिनिधिमिति नोच्चारणीयं यथा तथाकरिष्यम् । साम्राज्यस्यैतद्विषमघटीप्राप्तौ भरतखड्गं स्वीयमुद्धयुक्तान् सर्गानपि साम्राज्यस्य कृते आहुतीर्तुं यथा शक्यं तथा कर्तव्यम् । अनेन कार्येणकेनेन हिंदुस्थानं चक्राधिपत्ये सर्वत्राप्यथनादरपात्रमहं भूत्वा वर्णभेदं कृत्वा प्रणष्टोऽभविष्यदिति मे विदितम् । किन्तु प्रायो भारतस्य जना सर्वेऽपीनोऽप्यन्वयारण्यमार्गमनुसर्तुं निश्चिता भवन्ति । अपि च शिक्षितसर्वे जनसमाजस्योपरि प्रभावशाली न भवनीत्यत्र वक्तुं न शक्यम् । दक्षिणाभिन्नातो हिंदुस्थानं निर्तनादनतरं मम कृपां सहायकतादमपर्यं भवति । तेषु राज्याभिलाषो विशेषतः प्रसूत इत्यहं सागराण्यं व्रजामि । पूर्वं महासभायां मेऽनेन शासनेन निर्धारणपूर्वकं निश्चिताऽप्यतरे 'ट्रिटिश'हिंदुस्थानस्य प्रजाप्रतिनिधिं प्रदेशमिति निर्णयस्याहमपि भागी सञ्चत । एतच्चार्थं महाभयोपेक्षमिति मम समति-रस्ति । किंतु शीघ्रमेव प्राप्तव्यं स्वराज्यमपि प्रेक्षणापेक्षान्पत्तरेणाप्येन केनापि भरतखड्गस्य प्रजा न तृप्यन्तीति मया सप्यगमनम् । एतदप्येयमाधनाय न कस्याहृतिरपिवा भवतीति मयामानानेके भारते विद्यते इति मम विदितम् । यस्मिन् साम्राज्ये स्त्रीषोऽयुक्तदशाद्येति इच्छामाशा च निश्चित-यत्नदर्शने न्ययमेवमानमपि सञ्चारित्येवमित्यगत्तु पर्याप्ता जगन्निस्तेषां विद्यते । अत एवचक्राधिपत्यस्य प्राप्तमप्यं दूरावर्तुं निःशब्दं निरादरं च धारयेन वाचा मनसापि कार्यानु-ष्ठानादरमर्षयः शक्यं निरत वेगेन गमनं विना नान्यत् । एतस्मिन्मस्य न लक्ष्यते चेत्तर्हीषाम-ह्या नदित्यं । साम्राज्यस्य स्थगप्रयत्ने यय भागिनधेत्स्मिन्मस्य एव स्वराज्यं स्थापितमित्यग-निर्णयम् ॥

अतोऽस्मात् लभ्य प्रयेक पुरुषे साम्राज्यरक्षणार्थमर्पयितुं समतिर्देयेति मम स्पष्टमस्ति । किञ्चार्थिकसाहाय्यविषये तदैव वचनं वक्तुं न शक्यम् । भरतखण्डेन साम्राज्यस्य कोशे मम योग्यतामतिक्रम्य धनं प्रदत्तमिति मम कृपयाऽहं सह मवृत्तनिःकृतसंपर्कणावगतम् । एवमुक्त्वाह मम देशवाग्बैष्यभिकभागवासिनामभिप्रायं व्यक्तीकृततास्तीति मम विदितम् ॥

सर्वेषामस्माकमाशयं सापयितुं वयमस्मज्जीवनस्य विनियोजनेनैषां सभा पदमेकं भवतीति मम मतम् । इतरे ब्रह्मोऽस्माकं तथैव भाषयन्तीति मे विश्वासः । किंत्वस्मदीया परिस्थितिरिति विचित्रा । अद्य वयं चक्राधिपत्ये स्थिताः स्मः । किंत्वस्माकं तत्रभागिनामधिकारो न विद्यते । अग्रेऽपि परिस्थितिरुत्तमा भवेदित्याशामवलम्ब्य वयमस्मज्जीवनमेव विनियुमहे । साक्षात् कीदृशीति स्पष्टमेतन्न किञ्चिन्निरूप्य युष्माकं निवेद्यते । न चेदहं युष्माकं मम देशस्यापि द्रोही भवेयम् । साक्षात् सिध्यन्ति वयं युष्माभिः समतिपत्रं नापेक्षामहे । किंवाशामभे सति तेन साम्राज्यभ्रमोऽपि नश्यतीति युष्माभिरवगतव्यम् ॥

विषयमेकमनिवेद्य मया न स्थेयम् । अस्माकमतर्भेदा निस्सर्गव्या इति युष्माभिरक्तं खलु । राज्याधिकारिणामत्याचरणं निरकुशवर्तनं च सोऽहं स्थातव्यमित्येतदेव तदर्थंक्षेदहं युष्मादिच्छामितुं न शक्तः । मुसघटितं निरकुशवर्तनं प्रत्यास्थातुं मम साहसमशेषं व्ययीनरिष्यामि । नैनोऽपि मनुष्योऽनादरेण द्रष्टव्यं कालातरापेक्षयातिशयिनं प्रजाभिप्रायं ज्ञात्वा तदवध्यातव्यमिष्यधिकारिणा निवेदनीयं भवति । चपारण्ये बहो कालादवस्थितं निरकुशराज्यं प्रत्ययामाह 'मिदिश' न्यायपक्षपात एव सर्वाधिकारशक्तिरिति मया प्रदर्शितम् । 'खेडा'स्थले राज्याधिकारं शपतो जना अद्य स्वीयसन्धार्यं कष्टं सोऽहं सिद्धा भवेद्युक्तेत् स्वयमेव देशस्य शक्तिर्न राज्याधिकार इति ज्ञातम् । अतो राज्याधिकारं प्रति तेषां क्रोधं प्रशाम्यन्तीनः । ते वदन्ति यथा—यदा न्याय्यं शिर उथापयेत् तथा सविनयेन क्रमेण प्रत्यरस्थेयम् । अतोऽनेन राज्याधिकारेण प्रजापक्षपातिना भिन्नव्यगिति । अनया रीत्या चपारण्यस्य खेडास्थलस्य च समारम्भं मया युद्धसत्रे कृत्वा स्पष्टविशिष्टप्रत्यक्षसेना भवति । अस्मिन्निषये मम कार्यं विरमयेत्युक्तिरेका मम आसोऽहं विरमयेत्येवा उभेऽपि समाने । पशुबलं प्रति प्रेमशक्तिर्नामातरवत्यामरात्केरुपयोगं जनेषु प्रकाशयितुं पथहं शक्तस्तदा प्रपचमवित् प्रत्यरस्थातुं समं भरतखण्डं युष्मादग्रे स्थापयितुं शक्नोमीति मया ज्ञायते । अत एतद्दुःखसहनस्य नित्यधर्मं मम जीवने व्यक्तीकृत्य तत्र ये सादरास्तत् स्वीकाराय तदग्रे स्थापयितुं कालोऽयमकालोऽयमिति नियमं विहायाममयममन्यस्यामि । अन्यस्मिन् क्वचिन्नार्थेऽहं प्रवृत्तश्चेत्तदेतद्गर्भस्य सश्रेण्या प्रतिवाद्यितुमेव नान्यकारणाय ॥

पर्वन्ते यूयं चक्रवर्तिनो भवितुं मुमत्मानराज्याधिकारिण्युष्माभ्यहस्तप्रदानाय वक्तव्यं मित्यहमिच्छामि । प्रत्येकमुसलमानस्यापि विषयेऽस्मिन् गाढासक्तिरस्तीति युष्माकं विदितमेव । हिन्दुर्भूत्वाप्यहं तेषां विषयं औदासीन्यं न किल सहै । तेषां दुःखान्यस्मद्दुःखानि भवन्ति । तत्र

स्थानाधिकारिणा लेशतोऽपि हिंसनं यथा न भवेन्मुसलमानतीर्थक्षेत्राणां विषये तन्मनोवर्माणामादरणमपि च स्वराज्यसाधनाय हिंदुस्थानस्थाधिकारविषये न्यायेन सञ्चाल्य च व्यवस्थापनमेतत्कार्यक्रम एव साम्राज्यस्य क्षेमाय स्थितम् । आम्बुजनागो मनः प्रेमणि स्थिते प्रत्येकभारतीये आलाना विषये आदरोऽस्तु । इतीच्छयैवैदं लिखितम् ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः

मृत्युसंमुखे

सैनिकसंग्रहणकार्येऽहं मम देहस्वास्थ्यं प्रायः सपूर्णमेव व्यनाशयम् । तत्काले मया मुख्यशोषेण्यमान आहारो यथा—भूचणकं नवनीतं जवीरादि । यद्यपि मया ज्ञातं नवनीतममितं भक्षयित्वा रोग्यहानिं सुलभेत्यहं तदधिक्रमभुजे । एतेनामशाकारव्याधौ । इदमहमधिकमलक्षयित्वा यदा कदाचिद्यथा मया गम्यते स्म । तथैव सायमाश्रमं गतः । तत्काले मया पञ्चसेननमपूर्मासीत् । एकवारं भोजनपरित्यागे स्वस्वस्थं भविष्यतीत्यचितयम् । परेषु प्रातर्न किञ्चिन्मया भुक्तम् । एतेन मम देहस्थितिरुत्तमाभूत् । किंतु सपूर्णस्वास्थ्यलाभायैतं कतिपयकालमुपवासं कार्यम् । यत्किञ्चिद्भोक्तव्ये सति फलरसमेकं विना नान्यत् स्पष्टव्यमिति मे विदितम् ॥

तदिदं किञ्चिदपरिदिनमासीत् । मयाहं भोक्ष्य इति कस्तुरबाईमहाशयोक्तापि सा ममाशामुपाहरत् । अहमाशाधीनं सत्प्र । अहं दुग्धनवनीतदधिर्सापिर्वादिभिः कृतपदार्थानि भोक्ष्य इति स्वल्पमाचक्ष्णासम् । अतः कस्तुरबाईमहाशया मदर्धे गोधूमयूरे मधुरान् कृत्वा तस्य सर्पिं प्रति तैलं निक्षिप्य समिश्रितवती । मदर्धे मुद्गरदल्पप्राप्तं निचिक्षेप । एतानि मद्यमरोचन्त । कस्तुरबाईमहाशया सतोयं मम रुचिं च तर्पयितुं पर्याप्तमेव खादामि । एतेन मम देहस्थितेर्हानिर्न भवेदित्यहं तान्यभक्षयम् । किंतु मम दुर्दैवमेनाहकालमेव निरीक्षते स्म स्वल्पं मया न भुक्तम् । जठरपूर्णमभुजे । इतो यमार्जराजस्यैतदधिकं ताबूटप्रदानेन समाह्वानं नावश्यंमासीत् । परमेश्वरस्यैव आमरणं तीक्ष्णदृश्यम् ॥

तदिदंसायंकाल एव मया 'नडियादपत्तनं' प्रतिनिवर्तनीयमासीत् । सायंतीनामरु-मग्निरस्यैरामरपत्तनमरिशमात्रदूरे स्थितमपि तत्र पादत्रमणेन बहुलं प्रयासोऽभवत् । श्रीवट्टभभाई-महाशयोऽयमपि महामहाराजदरगरे गच्छति । ममास्वास्थ्यं तेन ज्ञानमासीत् । किंतु मम येदना विषयदशाभूदिति तस्य नाहमदर्शयाम् ॥

एष 'नडियादपत्तनं दशाहोरात्रादनगमये प्राप्ता । तत्रयं 'हिंदु'अनायाथात्ममरणेनैव मृतनीत् । तत्रमग्निरस्यैरामरपत्तनदूरे स्थितम् । अहं कर्पयित्वा गत्या प्राणः ।

किञ्चिन्वेदना वर्धमानामृत । पञ्चदशानिमेपरैकतार मल विनर्ननीयमासीत् । पयनेऽहमा-
यस्तोऽभवत् । मयानुभूयमानकृत्ववेदना मित्रेभ्यो निवेद्याह शयने पतित । तान्पर्यन्त मया
सर्वैरुपयुज्यमान शौचकृप गम्यते स्म । अय दूरे स्थित । मन पार्श्वं मद्योजार
(' कसोट ') आनेतव्य इत्यहमत्रवम् । एतन्नन्दुमह लज्जिनोऽप्युपायानर नामीत् ।
श्रीकृष्णचन्द्रापुजीमहाशय प्रणामिनो मद्योजारमेरुमानिनाय । सुहृद् सर्वे चिन्ताक्रान्ता मा परित
स्थिता । तैर्मनोपरि प्रसारितप्रेमपाराया अवेक्षणनागर्नेध नानमामीत् । किन्तु तैर्मन वेदना
पारिहर्तुं न शक्यम् । तेषा नि महायना मन हठोऽपर्ययत् । वैद्याना माहाय्य मा भूत् । अहर्माप्य
न प्रवीण्ये । मया कृतप्रमादस्य प्रायश्चित्तमनुभवितुं वरम् । इत्य मपि हठवादिनि निरुपाया पश्यन्-
स्तस्यु । तस्मिन्नुर्दिशतिहोरानिनकान्ने त्रिगद्दार चत्वारिंशद्दार वा मन्त्रेनोच्चारितेन भवितव्यम् ।
अहमुपवासमकर्मम् । प्रथमतः पञ्चमोर्जप न गृहीत । बुभुक्षा नपूर्णेन निवृत्ता । तावत्प्येत मन्त्र
मम शरीर वज्रमिद दृढ भवनीत्युवाचत् । किन्तु तदेवाद्य मृत्तिरूपमिवास्तीति मया दृष्टम् ।
तस्य सदनगन्तिरेव विनष्टामीत् । तै रानुगामहाशय आगर्थ्योपय मेत्यमामिति बहुनात्रात् ।
मया नमतिर्न दत्ता । ' इजेक्यान ' क्तोमीयुवाच । तदपि मे न नमन्तम् । तत्रैत ' इजेक्यान '—
विषये ममाज्ञान केवळ हास्यननकमामीत् । ' इजेक्यान ' अत यस्य कस्यापि प्रणिनो दुग्धेन
भवितव्यमिति मया चिन्तितमामीत् । अनेन वैद्येन मूचिने ' इजेक्यान ' अत केवळ वृश्नञ्जामि
सिद्धपदार्थ उपयोजयिष्यते स्मेति मया पश्चादवगन्तम् । परन्वेतकाल नस्योपयोगायानीवपिउत्र
सञ्चत । विरेचन न व्यस्रत् । एतेन मन केवळ नि शक्तिरुदभूत् । फटित नानिपातञ्जर । मन
सुहृदो भीता । अन्ये केचिद्वैद्यानानिन्यु । चित्तविषेय रोगिण्य प्राय किं वा कुर्यात् ॥

शेठअन्नाडालमहाशयमनस्य भार्या च नडिपादपत्तनभाग्य मम मद्भागिभिर्गुणैश्च महता
जागरेण मा ' निरानापुर ' स्थितस्त्रीय ' बगडो ' मन्दिर प्रापयामात् । अस्या रुग्णारस्यया मम
कृतसेवापेक्षयाधिरुनिर्मलनिकामप्रेमनूरितशुश्रूषाग्रामो न कस्यापि माय्य आसीत् । चित्तैरवित्र
स्वल्पज्वरं विराम विना मम शरीर नशयन्तामीत् । चिरञ्जितस्थायीद जाड्य कटाचि मरणान मा
गमेयेदिति प्रत्यमात् । शेठअन्नाडालमहाशयगृहे वर्षेप्रमादउणामर्गमिनामपि मम मनस्वशान्ति-
रुद्ध्य मामाश्रम प्रापयन्तेति न तिरवन्तम् । ममाग्रहेणाय वशीकृतो मा तत्र निनाय ॥

यशहमाश्रमे वाग्या शयने लुठलन तदा श्रीवट्टममाईमहाशयो ' जर्ननी ' देश नदूर्वा-
मेन परानित इति वर्तमानमानिनाय । इत पर सैनिकप्रहो, निवृत्त इति प्रातःप्रियुक्तवर्तनेति
नदेश मय न्यवेदयत् । इत पर योऽनप्रहो निवृत्त इति वृत्तानो मनमनमो भार यद्वायनरयत् ॥

अहमिदानी जलचिकित्साप्रयोगं कुर्वन्नामम् । एतेन मनः किञ्चिदुत्तम भवन्तम् । तथापि
शरीरदाह्यं पुन सपादयितुं कष्टसाध्यमामीत् । बहुतो वैद्या नि नम्यनभिरयान् ददु । किन्तु न
किञ्चिदप्यपीकर्तुं क्लन्त नमन्तमासीत् । द्वान्या त्रिम्या मया दुग्धस्यप्रतिग्रहस्य प्रतिदत्तान-

नवचैतन्यमप्युदियायेति मया समतल्यम् । प्रकृत्या मनसि जनितपरिवर्तनेन न शरीरस्थिति परिवर्तिता । मम बुभुक्षोत्पन्ना । पच वा दश वा निमेषाच्छनैर्शनं परिक्रमितु प्रवृत्त । स इदानीं ममाहारे परिवृत्तिममूचयत् । यथा भवतामान्यडानि यदि सेव्यन्ते तदा तत्र देहस्यात्रि-
क्षुष्टिर्जायते । ततो देहस्थेतोऽपि शीघ्र शक्तिराप्नोति । अडमपि दुग्धवन्निर्दोष पदार्थ । इदं मानं न भवति । सर्वाडेभ्योऽपत्यानि न निर्गच्छन्तीति भवता किं न ज्ञातम् । एतादृङ्निर्माणान्यडानि पण्यवीथीषु लभ्यत इति ॥

अहमीदृगटान्यपि भक्षयितुं न सञ्जस्थित । किन्तु मम सारंजनितनन्तर्येषु कुतहलं कर्तुं पर्याप्ता शरीरस्थितिरुत्तमा वभूव ॥

एकौनत्रिंशोऽध्यायः

‘रोलेट’शासनमपि च मम धर्मसंकटम्

‘माथेरान’स्यलं गत्वा देहस्वास्थ्यं शीघ्रमेव भविष्यतीति सुहृदो वैद्याश्च दाढर्येनाव्रुवन् । तस्मादहं तत्र गतम् । किन्तु तत्र यमुदकमतीव लक्षणमयमासीत् । अतो ममावस्थितिस्तत्र बहुकष्टना-
भवत् । आमशान्नाधया ममातनद्वारं बहुसूक्ष्मतया तत्र निदरवशान्मलविसर्जनकाले तीव्रयानना समभवत् । अत आहारजिघ्रसीयोर्भयमुत्पेदे । एकसप्ताहाभ्युत्तमेव मया ‘माथेरान’ स्थानं परित्यज्य गतव्यमापतितम् । अद्य शम्भुलालत्रैलमहाशयो ममारोग्यशिक्षणभारमुवाह । डॉ. दलालमहा-
शयस्याराय प्रष्टव्य इति निरवभात् । तदनुसारेण डॉ. दलालमहाशय आहूतं समागतम् । एतस्मिन्ने-
न क्षणे मनोनिर्धारणशक्तिस्तदीया मम मानसमाचरुर्ष । व्रणस्य तदक्षणमेव शस्त्रचिकित्सा कर्तव्येति स एच्छत् । तथास्वित्यहमुक्तवान् । मम प्रकोष्ठ एव तत्कर्तुं न कोऽप्यतरायासीत् । परेषुतेव तन्मवृत्तम् । तेन पूर्णसाफल्यमयलभ्यत ॥

किन्तु तावता तस्य तृप्तिर्नासीत् । दुग्धसेवनं विना भवतो देहस्थिति पूर्वंभूतं भविष्यतीत्यप्रीति । तेन सह शालपाणस्य लोहस्य च ‘सोमल’ नामसंशोधस्थानं क्षेपणेन भवतः शरीरं सुदृढं भवतीति दृढप्रत्ययं ब्रवीमि इत्यसावप्रीति ॥

अनक्षेपणं स्नायदीयताम् । परतु दुग्धस्य विषयोऽप्य । तत्र पास्यामीति प्रतिज्ञातं भवेति प्रयुक्तमदाम् ॥

भवप्रतिज्ञां वरिदृशीनि वैद्यं पप्रच्छ । तस्य तत्कथामशेषां मम प्रतिज्ञास्मरणानि च न्यवेदयम् । दोहनशब्दे गोमहिषाणां चित्राहितां धुर्वन्तीति यदा ज्ञानं तदारम्य दुग्धमन्ययमासीत् ।

अधिकं च दुग्धं मनुष्यस्य सहज आहारो न भवतीत्यभिप्रेतत्वाद्दुग्धं मया सपूर्णमेव परित्यक्तमिति च मया विवृतमासीत् । तर्हिजाया दुग्धं पातु भवत कोऽप्यतरायो न स्यादित्यवग्रीत् ॥

वैद्योऽप्येतदनुसृत्य भवताजादुग्धपानेनाप्यलम् । मत्कार्यं चलतीत्युवाच ॥

अहं पराजितं सत्याग्रहं युद्धं कर्तुमासक्तिर्नमं जीवितुमाशांमुदयत् । अतोऽहं प्रतिज्ञायां सारभूताशस्य तिलाजलिं प्रदाय तामक्षरशं पालयित्वा तृप्तोऽभवम् । यतो यदा मया प्रतिज्ञा कृता तदा मम मनसि गोमहिष्यं केवलमासन् । तथापि सहजार्थे इतरप्राणिनां दुग्धमपि मिलितमासीत् । तदपि मुक्त्वा दुग्धं मनुष्यस्य नैसर्गिकाहारो न भवतीति यावदभिप्रायो वर्तते तावद्दुग्धसेवनं मम नासीद्धर्मं । यद्यथेतत् सर्पं मे विदितं तथाप्यजाक्षीरपानाय समतिर्दिता । जीवितुमाशां सत्योपासनां निरर्थकामकरोत् । सत्याग्रहयुद्धं करणीयमियुष्करु सयोगसरु एरुशं स्वीयादर्शस्य क्लेशमानिनाय । एतत्कार्यस्य स्मरणमद्यापि मम हृदये निगूढं मम पश्चात्तापं जनयति । अजाक्षीरपरित्यागायोपायं सदालोचयामि । परत्वापि मां ग्रसमानसूक्ष्ममोहेन सेवां करणेच्छ्यानाहमद्यापि पारं गन्तुं शक्तं ॥

आहारनिषेधे मम प्रयासा मयागीकृता हिंसातत्त्वशोधनकार्यं एको भागो भवतीति मम प्रिया सन्ति । तैरहं विनोदमानं च लभे । परत्वं मयाजाक्षीरोपयोगोऽहिंसादृश्यापेक्षयाधिकं सत्यदृष्ट्या प्रतिज्ञाभंगदृष्ट्या तु मां बाधते । अहिंसातत्त्वाद्यपि सम्यक्कृतं सत्यस्यादर्शो ज्ञात इति प्रतिभाति । सत्यस्योपरितनग्रहणे मुक्ते सत्यार्हिसामहमिमां न कदापि पूरयितुं शक्तं इत्यनुभवः प्राह । प्रतिज्ञां विट् न केवलमक्षरशं परमार्यतश्च पूरणीया इति सत्योपासनायां नियमः । प्रकृतमदभेऽहं मम प्रतिज्ञायां बाधारूपस्य केवलं मूल्यमास्थाय तस्यामानमर्षं व्यनाशयम् । मम हृदयं तापयने तदेव । परत्वं यद्यपि मे एतत्स्पष्टज्ञानमस्ति तथाप्यथेतनो मार्गो मम न दृश्यते । एवं चेत्प्रायसो मम समीचीनमार्गो गन्तुं न धैर्यमस्ति । तदुभयस्याप्यर्षं सम्यग्दृष्टयैकं एव । यत् सशपस्थानस्य मृत्योऽप्यश्रद्धाधरा श्रद्धाभावः । अतो भगवन्मम श्रद्धां देहीति रात्रिदिवं मम प्रार्थना ॥

इत् शीघ्रमेव मयाजाक्षीरपानमुपशान्तम् । डॉ. दलायमहाशयो मनोपरि उद्वेगं चिक्विसां चरन् । यदाह स्वस्योऽभयं तदा जीवितुमभित्ययं समुत्थत् । यतो भगवान् विशेषतां मम कार्यं निश्चितम् ॥

मम स्वास्थ्यप्राप्तं यदा एव वृत्तरिनामु प्रकटीकृतं 'सुलेट' सप्तितेरावेदनमत्रस्थानं च भुगणत्तरं । तस्मिन्ने गूचनां दृष्ट्वाह कथितं । श्रीमद्भगवान् मम इमांशयं प्रायशं प्रतिदिनमागयन् दृष्ट्वा गच्छति एव । अत्र मम भीतिर्नशयात् व्यक्तदृश्यस्य विमपि कर्तव्ययोगे च । अमुनिवत्तरंगिपती शिम्भनामि पर्वतं शास्त्रियसो पप्रच्छ । मया प्रयुक्तं यथा - पर्यवसानं यत्परं स्वयं जनां विच्छिन्नं अत्यन्तं । इदमश्रुत्वा तां मन्दिनेराशानुगमेन शास्त्रे निर्दिष्टे राी

सत्याग्रह ऋणीय । अहमेव रागशयितो नामत्र यदि एक एव प्रयत्नस्थायेनरे च मामनुसारे-
प्यन्तीनि निरीक्षणाय स्थित स्यात् । किंतु ममापुनिरुत्तरिपायस्यैता एतन्कार्यानुष्ठानाय मम
शक्तिरेव नास्तीति प्रतिभानीति ॥

एतद्वादानुवादफलत्वेन मम परिचिंतयन्तु पाठनैर्युता समाह्वानयेति निरारितमासीत् ।
‘रोलेट’समितेराल्यानेषु प्रैक्यटीभूतसाक्ष्यमाश्रित्य समितेराल्याया न निष्पत्तीति मनाभिमनमासीत् ।
आमोर्गौरवयुक्तो जनो न कोऽपि तदनुसर्तुं शक्यमिति मम प्रथमात् ॥

पर्यन्ते समाश्रमे मिडिता । विगतितना अपि तत्र नाहूता । यावद्दह स्मरामि श्रीरुटभमाई-
-महाशय मुनया तत्रागतता जना श्रीमतीमरोजिनीनाट्टडुमहाशया-होर्नीमनमहाशयो दिवंगत-
उमरसुबान्ता-श्रीशारदयात्रैरमहाशयोऽपि च श्रीअनमृयावार्दमहाशया बभूवु । सत्याग्रह-
-प्रतिज्ञा समायामेव सिद्धाभूत् ॥

तत्रत्यै सर्वेऽपि स्वस्वहस्ताक्षरी वृत्त परमिति मम स्मरिार्यानि । तदानीं मया न कापि
-पत्रिका चाल्यते स्म । तदा तदा दैनिकपत्रिकासु ममाभिप्राया प्रकाश्यन्ते स्म । इय पद्धतिरचायागी-
-कृता । श्रीशारदयात्रैरमहाशयोऽस्मिन् सदभेऽप्यतश्रद्धामुसाह । कार्यक्रम सुच्यतस्याया सर्वदा
कर्तुं तस्यासागराणशक्तेर्ज्ञानि ममास्मिन्नेव नदभेऽं प्रथमतः समुपनन् ॥

तात्कालिकी सत्या सत्याग्रहसदृश नवीनमायुधमुपयोक्तुमगीकरोतीत्याशा निराधारेति मम
-प्रथमात् । अतो मम सूचनामनुसृत्य सत्याग्रहसभेति प्रथेकमस्यैका स्थापिताभूत् । तस्या प्रमुख-
-सदस्या मोहमयीरर्निन इत्यनस्तस्या केंद्र मोहमय्यमेव स्थितम् । प्रतिज्ञापर वहवो जना हला-
-क्षरीकृतीमुपजाता । प्रसिद्धपत्रिका निरगु । जनस्य समा मिडिता । सर्वमेतदाद्येक्य मम
: ‘लेडा’ नग्रामस्य सामान्यदृश्यानि सर्वाणि स्मृतिमाप्यान्ति स्म ॥

अह सत्याग्रहसमाया अयशोऽभवत् । एतसमारर्तिना सुशिक्षिताना वर्गस्य मम
-चैकमन्यममरोऽप्यन्य इति मम शीघ्रमेव विदितमासीत् । सभाकूटेषु गुजरतीभाषया वक्तव्यमिति
मम ह्यो विचित्र दृश्यमान इतरकार्यपद्धतयश्च तान्निविशोयन्नाधितायामाहुत्त्वे च पातयामासु ।
पलु त औदार्येण मम वैपरीत्यानि सेहिरे इति मया समतव्यम् ॥

तथापि सभा बहुकाल न जीवेदिति प्रथमतः स्पष्ट प्रतिभानि स्म । सत्यार्हिसाना प्राधान्यं
-मया प्रतिपाद्यमन् तदानीमेव कर्तव्ययानामप्रियमित्येतन्म दृष्टिमगतम् । एव स्थितेऽपि प्रारभेऽस्त-
-त्कार्यमनिरभमेन प्रपठ बभूव ॥

त्रिंशोऽध्यायः

अद्भुतदृश्यम्

एकतो 'रोलेट' आख्यानस्य विरुद्धआदोलने परिमणे तीक्ष्णवे च विद्यमाने सत्यन्त्यो राज्याधिकार समिते सूचना प्रचारमानेतुमपि हठमाददे । 'रोलेट' शासन प्रकाशितम् । भरतखडस्य शासनसभाकार्यकलापमहमेकारमेव मम जीवनकाले दृष्टवान् । एतच्छासनमधिष्ठित्य चर्चा यदाभूत्तदा श्रीशास्त्रीमहाशय आवेशपूरित भाषण कुर्वन् राज्याधिकारस्य पूर्वप्रबोधं ददात् । तस्योष्णवाग्धाराया प्रवहन्त्या राजप्रतिनिधिं पूर्णदृष्ट्या त पश्यन्नन्यमनस्कतया शृण्वन्निर प्रत्यभात् । एतद्भाषणेन राजप्रतिनिधिर्मनसि गभीरपरिणामो भवत्येव नान्यथेति तदन्वे प्रत्यभात् । तच्चावस्यमुद्वेगपूर्णं चासीत् ॥

परतु सत्यमेव निद्रितमुद्वेगयितु साध्यम् । निद्राण इव छल करोति चेसर्गोऽपि प्रयत्नो निष्फल । राज्याधिकारस्य परिस्थितिरप्येतादृशी बभूव । शासनस्य नियमाननुसृत्य नाटकविधानमात्रे स आतुर आसीत् । अग्रेतनकार्यं पूर्वमेव निर्धार्यं स्थापितम् । अतः शास्त्रिण पूर्वप्रबोधो राज्याधिकारस्योपरि केवल व्यर्थो बभूव ॥

ईदृक् सदर्थे मम वाक्यमरणपक्वदनमेव नान्यत् । अहं राजप्रतिनिधिं दृष्ट्वा तादृशमार्गो नावलम्बनीय इति बहुधा प्रार्थितवान् । तस्य स्वयं च वृत्तपत्रिकाद्वारा च पत्रमलिखम् । राज्याधिकारस्य कार्यक्रमेण मम सत्याग्रहमेकं विना मार्गांतरनिरुद्धमिति स्पष्टमकार्षम् । किंतु तसर्वं निरर्थकमासीत् ॥

शासन राजनीयपुस्तिकान्तोऽद्यापि शासनत्वेन न प्रकाशितमासीत् । मम शरीरमतीव दुर्बलं स्थितम् । तथापि मम मद्रासपत्तनादाह्वानं यदायात् तदा दूरप्रयाणं कर्तुं निरचैपम् । सभासु भाषणाय पर्याप्तमुच्चैः स्वरारोहणं तदा मम न साध्यमासीत् । स्थित्वा सभसु भाषणं प्रमाणाधि न शक्नोमिति । अधिककालं स्थित्वा भाषणस्य शरीरमस्त्रिंशत् क्षणभंगं दृश्यं च क्लेशं स्फुरितुमारभते स्म ॥

दक्षिणदेशं प्राप्तस्य तत्राहं बाह्य इति न कदाप्यदृश्यत् । मया दक्षिणाफ्रिकया कृतज्ञार्थेण तामिलतेलंगुजनस्योपरि विशिष्टाधिकार आसीदिति मम प्रतिभाति स्म । दक्षिणात्या सज्जना मम भावनामेवासया नामार्थं । आमत्रणं दिवगतमस्तुरी-रगा-आयगरमहाशयस्य नाम्नागतम् । परत्वंस्य पथादवस्थित श्रीराजगोपालाचार्य इति मम 'मद्रास'नगरप्रयाणमार्गं विदितमासीत् । एष एवमेतं सह प्रथमं परिचय इति वक्तुं शक्यम् । तदास्ता तावत् । व्यक्तिशः परिसृतज्ञानमिदं प्रथममेव ॥

इय सूचना राजगोपालाचार्यस्य मनसि तत्क्षणमेव निम्बन्धासीत् । अतोऽरिमतितरमित्रेषु निवेद्यमानेषु तेषुपि सतोपेण समेतिरे । अह सक्षेपेण विज्ञापनपत्रिणामलिखम् । एकोनविंशत्यधिकनवशतोत्तरैकसहस्रमिते वसरे 'मार्च' मासस्य त्रिंशे दिने 'हडताल' आरम्भ्य कार्यविराम आचरणीय इति निश्चितमासीत् । परतु तत एप्रिलमासस्य षष्ठे दिने इति परिवर्तितम् ॥

एव जनानामस्य वृत्तात् आचरणस्य स्वल्पकालापूर्वमेवाज्ञायत । कार्यस्य तत्क्षणमेवा रमणीयत्वाज्जनानामितोऽपि दीर्घतरकालो न प्रादायि ॥

परतु तस्मात्परितमिति वक्तार के । एकातादपरातपर्यत हिंदुस्थान सर्वे ग्रामा पत्तनानि च सपूर्ण 'हडताल' आरम्भ्य कार्यविराममाचरन् । तद्दिनस्य दृश्यमद्भुतमासीत् ॥

एकत्रिंशोऽध्यायः

स्मरणीयः सप्ताहः (१)

दक्षिणभारते स्वल्पकाल सचर्याहि मोहनयीपत्तन प्राप्त । तद्दिन एप्रिलमासस्य चतुर्थे दिन इति स्मरामि । मया एप्रिलमासस्य षष्ठदिनस्य कार्यक्रमे भागिना भ्रितिव्यमिति शवरत्ना ३ बैबरमहाशयसकाशात्तरीवृत्ता त आगत । परत्वेतदतरे 'मार्च' मासस्य त्रिंशे दिने दिल्लीनगरे 'हडताल' आरम्भ्य कार्यविराम आचरित आसीत् । तत्र दिवगतस्वामीश्रद्धानदस्यापि च दिवगतहकीम—अजमलखानसाहेबमहाशयस्य वाक्य वेदवाक्यमासीत् । 'हडताल' 'एप्रिल' मासस्य षष्ठदिनपर्यत विलम्बनीयमिति तत्रैव तस्माभ्या समये न प्राप्त । दिल्लीनगरे तादृश 'हडताल' आरम्भ्य कार्यविरामो न दृष्टम् । हिंदो मुसलमानाश्च एकपुरुषवन्मिलिता । 'जुम्मा मरिजदे' भाषण कर्तव्यमिति श्रद्धानद आहूत सन् स तथैवाकार्षीत् । सर्वमेतद्राज्या धिदारस्य सहनशक्तिमतिक्रातमासीत् । 'हडताल' आरम्भ्य कार्यविरामस्य जनयात्रा यदा अग्निरथविरामस्थानात् पार्श्व गच्छति स्म तदा 'पोलीस' जनस्ता स्थापयित्वा ता प्रति गुल्किक्षेपमकार्षीत् । बहव क्षत प्राप्ता । बतिपया प्राणान् जह्नु । दिल्लीनगर अयाचार साधनाय प्रारभत । श्रद्धानदो मया तत्क्षणमेव दिल्लीनगर प्रत्यागतव्यमिति तत्रैव तत्र प्राहिणोत् । मोहनयीपत्तने एप्रिल ६ दिनस्य कार्यसमाप्तेरनंतरमागमिष्यामीति प्रत्युत्तरमलिखम् ॥

दिल्लीनगरे प्रसक्ता कथंन प्राय लहोरपत्तनेऽमृतसरपत्तनेऽपि प्रवृत्ता । मयामृतसर गन्तव्यमिति डे मृत्युपाल—डा क्रीचलुमहाशयश्चाभ्यामाग्रहपूर्वकमाह्वान प्रेषित यद्यपि मे

तदा तत्परिचय एव नासीत् । तथापि दिल्लीनगरगमनानन्तरमवृत्तसरनगरमागमिष्यामीति ममोद्देश ताभ्या न्यवेदयम् ॥

एप्रिल्मासस्य पञ्चदिने प्रातः मोहमभ्या परसहस्रप्रजा 'चोपाटी' स्थाने समुद्र-स्नानार्थं मिलिता । स्नानानन्तरं मिलित्वा ते 'माधववाग' दिशा यात्रां चकुरे । यात्रायाः स्त्रियः शिशवश्च बभूवुः । अनेके मुसलमानाश्चासन् । मुसलमानमित्राणि यात्रामिलितान् कतिपया 'माधववाग' समीपवर्तिमस्त्रिजदं नीत्वा श्रीसरोजिनीदेव्या मम च भाषणं कृत्यामासु । विट्ठलास-जेराजाणीमहाशयस्तत्र तक्षणेव 'स्वदेशी' प्रतिज्ञां हिंदुमुसलमानानामेक्यप्रतिज्ञां च कारयितुं सूचनामदात् । किंत्वह न केनापि प्रतिज्ञां अल्पसरे कार्या अथ त्रियमाणप्रतिज्ञानिर्वाहणेनैव तृप्तैर्भवेत्त्वयिमिति सूचनां प्रत्यादिशम् । एकदा वृत्तप्रतिज्ञायां नैव भगवुः कुर्यात् । अतः स्वदेशीप्रतिज्ञाया इगितपरिणामं के जाता इत्यगन्तुमावश्यकं भवति । हिंदुमुसलमानानामैक्यताप्रतिज्ञायां निगूढस्य महत्तरस्य पर्यावर्तनस्य संस्मरणं प्राह । इत्यहं वादमकार्षम् । पर्थते प्रतिज्ञाधारणं चिन्तयिषुमि संस्मरिषु तद्दुदेशतः परेषु प्रातः पुनः समेलनीय इत्यनूचयम् ॥

मोहमभ्या 'हटताल' आरब्धं वार्धनिरामो निरतिशयेन प्रवृत्त इति वक्तुमेव नावश्यकम् । सविनयशासनं भगवतः कर्तुं सर्वं सज्जीकृतमासीत् । एतत्समये द्वित्रान् निचारानधिकृत्य चर्चा कृता । जनसामान्येनाभिमुखीभवितुं सुलभसाध्यानां साधनमेव केवलं सविनयभगवत्समाचरणीय इति निश्चितम् । लवणस्थोपरि वसो लोचनानामप्रिय आसीत् । एतमपसारयितुं वियता कालेन जनक्षोभं प्रचढो भवति स्म । तस्मात्लवणशासनानां विरोधेनापि जनाः समुद्रजलेन स्वगृहेष्वेव लवणं सज्जीकुर्यादित्यहमसूचयम् । मम द्वितीया सूचना राग्याधिनारेण बहिष्कृतं पुस्तकं 'हिंदी स्वराज्य' 'सरोदय' (रजिन् कवे Unto The Last इति ग्रन्थस्य गुजरातीभाषयानुवादः) एतद्दुदेशानुगुल्मेन प्राप्ता । ते मुद्राप्यसर्वेषामप्रतः विक्रयणमेव सविनयशासनभगवत्याय तं सुलभे मार्ष इति प्रवृत्तम् । अतः एते पुस्तके वशीते मुद्राप्यं तस्मात्पुनरासादनं प्रवर्तमानं प्रचडसार्वजनिकसभया ते विज्ञेयं परिपाटिर्व्यधीयत ॥

एतदनुसृत्य एप्रिल्मासस्य पञ्चदिनस्य सायंकाले स्वपसेवकानामेव सैन्यमेवैते बहिष्कृते पुस्तके जनानां विज्ञेयमानिनाय । श्रीसरोजिनीदेवी अहं च महात्वरया तेषु प्रस्थिता । सर्वा प्रतिलिपयः शीघ्रमेव विज्ञेयाः । एतद्विक्रयणतद्रव्यं सविनयभगवत्समर्थयार्थं उपयोक्तव्यमिति निश्चितम् । एतत् पुस्तकद्रव्यस्य प्रतिलिपेरैरुत्साधनुरागना मूल्यम् । इति निश्चितमपि तन्मूल्येनैव विज्ञेयतरो न मया स्मर्यन्ते । मह्यो जना एतद्विज्ञेयैरर्थं वक्तुं शक्यतां स्थितमखिलद्रव्यं बहिर्दत्तुं । एतद्विज्ञेयैरर्थं पचक्यकाणां दशक्यकाणां च 'नोट' प्रयोग्यं गतानि । एतदन्तरं एतां प्रतिलिपिं पचाराद्व्यर्ध्वीकृता इत्यहं स्मरामि । एतां बहिष्कृत

मया सहैव स्थित । ममुरा प्राप्य मा सैलिक्रशिविरि निन्यु । परतु किंरुर्न्यमिति वा कुत्र
नेतव्योऽहमिति वा न कोऽप्यधिकारी वक्तु समर्थ आसीत् । परेषु प्रातश्चतुर्दिनसमये
माम्बुधाय मोहमयीगामिबस्तुपूर्णशक्रव्यामतरमां निन्यु । मयाह्वे मा सनर्दमाधवपुरे पुनरवता-
रयामासु । लाहोरपत्तनात् पत्राहकशक्रव्या आगतोऽधिकारी 'बौरिंग'महाशयो मा स्वशे
स्थापयामास । तेन सह मा प्रथमश्रेण्या शक्रव्यामुपावेशयत् । सामान्यो वदिरह 'जैटलमेन'वदी
सवृत्त । सोऽधिकारी सरमाइन्लओडनायरमहाशयस्य दीर्घस्तुतिपाठमारभत । तेनोक्त यथा
सरमाइक्लमहाशयस्य वैयक्तिरुतया भगदुपरि न कोऽपि द्वेषोऽस्ति । भगता 'पजाव'देशे
पद न्यस्यते चेतत्र शातिभगो भवेदिति शक्यते तापदेवेति । पर्यन्ते मया स्वयमेव मोहमयी
प्रतिनिवर्तितव्य 'पजाव'देशवर्षि नातिरुमापीति समलव्यमिति मामुचु । मम दत्ताज्ञाप्रकारेणा-
चरितु न साध्य निवर्तितुमह सिद्धो नासमित्युक्तवान् । सोऽधिकारी प्रोवाच यथान्यो मार्गो न
विद्यते । भगदुपरि शासनापुरोधेन कार्यक्रम स्वीकार्यो भवतीति । किंतु मया न विमन्यत्
कर्तुमिच्छतीति पृष्ट सोऽप्रीयथा न जाने । उपरितनाधिकारिणामाज्ञा निरीक्षे । सयो भगन्त
मोहमयी नेप्यामीति ॥

एव वय सुतनगर प्राप्ता । अत्र मामन्यस्य कस्यचिदधिकारिणो वशे ददु । मोहमयीं
प्राप्यानतर भवेदिदानीं स्वतत्र । तथापि मरीनलाइन्सनामकाग्निरयनिरामस्थानस्य पार्श्वेऽनतीतु
वरम् । तत्राह भगदर्शे वाप्यस्तच्छास्त्रशक्यं स्थापयिष्यामि । 'कोलाजा'स्थले जनरामहो
मिलित इति समयो द्श्यते इत्युचु । भगदिष्टप्रकारेण वर्तितु समतिर्ममिति न्यवेदयम् ।
अनेनाय सतुष्टो मामरदन्तु । तदुक्तप्रकारेणाह मरीनलाइन्सस्थलेऽनतीर्ण । मम मित्रस्यैक
शक्रस्तत्र गच्छति स्म । स मा रेवाशक्रजवेरीमहाशयस्य मंदिर निनाय । मद्रासेधवृत्तात-
माकर्ण्य जना अतिमुद्गा आसन् । स क्रोपस्तेषामुन्मादमजनपादिति मद्य न्यवेदयन् ।
'पायधूनी' स्थल समीपे यत्र कापि क्षणे जनक्षोभो निरीक्ष्यते । न्यायाधिनारी सैनिनाथ तत्र
गता इत्युचत् ॥

यात्रदह गृह प्राप्तस्तानदेव उमरमोहानीमहाशयो अनसूयात्रार्दमहाशया चागम्यैकक्षगमेर
भवता 'मोटर'यानेन पायधूनीस्थळ प्रति गतव्यमि यरोचताम् । जना क्षमामनीता ।
अनीनाशाता भवन्ति । अस्माभिस्तांसमाजातुमशक्यम् । भगानेव समर्थ इत्युचत्ताम् ॥

अह 'मोटर'यान उपगिष्ट । पायधूनीस्थळपार्श्वे महान् जनसमूह स्थित इत्यपश्यम् ।
मदर्शनादेव लोका आनदेनोन्मत्ता इव । तद्क्षगमेव जर्न मिडिचा "वदे मातरम्" "अटा
हो अकरर" इति ध्वनिना गगन विद्रीर्गमिवासीत् । पायधूनीस्थळ अद्याम्हा सैनिना दृष्टा ।
उपरिष्ठादिष्टिक्रमज्ञाना वृष्टि पतति स्म । शार्नैर्भित्तव्यमिति प्रार्थिनास्तथापि मृत्तिकाम्ण्डवृष्टि
परिहर्तुं न शक्येव प्रत्यभात् ॥

पुस्तकानां क्रयणेन दण्ड आसेऽथ भवेदिति यथा रीया जनानां विवृतमासीत् । परंतु तत्रात्र कारागृहमीति सर्वेषां नष्टा बभूव ॥

राज्याधिकारेण बहिष्कृतपुस्तकयोः प्रिय एव नासीत् । प्रितीतपुस्तके बहिष्कृतपुस्तके इति वक्तुं न शक्यते । एतदर्थं राज्याधिकारेण टीका स्वानुकूलामनुव्रित्तिं पश्चाद्बध्नात् । पुस्तकानां पुनर्मुद्रणात्तानि बहिष्कृतपुस्तकानां नूतनावृत्तयो भूत्वा तेषां प्रियं शासनानुरोधेन-परमो न भवतीति राज्याधिकारस्याभिप्राय आसीत् । अथ वृत्तांतो जनानामाशाभंग आसीत् ॥

परेषु प्राप्त स्वदेशीयानां हिंदुमुसलमानानामैक्यमधिकृत्य प्रतिज्ञाधारणाय सभा मिलिता । निटलदासजेराजाणीमहाशयस्य यद्यद्बलं तद्बलं न भवतीत्यनुभवोऽथ प्रथमवारं समभूत् । स्वल्पो जन उपस्थितः । तत्रागतचतुःपट्टसहादरीणां कतिपया स्पष्टं मे स्थूतीं वर्तते । तत्र मिलितानां पुरुषाणां सख्याप्ययत्नाः । प्रतिज्ञां तावद्विखिन्वा मया समामानताः । तत्रत्यैर्जनैस्तद्धारणात्पूर्वं तदर्थं सर्वोऽपि विवृतः । तत्र बह्वल्पका जना स्थिता इति मम दुःखं वाच्यं वा नासीत् । यतो जनसामायस्य वर्तने मया सहजो व्यत्यासो दृष्टः । अग्रेतनकार्ये पक्षपातो मौनेन कर्तव्यरचनामकरुणार्थेऽस्तीत्येतदतस्मेतद्दिनपर्यंतं तिष्ठति ॥

परत्वेतद्विषयमधिकृत्यैकं अध्याय एव लखनीयो भवति । कथाया अग्रतश्च लाभः । एप्रिलमासस्य सप्तमदिनरात्रौ दिल्लीनगरममृतसरनगरं च प्रस्थितः । एप्रिलमासस्य सप्त दिने मथुरां प्राप्तेनमया ममासेधं कुरुरिति सूचना ज्ञाताभवत् । मथुराया अग्रेतनस्थाने आचार्य-गिडवाणीमहाशयो मा दृष्टमागतः । ममासेधं सय इति निवेद्यावश्यके सति मम सेवां स्वीकार्यं यन्नृणीत् । अस्याहं तमभिनवावश्यके सति तथा करिष्यामीत्योचम् ॥

मया पञ्चाग्रतः प्रविष्टे तत्र प्रजशातिभगप्राप्ते सभस्य विद्यमानत्वापजाबदेशस्याधि-नातिप्रमितव्य इति लोहशकट्या 'पलवल' नामरुमग्निरधिरामस्थानप्राप्ते पूर्वमेव मश लिखितामाज्ञा ददुः । शकट्यान्तरीतव्यमियुचुः । निश्चितमेवागतव्यमिह पजाबदेशमागतुं माहूतः । ततोऽहं तत्र गतुमिच्छामि । मया तत्र गमनं शातिभगाय न परं शातिस्थापनाय । अतो युष्मदाज्ञाभनुसर्तुमहं न शक्नोमीत्युक्त्वा शकट्यां नागतीर्णः ॥

पर्यंते वाप्यसंचालितशकटी 'पलवल' नामरुमग्निरधिरामस्थानं प्रापः । महादेवदेसाई महाशयो मया सह स्थितः । इतः प्रवृत्तवृत्तान्तं स्वामिश्रद्धानन्दाय निवेद्य जनानां ज्ञाता भवतेति वक्तुमहं तं दिल्लीपत्तनं प्राहैपम् । मया दत्तामाज्ञामुल्लङ्घ्य तपलरूपो दण्डोऽनुभविष्यति इति वस्मान्निर्गारतमिति यादृक् तादृगपि दण्डं मे ददतु वयं चेत्पूर्णशांतिं स्थितास्तदास्मान् जयो भविष्यतीति च तेन प्रियणीयमासीत् ॥

'पलवल' स्थाने मा वाप्यसंचालितशकट्या अवतार्यं सैनिकस्ये ददुः । अचिरादेव दिन्दिहानगरं वाप्यसंचालितशकट्यागताः । तत्र मा तृतीयश्रेण्यामतरुपावेशयन् । सैनिकवर्गं

मया सहैव स्थित । मथुरा प्राप्य मा सैनिकशिविरं निन्द्यु । परंतु किंनर्तव्यमिति वा कुत्र
नेतव्योऽहमिति वा न कोऽप्यभिकारी वक्तुं समर्थ आसीत् । परेषु प्रातश्चतुर्दशदिनसमये
मामुत्थाप्य मोहमयीगानिवस्तुपूर्णगण्डव्यामर्तमां निन्द्यु । मयाहं मा सार्द्धमाघरपुरे पुनरवता-
स्यामासु । लाहोरपत्तनात् पत्रमाहकशकट्या आगतोऽभिकारी 'मैरिंग' महाशयो मा स्वशरो
स्थापयामास । तेन सह मा प्रथमश्रेण्या शकट्यामुपविशयत् । सामान्यो मंदिरह 'जेटलमेन' नदी
संवृत्त । सोऽभिकारी सरमाइकलओडरायरमहाशयस्य दीर्घस्तुतिपाठमारभत । तेनोक्तं यथा
सरमाइकलमहाशयस्य वैयक्तिकृतया भवदुपरि न कोऽपि द्वेषोऽस्ति । मन्ता 'पनाव' देसो
पदं न्यस्यते चेत्तत्र शातिभगो भवेदिति शक्यते तावदेवेति । पर्यन्ते मया स्वयमेव मोहमयीं
प्रतिनिर्गर्तितव्यं 'पनाव' देशवर्धिं नानि क्रमामीति समतव्यमिति मामूचु । मम दत्ताज्ञाप्रकारेणा-
चरितुं न साध्यं निर्वर्तितुमहं सिद्धो नासमिद्युक्तान् । सोऽभिकारी प्रोवाच यथायो मार्गो न
विद्यते । भवदुपरि शासनानुरोधेन कार्यमम स्वीकार्यो भवतीति । किंतु मया न निमन्यत्
कर्तुमिच्छतीति पृष्टं सोऽब्रवीद्यथा न जाने । उपरितनाभिकारिणामाज्ञा निरीक्षे । सयो मरन्त
मोहमयीं नेयामीति ॥

एव वयं सुरतनगरं प्राप्ता । अत्र मामन्यस्य कस्यचिदभिकारिणो वशे ददु । मोहमयीं
प्राप्यान्तरं भवेदिदानीं स्वतंत्रं । तथापि मरीनलाइन्सनामकाग्निरयगिरामस्यानस्य पार्श्वेऽवतीतु
वरम् । तत्राह भवदर्थं वाणसचालितशकटो स्थापयिष्यामि । 'कोलावा' स्थले जनसमूहो
मिळित इति सभगे दृश्यते इयूचु । भवदिष्टप्रकारेण वर्तितुं समतिर्ममिति न्यवेदयम् ।
जनेनाथ सतुष्टो मामवदन्त् । तदुक्तप्रकारेणाह मरीनलाइ सस्थलेऽवतीर्णं । मम मित्रस्यैव
शकटस्तत्र गच्छति स्म । स मा रेवाशमरजवेरीमहाशयस्य मंदिरं निनाथ । मद्रासेऽवृत्तात्
माकार्यं जना अतिमुद्धा आसन् । स क्रोशस्तेषामुमादमजनयदिति मया न्यवेदयम् ।
'पायधूनी' स्थलं समापे यत्र वापि क्षणे जनशोभो निरीक्ष्यते । न्यायाधिकारी सैनिकश्च तत्र
गता इत्युच्यते ॥

यावदहं गृहं प्राप्तस्तावदेव उमरमोवानीमहाशयो अनसूयार्द्धमहाशया चागन्त्येनक्षगमेन
भवता 'मोटर' यानेन पायधूनीस्थलं प्रति गतव्यमित्युच्यते । जना क्षमामनीता ।
अतीवशाता भवन्ति । अस्मान्निस्तान्समायातुमशक्यम् । भवानेन समर्थ इत्युच्यते ॥

अहं 'मोटर' यान उपविष्ट । पायधूनीस्थलं पार्श्वे महान् जनसमूहं स्थितं इत्यवश्यम् ।
मदर्शनादेव लोका आनन्देनोमत्ता इन् । तद्गगमेन जर्तुं मिडिया "वदे मान्त्" "आत्ता
हो अन्नर" इति ध्वनिना गगलं विदीर्णमिमासीत् । पायधूनास्थलं अश्वाग्दां सैयिका दृष्टा ।
उपरिष्ठादिष्टिकाखडानां वृष्टिं पतन्ति स्म । शार्तर्धेनितव्यमिति प्रार्थिनास्तथापि मृत्तिकामुलं दृष्टि
परिहर्तुं न शक्येव शक्येव ॥

जनयात्रा 'अन्दुलरहेमान' वीथिनागत्य 'क्रॉफडमार्वेन्ट' दिशा यत्रा संचलति तावदेवाकस्मात् अश्वारोहिणोऽभिमुखीभूय स्थिताः । जनयात्रा इतोऽग्रतो दुर्गपार्श्वं यथा न गच्छेत्तथाकर्तुमागतास्ते । जना निर्विवरतया सांद्रमेव स्थिताः । सैनिकजनानां पंक्तिविच्छेद आसीत् । अस्मिन्नसमूहे मम ध्वनिर्न श्राव्य इति वस्तुं, शम्भ्यम् । तावदन्तरे अश्वारोहिणामाज्ञां दत्तवान् मुख्याधिकारी जनान् विद्रावयतेति । तदक्षणमेवाश्वारोहास्तोमरान् भ्रामयन्तो जनमन्ये महावेगेन पतिताः । अहमपि धातो भवेयमिति क्षणमात्रं मे प्रत्यभात् । परंत्वियं भीतिनिर्मूला- भवत् । अश्वारोहिणु महावेगेन पतसु जनसमूहो भग्नः । क्षोभे प्रवृत्ते जनाः पलायितुमारब्धाः । कतिपयाः पादस्ताडिताः पतिताः । कतिपयानां शरीरं क्षतमासीत् । तस्मिन्जनसमूहेऽघानां परिचलनाय नैव स्थलमासीत् । जनान् विद्रावयितुमपि नासीन्मार्गः । अतोऽश्वारोहा नेत्रे निमील्य जनमन्ये मार्गमाक्रम्य गताः । स्वेषां यचनाख्यानं किमिति ते व्यजानन्तेत्यभ्युहितुमपि न शक्यम् । सर्वमेतन्मिळित्वात्यंनभयानकदृश्यमासीत् । अश्वारोहा जनाश्चोन्नतक्षोभे मिथ्रिता बभूवुः ॥

एवं जना विद्राविताः । अग्रे प्रक्रमितुमासक्ता निरुद्धाः । 'मोटर'यानस्य गंतुमवकाशो ददुः । अहं तत् 'कमिशनर कचेरि' स्थानस्याग्रे विहाय तस्य सैनिकजनस्य वर्तनविचारं वक्तुं तत्रावतीर्णः ॥

द्वात्रिंशोऽध्यायः

स्मरणीयः सप्ताहः (२)

अहं 'कमिशनर प्रिफिय'महाशयस्य कचेरिं गतः । तत्र गंतव्यपदेषु सर्वत्र युद्धायेवापाद- मस्तकं शस्त्रसज्जितान् तान्सैनिकानद्राक्षम् । वेदिकोदीपितेवासीत् । यदाहं कचेरिं प्रवेशितस्तदा तत्र प्रिफियमहाशयस्य निकटोपविष्टं चोरिगमहाशयमपश्यम् ॥

मन्त्रेऽपतितानि सर्वाणि दृश्यानि 'कमिशनर'महाशयस्यावर्णयम् । तेन संक्षेपतः प्रोक्तं यथा यदि जनयात्री दुर्गं गच्छेत्तदा जनक्षोभः सत्यमेव भविष्यतीति ज्ञात्वा तस्यास्त्र गमनं नाहर्मेच्छम् । जनाः सदृचनं न शृण्वन्तीति मम व्यक्तमासीत् । अतः अश्वारोहिणो जनोपर्याभिधायितुमाज्ञा दत्ता । नासीत्कल्पयो मार्ग इति ॥

मयोक्तं यथा किन्त्वस्य फलं किं भविष्यतीति युष्माकं विदितमासीत्किल । अश्वाः कथं जनान् न मर्दयेयुः । अश्वारोहिणस्तत्र प्रेषयितुमावश्यकमेव नासीदिति मम प्रतिभाति ॥

ततः त्रिफियमहाशयेनोक्तं यथा—तन्निश्चयेनाह्यातुमशक्यम् । भवदुपन्यासेन संवर्तमानः परिणामो ज्ञायतेऽस्माभिरधिकारिभिः । प्रथमत एव कठोरसंविधानानि न क्रियन्ते चेदमेतना परिस्थितिः परवशा जायते । जना युष्मदृशा न तिष्ठन्तीति निश्चितं ब्रवीमि । शासनं प्रति-भटीकर्तुं शीघ्रमेव जानन्ति । शांता भवितुमस्मत्कर्तव्यमिति न जानीयुः । भवदुद्देशानां विषये मम न कोऽपि संशयो विद्यते । जनास्ताननवगत्य स्वीयां सहजां बुद्धिमनुसरन्तीति ॥

प्रत्युक्तं मया यथा—दृश्यताम् । अत्रैवावयोरस्ति मतभेदः । जनाः स्वभावतः शांता न पुनर्हिंसापरा इति ॥

एवं चिरकालं शर्चामकरवाच । पर्यन्ते त्रिफियमहाशयः पप्रच्छ यथा—भवदुपन्यासो जनोपरि सर्वो व्यर्थो भवतीति चेदृष्टं तदा किं भवान् करिष्यतीति ॥

तथा यदि स्पष्टं मे प्रतिभाति तदा सविनयशासनमंगं निरोत्स्यामि । तस्यार्थः कः । भवान् विमोचितक्षणमेव पंजावं प्रस्थास्यत इति बोरिंगमहाशयस्यावोचत् ॥

सत्यम् । प्रथमवाप्यसंचालितशकटेनैव प्रयाणं कर्तव्यमित्यालोचितम् । किंत्वेतस्मिन् दिने तत्र शक्यम् ॥

यदि भवान् क्षमावानास्ते तर्ह्ययं विनयो भवता दृश्यत एव । अद्याहं अमदानादनगरे किं भवतीति किं भवान् जानात्यमृतसरनगरे वा । सर्वत्र जनानामुन्मादः संबृत्तः । वस्तुतो मम सर्वो विषयो न विदितः । कतिपयस्थलेषु वृत्तांतवाहिनीं तंत्री विच्छिन्ना । एषां सर्वशोभाणां पर्यनुयोज्यता भवत एवेति ब्रवीमि ॥

यत्र यत्र मया तथा दृश्यते तत्र तत्राहं सिद्धः संमन्ये । मा भूदत्र संशयः । किंत्वमदा-बादनगरे प्रवृत्तः क्षोभ इत्येतत्सत्यं चेत्तन्म आश्चर्यं व्यथां च जनयति । अमृतसरनगरविषये वृत्तं न शक्यम् । तत्राहं न गतः । न किंचित्तत्र जानामि । किंतु 'पंजाव'विषये सम्यक् ज्ञातम् । यदि तत्रत्या राज्याधिकारिणो मम तत्र प्रवेशं न न्यरोत्स्यन्तदा तत्रत्यां परिस्थितिं शांतां कर्तुमधिकं साहाय्यमभविष्यत् । मां निरुष्य जनानां अनावश्यकतया क्रोधोदीपिनं चक्रुः ॥

एवं रीत्यावयोश्चर्चा भवति स्म । द्वयोरेकमन्तं न शक्यमासीत् । मया चोपाटीस्थले भाषणं कृत्वा शांतैर्युष्माभिर्भवितव्यमिति वक्तुमिच्छामीत्युक्त्वा तावभिवाच ततो निर्गतः । चोपाटीवालुक्यसु समा मिलिता । अहमर्हिंसाधर्मं सत्याप्रहस्य परिमिति चाधिबृत्त्य दीर्घकालं भाषमाण इत्यमुक्तान्यथा सत्याप्रहः सयवतामायुधम् । सत्याप्रहिणाहिंसात्रतमंगीकार्यम् । अतो जना यदि कायेन वाचा मनसाप्यर्हिंसां नानुसर्तन्ति तदा सत्याप्रहयुद्धेनाचारितं मम न शक्यमिति ॥

अमदानादक्षोभप्रवृत्तातोऽनगृह्यानाईमहाशयामन्यागत । सायामेतिरेति वृत्तान केनापि प्रसारित । कर्माणि त्यक्त्वाहिंसाकार्ये उपनान्ता । कश्चिदभिप्रायमिन् क्षोभे प्राणान् तत्याज ॥

अहमदानादनगर गत । नडियादनगरसमीपे लोहशायाया उक्तेषु यत्र वृत्त । वीरमगामप्रागे क्वचिद्राजकीयाधिकारिण मारितत । अमदानादे युद्धशासनस्य प्रयोग उपनान्ता इत्यहमज्ञासिपम् । जना भयप्रस्ता बभूवु । तैर्हिंसाकार्याणि वृत्तानि । अथ राज्याभिप्रायेण कुसीदसहित दड दापिता । 'कमिशनर' पार्श्वे नेतु मां कश्चिदभिप्रायरी स्थाने निर्गममाण स्थित । यदाह प्रैटमहाशयस्य पार्श्वं गतस्तदासायानिजोपाविष्ट आसीत् । मया तदप्रे वृद्धकृत्वा-सीत् । क्षोभा प्रवृत्ता इति मम विषयो व्यतीकृत । युद्धशासन नाशयामिति सूचयिष्ये शाते पुन स्थापनाय यत्र कापि प्रयत्ने कृते तसाहाय्य कर्तुं सज्जस्थिनोऽस्मीति तस्मै न्यवेदयम् । साबरमती—आश्रमस्य बहिरगणे सार्जनिकसभा मेलयिनुमनुज्ञा प्रार्थिता । इय सूचना तस्य मनसे रुचिता । 'एप्रिल' मासस्य प्रयोदशदिने भानुनासरे सभा मिडिता । युद्धशासन तदिन वा परेद्युर्वोच्छिन्नमभूत् । सभाया भाषमाणो स्वापराधज्ञापनाय प्रयत्नमकार्षम् । प्रायश्चित्तरूपेण त्रीणि दिनान्युपवास करिष्यामीत्युक्त्वा जनैश्चैक दिन तथा करणीयमिति प्रार्थितवान् । यैर्हिंसाकार्यं कृतं तै कृतं मयेति समतल्यमिन्यमूचयम् ॥

मम कर्तव्यं मम दिनप्रकाशनात् स्पष्टमभूत् । मया कर्मकराणा मये चिराय सेवा कृता । तत्सकाशादुत्तम वर्तन निरीक्षित मया । एतादृशा क्षोभविचारा मम सहनातीना आसन् । तेषामपराधस्याह च भागीति मम प्रत्यभात् । स्वापराध समतल्य इति यथा जनानामवोच तथा राज्याधिकारिभिरपीमे प्रमादा क्षतव्या इत्यसूचयम् । द्वारपि ममाशय नागृथुताम् ॥

एव गते दिवगतस्मगभाईमहाशयो अमदानादनगरस्येतरजनाश्च मामागत्य सत्याग्रह निरोधयेति प्रार्थयामासु । अस्य न किञ्चिदाशयक्रमासीत् । यतो यावज्जना शातिरक्षणपाठ न शिक्षन्ते तावत्सत्याग्रहो निरोद्धव्य इति पूर्वमेव मम मन कृतम् । एतानि मि-त्राणि सतुष्टा जग्मु ॥

एव ममेद निर्धारणमन्युहृद्बदोऽस्तुष्टानकरोत् । मया सर्वत शांति निरीक्षणमेण सत्याग्रहोपते पूर्वं तादृशशांतिस्थापनाशयक्र भवेच्चदि जनसामान्यस्य सत्याग्रहो नैव शक्य इति तेषा प्रत्यभात् । एषा मे मतभेदो मया व्यतीकृत । येषा मध्ये मया कार्य क्रियते स्थापि च येऽहिंसामनुरोद्ध स्वीयकृष्ट च सोऽहु सज्जस्थिता इति निरीक्षितास्त एवाहिंसा नानुसरन्ति चेसत्याग्रहो न शक्य इति वक्तव्यमेव नास्ति । ये जनान् सत्याग्रहमार्गे नेतुमिच्छन्ति तैर्निरीक्षितमात्रमपि तानहिंसामार्गे स्थापयितु शक्ता भवितुमर्हन्तीति दृढ मे मतमासीत् । अद्यापि ममाभिप्राय स एव ॥

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः

हिमालयसदृशः प्रमादः

अमदावादनगरे मिलिता सभा यात्रसमाप्ता तावत् स्वल्पेनैव कालेनाह नडियादनगर गत ।

हिमालयसदृश प्रमाद इति शब्दप्रयोगमिहेवाकार्षम् प्रथमतः । तत्र एतदपि प्रचारभागवत् । अमदावादनगरेऽपि मम प्रमाद शनं शनैर्मम गोचरीभूत । किंतु मया नडियादनगर प्राप्य तत्रत्या परिस्थितिमालोक्य खेडामडलस्य बहुजनानामासेऽप्यपि खेडामडलस्यापि चेतःप्राप्तानां च जनान् शासनस्य सविनयभग कर्तुमाह्वानमुपक्रमोऽग्राध प्रमाद इत्यस्मान्ममास्फुरत् । तदा तानाह्वानमद्यपि काले न प्राप्त आसीदिति मम प्रत्यभात् । तदाह सार्वजनिकसभाया भाषमाण आसम् । एवमह मम प्रमादमगीकृतमनियमपहास्यपात्र न जात । परंतु तथा समयान् मया पश्चात्तापोऽनुभूतो यतो य कोऽपि वा भवतु स्वप्रमादान् परंतप्रमाणसदृशानि-तरदोषान् एव कणसमानाद्य द्रष्टुं शिक्ते तदानीमेवोभयोस्तुलनेन न्याय्यो भारोऽङ्गत्वं न शक्य इति सदा मेऽभिप्राय । अपि च सत्याग्रही भवितुमिच्छु नियमनेन स्वल्पमशरेहाया-चरितुमावश्यमिति मम श्रद्धा ॥

अद्य पश्यामो हिमालयसदृश प्रमाद क इति । शासनस्य विनयभाषणापूर्वं य कोऽपि वा भवतु स्वदेशशासनानि मन पूर्वं विनयेन च पाठयेत् । बहुधा शासनानि तत्रमे-स्माभिस्तद्भेदेन दंड प्राप्स्याम इत्यालोच्य नैतिकत्वदाय्यानां शासनानां विषये तु विशेषतो यथार्थमेव तत् । अत्र दृष्टव्यं । न चोपेक्षितमिति शासनमस्तु वा मास्तु वा प्रामाणिको मानो पुरपोऽस्माच्चार्थं न करिष्यति । किंतु स एव पुरपोऽपि नरे प्राप्ते द्विचकार्यार्थं विना न सचरितव्यमिति शासनमतिरमिषु स्वल्पमपि पश्चात्ताप न धत्ते । अस्मिन् विषयेऽ-तीव्रजागरुकेण भाष्यमित्युक्तधेदगीकरोतीति नशय एव । किन्तु शासनानि क्रमेण प्राप्य न्यायव्यवहारमनुसृतं परिहर्तुमपि तदनुसरिष्यति । ईदृङ्गानुसरण सत्याग्रहिणा कर्तव्यं मन पूर्वं नैच्छिकमनुसरणं न भवति । सत्याग्रही सनातनविनयपद्धतं स्वीय परिशो धर्म इति मन्यते । अतस्तान् स्वीयेऽप्यपि परिज्ञानेन चाचरति । य कोऽपि वा भवतु स सनातनविनय-मानाममशीभूत्याचरणान्पत्रेण के नियमां सभूतानां के नीतियुक्तं के मद्रोश केऽन्यादप्रमत्ता इति निर्धारयितुं शक्नोति । तदा निवेदिता स कविपदात्मनानि निरुद्धपरिधिषया भवति-मयिभार प्राप्नोति । एतदावश्यम् । परिमितिनियमयितुमेव मम प्रमाद आसीत् । जनां सविनयभगकर्तार उपयुक्तगत्या मपादनापूर्वमेव तस्मिन् वर्षे प्रवर्तितमाह्वानमहत् । ममाय प्रमादो हिमालयसदृशोऽग्राधपरिणामो वा दृश्यते । अहं वेदामन्त्रे पदं न्यस्य तस्मिन्ने

स्मृत खेडासत्याग्रहस्य स्मृतयो मम मनः प्रविश्य तान्त्सष्टमास्थिना इत्येतत् कथं मया न दृष्टम् । इत्याश्चर्यभरितो भवामि । यत्किञ्चिज्जनाग वा भवतु । शासनस्य सन्निवयभगाचरणप्राप्ते पूर्वमेव तस्य गभीरतररहस्य ज्ञातव्यमिति मम मनस्यागतम् ॥

अतः सार्वजनिकसन्निवयशासनभगस्य पुनरारम्भात्पूर्वं सत्याग्रहस्य कठिनसाधनानि यस्य सम्यग्ज्ञातानि यस्यानुभवसिद्धानि तस्य शुद्धमनसः स्वयसेवकदलमेकं निर्मातुमावश्यकम् । ते जनानां सर्वविषयान् विद्वृत्य निद्रा विना जागृन्तव्या यथा जना असत्यं न गच्छन्ति तथा द्रष्टुं शक्यम् ॥

एभिर्विचारैर्मनसि पूर्णं सति मोहमयीं प्राप्य तत्रत्यसत्याग्रहसमाधारां सत्याग्रहिणा स्वयसेवकदलमेकं संगृह्य तदालवनेन सत्याग्रहस्यार्थं तस्यातः सारं चाधिकृत्य जनानां शिक्षणप्रदानकार्यमारब्धवान् । एतं मुख्यं एतद्विचारसंबन्धसर्वविषयगर्भितान् नूतनपत्रिकाविभजित शिक्षणमकरवाम ॥

किञ्चित्कार्यं चलति जनानां सत्याग्रहस्य शातस्वरूपे कुतूहलं जनयितुं दुष्कृतमिति मम प्रत्यभात् । पर्याप्तसत्याग्रह स्वयसेवकाश्च न मिलिता । अपि कमथुक्तमभ्यासं न प्रापुः । दिनेषु गच्छन्तु नूतनस्वयसेवकानां सहायिकाभिर्जनैः मुक्त्वा स्वल्पतरां भवितुं प्रवृत्ता । सन्निवयशासनभगस्य शिक्षणं मन्त्रिरीक्षितत्वरया न भविष्यतीति मम मनसि दृढं प्रत्ययो जातः ॥

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः

‘ नवजीवनं ’ ‘ यंग इंडिया ’ च

एवमहिंसासंरक्षकगतिरेकतो मदापि प्रसूचरान्यतो राज्याधिकारस्याराजकदण्डनीतिरतिरभसेन प्रवहती । पञ्जाब्देशे सर्वेस्पष्टं निजस्वरूपं प्रदर्शयति स्म । नायका आसेधिता युद्धकालस्य शासन—शासनस्य नास्तित्व—प्रचारमागतम् । प्रत्येकन्यायस्थानानि निर्मितानि । एतानि धर्माधर्मनिर्णायिका सस्या न बभूवुः परतु निरकुशस्य कस्यचिन्वतत्रस्य निरकुशमनोनिश्चयं चान्यन्यायुधान्यासन् । साक्षरस्याधारं विना धर्मस्य तिलाजलिप्रदानेन दण्डो व्यवहियत । अभृतसत्संगरे निर्दोषिणं पुरुषा निर्दोषा वनिताश्च कीटज्जठरेण यथा चलन्ति तथा चकिरे । यथापि ‘ जडियावाला बाग ’ नामकरस्यानस्य ह्यानाड एव विशेषतो भस्तलडस्यापि सर्वप्रपचस्यापि दृष्टिमाचरन् स एतत्कार्यक्रमस्य पुरस्तात् ममातिसामान्य इवादृश्यन् ॥

परिणामस्य गणना विना तद्विषयमेव पञ्जाबप्रदेशं प्रस्थातव्यमिति निरवबन् । तत्र गतुमनुज्ञं देयेति राजप्रतिनिधिं प्रति पत्रमलिख्यं तत्रैव प्रार्थनां च प्राह्वयम् । तसर्वं निष्फलमभूत् । तथाप्यनुज्ञं

विना प्रस्थाने पत्रावदेशान्यावधि मतिक्रान्ति न मा मुचति स्म । सविनयमणेन या तृनिभवेत्त-
वना मया नतोष्टयमासीत् । अत किन्ने कर्तव्यमिति प्रश्न कर्तव्यमुत्पन्नकटप्रस्थानकरोत् ।
तादात्मिकपरिस्थितौ पत्रावप्रदेशान पद न निक्षिपेदित्याज्ञाना उत्पन्न मन दृष्ट्या सविनयना
इति नोच्यते स्म । यतो मा परिणो मया निरक्षितज्ञानेरावरण नासीत् । पत्रावदेशे परिनिर्ति
विना प्रमुक्तदर्शनीया जनस्य कोसो बबुधे । अतस्तादृक्काले सविनयानुत्पन्न ह्यत चेज्जलदमौ
धीप्रदेशे ज्ञानविश्वत् । एतेनाह पत्रावप्रदेश न गमित्यामिति नित्रारानविरोधेन निरवारयन् ।
एतन्निर्णयत्स निगिरय मय न रोचते स्म । प्रतिदिन क्रूरोऽप्याय्य प्रान्तसिद्धिदान
पत्रावदेशान आगति स्म । किंतु मया दत्तान् कटकट्ययनता हत्या बधोपवेष्टयनमीत् । न
किंचिदप्यकर्तुं शक्यमानीत् ॥

तस्मिन्नेव समये होर्नीमैनमहानय राय्यविक्राणि कचिदपाहत् । ‘बौन्धे क्रौनिकल्’
पत्रिका तस्य हस्तेऽप्यवशक्ति परिणता । राय्यविकारिणानेद कार्यन्यतदुर्नीतियुक्तमिति मे
प्रथमात् तस्य हेयस्वरूपस्य स्मृतावद्यापि मन शरीरे दुर्गन्ध एव जायते । होर्नीमैनमहादायेन
अप्यनकत्व नापेक्षितमिह जाने । पत्रावराज्याधिकारिणा निरोधनरूपोत्पन्न तेन
नामीक्षितम् ॥

सविनयमय स्यापयितु यत्किंचारण तत् नपूर्यन्मनोदितम् । यावत्किंचारो मया न
प्रकृत्यह्यत तपूर्यन्नेव तस्मात्तपूर्यमाणालिप्रनयानम् । मोहनसी-अमदावादनगरपौरतिसूत्रवात्तस्य
पत्र मन निर्धारस्य प्रकाशनादनतस्मगन्म् । अतोऽकस्मात्तस्यानहरणेन मन दु खनाश्वरं च
मजानम् ॥

एतन्मघटनाना फल चेद यत् ‘बौन्धे क्रौनिकल्’पत्रिका निर्वहभरो मया बोट्य इति
पृष्टोऽहम् । ब्रेन्धीमहादायस्य तत्कचेरेवस्यनात् मया कर्तव्यमधिक नावशिष्टम् । तयपि
मस्वमावानुसारादिय पर्यनुयोज्यता ममोपर्यन्तो भार परिणत ॥

किंतु भार एव न बोट्य आसीत् । राज्याधिकारे मम साहाय्य कर्तव्यमग्न इव मन
कार्यमत्माद् ‘बौन्धे क्रौनिकल्’पत्रिका प्रकटन निर्वर्णयानास ॥

‘क्रौनिकल्’पत्रिका चालननिर्वाहकतमोमरसेवानी — शकरलाटवैकरमहाशयेहेस्त
एव ‘यग इंडिया’ पत्रिकापि स्थिता । क्रौनिकल्पत्रिकाया निरोधात् ‘यग
इंडिया’ सपादनत्व मया बोट्यमिति निरुद्धपत्रिकास्थान सम्यक् पूर्यितुमेतपत्रिकाया
समाहस्यैकवार प्रकटन विज्ञाय द्विवार प्रकटन कार्यमिति च नित्राग्यमूचयन् । ममाभिप्रायोऽपि
स एव । सत्याग्रहगर्भितमर्थ जनस्य विशदीकर्तुमुत्सुकोऽभवम् । एतदप्यनन्तर पत्रावदेशस्य
परिस्थितिमुत्तमनर कर्तव्यमपि शक्य स्यादित्याशापि ममासीत् ॥

यतो मम लेखनेषु सर्वेष्वपि सत्याग्रहो गर्भित आसीत् । राग्याधिकाररेणान्येतत् ज्ञातम् । अतो मन्मित्राणां सूचना मम समतासीत् ॥

किंवागळभाषाद्वारा स जनसामान्यमखिल सत्याग्रहाय सजीवर्तुं कथम् मम मुख्यक्षेत्रं गुजरातदेश आसीत् । तरिम्न् समये श्रीइन्दुलाल्याज्ञिक-सोवानी वैकरमहाशयममूहे स्थित । एतेन गुजराती 'नवजीवन' मासपत्रिका चाल्यते स्म । अस्या पत्रिकाया अस्मिन्-त्रैर्धनसाहाय्यमासीत् । इयं मासपत्रिका च मद्रशे आगता । एतदधिकं श्रीयाज्ञिकमहाशय एतत्पत्रिकायैऽहं कार्यं करिष्यामीत्यत्रगीत् । इयं साप्ताहिकपत्रिका वृता ॥

एतदतरे 'क्रॉनिकल'पत्रिका पुनर्जोव प्राप्ता । अतो 'यग इडिया'पत्रिका पूर्ववत् साप्ताहिकपत्रिकाभवत् । साप्ताहिकपत्रिकाद्वयस्य भिन्नभिन्नस्थलेभ्यः प्रकटनं ममानानुकूलमधिक-व्ययकारि च बभूव । 'नवजीवन'स्यामदाबादनगरात् प्रकटीकृतत्वान्ममाशयरीया 'यग इडिया' पत्रिकापि तत्रैवानायि ॥

एतत्परिवर्तनस्य कारणतराण्यासन् । 'इडियन् ओपिनियन्'पत्रिकासबन्धेन सपादितोऽनुभव एतादृशपत्रिकानां स्वतंत्रमुद्रणालयस्याभ्यस्तता मया सम्यग् ज्ञाता । अपि च तत्काले वृत्तपत्रिकाणां सबद्धशासनानि क्रूराणि बभूवुः । अतो ममाभिमत निरातक व्यजयितव्यं चेत्तादात्मिकमुद्रणालया प्रकटीकर्तुं विकल्पन्ते स्म । यतस्तासां चालनमार्थिकरूढदृष्ट्या । अतोऽस्मदीय एव मुद्रणालय कश्चिदावश्यक आसीत् । एव कर्तुंममदाबादनगर एव केवलमनुकूलमासीदतो 'यग इडिया' अपि तत्रैव निर्वहणीयासीत् ॥

अद्याहमेतत्पत्रिकाद्वाराक्षरस्थजनानां सत्याग्रहविषये शिक्षणप्रदानकार्यं यावच्छक्ति निरोद्धुमुपाक्रमे । एतद्व्ययमेकदातिविशालं वाचकवर्गं सपादयति स्म । प्रत्येकस्यां प्रायश्चत्वारिंशत्सहस्रसंख्याकां वाचकां बभूवुः । नवजीवनस्य ग्राहकाणां सख्यैकदैव बवृधे । किंतु 'यग इडिया' वर्गीयाणां संख्या मद् मदमवर्धत । मया कारागृहवासे प्राप्ते एतद्व्ययस्यापि सख्याल्पतराभूत् । अचैतददृशसहस्राभ्यतरे वर्तते ॥

एतासु पत्रिकासु सवादा न प्रकटनीया इति प्रथमतो मया निर्धारितम् । एतेन तासां न किमपि नष्टं सजातमिति मन्ये । न तावदेव । एतेन ता निजस्वातंत्र्यं रक्षितुं बहुसहाया भवतीत्येव मेऽभिप्रायः ॥

अपि चैता पत्रिका मम मनःशांतिस्थापनाय सहाया बभूवुः । यतो यद्यप्येतक्षणमेव शासनस्य सविनयभंगसमालोचनाया अवकाशाभावेऽपि एतद्वारा ममाभिमत निरातक व्यक्तीकृत्यं धर्मोत्पादनं कर्तुं मम साध्यमासीत् । एवमेतत्पत्रिकाद्वयं जनानामस्मिन् सक्कालेऽधिकसाहाय्यं कृत्वा युद्धशासनस्यात्याचारमन्पीकृतं साहाय्यमङ्गरोदिति गणयामि ॥

पंचत्रिंशोऽध्यायः

पंजाबदेशे

सरमार्डक्ल-ओडवायरमहाशयः पंजाबदेशे तद्वृत्तस्य सर्वस्यायहमेव पर्यनुयोज्य इति कतिपया कोपोद्दीपिता पत्रानुवक्ता युद्धशासनप्रचारस्याहमेव कारणभूत इति चामिप्राय ददु । मयि सविनयशासनमगमस्यापयति जत्रियात्रालात्रागनामकस्थानस्य हत्याकाण्ड एव नाम-विष्यदिति प्रतिवादमकुर्वन् । तेषां वेचिन्मया पंजाबप्रदेशान् पद निक्षिप्यते चेमारयिष्याम इति मीतिमुदपादयन् ॥

परन्तु मम गणनाया मम कार्यक्रमस्तथा निर्दोष आसीद्यथा न कोऽपि विवेकशाली तमन्यथा जानीयात् ॥

पंजाबप्रदेश गतुमहमातुरोऽभवम् यतोऽहं तत्र कदापि न गत । तत्र तत्रया परिस्थितिं साक्षादवगतुं ममौत्सुक्यं द्विगुणीभूतमासीत् । पंजाबप्रदेशमागतव्यमिति मामाह्वयकरा टौ. सन्यपाल-डॉ. फ्रिचलमहाशयौ अपि च रामभनदत्तचौधरिमहाशय एते तदा कारागृहे स्थिता । परन्तु राज्याधिकारिणामेतानितरवर्दींश्च चिराय निर्वन्धु नास्ति धैर्यमिति स्पष्टमेव विदितम् । यदाह मोहमयीनगरे स्थितो बहवो पंजाबप्रदेशस्थजना मा द्रष्टुमागता । एषु मदभेष्वहं तेषां प्रोत्साहनाय वाचमनुवम् । एतेन तेषु सुखिता बभूवु । तदानीं वर्तमान आत्मनिश्वास इतरेष्वपि धैर्यमुपादयति स्म ॥

परन्तु मया पंजाबप्रदेशगमनमनेकवारं विध्वितम् । मया पृष्टराजप्रतिनिधि सर्वदेदानां मेति त्रीति स्म । एव च प्रयाणं विलवनीयमामीत् ॥

एतदतरे युद्धशासनमन्त्रे पंजाबराज्याधिकारेण कार्याकार्याणि विम्रष्टु 'हंटरकमिष्टि' उच्यतेति प्रकटीकृतम् । दीनबधुअँडुलमहाशय एतदतरे पंजाबप्रदेशं प्रविष्ट आसीत् । तस्य पत्रेषु पंजाबप्रदेशपरिस्थिते हृदयविदारकाणि वर्णनान्यासन् । तानि पठतो मे युद्धशासनस्याव्या-चारा वृत्तपत्रिणामु वर्णितविषयापेक्षया वस्तुनोऽतिहीना आसन्निति प्रन्यभात् । मया तत्क्षणमेव प्रस्थायागतव्यमिति साग्रहं पत्रं लिखितम् । तस्मिन्नेव समये पटितमालकीपनीमहाशयस्तत्क्षणमेव पंजाबप्रदेशमागतव्यमिति तत्रैवुत्तं प्राहैपीत् । मयायं पंजाबप्रदेशगमनं भवेद्वा न वेति राजप्रतिनिधे पुनः तत्रैवुत्तान् प्रहितवान् । कृतदिनानन्तरं भवतीति प्रत्युक्तिमागता । किं तद्दिनमिति न स्मरामि । परन्तु अँक्टोबरमासस्य सप्तदशतमोदिन इति प्रनिमानि मे ॥

यदाह लाहोरपत्तनं प्राप्तस्तदा तत्र दृष्टं न कदापि विस्मरेयम् । गण्यसंचालितशकटी-रिराम वेदिकास्थानमादितोऽन्तर्पयन् जनस्तोमेन जर्जरितमासीत् । तत्पत्तनवासिनः चिरकाल-

वियोगाद्वागतमात्मबधो प्रत्युत्थानायेव तत्रागत्यात्यातुरेण प्रतीक्षमाणा आनदेन परवशा आसन् । अहं रामभजदत्तचौधरीमहाशयस्य मन्दिर अवतीर्ण । ममोपचरणभार श्रीमतीसाळादेवी । चौधराणीमहाशयाया शिरसि पपात । वस्तुतः सोऽयं भार इत्येव वक्तव्य । यतोऽदेव तद्वापि मयावतीर्णस्थलमन्नसूत्र परिणमति स्म ॥

यतो मुद्ध्यनायका कारालये स्थितास्ततस्तेषां स्थानं युक्तमेव पण्डितमालवीयजी पण्डित मोतीलाल दिवगतस्वामीश्रद्धानन्द-इत्यैतैराक्रान्तमिति मया दृष्टम् । ममैतत्पूर्वमेव मालवीयजी-श्रद्धानन्दमहाशययोगीन्द्र परिचय आसीत् । परन्तु मोतीलालमहाशयेन निरुद्धमपर्कप्राप्तिरिदं प्रथमा । एते नायका अपि कारागृहप्राप्तिसन्मानस्याद्याप्यप्राणि स्थलीया अग्रेसरा मा स्वकीयमिव ददृशुः । क्षणमप्यहं विदेशीय इव न दृष्टम् ॥

‘हटर’ समितेरप्रे साक्ष्यं न देयमिति सर्वे वयमैकमेव कथं निर्धारयामेत्यपमैतिहासिभ्यो विषयः । तस्य कारणानि तदानीमेव प्रकटितानि । न पुनर्निवेदनीयानि । अलं मे तावद्बचनेन । एतावत्कालानन्तरं तस्यां सगत्यां परिशीलितायां समितिर्बहिष्कार्येति कृतोऽस्मन्निर्णयः । तस्य कारणानि च केवलं युक्तानीति ममाद्यापि प्रतिभाति ॥

‘हटर’ समितेर्बहिष्कारस्य, फलरूपेण राष्ट्रमहासभायां पक्षे तस्मिन्नेव विषये विचारणं कारयितुं राजकीयानां समितिमेकां कल्पयितुं निर्धारितम् । पण्डितमोतीलालनेहरू दिवगतदेश-बन्धुचित्तरजन दास जयकर-अम्बासतैयबजीमहाशया अपि चाहं समितेः सदस्यां कल्पिता । पण्डितमालवीयजीमहाशयेनैव कल्पिता इति वक्तव्यम् । विमर्शार्थं वयमनेकस्थानेषु विमर्जनं प्राप्ताः । समितेः कार्यक्रमनिर्णयो ममोपरि स्थितः । इतरापेक्षयाधिरुस्थलेषु विमर्शनभाग्यं मम संप्राप्तमित्यतः पञ्जाबप्रदेशस्थलोकान् ग्रामाश्च सूक्ष्मतया परिचेतुं ममापूर्वावकाशो लब्धः । विमर्शनकाले पञ्जाबप्रदेशस्थमहिलानां परिचयोऽपि प्राप्तः । वयमन्योन्यं युगान्तरेण ज्ञातवन्त इव प्रतिभाति स्म । मम गमनस्थलेषु समूहशः आगत्यानीतानामूर्णासूत्राणां राशीनप्रतो निक्षिपन्ति स्म । एव विमर्शस्य सबद्धं मम कार्यं पञ्जाबप्रातः खादीमहाक्षेत्रं भवितुमर्हतिदिति मनसि सजातम् ॥

जनोपरिसंवृत्तात्याचारविषयेऽप्रतो विचार्यमाणे राजकीयानिरकुशतायां अधिकारिणां स्वेच्छाप्रवृत्तेश्च कथा मम श्रोत्रयोः पेतुः । इमा देया विषदासन्निति चेन्मयेदृशान्यपि कृत्यानि संवृत्तान्तिर्नैव निरीक्षितमासीत् । सर्वमेतदाश्चर्यं मम महती मनोव्यथा सजाता । तदानीं किं ममाश्चर्यमजनयदिति चेद्युद्धकाले ‘ब्रिटिश’ राजस्येतरप्रातेभ्योऽधिकारान्योधानुपस्थापितवान् प्रातः एतादृशपाशाशिकान्याचारान् कथं हस्तं बद्ध्वा सेहे इत्ययं विषय इदानीमपि मा विस्मयापयति ।

अस्यां समितेरारण्यानलेखनकार्यमपि मम भाग आसीत् । पञ्जाबप्रदेशस्थजनस्योपरि जानानत्याचारान् जिहामुभिरेतदारव्यानं पठितव्यमिति मम सूचना । मयात्र वक्तव्यमेतावदेव ।

तस्मिन् कुत्रापि ज्ञात्वा लिखितातिशयोक्तिरस्ति । तत्रत्यस्य प्रत्येकविषयस्यापि साक्ष्यस्याधारो विद्यते । अपि च प्रकटित साक्ष्य समितेशशर्तिन साक्ष्यस्यात्यल्पभाग । लेशमात्रमपि सशया-
स्पदो निषय आरुह्याने न विद्यते । सन्याशमात्र बहि प्रकाशनीयमियुदेशेन सजीकृतमाह्वान
पठित चेद् त्रिटिशराज्याधिकार स्वप्रावन्त्यसंरक्षणाय क्रियद्गू गतुमिच्छति कीदृशानत्याचारान-
मानुषकृत्यानि च कर्तुं शक्नोतीति स्पष्ट प्रतिभाति । यावदह जानामि तावदस्मिन्नाह्वाने
किमपि वाक्यं मृषेति न केनापि प्रदर्शितम् ॥

पद्त्रिंशोऽध्यायः

‘खिलाफत’ प्रति गोरक्षणम्

सुधोस्माभिः पजावदेशस्य इमा दुर्घटना निरमयितव्या ॥

पजावदेशे सवृत्त‘डायरशाही’विषये महासभाया समितेर्विचारण प्रारम्भे । एतदतरे
‘खिलाफत’प्रश्नालोचनाय दिल्लीनगरे समिलित हिन्दुमुसलमानानामुभयसमेलन प्रत्यागतव्यमिति
बहूनाप्रेषितमाह्वानपत्र ममाप्यागतम् । तस्या हस्ताक्षरकर्तृणा मये दिवगतहकीमसाहेब-असफ-
अट्टीमहाशययो नामनी चास्ताम् दिवगतस्वामीश्रद्धानद समेलनमागमिष्यतीति तत्रे स्थितम् ।
यावदह स्मरामि तावत्समेलनमेतद्वर्षस्य नवेम्ब्रमासे उपवेष्टव्यमासीत् । स्वामिश्रद्धानदेन
तस्योपाध्यक्षो भवितव्यमित्यालोचितमिति मम स्मृतिरस्ति । तस्मिन् पत्रे प्रस्तावितानेकसंगतिषु
तत्समेलनेन ‘खिलाफत’द्रोहस्य प्रश्नो गोरक्षणस्य च प्रश्न चर्चयिष्यते । अतस्ता समस्या
पूरयितु तदापूर्ण सनिवेशो लभ्यत इत्यासीत् । एव गोरक्षणस्य प्रस्तावन मम समर्ति न प्राप । अत
आह्वानपत्रस्य प्रतिवचनरूपेण लिखितपत्रेऽह समेलनमागतु सर्वप्रयत्न करिष्यामि । तत्रश्रद्दय
मिलित्वोपकारप्रत्युपकारदृष्टया नालोक्नीयम् । प्रत्येकमालोच्य प्रत्येक तत्तद्गुणदोषानुसारेण
निर्धारयितव्यमिति सूचयित्वालिखम् ॥

इत्यमालोचयन्नह समेलन गत । तदनतर सवृत्तकूटेष्विवास्मिन्दशासहस्राका विंशति-
सहस्राका वा जना यद्यपि न मिलिता अस्य जनसख्या अधिकावभूवेत्येव वक्तव्यम् । उपर्युक्तप्रश्न
तत्रागतस्वामिश्रद्धानदेन सहाचर्चयम् । मम वादस्तस्य समर्ति प्राप । तत्समेलनस्याज्ञानमानेनु
मामेवान्वजानाति । तथाहमेतत्प्रश्नद्वय हकीमसाहेबमहाशयेन सह प्रस्तावितवान् । ‘खिलाफत’-
गतेर्यायधर्मयोराधारोऽस्ति चेत् (तादृगधार आसीदित्येव मे श्रद्धा) राज्याधिकार केवलमन्याय
नाचरेद्यदि मुसलमानाजना ‘खिलाफत’सबधेऽभियोजने हिन्दुभिस्तेषा साहाय्य कर्तव्यम् ।
गोरक्षणप्रश्नप्रस्तावो वैत सदर्थं मुसलमानजनै सह नियमविधानमुपयोजन बोचित न भवति ।

आसम् । समेलनस्यात्र ममाभिप्रायस्याप्रकृतन कर्तव्यत्रोपो भवतीति केरळ भाषितुं प्राप्तयेयं आसम् । परतु ममाध्वर्यानुसारेण तत्रत्या मम भाषण सपूर्णप्राप्तेनाश्रुयन् । अपि च ममाभिप्रायस्य वेदिकास्थिताना सपूर्णानुमोदनप्राप्येकैकशो ममाभिमतं पुष्टीकृत्य भाषणं चक्रे । ‘ब्रिटिश’वस्तुना ग्रहिकारो न केरळमस्तदुद्देशं सार्थं करोति । परं तदनुसारेण हास्यास्पदं भविष्यामिति प्रमुखा अजानन् । तत्रागताना शरीरोपरि यदिकिञ्चिद् ‘ब्रिटिश’-वस्तुस्थितमेव । यतो निर्णयमनुमोदमाना एव यदा नाचरितुं शक्तास्तदा तादृशस्यास्मामि समतिरनर्थयैवेति तत्रत्याना बहुना मनसि स्फुटमासीत् ॥

केरळविदेशीयखलबहिष्कारेण तृप्तिर्न भविष्यति । यावदावश्यकमस्माकं तापस्वदेशीय-वखलमुपादायितुमपि च विदेशीयखल सपूर्णमेवापसारयितुं च कियान् कालो भविष्यतीति को वा जानाति । ‘ब्रिटिश’जनाना शीघ्रमेव परिणामजनकं किमपि वाञ्छितम् । विदेशीयखलबहिष्कारस्तिष्ठतु । तस्य न कोप्याक्षेपो न विद्यते । परतु तेन सह इतोऽपि शीघ्रतरं त्वरितं साधनं दीयताम् । इत्येतेषु समग्रया मीलनाहसतमोहानीमहाशयस्य वाद आसीन् । तस्य भाषणं शृण्वत एव विदेशीयखलबहिष्कारेण सह किमप्यन्यन्तूनमाश्रयकमिति मनस्यस्फुरत् । एतं बहिष्कारमपि तक्षणेन कर्तुमसाध्यमिति प्रथमात् । अपेक्षायामस्माकं पर्याप्तं खादीवखलमुपस्थापयितुं शक्यमिति तस्मिन्काले न ज्ञातमासीत् । एतदस्मामि पश्चाद्दृष्टम् । परस्य ग्रहिकारस्य साधनाय निर्माणपत्रेष्वेव विद्यासिनश्चेद्वयं वचिता स्यामेति तदानीमप्यस्माकं विदितमासीत् । यानदहमुभयसङ्घे स्थितस्त्वावदेव मौलानामहाशय स्वभाषणं समापयामास ॥

यतः सम्यग् हिन्दीचन अधया उर्दुबचनं नास्फुरत्ततः सङ्घे स्थित । उत्तरदेशस्य मुसलमानजनैर्बहुभिर्मिलितसभायां तार्किकभाषणमिदं प्रथममेव कृतम् । कलकत्तानगरे मुसलमानानां सभायामुर्दुभाषायां भाषणं कृतं परतु चतुःपणनिमेषमात्रम् । तस्योद्देशः केरळ समासदा हृदयाग्राहकम् । अत्र तापस्सभा न मे विरोधप्रतिनी भवेद्यदि मम वाक्यं निमर्शनदृष्ट्याप्यवदधीत । ईदृक् सभायामहं ममानिप्रायान्निवृत्त्यं मनसि स्थापयेयम् । परतु मया लज्जावृत्तिरिविद्यपि समुत्सारिता । मम तत्र परिस्थितिर्मम योग्यतामतिक्रातुञ्जभिन्नहिन्दीभाषायां तत्रागता ममाशयं व्यक्तीकर्तुमेव । न पुनर्दिल्लीनगरस्थमुसलमानजनानां निर्दोषस्वच्छहिन्दीमाश्रियं भाषणं कर्तुम् । अस्मिन्नुद्देशेऽहं कृतार्थो जातः । हिन्दी-उर्दुभाषाप्येकैव हिन्दुस्थानस्य राष्ट्रभाषा भवितुं योग्येतीयं सभा मम प्रयत्ननिदर्शनं ददौ । आग्लभाषायां भाषणेन तादृशं गभीरपरिणामं जनयितुमशक्यं मासीत् । मौलानामहाशयं बहुशं स्पर्धां नाकारिष्यत् । स्पर्धारणेनापि तस्य सम्यगुत्तरं दातुं शक्यं न भवेत् ॥

तदा स्फुरितनूतनभाषं व्यक्तीकर्तुं मम हिन्दीभाषासम्बोद्धयं उर्दुभाषासम्बोद्धयं नास्फुरत् । अनेनाहं स्वल्पं कुपित इव । पर्यन्ते तं भावं ‘नैन-सो-ऑपरेशन’ (असहकार) इति वाचं समसूचयम् ।

तथैव मुसलमानजनैरपि 'खिलाफत'सत्रवे हिन्दुनामवलम्बनलगाभाय गोहत्यां निरमपितुं ममनिर्णयं न योग्या । परतु मुसलमानजना स्वयमिच्छया हिन्दुना धार्मिकमनोरथमाह्वयनेऽस्म्यपरिपार्श्ववर्तिनो भूमातुरेकस्या एतद्देशवर्तिन शिराव इति गणयित्वा कर्तव्यदृष्टया गोवधं निरमयन्ति चेत्तदन्यतयोग्यतेषा भूषणप्राय भविष्यति । स अन्यो निचारो भविता । तथा रतत्रदृष्ट्याप्रयोजनमेव तत्कर्तव्यम् । तेन तेषामाचारस्य गाभीर्यं द्विगुणं भविष्यति । परतु मुसलमाना परिपार्श्ववर्तिन समालोक्य स्वकर्तव्यमिति दृष्ट्या गोत्रो न कर्तव्य इति मन्यन्ते यदि हिंदव खिलाफतविषये साहाय्यं कुर्वन्तु वा न वा गोवधं प्रतिरुन्नीयु । अत एतद्विषयद्वयं प्रत्येकं चर्चनीयम् । एतत्समेलनस्य कार्यफलार्थं 'खिलाफत'प्रश्नस्य केवलं सबद्धैर्भवितव्यम् । इत्यहं समेलने वादमन्त्रवम् । अयं वादस्तत्रत्याना मनसि निरूढ आसीत् । अस्य फलं च गोरक्षणविषये तदा न चर्चा कृता ॥

परत्वेव मम प्रबोधनेऽपि मौलाना-अब्दुलबारीसाहेबमहाशयो हिन्दुऽस्माकं साहाय्यं कुर्वन्तु वा न वा वयं हिन्दूना देशत्राधवा इति भावेन हिन्दूना मनोवृत्तिमाह्वयं गोवधं प्रतिरोद्धव्यं इत्युवाच । अपि चैकदा मुसलमानास्तत्र प्रतिरुन्त्येवेति प्रत्यभात् ॥

'खिलाफत'प्रश्नेन सर्वपजाबदेशस्यात्याचारप्रश्नमपि परिगृहणीयादिति वैश्वित्सूचितम् । अहमिदं प्रत्यवस्थितम् । उक्तं मया यथा—पजाबप्रदेशप्रश्नं केवलं प्रातिको विषयः । युद्धसमाप्तेरुत्सवेष्वस्माभिर्भागिभिर्भविष्यति वा न वेति तस्य स्थानं न देयम् । सधेर्नियमैरेवोदितं 'खिलाफत'प्रश्नेन सेयं स्थलीयसमस्या मिश्रिता चेन्महानविवेको भविष्यतीति । मम तर्कं सर्वेषां मनः प्राविशत् ॥

मौलानाहसरतमोहानीमहाशयः सभामिमामागतः । इतः पूर्वमासीन्मे तस्य परिचयः । परतु स कीदृशो योध इति ममाद्यैर्निर्दिष्टम् । प्रथमतः एव वयं भिन्नमतौ स्वं । केचुचिद्विषयेष्वयं भिन्नाभिप्रायोऽद्यापि तिष्ठति ॥

अनेन समेलनेनानुमोदितनिर्णयेषु हिन्दुभिर्मुसलमानजनैश्च स्वदेशीयतमगीकर्तव्यमित्येकम् । अस्य सहजानुवर्तिततया विदेशीयस्त्वनि बहिष्कार्याणीति च प्रस्तावः स्वीकृतोऽभूत् । 'खादी'वस्त्रस्याद्याप्युचितस्थानं न लब्धमासीत् । हसरतसाहेबमहाशयो निर्णयमेतं न समेने । 'खिलाफत'विषये न्याय्यो निर्णयो न भवेद्यदि 'ब्रिटिश'चक्राधिपयस्योपरि प्रतीकार एव तस्योद्देश आसीत् । अतोऽयमिदं प्रति यावत्साध्यम् 'ब्रिटिश'पदार्थां बहिष्कार्या इति निर्णयः सभाप्रेरानिनायः । अहमेतं तात्त्विकदृष्ट्या कार्यदृष्ट्या च प्रयवस्थितम् । एतत्संबन्धे मयोक्ता वादा अयं बहुदोषो जनानामवगाहनमागता । एतन्मुक्त्वाहमहिंसाविषये मयाभिमतं सभाया अवधानमानैपम् । मयोक्तं तत्रागतानां मनसि गभीरपरिणामजनयदिति मम विदितमासीत् । मत्तः पूर्वं सभा हसरतमोहानीमहाशयस्य भाषणमन्यतोत्साहेनानाशृणोत् इत्यनं मम वचनमरण्यरोदनं भवेदित्यहं भीतः

आसम् । समेलनस्यात्र ममाभिप्रायस्याप्रकृतन कर्तव्यत्वेपो भवतीति केवल भावितुं प्रातर्पय आसम् । परतु ममाध्ययानुसारेण तत्रत्या मम भाषण सपूर्णवचनेनाश्रुयन् । अपि च ममाभिप्रायस्य वेदिनास्थिताना सपूर्णानुमोदनप्राप्येकेकशो ममाभिमतं पुष्टीकृत्य भाषणं चकुरे । ‘ब्रिटिश’रचना बहिःकारो न केवलमस्मदुद्देशं सार्थं करोति । पर तदनुसारेण हास्यास्यद भविष्याम इति प्रमुखा अजानन् । तत्रागताना शरीरोपरि यकिंचिद् ‘ब्रिटिश’-वस्तुस्थितमेव । यतो निर्णयमनुमोदमाना एव यदा नाचरितुं हाक्तास्तदा तादृशस्यास्माभिः समतिरनर्थयैवेति तत्रत्याना बहूना मनसि स्फुटमासीत् ॥

केवलविदेशीयवखबहिष्कारेण तृप्तिर्न भविष्यति । यावदाप्रत्यक्षमस्माकं तात्स्वदेशीय-वखमुत्पादयितुमपि च विदेशीयवख सपूर्णमिश्रणस्यैव च क्रियात् फलं भविष्यतीति को वा जानाति । ‘ब्रिटिश’जनाना शीत्रमेव परिणामजनकं किमपि वाञ्छितम् । विदेशीयवखबहिष्कारस्तिष्ठतु । तस्य न कोप्याक्षेपो न विद्यते । परतु तेन सह इतोऽपि शीत्रतर चरितं साधनं दीयताम् । इत्येतेन समग्रया मौलानाहस्यतेमोक्षनीमहाशयस्य वाद आसीत् । तस्य भाषणं शृण्वत एव विदेशीयवखबहिष्कारेण सह किमन्यन्तूनतमात्रयत्नमिति मनस्यस्फुरत् । एत बहिष्कारमपि तक्षणमेव कर्तुमसाध्यमिति प्रयभात् । अपेक्षायामस्माकं पर्याप्तं खादीवखमुत्पादयितुं शक्यमिति तस्मिन्काले न ज्ञातमासीत् । एतदस्माभिः पथदृष्टम् । परत्वस्य बहिष्कारस्य साधनाय निर्माणयत्नेन विश्वासिनश्चेद्वयं वचिता स्यामिति तदानीमप्यस्माकं विदितमासीत् । यावदहमुभयमङ्कटे स्थितस्त्वावदेव मौलानामहाशय स्वभाषणं समापयामास ॥

यत सभ्यम् हिन्दीरचनं अथवा उर्दुवचनं नास्फुरत्तत सङ्घटे स्थित । उत्तरदेशस्य मुसलमानजनैर्वहुभिर्मिलितसभाया तार्किकभाषणमिदं प्रथममेव कृतम् । कलकत्तानगरे मुसलमानानां सभायामुर्दुभाषाया भाषणं कृतं परतु चतुःपणनिमेषमात्रम् । तस्योद्देशं केवलं सभासदो हृदयान्गहनम् । अत्र तात्सभा न मे विरोधवर्तिनी भवेद्यदि मम वाक्यं निमर्शनदृष्ट्याप्यवदवीत । ईदृक् सभायामहं ममाभिप्रायान्विकृत्य मनसि स्थापयेयम् । परतु मया लज्जावृत्तिरखिलापि समुसारिता । मम तत्र परिस्थितिर्मम योग्यतामतिक्रान्तिभिरहिन्दीभाषाया तसभाया ममाशय व्यक्तीकर्तुमेव । न पुनर्हिन्दीनगरस्थमुसलमानजनानां निर्दोषवच्छिन्नीयमाश्रयं भाषणं कर्तुम् । अस्मिन्नुद्देशेऽहं कृतार्थो जातः । हिन्दी-उर्दुभाषाप्येकत्र हिन्दुस्थानस्य राष्ट्रभाषा भवितुं योग्येनीयं सभा मम ग्रन्थनिदर्शनं ददां । आगलभाषाया भाषणेन तादृशं गभीरपरिणामं जनयितुमशक्यं मासीत् । मौलानामहाशय बहूशं स्वर्थां नाकरिष्यत् । स्वर्गोत्तरेणापि तस्य सभ्यमुत्तरं दातुं शक्यं न भवेत् ॥

तदा स्फुरितनूतनभाषा व्यक्तीकर्तुं मम हिन्दीभाषाशब्दोऽथवा उर्दुभाषाशब्दो नास्फुरत् । अनेनाह स्वल्पं कुपित इव । पर्यते तं भाव ‘नैन-योओंपरेशान’ (असहकार) इति वाचं समसूचयम् ।

तस्य प्रयोगोऽस्यां सभायामेव प्रथमः । भौलानामहाशये भाषणं दुर्वाणे ममेत्यं प्रथमात् । अनेक-
विषयेषु राज्याधिकारेण सहकारं कुर्यन्ति । अस्माभिरायुधपाणिभिर्भक्तितुमदास्यं चेदध्यानुचितं
चेत्तादृश्याधिकारं सफलं विरोद्धं केवलनिरर्थकम् । राज्याधिकारेण यथार्थं विरोधस्तेनासहकारः ।
'नोन कोओंपरेशन' इति वाच उपत्तिरेवम् । तस्य अनेकेऽङ्गितार्थास्तदा मे स्पष्टतया न
विदिता आसन् । ततोऽहं विवरणं न गतः । मयोक्तमेतावन्मात्रम्—

मुसलमानैः संप्रति बहुमुल्यो निर्णयः स्वीकृतः । संघेर्नियमा ययन्याय्याः (तथा भवितुं
भगवानवकारं मा ददात्) ते राज्याधिकारेण सहकारं परित्यक्ष्यन्ति । एवं सहायसंबन्धस्य
निराकरणं प्रजानां जन्मसिद्धोऽधिकारः । राज्याधिकारस्य प्रजाभिः स्वीकृतानां ' विरुद्'संमानादीनां
रक्षणं वा राजकीयसेवायामासक्तिर्या नास्मत्कर्तव्यम् । ' ग्लिटाफत'सदृशे महाविषये राज्याधिकारिणो-
ऽस्माकं द्रोहं कुर्युश्चदस्माकं तैरसहकारं विना नान्यो मार्गो विद्यते । अतो राज्याधिकारः स्वीयवाचा
खलति चेत्तैरसहकारं कर्तुमस्माकमधिकारोऽस्तीति ॥

परंतु ' नोन-कोओंपरेशन' इति वाक् साधरणोपयोगमागन्तुं केचिन्मासा व्यतीशुः ।
तत्कालमात्रं सभायाः कार्यकलापेष्वदृश्यतां गतः । तावता किम् । तत एकमासानंतरममृतसरनगरे
मिलितराष्ट्रमहासभायां राज्याधिकारेण सह कर्तव्यमिति निर्णयसमर्थनं राज्याधिकारः स्ववाक्यं मृषा
न करोतीत्याशयैव ॥

सप्तत्रिंशोऽध्यायः

अमृतसरनगरस्य महासभा

युद्धशासनप्रचारे परःशताः पंजाबप्रदेशस्थऽना निर्बद्धा एतद्विचारकाणि न्यायस्थानानि
नाममात्रन्यायस्थानान्यभवन् । तान्यत्यल्पसाक्ष्यमाश्रित्य कारागृहवासदंडः सर्वेषामेव व्यधीयत ।
एतान् परःशताञ्जनान् पंजाबराज्याधिकारेण चिकाले कारागृहबद्धान् विधातुं न शक्यमासीत् ।
सर्वत एतपरमान्यायविषये लोकापवादप्रसंगादेताञ्जनान् कारागृहे स्थापयितुमसाध्यमासीत् ।
महासभायाः प्रारंभान्पूर्वं प्रायः सर्वे बंदयो विमुक्ताः । महासभायां प्रवर्तमानायामेव लालाहरिकिसन-
लालमहाशयप्रभृतयो नायका व्यमुच्यन्त । ' अली 'भ्रातृौ कारागृहास्तद्यस्तत्रागत्यावतीर्णौ ।
जनस्य -संतोषः पारशून्य आसीत् पंडिनमोतीलालनेहरूमहाशयः समाध्यक्ष आसीत् ।
अयमन्युकृष्टागमां ' वकील 'वृत्तिं परित्यज्य स्वकीयनष्टमनवधाय पंजाबप्रदेशमागत्य तत्रावस्थाय
देशसेवां चचार । स्वामीधरानंदः स्वागतसमितेरध्यक्ष आसीत् । अद्यवाचन्महासभाया वार्षिक-
संमेलनेषु मम भाग एतावनिवासीत्—

राष्ट्रभाषायां भाषणद्वारा हिन्दीभाषाप्रचारः । अपि च तद्भाषणे निदेशस्थितभारतीयनियमस्य समाप्ते स्थापनम् । अस्मिन्वर्षे कार्यमधिकमस्तीति न मया गणितम् । परंतु पूर्वमनेकदाः संवृत्तमिशाद्यापि पर्यनुयोजनीय कार्यमक्रममात् मम शीघ्रं पर्यपत्तु ॥

नवीनसुधारणा अविद्युत् चक्रवर्तिनः प्रसिद्धपरिष्कार तदानीमेव प्रकटीकृता बभूव । ममापि तद्गतं संपूर्णं समर्पकं नासीत् । इतरेषां सर्वेषामपि तदसमर्पकतामीत् । यद्यपि सुधारणाः सदोपास्तथापि स्वीकारयोग्या इति तदा मम प्रत्यभात् । मम तद्भाषाया तत्रप्रसिद्ध-पत्रिकायां च लोर्टीमिहमहाशयस्य हस्तक्षेपोऽस्तीत्यदृश्यत । एतन्महाशाजनकमस्युरत् । परंतु लोकरमान्यनित्यक-लोकरंभुचिचरंजनदासमहाशयप्रभृत्यनुभविनो नायकाः शिरःकण्य चक्रु । पंडितभारतभूषणमालवीयजीमहाशयस्तदस्यः स्थितः ॥

पंडितभारतभूषणमालवीयजीमहाशयो मय स्वप्रसंगे आश्रयमदात् । हिन्दुविश्वविद्या-निलयाय स्थापनकाले तस्य जीवनं बहुमूलमिति सिद्धितमासीत् । परंत्वस्मिन्संदर्भे तस्य प्रसंगे एव मया विद्यमानत्वात्तस्य दिनचर्यामन्यंतमूकमतया द्रष्टुं मयासक्यते लब्धः । यन्मदीयचक्रुःपतितं तन्ममाश्रयेण मंतोणेण च पूरयामास । तस्य प्रसंगेऽकिंचनानां धर्मसंरमिष दृश्यते स्म । एकजन्तादपरन्तं गंतुमिष दुष्करमासीत् । यन्स्तामद्विजैतैः पूर्णमासीत् । य कोऽपि वा मस्तु । या काचिद्वेला वास्तु । तत्रागतुं शक्यम् । तथागतानां तेन सह वर्तितुं कठिनियमो नासीत् । अस्य कुटीरस्यैकस्मिन् कोणे मम मंचो गार्भार्येण प्रकाशते स्म । परंतु संमन्यायं मालवीयस्य जीवनसंप्रदायस्य वर्णनेन पूर्यितुं नार्हम् । इतः प्रकृतप्रियं महीष्याम ॥

एवं मम प्रयहं मालवीयेन चर्चयितुं साध्यमभूत् । सोऽयं यथा ज्येष्ठभ्रातानुजं द्रशीति तथा त्रिविधपक्षाणामभिप्रायान्मम वर्णयति स्म । सुधारणायां मंत्रद्वनियमस्योपरि चर्चाया मया मागिना भवितव्यमेवेति दृष्टम् । पंजाबदेशस्यान्याचारानविकृत्य महासभाया आल्याने लेखने मम पर्यनु-योग्यताप्यासीदतस्तन्संबंधे कर्तुमशक्यतामनेकविषयाणां मम लक्ष्यं दातुंभाष्यकमिति मम प्रत्यभात् । अस्मिन्विज्ञाने राज्याधिकारेण सह व्यवहर्तव्यमप्यासीत् । अपि चैवमेव 'ग्विज्ञान' प्रश्नध स्थितः । एतन्मुक्या तदा मीटिंग्महाशयो भरतग्वड न वंचयति इतरेऽपि तं तथा कर्तुमनु-जानन्तीत्यासीद्विश्वासः । 'अली' भ्रातृप्रभृतिवंदीना वंधविमोचन मया शुभमूचनेति दृष्टम् । एष स्थिते सुधारणा अपरित्यज्य स्वीकारनिर्णय एवोचिन इति मम प्रत्यभात् । देशबंधुचित्तजनदान-महाशयस्तु सुधारणाः केवलमन्यामसर्पिकाश्च भयन्तीत्यन्ये निराकर्तव्या इति दृढाभिप्रायतानामीत् । लोकरमान्यनित्यकमहाशयस्तदस्य स्थित इति वक्तव्यम् । परंत्वमी स्वातंत्र्यं देशान्धुमहाशयस्य अनुमननिर्णयस्य दातुं निश्चिन आसीत् ॥

एतादृशपञ्चानुमतिभिः सहस्रमनरेषु वृत्तपरिश्रमं सर्वोर्ध्वनापकर्तव्यमेवः महानतीत आसीत् । परंत्वन्येऽन.मास्तिग आडा स्पष्टामस्तु । मशममभिवेशनरक्षणोदोषमने मन्तुनस्थि-

तिरेव क्षेमकारिणी एव वृत्नेऽह तादृशमान्य प्रमुखिर्भिन्नाभिप्रायोऽइमिति वक्तुमायश्यक्ता परिह्रियते इति पडितमालवीयजीमहाशयस्य पडितमोतीलालमहाशयस्याप्यमूचयम् ॥

परतु ज्येष्ठवेतो न समेनाते । इय सूचना लालाहरिकिशनलालमहाशयस्य कथवि-
ज्ज्ञाताभूत् । स चोक्तान्यथा—तसर्वं न भरितुमर्हति । तेन पञ्चाप्रदेशवासिना खेदो भविष्यतीति ।
ममाथ विपयो लोकाभ्यां शीणा-देशबन्धुमहाशयै सह चर्चित । सऋट परिहृतु मार्ग कोऽपि न
दृष्ट । पर्यते मम दुःख मालवीयजीमहाशयस्य व्यज्ञापयम् । उभयपक्षयो समतिर्मे न शक्या
प्रतिभाति । मम निर्णय प्रस्तावनीयो यदि तद्विषये सभाया मत निर्धारयितु 'वोट' (मतसूचनम्)
प्रहीतव्य भवति । तस्यात्र न किमपि सविधान दृश्यते । महासभाया अधिनिवेशने हस्तोद्यमनेनैव
'वोट' ग्रहणमात्राधिकोऽभ्यास । अस्य फल च सदस्याना प्रेक्षणाणा च व्ययासो न वर्तुं शक्य
एतादृशमहासमूहेषु 'वोट' गणयितु साधनमेव नास्ति । सर्वस्यास्य साराशोऽयं भवति यद्यप्यह
'वोट' गणयितुमिच्छेय तस्यानुकूल्य नास्ति । अर्थोऽपि न । परतु लालाहरकिशनलालमहाशय
सहायार्थमागत । अस्य कर्तव्यसविधानस्य भारमग्रहत् । तेनोक्त यथा—'वोट'ग्रहणदिवसे
प्रेक्षकान्न प्रवेशायाम । गणनाविचारो ममास्तु । भवता महासभा त्यक्त्वा न गतव्यमिति ॥

पर्यतेऽह पराजित । मम निर्णय व्यरचयम् । त सभाग्रे स्यापयितुममसि । हृदयमधैर्येण
कपमानमासीत् । पडितमालवीयजीमहाशयश्चेम निर्णय सभाया पुष्टीकुर्यातामिति निर्धारितम् ।
यद्यस्म मतभेदे तिलकोऽपि जठरसऋट नासीत् । अस्मद्भाषणेषु च तर्क विहाय नायदासीत् ।
तथाप्यस्मासु भेदस्यावस्थिततिरेव जनाना समता नासीदिति मम मनोगोचरमागतम् । एतत्तेषा
मनसि श्लेशमजनयत् । ऐक्यं य हि तैरपेक्षितम् ॥

भाषणेषु निद्यमानेष्वस्मदातरिक भेदमपनेतु वेदिनोपरि प्रयत्ना भवन्ति स्म । एतदुद्देशेन
नायकेषु पत्रखड्ड एकैकदा प्रचलन्ति स्म । मालवीयजीमहाशय समाधानमुपादयितु
संनसाहस चकार । तत्कालमेव जयरामदासमहाशयो निर्णयस्य शोधन मम हस्ते
प्रदायारम्भसदभे प्रतिनिधीन् 'वोट'प्रदान् सऋटदुत्तारयितव्यमिति प्रार्थयामास । तस्य
शोधन ममोचितमेव प्रत्यभात् । मालवीयस्य दृष्टिस्तादाशाक्तिरगानवेषयन्ती चतुर्षु कालेष्वपि
निपतति स्म । जयराममहाशयस्य शोधनमुभयपक्षसमाधानकर मम प्रतिभातीति मालवीयजीमहाशयो
मग्नमत्रिभूत् । ततश्च लोका यमहाशयस्य प्रादर्शयाम । देशबन्धु महाशयो मन पूर्वक समन्यते
यदि ममापि ममन इयुवाच स । देशबन्धुमहाशयो त्रिपिनचद्रपालजीमहाशयमैक्षत । मालवीयजी-
महाशय आशापूर्णाऽभवत् । मालवीयजीमहाशयस्य शोधनपत्रखड्डमाक्षिप्य देशबन्धुमहाशयस्य स्पष्टमेव
तथास्त्विनि वचनोदीरणपूर्वमेव मालवीयजीमहाशय प्रतिनित्रिसहोदरा सर्व समापितमित्यु-
च्येत् । ततो यसवृत्त तद्वर्णयितुं न शक्यम् । कतारभोटेनशन्देनोपरितनमारणमरूपत ।
तत्र उपर्यन् निराशयाप्रस्तानि सभासदा मुखापानदेन प्रचशाशरे ॥

शोधनविषय विशदीकृत्य वक्तुं नानुस्यूक्तम् । एतत्प्रकरणविषयभूतेषु मम प्रयोगेषु एकेन निर्णयमार कथं मया बोध इति निवेदनमेव मनोदेशः । इयं समाहितमिमं पर्यन्तुष्यन्त्यामपि क्रमार्थयत् ॥

अष्टात्रिंशोऽध्यायः

महासभाप्रवेशः

अमृतसरस्य महासभा नवविधानेषु या महासभा सा नीतिशास्त्रे प्रथमोपदेश इति मया मन्तव्यम् ।

व्यनीतमहासभासु ममोपस्थितिर्मम महासभानुशासनस्य वार्षिकं नवीकरणं नान्यथा । त्रिक-जनस्य कार्यं विना कार्यान्तरं ममावस्थितं भवतीति न कदाप्यहमसि । न च मयापि मपेक्षितम् ।

अमृतसरे ममानुभवः प्रादर्शयद्यथा यत्राह यादृशं विशेषमाप्तवान्येन च महासभाया उपयोगो भवेत्तादृशानि एव द्विवस्तुनि ममास्त्रिति । मम तावत्प्रक्षयितुं शक्यम् । यथा लोकमान्य - देशमुख - पंडितमोतीलालजीमहाशया अपि चेन्ने नायका पनाप्रदेशत्रिचारणमत्रवे मम कार्येण मनुष्या इति । तेषामव्यवस्थितमेलनेषु यत्र विषये समितेर्निर्णया समुपजा मामाह्वयन्ति स्म । प्रमुखानां यत्र महती श्रद्धा यत्र च तेषां सेवास्पर्शं वभूव । नदाचिदनपि कारिणोऽप्येषु मेलनेषु प्रवेशं लेभिरे ॥

आगामिर्षमत्रये विषयद्वये ममासीत् कुदहलम् । यतस्तन्मत्रये मम प्राथो योग्यताविशेष आसीत् । अत्र 'जलियावाला' हत्याकांडस्मारकमेकं महासभैतादृशस्मारकमावश्यमिति निर्णयस्याप्युसाहेन समर्ति ददौ । एतदर्थं पचल्लक्ष्मण्यका संप्रतीतन्या आसन् । अहमेको धर्मदर्शीति नियुक्तः । सार्वजनिककार्येषु भिक्षाटनप्रमगे प्राप्ते मालवीयजीमहाशयो भिक्षुकचक्रवर्तीति विरदमाप । परतु विषयेऽस्मिन्सदपेक्षयाह नाल्पतर इति मम विदितमासीत् । ममेमा योग्यता पर्यन्ताने दक्षिणाप्रिकादेशे । हिन्दुस्थानस्य राजमहाराजेभ्य पर सहस्राणि ग्रन्थकाणि ग्रहीतुं मालवीयनी-महाशये स्थितमिद्रजालमनन्य मधि नासीत् । परतु 'जलियावाला' स्मारकनिर्षये राज-महाराजानां सनिपि गतु नासिन् प्रमेयमिति मम विदितमासीत् । एष निरीक्षितरीत्या धनमचपस्य मुग्यपर्यन्तुयोग्यता ममोपरि पतिता । मोडमथ्यामुदारतागारिका हस्तपूर्णं धनमदु । इदानीमितन्मारकन्य नास्ति कोशे निक्षिप्तद्रव्यमन्य नास्ति । परल्वयननश्चननसमस्या कथमिति चेद्विन्दुमुमन्मानशील्य जनानां समिद्धितरतेन परित्राया तस्या भूमौ तया रीत्या मदिन निर्मानव्यमिति । तिम्रं संस्था एता मैत्र्या प्रेष्या चैत्तिमिति न्या । पर वदिदृश्यमात्रेण परस्परमाभियोगे मया भवन्ति । एतमन्ये जनाग निपि कथमुपयुक्तय इति मोहित नि शब्दं तिष्ठति ॥

मम योग्यताविशेषद्वये द्वितीयो नियमो लेखनम् । य कोऽपि वा नियमोऽस्तु । तस्य सक्षेपेण व्यक्तीकरणशक्तिर्मयासीदिति महासभाप्रमुक्तानामग्रधाने स्थितम् । अयं गुणधिरस्यत्र म्भ्यसेन सपादितस्तदानीं महासभाया अग्रविधानं गोल्लेखे महाशयेन निर्मितमासीत् । तैरिच्छितं यतिपयसूत्राणामाधारेण महासभायत्र चलति स्म । एषा सूत्राणामुद्भवस्य सुसुतहृत्प्रमिद्विहासमहं गोल्लेखे मुख्यादेवाशुणवम् । परंतु महासभाया कार्यक्रमो वर्षे वर्षे वर्तमान इतीमानि सूत्राण्य समर्पणानि बभूवुरिति सर्वेषां प्रतिभाति स्म । अयं प्रथमं प्रतिवर्षं चर्चास्पदं भवति स्म । तदानीं महासभाया अभिप्रेक्षितेषु कार्यव्ययस्था वा वर्षमेवै सभयनायाविरिद्धितननिवेशाना पर्याप्तकार्यक्रमं निर्धारयितुं सविधानं वा नासीत् । तदानीं प्रियमाननियमाननुसृत्य त्रयाणां कार्यदर्शना स्थानमासीत् । एषामन्येऽ एव वस्तुतः कार्यं करोति स्म । अयमेवोऽपि वर्षपूर्णं कार्यं न चक्रे । तेऽयसहाय्यं विना महासभाया कार्यं चालयद्भिः पुरस्तादाद्ये च यद्भिः पूर्वं महासभाया बोधं पर्यनुयोज्यता वर्तमानसत्रसरे निर्वाहयितुं यद्य साध्यम् । तस्मिन्वर्षेऽयं प्रथमं इतोऽप्यधिकं महत्त्वमाप्नोतीति सर्वैर्निरीक्षितम् । सार्वजनिकविचारार्थं च यितुं महासभायायाधा सीत् । महासभाया सदस्या इयत् इति वा ईदृगीदृक्प्रतिनितावदेतावज्जनप्रतिनिधयः प्रेषणीया इति वा नियमो नासीत् । एवस्थितामनायकपरिस्थितिमुत्तमां कर्तुं किमपि सविधानमावश्यकमिति सर्वेषां दृश्यते स्म । अहं महासभाया व्यवस्थाक्रमं रचयितुं समतिमदाम् । एकं नियममनुरूप्य तदतद्यथा जनानामुपर्युक्तप्रभावशालिनौ नायकौ द्वौ लोकमान्यदेशबन्धुमहाशयाविति दृष्टम् । जनतापक्षे तौ द्वावप्यगविधानरचनासमितौ मया सह सदस्यौ भवतामिति प्रार्थितवान् । परंतु तावतौ व्यक्तित्वे रचनाभागिनौ भवितुमसाध्यमिति स्पष्टमासीत् । अतस्तीं मुक्त्वा तद्विश्वासपात्रौ द्वौ मया सह समितेर्नियोक्तव्यावस्था च समितौ केवलं त्रिभिरेव भवितव्यमित्यहमसूचयम् । अस्य दिवगतं लोकमान्यदिवगतदेशबन्धुमहाशयौ समतिं ददतु । लोकमान्यमहाशय स्वपक्षीयं श्री केलकर महाशय देशबन्धुमहाशयश्च आई बी सेनमहाशय न्ययोजयताम् । समिते सदस्यानां सङ्घट्टपि समिलितुं न शक्यमासीत् । परंतु पत्रव्यवहारेण परस्परमभिप्रायान् वेदितुं साध्यमासीत् । पर्येतेऽस्माभिरेकमयाख्यानं समर्पितम् । ममास्मिन् व्यवस्थाक्रमे किंचिदभिमानोऽस्ति । तच्चेत् सपूर्णं कार्यरमोऽवतारितं तदास्माकं स्वराज्यं लप्स्यत इति मेऽभिप्रायः । यस्मादिनादियं पर्यनुयोज्यता मया रोद्धा ततो मे वास्तविको महासभाप्रवेश इति वक्तुं शक्यम् ॥

नवविंशोऽध्यायः

‘खादी’जन्म

अष्टोत्तरकोनविंशतिसहस्रतमे वर्षे हिन्दुस्वराज्यपत्रे भारतदेशस्य वर्धमानदारिद्र्यरोगस्य सर्व-
रोगापहारकर्मापन्नमिति यन्वर्णय स वायदद ‘चरखो’ वा मन्ना दृष्ट इति न स्मरामि । तस्मिन्
पुस्तके मर्येतदवगत यद्यदेवस्य निष्पेक्षक दारिद्र्यमपसारयितुं सहाय्य करोति तत्तदेव स्वराज्यत्यागन
करोतीति । पञ्चदशोत्तरकोनविंशतिसहस्रतमे वर्षे दक्षिणामिन्नादेशतोऽह पश्चाद्भूत् । तदा मन्ना
वस्तुतः ‘चरखो’ न दृष्ट । सागरमन्या सयाप्रहाश्रमनिर्माणकाले कतिपयन् वायददन् वय
प्रावेशायाम । तत्रवेशनादनन्तरमेव प्रान्तिरून्मसृष्टितम् । सर्वे वयमुदारवृत्तिप्रहिणोऽयता कार्यरता ।
नैकोऽप्यस्माक शिल्पी बभूव । वायददेषु कार्यकरणपूर्वमरमावनेनो वयननुदालो वयन
दिश्यितुमान्भयक आसीत् । पर्यते पालनपुरप्रामादेवो लब्ध । किन्तु तस्य सर्वं शिल्पिज्ञानम-
स्माक न ददा । परतु मगनटालगामिमाहाशय शीघ्रमेव निराशो न सञ्चत् । शिल्पयत्रकार्ये
‘रजभरत समर्थोऽचिराच्छिठरुपनिधामग्रहीत् । अपि चैत्रैररा कतिपयनूतननायक्य दिशिता
आश्रमे । रनहरतनिर्मितरखेणामान वसदितु इवय यथा स्यात्तथा भवितुमरमानमुदेश आसीत् ।
अतो वय तक्षणमेव यत्रनिर्मितरखाणि परित्यज्याश्रमस्य सर्वे जना स्वदेशीयमूर्त्रैर्निर्मितानि कलाप्येव
धारयितु निश्चिता वभूवु । एतदभ्यासरवीरयो महान्तमनुभममानिनाय । वायकाना जीवितनियमन
साक्षात्सपर्येणारगतु शक्तानकरोत् । अपि चोत्पन्नस्य प्रमाण सूत्रसपादनमार्गे स्थितानतरायन् वचना-
ग्रस्ता भवितु मार्गोऽपि च पर्यन्ते सर्वदा वर्धमान ऋणिच एत सर्वं ज्ञातु शक्तश्चकार । यादस्मकमा-
वदकर ताव सर्वं लब्धु न समर्था अभूम । अतोऽवशिष्ट पशो हस्तवेन्नस्तनुवायाद्वस्त्र नभरणीयन् ।
परतु सञ्जयितरख भारतीययत्रमूर्त्रनिर्मितरखविन्नयिम्यो वा तनुवायेभ्यो वा लब्धु न सुकरन् ।
तनुवायेर्निर्मितं वस्त्र सर्वं समीचीन विदेशीयसूत्रादेव । यनो भारतीययत्रणि तर्जुद्वारेण तद्वस्त्र
चक्रु । अद्यापि यत्राणामुत्पादनमन्यस्य स्वदेशीयमूत्राणां तनुवायान् पर्यन्ते महता प्रयत्नेन
लब्धुमदत्तनुम । निधमरतु तैरत्यादित सर्वमरमद्वारणवस्त्राणामिति यत्रनिर्मितमूत्राणा वरस्वीकरणेण
मुद्रा च मध्ये प्रसारणेन भारतीयमूत्ररणयत्राणामैच्छिकप्रतिनिर्धाभूता । एतद्ये सह
सपर्यमजनपत् । तेन तेवा कार्यमविधान कार्यप्रयुहाथ ज्ञातुमवकाशो लब्ध । यत्राणामुरेरो
निर्मितमूत्रेण तनुवायानधिकधिक वर्तुमासीत् । हस्तवेमनतुगर्पस्तेषां सद्धार यथेस्तिनो
नासीत् । किन्त्यपरिहायोऽनित्यथ । अस्मस्वकीयमूत्रस्य तातव्यरणे ययनतुया रिपता ।
यावद्वयमेतत् वर्तुमवस्थितारत्नायत्राणामात्वन रयास्तीनि स्पष्टम् । भारतीययत्राणां
प्रतिनिर्धाभूष देशसेवा वर्तुं समर्था भवेमेति नान्यभूम ॥

सकृदाना परपरा ददृशे । तातत्रकृ वा ततुनायान् वा कथ तातत्र करणीयमिति शिक्ष-
यितुमलभेमहि । आश्रमे वय कतिपयराटानुपायोजयाम । किन्वेतान् 'चरखा' रूपेणोपयोक्तु साध्यमिति
कल्पनेवास्माक नासीत् । एकस्मिन् दिने कालिदासरुमीउमहाशय कथ तातत्र करणीयमिति
प्रदर्शयन्तीं स्त्रिय दृष्टवानहमिति न्यवेदयत् । नूतनविषयाणा सौलभ्येन शिक्षणे प्रवीण इति
ज्ञातमेकस्मदाश्रमादस्या पार्श्वे प्राहूँम् । किंतु सोऽप्येतत्कालमर्माण्यवशीकृत्य प्रतिनिवृत्त ॥

इत्थ कालोऽपयात् । एतेन सह ममौ सुख्यमपि वर्तमानमासीत् । अरुस्मादाश्रमगतानस्मि
न्विषये एतेभ्य किमपि ज्ञातेन न भाव्यमिति तातत्र प्रतिदृश्यमासीत् । किंतु कत्रया स्त्रिय
केवलमभ्यस्यन्ति स्म । तस्त्रापि सान्तिमात्रस्थामागता । देशस्य कचिदपि कोणे एका द्वी ग
स्थितौ यदि तानन्वेपयितु स्त्रिय एवापेक्ष्यत ॥

सप्तदशोत्तरैकोनविंशे वर्षे भरूचपत्तने सबृत्तशिक्षणपरिपदध्यक्षो भवितु सुहृदस्तत्र माम
नैषु । तत्रैवाह ता महासाहसिनी गगाबाईमहाशायामदर्शम् । सा मिधया । तथापि तस्या साहम्
निस्वधिक्रम सीत् । सामान्यगणनया सा यद्यपि तावच्छिक्षिता नासीत् तथापि धैर्ये ज्ञाने च सास्मत्
सुशिक्षितस्त्रीजनमनीयातिक्रान्ता । सा न केवलमस्पृश्यताकञ्जक परित्यक्तवती पर निर्भयनास्मृत्यै
मिलित्वा तत्संगमकरोत् । तस्या स्वीय विषयमासीत् । यदस्या आवश्यक तदल्प्यम् । सा
सुषटितशरीरा सहचर मिना सर्वत्र सचार करोति स्म । अधारोहण नाम तस्या सामायम् ।
गोवसानगरे सबृत्तपरिपदि मम तथा सह गाढ परिचयोऽभूत् । 'चरखा'संबन्धे मम दु खमस्य
न्यवेदयम् । अह गट परिशोधयितु निरतर प्रयतिष्य इयुक्त्वा सा मम भारमल्पीचकार ॥

चत्वारिंशोऽध्यायः

पर्यन्ते लब्धम्

अनेकदिनानि गुजरातदेशे पर्यट्य गायकगाडसस्थानवर्तिनि विजापुरनामके ग्रामे गगाबाई-
महाशया पर्यन्ते 'चरखम्' लेभे । तत्रानेकजनाना समीपे 'चरखा' बभूवु । परतु बहो
कालात् पूर्वमेव सर्व कश्चरमित्युपरिकोष्टेषु प्राक्षिपन् । यदि कश्चिदस्माकमनारत तुलपिडान् दद्याच्चदि
च वीतनानत्र प्रीणीयात्तदा वय पुनस्तातत्राप सिद्धा स्म इति गगाबाईमहाशायामब्रुवन् । इम
मतोपमृत्तान गगाबाईमहाशया मद्य न्यवेदयत् । तुर्गपिडसमृतिर्दुष्करा प्रत्यभात् । अहमेतत्कष्ट
दिक्रान्त उमखुजानीमहाशय न्यवेदयम् । स च स्वीययत्रात् प्रेषयिष्यामीति प्रतिपद्यतममेक
पर्यहापीत् । सुयानीमहाशयाट्ट्यास्त्वल्पिडान् गगाबाईमहाशयाय प्राप्तंम् । अल्पेनैव कालेन

सूत्रमागतमुपाक्रमत् । अस्य प्रवाह क्रियत् त्वरित आसीदिति चेत् निर्बोहु मे एका समत्या वमृव ॥

उमरसुबानीमहाशयस्त्रीदार्यं तावद्गाधमासीत् । परतु तेनापरिमित प्रयोजन लब्धु नोचितमासीत् । सर्वदा तन्मूलकं तुल्यपिंडानामानयन मम मन मनोचस्य कारणमभूत् । एतदधिक यत्रनिर्मिततुल्यपिंडानुपयोक्तुमेव प्रथमतो दोष इति मम भासने स्म । यत्रनिर्मिततुल्यपिंडानुपयोजयेद्यदि यत्रनिर्मितसूत्र वस्त्रानोपयोजयेत् । अस्मपूर्विकाणा न कुन्तश्चित्रात्तुल्यपिंडा लभ्यन्ते स्म । एव चेत्ते तुल्यपिंडान् कथ कुर्वन्ति स्म । मम मनस्येवचिचारेषु ससु तुल्यपिंडप्रापका उर्णामार्जका अन्वेपणीया इति गगानार्ईमहाशयाया असूचयम् । सा सविश्वास कार्य स्वीचकार । सा उर्णामार्जक तुल्यमार्जने सजीकृत नियोजयामास । सा च प्रतिमास पचत्रिंशद्दूष्यकाणा तदधिक वा वेतनममार्गत् । अह तत्काले यद्वा तद्वा मूल्यमस्तु तदधिकमिति नैवागणयम् । समष्टतुलात् तुल्यपिंड कर्तुं सा कतिपयशालकान्निशिक्षयत् । अह मोहमय्या तुल्यार्थे भिक्षामयाचे । श्री यशत्रप्रसाददेसाईमहाशयस्तत्क्षणमिम भारमुवाह । एव गगानार्ईमहाशयाया साहस निरीक्षितादधिक प्रवृद्धम् । विजापुरग्रामे वीतमूल्यस्य वयनाय जनमन्वैपयत् । शीघ्रमेव विजापुर 'खादी' प्रसिद्धमभूत् ॥

एतेषु सर्वेषुधर्मेषु विजापुरे निर्बुद्धे आश्रमे 'चरखो' त्वरितगया प्रमुखस्थान लेमे । स्वस्य सहजा यत्रनिर्माणशक्ति सर्वामुपयुज्य भगनलालगात्रिमहाशयस्तातत्रचरामनेत्रप्रियोत्तम चकार । चक्राणि तत्सहायकेतरसामग्री चाश्रमे सिद्धानि भनितुमुपचरामरे । आश्रमे प्रथमतो निर्मित 'खाद्या' 'गजस्य' सप्तदशाणक मूल्यमासीत् । एतदतिस्थूल 'खादी' तन्मूल्येन त्रेतश्चमिति मित्राणा वक्तु न विकल्पित मया ॥

अह मोहमय्या रण आसम् । तथापि मम तत्र चक्रमन्वेपयितु पर्याप्त चैतन्यमासीत् । पर्यन्ते द्वौ सूत्रकारी मम चक्षु पयमागतौ । तौ एक 'सेर' चतुर्बंशति 'तोलानि' अथवा प्राय ३ 'पींड' सूत्रस्थक रूपक भौल्यमगृहीताम् । तदानी मे 'खाद्या' अर्धशाल न विदितम् । तदानी हस्तनिर्मितसूत्र लब्धु मूल्य यद्वा तद्वा भवतु तदधिकमिति नाहमगणयम् । विजापुरग्रामे प्रचलितमूल्य एतन्मूल्य च तुल्यव्या परीक्ष्यमाणे मा वंचयन्ति स्मेति ज्ञातम् । ते सूत्रकारा स्वीयमूल्यमन्वीकर्तुं न समेनिरे । ततोऽह तान् परित्यक्तवान् । किंतु तेम्य उपयोग विना नारथीयत । ते श्रीमती अवतिमार्ई-रमानार्ईकामदार-महाशयाम्या श्री-शम्भुलालबेकरमहाशयस्य मातापि च श्रीमतीरसुमतीमार्ईमहाशयार्थं च सूत्र शिक्षयामासु । चक्रं मम प्रयोष्टे आनदेन गातुमुपाक्रमत् । अह पुनरागम्यस्थिति प्राप्तुं तस्य मधुरमणीनेत्र वृत्तसाहाय्यं नात्यन्वमिति उक्तिर्नातिशयिना । तस्य परिणाम शारीरव्यग्रपेक्षया मानसिरेऽधिकमासीदित्यंगीक्रतोमि । परत्वेतन्मनुष्यस्य शरीरेपरि मानसिरपरिणामस्य प्रभाव फियन्ति

व्यक्तीभवति । अहमपि चक्रस्य हस्तमाक्षिसत्रान् परतु तत्कालेऽधिकं मया न कृतम् । पुन मोहमय्यामपि सैव पुराणी समस्या । हस्तनिर्मितातस्य सपादन प्राप्तम् । प्रतिदिनमेव तूलमार्जनक स्वधनु 'ठ' इति शब्दयन् श्रीरेवाशरुद्रवेरीमहाशयस्य गृहस्थाग्रे गच्छति स्म । सा तस्मिन्नाह्वय विचार्यमाणे शम्पापूरगाय कार्पासमार्जनीति विदितवासीत् । त्वपिड कर्तु कार्पासमार्जनाय स समेने । तेन मार्गिना भृतेरधिकृतासीत् । तथाप्यह तद्वत्तान् । एव निर्मितसत्र पवित्रैकादशीरुजार्थं मालिका कर्तु मम वैष्णवमित्रेभ्यः प्रादाम् । आशिनजीमहाशयो मोहमपीनगरे एका तातश्रेगीमुद्राटयन् । एभ्यः प्रयोगेभ्यो बहुधन व्ययीकृतम् । किंतु तस्य 'खाद्या' विश्वासिनो देशभक्ता सुहृद् सतोरेणोहु । एव व्ययीकृत धन न व्यर्थ-मासीदिति मम नम्राभिप्रायः । तेनास्माभिरमृत्योऽनुभवे लब्ध । 'चरख'स्य समाव्योपयोग स्पष्ट आसीत् ॥

इदानीमह मम परिधानाय सर्वा 'खादी'भेरोपयोक्तुमातुरोऽभवम् । मम 'धोती' अद्यापि स्वदेशीयत्रस्यैवासीत् । आश्रमे विजापुरग्रामे च निर्मायमाण 'खाद्या' विशालता त्रिशदगुल-मात्रा बभूव । एतस्मिन्मासे पचच त्रिशदगुलखारी धोत्र न लभ्यते चेदह स्थूला 'खादी' धोतीमेव परिधाय इति गगाबाईमहाशयायै सूचनामदाम् । एतेन साःस्मात्वासिना तथापि मे प्रार्थना तद्योग्यता नातिक्रान्ता । सा एकमासापूर्वमेवैक धोत्रयुगल ५० विशाल प्राह्वीषीत् । यथैव सा नाकरोत्तदा मम सनिवेश कष्टोऽभवियत् । एतेन सा मामुद्धृतवती ॥

प्रायशोऽस्मिन्नेव समये श्रीलक्ष्मीदासमहाशयो 'रामजी'नामकतनुवाय तस्य भार्या गगाबाईमहाशया च 'लाठी' नामकग्रामादाश्रममानीयाश्रमे 'खादी'मयायवत् । 'खादी'प्रसार एतदपतीभ्या धोढ पात्र नागण्यमासीत् । गुजरातदेशे तद्वहिश्च । बहूनामेतौ हस्ततातवसूत्रस्य वयन शिक्षयामासतु । गगाबाईमहाशया वेन्नधालयन्तीमुपनिष्ठा द्रष्टु विस्मयदृश्यमभूत् । निरक्षरापीय स्वाधीनचित्तसहोदरी वेमधालयत्युपनिष्ठा चेतस्या मानसीदृष्टिस्तस्मिन्नेव लीना भवति । तदानीं तदृक्ष्यमितरत्राष्टु दुष्करम् । वेमान विहाय यथा तद्विधिरितत्र पतेत्त धान्तुमितोऽपि वष्टतरम् ॥

हिन्दुस्थानस्यावश्यकप्रज्ञापेक्षयात्र सजीभरद्वयमतीवाल्पमित्यवधातव्यम् । अत स्वदेशीप्रश्न इति चेन्नप्रानतया वस्त्रसपादनप्रश्न इति परिणमति । पर्याप्त वस्त्राणि सपाद्य तस्य गुणमुत्तम विधाय तदक्षणमेव विदेशीवस्त्राणामागमन स्वयमेव विरस्यति । अतो मम सूचनेयती । इदानीं विद्यमानरीत्या स्वगतिप्रचरो निरोधनीय । भ्रष्टदृश्य नूतनयत्र-कार्यस्थापने परिकल्पिताम् । अस्माक यदावश्यक तत्पर्याप्तवस्त्रनिर्माणमेव । अस्मद्भ्रष्टता ग्राहकापेक्षा न विद्यते ॥

पूर्वमेव मया तदेतत्कार्यं क्रियते चेन्न मम प्रयत्नमाशिषा योजयथ खलु । इति पृथो मया किञ्चिदाश्वर्यभरित ग्राह यथा — कथमिदं साध्यम् । भगन्नूतनयत्राणा स्थापनोद्यममालोचयतीति मन्ये । एव चेद्भवानभिनदनार्ह इति ॥

मया तन्न क्रियते । सूत्रनिर्माणचक्रस्य पुनरुज्जीवनप्रवृत्तोऽस्मीति मया विवृयोक्तम् ॥ किमेतद्भवतोच्यते इति दिग्भ्रात पप्रच्छ ॥

अहं तस्य 'चरख' विचारं सर्वं मया दीर्घकालेनान्वेषणकथाजातमाख्याय पुनरुक्तं मया यथा भरत इव ममाप्यभिप्रायो विद्यते । अहं वस्तुतो यत्राणा प्रतिनिधिर्भक्तिं नेच्छामि । तेन न किञ्चिद्व्ययोजनमस्तु । तेन देशस्य गुणापेक्षया दोष एव भविता । इतोऽपि बहुकालं यत्राणा ग्राहकान्यता न भविष्यति । हस्तसूत्रस्त्राणा निर्माणाय व्ययस्थाप्य तद्विनियोगाय पर्याप्तमुपायमधिगतु मम वर्तव्यम् । अत खाद्या उत्पत्तिमुद्दिश्य सपूर्णमवधानं मया दीयते । एतद्विधस्वदेश्यामस्ति मे परमो विश्वासः । यत्र एतद्वारा क्षुधार्तानामुद्योगशून्याता स्त्रीणामुद्योगलाभो भवेत् । आभि स्त्रीभिः सूत्रमुत्पाद्य ततो निर्मितं 'खाद्या' हिन्दुस्थानजनानां वेपकल्पनं ममोद्देशः । अयमुद्यमं क्रियत् फलित्वितीति वक्तुमशक्यम् । इदानीं तत्केवलमारभदशाया वर्तते । किंतु मे तत्र सपूर्ण-विश्वासो विद्यते । यत्किञ्चिद्वा भवतु । तेनापहतं न किमपि स्यात् । तथाप्यलोचिते देशोत्पन्न-वस्त्रमन्यन्यमपि देशस्य लाभ एव । एवमस्मद्गुणकमे भवदुक्तदोषा वेऽपि न सन्तीति स्पष्टमिति ॥

तेनोत्तरं दत्तं यथा — भवतो व्ययस्थापनाया देशवस्त्रोत्पत्तेरर्थनमेव भवदुद्देशश्चेन्मया तद्यतिरिक्तं म्यान्त्यं न किञ्चिदस्ति । एतन्नैसर्गिकव्ययचलिते यत्रयुगे सूत्रचक्रप्रगति साध्येत्यन्यं प्रश्नः । अहं तावद्भवतो विजयमिच्छामि ॥

द्विचत्वारिंशोऽध्यायः

प्रवाहोद्गमः

इतः 'खाया' अभिवृद्धिप्राप्तेर्विधये मयापि न उच्यते । मम विविधकार्यकलापानां लोकावगमनागमनाम्पर तेषां वृत्तातलेखनमेयामध्यायानां नोचितम् स्यात् । तथा मया लेखनप्रयत्नोऽपि न शक्यः । यत् कारणात्तरे सत्यपि तथा कर्तुमेष्टे प्रयत्नोऽप्येव । मया सायमवधे प्रवर्तितशोभनेषु कतिपयविषया स्वयमेव मम लक्ष्यमागता इति वर्णनमात्राय एयामध्यायानां लेखनोद्देशः ॥

एव चेदसहयोगप्रचाररूपाप्रगतौ निरूपयिष्याम । अलीभ्रातृभ्यां प्रवर्तितप्रचटप्रचारे सपूर्णरभसेन चलिते सति एतद्विषयेऽहं विशेषतो मुमुक्षुमाना अहिंसानियमान् नियत्यर्पन्त-माचरेतु शक्नुवन्तीति विषयमुद्दिश्य दिवगनमौलाना-अञ्जुल-चार्यादिमहाशयैः सह उल्लेखामिश्च चर्चामन्तरम् । पर्यन्त एते सर्वेऽपि ऐकमयेन इस्लामधर्मं धर्मेऽहिंसाव्यवहारनीतिरूपेणानुसरणं न निरोक्ष्यतीति । तन्नीतिमतेरन्तरं तां वचना विना सपूर्णतया चालयितुं मुसुत्माना उद्धा इति चाभिप्रायं ददुः । पर्यन्तेऽसहयोगस्य निर्णयं खिलाफतसभायां निवेशितः । दीर्घचर्चान्तरं नमनिं प्राप । एकदात्याहाबादनगर एतद् समिन्निरेतद्विषयमभिवृत्त्य सर्वान् राष्ट्रिं चर्चितमित्यहं स्पष्टं स्मरामि । प्रयत्नतो दिवगनहन्मिमाहेत्रमहाशयोऽहिंसामधोऽसहयोगं कार्यरते साध्यं न वेति नशेने स्म । नशयनिवृत्तेरन्तरमसहकारं पूर्णमननां प्रविष्टः । तस्य साहाय्येन तस्यामून्यलाभं सञ्चतः ॥

इतः स्वल्पेनैव कालेन मिलितायां गुजरातराजकीयपरिषदमसद्व्यवधिर्निर्णयं समाप्रेत्यवेदायम् । राष्ट्रमहामभायां पूर्वमेव निर्णयमगीकर्तुं प्रार्थयित्वापरिषदो नाधिकार इति प्रवैपक्षस्य प्रथम आक्षेपः । अत्योत्तरं मया सूचितं यथा—अयं निर्णयः पश्चाद्गमनाय न पुनरप्रे गन्तुमन्वेति । अप्रे गन्तुमर्हन्नाचीनसस्या न केवञ्च पूर्णाधिकारं प्रप्ता परंतु स्वेषावश्यकं धैर्यं स्थैर्यमात्मनिष्ठासध यदि विद्येतस्तदा प्रगतिमागानुसरणं तेषां कर्तव्यमिति । प्रगानसस्या यद् गौरवं वर्धयितुं प्रयत्नस्य परानुज्ञयापश्यकता नास्ति । तेन नभविष्यदपायस्य स्वयं विना प्रगानसस्यायां पर्यंतुयोगो नास्तीति मया वादं कृतं । अनन्तरं निर्णयस्य गुणदोषानां चर्चां बभूव । अस्य विशेषाशा यथा चर्चायास्तीक्ष्णनापि च परस्परमन्त्रेण गौरवेण च फलितं स्मिन्प्रजातारणम् । 'मन'सूचीना गगनायां निर्णयोऽप्यधिकबहुन्तेनागीहृतोऽभूत् । इत्यमंगीकारे । श्रीरङ्गमार्गमहाशयोऽपि च अन्वासनपवर्जी इति अनयोर्व्यक्तिप्रभावे न प्राप्तसहाय्यं नान्यनासीत् । द्वितीयोऽप्यहं स्थितः । तस्वीक्यभिप्रायपूर्णेन निर्णयं परमेवासीत् ॥

एत प्रथमविद्वत्कालोचयितुं विश्वयुक्तरिको न विश्वस्य 'सट्टेन्बर'भासे कल्कत्तानगरेऽखिल-
भारतराष्ट्रमहासभाया अधिवेशनविशेषं मेलयितुं महानभा समितिर्निरधारयत् । सञ्जीवरणकार्यं
महदासीत् । लालजपतराय अभ्यक्षं वृत् । मोहमयीत कट्टरुत्तानगर प्रति 'कामेस' अपि च
'खिलाफत' इत्येतयोर्विशिष्टा 'रैल'शकटी प्रस्थापयत् । कल्कत्ताया प्रतिनिधीना प्रेशमाणाना च
स्तोमो मिलित मौलानाशौकतअलीमहाशयेन प्रार्थितोऽहं अग्निचालितशस्त्रव्यमसहकारनिर्णय
मल्लिखम् । एतावत्पर्यन्तमहमस्य सबद्धनिर्णयेऽर्हि सामक इति पद प्रायशो न प्रयुक्तवान् । भाष्येऽपि
स शब्दोऽपश्यमेवोपयुज्यते स्म । एतद्विषयक शब्दकोश पूर्णो नासीत् । अर्हि सामकशांतिमप
इति एतत् सस्मृतपदद्वारा मुसल्मानकूटस्थनिवेदयितुमशक्यं प्रयभात् । अतोऽहमद्बुद्धकाला
माश्रादमहाशयमेतदर्थप्रतिपादक शब्द सूचयितुमचूच्छम् । सोऽस्य 'वा-अमोन' इति शब्द-
तद्गीत्यासहकारस्य 'तर्के मवालत' इति पद चासूचयत् ॥

एवमद्यपि नपि 'हिंदी'-'गुजराती' अपि च 'उर्दू' इत्येतासु भाषास्वसहकारस्य सबद्धा
शब्दसामग्रीमुपस्थापयितुं सञ्जीभगति सयेतदतरे मिलत्या महासभाया अधिवेशनेऽसहयोग-
रचनाभारो ममोपर्यापतत् । मया पूर्वलिखितनिर्णयेऽर्हि सामक इति वाकपरित्याक्तासीत् । इदं मम
दृष्टिं नैवागतम् । निर्णयस्तथैव तस्या शक्यत्वात् प्रयाणं कुर्वतो मौलानाशौकतअलीमहाशयस्य
वशे दत्त आसीत् । तद्रात्रौ मम अर्हि सामक इति पदस्याभासोऽस्फुरत् । प्रातरहं महादेव-
देसाईमहाशय निर्णयस्य मुद्रणालयमेवैतस्खलित समीकृत यथा स्यात्तथा कर्तव्यमिति प्राहैपम् ।
परंतु तथानुष्ठानालयमेव मुद्रितमासीदिति स्मरामि । विषयनिर्धारकसमितिस्तदिने सायं मिलति
स्म । अतो मुद्रितप्रतिरूपि परिवर्तनीया आसीत् । निर्णयस्य शब्दरूपं न सञ्जीकृत
चेद्बहुकष्टमभविष्यदिति मम पश्चाद्विदितमासीत् ॥

तथापि मम स्थितिं करुणाजनका बभूव । निर्णयस्यानुमोदका के विरोद्धार के इति
नागत मया । लालजीमहाशय एतत् कथा रीत्या पश्यतीति न ज्ञातम् । सप्रामाण्य
शतेऽनुभवशाब्दिना वीरयोधाना गभीरव्यूहं कल्कत्तानगरे योद्तुं सञ्जीभूय स्थितमहमपश्यम् ।
डॉ. वेन्ट-पं मालवीय -श्री विजयराघवाचार्य -प मोतीलालमहाशयश्च केचिदेपामासन् ॥

मम प्रस्तावे पञ्जाबदेशास्याचारस्य खिलाफतवचनभंगस्य च चिकित्सायै केवलमसहयोग
प्रस्तावित आसीत् । परंतु तत् श्रीविजयराघवाचार्यस्य मनस समत नासीत् । तेनैव वाद
वृत्तो यथा-असहयोग प्रसारणीयश्चेत् सर्वव्यापकस्य महत्तमायावस्य सबवे प्रसारणं किना
एवद्विं अन्यायान् वृत्वा तावमात्र किमिति प्रसारणीयम् । स्वराज्यस्याभाव एव राष्ट्रस्य
सर्वाभिवारोऽन्याय । अत सहकार स्वराज्यसाधनायैरौपयोक्तव्य इति । पंडितमोतीलालश्च
स्वराज्यसाधन निर्णयानुप्रीहीतुमैच्छत् । अहमेतमाशय तत्क्षणमेव स्वीकृत्य स्वराज्यसाधन निर्णये
लिखितवान् । निर्णयस्य चर्चा समप्रतया पर्यन्तुयोज्यताबुद्धया प्रवृत्ता । वातावरणं किंचिदशात-

समाप्तिः

एतान्भ्यायानन्तं गमयितुं कालं प्राप्तं । इतः परं मम जीवनं कियद्द्विहरणं जातमिति चेत्तत्र जनानामविदितोऽशो नास्त्येवेति वक्तुं शक्यम् । अपरं चैकप्रतिशयधिकेन प्रतिशान्तिमिताद्वर्षात् प्रवृत्तिं राष्ट्रमहासभायां प्रमुखां सहायात्सत्रवेन कार्यस्य विहितत्वात्तदितो मम जीवमाने प्रवृत्ता काचिदपि मघटना तत् मन्त्रपरिवृत्त्यं लेखनं विना विररीतुं न शक्यम् । यत् स्वामीश्रद्धानन्दो देशबन्धुमहाशयो हन्तीमसाहेबमहाशयोऽपि च लालजीमहाशयो यद्यप्येतेऽप्येव न जीवन्ति तथाप्यस्मसुर्दवेन महासभायां इतरयोः प्राप्रण्यैरस्माभिः सह कार्यं निर्वाह्यते जीवन्ति । मयोपरि विवृतमहासुभारणाभ्योऽर्जाचीनं महासभाचरितमद्यापि न पत्रं भवति । अतो मया मम प्रयोगानि परं च वर्णयितुमपक्रम्यते चेत् प्रमुखां सह मम सवत्रं न विररीतुं न शक्यम् । एतदहं सद्य एवापि न कुर्यामीच्छियदृष्टया । चरमं कारणं चेदानीं मिळितानां प्रयोगाणां विषये मया कृतनिर्णयां सुनिश्चिता इति वक्तुं न शक्यम् । अतो वृत्तात्गेतमत्र समापयितुं ममेष्टन्नेव्यं प्रतिभाति । किमेतानता मम लेखन्येन सहजज्ञां सना निश्चलता प्राप्ता । पाठनां परिहर्तव्या इति स्थितिमभिगतस्य मम मन्त्रं नास्तीति न । मम प्रयोगाणामधिकं मूल्यमात्रास्ये । तेनां योग्यतानुसूय मया ते विवृता न वेति न जाने । विश्वासयोग्यं वृत्तात् लेखितुं यावच्छक्तिं मया प्रयत्नं कृतं इति व्रूयाम् । यथा सत्यं मे दृष्टिगोचरो यथा येन मार्गेण तदद्वाक्षं तस्यै यथा तथा वर्णयितुमेव मम निरतरप्रयत्नो भवति । एतेनाभ्यासेन ममानिर्णयनीयां मनःशांतिरलभ्यते । यत् एतेन सहायामना सत्येऽर्हिंसायां च भक्तिरुदियादिव्याशां ममोपन्ना ॥

मम सर्वत्रानुभवे सद्यं विना न कोऽपि देवोऽस्तीति मनसि ऋद्धं भवति । सद्यं साधनायाः अर्हिंसक एव मार्ग इत्येतन्कथा प्रत्येकं पुटं न सारयेद्यदि मयैषा सर्वेषामभ्यव्यायानां लेखनश्रमोऽपि व्यर्थ इति गणयामि । कदाचिदस्मिन् श्रमे निष्फले परिणमन्त्यां तत्र कारणं मूलतत्त्वमहमेव । न पुनस्तत्तत्रमिति ज्ञायताम् । अर्हिंसा साधयितुं मे प्रयत्नां श्रद्धान्विता यद्यपि तेऽपूर्णा अपवाश्च भवन्तीत्येव वक्तव्यम् । अस्माभिः प्रतिदिनं दृश्यमानस्य सूर्यस्य प्रभापेक्षया सत्यस्य तेनो दशलक्षाधिकं भवति तस्य प्रकाशो वर्णयितुमशक्यः । तस्य सहस्रं कोटिप्रिणोधिदानीमेव स्तदानीमेकं इति मम दृष्टिगोचरं मन्त्रं । अतः मनस्य निवृत्तं परिमाणमभ्युद्दिष्टं न शक्यम् । वस्तुनो यमे दृष्टातरहितं तत्तत्प्रच्यतेजोरागेर्मदयुतिर्भवति । परंतु मप्रयोगाणां फलितानां प्रवृत्त्यैतान्मात्रविश्वासेन वक्तुं संनर्थो यत् मनस्य पूर्णप्रतर्दशं नात्पूर्वमर्हिंसा पूर्णरीत्या साधनीया ॥

महासभाया व्ययस्थाक्रमस्य प्रतिपरिशीलनं प्रकृत्य यो निर्णय सोऽप्यस्मिन्नैसाप्रियेशने चर्चास्पदोऽकृतमासीत् । उपसमित्या सूचितो निर्णय कलकत्तानगराधिवेशन एव महासभाया अमे स्थापित । अतस्तद्विषयेऽनिप्रायप्रकटनं चर्चा च सपूर्णतया प्रवृत्तम् । यदा नागपुरस्थाधिवेशने एतदतिमनिर्णयायागत तदा श्रीविजयराघवाचार्योऽप्यश्लोऽभूत् । विषयनिर्धारकसमितिनर्णयमेवा एकेनैव मुख्यपरिवर्तनेन स्वीचकार । मया लिखितनिर्णये प्रतिनिधीना मस्या पचशतोत्तर-साहस्रमासीत् । विषयनिर्धारकसमितिरेतत् पट्टसाहस्रमिति परिर्तयामास । एष साहसेन वृतो निर्णय इति मम गणना । एतेषु वर्षेषु मम सर्वोऽनुभवो मर्मतमभिप्राय स्थिरोऽस्तीति । प्रतिनिधिव-धिवक्तृसङ्घाकेषु कार्यनिर्वाहस्य साहाय्य भवतीति वैतप्रजाप्रमुबतत्त्व रक्षतीति वा विद्यास केन्द्र भ्रातिरेवेत्यहं ब्रवीमि । यथा कथ वा भवति पारेगृह्णते फले सपदि पर्यनुयोगशून्यजनापेक्षया प्रजाहितरक्षणा विशालमानसा सत्यशीलाश्च पचदशशत-प्रतिनिधयेऽतीवोत्तमा भ्रजातत्ररक्षणा भवन्ति । प्रजातत्ररक्षणाय जनेषु प्रखरस्वातयेच्छा स्वामिमान एक्यभावश्च भवितुमर्हन्ति । अपर च ते सत्यशीलन् ग्रामाणिभ्रानेव स्वप्रतिनिधीन् वरितु कर्तव्यवद्वा भवितुमर्हति । परतु विषयनिर्धारकसमिते सस्या भ्रमेण प्रस्ततया तस्या पट्टसहस्रमतिक्रम्य गन्तुमपि इष्टमासीत् । तथा च समत स्वस्वात् निचिन्तिरन्नेन ॥

महासभाया ध्येयमधिकृत्य विशेषतश्चर्चा सवृत्ता । मया महासभाया समर्पितव्यवस्था-क्रमरूपाने ध्येय शक्य चेत् ब्रिटिशचक्राधिपत्यस्यातो नो चेत्तद्वहि स्वराज्य साधनीयमित्यासीत् । महासभाया एक पक्ष एतदध्येय साम्राज्यस्यात स्वराज्यसाधनाय केन्द्र व्यस्थापयितु-मैच्छत् । अस्य पक्षस्याभिप्रायान् प. मालवीयजीमहाशयो झोणामहाशयश्च व्यक्तीचक्रतु । तथापि ताभ्यामत्रिकमतसूचयो न लब्धा । तस्मिन्नाख्यानने स्वराज्यसाधन च शातगादेन न्यायगादेन भर्पितव्यमित्यासीत् । साधनमार्गो नियमैर्न नियत्रयितव्य इति वादेनैता प्रगति विरुद्धा । परतु एतद्विषयिणी चर्चा शिक्षाप्रदा नि सकोचा च यदा प्रवृत्ता तदर्नतर महासभा मूलनिर्णय-मेवागीचकार । एतद्व्यवस्थायात्र प्रजाभि ग्रामाणिकनया चातुर्येणोत्साहेन च चलित चेत्प्रजा-शिक्षण प्रसारयितु प्रबलसाधन भवति स्म । अपि च कार्यनिर्वाह एवास्माक स्वराज्यमानेप्यति स्मेति ममाभिप्राय । परत्वेतद्विषयमधिकृत्य चर्चयितुमप्रस्तुत न भवति ॥

हिंदुमुसलमानानामैक्यमस्तुश्रयतानिराण खादीप्रचार एतद्विषयानधिकृत्यास्मिन्नधि-निवेशने निर्णया अगीहृता बभूवुः । तदाप्रमृति हिंदुसदस्या हिंदुधर्मेणास्तुश्रयताकलक दुरीवर्त पर्यनुयोगता स्योपरि वहन्ति । अपि च महासभा भततलंडस्य सजीवारियपत्रै सह 'ग्वार्दी'द्वारा चैतन्पत्रायसंबंधं स्थापितवती । 'खिलाफत'मुद्दिशाराहयोगाचरण महासभायामगीहृन महत्कार्यरूप प्रयत्न आसीत् ॥

समाप्तिः

एतान्ध्यासानन्तं गमयितुं कालं प्राप्तः । इतः परं मम जीवनं कियद्बहिर्गमं जातमिति चेत्तत्र जनानामविदितोऽंशो नास्त्येवेति वक्तुं शक्यम् । अपरं चेन्नविशयधिसौमनसिनातिमिताद्वर्षात् प्रभृति राष्ट्रमहासभायां प्रमुखैः सहाय्यासप्तत्रयेण कार्यस्य निहितचात्तदितो मम जीवमाने प्रवृत्ता काचिदपि सघटना तत् सन्धर्माग्रहणं लेखनं विना विवरीतुं न शक्यम् । यत् स्वामीश्रद्धानदो देशत्रधुमहाशयो हन्निमसाहेत्रमहाशयोऽपि च रालजीमहाशयो यद्यप्येतेऽद्य न जीवन्ति तथाप्यस्मसुर्दवेन महासभायां इतरयोः प्राग्रयैरस्माभिः सह कार्यं निर्वाह्यते जीवन्ति । मयोपरि विवृतमहासुधारणाभ्योऽर्थाचीनं महासभाचरितमद्यापि न पक्वं भवति । अतो मया मम प्रयोगानितं परं च वर्णयितुमपक्रम्यते चेत् प्रमुखैः सह मम सवधं न विवरीतुं न शक्यम् । एतदहं सब एनापि न कुर्वामिौचित्यदृष्ट्या । चरमं कारणं चेदानीं मिलितानां प्रयोगाणां विषये मया कृतनिर्णया सुनिश्चिता इति वक्तुं न शक्यम् । अतो वृत्तात्तमेतन्मत्र समापयितुं ममेष्टमर्तव्यं प्रतिभाति । किमेतावता मम लेखन्येन सहजज्ञां सतीं निश्चलता प्राप्ता । पाठनां परिहर्तव्या इति स्थितिमधिगतस्य मम संन्यतं नास्तीति न । मम प्रयोगाणामधिकं मूल्यमाधास्ये । तेया योग्यतानुरूपं मया ते विवृता न वेति न जाने । विश्वासयोग्यं वृत्तात् लेखितुं यावच्छक्तिं मया प्रयत्नं कृतं इति ब्रूयाम् । यथा सत्यं मे दृष्टिगोचरो यथा येन मार्गेण तदद्वाक्षं तस्यै यथा तथा वर्णयितुमेव मम निरतप्रयत्नो भवति । एतेनाभ्यासेन ममानिर्वाणीया मनःशांतिरलभ्यते । यत् एतेन साहाय्यतनां सत्येऽहिंसायां च भक्तिरुदियादिव्याशां ममोपना ॥

मम सर्वत्रानुभवे सत्यं विना न कोऽपि देवोऽस्तीति मनसि लुब्धं भवति । सत्यसाधनायाहिंसैक एव मार्ग इत्येतत्कथां प्रत्येकं पुटं न सारयेद्यदि मयैषा सर्वत्राम्यव्यायानां लेखनश्रमोऽपि व्यर्थ इति गणयामि । कदाचिदस्मिन् श्रमे निष्फले परिणमत्यपि तत्र कारणं मूलतत्त्वमहमेव । न पुनस्तत्तत्प्रमितिं ज्ञायताम् । अहिंसा सांगयितुं मे प्रयत्ना श्रद्धान्विता यद्यपि तेऽपूर्णा अपक्वाश्च भवन्तीत्येव वक्तव्यम् । अस्माभिः प्रतिदिनं दृश्यमानस्य सूर्यस्य प्रभापेक्षया सत्यस्य तेजो दशलक्षाधिकं भवति तस्य प्रकाशो वर्णयितुमशक्यः । तस्य सहस्रं कोटिकिरणेष्वेदानीमैरुल्लदानीमेकं इति मम दृष्टिगोचरं सवृत्तं । अतः सत्यस्य निजज्ञानं परिमाणमभ्युहितुं न शक्यम् । वस्तुतो यन्मे दृष्टातरहितं तत्तत्प्रचंडते नोराशेर्मेदयुतिर्भवति । परंतु मप्रयोगाणां फलितांशं प्रकृत्यैतावन्मात्रविज्ञातेन वक्तुं समर्थो यत् सत्यस्य पूर्णकारतेर्दर्शनात्पूर्वमहिंसा पूर्णरीत्या साधनीया ॥

सर्वव्यापी सत्यनारायण प्रत्यक्षीकर्तव्यो यथेतजगतोऽतिहीनप्राणिनमत्यात्मनदनुरागेण
द्रष्टु योग्यो भवेत् । एतसाधयितुमिच्छुर्जीवनस्य किमपि क्षेत्रं त्यक्तं न समर्थं । एतेनैव मम
सत्योपासना मा राजकीयरामाचर्युः । राज्ञारस्य धर्मस्य च नास्ति सत्यं इति ये प्राहृस्ते
धर्मं किमिति न जानन्तीत्यहं नि सदेहं नम्रतया वक्तुं शक्नोमि ॥

आत्मशुद्धिं विना सफलप्राणिष्वप्यात्मीयतादर्शनमसाध्यम् । आत्मशुद्धिं विनाहिंसाचरण
नाम केवलं स्वप्न एव । यस्यात् शुद्धिर्नास्ति स ईश्वरसाक्षात्कारं न वदाम्यधिगच्छेत् । अत
आत्मशुद्धिस्तारजीवनस्य सफलक्षेत्रेष्वपि शुद्धतास्थापनमित्यदोषो भवितुमर्हति । शुद्धिरिति वेगेन
प्रसरणस्वभावात् आत्मशुद्धिरवश्यमेवापरशुद्धिं कारिष्यति ॥

किंवा मशुद्धे पथा कठिनो दुरारोहश्च । सपूर्णशुद्धिसाधकं कायेन वाचा मनसापि
निर्विकारो भवितुमर्हति । रागद्वेषौ नाम परस्परविरुद्धौ प्रवाहावतिक्तामेत् । अहं निरतरप्रयत्न-
वानप्येषा त्रिमुखशुद्धिर्मया नार्जिते यहं जाने । अत एव जगतं प्रशता मां न सतोपयति ।
पुनर्दृष्टे तदनेकशो मनोव्यथा जनयति । शस्त्रयुद्धेन बाह्यप्रपञ्चविजयापेक्षयाप्राज्ञौ सूक्ष्मगती
रागद्वेषा जेतुं तु साध्यं मे प्रतिभाति । मम भरतखड्गं प्रति निवर्तनाप्रवृत्तिं मदतो निगूढशक्ति-
नावेतौ विस्तरौ ममानुभवमागतौ स्तः । अस्य ज्ञानेनाहं लजितोऽस्मि । न पुनर्हृदयभगो जातः ।
एतेऽनुभवा प्रयोगाश्च मम जीवितभारमपनिव्युः । अत्यानन्दमजनयन् । किंत्वद्यापि ममाप्रतो
दुर्गमो मार्गो विद्यत इति मया ज्ञातम् । मया शून्येन भवितव्यम् । स्वयं सर्वेभ्यो हीन इति
स्वतंत्रमुद्घवागमनपर्यंतं कस्यापि नास्ति मोक्षः । अहिंसा हि नम्रभावस्य चरमं सीमा ॥

इत पाठज्ञानामनुज्ञया एतद्वृत्तात् तात्कालिकं वापि समापयिष्यामि । तैरनुज्ञापितोऽहमेव
त्रिज्ञापये सत्यमूर्तितीश्वरो मम कायेन वाचा मनसाहिंसात्तरं प्रदेयादिति प्रार्थनायां तेऽपि मया
सह भागिनो भवन्त्विति ॥

इति श्रीगाधीमहात्मनः

सत्यशोधनसत्यापानामनुश्रवणाया

पञ्चमो भागः

समाप्तः